CORPVS SCRIPTORVM ECCLESIASTICORVM LATINORVM

EDITVM CONSILIO ET IMPENSIS
ACADEMIAE SCIENTIARVM AVSTRIACAE

VOL. LXXIII

SANCTI AMBROSII OPERA

PARS VII

EXPLANATIO SYMBOLI · DE SACRAMENTIS · DE MYSTERIIS
DE PAENITENTIA · DE EXCESSV FRATRIS · DE OBITV
VALENTINIANI · DE OBITV THEODOSII

RECENSVIT

OTTO FALLER S. I.

Verlag der
Österreichischen Akademie
der Wissenschaften

ÖAW

VINDOBONAE
HOELDER-PICHLER-TEMPSKY
MCMLV

SANCTI AMBROSII OPERA

PARS SEPTIMA

EXPLANATIO SYMBOLI
DE SACRAMENTIS
DE MYSTERIIS
DE PAENITENTIA
DE EXCESSV FRATRIS
DE OBITV VALENTINIANI
DE OBITV THEODOSII

RECENSVIT
OTTO FALLER S. I.

Verlag der
Österreichischen Akademie
der Wissenschaften
ÖAW

VINDOBONAE
HOELDER-PICHLER-TEMPSKY
MCMLV

OMNIA IVRA RESERVATA

VINDOBONAE
Ex universitatis Vindobonensis officina typographica
Adolphi Holzhausen Successorum

INDEX ANALYTICUS HUIUS VOLUMINIS

	Paginis
INDEX COMPENDIORUM	VI—VII
TABULA CODICUM	VIII—XVIII
PRAEFATIO	1*—5*
PROLEGOMENA	6*—125*
I. EXPLANATIO SYMBOLI, DE SACRAMENTIS, DE MYSTERIIS	6*—60*
1. De codicibus et origine *Explanationis Symboli*	6*—19*
2. De origine, tempore, inscriptionibus sex sermonum *De Sacramentis*	19*—30*
3. De codicibus sermonum *De Sacramentis*	30*—48*
De editionibus eorundem	48*—51*
4. De codicibus libri *De Mysteriis*	51*—59*
De editionibus eiusdem libri	59*—60*
II. DE PAENITENTIA	61*—80*
1. De ratione et origine librorum *De Paenitentia*	61*—65*
2. De codicibus librorum *De Paenitentia*	66*—79*
De editionibus eorundem	79*—80*
III. DE EXCESSU FRATRIS	80*—101*
1. Quo tempore quaque ratione orti sint duo libri	81*—89*
2. De codicibus librorum *De Excessu Fratris*	90*—99*
De editionibus eorundem	99*—101*
IV. DE OBITU VALENTINIANI	101*—113*
1. De morte Valentiniani iunioris. De orationis Ambrosianae tempore et ratione	101*—106*
2. De codicibus orationis *De Obitu Valentiniani*	106*—113*
V. DE OBITU THEODOSII	114*—125*
1. De tempore et indole orationis	114*—117*
2. Quibus codicibus memoriae prodita sit	117*—122*
De editionibus orationum *De Obitu Valentiniani* et *De Obitu Theodosii*	123*—125*
EDITIO CRITICA OPERUM AMBROSII:	
EXPLANATIO SYMBOLI (A QUODAM EXCEPTA)	1—12
DE SACRAMENTIS (SERMONES SEX A QUODAM EXCEPTI)	13—85
DE MYSTERIIS	87—116
DE PAENITENTIA	117—206
DE EXCESSU FRATRIS	207—325
DE OBITU VALENTINIANI	327—367
DE OBITU THEODOSII	369—401
INDEX LOCORUM SACRAE SCRIPTURAE	402—417
INDEX LOCORUM RELIQUORUM AUCTORUM	418—421
INDEX NOMINUM, RERUM, VERBORUM	422—443

INDEX COMPENDIORUM

I. Compendia inscriptionum librorum vel sermonum S. Ambrosii

Abr. = De Abraham libri II
Apl. = Apologia David I
Bon. = De Bono Mortis
Cai. = De Cain et Abel libri II
ELuc. = Expositio Evangelii secundum Lucan libri X
Epp. = Epistolae (Ep. = Epistola)
EPs. 12 = Explanatio Psalmorum duodecim
EPs. 118 = Expositio Psalmi centesimi duodevigesimi
Exa. = Exameron libri VI
ExcF. = De Excessu Fratris libri II
ExhV. = Exhortatio Virginis
Expl. = Explanatio Symboli, a quodam excepta
Fid. = De Fide libri V
Fug. = De Fuga Saeculi
Hel. = De Helia et Ieiunio
Hymn. = Hymnus (Hymni)
Iac. = De Iacob
Inc. = De Incarnationis Dominicae Sacramento
InstV. = De Institutione Virginis
Int. = De Interpellatione Iob et David libri IV
Ioseph = De Ioseph
Isa. = De Isaac vel Anima
Laps. = De Lapsu Virginis Consecratae (spurius?)
Myst. = De Mysteriis
Nab. = De Nabuthae
Noe. = De Noe
Off. = De Officiis libri III
Paen. = De Paenitentia libri II
Par. = De Paradiso
Past. = Liber Pastoralis (spurius, re vera Gerberti, De Informatione Episcoporum: PL 139, 169—178)
Pat. = De Patriarchis
Sacr. = De Sacramentis sermones VI, a quodam excepti
Spi. = De Spiritu Sancto libri III
Theo. = De Obitu Theodosii
Tob. = De Tobia

Val. = De Obitu Valentiniani
Vid. = De Viduis
Vgs. = De Virginibus libri III
Vgt. = De Virginitate

II. Alia Compendia saepe usitata

a. c. = ante correctionem (ut *BPa.c.* = *B* et *P* ante correctionem; sed *B*, *Pa.c.* = *B* sine correctione, *P* ante corr.)
Bibl. Patr. Brit. = Bibliotheca Patrum Britannica ed. H. Schenkl, Wien 1891
Campenhausen = Hans von Campenhausen, Ambrosius von Mailand als Kirchenpolitiker, Berlin 1929
Dudden = F. Homes Dudden, Life and Times of St. Ambrose, 2 voll., Oxford 1935
eqs. = et quae sequuntur
ex. = exempla selecta contuli(t)
Fa. = Faller
Faller I = Otto Faller, Was sagen die Handschriften zur Echtheit der sechs Predigten S. Ambrosii De Sacramentis? Zeitschrift für katholische Theologie 53 (1929) 11—65
Faller II = Otto Faller, Ambrosius, der Verfasser von De Sacramentis, Die inneren Echtheitsgründe, ibidem, vol. 64 (1940) 1—14 et 81—101
im. phot. = imago photographica (imagine photographica)
ind. = index (indicem)
i. q. = idem quod
man. post. = manu posterioris aetatis
Palanque = Jean-Rémy Palanque, Saint Ambroise et l'Empire Romain, Paris 1933
p. b. = praefectus bibliothecae
p. c. = post correctionem (*cf.* supr. *a. c.*)
Pe. = Petschenig, S. Ambrosii Opera, CSEL voll. 62 vel 64
Rauschen = Gerhard Rauschen, Jahrbücher der christlichen Kirche unter Theodosius dem Großen, Freiburg i. B. 1897
C. Sch. = Carolus Schenkl
H. Sch. = Henricus Schenkl
Sch. = C. Schenkl, S. Ambrosii Opera, CSEL, voll. 32, 1. 2; 34
Seeck = Otto Seeck, Geschichte des Untergangs der antiken Welt, Stuttgart 1921 ed. 4, 6 volumina
Sept. = Vetus Testamentum secundum Septuaginta interpretes, ed. Alfred Rahlfs
tot. = totum contulit
V. A. = Vita S. Ambrosii auctore Paulino, eius secretario
Vulg. = Sacra Scriptura Vulgatae editionis, ed. Michael Hetzenauer

TABULA CODICUM

(Asterisco significatur codicem in ea parte mutilum esse.
= significatur in codice eadem Ambrosii scripta inesse, quae in altero codice indicato.
Uncis includuntur inscriptiones librorum Ambrosianorum, qui in illis codicibus continentur, qui non explicite in prolegomenis descripti sunt.
Ad codices ibi descriptos solo signo *cf.* refertur. — Compendia usitata *cf.* p. VI s.)

1. Ambrosianus B 49 sup. s. XV (Apl. Sacr. Paen. Myst. ExcF. II*). Fa. ex.
2. – B 54 inf. s. XI/XII, *cf.* I 3, 7 Sacr. *β*
3. – B 116 sup. s. XV (multa neolatina; ExcF. I). Fa. tot.
4. – C 133 inf. s. XI (ExcF. I; Catalog. episcop.; al.). Fa. tot.
5. – F 114 sup. s. XV (Epp. Theo. Val. EPs. 12 61, 16—35). Fa. ex.
6. – H 62 inf. s. XII (Paen. excerpta). Fa. ex.
7. – J 71 sup. s. XI (Epp. EPs. 12 61, 16—35, Val. Theo.) *cf.* IV 2, 7 Val. *H*
8. – J 119 sup. s. XVI (ExcF. Bon. Fug.). Fa. ex.
9. – L 96 sup. s. XIV (Fid. Spi. Myst. Sacr.). Fa. ex.
10. – S 46 sup. s. XV (ExcF.). Fa. ex.
11. Andegabensis (Angers) 292 s. XII, S. Aubin (Paen. Laps.). Fa. ex.
12. – – 306 s. XII, S. Aubin, (ELuc. Spi. Fid. Inc. Paen. Myst. Sacr. Bon.). Fa. ex.
13. – – 307 s. XII, S. Aubin (Epp. Theo. Nab. Vgs. Vid. Vgt. ExhV. InstV.). Fa. ex.
14. Antissiodorensis (Auxerre) 22 s. XII/XIII, S. Germani (ExcF. Inc.). Fa. ex.
15. Atrebatensis (Arras) 1068 (276) s. X., S. Vaast, *cf.* I 3, 11 Sacr. *Z*
16. Audomaropolitanus (S. Omer) 72 s. VIII/IX, *cf.* IV 2, 1 Val. *A*
17. Aurelianensis (Orléans) 190 s. XI, *cf.* II 2, 3 Paen. *E*
18. Avenionensis 276 s. XI, *cf.* II 2, 11 Paen. *X*
19. Avranticensis (Avranches) 60 s. XII, S. Michaelis (Fid*. Ios. Pat. Paen. Hel.). Fa. ex.
20. – – 61 s. XII (Isa. Bon. Fug. Iac. Par. Val. Ep. 63 = Val. IV 2, 1). Fa. ex.
21. – – 62 s. XII (Epp. Theo. Nab. Laps. Past.). J. Martin p. b. ex.
22. – – 241 s. XII (Myst. Sacr.). Fa. ex.
23. Bambergensis Patr. 4 (B. II. 6.) s. X, *cf.* I 3, 16 Sacr. *A*
24. – – 6 (B. II. 7.) s. X, *cf.* II 2, 10 Paen. *K*
25. – – 7 (B. II. 9.) s. XI, *cf.* II 2, 17 Paen. *N*

26. Bambergensis Class. 2 (M. IV. 2.) s. X (ExcF*.). — Dr. Müller p. b. ex.
27. Basileensis A. IV. 15 s. XV (Paen. Off.). Fa. ex.
28. Berolinensis theol. Lat. fol. 139 s. XV, S. Martini in Wesalia (Vgs. Vgt. Vid. Paen.). Fa. ex.
29. – – – – 264 s. XII, Mariae in Lacu (ExcF*. Apl.). Fa. ex.
30. – – – – 748 s. XIII, Himerod. (Myst. Sacr. Paen. ExcF*. Isa. Fug. Nab. Ep. Past.). Fa. ex.
31. – – – – 908 s. IX, *cf.* V 2, 2 Theo. *R*
32. – – – quart. 63 s. XV, F. I. Roloff (ExcF.). Fa. ex.
33. – – – – 668 s. XII, Himerod. (Paen. et Paen. exc.). Fa. ex.
34. Bononiensis (Bologna) 144 s. XV, Papae Benedicti XIV (Off. Paen.). *H. Sch.* ex.
35. – – 2531 s. XV (Epp. ExcF. Fid.). *H. Sch.* ex.
36. Bononiensis (Boulogne sur mer) 32 s. VII, *cf.* II 2, 1 Paen. *B*
37. – – – – 36 s. XII, S. Bertin (Epp. Val. Theo.). Fa. ex.
38. Brugensis (Brügge) 101 s. XIII, S. Mariae de Thosan (Par. Noe. Abr. Isa. Bon. Fug. Iac. Ioseph. Pat. Apl. Nab. ExcF. Val. Theo.). Fa. ex.
39. Bruxellensis bibl. reg. 364 s. XI, *cf.* I 3, 20 Sacr. *K*
40. – – – 955 s. XI/XII, *cf.* I 3, 21 Sacr. *X*
41. – – – 956 s. XII (Epp. Theo. Nab.). Fa. ex.
42. – – – 960 s. XIII, Alnensis (Off*. Ep. 63. Val. Exa*.). Fa. ex.
43. – – – 961 s. XV, mon. Korssendonck (Exa. Par. Cai. Sacr. Myst.). Fa. ex.
44. – – – 962 s. XV, mon. Korssendonck (Off. Abr. Isa. Bon. Fug. Nab. Iac. Ioseph. Pat. ExcF.). Fa. ex.
45. – – – 965 s. XVI, Rubevall. (apograph. ed. Amerbach.). Fa. ex.
46. – – – 1872 s. XVI in. (apograph. ed. Amerbach.). Fa. ex.
47. Burgensis (Bourg-en-Bresse) 53 s. XII, Chézery (Myst. Sacr. Bon. EPs. 12, 61) Fa. ex.
48. Cameracensis (Cambrai) 547 s. XIV (Off. Paen. ExcF. II*. Theo. Epp. EPs. 118. Bon.). Fa. ex.
49. Cantabrigiensis, Gonville 114 s. XV (Laps. Par. Paen. Apl. Bon. ExcF. Fug.). Fa. ex.
50. – – 129 s. XII/XIII (Off. Myst. Sacr.). Fa. ex.
51. – – 395 s. XV (Epp. Theo. Apl.). Fa. ex.
52. – Kings College 18 s. XIII (Off. Myst. Sacr. Laps.). Fa. ex.
53. – Jesus College Q. B. 10. s. XII (Off. Excerpt. Myst. Sacr.). Fa. ex.
54. – Pembroke College 42 s. XII (Epp. Theo. Apl. Nab.). Fa. ex.
55. – – – 264 s. XV (Myst. Sacr.). Fa. ex.
56. – S. Petri 110 s. XV (Exa. Par. Pat. Apl. Ep. 63. Val. Laps. Abr. Nab. Bon. Isa. Iac. Off. Sacr.). Fa. ex.

57. Cantabrigiensis, S. Petri 111 s. XV (ELuc. Paen. Vgs. Vid. Vgt. ExhV. Fid. Spi. Inc. Apl. Epp. Hel. Exa.). Fa. ex.
58. – – – 114 s. XV (EPs. 118. Hel. Epp. Theo. Myst.). Fa. ex.
59. – SS. Trinitatis B. I. 30 s. XII/XIII (Paen. Excerpt.). Fa. ex.
60. – – – B. III. 10. s. XII, eccl. Christi Cantuar. (Epp. Theo. Nab.). Fa. ex.
61. – – – B. IV. 31. s. XIII S. Mariae de Sartis (Ioseph. Pat. ExcF. Vgs. Vid. Vgt. ExhV. Laps.). Fa. ex.
62. – – – O. 7. 14 s. XII (Myst. Sacr.). Fa. ex.
63. – Universitatis Dd. X. 25. s. XIII/XIV, Lanthon abb. (Paen. Iac. Par.). Fa. ex.
64. – – Ff. IV. 7. s. XIII (Epp. Val. Theo*.). Fa. ex.
65. – – Kk. I. 23. s. XII (Exa. Paen.). Fa. ex.
66. Caroli oppidi (Charleville) 212 s. XII, Segny (Abr. Isa. Bon. Fug. Iac. Ioseph. Pat. Apl. Nab. Paen.). Fa. ex.
67. Caroliruhensis Augiensis 110 s. XV (Paen. Bon. Par. Myst. Sacr.). Preisendanz p. b. ex.
68. – – 130 s. X, *cf.* III 2, 12 ExcF. *E*
69. Casinensis (Monte Cassino) 156 s. XIV/V (Epp. Theo. Val.). Fa. ex.
70. – – – 157 s. XIV/V (ExcF. Paen. Vgs. InstV. Vid.). *H. Sch.* ex.
71. – – – 276 s. XII ex., *cf.* I 3, 6 Sacr. *N*
72. – – – 298 s. XI ex. (Sacr. I et II). Fa. ex.
73. Cenomanensis (Le Mans) 15 s. XI. *cf.* I 3, 24 Sacr. *Y*
74. Cesenatensis Malatestianus V. 3. s. XV (ELuc. Off. ExcF. Paen.). *H. Sch.* ex.
75. Cheltenhamensis 518 s. XV (Epp. Theo.). H. Souter ex.
76. – 12267 s. XI (Myst. Sacr. Off. Fug. Paen.). Fa. ex.
77. – 16373 s. X (ExcF. I). Fa. tot.
78. Coloniensis bibl. cathedr. 32 s. X, *cf.* V 2, 6 Theo. *C*
79. – – – 38 s. X, *cf.* II 2, 8 Paen. *C*
80. – bibl. publ. G. B. 1. s. XV, S. Crucis (Epp. Theo. Nab.). Fa. ex.
81. – – – G. B. 4. s. XV (Theo. Excerpt.). Fa. ex.
82. Comensis (Como) 4 s. XV (ExcF.). C. Ulpiati ex.
83. Cracoviensis 1192 s. XV (Off. Pat. Myst. Sacr.). M. Skibniewski ex.
84. Cremifanensis (Kremsmünster) 33 s. XII (Sacr. Myst.). *H. Sch.* tot.
85. S. Crucis (Heiligenkreuz) 184 s. XIII (Myst. Sacr. Paen.). Sev. Grill p. b. ex.
86. – – – 198 s. XII (ExcF.). Sev. Grill p. b. ex.
87. – – – 254 s. XII *cf.* IV 2, 8 Val. *α*
88. Darmstadtiensis 415 s. XV (Par. Isa. Inc. Myst. Sacr. Fug. Past.). Dr. Voltz p. b. ex.
89. – 622 s. XII (Epp. Theo. Nab.). Dr. Voltz p. b. ex.

90. Divionensis 125 s. XI, Cîteaux (Isa. Bon. Fug. Ep. 63. Val. Iac.). p. b. ex.
91. – 153 s. XII, Cîteaux (Myst. Sacr. Paen.). p. b. ex.
92. Duacensis (Douai) 228 s. XII, Anchin (Myst. Sacr.). Fa. ex.
93. – – 231 s. XII, Anchin (ExcF.). Fa. ex.
94. Dunelmensis (Durham) B. 2. 6. s. XI (Ioseph. Pat. Paen. ExcF. Bon. Val. Par. Abr. Nab.). Fa. ex.
95. – – B. 4. 5. s. XII (Off. Vgs. Vid. Vgt. ExhV. Laps. Sacr. Hel.). Fa. ex.
96. – – B. 4. 12. s. XI/XII *cf.* I 4, 3 Myst. *D*
97. Dusseldorpiensis B. 6. s. XV (Epp. Val. Theo.). W. M. Peitz ex.
98. Erfurtensis F. 90. s. XIV, Himmelspforten (Epp. Theo. Nab.). Fa. ex.
99. Erlangensis 244 s. XIV in. (ExcF.). D. Stollreither ex.
100. Etonensis (Eton College) Bk. 4. 10. s. XV (Epp. ExcF. Inc. Spi.). Rh. M. James ex.
101. Evorensis (Ivrea) 53 s. XI (Epp. Theo.). *H. Sch.* ex.
102. Exetoriensis (Exeter) bibl. cath. 3520 s. XII (Sacr.). p. b. ex.
Florentini: *cf.* Laurentiani
103. Fuldensis A a 9 s. IX, *cf.* I 3, 8 Sacr. *D*
104. Genavensis (Genf) 14 s. XV (Epp. Theo. Nab.). p. b. ex.
105. Gottingensis (Göttingen) Univ. Theol. 89 s. XV (Exa. Par. Myst. Sacr. I. II. Off. Past. Bon. ExcF.). Fa. ex.
106. Gratianopolitanus (Grenoble) 254 s. XII, Cartusiae Magnae (Myst. Sacr. EPs. 118. Epp.). p. b. ex.
107. Guelferbytanus (Wolfenbüttel) 2895 s. XV, = IV 2, 8 Val. α
108. Havniensis (Kopenhagen) S. fol. 22. s. XV (Epp. Val.). p. b. ex.
109. Herbipolitanus (Würzburg) Mp. th. f. 26 s. XI, *cf.* II 2, 9 Paen. *H*
110. Holkhamensis (Holkham Hall) 122 s. XI, *cf.* I 3, 4 Sacr. π
111. – – – 123 s. XV, Strozzianus Ferrar. (ExcF. Vgs*. Paen*. Epp.). p. b. ex.
112. Laudunensis (Laon) 110 s. XII, Cussiacensis (Sacr. I). Fa. ex.
113. – – 116 s. XII, Cussiacensis (Myst. Sacr. Off.). Fa. ex.
114. – – 178 s. XII, *cf.* II 2, 7 Paen. *L*
115. – – 285 s. XII, S. Vincentii (Sacr*. Myst*. Epp. Theo.). Fa. ex.
116. Laurentianus XIV 4 s. XV (Par. Cai. Abr. Isa. Bon. Fug. Iac. Ioseph. Pat. Apl. Nab. Hel. Laps. Paen. ExcF. II*.). Fa. ex.
117. – XIV 5 s. XV (Inc. Iac. ExcF. Epp*. EPs. 12). Fa. ex.
118. – XIV 6 s. XV (Theo. Epp*. Val. Fid. Spi. Inc. Myst.). *H. Sch.* ex. et Fa. ex.
119. – XIV 10 s. XV (Epp. Theo. Val.). Fa. ex.
120. – XIV 23 s. XV (Exa. Par. Cai. Sacr. Myst. Vgs.). Fa. ex.
121. – XXIII 14 s. XV (Theo. Excerpt.). Fa. ex.
122. – XXIII 23 s. XI (Sacr. IV). Fa. ex.

123. Laurentianus Faesulanus 23 s. XV (Exa. Par. Cai. Paen. ExcF*. Off. Iac. Isa. Bon. Fug. Sacr. Myst. Vgs. Apl. Nab. Hel. Laps. Ioseph. Pat.). Fa. ex.
124. – – 24 s. XV (Epp. Theo. Val. EPs. 12. EPs. 118. Vid. Vgt. ExhV.). Fa. ex.
125. – – 25 s. XV (ELuc. Inc. Fid. Spi. Noe. Theo. InstV. Val. Epp*. ExcF.). Fa. ex.
126. Laurentianus S. Crucis XIV dext. 7. s. XIII (= nr. 116 + Off. EPs. 118). Fa. ex.
127. – – – XIV dext. 9 s. XII, *cf.* IV 2, 9 Val. *K*
128. – – – XVII dext. 12 s. XI, *cf.* I 3, 22 Sacr. *C*
129. Laurentianus S. Marci 509 s. XIII (Sacr. I*). *H. Sch.*
130. – – – 519 s. XI/XII, *cf.* II 2, 16 Paen. *M*
131. Lincolniensis C. 5. 10 s. XII (Myst. Sacr.). I. H. Srawley p. b. ex.
132. Lipsiensis 155 s. XIII, Petersberg/Halle (Myst. Sacr*. Excerpt.). Fa. ex.
133. – 208 s. XV (Exa. Par. Myst. Sacr. Past. Off. EPs. 118). Fa. ex.
134. – 209 s. XIII, Marienzell (Exa. Par. Myst. Sacr.). Fa. ex.
135. – 210 s. XIII/XIV (Exa. Myst. Sacr.). Fa. ex.
136. – 321 s. XV (ExcF.). Fa. ex.
137. – 391 s. XIV, Iacobi Pygaviens. (Exa. Myst. Sacr. Past.). Fa. ex.
138. Londinensis Regiae Vet. 6. A. XVI. s. XII (Epp. Theo. Nab*.). Fa. ex.
139. – – – 6. B. VI. s. XII, Rochester (Myst. Sacr.). Fa. ex.
140. – – – 5. F. IV. s. XII, Canterbury (Vgs. Vid. Vgt. ExhV. Laps. Myst. Sacr*.). Fa. ex.
141. – – – 5. F. XII. s. XII (Paen.). Fa. ex.
142. – – – 5. F. XIII. s. XI (Epp. Theo. Nab.). Fa. tot.
143. Londinensis Arundelianae 188 s. XII/XIII, Eberbach/Mainz (ExcF*.). Fa. ex.
144. Londinensis Harleianae 865 s. XII (Myst. Sacr.). Fa. ex.
145. – – 3042 s. XI, *cf.* II 2, 4 Paen. *D*
146. – – 3049 s. XV, Dunelm. cathedr. (Fid. Spi. Inc. Epp. Theo.). Fa. ex.
147. – – 3083 s. XI (Epp. Theo. Nab.). Fa. tot.
148. – – 3097 s. XI (Myst. Sacr. Hel.). Fa. ex.
149. Londinensis Musei Britannici Add. 14068 s. XV, Veronensis (Epp. Theo.). Fa. ex.
150. – – – – 14775 s. XIV, script. Ital. (Epp. Theo.). Fa. ex.
151. – – – – 18327 s. XII (Myst. Sacr.). Fa. ex.
152. – – – – 18332 s. IX, Viktering, *cf.* I 4, 2 Myst. *G*
153. Londinensis Lambethianus 129 s. XIV (Exa. Fid. Spi. Inc. Vgs. Vid. Vgt. ExhV. Laps. Myst. Sacr. Fug.). Fa. ex.
154. Lugdunensis (Leydensis) Vossianus Lat. 98 s. IX, *cf.* I 3, 12 Sacr. *V*

155. Mantuanus B II 13 s. XV (Myst. Sacr. Paen.). *H. Sch.* et C. Ferrarini p. b. ex.
156. Matritensis A 56 (Ms. 220) s. XII (Isa. Bon. Fug. Iac. Par. Val. Ep. 63). p. b. ex.
157. – A II 5 Escurial. s. XII (Myst. Sacr.). H. Becher ex.
158. – R III 20 Escur. s. XII (Inc. Past. Myst. Sacr. Off.). H. Becher ex.
159. Mediolanensis (*cf.* etiam Ambrosiani), Basilicae S. Ambrossii, Collectio Canonum s. XII (Sacr. I). Fa. ex.
160. – eiusdem basilicae: Editio Presb. Martini tom. IV s. XII (Inc*. Int. Tob. ExcF. Vgs. Vgt. Vid. ExhV. InstV*.). A. Ratti, postea Pius PM. XI ex. — *H. Sch.* tot.
161. – Trivultianus 399 s. XI in. (Paen. Off.). *H. Sch.* ex.
162. Metensis (Metz) 125 s. XI, S. Arnulfi (Paen.). Fa. tot.
163. Modoetianus (Monza) LXV s. XI, *cf.* I 3, 23 Sacr. *F*
164. Moguntinus (Mainz) II 65 s. XII in. (Paen. Myst. ExcF. alia). Dr. Ruppel p. b. ex.
165. Monacensis bibl. nation. 2564 s. XII, *cf.* I 3, 18 Sacr. *M*
166. – – – 4015 s. XVI, Peutingerian. (Epp. Val. Theo.). Fa. ex.
167. – – – 4648 s. XII, Benediktbeuern (Sacr. Myst.). Jos. Will ex.
168. – – – 10041 s. X/XI, Arnulfi Metensis (Epp. Theo. Nab.). *C. Sch.* tot.
169. – – – 17068 s. XII, Scheftlarn 68 (Paen.). Fa. ex.
170. – – – 18164 s. XV, Tegernsee 164, (Nab. Hel. Tob. ExcF. Past. Myst. Spi. I*. Bon. Ioseph. Pat. Vgs. Vgt. Vid. ExhV. Laps.). Fa. ex.
171. – – – 18166 s. XV, Tegernsee 166 (Epp. Theo. Val. Bon. Fug. Paen. ExcF. II*. Par.). Fa. ex.
172. – – – 18518 a s. XV, Tegernsee 518 a (Sacr. Myst.). Fa. ex.
173. – – – 18525 b s. X, Tegernsee 525 b, *cf.* II 2, 2 Paen. *T*
174. Monasteriensis (Münster) 518 Universit. s. XIV (Sacr. Excerpt. ex. l. V). W. Köster ex.
175. Montepessulanus (Montpellier) Univ. 305 s. XIII, *cf.* III 2, 9 ExcF. *W*
176. Mutinensis Estensis α. P. 7. 15 s. XV (ExcF. alia). *H. Sch.* ex.
177. Oxoniensis Bodleianus 94 s. XII (Isa. Bon. Fug. Iac. Par. Val. Ep. 63). Fa. ex.
178. – – 137 s. XII, *cf.* II 2, 6 Paen. *O*
179. – – 478 s. XIV/XV, Doesborchensis (Paen. Vid.). Fa. ex.
180. – – 751 s. XII, e Gallia ortus (Exa. Paen. Bon.). Fa. ex.
181. – – 757 s. XIV/V (Paen. EPs. 118. Pat. Apl. Ioseph. Nab. Hel. Exa. ExcF. Off. Myst. Sacr. Bon. Vgs. Vid. Vgt. ExhV. Laps. Fug. Ep. 63. Iac.). Fa. ex.
182. – – 762 s. XIII, *cf.* III 2, 6 ExcF. *F*
183. – – 768 s. XI ex., Saresburiensis (Vgs. Vid. Vgt. ExhV. Laps. Myst. Sacr.). Fa. ex.

184. Oxoniensis Bodleianus 835 s. XI ex., Saresburiensis (Ioseph. Pat. Paen. ExcF.). Fa. ex.
185. – – 839 s. XIII (Myst. Sacr.). Fa. ex.
186. – – 866 s. XI ex., Lipomani (Off. Hel. ExcF. I*. Epp*.). Fa. ex.
187. – Canonicianus Patr. Lat. 209 s. XIII, S. Mariae de Columba (Exa. Par. Sacr.). Fa. ex.
188. – Musaei 113 s. XI in. (Paen*. usque ad II 6, 45). Fa. ex.
189. Oxoniensis Rawlinsonii C 329 s. XII ex., Eboracensis (Off. Myst. Sacr. Paen. Hel. Vgs. Vid. Vgt. ExhV. Laps. Fug. Ep. 63. Iac.). Fa. ex.
190. – Collegii S. Iohannis 163 s. XIII (Laps. Paen.). Fa. ex.
191. – – – – 15 s. XV (Epp. Theo. Ep. 22. Apl.). Fa. ex.
192. Parisinus Bibl. Armamentarii 235 s. XIV, Fontenay (Nab. Apl. Ioseph. Myst. Sacr. ExcF.). Fa. ex.
193. – – – 236 s. XII (Vgs. Vid. Vgt. ExhV. Laps. Myst. Sacr.). Fa. ex.
194. – – – 238 s. XV, ex Italia (Paen*. ExcF*. Apl. Sacr. Myst*.). Fa. ex.
195. – – – 342 s. XII, Fontenay (Isa. Bon. Fug. Iac. Val. Ep. 63). Fa. ex.
196. – – – 840 s. XI/XII, *cf.* II 2, 5 Paen. *A*
197. – – – 1244 s. XI, Cluniacensis, *cf.* III 2, 13 ExcF. *A*
198. – – S. Genovevae 1355 s. XVII (Sacr.). Fa. ex.
199. – – Mazarineae 565 s. XV, 'de bona spe' (Sacr. Myst. Ioseph. Pat. Apl. Nab. Int. Hel. Tob. Noe.). Fa. ex.
200. – – – 568 s. XII, S. Mariae de valle (Pat. Paen. Epp*.). Fa. ex.
201. – – Nationalis 189 s. XIV, Colbertinus (Fug. Val.). Fa. ex.
202. – – – 1719 s. XI, Tellerianus (Exa. Off. Isa. Bon. Fug. Iac. Par. Val. Ep. 63. Myst. Sacr.). Fa. ex. *C. Sch.* tot. *cf.* IV 2, 3 Val. *C*
203. – – – 1721 s. XII, Plutaneus (Exa. Myst. Sacr.). Fa. ex.
204. – – – 1723 s. XIV, Colbertinus (Exa. Inc. Fug. Iac. Spi*. Fid*. Epp*. Paen. Off. ExcF. Bon. Vgs. Vgt. Vid. ExhV. Laps. Myst. Sacr. Nab. Hel. Int. Apl. Past. Pat. Fug. Isa. Par. Theo. Val. Abr.). Fa. ex.
205. – – – 1725 s. XIV, Bethuneus (Exa. Par. Isa. Bon. Ep. 63. Ioseph. Pat. Apl. ExcF. Inc. Vgs. Paen. Off. Past.). Fa. ex.
206. – – – 1729 s. XII *cf.* IV 2, 5 Val. *E*
207. – – – 1730 s. XIV, Colbertinus (Isa. Bon. Iac. Par. Val. Ep. 63. Nab.). Fa. ex.
208. – – – 1731 s. XIV, Colbertinus abb. De Valle (Château-Thierry) (Apl. ExcF. II*. EPs. 12). Fa. ex.
209. – – – 1748 s. XII, Colbertinus, *cf.* V 2, 5 Theo. *L*
210. – – – 1749 s. XIV, Colbertinus (Fid. Spi. Inc. Myst. Sacr. Off.). Fa. ex.
211. – – – 1751 s. XI ex. (Vgs. Vid. Vgt. ExhV. Laps. Myst. Sacr.). Fa. ex.
212. – – – 1753 s. XII (Epp. Theo. Val.). Fa. ex.

213. Parisinus Bibl. Nationalis 1754 s. XII, S. Martini Tornacensis, Tellerianus (Epp. Theo. Val.). Fa. ex.
214. – – – 1755 s. XIII, Mazarineus (Epp. Theo. Nab.). Fa. ex.
215. – – – 1756 s. XIII, Colbertinus (Epp. Theo. Nab. Myst. Sacr.). Fa. ex.
216. – – – 1757 s. XIV/V (Ep. 63. ExcF.). Fa. ex.
217. – – – 1767 s. XV, Florentinus (Paen. ExcF. II*.). Fa. ex.
218. – – – 1817 s. XIII, S. Amandi Elnonens. (Myst. Sacr.). Fa. ex.
219. – – – 1913 s. IX *cf.* IV 2, 2 Val. *P*
220. – – – 1920 s. XIV, *cf.* IV 2, 6 Val. *B*; V 2, 1 Theo. *B*; Myst. Sacr. Fa. ex.
221. – – – 2044 s. XIII, Colb. Celestinor. de Marcoussin (Paen.). Fa. ex.
222. – – – 2048 s. XV, ‚Petri de Vinculis' (Inc. Past. Myst. Sacr.). Fa. ex.
223. – – – 2639 s. XI/XII, Bigotianus (Isa. Bon. Fug. Iac. Par. Val. Ep. 63). Fa. ex.
224. – – – 2647 s. XII, Tellerianus S. Martini Tornac. (Sacr*. Myst*.). Fa. ex.
225. – – – 2664 s. XV (Paen. Excerpt.). Fa. ex.
226. – – – 2724 s. XIII, Colbert. (Paen. fragm.). Fa. ex.
227. – – – 4214 s. XIV (Off. ExcF.). Fa. ex.
228. – – – 9521 s. XI (Myst. Sacr. Par. Isa.). Fa. ex.
229. – – – 10596 s. XII (Off. Nab. Apl. Ioseph. Myst. Sacr. ExcF*.). Fa. ex.
230. – – – 10597 s. XII (Off. ExcF. I). Fa. ex.
231. – – – 11624 s. XI, *cf.* I 3, 19 Sacr. *P*
232. – – – 12136 s. XII/XIII, S. Germ. a Pratis, Corbeiensis (EPs. 118. Val. Exa.). Fa. ex.
233. – – – 12137 s. IX, *cf.* III 2, 2 ExcF. *P*
234. – – – 12229 s. XII, S. Germ. a Prat. (Sacr. Myst. Excerpt; al. Excerpt.) Fa. ex.
235. – – – 13343 s. XII (Myst*. Sacr.). Fa. ex.
236. – – – 13344 s. IX, *cf.* II 2, 13 Paen. *P*
237. – – – 13370 s. XII, S. Germ. a Prat., S. Benigni Div. (Paen.). Fa. ex.
238. – – – 13758 s. XI, S. Germ. a Prat. (Theo Excerpt.). Fa. ex.
239. – – – 14479 s. XV, S. Victoris (Myst. Sacr.). Fa. ex.
240. – – – 14847 s. XII, S. Victoris (Off. Apl. ExcF. Exa.). Fa. ex.
241. – – – 15309 s. XIII, Sorbonicus (Exa. Inc. Fug. Iac. Spi*. Epp*. Paen.). Fa. ex.
242. – – – 15641 s. XIV, Sorbonicus (Off. Exa. ExcF. Bon. Vgs. Vid. Vgt. ExhV. InstV. Laps. Myst. Sacr. Nab. Hel. Tob. Int. Apl. Past. Spi*. Paen. Pat. Epp*. Theo. Inc. Fug. Iac. Isa. Par. Fid. Val. Abr. Noe*.). Fa. ex.
243. – – – 16362 *s.* XII, Sorbonicus (Myst. Sacr. IV. V.). Fa. ex.
244. – – – 17354 s. XIII, S. Martini in campis (Pat. Paen. Epp*.). Fa. ex.

245. Parisinus Bibl. Nationalis 17363 s. XII, S. Martini in campis (Epp. Theo. Nab.). Fa. ex.
246. – – – 18065 s. XII, Fuliensium Paris. (Myst. Sacr. Past.). Fa. ex.
247. Patavinus 562 s. XV (Off. Par. Myst. Sacr.). *H. Sch.* ex.
248. – 619 s. XV (Off. Par. Myst. Sacr. Isa.). *H. Sch.* ex.
249. Pictaviensis 75 s. XII (Val. Excerpt.). E. Ginot ex.
250. Pistoriensis II 22 s. XV (Paen. alia). *H. Sch.* ex.
251. Remensis 376 s. IX, *cf.* I 4, 1 Myst. *E*
252. – 377 s. IX, *cf.* I 3, 10 Sacr. *R*
253. – 378 s. XII, St. Thierry (EPs. 118. Off. Par. Ep. 63. Val.). Fa. ex.
254. Rom. Capituli S. Petri D 174 s. XII, S. Mariae de Palizzolo (Sacr.). *H. Sch.* ex.
255. – Vaticanus Lat. ant. 264 s. XI/XII (ELuc. Fid. Spi. Inc. Hel. Apl. Abr. Isa. Bon. Fug. Iac. Ioseph. Pat. Nab. Past. Epp. Theo. Vgs. Vgt. Vid. Ep. 63.). Fa. ex.
256. – – – – 266 s. IX, *cf.* I 3, 13 Sacr. *U*
257. – – – – 269 s. XV (Exa. Par. Cai. Noe. Abr. Isa. Bon. Fug. Iac. Ioseph. Pat. Apl. Nab. Hel. Laps. Paen. ExcF II*. Vgs. Vgt. Vid. ExhV. InstV.). Fa. ex.
258. – – – – 278 s. XII, Belleval Cisterc. = I 3, 18 Sacr. *M*
259. – – – – 281 s. XIV, O. S. A. E. Mediolanens. (EPs. 12. Epp*. Laps. Exa. Paen.). Fa. ex.
260. – – – – 282 s. XI, *cf.* I 3, 5 Sacr. η
261. – – – – 284 s. XV (Epp. Theo. Val.). Fa. ex.
262. – – – – 285 s. XI (Epp. Theo.). Fa. ex.
263. – – – – 286 s. IX/X, *cf.* V 2, 3 Theo. *V*
264. – – – – 287 s. XV (Inc. Myst. Sacr. Paen. ExcF. II*. Vgs. Int. Tob. ExcF. Vgt. Vid. ExhV. InstV.). *H. Sch.* et Fa. ex.
265. – – – – 288 s. XII (Epp*. Hel. Nab. Paen. ExcF. II*. Val. Myst.). Fa. ex.
266. – – – – 290 s. XIV/V (Off. Apl. Sacr. Excerpt. Myst. Hel.). Fa. ex.
267. – – – – 295 s. XV (Paen. ExcF. II*.). Fa. ex.
268. – – – – 296 s. IX/X, *cf.* I 3, 14 Sacr. *Q*
269. – – – – 297 s. XV (ExcF.). *H. Sch.* et Fa. ex.
270. – – – – 314 s. XV (Fid. Spi. Inc. Myst. Sacr. ExcF. Val. Theo.). Fa. ex.
271. – – – – 474 s. IX, *cf.* I 3, 9 Sacr. *E*
272. – – – – 475 s. XII = Vat. 474. Fa. ex.
273. – – – – 4931 s. XII (Myst. Sacr.). Fa. ex.
274. – – – – 5061 s. XV (ExcF.). Fa. ex.
275. – – – – 5760 s. IX, *cf.* I 1, 2 Expl. *W*; I 3, 2 Sacr. *W*
276. – – Barberinianus 541 s. XI, *cf.* I 3, 17 Sacr. *B*

277. Rom. Vaticanus Chisianus A V 148 s. XIV/XV (Sacr.). Fa. ex.
278. – – Ottobonianus 107 s. IX/X, *cf.* III 2, 14 ExcF. *Q*
279. – – – 122 s. XI, Io. A. Altaemps (Past. Myst. Sacr.). Fa. ex.
280. – – – 943 s. XVII = Vat. 4931, ex quo descriptus. Fa. ex.
281. – – Palatinus 482 s. XII, B. Mariae in Schonaugia (Myst. Sacr. ELuc. (Excerpt.). Fa. ex.
282. – – Rossianus Lat. 239 s. XII, S. Francisci Assis. (Epp. Theo.). Fa. ex.
283. – – Urbinas Lat. 39 s. XV (ELuc. Paen. ExcF. II*. Fid. Spi.). Fa. ex.
284. – – – – 40 s. XV (= Vat. 284 + Vgs. Vgt. Fug. Par. Isa. Bon. Iac. Exa. Cai. Off. EPs. 118.). Fa. ex.
285. – – – – 41 s. XV (EPs. 12. Myst. Sacr. Pat. Apl. Nab. Hel. Laps. Ioseph. Abr. Vid. Vgt. ExhV. Inc. Noe. ExcF. InstV. Ep. 63.). Fa. ex.
286. – – – – 42 s. XV (Val. Epp*. Theo.). Fa. ex.
287. Rotomagensis (Rouen) 432 s. XII, Jumièges (Exa. Myst. Sacr. Epp.). Fa. ex.
288. Salisburgensis A. VI. 15. S. Petri s. XI (Sacr. Myst.). *H. Sch.* ex.
289. Saresburianus (Salesbury) 61 s. XII (Bibl. Patr. Brit. III 1, 17) *H. Sch.* ex.
290. – – 109 s. XII = I 4, 3 Myst. *D.* C. Wordsworth ex.
291. Sangallensis 188 s. VII/VIII, *cf.* I 1, 1 Expl. *G*; I 3, 1 Sacr. *G*
292. Stutgardiensis Th. 4. 217 s. XII, Zwivildensis (Myst. Sacr. Vgs. Vgt. Vid. ExhV. InstV.). Fa. ex.
293. Sublacensis 119 s. XIV (Myst. Sacr.). Fa. ex.
294. Trecensis (Troyes) 39 s. XII, Clairvaux (Off. Isa. Bon. Fug. Iac. Par. Val. Ep. 63. Nab. Ioseph. ExcF. Serm.). Fa. ex.
295. – – 550 s. X, Oratorii, *cf.* I 3, 15 Sacr. *T*
296. – – 813 s. IX, Oratorii (Fid. Spi. Inc. Myst*. Sacr*. Off*.). Fa. ex.
297. – – 1246 s. XII, Clairvaux (Nab. Apl. Ioseph. Myst. Sacr. ExcF.). Fa. ex.
298. Turonensis (Tours) 267 s. X/XI, *cf.* III 2, 11 ExcF. *K*
299. – – 271 s. XI, *cf.* II 2, 12 Paen. *Y*
300. Ultraiectensis (Utrecht) 39 s. XV, Carthusiae (Past. Vgs. Vgt. Vid. Myst. Sacr.). Fa. ex.
301. Valentianus (Valencia) 79 s. XV (Off. Theo. ExcF.). H. Becher ex.
302. Verodunensis 50 s. XI (Fid. Spi. Inc. Myst. Sacr. Nab.). Fa. ex.
303. Vindobonensis Pal. Lat. 671 s. XII, Baumgartenberg (EPs. 118. Myst. Sacr. Paen.). = I 3, 18 Sacr. *M.* Fa. ex.
304. – – – 705 s. XII (Off. Abr. Isa. Bon. Apl. Nab. Myst. Sacr.). Fa. ex.
305. – – – 953 s. XII (Sacr.). Fa. ex.
306. – – – 1010 s. XI, *cf.* II 2, 19 Paen. *S*; Myst. Sacr. Fa. ex.
307. – – – 1029 s. XI, *cf.* I 3, 3 Sacr. *S*

308. Vindobonensis Pal. Lat. 2206 s. XII (Myst*. Sacr*.). Fa. ex.
309. – – – 4302 s. XV (Sacr. Excerpt.). Fa. ex.
310. – – – 4600 s. XV (Ambrosiaster; Vgs. Vid. ExhV. InstV. ExcF.). Fa. ex.
311. – – – 4601 s. XV (ELuc. Off. Cai. Sacr*. Par. Laps.). Fa. ex.
312. Vindocinensis (Vendôme) 126 s. XII (Fid. Inc. Past. Myst. Sacr. Off.). Fa. ex.
313. – – 128 s. XI (Epp. Theo. Nab.). E. Morel p. b. ex.
314. – – 190 s. XII (ExcF. Bon.). Fa. tot.
315. Zwettlensis 218 s. XII = I 3, 18 Sacr. *M* *

---

* Finita hac editione mihi innotuerunt hi codices, quorum numerus certo augeri possit, de quibus cf. praef. not. 1: Bernensis, Bongarsianus 612 s. XI (Sacr.); Bononiensis (Bologna) Universitatis 61 s. XV (Val. Theo.); Cesenatensis Malatestianus, Plut. XI. 5. s. XV (Myst. Sacr.); Carolivillensis (Charleville) 26 s. XII (S. Mariae Bellavallensis) (Sacr.); Helminghamensis (Helminghamhall prope Ipswich in Britannia) Bibliothecae Principis Tollemachensis, s. XIII (Paen.); Londinensis Lambethianus 203 s. XII, Cathedral. Exoniens., (ExcF.*); Turonensis 266 s. XI (Val.); Washingtonensis, Collegii SS. Nominis 29 s. XV (Sacr.); Washingtonensis, Universitatis catholicae 143, s. XV (Myst. Sacr.).

PRAEFATIO

Suscepi hanc Ambrosii editionem anno 1924 a clarissimo magistro meo Edmundo Hauler, qui eam consilio et subsidiis Academiae Litterarum Austriacae ad diem supremum summo cum studio fovit. Primas igitur ei hic ago gratias maxime venerans memoriam tam bene meriti investigatoris scriptorum antiquitatis, tam infatigabilis adiutoris ac praesidis huius Corporis Vindobonensis, tam genuini et integri philologi. Nec minorem debeo gratiam Carolo Schenkl et Henrico Schenkl, qui ad hoc volumen parandum contulerant omnia illa, quae in descriptione et in Tabula codicum (*p. VIII sqq.*) singillatim erant nominanda, in primis multas illas collationes ab ipsis vel eorum cura ab aliis, quorum nomina doleo in collationum foliis non fuisse inscripta, summa cum diligentia factas.

Quo inaestimabili sane adiumento comparato primum examinavi collationes praecipuorum codicum, quos lucis ope expressos iterandi examinis gratia tot inter dubia in paranda editione textuum semper nascentia meos feci, deinde collegi eorum, qui deerant, codicum novas collationes. Qua in re ita processi, ut omnium fere dubiae lectionis locorum serie excussa plagulas conficerem ac multiplicarem, quibus illorum locorum lectionem variam, quantum tunc temporis ex Schenkliorum schedis mihi erat nota, cum bibliothecarum praefectis examinandam in suis codicibus communicarem. Nec frustra. Mira enim cum alacritate et humanitate tot homines docti diversarum Europae nationum, quae paulo ante crudelissimi discordia belli (1914—1918) erant separatae, auxilium a me rogatum praestiterunt promptissimi. Iis omnibus debitas hic gratias ago, sperans fore, ut etiam alterius belli immanis furiis iam superatis atque in orcum propulsis

revivescat inter viros doctos spiritus ille vere fraternus, sine quo hanc editionem neque incipere neque perficere potuissem. — Conlatis ergo inter se responsis bibliothecarum minorum ipsae iam maiores adeundae erant, praesertim Parisinae, Londinenses, Cantabrigienses, Oxonienses, Bruxellensis, Berolinensis, Lipsiensis, Monacensis, Vaticana, Ambrosiana, Laurentiana. Haec itinera ab anno MCMXXV usque ad annum MCMXXVIII subvenientibus Academia Vindobonensi et praesertim Collegio Stellae Matutinae Feldkirchensi, humanissime quoque succurrentibus inlustribus omnium illarum bibliothecarum praefectis, peregi gratissimoque animo praecipue recordor peculiaris benevolentiae Henrici Omont, Cardinalis Francisci Ehrle, ipsius Pii XI venerandae memoriae.

Postquam igitur omnium trecentorum quindecim[1]), quos investigare potui, codicum sive loci illi selecti sive totae collationes comparatae atque imaginibus photographicis identidem examinatae sunt, nihil iam deerat ad textum constituendum nisi index philologicus operum Ambrosianorum, ad quem in tot dubiis recurrendum erat. Confecerunt hunc laborem vere improbum summa cum diligentia ac perfectione primo solus vir clarissimus Sigismundus Nachbaur Feldkirchensis, interdum adiutus ab Aemilio Bürgi et Alberto Heitlinger, postea Dr. Guido Müller, editor Lexici Athanasiani, omnes Societatis Iesu mecum sodales. Quotiens hoc pretiosissimo editionis instrumento dubia mea soluta sint, vix aestimare poterunt lectores.

---

[1]) Patres Latinos edituri seriem codicum vix umquam dici posse completam sciunt. Sic mihi in paranda hac editione accidit, ut novos semper codices, modo casu, modo consulto invenirem, quotienscumque fere catalogos inspexi aut nondum ante editos aut mihi antea non accessibiles. Sed hi codices cum recentiores sint et textus iam ex tanta copia diversae originis codicum sit constitutus, satis habeo eos, quos iam conclusa Tabula codicum (*p. XVIII*) nactus sum, appendicis loco post tabulam illam addidisse. Omisi autem consulto omnia illa excerpta ex scriptis Ambrosianis, quae nihil umquam novi adferunt, sed in familiis codicum nobis notis nituntur; quorum numerus, ut ita dicam, legio est.

De textu ipso singula opera tractantes loquemur. Hoc loco id tantum praemitto orthographiam, quantum fieri potuit[2]), restitutam esse secundum exemplar codicis Ravennatis saeculi V, de quo primus egit vir clarissimus, nunc Cardinalis, Iohannes Mercati in libro, qui inscribitur ‚Ambrosiana, Scritti vari pubblicati nel XV centenario della morte di S. Ambrogio', Mediolani 1897, nr. VIII, p. 26—32, cuius apographum idem sua manu descriptum Academiae Vindobonensi misit. Ex hoc igitur et ex nova totius codicis interim ab administratoribus bibliothecae Vaticanae summa cum arte et diligentia compaginati et ab imminente interitu servati collatione, quam mihi benigne idem vir clarissimus, nunc Cardinalis Praefectus bibliothecae Vaticanae concessit, mihi persuasi eo codice antiquissimo et pretiosissimo orthographiam conservari veterem, probabiliter Ambrosianam, nulla fere barbarie infectam et interpunctionem semper fere mirum in modum sententias scriptoris exprimentem. Utramque ergo imitari studebam — mutatis videlicet mutandis exceptisque commatis, in quibus recentem nostrae regionis usum secutus sum — etiam in his opusculis in Ravennate sane non traditis, quippe qui solos De Fide, De Spiritu Sancto, De Incarnationis Dominicae Sacramento libros eosque mutilos exhibeat.

Distributionem Maurinorum in capitula et paragraphos retinui, etsi saepe sententiam auctoris nimis interrumpere videbantur. Cui incommodo novis incisis a capitulorum et paragraphorum divisione non pendentibus medebar.

---

[2]) Ubicumque Ravennas ancipitem habet orthographiam, secutus sum ordinariam, qua saeculo quarto auctorem puri sermonis Latini studiosum, qualis est Ambrosius, usum esse censendum est. — Quam praetuli his constantibus Ravennatis lectionibus: *inquid*, *ad* (pro *at*), *adque*, *quodquod*, *scribtum*, *scribtura*, *questio*, *herere*, *heresis*, *prestare*, *prescribere* et sim., *aeclesia* vel *eclesia*, *pharisei*, *manichei*, et sim. — Certe autem scribendum est *Israhel*, non *Istrahel*, quae forma in Ravennate numquam occurrit, *conpraehendo*, *deprahendo*, *interpraetatio*, *interpraetor*, ut aliqua exempla adferam.

In apparatu locorum e scriptis antiquis adlatorum praeter locos vel verbo tenus vel libere ab Ambrosio laudatos — hi significantur verbo „conferatur" (‚*cf.*') — etiam aliqua invenies, quae ad textum melius intellegendum necessaria videntur, de quorum mensura vix duo erunt inter editores vel criticos, qui inter se consentiant. Addidi etiam quaedam, quae ad cognoscendum Ambrosium sui ipsius imitatorem usui esse putabam. Ubi autem agitur de imitatione ipsorum fontis verborum, laudavi ipsas lineas, aliquotiens ipsa verba, quo facilius inveniri possent, quae similia sunt. Asterisco signantur loci Sacrae Scripturae a versione Vulgatae editionis divergentes. Sicubi additur nota, quae ad Septuaginta interpretes Graecos Veteris Testamenti refertur (*Sept.*), non id intellegi volui Ambrosium ipsum ibi ex Graeco formasse Latinum, sed illam, quam sequitur, versionem ‚Veterem Latinam' proximam esse translationi ‚Septuaginta' interpretum. — Qui denique sint in singulis his opusculis Ambrosii fontes, breviter relatum reperies in fine eorum capitum Praefationis, in quibus agitur de origine illorum librorum. Praeterea eiusdem rei causa additur Index omnium locorum post textum totius editionis.

In apparatu critico, quamquam multas omisi collationes codicum sive a me sive ab aliis factas, quas inutiles esse mihi persuasi, tamen meum esse duxi non solum omnes varias lectiones adferre, quae ad textum constituendum et ad editionem meam examinandam necessariae sunt, sed etiam eas, quibus inlustretur, qua ratione potiores codices familiaeque inter se cohaereant, ut, quid valeant codices familiaeque, ab ipso lectore probari possit et speculum quoddam praebeatur totius historiae textus. Atque ingenue fateor maluisse me in hac re abundare quam deficere, cum ipse totiens detexissem in editionibus hoc saeculo factis res maxime memorabiles desiderari, quae quid valerent, editor ipse nondum viderat. Qua de re in memoriam revocare liceat, quae de utraque editione Chronici Hieronymiani, Helmii et Fotheringhamii,

ceteroquin summa laude praedicanda, exposui in commentatione quadam, quam inscripsi ‚*La data della consacrazione vescovile di S. Ambrogio*' (*Scritti di Storia, Archeologia ed Arte, pubblicati nel XVI Centenario della Nascita di S. Ambrogio, Milano 1942, pp. 105—112;* qua commentatione Ambrosium a. d. VII Idus Decembr. anni 374 consecratum esse episcopum comprobatur).

Singula huius editionis opuscula ideo in hoc volumine unita inveniuntur, quia *Explanatio Symboli* cum sex *De Sacramentis* sermonibus, hi autem inde a saeculo saltem octavo una cum libro *De Mysteriis* memoriae traditi sunt, altera ex parte etiam duo libri *De Paenitentia*, qui quaestionibus ibi tractatis cum doctrina sacramentorum cohaerent, in codicibus praecipuis una cum libris *De Excessu Fratris* traduntur, denique orationes funebres *De Obitu Valentiniani* et *De Obitu Theodosii* cum laudatione Satyri fratris eiusdem sunt generis.

Iucundum denique mihi munus est iis maximas agere gratias, qui in hac difficili editione typis mandanda assidue mihi succurrebant, in primis ipsi clarissimo Praesidi huius Corporis Scriptorum, Richardo Meister, professori Universitatis Vindobonensis, atque professori Aemilio Gaar, qui, postquam summa cum diligentia omnes quaestiones mecum discussit magnamque plagularum partem iam legit, morte immatura praereptus est; deinde professori Vincentio Bulhart, qui humanissime in eius locum successit, necnon Doctori Ludmillae Krestan, indefessae adiutrici Academiae Vindobonensis, domui editrici Hoelder-Pichler-Tempsky, typographis et omnibus amicis ac fautoribus, quorum subscriptionibus debetur, quod haec editio iam anno 1942 finita, tandem typis potuit mandari.

Monachii, a. d. IV Id. Mart. MCMLV

Dr. Otto Faller

PROLEGOMENA

I.

EXPLANATIO SYMBOLI. DE SACRAMENTIS. DE MYSTERIIS.

1. De codicibus et origine *Explanationis Symboli*

Explanatio Symboli, quam hic exhibemus quaeque incipit a verbis *Celebrata hactenus mysteria scrutaminum*[2a]), duobus solis manuscriptis, quantum quidem hucusque invenire potuerim, nobis traditur; qui sunt:

G 1. Sangallensis, seu Codex bibliothecae S. Galli (Helvetiae) 188 saec. VII/VIII, membr. 211 fol. (422 pag.), 290/195 mm, scriptura unciali, 25—32 versus in singulis paginis continens, in membrana pessima[3]) conscriptus, manu altera eiusdem fere aetatis lacunas quasdam supplente, tertia iuniore (saec. XIII?) pauca, orthographica plerumque, corrigente. Continet sub communi inscriptione p. 1: *humilias siue alia dicta sancti augustini episcopi et confessoris*, re vera nihil Augustini, sed pp. 2—6 capitula sermonum receptorum, praecipue Maximi Taurinensis, 6—10 *de psalmis quare psalmi dicuntur* ignoti auctoris, 11—339 homilias 96 auctore non nominato (Maximi Taur.), 339—345 *Explanationem Symboli*, quae incipit a verbis *Caelebratis hactenus mysteriis scrutaminum*, exhibens textum in *PL 57*, *853 sqq.* inter dubia Maximi Taurinensis receptum, sed inscriptione propria in capitulis praecedentibus codicis carentem et *p.* 339 in codice ipso sub falsa inscrip-

---

[2a]) *Scrutamina* (al. scrutinia) catechumenorum erant examina quaedam, quae in ecclesia Mediolanensi dominicis tertia, quarta, quinta temporis Quadragesimae cum exorcismis aliisque ritibus fiebant, de quibus *cf.* L. Eisenhofer, *Handbuch der katholischen Liturgik, Freiburg 1933, II p. 250—255* cum fontibus ibi indicatis.

[3]) *cf.* (fol. 388 Sangallensis) suspirium scribae impatientis *dñe ds* dimidiamque fere paginam vacuam relictam ob nimiam scribendi in membrana difficultatem.

tione *deinde ut supra de diae dominicae ascensionis* positam; sequuntur in textu, novo rubro distincti, sub titulo *Incipit prima die in pascha* pp. 345—393 sermones *De Sacramentis*, qui in capitulis praecedentibus sub numero LXLV (95) comprehenduntur inscriptione ‚*excepto alterius in ebdomada paschae VII*'. Deinde in textu ipso p. 393 habetur verus sermo de die dominicae ascensionis sub inscriptione „*incipit de diae*(!) *dominicae ascensionis*", quem excipit p. 399 homilia „*in die pentecoste*".

2. Vaticanus bibliothecae Vaticanae antiquae Lat. 5760 saec. IX/X membr., II et 193 fol., 290/194 mm, olim S. Columbani de Bobio 33, quem contulit *C. Sch.*, examinavi ipse. Continentur ff. 1—78^{v} Fid.[3a]), 79—127^{v} Spi., 127^{v}—140^{v} Inc., 140^{v}—141^{v} *Libellus fidei sancti Ambrosii*, incipiens a verbis *unus deus* . . ., desinens verbis *non colenda*, 142—167 *S. Ambrosii De Trinitate libri septem* (ex duodecim libris Vigilii Thapsensis, qui incipiunt a verbis: *Tu unus deus* . . ., expliciunt verbis: . . . *operatio in factura. Explicit liber septimus de professione regulae catholicae cum increpatione haeretica*); 168—169^{v} nova manu eiusdem aetatis *Explanatio symboli*, incip. verbis *Celebrata actenus mysteria scrutaminum*, exhibens textum magna ex parte meliorem, in PL 17, 1193 *sqq.* receptum, desinens subscriptione *Finit liber primus, incipit secundus*, cum re vera f. 169^{v} sequatur eadem manu scriptus liber primus Sacr., qui *Explanationis Symboli* tamquam „liber secundus" numeratur, dum postea liber primus et secundus Sacr. coniuncti una subscriptione *Finit liber secundus. Incipit liber tertius* concluduntur, ceteri libri Sacr. de more disponuntur (f. 169^{v}—183). — Falso manus saec. XV *Explanationi Symboli* superscripsit *Ambrosius de iniciandis sacramentis*. Denique in fine codicis manus saec. XI sine titulo vel subscriptione addidit Ambrosii Nab., sed mutilum (ff. 184—193v). *W*

[3a]) Compendiorum seriem vide p. VI sq.

Constat librarios Vaticani-Bobiensis, etsi prima manus quaedam spuria sub nomine Ambrosii recepit, tamen voluisse conscribere codicem operum Ambrosianorum fidem spectantium atque *Explanationem Symboli* etiam in hoc codice cum sermonibus Sacr. arto memoriae vinculo conexam apparere. — De recensione codicum *GW* infra agemus.

L 3. Tertius codex, Lambacensis, quem descripserat Bruno Brunus in editione operum S. Maximi Taurinensis (nunc repetita in PL 57, 853 *sqq.*) quemque ipse se vidisse in monasterio Lambacensi Austriaco testatur, iam aetate Casparii inde asportatus neque a me adhuc repertus est.

4. Ambrosianam autem esse hanc symboli explanationem iam anno 1869 recte iudicaverat C. P. Caspari in libro, qui inscribitur *Ungedruckte und wenig beachtete Quellen zur Geschichte des Taufsymbols und der Glaubensregel, II, Christiania 1869, pp. 48—127.* Cuius vestigiis insistens anno 1894 Germanus Morin O. S. B. brevi nota in periodico, cui titulus est *Revue Bénédictine, vol. XI pp. 339 sq.* ac denuo triginta annis post in periodico, quod inscribitur *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft, vol. VIII pp. 86—106*, haec demonstravit: primum Explanationem illam eiusdem auctoris esse ac sermones sex De Sacramentis, deinde hunc auctorem esse Ambrosium oratorem, non scriptorem, cum ex toto genere dicendi appareret eam non libri arte conscripti indolem prae se ferre, sed sermonis a quodam, qui eum audiebat, notis Tironianis excepti. Argumentorum utriusque auctoris capita hic paucis adferre satis habeo, ceterum ad lucubrationes modo indicatas referens, quas hic meis argumentis supplebo.

5. Nam primum — uti illi viri de studio antiquitatis optime meriti demonstrant — ipso modo, quo ad memoriam nostram pervenit, apparet *Explanationem* Symboli intimo quodam vinculo coniungi cum sex sermonibus *De Sacramentis*, cum in utroque manuscripto ad unum quasi opus coaluerit. In Sangallensi enim 188 in capitulis initio codicis positis una utriusque scripti inscriptio est *LXLV. EXCEPTO* (pro

EXCEPTUM vel *EXCEPTA*) *ALTERIUS IN EBDOMADA PASCHAE VII.* In Vaticano autem 5760 *Explanatio* primus librorum *De Sacramentis* numeratur.

6. Eadem originis unio comprobatur stilo utriusque oratoris simillimo: repetitis illis minutis interrogationibus rhetoricis *quare? qua ratione? numquid?*, apostrophis audientium, velut *accipe, accipite, vide, vides, videtis* et similibus, usu particulae *denique* pro *unde* (de qua *cf.* Faller II p. 87, nota 36), usu verborum *praerogativa, cautio, derogare, spiritale signaculum, celebrare mysteria.* Comprobatur etiam expressa voluntate oratoris sequendi ecclesiam Romanam (§§ 4, 19 *sq.*; 7, 14—16; *cf.* Sacr. III 1, 5), adfirmata sede Romana S. Petri (§ 7, 15 *sq.* et Sacr. III 1, 6). Comprobatur aetate, quam auctor uterque prodit, invehendo contra solos Arianos (§§ 3—7; Sacr. *cf.* Faller II p. 5). Addo tamen etiam Apollinaristas in Expl. oppugnari (§ 3, 11 *sq.*: *cum anima humana rationabili atque perfecta*), Sabellianis dudum *maxime de partibus occidentis* exclusis (§ 4, 17 *sq.*), quod finem saeculi quarti indicat, ut in libris Sacr. Denique etiam regio, in qua versatur utriusque opusculi auctor, Italia superior est; Expl. § 4, 4 *catholici, in hac parte* Aquileienses sunt, quippe qui primo symboli articulo addiderint illud *invisibilem* et *inpassibilem*, uti videas in adnot. locorum ad 4, 4. — Comprobavit Caspari (*p.* 81 *sq.*) symbolum fidei in Expl. expositum vere symbolum Romanum illud esse, quod inter annos 250 et 460 Romae in usu fuit. —

7. Accedunt similia utriusque oratoris verba in exprimendis doctrinis fidei: Expl. 3, 14 *sq. non ex virili semine* cum Sacr. IV 3, 12, *l.* 36 (*cf.* Morin, *Jahrb. f. Liturg. l. c., p. 98*). Addo Expl. 5, 35 *sq. Quaecumque accipies sacramenta, in hac trinitate accipies* cum Sacr. VI 2, 5, l. 2 *sq.*: *in omnibus, quae egimus, servatum est mysterium trinitatis* . . . ., Expl. § 5, 37 *sq. Vides ergo unius operationis, unius sanctificationis* et Sacr. VI 2, 5 (*l.* 4 *sq.*) *Ubique pater, filius et spiritus sanctus, una operatio, una sanctificatio.* — Addo etiam usum singularem substantivi *auctor* in Expl. § 3, 16 et § 6, 7—10, quem item observes

Sacr. IV 3, 10 (*l.* 19); 4, 13 (*l.* 1); V 1, 1 (*l.* 11) et alibi (*cf.* adn. fontium ad Expl. § 3, 16). — Addo denique locum, in quo Explanationem aperte laudari putaverim: Sacr. I 5, 17 (*l.* 35 *sqq.*): *Memento quid dixerim: Christus carnem suscepit; non 'sicut carnem', sed carnis istius veritatem, vere carnem Christus suscepit. Spiritus autem sanctus in specie columbae, non in veritate columbae, sed in specie columbae descendit e caelo.* Vix crediderim memoriam candidatorum baptismi revocari ad illud, quod paucis lineis ante praecedit Sacr. I 5, 16 (*l.* 28) *caro, quam suscepit de nostra condicione.* Alio autem loco in primo Sacr. sermone orator numquam de carnis Christi susceptione locutus erat. Sed verba supra laudata simillima sunt his Expl. Symb. § 3, 10—13: *Deinde frequenter admonui, quia dominus noster Iesus Christus, filius dei, solus carnem istam suscepit . . . Corporis istius veritate factus est 'ut homo' . . .* Quod igitur hic brevissime, uti tota Expl. solet orator, expressit solum filium carnem suscepisse, hoc orator Sacr. revocans ad Expl. symboli, paucis hebdomadis ante habitam, latius demonstrat comparata *figura columbae*, qua spiritus sanctus apparuit, cum *veritate corporis*, in qua solus filius dei venit. Quod si quis locum illum hic laudari non concesserit, at certe assentietur novam miramque utriusque orationis esse similitudinem.

His rebus perpensis et lecto atque relecto totiens utroque opusculo mihi certe persuasi nihil esse dubii, quin idem sit utriusque operis auctor. Infra autem demonstrabitur sermones Sacr. Ambrosii esse. Ergo sequitur etiam *Explanationem Symboli* ab eodem episcopo Mediolanensi habitam esse.

8. Sed accedunt — atque in oratione tam brevi — tot aliae cum genuinis Ambrosii scriptis concordantiae, quot numquam exspectavi. Vidit aliquas iam Caspari (*p.* 79 *sq.*), sed inspecta adnotatione locorum nostra iam facile tibi persuadebis nullam fere lineam esse dogmaticae expositionis in Expl., quae non Ambrosium in memoriam revocet. Neque tamen compilationis hoc genus est, quale nuper in Ps. Augu-

stini quoque tractatu, cui titulus est *Solutiones diversarum quaestionum ab haereticis obiectarum* exhiberi P. Fischer ostendit in periodico *Biblica 23 (1942) p. 139 sqq.* Nam ut in omnibus suis scriptis se ipse imitatur Ambrosius[4]) ita, ut numquam tantum describat, quod alibi exposuit, sed certos sacrae scripturae locos iisdem vel similibus cogitationum processibus vel etiam similibus verbis explicet vel eodem fere ordine inter se conexos proferre soleat[5]), sic etiam hic orator verba Ambrosii propria repetit, numquam tantum excerpens eius opera.

9. Ad duos in primis locos animos legentium intendere velim, in quibus, si non de Ambrosio tamquam de semetipso loquitur orator, scire velim, de quo alio. Dicit enim Expl. § 3, 10—19: *Deinde frequenter admonui, quia dominus noster Iesus Christus, filius dei, solus carnem istam suscepit cum anima humana rationabili atque perfecta, et suscepit corporis formam. Corporis istius veritate factus est 'ut homo'* (*cf.* Phil. 2, 7), *sed habet singulare privilegium generationis suae. Non enim ex virili natus est semine, sed generatus a spiritu, inquit, sancto ex Maria virgine. Praerogativam auctoris caelestis agnoscis? Factus quidem 'ut homo', ut infirmitates nostras in sua carne susciperet, sed cum privilegio venit maiestatis aeternae.* — Quis hic non recordatur, quae Ambrosius in libro *De Incarnationis Dominicae Sacramento* §§ 49—71 contra Apollinaristas repetere atque *frequenter admonere* non cessat? Contra hos enim

---

[4]) Hoc iam Maurini observant: *PL 16, 1214 D, nota d.* — Alia exempla multa praebet W. Wilbrand, *Zur Chronologie einiger Schriften des hl. Ambrosius, Hist. Jahrbuch 41, 2 (1921) p. 1—19*; Hieronymus Frank, *Zur Geschichte von Weihnachten und Epiphanie, Jahrbuch f. Liturgiewiss. 12 (1932) p. 147 sq.* Hanc sui imitationem progrediente aetate episcopi crevisse consentaneum est. Quare non solum in Sacr. et Myst., sed etiam in InstV. (*cf.* infra) et Ep. 63, quae senis Ambrosii sunt, saepissime observatur.

[5]) *cf.* Faller II *p.* 86—99, ubi singulae similitudines iuxta positae explicite tractantur.

hic quoque sermo est, *qui carnem domini dicant et divinitatem unius naturae esse* (Inc. § 49), non igitur *solum filium carnem istam suscepisse* (Expl. § 3, 11). Contra quos Ambrosius praeclaris verbis (Inc. §§ 49—63) propugnat solum filium carnem suscepisse, non divinam naturam, non patrem, non spiritum sanctum. Et subsequentibus paragraphis 64—71 contra eos argumentatur, qui *animam putent a domino Iesu non esse susceptam*, contra quos demonstrat: *Suscepit* itaque *carnem ut* resuscitaret, adsumpsit *animam*, sed *animam perfectam humanam rationabilem adsumpsit atque suscepit* (Inc. § 65). *Suscepit dico; non enim verbum ipsum dei vivum in sua carne ad nostrae animae vicem factum est, sed sicut carnem nostram, ita et animam nostram perfecta naturae humanae adsumptione suscepit* (Inc. § 67). In Expl. autem *l. c.*: *Carnem, inquit, istam suscepit cum anima humana rationabili atque perfecta et suscepit corporis formam*; seque hoc *frequenter admonuisse* ait. — Inc. § 53 dixit: *Ex se enim generavit Maria, ut, quod generaretur ex ipsa, in eo, salva incarnationis dominicae praerogativa, corporis esset vera natura*; in Expl. autem (§ 3, 13—17): *Corporis istius veritate factus est 'ut homo', sed habet singulare privilegium generationis suae . . . Praerogativam auctoris caelestis agnoscis?* — Quodsi hic pergit: *Factus quidem 'ut homo', ut infirmitates nostras in sua carne susciperet*, idem dixit Inc. § 60: *. . . in similitudinem carnis peccati factus, . . . ut peccatum nostrum in sua carne crucifigeret, susceptionem pro nobis, infirmitatem obnoxii iam corporis peccati carnalis adsumpsit.* — Pergere possem, nisi longum esset.

Accedit ipso loco, de quo supra diximus: *Non ex virili natus est semine, sed generatus a spiritu sancto ex Maria virgine* (§ 3, 14—16) alter duplex cum Ambrosio consensus, et cum Hymno Ambrosii IV: *Non ex virili semine, sed mystico spiramine Verbum dei factum est caro*, et cum Sacr. IV 3, 12: *Non enim ex virili semine generatus est, sed de*

spiritu sancto et virgine Maria. — Quis tam saepe paucorum intra ambitum verborum Ambrosium imitetur nisi ipse?

10. Sed veniamus ad alterum locum, in quo oratorem Expl. Ambrosium spectare videmus: Expl. Symb. § 7, 5—9: *...cum habeas in libro apocalypsis Iohannis — qui libellus canonizatur et maxime ad fidei proficit fundamentum; ibi enim evidenter omnipotentem dominum nostrum Iesum Christum memoravit, licet et in aliis locis tamen.* Iam vero in libro II *De Fide* Ambrosius secundum vetustissimorum codicum testimonium proprium inscribit capitulum (II 4, 34—7, 57): *De omnipotente deo dei filio,* in quo primum omnium argumentum hoc adfert: *Sed accipe eam, de qua dubitare nequeas, lectionem: Ecce venit, inquit, cum nubibus et videbit eum omnis oculus et qui eum conpunxerunt, et plangent se super eum omnes tribus terrae. Etiam, amen, ego sum alfa et o, dicit dominus, qui est et qui erat et qui venturus est omnipotens. Quem igitur conpunxerunt et quem speramus esse venturum, nisi dei filium? Ergo omnipotens dominus et deus Christus est.* — Advertas hunc Apoc. 1, 7—8 textum etiam hic tamquam 'evidens' argumentum proponi (*de quo dubitare nequeas*). Sed in sequentibus paragraphis ter denuo recurrit ad Iohannis de omnipotentia Christi testimonia: § 38 ad Ioh. 16, 15, § 47 ad Ioh. 3, 8, § 51 iterum ad Ioh. 16, 15. Quis non reminiscitur illud Expl. § 7, 9 *licet et in aliis locis tamen*? (Sic legendum; nam sequenti particula *ergo* orator revertitur ad verba *l.* 5 *sq. in libro apocalypsis Iohannis,* parenthesi quattuor linearum interrupta; *licet ... tamen* pleonastice dicitur).

11. Adde quod in Expl. symbolum pertinet ad disciplinam arcani (§ 9, 1—3 et 12—15) ut apud Ambrosium (Cai. I 9, 37), cottidiana eius recensio commendatur (§ 9, 6—8), ut in Ambrosii Vgs. III 4, 20, sed frequentior in temptationibus (§ 9, 10) sicut in Vgs. *l. c.*, quod symbolum utroque loco vocatur *spiritale signaculum* (Expl. 1; Vgs. III 4, 20), quod symbolum oratoris est symbolum Romanae ecclesiae nullo

additamento commaculandum (§§ 4, 19 *sq.*; 7, 12—16; 2, 12—18), sicuti Ambrosius postulat, ut *credatur symbolo apostolorum, quod ecclesia Romana intemeratum semper custodit et servat* (Ep. 42, 5). — Adde alias atque alias cum genuinis Ambrosii scriptis similitudines, velut Expl. § 5, 11 *sq.* . . . *de incarnatione triumphus magnus quaesitus est Christo* cum Fid. V 15, 183 *victoria de morte quaesita triumphatoris utique non minuit potestatem*; vel Expl. § 5, 14 *quasi qui patri rettulerit bonae fructum voluntatis* (sc. passione sua Christus) et Fid. II 6, 50 *passio autem Christi voluntas est patris*; vel Expl. § 5, 20 *qui bonum 'regnum deo patri conparavit'* cum Fid. V 12, 151 *bonum est in regno Christi esse* et Fid. II 12, 104 . . . *qua regnum patri paratur*; vel Expl. § 5, 19—21 *sedet ad dexteram . . . quasi . . . praerogativam sibi suae victoriae vindicavit* cum Fid. V 13, 166 . . . *ad dexteram patris sedere . . . sibi praerogativam paterni solii vindicavit*; vel Expl. 5, 23 *sq. Fides ipsa de caritate promatur* cum Ep. 78, 5 *Perfecta caritas omnem fidem habet*; vel Expl. ibid. *l.* 24—26 *Qui amat, nihil derogat . . . Qui amat dominum, multo magis non debet derogare* cum Fid. IV 8, 80 *Filio igitur qui derogat, patri derogat, pietatem offendit, violat caritatem* vel cum Fid. IV 2, 26 *Quis igitur odit Christum, nisi qui derogat? Sicut enim amoris est deferre, ita odii est derogare. Qui odit, quaestiones movet, qui amat, reverentiam defert.*

Sed longum est omnia adferre, quae in adnotatione locorum invenies.

12. Addamus solum, quod exstant aliqua in Expl. Symb., quae ex solo Ambrosio lucem accipiunt, aliter vero vix intellegi possunt.

Expl. § 5, 26 *sq. Quare dico 'sedet'? ⟨Et⟩ qui amat, habet, quid timeat: 'Unde ⟨venturus est iudicare vivos⟩ et mortuos'.* Quid sibi hoc velit, vix clarescit, nisi lectis verbis Ambrosii Fid. II §§ 100—113, ubi primum Arianis timorem inculcat Christi iudicis, dicens inter alia: *Adtolle oculos ad iudicem tuos, intuere qui sedeat, cum quo sedeat, ubi sedeat. Sedet Christus*

ad dexteram patris . . . — Sed in fine ad se ipsum respiciens ait (§ 113): *Non urgeo, quia peccatorum meorum ipse sum conscius. Non invideo veniam, quia ipse opto indulgentiam.* En habes: *Etiam qui amat, habet, quid timeat,* quia *et mortuos* iudicat Christus, etiam sacerdotes, qui eum amant, sed ipsi eius indulgentiam optant. —

Quod autem sequitur Expl. 5, 29 *sq. Numquid non unum iudicium est patris et filii et spiritus sancti?*, ab Ambrosio longo capitulo explicatur in libro Spi. III 6, 35—7, 44, quod secundum vetustissimos codices inscribitur: *Sicut arguit pater, ita arguit filius, ita spiritus sanctus, et quia iudicat etiam spiritus sanctus.*

Similiter quod sequitur Expl. 5, 30 *sq. Numquid non una voluntas est, numquid non una maiestas?* alia Ambrosii capitula in memoriam revocat: Fid. III 13, 103 *De unitate maiestatis* et Spi. II 10, 101—122 *Quia una voluntas, una vocatio patris et filii et spiritus sancti.*

Denique ultimam huius paragraphi sententiam (Expl. 5, 31—33) ad verbum fere elocutus est Ambrosius Fid. II 12, 100: *Vide, quam te noluerit suo filio derogare, ut tibi ipsum iudicem daret,* quem locum *cf.* cum Expl. *l. c.*: *Quare tibi dicitur, quod filius iudicaturus est, nisi ut intellegas nihil filio derogandum?*

13. Neque tacendum est metaphoram illam §§ 2, 3 et 7, 1 *sqq.* de negotiatore in societate mercatorum symbolam suam, vel conlatam in unum omnium sociorum illius societatis pecuniam defraudante, qui ab omnibus tamquam improbus et intestabilis reiciatur, non minus sapere Ambrosium iuris peritum, quam omnia, quae supra rettulimus, produnt Ambrosium theologum et oratorem.

14. Tot igitur argumentis commoti nostrum esse duximus restituere huic Explanationi symboli suum locum, quem in antiquissimis codicibus ante sex sermones *De Sacramentis* secundum *exceptum* illius notarii S. Ambrosii, sive mavis cuiusdam catechumeni eius, habuerat. Exceptam eam

esse a labiis oratoris cuivis legenti manifestum et a Morino (*Jahrb. f. Liturg. VIII p. 90 sq.*) ac postea ab H. Connolly (*The Journal of Theological studies 1946, pp. 185—196*) nostrae argumentationis ignaro demonstratum est.

15. Hanc autem Explanationem non pluribus manuscriptis ad nostram memoriam pervenisse, vel potius cur iam ante saeculum nonum sex illi *De Sacramentis* sermones plerumque sine Explanatione praecedente descripti sint, facile intellegitur cum inde, quod symbolum ipsum inde a pristinis codicibus lacunis illis infectum erat, quas ex testimonio Vaticani 5760 (*W*) etiam nos restituimus, quia secundum legem ab oratore ipso pronuntiatam (§ 9) debent esse originales, tum ex mala textus forma, quam partim ipsi exceptori, partim difficultati tribuendam esse puto, cui amanuenses in describenda hac oratione lacunosa obnoxii fuerunt. Accedit, quod abolita saeculo sexto disciplina, quae vocatur, arcani, qua vigente tradi symbolum necesse fuerat, parvae utilitatis debebat videri explanationem symboli conservare, quae primo obtutu tam parvi pretii est. Nobis sane margarita erit pretiosissima ex vita ipsa antiquitatis casu quodam felicissimo conservata.

16. Editio nostra prima est critica. Nam C. P. Caspari, qui Explanationem in libro, qui inscribitur '*Ungedruckte ... Quellen zur Geschichte des Taufsymbols und der Glaubensregel*' (*1869*) *II p. 50 sqq.* proposuit secutus textum Angeli Maii (*Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus edita, 1883, p. 156—158*, in qua multis cum mendis et coniecturis edita erat forma textus Vaticani *W*) et editionem Brunonis Bruni supra laudatam *p.* 8* (quae exhibuerat textum codicis Lambacensis nunc deperditi), perfectam recensionem praebere non potuit. Decem annis post in libro, cui titulus est '*Alte und Neue Quellen zur Geschichte des Taufsymbols und der Glaubensregel*' (*1879*) *pp. 196—222*, cognito interea codice Sangallensi 188 novam editionem instituit solius textus Sangallensis, cui in notis addidit variam lectionem Vaticani et Lambacensis ex priore editione sua.

17. Quare examinavimus iterum codicem Sangallensem secundum imaginem lucis ope confectam et contulimus Romae ipsum Vaticanum 5760 (*W*), solum Lambacensem e Casparii libro addere coacti, cum non iam exsistat (*cf.* PL 57, 853 D —858 A). Vaticanum autem plerumque praeferendum esse iam inde apparet, quod in eo solo textus symboli illis cum lacunis exhibetur, quas exceptoris ipsius esse facile videbis. Nam primum haec ratio laudandi initia tantum et fines partium earum, quae modo tractantur (*CREDO VIRGINE; SUB SEPULTUS; TERTIA DIE ET MORTUOS; ET IN SPIRITUM SANCTUM RESURRECTIONEM;* sic in *W*!) tachygraphi laborem multo faciliorem reddidit, deinde respondet optime admonitioni oratoris, *quoniam symbolum non debet scribi* (§ 9, 1 *sq.*) — Sangallensis autem et Lambacensis his lacunis symbolum quoddam inseruerunt ab eo, quod ab ipso oratore tractatur, diversum (*cf.* adnotationem criticam ad § 8). Nam ut omittamus articulos tertium et quartum (*ET IN IESUM CHRISTUM — SEPULTUS*), in quibus aliqua remanent dubia, certe in *GL* quinti articuli desunt verba *A MORTUIS* (*cf.* adn. crit. ad § 8, 11 contra § 5, 9), in septimo (§ 8, 11) falso additur genitivus *DEI* ad substantivum *PATRIS* (contra § 5, 10. 22), in octavo supplendum erat (cum § 5, 22) *IUDICARE VIVOS ET MORTUOS*, non (§ 8, 11) *IUDICATURUS DE VIVIS ET MORTUIS*, in nono falso additur (§ 8, 14) *CREDO* (contra § 5, 35), in decimo (§ 8, 14) *SANCTORUM COMMUNIONEM*, quam orator nusquam commemorat (*cf.* § 6), duodecimo tandem adiungitur perperam *VITAM AETERNAM AMEN*, cum in explanatione ipsa symbolum manifeste concludatur verbo *RESURRECTIONEM* (*cf.* § 6, 15 cum § 8, 14)

Ceterum etiam codex *W* laborat lacunis, quae ex homoeoteleutis ortae sunt, ut § 3, 11 *sq. cum — suscepit*; § 4, 7 *fuit-divinitas*; § 8, 5 *habes — filii*; § 9, 14 *sq. incipias — recensere.* Neque aliis mendis caret, velut § 1, 2 haereret] *haberet*; § 4, 3 Patripassiani] *Petri. passiani*; § 4, 20 invisibilem et inpassibilem] *visibilem et passibilem*; § 5, 4 personam] *passio. Nam*; al.

Ergo *W* corrigendus interdum est ex altera classe *GL*, quod plerumque facile fieri potest, cum corruptelarum causae sint apertae.

18. In sola § 5, 5 coniectura maioris momenti opus esse putavi, cum codices habeant: *Sed ne calumnientur et dicant, quia unam personam dicamus filium etiam unicum dominum nostrum.* — Orator ut calumniam reicit se filium unam cum patre personam dicere. Iam vero dicendo 'filium etiam unicum dominum' re vera probaret contrarium eius adsertionis, quam ipso versu praecedente posuerat: *Non unicus dominus; unus deus est, unus et dominus.* Quare primum Casparii additionem verbi *dicimus* post substantivum *filium* necessariam existimo, sine qua sententia principalis regens duas secundarias, scilicet *Sed ne calumnientur . . ., quia . . . dicamus*, deesset. Sed magis necessaria est mutatio particulae *etiam*, ut iam vidimus. Quare sic legendum censeo: *Sed ne calumnientur et dicant, quia unam personam dicamus filium, ⟨dicimus⟩: Et in .... unicum, dominum nostrum.* Eandem igitur exceptoris omissionem haberi quam supra § 5, 1 *sq.* arbitror, scilicet verborum symboli *⟨Iesum Christum filium eius⟩*. Coniunctio *Et* ab oratore cum quadam vi pronuntiatur; ex eo enim ipso probatur diversitas personarum patris et filii, quod de patre *et* de filio tamquam de duobus sermo est, id quod etiam aliis locis Ambrosii argumentum est (*cf.* adn. font. ad § 5, 4).

19. Alterum vitium utriusque classis codicum commune est § 2, 12, ubi deest praepositio *a d*, quam optime supplevit mihi Praeses Commissionis huius Corporis Scriptorum in Academia Vindobonensi, clarissimus vir Richardus Meister.

20. Concludi videtur posse utramque manuscriptorum classem Explanationis ex eodem archetypo derivari. Hoc iam ex vitiis communibus, de quibus modo egimus sequitur. Accedit, quod differentiae codicum tales sunt, ut vel neglegentia amanuensium vel, quod pertinet ad symboli additamenta in codicibus *GL*, ex eorum studio supplendi exceptoris lacunas ex-

plicentur. Ex unius igitur exceptoris, non duorum, scripto codices fluxisse veri simile est. Unde confirmatur, quod infra, de sermonibus Sacr. agentibus probabilius videbitur, illum exceptorem ipsius Ambrosii notarium fuisse, quem etiam alios Ambrosii sermones in ecclesia habitos notis excipere solitum esse constat.

21. Non abs re erit ad lectoris commoditatem addere hic textum totius Symboli, quod in hac explanatione Ambrosii supponitur, quodque mirum in modum concordat cum vetustissima, quam novimus, forma Symboli Romani (*cf.* Expl. 7, 14 *sq.*):

CREDO (*5, 1*) IN DEUM PATREM (*3, 7; 3, 4; 8, 5*) OMNIPOTENTEM (*4, 21*),
ET IN (*5, 5*) IESUM CHRISTUM, FILIUM EIUS UNICUM, DOMINUM NOSTRUM (*5, 1 sq.*),
QUI NATUS (*5, 7*) DE SPIRITU SANCTO EX MARIA VIRGINE (*3, 15. 16; 8, 4*),
SUB (*8, 7*) PONTIO PILATO (*cf. Symb. Rom. 4 a*) PASSUS MORTUUS ET SEPULTUS (*8, 7. 8; 5, 7*),
TERTIA DIE (*5, 8 sq.; 8, 11*) RESURREXIT (*5, 15*) A MORTUIS (*5, 9*),
ASCENDIT (*5, 9 sq.*) AD CAELOS (*cf. Symb. Rom. 6 a*),
SEDET AD DEXTERAM PATRIS (*5, 10. 15. 22*),
UNDE (*5, 27*) VENTURUS EST IUDICARE (*5, 27—32; Symb. Rom. 7*) VIVOS ET MORTUOS (*5, 22. 27; 8, 11*),
ET IN SPIRITUM SANCTUM (*5, 35; 8, 14*),
SANCTAM ECCLESIAM (*6, 2. 11 sq.*),
REMISSIONEM PECCATORUM (*6, 3. 15. 12*),
CARNIS RESURRECTIONEM (*6, 6. 15; 8, 14*).

2. De origine, tempore, inscriptionibus sex sermonum *De Sacramentis* et libri *De mysteriis*

Diu multumque inter homines doctos disputatum est, utrum genuini essent sex *De Sacramentis* sermones necne, quaeque inter eos librumque *De Mysteriis* ratio inter-

cederet[6]). Hac de quaestione tractatu alibi a me edito funditus egi[7]).

1. Atque in primis demonstravi omnes codices, in quibus quidem nominetur auctor, et antiquissimum quemque — excepto sane Sangallensi 188, in quo collectio continetur homiliarum diversorum auctorum sub uno Augustini nomine

---

[6]) Negabant Ambrosium esse auctorem *Sacr.* post Maurinos (*Opera S. Ambrosii II, Paris., 1690, p. 341—348; PL 16, 410—418*), qui, etsi ad negandum inclinant, tamen '*derogatum* noluerunt *opinioni cuiusquam*', omnes fere editores et auctores posteriores; inter auctores huius aetatis: Max. Ihm, *Studia Ambrosiana, Lipsiae 1889, p. 70—72*; G. Rauschen, *Florileg. Patristicum VII (1914) p. 99*; O. Bardenhewer, *Gesch. d. Altkirchl. Literatur III (1912) 536 sq.*; Th. Schermann, *Röm. Quartalschrift 17 (1903), 36—53; 237—255*; Ant. M. Ceriani, *Notitia Liturgiae Ambrosianae (Appendix Missalis Ambrosiani duplicis*, ed. Ratti-Magistretti *1913), 433 sqq.*; M. Magistretti, *La Liturgia Ambrosiana, Milano (1899)*, Ad. Baumstark, *Jahrbuch f. Liturgiewiss. VII (1927)* et *Oriens Christianus 35 (1939), 240 sq.*, C. Atchley, *Journal of Theol. Stud. 30 (1929) 281—286*, J. H. Dudden *p. 706 sq.*, L. Duchesne, *Origines du culte chrétien (1925 ed. 5) 187 et alibi*; alii.

Adfirmant Ambrosium auctorem P. A. Ballerini, *Ambrosii Opera omnia . . . Mediolan. tom. IV (1879) 449 sqq.*, rationibus sane futilibus; melius F. Probst, *Die Liturgie des vierten Jahrhunderts usw. (1893) 232—239*; G. Morin, *Revue Bénédictine XI (1894) 339 sqq.*, et post Faller I idem in *Jahrb. f. Liturgiewiss. VIII (1928, sed editum 1929!) 86—106*, F. J. Dölger, *Antike u. Christentum I (1929) 35*; Odo Casel, *Jahrb. f. Liturgiewiss. XI (1931) 6*, R. Palanque *p. 541* (retractans autem in recensione libri Duddeni in *Revue d'Histoire Ecclés. XXXII, 1 p. 949*, note 2), Joh. Quasten, *Florileg. Patrist. VII (1936) 137 sq.*, B. Altaner, *Patrologie (1938) 243 et (1950) 334*, Hieronymus Frank, *Heilige Überlieferung (1938) 145* et *Tübing. Theol. Quartalschr. 121 (1940) 67—82*, Angelo Paredi, *I Prefazi Ambrosiani (1937) 122* et passim, idem, *La Liturgia di Sant' Ambrogio (Sant' Ambrogio nel XVI Centenario della nascita, Milano 1940) 105—108*, H. Connolly, *The De Sacramentis, a work of S. Ambrose 1942*, et in *Downside Review 1947, pp. 7—20* et *121—130*, Srawley in *Journal of Theol. Stud. (1943) 199 sq.*, Bernard Botte, *Ambroise de Milan, Des Sacrements, Des Mystères, Paris (1950) 7 sqq.*, plurimique recentes.

[7]) Faller I et II.

haud dubie falso traditarum — neminem alium exhibere nisi Ambrosium. Hic autem diversae originis codicum consensus explicari nequit, nisi iam archetypi eorum non post saeculum septimum exarati hac in re consentiebant[8]). — Concordant omnes medii aevi scriptores, nullo, etiam priorum saeculorum, contradicente[9]). Iam vero unanimo hoc antiquitatis testimonio standum est, nisi gravissimis argumentis falsum esse probatur.

---

[8]) Faller I. — Ergo praecipuum Schermanni argumentum, quo sermones Sacr. non ante medium saeculum nonum Ambrosio adtributos esse voluit, ipsis codicibus refellitur.

[9]) Praeter Radbertum et Ratramnum, de quibus Faller I *p.* 49—53, conferas Deodvinum Leod. *PL 146, 1441 A*; Lanfrancum *PL 150, 419—421; 425 D; 430 D—432 C; 437 A—440 C*; Algerum Leodiensem *PL 180, 757 A; 774 D; 776 D; 778 D*; al. — Guilelmum Theodorici *PL 180, 342 A*; Guitmundum Aversanum *PL 149, 1471 D; 1481 B; 1483 C*; Durandum Troarnensem, *PL 149, 1386—1387 A* al. — Hugonem Lingonensem *PL 142, 1332 C*; Ivonem Carnutensem *PL 161, 142—147* al. — Petrum Lombardum *PL 191, 856;* alios. — Adiungamus hic *Decretum Gratiani* cum omnibus locis ex libris Sacr. et Myst. citatis (*PL 187*; citatur editio *Paris. 1891*).

Ex Sacr. laudantur I 2, 4 *Venimus* (venisti *Gratian.*) — *athleta Christi* Pars III, De Consecratione C. LXXXVII: PL *187*, col. 1828 C.

Sacr. I 4, 12 (*l.* 9—13) *a terrenis* — *resurgit*: P. III, C. IX, col. 1794 C.

Sacr. I 5, 15 *sq.* (*l.* 17—31) *non omnis aqua* (sic!) — *manemus obnoxii*; ibidem.

Sacr. I 5, 18 (*l.* 41—43) *Descendit Christus* — *baptizandus est*: ibid. 1795 B.

Sacr. I 5, 18 (*l.* 47—50) *Christus autem* — *sanctificaret et spiritus*: ibid.

Sacr. II 5, 14 (*l.* 1—4) *Venit sacerdos* — *Christi sunt*: P. III, Dist. IV, C. LXXI, col. 1821 C *sq.*

Sacr. II 5, 14 (*l.* 5—10) *Si ergo* — *esse perfectio*: ibid. col. 1822 A (libere!).

Sacr. II 7, 24 (*l.* 35—39) *Ergo mersisti* (Emersisti *Grat.*) — *inquit aeternam* LXXXIX, col. 1829 A.

Sacr. III 1, 1 (*l.* 4—6) *Accipis autem myrum* (Accepisti mysterium *Grat.*) — *capite eius* C. XC, col. 1829 B.

Sacr. III 2, 8 (*l.* 1—3) *Sequitur spiritale* — *infunditur*: ibid.

Sacr. IV 6, 28 (*l.* 15—18) *Si quotienscumque* — *medicinam*: Dist. II, C. XIV, col. 1738 A.

Sacr. IV 5, 24 (*l.* 32 *sq.*) *qui manducaverit* — *peccatorum*: ibid. C. XL, col. 1749 B.

Sacr. IV 4, 14 *sq.* (*l.* 6—23) *Sed panis iste panis est* (Panis est in altari usitatus *Gratian.*) — *in aliud commutentur*: ibid. C. LV, col. 1758 A/B.

Atqui non solum invalida sunt argumenta contra testimonium codicum adlata, sed multa inveniuntur in his sermonibus ipsis indicia, quibus id verum esse conprobatur.

2. Invalidum enim in primis est argumentum ex elocutionis diversitate promptum, cum primo obtutu pateat hos sermones non ex iis esse, quos Ambrosium, postquam habiti sunt, secundum eloquentiae regulas expolire solitum et videmus et ex ipsius verbis scimus,[10]) sed instructiones ipsas coram nuper baptizatis *in hebdomada paschae* habitas. Utrum a tachygrapho 'excepti' an ab ipso oratore usui suo destinati et post mortem eius divulgati sint, infra videbimus. Hoc constat

---

Sacr. IV 4, 20 (*l.* 59—64) *Sed forte — corpus est Christi*: ibid. col. 1758 C *sq.*

Sacr. IV 5, 21—23 (*ll.* 1—27) *Vis scire — et testificatione dubitare?*: ibid. col. 1759 A/C.

Sacr. V 4, 24 (*l.* 58 *sq.*) *Non iste panis est — substantiam fulcit*: ibid. C. LVI, col. 1759 C.

Sacr. V 4, 25 (*ll.* 64—67) *Si cottidianus est panis* (Iste panis quotidianus est *Gratian.*) — *merearis accipere*: ibid. col. 1759 C—1760 A.

Sacr. V 1, 2 (*ll.* 14—16) *In calicem* (*om.* quid) *mittitur — rationem accipe*: C. LXXXIII, col. 1776 B.

Sacr. V 1, 3—4 (*ll.* 19—29) *Iussit deus Moysi — accipe et aliud*: ibid. col. 1776 B—C.

Sacr. V 1, 4 (*ll.* 34—37) *de latere eius — per dominum nostrum Iesum Christum*: ibid. col. 1776 C.

Sacr. V 3, 13 (*ll.* 6—17) *Vide, quemadmodum aptus sit — quam praeclarum est*: ibid. col. 1776 C—1777 A.

Sacr. V 3, 17 (*ll.* 41—46) *Quotienscumque* (*om.* enim) *bibis — mentis operatur*: ibid.

Sacr. V 4, 23 (*ll.* 46—50) *fiat voluntas tua — versatur* (*om.* ubi et) *homo, quem ille decepit*: ibid. col. 1777 A—B.

Sacr. V 4, 24 (*ll.* 53—58) *Dixi vobis — hoc est (super-) substantialem*: ibid. col. 1177 B.

Sacr. VI 1, 1 (*ll.* 1—4) *Sicut verus — et verus eius* (*add.* sanguis) *est potus*: ibid. col. 1777 B—C.

Sacr. VI 1, 4 (*ll.* 18—24) *Ego sum, inquit, — participaris alimento*: ibid. *col.* 1777 C—1778 A.

Sacr. VI 1, 2—4 (*ll.* 8—19, omissis nonnullis verbis): *Forte dicas — qui de caelo descendi*: C. XLIII col. 1751 A—B.

[10]) *cf.* Ep. 47, l. 2; Ep. 48, l. 3.

in eiusmodi instructionibus simplicissimo quodam et ab urbano diversissimo sermone utendum fuisse. Et haec ipsa harum catechesium ratio est. — Unde patet, quid respondeamus ad alteram difficultatem, quae inde a Maurinis usque ad haec tempora repetitur: fieri non potuisse, ut Ambrosius suum ipse *De Mysteriis* librum tam serviliter imitaretur[11]). At fieri certe potuit, ut Ambrosius illos sermones *De Sacramentis* ante librum *De Mysteriis* habitos numquam ad editionem destinaret, sed inde librum *De Mysteriis* formaret atque in lucem ederet, sermones vero ipsi a notario excepti post mortem episcopi divulgarentur.

3. Quod autem orator episcopus usum lavationis pedum contra eos defendit, qui contrariam ecclesiae Romanae consuetudinem ei obiciunt, hoc ipso potius comprobatur quam refutatur Ambrosium esse auctorem, quippe qui inde ab anno 381, quo prologum librorum *De Spiritu Sancto* composuit, usque ad ultimum opus suum, *Explanationem Psalmorum XII*, identidem eundem ritum Mediolanensem defenderit atque explicaverit[12]).

4. Certe pronuntiatae sunt hae homiliae saeculo quarto idque Mediolani. Nam inter baptizatos magnus vel potius maior numerus adultorum est, cum saeculo quinto iam eccle-

---

[11]) *cf.* Dudden *p.* 706; hoc Ihmii quoque praecipuum argumentum fuit (*cf.* not. 6).

[12]) Anno 381 Spi. I, Prol. 15; annis 388—390 Vgt. 10, 57: *cum hoc Petro dicitur, quid de nobis censetur* eqs.—; eodem tempore: Comment. Esaiae ab Augustino laudatus (*Contra duas epistulas Pelagii IV, 11, 29*): *Ipse se obtulit, inquit, quod ante putabat esse peccatum, lavari sibi non solum pedes, sed etiam manus et caput poscens, quod ilico intellexisset lavacro pedum, qui in primo lapsi sunt homine, sordem obnoxiae successionis aboleri.* — Sequitur anno, ut videbimus, fere 391: Sacr. III 1, 5. 7 et Myst. 32; — denique EPs. 12, In Ps. 48, 9. — Ceterum voluntas oratoris Sacr. III 1, 5 (*l.* 62) '*In omnibus cupio sequi ecclesiam Romanam*' et (*l.* 53): '*cuius typum in omnibus sequimur et formam*' cum consuetudine Ambrosii mire concordat, de qua conferatur Bernardus Citterio, *Lineamenti sulla concezione teologica della Chiesa in S. Ambrogio (Sant' Ambrogio nel XVI Centenario della nascita, Milano 1940) pp. 56—68.*

siis contra Pelagianismum pugnantibus baptismus parvulorum praevaleat[13]). Deinde qui audiunt, inter 'gentiles' vivunt, qui in vita publica ad id temporis dominantur. Neque sectarum Christianarum ulla nisi Ariana commemoratur, quamvis orator pericula suae aetatis vivis coloribus depingat[14]). Denique de eodem ritu noctis paschalis in libris Sacr. agitur, quo in libro Myst., hic autem Mediolanensis est[15]).

5. Quodsi minima illa sermonis vivi indicia, Ambrosii propria, si elocutiones quasdam doxologiasque Ambrosianas[16]), Ambrosianam quoque in laudandis scripturae sacrae locis rationem[17]) observaveris, iam nihil esse dubii fateberis, quin orator ille anonymus vere Ambrosius sit. Sed accedit alia observatio omnibus efficacior, similitudines dico quorundam

---

[13]) Faller II *p.* 4: Sacr. V 3, 14; I 1, 3; 1, 1; VI 3, 15; 4, 17 *sq.*; 5, 20.

[14]) Faller II *p.* 5: Sacr. II 1, 2; 7, 24; VI 3, 12; 4, 18; 5, 21; — Ceterum optime observavit B. Altaner post saeculum quartum eos, qui non sunt Christiani, non iam vocari 'gentes', ut in Sacr., sed 'paganos'; *cf. Zeitschrift für Kirchengeschichte LVIII (1939) 130—141,* praesertim *p.* 135. — Ariani indicantur Sacr. II 7, 22; III 2, 10; V 1, 1; VI 1, 1; VI 2, 5—10. — *cf.* Faller II 5. — In libro Sacr. III 2, 13 non de Pelagianis loquitur orator, sed de homine baptismum differente: *cf.* Faller II 5 *sq.* — Nihil de Nestorianis, qui inde a synodo Seleuciana anni 410 fidei orthodoxae minitabantur: Augustinus libris *De peccatorum meritis et remissione, De spiritu et littera* contra Nestorianos iam anno 412 pugnat.

[15]) Omittuntur quidem in sermonibus Sacr. conversio ad orientem (Myst. 2, 7) et vestes candidae (Myst. 7, 34—41). — Sed haec erant minutissima quaedam, quae orator facile omittere potuit, scriptor autem ascivit, ut suppleret tot mysteria ob disciplinam, quae vocatur arcani, in libro Myst. omissa. — De quaestione canonis Mediolanensis *cf.* praeter opera Baumstarkii, Duchesni, Probstii supra, nota 6, laudata: Fritz Hamm, *Die liturgischen Einsetzungsberichte (Liturgiegeschichtliche Quellen und Forschungen 23, 1925) p. 9;* Hieron. Frank, *Heilige Überlieferung (1938) 144 sqq.*; G. Morin, *Revue Bénédictine 51 (1939) 101—108.* — Ceterum quae fuerit Ambrosii aetate liturgia ecclesiae Mediolanensis, non nisi ex scriptis ipsius Ambrosii erui potest, uti facit Angelus Paredi, *La Liturgia di Sant' Ambrogio* (supra nota 6).

[16]) *cf.* Faller II *p.* 81—86.

[17]) *cf.* Faller II *p.* 6—14.

locorum, qui certe ex libro Myst. hausti non sunt et tamen singularem illam sui ipsius imitationem prae se ferunt, quae omnium operum Ambrosii atque ipsius libri Myst. propria est. Conferantur primum Myst. 7, 35 *ll.* 12—16 *Haec vestimenta — fidei sacramento* cum Spi. II 10, 112 *In quo sanctae — insignibus coronatur*; Myst. 7, 38 *ll.* 34—43 *Dentes tui — Iesu loquantur* cum EPs. 118 16, 22—24 (*p.* 365, 2—28 *Pe.*) *Dentes tui — labe mundavit*; Myst. 7, 41 *ll.* 60—68 *Unde dominus Iesus — imaginem facta es* cum EPs. 118 22, 34 (*p.* 505, 3—9 *Pe.*) *Respondet ei sponsus — praecepta custodias*; Myst. 3, 18 *ll.* 87—94 *Cognosce nunc — dubitare non debes* cum ELuc. IV 50 (*p.* 163, 15—20 *Sch.*) *Populus ecclesiam — sine ruga* (fons communis utriusque loci Didymus, De Trinitate II 14); Myst. 6, 31 *ll.* 16—19 *Quando venit — patienter admitteret* cum ELuc. V 98 (*p.* 221, 17—19 *Sch.*) *Denique alibi — gravatur obsequio*; Myst. 7, 34—35 *ll.* 3—18 *de quibus dixit propheta — ascendit dealbata* cum Apl. I 12, 59 (*p.* 340, 7—341, 3 *Sch.*) *itaque iam laetus — si tetra, mundabo* (fons Didymus, De Trin. II 14); et simul Myst. ibid. *ll.* 12—16 *Haec vestimenta — fidei sacramento* cum Spi. II 10, 112 (*cf.* supra); Myst. 7, 36 *ll.* 19—27 *Dubitaverunt enim — in stola candida* cum InstV. 5, 39 *Resurrectionem eius — ex Bosor* et cum Fid. IV 1, 9—14 *Et ideo dominum — ipse est rex gloriae* (fons Orig. In Matth. tom. XVI 19). —

6. Eandem sui ipsius imitandi rationem, qua alius uti vix ac ne vix quidem potuit, detegimus etiam in iis sermonum Sacr. partibus, quae certe ex libro Myst. non sunt haustae: Sacr. II 7, 20—21 *ll.* 6—14 cum Spi. II 10, 105; Sacr. II 1, 1 *ll.* 2—7 cum Noe 4, 10 (*p.* 420, 9—13 *Sch.*); Sacr. VI 3, 12—13 *ll.* 17—26 cum Cai. I 9, 35—38 (*pp.* 369, 24—370, 8; 372, 10—15 *Sch.*) et simul cum InstV. 1, 7; Sacr. VI 3, 15 *ll.* 36—43 cum Vgs. libro III 3, 11—14 (*p.* 68, 4—69, 15 *Faller*); Sacr. VI 5, 21 *ll.* 10—19 cum EPs. 118, 1, 5 (*p.* 7, 20—24 *Pe.*) et simul cum ExhV. 10, 64; Sacr. VI 4, 18 *ll.* 23—26 cum EPs. 118, 22, 8 (*p.* 492, 16—18 *Pe.*); fons: Orig. In Levit. Hom.

5, 12 (*p.* 355, 12—14 *Baehrens*); Sacr. VI 5, 23 *ll.* 30—33 cum EPs. 118, 9, 15 (*p.* 197, 27—198, 1 *Pe.*); Sacr. III 1, 3 *ll.* 27—34 cum Exa. V 7, 17 (*p.* 152, 20—24 *Sch.*); Sacr. III 1, 6 *ll.* 69 *sq.* cum Commentario Ambrosii in Esaiam deperdito, quem laudat Augustinus, *Contra duas epistulas Pelagii* IV 11, 29 (*cf.* supra not. 12); Sacr. III 1, 7 *ll.* 70—78 cum EPs. 48, 8 *sq.* (*p.* 365, 25—366, 22 *Pe.*); Sacr. I 4, 12 *ll.* 10—13 cum Exa. I 4, 14 (*p.* 12, 10—13 *Sch.*)

Hae similitudines omnes in tractatu nostro (Faller II) iuxta se positae, auctae studiis virorum cl. Angeli Paredii, H. Connollyi, Bernardi Bottei, al. (*cf.* not. 6) tanti sunt ponderis, ut dubium de auctore sermonum istorum non iam relinquant.

7. Quantum singulorum Ambrosii operum tempora noverimus, propriae sunt istae similitudines praesertim librorum Ambrosianorum ante annum 391 conscriptorum, magis etiam eorum, qui intra annos 387 et 390 editi sunt: ELuc., EPs. 118, Exa., Comm. Esaiae (certe ante ELuc. conscript.), Apl. — Alia ratio intercedit inter sermones Sacr. et librum InstV. Nam quae Sacr. VI 5, 22—25 de orationis ordine exponuntur (*Deinde, unde debeas incipere — et pecora campi*), ibi suo loco, in sermone de oratione habito, explicantur, cum InstV. 2, 8—10 (*Bona oratio, quae ordinem servat — distinguere debeas, recognosce*) sine sententiae lacuna omitti possint; ergo aliunde ab auctore, qui in hoc libro tot locos alibi a se expositos repetit, videntur esse inserta[18]). Non quidem ex ipsis sermonibus Sacr., sed e communi huius sermonis VI et libri InstV. hausta videntur fonte, qui est Origenis liber *De oratione*. Iam vero hoc novum Ambrosianae originis argumentum est, quod cum in sermonibus Sacr. praecedentibus,

[18]) In libro InstV. 37—50 septem locos imitatur ex ELuc. II 1—6 et 29. Si liber InstV. editus est tempore paschali anni 392, Ambrosius ex eo quaedam imitatus est in Consolatione Val., scil. Val. 67 ex InstV. 14, 87; Val. 68 *sq.* ex InstV. 14, 89; Val. 7 ex InstV. 1, 4. — Alia similia in eodem libro InstV. observantur.

tum in sermonibus V et VI saepissime recurrere ex adnotationibus nostris locorum facile deprehendes.

Cum autem omnia indicia et libri Myst. et sermonum Sacr. ad annum fere 390 vel 391 congruant, veri simillimum est utrumque opusculum ante annum 392, i. e. ante compositionem libri InstV., in quo (5, 39) vera loci Myst. 7, 36 imitatio continetur, conscriptum esse.

8. Ergo non solum origo Ambrosiana, sed simul tempus originis horum sermonum Sacr. et libri Myst. ex frequenti illa sui imitatione, Ambrosii tam propria illustratur. Reliquum est, ut indagemus, qua tandem via praeter librum Myst. ab Ambrosio ipso editum etiam sex illi sermones Sacr. in publicum venerint. Fieri enim nequaquam potuit, ut Ambrosius ipse eos divulgaret, quod contra disciplinam arcani ab eo religiosissime observatam[19]) publicatis sacratissimis fidei formulis, velut orationis dominicae, canonis eucharistici, multorum rituum baptismi sine dubio gravissime offendisset. Cum autem, ut vidimus, Ambrosium eorum auctorem esse constet, aut praevia quaedam scripta catechesium sunt ab Ambrosio suo usui destinata et post auctoris mortem paulatim diffusa, aut sermones ipsi in basilica Mediolanensi ab Ambrosio habiti et a tachygrapho quodam privato et ignoto excepti, aut a notario episcopi ipso excepti et postea in scripturam communem ad usum episcopi translati atque eo mortuo descripti et paulatim divulgati. Iam vero ab Ambrosio vix possunt esse conscripti, cum tot vivae vocis indicia prae se ferant, quot numquam alibi in Ambrosii libris observantur[20]),

---

[19]) *cf.* InstV. 2, 10 '*dominica oratio ... quam vulgare non opus est*'; Cai. I 9, 35: *ut non divulgemus orationem, sed abscondita teneamus mysteria*; I 9, 37: *cave, ne incaute symboli vel dominicae orationis divulges mysteria.* — al. — Liber Myst. ipse cum sermonibus Sacr. collatus optimum eius rei exemplum est: *cf.* etiam Myst. 9, 55 (*ll.* 70—74); 9, 57 (*l.* 89); ExcF. I 43 *sq.*; Val. 7, 75; praesertim vero ipsa prooemia librorum Myst. et Sacr.

[20]) De hac re optime G. Morin in *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft VIII (1928) 89 sqq.* — *cf.* Faller II 83—86.

cumque etiam nimiis compositionis vitiis et digressionibus laborent, quam ut opus praemeditatum compositumque dici possint[21]). At idem iste ordinis defectus in omnibus manu scriptis tam constans est, ut derivari nequeat ex eo, quod a tachygrapho quodam ignoto excepti 'foliorum volantium' modo in publicum venerint. Restat igitur tertia via supra indicata, quae etiam ea re commendatur, quod Ambrosium in conficiendis libris hac ratione usum esse scimus, ut orationes in ecclesia habitas a notario excipi transscribique iusserit, ex quibus 'exceptis' adhibito etiam consilio amicorum libros suos magna cum diligentia conscripserit[22]). Ex instructionibus ergo coram baptizatis in hebdomada paschae anni 390 vel 391 a feria III usque ad dominicam in Albis (Sacr. IV 6, 29) habitis notisque Tironianis primum conscriptis exortus est liber *De Mysteriis*. Sermones autem ipsi *De Sacramentis* ex transcriptione notarii inter hereditatem Ambrosii conservata post Ambrosii mortem paulatim in ecclesiis et monasteriis Italiae superioris privatim ad usum ecclesiasticum diffusi esse videntur saeculoque septimo vel octavo cum libro De Mysteriis coniuncti, quales ipso saeculi noni initio in codicibus diversissimae originis iam apparent.

9. Unde intellegitur etiam sermones Sacr. primo inscriptione omnino caruisse. Nam quam exhibet Sangallensis 188

---

[21]) In libr. I 3, 9 Sacr. historia Neman Syri interrumpitur tribus paragraphis. — Propositio data I 4, 11 interrumpitur §§ 13—19; — Sacr. IV 3, 10—24 miscentur argumenta de praestantia mysteriorum Christi prae Iudaeorum sacramentis et de Melchisedech, ita, ut auctor ipse se revocet § 24: *Iam redi mecum ad propositionem meam.* Similia saepe, praesertim in ordine locorum sacrae scripturae, quos in libro Myst. componendo optime ordinare studet.

[22]) Praeclarum exemplum observavit *C. Sch.* (*CSEL vol. 32, 1, praef. p. II*) de Examero. — Confirmatur haec opinio eo, quod aliqua Ambrosii opera, velut ELuc., EPs. 118, EPs. 12 ex sermonibus orta multo post, quam illi sermones sunt habiti, aliter edita esse non possunt nisi ex scriptis notarii servatis, id quod etiam ex computationibus Palanquii 524 *sqq.*, 529—536; 550 *sq.*; 552; 555 sequitur. — De consilio amicorum *cf.* Ep. 47 et Ep. 48.

in capitulis initio praemissis: *LXLV. EXCEPTO ALTERIUS IN EBDOMADA PASCHAE VII*, etsi optime indicat originem opusculi supra expositam, tamen inscriptio vera non videtur fuisse, cum solius Sangallensis propria, cuius textus etiam aliis locis ad scribae arbitrium constitutus est, ac ne in hoc quidem codice constans sit (*cf.* supra *p.* 6* *sq.* descriptionem). Neque postea vera inscriptio his orationibus indita videtur esse, sed ipsum primi sermonis initium a verbis *De Sacramentis* incipientis rubricatum primo, deinde inscriptionis loco omnibus sermonibus videtur esse praepositum[23]). Quare nos quoque, ut pristinam eorum faciem restituamus, inscriptionem quidem memoria saeculorum sacratam retinebimus, sed vocabula duo illa *De Sacramentis* in textu ipso non repetemus. Singuli autem '*libri*', qui dicuntur, non minus quam inscriptio generalis post Sangallensem introducti sunt, cum in hoc simpliciter distinguantur verbis *ITEM SEQUENTIA*, addito hic illic numero aliquo ordinali. Hi numeri nihil nisi signum separationis inter singulas has orationes paschales videntur fuisse, quare eos solos retinuimus ut genuinos, neque iam de sex 'libris', sed de sex sermonibus loquendum erit.

10. *De Mysteriis* denique inscriptio sine ullo alio additamento antiquorum codicum consensu confirmatur[24]).

11. In utroque opusculo auctorem libris Origenis usum esse iam diximus. Saepe autem res ita se habebit, ut potius se ipsum imitetur Ambrosius, id est ea, quae alibi ex Origene hausta iam expressit, denuo exprimat, id quod ex apparatu nostro facile perspicies. Similiter iudicandum videtur de imitatione Didymi Alexandrini. Indicavimus identidem libri *De Trinitate* II caput 14, quod totum fere cursum libri Myst. comitatur,

---

[23]) De inscriptionibus singulorum codicum manu scriptorum Sacr. *cf.* Faller I 44 *sqq.*

[24]) Remensis 376 inscribit quidem *De divinis mysteriis*, item *G*, qui ex eo derivatur. Tamen consensus ceterorum ante saec. XI tantus est, ut ab inscriptione vulgata *De mysteriis* recedere non audeam. — *De initiandis* (cum vel sine verbo *mysteriis*) ante saec. XI non observatur.

ut bene iam observavit Aloysius Mingarellius libri Didymiani *De Trinitate* primus editor (*Didymi Alexandrini De Trinitate libri tres, Bononiae 1769, p. 275, not. 9*). Attamen difficile erit dictu, utrum vere ex hoc ipso libro hauriat noster an ex alio illo, quem Didymus saepe laudat sub nomine '*πρῶτος λόγος*', qui fortasse iam fons Ambrosii operum *De Fide* et *De Spiritu sancto* fuit. Ne id quidem certe scimus, num libri *De Trinitate* iam conscripti fuerint, cum Ambrosius composuit librum *De Mysteriis*. Hoc tantum constat librum *De Trinitate* inter annos 381 et 392 conscriptum esse (*cf.* B. Altaner, *Patrologie, Freiburg* 1950, *p. 240*).

3. De codicibus sermonum *De Sacramentis*

Omnium, quae in hoc volumine edituri sumus, operum S. Ambrosii plurimi codices usque ad memoriam nostram conservati sunt sermonum *De Sacramentis*; unde patet, quanti sint aestimati. Cum deterioribus enim numeravimus centum triginta quattuor, atque etiam plures exsistere nobis ignotos iure suspicamur. Recepti autem sunt in adnotationem criticam hi viginti quattuor, quibus caterva reliquorum nihil iam ullius pretii critici addere poterit.

G 1. Sangallensis 188 saec. VII/VIII: *cf.* Expl. nr. 1 supra; (contulit *C. Sch.*, examinavi ipse). — Post Sacr. VI 24 duabus paragraphis 25 et 26 errore incipit novus sermo sub inscriptione *VII. ITEM SEQUENTIA*, fortasse, ut responsio exsistat capitulorum, ubi tamen Explanatio Symboli cum sex sermonibus Sacr. simul significari videtur sub inscriptione, quam supra *p.* 6* *sq.* vidimus *LXLV. EXCEPTO ALTERIUS IN EBDOMADA PASCHAE VII*, vel mero errore librarii, qui post doxologiam Sacr. VI 24 finitum esse sermonem VI arbitratus novum incepit, mutato sane initio § 25 *Aliud: Psalmorum David* in verba *Alium Psalmum David*. Animadvertimus supra pp. 6* *sq.* et 8* *sq.* Explanationem Symboli et sermones Sacr. in capitulis uno numero *LXLV* (= 95) signi-

ficari, cum ceterae homiliae receptae singillatim numerentur, quo confirmatur haec septem 'excepta' coniunctim tradita esse. — Ceterum manus altera in codice *G*, quae paullo iunior est, aliquas supplevit lacunas multaque correxit, pauca manus tertia, multo iunior et saepe falso.

2. Vaticanus ant. Lat. 5760 saec. IX/X: *cf.* Expl. nr. 2 *p.* 7* (contulit *C. Sch.*, examinavi ipse). *W*

3. Vindobonensis bibliothecae nationalis 1029 saec. XI membr., 267 fol., quem contulit *C. Sch.*, quo continentur ff. 1 Fragm. rituale, 2—54ᵛ Paen., 54ᵛ—86 Sacr., sed deficientibus paragraphis 25 et 26 libri VI, 86ᵛ—207 varia Caesarii Arelat., Augustini, aliorum, 208—226 Par., de quo *cf. CSEL 32, 1 p. LIV*; 227—229 Myst., 230—267 aliorum opuscula, de quibus *cf. Tabb. codd. bibl. Pal. Vindobon. I 189.* — Notandum est post verba Paen. I 8, 35 *et bene habebunt* inseri fragmentum de libro ExcF. II § 106 inde a verbis *sed adversus* usque ad § 126 verba *et semper moveatur*, de qua permixtione *cf.* infra *p.* 76* (II 2, 24). *S*

4. Holkhamensis 122 saec. XI[25]) membr., 95 fol., 330/265 mm, olim monasterii S. Iohannis in viridario Patavii in Italia siti, anno fere 1718 a Thoma Coke in usum Bibliothecae Holkham Hall emptus, quem contulit *H. Sch.*, examinavi ipse ex im. phot.; continet ff. 1 *sqq.* Ambrosii Exa., Par., 73—84 Sacr. sub inscriptione *Exameron paschale*, 84—89 Myst. — Ut in *S* desunt Sacr. VI 25 et 26. *π*

5. Vaticanus ant. Lat. 282 saec. XI membr., 119 fol., 455/300 mm, quem contulit *H. Sch.*, examinavi ipse ex im. phot. Continentur ff. 1—14 Ambrosii Apl., Laps., 14—22 Nab., 28ᵛ—38 Hel., 38ᵛ—56 Paen., 56ᵛ—102 Off., 103—112 Sacr., 112ᵛ—117 Myst., praeterea quaedam Ambrosii spuria. In libro Paen. eadem ex libro ExcF. interpolatio quae in *S* exstat. *η*

---

[25]) Contra opinionem Praefecti bibliothecae Holkhamensis, cui descriptionem codicis huius debeo, saeculo X eum adscribentis censeo eum saeculi XI esse, cum ob formam litterarum, tum quia recensionis Italicae saeculi undecimi eum esse infra demonstrabimus.

Desunt quoque Sacr. VI 25—26 ut in *S* et *π*; Sacr. inscribitur *Exameron paschale* ut in codice *π*.

N 6. Casinensis (Monte Cassino) 276 saec. XII ex., membr., 64 pag., 207/155 mm, quem contulit *H. Sch.*; continet solos sermones IV, V, VI Sacr. ff. 31—49, sine titulis et subscriptionibus, omissis in fine paragraphis VI 25 et 26, ut *Sπη*. Describitur in Catalogo *P. Inguanez, II p. 88—91.*

β 7. Ambrosianus B. 54 inf. saec. XI/XII, membr., 248 fol., 540/360 mm, olim Capituli Mediolanensis, quem contuli ex im. phot.; quo continentur ff. 1—34 Ambros. Off. libri III mutil., 34 Myst. fragm. 9, 50—59, 34ᵛ—43 Sacr. cum lacuna finali, ut *SπηN*, sub titulo *Exameron paschalis* (sic!) *S. Ambrosii*, 43ᵛ—46 Past., 46—126ᵛ Fid., Spi., Inc., 127—137 Vgs., 137—146 Vgt., 147—154ᵛ Vid., 154ᵛ—161 ExhV., 161ᵛ—164ᵛ InstV. mutil.; sequuntur altera manu eiusdem aetatis ff. 165—248 Ambros. Epp. decem libri cum oratione Theo.

D 8. Fuldensis Aa 9 saec. IX, membr., olim Weingartensis D 24 fol., ante annum 1630 Capituli Cathedralis Constantiensis, a Carolo Löffler descriptus[26]), quem contulit *H. Sch.*, examinavi ipse, quo solus sermo III Sacr. continetur sub inscriptione *Dictatus Ambrosii de sacramentis* (!).

E 9. Vaticanus ant. Lat. 474 saec. IX, membr., 166 fol., 345/294 mm, quem contulit *H. Sch.*, Ambrosii operum solum excerptum sermonis V §§ 18—30 Sacr. f. 43 *sq.* continet, *a. c.* tamquam sermonem S. Augustini, probabiliter, quia ex codice cum Sangallensi 188 cohaerente ortus est.

R 10. Remensis 377 (olim E 230) saec. IX membr., 139 fol., 256/224 mm, olim Capituli S. Mariae Remensis A 2, 16, cui *Hincmarus archiepiscopus dedit* (*cf.* f. 48 *sq.* et 76 *sq.*), a tribus scribis confectus (ff. 1—62 *pars Huberti*, 63—108 *pars Aderhardi*, 109—139 *pars Berulfi*), cum multis notis Tironianis in primae partis margine appositis; quem contulit *C. Sch.* Con-

[26]) Karl Löffler, *Die Handschriften des Klosters Weingarten (Beihefte zum Zentralblatt für Bibliothekswesen XLI) 1912, p. 75.*

tinet ff. 1—10 Ambros. Myst., 10v—32 Sacr., 32—62 Par., de quo *cf. CSEL 32, 1 p. LV*; ff. 63—80 Vgs., de quo *cf. Florileg. Patrist. 31, p. 11*; ff. 81—108 Rufini De Fide Symboli, falso attributum Augustino, 109—139 Victoris Tunonensis De Paenitentia sub inscriptione *De Delapsis* (sic!), de quo *cf. PL 17, 971.*

11. Atrebatensis (Arras) 1068 (olim 276) saec. X *Z* membr., 103 fol., 238/158 mm, olim monasterii S. Vedasti Atrebatensis 1628 B (*cf.* f. 1), quem contuli ex im. phot. Continet ff. 2—12 Ambros. Myst. valde mutil., 13—33 Sacr. mutil. (lacunae in adn. crit. notantur), 34—38 Commonitorium Palladii, 38—53 Excerpta ex opere spurio Ambros. De moribus Brachmanorum (*cf. PL 17, 1172* A), 53—103 Isidori De Officiis. — Multis foliis amissis magnis lacunis depravatus est. Ex sermonibus Sacr. conservavit tantum I 1, 1—5, 15 *l.* 21 *sanat*; I 6, 21 *l.* 10 (mur)*muraverunt* — II 1, 2 *l.* 10 *multa genera*; II 2, 7 *l.* 34 *qui salvos* — 4, 12 *l.* 22 *et coepit aqua quae* (*quam Z*); II 6, 17 *l.* 9 *primo* (*primum Z*) *quidem sententiam* — IV 2, 7 *l.* 24 *caelum petis, terrena* (sed paginae incipientis libri IV valde detritae sunt, ut vix dimidia pars litterarum legi possit); IV 5, 21 *l.* 9 (*confrin*)-*getur* — V 2, 7 *l.* 13 *osculum mihi Christus infigat*; V 3, 14 *l.* 20 (*redemp*)*tione* — V 4, 22 *l.* 45 *regnum dei intra vos est*; V 4, 26 *l.* 81 (*adpropin*)-*quavit* — VI 3, 12 *l.* 13 *primo ubi orare debeas*; VI 5, 21 *l.* 9 (*conversa*)*tionem et incredulus* — VI 5, 24 *l.* 45 *sq. locum habere adver*(*sarius*).

12. Vossianus Latinus in quart. nr. 98 bibliothecae *V* Lugdunensis Batavorum saec. IX membr.[27]), quem contulit *C. Sch.*; quo continentur ff. 1 *sqq.* Augustini De baptismo parvulorum, De patientia, 59r *sqq.* S. Ambros. Sacr.; deinde iterum S. Augustini De perfectione et iustitia, De natura et gratia, De libero arbitrio, De correptione et gratia.

---

[27]) *cf. Catalogus Librorum tam impressorum quam mss. Bibliothecae Publicae Universitatis Lugduno-Batavae 1716, p. 384.*

U 13. Vaticanus ant. Latinus 266 saec. IX membr., olim Corbiensis (Corbie in Gallia)[28]), 197 fol., 326/217 mm, quem contulit *C. Sch.*, examinavi ipse. Continet Ambrosii Fid. libros II tantum, Spi., Inc., Past., ff. 107v—116 Myst., 116v—131 Sacr., in fine Off.

Q 14. Vaticanus ant. Latinus 296 saec. IX vel X membr., 146 fol., 204/152 mm, olim Iosephi Ioffridi (*cf.* f. 2),[29]) quem contulit *C. Sch.*, examinavi ipse; continet ff. 1v—11 Ambrosii Myst., 11v—32 Sacr., deinde Ep. 22, Past., ff. 44v—83 Paen. cum interpolatione ExcF.II ut *S* (supra), deinde Par.; Gregor. Magn., Prosperi Aquitani, Eucherii Lugdun., Augustini opuscula vel excerpta.

T 15. Trecensis (Troyes) 550, saec. X membr., 310 fol., 325/270 mm, olim Oratorii Trecensis (fonds Pithou J. E. 8), quem contulit *C. Sch.*, examinavi ipse, continet altera sui parte, quae hic sola tractanda est, inde a f. 222: Ambrosii Exa. mutil., ff. 252—257 Myst., 257—269 Sacr., dein Past., Noe, Abr. mutil.; exaratus est in Italia.

A 16. Bambergensis Patr. 4 (B. II. 6.) saec. X membr., 112 fol., 268/220 mm, olim bibliothecae cathedralis Bambergensis A 86, quem contulit *H. Sch.*, continet ff. 1—6v Myst., 6v—18v Sacr., 18v—77v Off., 77v—79v De Salomone (incip. *Mirum satis est*; *cf. PL 17, 716—722* inter Ambrosii spuria), 80—94v Apl., 94v—95v De mysterio paschae, 96v—100v Past., 100v—102v Spi. I 1—17 (‘*De Gedeon*‘), 102v—111v Nab.

B 17. Vaticanus Barberinianus Lat. 541 saec. XI membr., 103 fol., 255/185 mm, quem contulit *H. Sch.*, examinavi ipse, continet inter aliorum opuscula ff. 55—67 Myst., 67—83 Sacr.

---

[28]) *cf.* Vatasso-Cavalieri, I (1902) p. 190, qui dubitant, utrum sit ortus in Germania (Corvey) an in Gallia (Corbie). — Sed historia textus librorum Fid., Spi., Inc. clare demonstratur originem esse Gallicam.

[29]) *cf.* ibidem *p.* 213. — Reifferscheid, *Die römischen Bibliotheken (in Wiener Sitzungsberichte der phil.-hist. Klasse 63, 1869) p. 583 sqq.*

18. Monacensis Latinus 2564 saec. XII membr., 176 fol., olim monasterii Cisterciensium Aldersbacensis 34, quem contulit *C. Sch.*, examinavi ipse, continet ff. 1—148 Ambrosii EPs. 118; 149—154 Myst., 154—166 Sacr., 166v—176 Paen., incipiens a libro spurio '*Ad increpationem festino*', de quo *PL 17, 679—682*, tamquam libro I Paen., Paen. I et II cum interpolatione ExcF. II ut supra *S.* — Hic totam, ut videbimus, recensionem Cisterciensium, quae orta videtur ex Divionensi 153 (*cf. Tabula codicum nr. 91*), in nostra editione repraesentat, quia a *C. Sch.* loco Divionensis totus collatus est. *M*

19. Parisinus bibl. nat. Lat. 11624 saec. XI membr., 155 fol., 445/310 mm, olim S. Benigni Divionensis, quem contulit *C. Sch.*, continet post Ambrosii Exa., Par., Cai.[30]), Off., ff. 94v—97v Myst., 97v—104v Sacr., deinde Nab., Apl., Spi. (sub inscriptione *De Hierobaal*), Ioseph, Pat., et ff. 137v—152v ExcF., dein alia variorum auctorum opuscula. *P*

20. Bruxellensis bibl. reg. 364 (antea 5576), saec. XI membr., 213 fol., 215/148 mm, olim monasterii Gemblacensis (f. 1v), quem contulit *H. Sch.*, continet ff. 1v—11 Myst., 11—32 Sacr., deinde Nab. et aliorum opuscula et excerpta, inter quae manu saec. XII iterum excerpta Myst. 8, 43—9, 58 et Sacr. IV 4, 13—6, 28; V 2, 5—8; VI 1, 1—2, 7 (ff. 101—106) sine ullo proprio pretio critico. *K*

21. Bruxellensis bibl. reg. 955 (antea 10779—80) saec. XI membr., 156 fol., 279/207 mm, olim S. Laurentii Leodiensis (f. 1), quem contulit *H. Sch.*, continet post Ambrosii Fid., Spi., Inc., ff. 128v—134 Myst., 134—145v Sacr., deinde Nab., eodem igitur ordine haec tria opuscula quo in *P* et *K*. *X*

22. Laurentianus S. Crucis XVII dext. 12 saec. XI membr., 165 fol., 200/145 mm, olim monasterii S. Crucis Florentini Ordinis Minorum (f. 1v), quem contulit *H. Sch.*, continet post Augustini serm. in ep. Iohann. Ambrosii Apl., *C*

---

[30]) *cf. C. Sch. CSEL 32, 1 pp.* XXXV, LIIII, LVIII; *32, 2 pp.* XXIV, XXXXI, XXXV.

et ff. 128—139 Myst., 139v—165 Sacr.; in fine exstat *oratio ad S. Brandanum.*

F 23. Modoetianus (oppidi Monza, Ital.) LXV (antea E-14/127) saec. XI membr., bibliothecae Capitularis, 110 fol., quem contulit *H. Sch.*, continet post multa varia de computatione paschae, de baptismo, de symbolo, de oratione divina, ff. 73—110 Ambrosii Myst., Sacr.

Y 24. Cenomanensis bibliothecae oppidi Le Mans 15 saec. XI membr., 142 fol., 273/165 mm, olim S. Vincentii Cenomanensis, quem contulit *H. Sch.*, continet post Ambrosii Exa., Bon., Apl. ff. 123—128 Myst., 128—141 Sacr. — In f. 142 inscriptum est *Lanf. hucusque correxi*, quod de Lanfranco ipso, qui scriptorium Avranticense anno 1039 condidit, postea clarissimus fuit archiepiscopus Cantuariensis († 1089), intellegendum esse recte suspicantur Maurini (*Histoire Litt. de la France VIII, Paris. 1747, 287*), cum veram recensionem propriam in Gallia septentrionali et in Britannia magnopere propagatam praebeat, id quod infra probabimus.

25. Quae autem intercedat ratio inter singulos codices, indagantibus statim inspecta adnotatione critica
GW apparet codices *GW* saepissime contra ceteros facere, scilicet ubicumque hos siglo communi Ω codicibus *GW* opposuimus. Cumque non solum lectionibus multis genuinis, sed etiam lacunis corruptelisque communibus congruant[31]), eos ex eodem

---

[31]) Lacunae codicum *GW* communes: II 3, 8 *l.* 1 *diximus*; II 6, 19 *l. 33—35 sine — caelesti*; IV 2, 7 *ll.* 20 *sq. deposuisti — iuventutem*; IV 5, 24 *ll.* 31—35 *corpus — christi*; IV 6, 28 *l.* 14 *si mortem*; V 1, 4 *l.* 34 *et de latere eius*; V 3, 14 *l.* 21 *sq. laetata*; VI 2, 6 *l.* 7 *sq. accepisti — tuo.* — Hae omnes fere ex homoeoteleuto ortae sunt. Unde patet de archetypo communi, non de ipso Ambrosii agi exemplo. — Alias corruptelas communes *cf.* II 3, 8 *l.* 2 *a puella*; IV 4, 15 *l.* 20 *om. si*; IV 4, 17 *l.* 40 ordinem natus] *ordinatus*; VI 2, 9 *l.* 27 unus atque idem] *unus atque unus*; al. — Genuinas censui esse has lectiones: II 7, 22 *l.* 17 *dixit* (scil. sacerdos baptizans); IV 3, 8 *l.* 1 *adtendisti* (vidisti *cet.*); IV 5, 21 *l.* 10 *Adverte!* (signum est orationis vivae: apostrophe ad auditores); V 3, 16 *l.* 35 *vindemia qui* (verbis *qui fructum dedistis* respondet antecedens participium *plantati*; utrumque explicatio

archetypo fluxisse manifestum est. Quod eo confirmatur, quod illam Explanationem Symboli hi soli, ut supra (I 1, 1; I 3, 1) diximus, arto quodam nexu cum catechesibus Sacr. coniunctam praebent. Hunc autem archetypum antiquissimum fuisse necesse est, cum et Sangallensis versus finem saeculi septimi scriptus videatur[32]), et in Vaticano *W* ex spatiis vacuis relictis appareat eius exemplar tam corruptum fuisse vetustate, ut saepe legi a librario codicis *W* non iam posset[33]). Iam inde patet *W* non esse descriptum ex *G* aut ex huius apographo, cum *G* lacunas illas non habeat. Cum autem *W* ceteris locis etiam meliorem textum exhibeat quam *G*, qui multis arbitrariis interpolationibus deformatur[34]), veri simillimum est *W*

---

est antecedentium scripturae verborum *vinea, vindemia*); V 4, 18 *l.* 6 *veniat* (adveniat *cet.*); V 4, 28 *l.* 98 recte *om.* repetitionem illam *ut dimittatur tibi*; VI 1, 2 *l.* 6 *nisi qui* (nisi quis *cet.*): *qui* pro *quis* apud Ambrosium usitatum est. — al. — Multos alios locos genuinos una cum ceteris generis *Γ* manu scriptis conservarunt, quos infra videbimus.

[32]) Numeratio quaternionum codicis *G* nondum in medio margine inferiore ponitur, sed potius in parte dextra, litterae *R* plerumque flexus superior nondum superat mediam hastam, prior semicirculus litterae *M* nondum clausus videtur, *N* littera clausa est; al.

[33]) *cf.* I 5, 18 *l.* 45 invocationem] ... *cationem*, praemisso spatio vacuo 5 litterarum; III 1, 4 *l.* 44 *sq. lavas pedes tu om.*, spatio vacuo relicto 13 litterarum; ibid. *l.* 45 *lavas pedes om.*, spat. vac. rel. 11 litt.; VI 4, 18 *l.* 22 — 5, 20 *l.* 8 *nec — valet om.*, spat. vac. rel. septendecim versibus! — Fortasse eadem ratio est lacunae illius maximae V 2, 5—10, *ll.* 1—24 *venisti — curramus.*

[34]) Praeter lacunas *G* proprias, velut I 1, 2 *l.* 13 *et os eius*; I 2, 5 *l.* 14 *si — teneris*; I 2, 6 *l.* 18 *considera — promiseris*; I 4, 11 *l.* 4 *praestantium*; III 1, 1 *ll.* 4 *sq. resuscitamur — hoc est* (*om. m 1*); IV 2, 7 *ll.* 17 *sq. utpote — desiderans* (*om. m 1*); IV 3, 10 *ll.* 20 *sq. rex pacis — iustitiae*; al., et menda sensu carentia, velut I 2, 5 *l.* 14 *seruies cautioni*; II 7, 20 *l.* 5 *sq.* cum christo resurgit] *cumresurgit Gm 1*; III 2, 11 *l.* 31 aeterna mysteria] aeternam steria *Gm 1*; IV 3, 10 *l.* 16 nepotem suum] *nepote uiso*; V 4, 29 *l.* 102 athleta talem] *acletalem*; al., notabis praesertim interpolationes a scriba Sangallensis vel eius exemplaris factas, ut II 4, 11 *l.* 10 *add. et in transitu vel sanctificatione iordanis in typum baptismundi* (sic!) *salvatoris*, quod ex glossa marginali exemplaris haustum videtur; VI 2, 5 *l.* 2 *add. in nomine sancto,*

descriptum esse ex archetypo utriusque non post saeculi sexti initium conscripto, cum arbitrariae illae mutationes non a librario codicis *G* ipso factae sint, sed iam ab antecedentis cuiusdam exemplaris amanuensi, qui etiam in textu Explanationis Symboli multa aut addidit aut mutavit[35]). Iam vero *W* in monasterio Bobiensi scriptum esse constat, *G* autem pauperrimi ornatus eius scripturaeque ratione habita ipsum quoque ex Italia superiore provenisse verisimile est; certe archetypus utriusque ibi ortus est. Agitur ergo de teste, qui paulo plus centum annis ab ipso illo notarii 'excepto' distat summaque fide dignus est in omnibus lectionibus, quas *GW* communes habent, exceptis sane apertis vitiis lacunisque, de quibus supra diximus[36]). Quae vero utriusque propria sunt menda praeter arbitrarias codicis *G* mutationes (*cf.* not. 34) et paucissimas codicis *W* coniecturas, vix memoratu digna sunt[37]).

---

fortasse dittographia ex sequente enuntiato *in omnibus* orta. — Quae vero VI 5, 21 *ll.* 14, 21, 22, 23, 24, 25; 5, 22 *ll.* 31, 32, 36; 5, 24 *ll.* 47, 50, 53 adduntur, a librario inventa esse videntur, ut sermo, qui hoc loco de dispositione tantum orationis dominicae agit, paullo amplior evaderet; nusquam enim alibi in codicibus haec inveniuntur.

[35]) *cf.* Expl. Symb. 5, 19. 22; 6, 15; 8, 4. 7. 11. 14.

[36]) Dixerit forte quispiam Sangallensem ex alterius tachygraphi excepto ortum esse ac Bobiensem. At hoc eo refutatur, quod numerus lacunarum in utroque congruentium maior est, quam ut casu a duobus tachygraphis eadem omissa esse credas.

[37]) Codicis *G* propria est permutatio constans vocalium *e* et *i*, *o* et *u*, *e* et *ae*, praesertim in his vocabulis: *ille* pro *illi*, *illi* pro *ille*, *sacerdus*, *consolo*, *aeclesia*, *praesbiter*, *lybra*, *lybrosus* (lepra, leprosus I 5, 13); alia multa eiusmodi menda in adn. crit. omisimus. — Mutationes arbitrariae in *G*: I 1, 3 *l.* 17 Quare nares? ibi, quia mutus] *Quare? aures, quia surdus*; I 2, 8 *l.* 35 Qui pecuniam debet] *Cui pecuniam debes*; I 5, 14 *l.* 13 merge] *add. te* (mergere ab Ambrosio saepe sensu reflexivo usurpatur, *i. q.* mergi); II 6, 16 *l.* 2 *sq.* adtendisti summum sacerdotem] *ascendisti ad summum sacerdotem* (prorsus contra ritum baptismi: *cf.* II 7, 24: nonnisi post baptismum baptizatus ascendit ad sacerdotem!); VI 5, 22 *l.* 21 sic incipias] *coeperis eum petere*; ibidem *l.* 23 oratio] *petitio tua*, al.

26. Ex codice quodam codici *W* propinquo derivatus est *S*, quippe qui multas cum *W* solo aut cum *GW* lectiones com- *S*
munes, sed multas etiam diversas ostendat[38]). Ceterum etiam cum aliis Italiae superioris codicibus cohaeret[39]), de quibus iam

---

Sed genuina quoque interdum *G* solus conservat, ut I 5, 15 *l.* 20 *aquae* (aqua *cet.*) *opus est*; II 2, 4 *l.* 5 *sq. Quare* '*angelus*' (explicatio singulorum evangelii ante laudati verborum, apud Ambrosium tantopere usitata, hic incipit!); III 2, 11 *l.* 28 praeter proditorem omnes] *praeter omnes prudentior* (scil. sanctus Iohannes) videri possit genuina lectio, ut diu putavi. At obstat constructio totius sententiae in Ω melius conservata. — V 2, 11 *l.* 28 *vel* in cellarium suum (et *cet.*: vox graeca ταμεῖον transfertur latine 'promptuarium' *vel* 'cellarium'). — VI 1, 3 *l.* 16 *ire se* restitui ex depravata sane in *G* lectione *tres et*: *ire se* explicationem intellego praecedentis pronominis *hoc*: orator enim loquendo animadvertens illud *hoc* falso ad verba Petri antecedentia posse referri, se corrigens addit *ire se*, quo ad longius distans illud *recedebant* revocat. — IV 3, 12 *l.* 33 *Habes*: '*similis filio dei*' (*W*: habens similitudinem filio dei; ceteras varias lectiones vide in adn. crit. ad locum). Etiam hic *G* purius ceteris orationis vivae indolem exhibere videtur.

W neque caret parvis lacunis vel mendis amanuensis (praeter ea, quae supra in nota 31 adtulimus), neque aliquibus coniecturis, etsi paucis, e. g. I 4, 11 *l.* 4 praestantium] *praesentia domini*; III 2, 11 *l.* 28 proditorem omnes] *proditorem. Nec*; et sim. — Locus, de quo diu dubitavi, IV 3, 10 *l.* 11 *ius dei* (iudei *cet.*) coniectura quidem esse potest. Cum vero lectio vulgata *Iudaei* et obiecto careat, quod alii deinde aliter, sed recentiores tantum codices supplebant, et superflua repetitio subiecti sit, contra autem, si *ius dei* legas, et omnia facillime currant et praesertim hoc lusu verborum (*Iudaei*, *ius dei*) color Ambrosianus exhibeatur auctus verbis alteram explicationem introducentibus *aut si vis et sic intellegere* (*cf.* Ioseph. 14, 83 *p.* 121, 19 *sq. Sch.*; Pat. 11, 51 *p.* 153, 1 *Sch.*; EPs. 118, 3, 2 *p.* 42, 3 *Pe.* et passim similiter), hanc lectionem genuinam codicibus *WS* conservatam censeo.

[38]) *WS* praeter locum nota 37 modo discussum congruunt: I 5, 15 *l.* 25 *om. sic enim decet*; II 3, 8 *l.* 6 populo constitutam] *populum constitutum*; al. — *S* saepe una cum *GW* lectiones genuinas attestatur, ut I 1, 3 *l.* 18 *ut*; I 2, 7 *l.* 27 *baptista erat*; I 3, 10 *l.* 7 *hoc*; II 3, 9 *l.* 13 *baptizat Christus;* II 4, 12 *l.* 19 *populus* (*alt.*); III 1, 5 *l.* 61 *quo ego*; III 1, 6 *l.* 68 *ubi*; al. — Discrepat vero *S* a *W* plurimis propriis mendis ac lacunis, manu altera sane saepe suppletis, et ubicumque *W* vel *GW* suas habent lacunas (nota 31).

[39]) *S* cum *πη* (*β*) congruit e. g. I 4, 12 *l.* 8 *om. omnes*; ibid. *l.* 9 *om. hoc est a.c.m2*; I 5, 15 *l.* 17 *sq. omnis aqua*; ibid. *l.* 18 gratiam] *add. dei vel*; II 2, 6 *l.* 27 redimeris] *add. et*; — al.

agendum est, cum ipsi quoque ex stirpe antiquissima illius regionis exorti eiusdem generis sint quod *Γ* dicimus, sed correctoris cuiusdam manum adeo prodant, ut propria recensio
πηβ existimari debeant. Sunt autem codices *πηβ*. Eius recensionis signa praecipua sunt primum omissae paragraphi 25 et 26 libri VI, quae fortasse ob abrupta initii verba (*Aliud: Psalmorum David*) et doxologiam antecedentem (*et in omnia saecula saeculorum amen*) a correctore spuriae putabantur, aut oculo a priore hac doxologia ad alteram in fine § 26 aberrante casu omissa sunt, deinde inscriptio *Exameron paschale S. Ambrosii*, tum arbitraria quaedam additamenta coniecturaeque[40]), postremo lacunae codicum *GW* vel *GWS* propriae ex altero codicum genere *Π* suppletae. Cum vero hae proprietates simul non inveniantur nisi saeculo undecimo et praecipue in mss. Italiae superioris, cumque in multos alios codices Italos, quos inter codices in adnotationem criticam non receptos invenies[41]), transierint, probabile fit nobiliore quodam Italiae superioris loco saeculo undecimo ineunte vel medio factam esse hanc recensionem, sive Patavii in monasterio Iohannis in viridario Canonicorum Regularium, unde codex *π*, optimus totius familiae, ortus est, sive Bovii, quod antiquum S. Columbani monasterium saeculo decimo regulam S. Benedicti

---

[40]) Sacr. I 1, 2 *l.* 14 effetha] *add. quod est adaperire in latinum, hebraicum enim verbum est* (*om.* quod Latine dicitur adaperire) *πηβ*; ibid. *l.* 17 ibi] *add. ut abiectis noxiis delectationibus xpi solummodo amplectantur odorem, ut possint cum apostolo dicere: x̃pi bonus odor sumus deo πηβ*; I 2, 4 *l.* 4 luctam] *luctamen πηβS, Fp.c.m2*; ibid. *l.* 8 *meriti praemium*; I 2, 5 *l.* 15 adstrictus] *obstrictus πηβ*; I 2, 7 *l.* 29 *tuam alt. om. πηβB*; ibid. *l.* 27 baptista erat] *baptistae rationem. Erat πηβ*, manifesta utriusque generis mss. conflatio, quae, verbis transpositis, in editionem Amerbachii Maurinorumque transiit; I 5, 15 *l.* 18 gratiam] *add. dei vel πηβS*. — al.

[41]) Familiae *πηβ*, sed quo iuniores, eo magis cum lectionibus generis *Π* commixti sunt hi deteriores in tabula codicum recepti sub numeris: 254, 288, 84 (hi duo inter se et codici *S* propinqui), 159, 167, 272, 273, 304, 305, 306, 129, 293, 1, 83, 155, 172, 174, 120, 123, 194, 247, 248, 264, 266, 277, 285. (Codices enumerantur secundum aetatem et classes inter se cohaerentes.)

recepit, et ubi vetustissimam sermonum Sacr. textus formam custoditam esse supra vidimus. Quid autem ad textum constituendum valeat tota familia, ex recensione Bobiensi, ut breviter vocare eam liceat, prognata, ex iis exemplis, quae in nota 40 collecta inveniuntur, iudicari poterit. — De singulis denique mss. eius familiae hoc dicendum est: In iis lectionibus, quas proprias exhibent, vix uno alterove loco utiles magis ad historiam textus quam ad eius recensionem conferunt, *β* autem magis quam *πη* cum altero mss. genere *Π* commixtus est. Quare selectas tantum eorum lectiones in adnotationem criticam recepimus.

27. Vix pluris sunt tres eiusdem stirpis ac *GWSπηβ* codices, qui excerpta tantum Sacr. praebent, *DEN* dico, *DEN* quorum primus et ob inscriptionem singularem et ideo receptus est, quia generis *Γ* lectionibus satis vetus testis adstipulatur lectionesque codicum *Sη* aliquas iam saeculo nono exstitisse testatur[42]), *N* vero, quia haud raro lectiones quasdam codicis *G* minime singulares esse demonstrat et cum *GS* saepe genuinum textum conservat[43]), codex *E* denique quasi specimen tot aliorum excerptorum, quae in tanta codicum copia iure neglegenda esse duximus.

28. Iam ex iis quaestionibus, quae hucusque tractatae sunt, quid de toto genere *Γ*, quod ex codicibus *GWSπη* (et *Γ*

---

[42]) Sacr. III 1, 5 *l.* 61 *quo ego GWDS*; II 2, 9 *l.* 7 cardinales] *carnales Sa.c.m2 carnalis D*; III 1, 3 *l.* 24 *sq. et nata sunt animantia om. DS*; III 1, 4 *l.* 41 inquam] *in aqua D in aquam η*; — al.

[43]) *GN* una errant e. g. Sacr. IV 2, 5 *l.* 6 *et om.*; IV 3, 9 *l.* 5 *plus tert. om. GN*; IV 3, 10 *l.* 20 *sq. rex pacis? Quis est iste rex iustitiae? om. GN*; V 1, 1 *l.* 3 temporibus] *tempore GN*; VI 2, 9 *l.* 32 tenete] *tene GN*; VI 3, 12 *l.* 19 *tamen om. GN*; VI 5, 22 *l.* 28 supplicationem] *obsecrationem GN*; al. — Cum codicibus *GS* lectiones genuinas conservat *N*, ubicumque in libris IV, V, VI sub siglo *Γ* comprehenditur. — Ceterum etiam ex familia *πηβ* dependet, velut IV 5, 25 *l.* 35 *ergo WNπηβ*; VI 3, 12 *l.* 21 conservas] *conserva Nπηβ*; VI 3. 13 *l.* 27 *videat quia om. Nπη Sm1*; VI 3, 15 *l.* 39 *mihi om. NπSm1*; ibid. *l.* 44 audit] *videt Nπη*; al.

DEN) constat[44]), censendum sit, satis patet: Quamquam singuli eius codices familiaeque multis vitiis lacunisque deformati sunt, tamen errores omnium communes vix umquam inveniuntur[45]), ita ut generis *Γ* lectionibus plus centum locis genuinum textum restituere potuerimus. Non solum enim lacunas quasdam alterius generis *Π*, de quo mox dicetur, devitaverunt[46]), sed praesertim in varia lectione utriusque

---

[44]) Codices *GWSDENπη* iure ut proprium genus sub siglo *Γ* comprehendi ex his lectionibus apparet: IV 6, 29 *l.* 20 crastina die] *add. et GWSNη*; quo additamento tres alii post librum quartum sermones postularentur (scil. crastina die *et* sabbato *et* dominica), cum duo tantum re vera sequantur, si absurdam illam codicis *G* separationem paragraphorum 25 et 26 libri VI, quasi proprium exhibeant sermonem VII, recte reieceris. — Sane cum in genere *Γ* lacunae, quas codices *GW(S)* communes habent, per familiam *πηβ* ex altero genere codicum *Π* suppletae sint, non inveniuntur lacunae omnium codicum generis *Γ* communes. Ne vitia quidem communia multa sunt, sed eo, quod genus *Π* in familiam *πηβ* influxit, hic ea, quae codicum *GW(S)* propria esse supra vidimus (nota 31), sanata sunt. Quare iis potius lectionibus genus *Γ* agnoscitur unum, quibus generis *Π* communibus lacunis vitiisque opponitur, quasque ex archetypo a *Π* diverso ortas esse necesse est. De his vide notam 46. — Puram igitur stirpis *Γ* formam exhibent soli codices *GW*.

[45]) Fortasse error communis exstat Sacr. IV 3, 12 *l.* 31 *habens om. Γ* (sed etiam *RFY*); ibidem *finem om. GWSη* (sed etiam *RCFY*). Res ne hic quidem clara est. Certe lectionem ceterorum praeferas: *neque initium dierum neque finem vitae habens*, ut exhibeatur verbum regens accusativum *initium* (i. e. *habens*), neve admittatur tautologia *neque initium dierum neque vitae*, quae absurda est.

[46]) Lacunae generis *Π*: Sacr. II 2, 5 *l.* 14 *Iudaeorum* — 15 *populo* (homoeoteleuton); IV 4, 14 *ll.* 11 *sq. in* — *dicuntur* (homoeoteleuton); V 3, 16 *ll.* 34 *sq. vinea, vos estis* (homoeotel.); V 4, 29 *l.* 103 *ut*: ita enim hoc loco iungendum est: *humana condicio et unusquisque* (idem quod *humana condicio et singuli homines*), *ut a malo, hoc est ab inimico, a peccato liberetur.* VI 3, 15 *l.* 34 *Quod habemus ostium*? (homoeoteleuton quoddam: *ostio* — *ostium*); ibidem *l.* 44 *qui enim videt in abscondito* (homoeotel.); VI 5, 22 *l.* 26 *postulationes.* — Hae lacunae omnes ex neglegentia scribae archetypi generis *Π* exortae in mss. generis *Γ* suppletae exsistunt. — Accedunt aliae, quae solis codicibus *GW* sanantur, ut Sacr. I 2, 5 *l.* 16 *sq. Si recusas, vadis ad iudicem,* ubi ratio lacunae generis *Π*(Ω) non tam perspicua est.

generis codicum vestigia veteris suae auctoritatis saepe prae se ferentes textum sincerum integrumque exhibent[47]). Quare ubicumque utriusque generis, si sensum spectes, par auctoritas est, generi *Π* genus *Γ* praeferendum esse vix erit, qui neget.

29. Hoc posito negotii nostri critici fundamento de genere *Π* non iam multa addenda sunt. Constitui enim id *Π* genus reliquis mss. generi *Γ* contradicentibus ex lacunis eorum in priore genere evitatis et ex multis aliis communibus eorum lectionibus apparet, quae totidem vitia eorum communia esse ex praestantia generis *Γ* statuere debuimus. Quid vero genus *Π* conferat ad primam textus formam inveniendam, inde apparet, quod *GW*, ut vidimus, neque communibus lacunis (aberrantibus plerumque scribarum oculis), quae ex altero genere mss. supplendae sunt, neque corruptelis quibusdam auxilio eiusdem generis *Π* sanandis carent (*cf.* not. 31).

Ut igitur ad textum reparandum necessarium est genus *Π*, ita historiam textus, maxime in Gallia, Britannia, Germania quoque quadam ex parte, illustrat. Ac primum quidem Remis

---

[47]) Corruptelae generis *Π* devitatae in *Γ* e. g. II 2, 3 *l.* 5 venturi] *venturam*; II 4, 12 *l.* 19 sitiret] *sitisset* (adsimilatum praecedenti verbo *venisset*!); II 4, 13 *l.* 28 acceperit] *acceperis* (quod correctum falso videtur a scriba archetypi, quippe qui non intellexerit aquam ipsam secundum Ambrosii sententiam accipere *caeleste sacramentum*, i. e. benedictionem, qua '*dulcis*' fit, efficax ad revocandam culpam: *l.* 29!); III 1, 1 *ll.* 7 *sq.* ubi gratiam acceperit sapientia, tunc opus eius incipit esse perfectum] *ubi gratia coeperit esse perfecta* (ex lacuna *sapientia* — *incipit* hic orta est corruptela!); IV 2, 5 *l.* 6 Petrum] *Paulum*: fortasse ideo ex genuina lectione *Petrum* mutatum est, quia maior pars scripturae sacrae sequentis ex Pauli I Cor. 2, 9 sumpta est. IV 3, 10 *l.* 15 ivit] *ibi*, quod sensu caret.

Accedunt aliae corruptelae eiusdem generis *Π*, quae etiam in codices *πηβ* et interdum *S* invaserunt ideoque a solis codicibus *GW* evitantur, velut Sacr. I 2, 7 *l.* 32 sacerdotii] *sacerdotis*: *sacerdotii*, i. e. *muneris sacerdotalis*, non *personalia merita* (*l.* 33) sacerdotis praedicantur! — III 1, 2 *l.* 19 apostoli] *add. Petri*; sed totus hic locus ad ep. Pauli Rom. 6, 3—11 spectat, qui saepe simpliciter vocatur 'apostolus'. — Haec ex multis hic adtulisse satis sit.

Hincmarum illum antiquitatis amantissimum (inde ab anno 845 archiepiscopum Remensem, mortuum anno 882) textum Sacr. emendantem observamus in codice *R*, etsi, quae mutavit,
RZ paucissima sunt ipseque cum codice *Z* vetustiorem generis *Π* formam videtur praebere[48]).

30. Magis transformatus est textus ab amanuensi quodam ignoto, qui archetypum eorum codicum eodem saeculo
Φ nono in Gallia composuit, quos sub siglo *Φ* complectimur, *VUQTABM*. Neque tamen haec emendatio est, sed potius depravatio, cum pluribus quam antea lacunis ex neglegentia illius librarii, qui archetypum scripsit, exortis aliisque corruptelis oneretur[49]). Quare aliqui huius familiae codices saeculi decimi et sequentium temporum varios conatus sanandi textus exhibent, parvo sane cum fructu. Inter quos
A eminet ob coniecturarum libertatem Bambergensis *A*[50]). — Efficacior et verae recensionis nomine digna est lucubratio quaedam in monasterio Cisterciensi prope Divionem facta, quae in familia *Φ* nisa, etsi lacunis quoque ac mendis primi

---

[48]) *R* cum codicibus generis *Π* facit, ubicumque *Π* in adn. crit. apparet sine restrictione. *R* solus testatur Sacr. I 1, 1 *l.* 2 oportuit] *optaui*, fortasse conflatum ex ceterorum lectionibus *oportuit* et *putaui*. I 1, 2 *l.* 9 quae] *add.* quia; I 5, 16 *l.* 30 erat *alt.*] *est*; I 5, 17 *ll.* 34 *sq. non columba descendit om.*; II 3, 8 *l.* 2 iordane] *iordanen*; II 5, 14 *l.* 3 verba] *add. relaxantur*; al. — *RZ* saepissime cum aliis faciunt; soli has lectiones habent: II 4, 11 *l.* 10 qua] *quae*; III 1, 5 *l.* 62 cupio sequi] *copiose qui*; al. — *Zm2* ex *Y* vel ex eius familia multa correxit, sed etiam ex genere *Γ*, velut I 1, 3 *l.* 18 *ut*; II 1, 1 *l.* 4 *videns*; al. — De propagatione codicum *RZ cf.* nota 55.

[49]) Familia *Φ* his lacunis vitiisque agnoscitur: Sacr. I 1, 1 *l.* 3 et Romae] *rethome (ae)*; I 1, 2 *l.* 11 *sacerdos om.*; I 3, 10 *l.* 10 sed quae] *et non*; I 5, 15 *l.* 20 *aquae opus est, operatio spiritus sancti est om.*; II 3, 9 *l.* 13 baptizat Christus] *baptizatur*; ibid. 4, 11 *l.* 4 *de caelo ignem om.*; II 6, 19 *l.* 29 *quoque om.*; al. — De eius propagatione *cf.* not. 55.

[50]) *cf.* Sacr. I 1, 1 *l.* 3 et Romae] rethomae *Φ*, recto nomine *A*; I 1, 2 *l.* 14 hebraicum] *om. verbum* (*haebraicum*); I 2, 4 *l.* 5 qui] *nam qui A*; I 2, 6 *l.* 20 ergo] *equidem A.*; al. — Sed proprias quoque lacunas habet, ut I 4, 11 *ll.* 2—5 *quae — Iudaeorum* (homoeoteleuton!); al.

exemplaris, fortasse Divionensis 153, onusta est, tamen multa voluntariae mutationis vestigia ostendit[51]). Quae 'Cisterciensis recensio', ut eam recte vocaveris, magis ideo notabilis, quod in multis reformationis Cisterciensis monasteriis divulgata est, quam quod ipsa ullius momenti sit, in hac editione ideo codice *M* Monacensi 2564 exhibetur, quod *M*
hic codex a Carolo Schenkl ad collationem facilius adhiberi potuit quam Divionensis 153, qui certe origini huius recensionis propior, si minus ipsum eius primum exemplum est.

31. Minus divulgata est ea familia generis *Π*, quam tribus codicibus receptis, *PKX*, siglo *Δ* notavimus, quaeque eodem *Δ*
saeculo XI ipsa quoque media in Gallia a Divionensi codice S. Benigni, nunc Parisino Lat. 11624, orta et in variis ecclesiis ac monasteriis Galliae ac Belgii descripta est. Nulla autem ullius momenti vestigia ostendit, quibus dignum emendandi textus studium appareat[52]).

32. Reliquum est, ut de Lanfranci correctionibus in codice *Y* conservatis pauca addamus. Quae maxime omnium *Y*
in Gallia septentrionali ac Britannia diffusae propria recensio appellari debent, cum ex aliis familiis et generibus non explicentur multasque coniecturas perpoliendi textus gratia

---

[51]) *cf.* Sacr. I 1, 1 *l.* 2 rationem non oportuit] *non putaui rationem M*; I 1, 2 *l.* 14 *Latine om. M*; I 1, 3 *l.* 24 *Quare nares? M* cum *GWS*; I 2, 6 *l.* 25 quicumque] *qui enim*; I 4, 12 *l.* 6 quid] *quid tam*; I 6, 23 *l.* 22 fuit iam tunc] *iam tunc fuit* (similes transpositiones saepius occurrunt!); II 1, 1 *l.* 4 videns] *ubi vidit*; II 1, 2 *l.* 15 figura ipsa] *sic illa*; II 2, 3 *l.* 5 figuram] *figura est*; II 3, 8 *l.* 6 *populo om.*; II 4, 12 *l.* 21 *coepit om.*, posse] *potuit et*; II 4, 13 *l.* 28 acceperit] *accipe*; II 5, 14 *l.* 7 spiritus] *christus*; al. — *cf.* not. 55.

[52]) Familia *Δ* manifestatur his lacunis: I 4, 12 *l.* 6 *quod om. Δ*; II 3, 8 *ll.* 2—4 *puella — repraesentabat*; II 6, 17 *l.* 8 *quoque*; IV 4, 17 *l.* 38 *Christus*; IV 5, 25 *l.* 35 *cum — petieris*; al. — Sed magis agnoscitur pravis mutationibus, velut I 1, 1 *l.* 6 namque me aliud] *enim aliud*; I 2, 4 *l.* 1 venimus] *veniamus*; I 2, 7 *l.* 31 ipsius] *eius*; I 5, 13 *l.* 7 mandat] *mandavit*; I 6, 20 *l.* 7 mari] *maris*; II 6, 19 *l.* 34 mergis] *magis*; V 1, 2 *l.* 13 constituatur] *concludatur*; al. — *cf.* not. 55.

factas ostendant[53]). Iam inde patet eas ad textum restituendum vix umquam adhibendas esse.

CF 33. Denique duos libros mss. recepimus, *CF*, qui inter se propinqui turbae eorum codicum vice funguntur, qui inde a saeculo XI praesertim in Italia magis magisque ex utroque genere *Γ* et *Π* conflati huic tamen propiores neque ullius momenti critici sunt[54]).

34. Ut vero tantam codicum copiam[55]) facilius quasi uno conspectu complecti possit benevolus lector, hoc uti

---

[53]) Codicis *Y* amanuensis emendare conatur e. g. Sacr. I 1, 1 *l.* 2 cuius] *quorum*; I 1, 1 *l.* 5 accepistis] *accipientes*; ibid. *l.* 6 *me om.*; I 1, 3 *l.* 25 deo] *add. in omni loco*; I 2, 5 *l.* 14 teneris] *teneberis*; I 2, 7 *l.* 31 angelus est enim] *quia angelus est*; ibid. *l.* 33 adrogetur] *arrogemus*; I 3, 9 *l.* 3 *non om.* (quam negationem explicare vere difficile est; sed dicendum videtur particulam *quod non* post negativam sententiam *Nec hoc possum dubitare* idem esse ac *quin*); I 3, 10 *l.* 10 non] *non tamen*; II 1, 1 *l.* 7 iusti] *iusticiae*; II 2, 6 *l.* 24 descende] *vis sanus fieri?* II 4, 13 *l.* 29 revocatur] *resecatur*; II 6, 17 *l.* 20 caeleste beneficium] *caelesti beneficio*; al. — De huius quoque recensionis propagatione vide not. 55.

[54]) Codices *CF* inter se cohaerere videmus ex multis exemplis, velut I 2, 5 *l.* 13 et] *ut*; I 2, 8 *l.* 35 esto] *et esto CF* (*RPK*); I 6, 22 *l.* 17 gratiae] *gratiam CF* (*add. spiritalis*(!) cum *cet.*); II 2, 5 *l.* 16 metum] *mentum F meritum C*; II 2, 6 *l.* 23 ubi] *ibi CF*; II 3, 9 *l.* 12 quia] *qui CF*; al. — Mixtam eorum indolem agnoscas ex omnibus locis, ubi eos generi *Π* opposuimus, quocum aliis locis plerumque faciunt; *cf.* I 5, 19 *l.* 51 *sq.* e caelo locutus est *Π* > *CF*, in quibus cum *GWS* legitur *locutus e caelo est*; I 6, 22 *l.* 20 umbratio *Π* > *CF (TM)*, qui cum *GWπηβ* habent *obumbratio*; III 1, 3 *l.* 28 miraculo] *miraculum Π* > *CF (RZ)*, *miracula CFRZβ*; IV 3, 12 *l.* 31 *finem om. CF* (cum *GWSηRY*); al. — Neque tamen alterum ex altero descriptum esse ex multis illis locis apparet, quibus *C* et *F* inter se differunt, id quod facile ex adn. crit. agnoscas.

[55]) Reliquum est, ut deteriores quoque codices generis *Π* variarumque eius familiarum recensionumque ordinemus, quos in commentario non vel raro tantum recepimus.

Deteriores ex familia RZ ex Tabula codicum sunt numeri: saec. XII 115, 139, 224, 243, 246; saec. XIII 30, 218; saec. XV 43, 67, 199.

Deteriores familiae Φ: saec. IX 296; saec. XI 76, 148, 302; saec. XII 12, 47, 62, 106, 112, 151, 158, 235, 292, 312; saec. XIII 132, 134, 135, 187, 215; saec. XIV 137, 210, 220; saec. XV 55, 88, 105, 133, 222, 239, 300.

poterit stemmate, in quo littera *e* significatur 'exceptum', a notario Ambrosii factum, *g* archetypus generis *Γ*, *p* archetypus generis *Π*, circulis parvis, lineis interiectis, membra et specie et numero nobis ignota, quae intercedunt inter codices siglis indicatos:

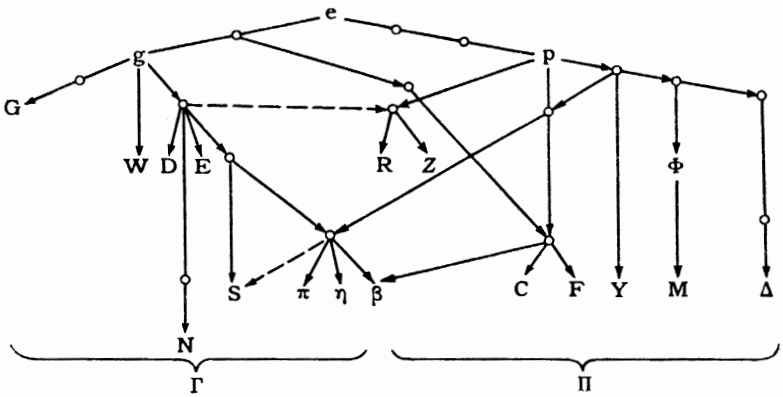

Perlustratis igitur tot libris manu scriptis in propatulo est recensendi negotio multas obstitisse difficultates. Accedit, quod de orationibus a viva voce exceptis agitur, numquam ab auctore ipso in formam libri redactis, in quibus frustra regulas sermonis litterate compositi requiras. Tamen ratione habita huius casus insoliti ita progredi licuit, ut nisi manifestus esset error, textus generis *Γ*, in quo tot lectiones genuinas traditas esse vidimus, retineretur, praesertim ubi in alterius generis sive libris manu scriptis sive recensionibus perpoliendi sermonis consilium apparet. Ad lacunas vero sarciendas genus *Π* neglegere non possumus. Accidit quoque, quamvis raro, ut error utriusque generis communis sit. Talem autem defectum ad communem quendam archetypum referre non

Recensionis Cisterciensis (M) saec. XII 91, 281, 303, 315, 258; saec. XIII 85
Familiae Δ deteriores saec. XII 92, 113, 229, 234, 297.
Recensionis Y saec. XI 72, 183, 202, 211, 228; saec. XII 22, 53, 95, 102, 140, 144, 189, 193, 203, 287; saec. XIII 50, 52, 185; saec. XIV 9, 153, 181, 192, 204, 242; saec. XV 56; saec. XVII 198.
Deteriores mixti: 122, 131, 157, 270, 279, 308, 309, 311.

licebit, cum primum exemplar ipsum, utpote notarii exceptum, vitiis caruisse non sit existimandum.

35. Iam ad priores convertamur editiones. Ac primum quidem editio princeps facta est a Cribellio presbytero, impressa Mediolani per Magistrum Leonardum Pachel die 18 decembris anni 1490 secundum codicem familiae $\pi\eta\beta$, id quod apparet ex interpolatione Sacr. I 1, 2 *l.* 14: *quod est adaperire in latinum, hebraicum enim verbum est*, et infra Sacr. I 1, 3 *l.* 17: *ut abiectis noxiis delectationibus x̃pi solummodo amplectantur odorem, ut possint cum apostolo dicere x̃pi bonus odor sumus deo*, Sacr. II 3, 9 *l.* 13 *sq.*, ubi pro verbis *baptizat Christus in ecclesia* exhibet: *baptizatur christus vel ecclesia*; al. — In loco quidem Sacr. II 4, 13 *l.* 29 suspiceris etiam alium codicem ad familiam Φ vel ad *CF* pertinentem adhibitum esse, cum utriusque lectionem coniunxerit, ex familia Φ (*RCF*) admittens verba: *in qua culpa revocatur* et ex familia $\pi\eta\beta$ adiungens alia: *quia in ea culpa lavatur*. Tamen in codice β utramque potuit invenire, alteram in versu ipso, alteram superscriptam manu secunda. Ideo totam editionem ex codice β haustam esse veri simillimum est. — Ceterum neglegentiis aliis non caret, velut Sacr. V 2, 8 *ll.* 14 *sq.* omisit verba: *hoc est: meliores sensus, meliora sacramenta tua super vinum, super illud vinum*, aberrantibus oculis a vocabulo *vinum l.* 14 ad idem vocabulum *l.* 15.

36. Duobus annis post Iohannes de Amerbach Basileae apud Frobenium omnia opera S. Ambrosii edidit, inter ea tomo I etiam *De Mysteriis* et *De Sacramentis*. Quae editio, in
a adnotatione critica nostra siglo *a* notata, sequitur genus *Π*, propius accedit ad lectiones codicis Bambergensis *A*, velut Sacr. III 1, 7 *l.* 79 quod] *add. non*, paulo infra III 2, 11 vade] *add. lava*, Sacr. I 2, 6 *l.* 26 adscisci] *asscissi*, Sacr. V 3, 14 pullulatis] *pullulasti*, al.; sed editor etiam alios libros manu scriptos videtur adhibuisse, ut et passim ex adnotatione critica nostra apparet et ex epistula Iohannis de Lapide primo tomo praemissa, qui *librorum exemplaria a longe distantibus*

regionibus ad Amerbachium congregata esse scribit. Ceterum neque melioris notae codices generis *Γ* usquam prodit neque locos Graecos intellexit.

37. De quibus sanandis bene meritus est Desiderius Erasmus, qui anno 1527 apud Iohann. Frobenium Basileae edidit *Divi Ambrosii Episcopi Mediolanensis omnia opera per eruditos viros ex accurata diversorum codicum collatione emendata, Graecis quae vel aberant vel erant corruptissima, plerisque in locis feliciter restitutis* eqs. Neque tamen in Latinis multum profecit post Amerbachium, cuius vestigia fere semper accuratissime sequitur, corrigens pauca. Sermones Sacr. continentur tomo IV p. 382 *sqq.*

38. De sequentibus editionibus usque ad ultimam, quae nostram antecessit, Maurinorum, non habeo, quod addam iudicio sagacissimo Caroli Schenkl in *vol. 32, 1 CSEL p. LXXVIII sqq.* scripto. Omnes, etiam Maurini ipsi, eo laborant vitio, quod formam textus Gallicam norunt fere solam, antiquissimam autem, quae in Italicis et Germanicis manuscriptis invenitur quaeque genuinas lectiones saepe servavit, aut ignorant aut parvi faciunt. Plurimas Maurinorum lectiones adnotavimus sub siglo **m**. **m**

De codicibus a Maurinis adhibitis haec fere statui posse puto (*cf. PL 16, 1413*): *Germanensis annorum 500* videtur esse Parisinus bibl. nat. 12229 saec. XII (Tabula codicum nr. 234), *Vallis lucentis* liber certe similis est Trecensi 813 *s.* IX (Tabula codicum nr. 296), nec tamen idem ipse; *Remensis Hincmari* noster est *R*; *Gemeticensis* est noster Rotomagensis 432 saec. XII (Tabula codicum nr. 287), *Vincentinus* est *Y* noster (Lanfranci), *Albinianus* noster est Andegabensis 306 (Tab. codd. nr. 12), *Telleriani duo* sunt Parisini bibl. nat. lat. 2647 et 1719 (Tab. codd. nr. 224, nr. 202), *Colbertini tres* videntur esse Parisini 1756, 1723, 1749 (Tab. codd. nn. 215, 204, 210), *Victorinus unus* noster Parisinus 14479 (Tab. codd. nr. 239), *Sorbonicus* est noster Parisinus 15641 (Tab. codd. nr. 242), *Regii duo* fortasse Paris. 1751 et 1920 (Tab. codd. nr. 211, nr.

220). *Claromontanus* ille, qui saepius in adnotatione critica Maurinorum apparet, codex fuit nostro codici *S* valde propinquus nec tamen ipse. Ceteri Maurinorum codices non potuerunt agnosci, (*Benignianus annorum 800* fortasse noster *P*, qui tamen est saec. XI, *Pratellensis ann. 700*, *Michaelinus ann. 600*, *Illidianus ann. 600*, *Laetiensis ann. 500*, *Alnetinus ann. 500*), cum nusquam in annotatione critica Maurinorum mentio eorum fiat. Certe nullius momenti sunt, cum generi *Π* adstipulentur, cuius inutilis est caterva. Maxime autem mirandum est, quod Maurini, etsi per Mabillonium aliquam codicis S. Galli 188 notitiam habuerunt, tamen lectiones eius ignorant, nisi quod uno loco inscriptionem illam commemorant: *Incipit prima die in pascha*, ex qua tamen falsam deducunt conclusionem (*cf.* Sacr. II 2, 3, adnot. *a*, *PL 16*, *425 D*)[56]). Haud scio an notus eis fuerit Vaticanus 5760, *W* noster, cuius unam lectionem laudant ad II 2, 3 *figuram venturi (PL 16, 426 D)*, quae tamen ex alio quoque Vaticano, *η* scilicet nostro, desumpta esse potest.

39. Pauli Angeli Ballerini editio[57]) Maurinorum recensioni solis duobus manuscriptis ultra eorum codices collatis praestat: codicibus suis *M* et *A* ex bibliotheca Capituli S. Ambrosii. Hic descriptus videtur ex Ambrosiano B 54 inf., nostro *β*, ille cum Modoetiano nostro *F* congruit. Cum in fundamento tam exiguo et debili recensio vere nova fieri non posset, bene fecit Ballerinius, quod Maurinorum textum in omnibus rebus secutus est subnotatis tantum duorum illorum codicum lectionibus.

---

[56]) *cf.* Gall Heer, *Johannes Mabillon und die Schweizer Benediktiner, St. Gallen 1938, p. 179—182,* unde apparet collationes a Mabillonio anno 1685 rogatas anno 1689 nondum Parisios advenisse. Quare in editione ipsa anni 1690 ne minimum quidem vestigium collationis invenitur. Initia enim sermonum, quae sola commemorantur, a Mabillonio ipso iam cum editore communicata erant (*cf.* Gall *p.* 181).

[57]) *Sancti Ambrosii Mediolanensis Episcopi . . . Opera Omnia, ad Mediolanenses codices pressius exacta, curante Paulo Angelo Ballerini . . . Mediolani 1875—1883. Tom. IV (1879)* continet sermones Sacr.

40. In collectione denique, cui titulus est '*Sources chrétiennes*' Dom Bernardus Botte O. S. B. ex codicibus, qui a nobis siglis *G*, *W*, *Q*, *U*, *R*, *Z*, *X*, *K*, *P* exhibentur, praeterea ex Parisinis 9521, 1719, 1751 (Tab. codd. nn. 228, 202, 211) et ex proecdosi quadam, quae Maurinis innititur, ab J. Quasten (in *Florilegio Patristico, fasc. VII, parte III, Bonnae 1936*) facta, nuper edidit sermones Sacr. et librum Myst. cum translatione Gallica. Haec parva editio in re critica, licet saepe deficiat, certe progressus quidam est. Optimis notis liturgicis sermones illustrat. (*B. Botte, Ambroise de Milan, Des Sacrements, Des Mystères, Paris 1950*; *cf. A. H. Birch, Journal of Theol. Stud. n. s. I, 1950, 175 sq.*)

4. De codicibus libri *De Mysteriis*

Ex descriptione codicum, quam supra fecimus, iam apparet plurimos eorum cum sermonibus Sacr. etiam librum ab Ambrosio editum De Mysteriis coniunctum exhibere. Quare etiam genera familiaeque simillimae quidem, nec tamen in omnibus rebus pares sunt; in primis genus *Γ* in libro Myst., deficientibus optimis illius stirpis vetustissimae testibus *G* et *W*, alia codicum coniunctio intellegitur atque in sermonibus Sacr. — Ac primum quidem singulos enumeremus mss., quos ex centum viginti quattuor examinatis recepimus, qui sunt:

1. Remensis 376 (antea E 229) saec. IX membr., 112 fol., 236/186 mm, olim Capitulo S. Mariae Remensis ab Hincmaro dono datus (*cf.* ff. 1; 27 *sq.*; 62 *sq.*), quem contulit *C. Sch.*, continet ff. 1—10 librum Ambros. spurium *Mirum satis est* ('De Salomone': *PL 17, 716—722*), 10—27 Myst., 27—33 Spi. I 1—16 ('De Gedeon'), 33—66 Nab., 66—109 Apl., 109—112 'Paschae Mysterium' (*cf. PL 17, 672, sermo 35*). *E*

2. Codex Musei Britannici Addition. 18332 saec. IX membr., 178 fol., 185/142 mm, olim monasterii Cisterciensium S. Mariae Victoriae in Carinthia siti (Victering), quem contulit *C. Sch.*, examinavi ipse ex im. phot., continet *G*

duabus partibus inter se distinctis, quarum prior 17 lineis scripta est, altera, a fol. 105 manu robustiore lineis 21, Augustini et Hieronymi quosdam sermones, in altera parte autem eadem serie eosdem libros quos *E*: ff. 105—111 'De Salomone', 111—122 Myst., 123—126 'De Gedeon', 127—148 Nab., 149—176 Apl., 176v—178 'Paschae mysterium'. Iam inde suspiceris *EG* codices eiusdem stirpis filios.

D 3. Dunelmensis B. 4. 12. saec. XI/XII membr., bibliothecae cathedralis, quem contulit *C. Sch.*; describitur in *Bibliotheca Patrum Latinorum Britannica, Vindobonae 1891, vol. III, part. 1, pag.* 88 ab *H. Sch.*; post opera Fulgentii, Augustini, Gennadii, Prosperi, Origenis (translati), Hieronymi eosdem fere libros continet quos *EG*: 'De Salomone' (sub inscriptione 'Isidorus in libro explanationum'), Myst., Apl., 'De Gedeon'.

π 4. Holkhamensis 122 saec. XI: *cf.* supra Sacr. nr. 4; contulit *H. Sch.*, examinavi ipse ex im. phot.

η 5. Vaticanus ant. Lat. 282 saec. XI: *cf.* Sacr. nr. 5; contuli ipse ex im. phot.

C 6. Laurentianus S. Crucis XVII dext. 12 saec. XI: *cf.* Sacr. nr. 22; contulit *C. Sch.*

F 7. Modoetianus *LXV* saec. XI: *cf.* Sacr. nr. 23, quem contulit *H. Sch.*

R 8. Remensis 377 (antea E 230) Saec. IX: *cf.* Sacr. nr. 10; contulit *C. Sch.*

T 9. Trecensis 550 saec. X: *cf.* Sacr. nr. 15; contulit *C. Sch.*, examinavi ipse.

U 10. Vaticanus ant. Lat. 266 saec. IX: *cf.* Sacr. nr. 13: a *C. Sch.* collatum examinavi ipse.

Q 11. Vaticanus ant. Lat. 296 saec. IX/X: *cf.* Sacr. nr. 14, a *C. Sch.* collatum examinavi ipse.

O 12. Trecensis 813 saec. IX membr., 326 fol., 290/230 mm, olim oratorii Trecensis (f. 1); contulit *C. Sch.*, examinavi ipse; continet, ex tribus partibus compactus, quarum prima ff. 1—77 saeculi IX vel X opera Augustini a diversis

manibus descripta, altera 78—220 Anonymi Expositionem in testamentum vetus saec. XIII descriptam complectitur, in tertia parte, ff. 221—326, saeculo IX atramento pallido scripta opera Ambrosii: ff. 221—242 Fid., 242—288 Spi., 288v—301 Inc., 301v Past., quattuor tantum versus, 302—308 Myst., incipiens a 3, 15 *l.* 68 *Magis videtur, quod non videtur*, deinde omnia usque ad finem exhibens, 308v—317 Sacr. cum lacuna magna inde a fine libri primi usque ad IV 6, 27 *l.* 9 *sicut suscipere*, 317—326 Off. I.

13. Bambergensis Patr. 4 (B. II. 6.) saec. X: *cf.* Sacr. nr. 16, ab *H. Sch.* collatus. *A*

14. Monacensis Lat. 2564 saec. XII: *cf.* Sacr. nr. 18, a *C. Sch.* collatus. *M*

15. Parisinus bibl. nat. Lat. 11624 saec. XI: *cf.* Sacr. nr. 19, collatus a *C. Sch.* *P*

16. Bruxellensis bibl. reg. 364 (antea 5576) saec. XI: *cf.* Sacr. nr. 20, collatus ab *H. Sch.* *K*

17. Bruxellensis bibl. reg. 955 (antea 10779/80) saec. XI: *cf.* Sacr. nr. 21, collatus ab *H. Sch.* *X*

18. Cenomanensis 15 saec. XI: *cf.* Sacr. nr. 24, collatus ab *H. Sch.*. *Y*

Omisimus codices *S* et *β*, supra inter codices sermonum Sacr. sub nn. 3 et 7 descriptos et iam in adnotationem criticam Myst. receptos, codicem *S*, quia in libro Myst. nihil fere nisi omnium familiarum permixtiones correctionesque minime probabiles conglutinavit, codicem *β*, quia finem tantum libri Myst. exhibet eumque cum codice *π* congruentem. Ne codicem *B* quidem, Vaticanum Barberinianum Lat. 541 (*cf.* Sacr. nr. 17) recepimus, quippe qui in libro Myst. valde commixtus codicibus *CFη* propinquus sit. Codicem *O* autem utpote unum ex antiquioribus ac raris, licet initio mutilus sit, in hoc libro maioris momenti esse censuimus quam in sermonibus Sacr., quorum vix tertiam partem continet.

19. Iam ad singula genera codicum constituenda convertamur. Ac primum codices, quos sub siglo *Γ* comprehensos *Γ*

invenies, *EGD*, ut iam diximus, genere *Γ* in sermonibus Sacr. constituto multo inferiores sunt. Nam non solum pari (*EG*) vel simili delectu librorum Ambrosianorum, sed etiam communibus lacunis vitiisque eandem produnt stirpem[58]). Quorum codicum *G* videtur esse descriptus ex *E* nondum correcto, ita ut fere calami tantum lapsibus inter se differant[59]). *D* autem vitia eorum ex alterius generis codice quodam correxit[60]).

---

[58]) Lacunae codicum *EGD:* Myst. 3, 12 *ll.* 47—49 *(prae) cesserit — sacramento*; 5, 26 *l.* 8 *om. missus*; 7, 37 *l.* 30—31 *ecce—mea*; 9, 53 *l.* 51 *om. in*; 9, 55 *l.* 63 *om. quibus*; — Vitia communia Myst. 1, 2 *l.* 9 edidisse] *dedisse*; 3, 9 *l.* 21 *sq.* prophetico] *propheticum*; 3, 18 *l.* 93 contagione] *congregatione*; 7, 40 *l.* 59 sponsum] *sponsam Γπ*; 7, 41 *l.* 67 quoque tua] *tua quoque*; 7, 42 *l.* 71 repete] *repetere*; 8, 44 *l.* 17 Iudaeis] *Iudaeus Γπ*; 8, 48 *l.* 54 Manna illud] *Manna illa Γπ*; 9, 52 *l.* 36 salvatoris] *salutaris*; 9, 52 *l.* 39 valebit] *valet*; 9, 55 *l.* 66 et] *cum*; 9, 55 *l.* 74 silentii] *silendi*; 9, 57 *l.* 85 earum] *eam*.

[59]) *G* cum *E a. c.* facit e. g. 1, 1 *l.* 3 *sq.* maiorum] *maiorem*; 3, 14 *l.* 62 nullos] *nullo*; 4, 22 *l.* 31 esset] *essent*; 4, 25 *l.* 66 pro veritate] *pro veritatem*; 5, 27 *l.* 15 crede] *credere*; 7, 39 *l.* 46 ades] *adhes*; 7, 41 *l.* 68 nulla] *nulla nulla*; 7, 42 *l.* 72 spiritum *alt.*] *spiritus*; 8, 43 *l.* 11 baculus tuus] *baculum tuum*; 8, 45 *l.* 28 cum potiretur] *confoderetur*; al. — Saepius etiam *GE* plane consentiunt, ut 2, 6 *l.* 11 omnipotentis] *omnipotens*; 2, 6 *l.* 14 statum] *statim*; 3, 9 *l.* 20 firmati] *formati*; 9, 56 *l.* 77 displicere] *dispicere*; 6, 31 *l.* 17 aeternum] *totum et ait petrus non lavabis mihi pedes in aeternum*; — Quae autem *G* propria exhibet, ipsi scribae codicis *G* tribuenda sunt, velut Myst. 1, 1 *l.* 11 aliqui] *alicuius G a.c.m3*; 3, 9 *l.* 16 *qui superferebatur super aquas om. Ga.c.m3* (propter homoeoteleuton); 3, 15 *l.* 67 solis] *soli*; 3, 16 *l.* 80 *mergeret*: recte quidem contra lectionem *cet. mergeretur*; 4, 23 *l.* 40 sensibilem] *sensibile*; 4, 23 *l.* 42 uis] *ius*; 6, 29 *l.* 4 hoc] *hos*; 7, 35 *l.* 17 quae est] *quae ee*; al. — Quae denique *E* propria habet ante correctionem, ea facillime a quovis scriba linguae Latinae non omnino imperito corrigi poterant, velut Myst. 3, 13 *l.* 53 revisit] *revixit*; 4, 25 *l.* 55 vera] *vero*; 6, 33 *l.* 30 lavare] *lavari*; 7, 34 *l.* 5 baptizatur] *baptizatus*; 7, 39 *l.* 51 botryes] *butruaes*; 8, 44 *l.* 24 est] *esse*; al. — Alia codicis *E* propria novarum corruptelarum causa erant in *G* et *D*, velut Myst. 7, 38 *l.* 40 harum] *har m̃ tum Ea.c., armentum GD*; 7, 39 *l.* 51 *butruaes Ea.c., botruus G, botrus D*; 8, 44 *l.* 18 pluit *alt.*] *perauit E (pauit)*, pauit *GD*.

[60]) *D* ex codice, qui *G* simillimus est, derivari apparet ex iis lectionibus, quae utriusque contra ceteros communes sunt, velut Myst. 2, 7 *l.* 16 converteris] *comverteris GD*; 3, 10 *l.* 27 quo] *qua*; 3, 16 *l.* 79 esset] *est*; 3, 17 *l.* 83 revocatus] *vocatus*; 3, 18 *l.* 92 ablutus] *absolutus*; 9, 54 *l.* 60 interna]

Tamen hi tres multas conferunt lectiones genuinas[61]), etsi ex altera parte, praesertim versus finem opusculi mendis non paucis laborant ex fatigatione scribae ortis. Cum igitur *E*, totius generis primum exemplum, nono saeculo Remis in Gallia scriptus sit ceterique duo ab eo pendeant, archetypum quoque saeculo octavo exeunte vel nono ineunte in Gallia exaratum esse probabile est.

20. Holkhamensis autem π maxima ex parte generi Γ π similis, etiamsi, ut in sermonibus Sacr., saepissime cum altero

---

intenta; *cf.* etiam exempla in fine notae 59 allata. — Ex altero genere eum pendere videas, ubicumque *EG* soli in adnotatione critica notantur, velut Myst. 2, 6 *l.* 11; 2, 6 *l.* 14; 3, 9 *l.* 14; 3, 9 *l.* 18. *l.* 20 *etc.*

[61]) Genuinas ex genere Γ recepi has lectiones: 1, 2 *l.* 11 *ea* ΓUQM, eam *cet.* (ea *scil.* mysteria); 1, 4 *l.* 21 *deceret* (contra regulas sane 'grammaticae classicae', quibus postulatur *decet*, minime vero, quod alii habent *decebat*; 2, 6 *l.* 12 *qui* Γ (anaphora in genere Ω perdita coniunctione *et*); ibid. *l.* 13 *aestimandus (om.* sit*)*; 3, 9 *l.* 18 *spectat* $\Gamma\pi M$ (expectat *cet.*); 3, 10 *l.* 26 *inquit* ('*inquit*' saepe apud Ambrosium usurpatur omisso subiecto, *scil.* scriptura, vel simile quid); 3, 10 *l.* 29 *dederat* (*scil.* gratiam spiritalem, de qua *l.* 28); 3, 10 *l.* 30 *quando* (ab utroque genere exhibetur, unde retinendum est, quia interdum pro *postquam* cum ind. perf. usurpatur, velut Noe 15, 51 *p.* 448, 20 *Sch.*; Par. 12, 54 *p.* 312, 9 *Sch.*; Ioseph 2, 5 *p.* 75, 7 *Sch.*; alibi pro *cum histor.*, velut Int. IIII 1, 5 *p.* 271, 9. 11 *Sch.*; EPs. 118 1, 16, 2 *p.* 16, 12 *Pe.*; vel pro *cum tempor.*, velut EPs. 118 7, 31, 3 *p.* 145, 25 *sq. Pe.*; EPs. 12 1, 5 *p.* 5, 9 *Pe.*; EPs. 12, 45, 25, *p.* 346 3 *Pe.* etc.). — Myst. 3, 12 *l.* 50 *tota pertransit (tuta permansit,* quod ceteri habent, falsam supponit doctrinam baptismi ab Ambrosio numquam exhibitam, quasi '*pietas et innocentia*' iam ante baptismum exsistant; *tota pertransit* autem respondet loco Sacr. I 3, 10 — 4, 12: *tota innocentia . . . tota pietas . . . qui per hunc fontem transit, non moritur, sed resurgit).* Myst. 3, 13 *l.* 56: *Si ergo in figura fuit spiritus, nunc adest in veritate* (ad elocutionem *in figura est cf.* Apl. 3, 11 *p.* 305, 17 *Sch.*; *cf.* ibid. *p.* 308, 20; Apl. 8, 43 *p.* 327, 1 *sq. Sch.*, al.); Myst. 3, 17 *l.* 82 *flumina haberent* (*cf.* Sacr. I 5, 14: *quasi flumina meliora non sint in patria mea*; ELuc. IV 51 *p.* 164, 5 *sq. Sch.*). Myst. 4, 20 *l.* 10 *nisi (om.* Ω*)*; ibid. *l.* 11 *profectu* (magis poeticum Ambrosii sermonem redolet quam theologicum illud medii aevi verbum *effectu*); Myst. 4, 22 *l.* 30 *sq. descendebat igitur angelus et (om.* Ω*)*; ibid. *l.* 32 *movebatur aqua alt. (om.* Ω*)*. Myst. 5, 27 *l.* 10 *sq. spectes . . . consideres* (coniunctiv. potent.); 6, 30 *l.* 13 *et in sacerdotium* (secundum locum praecedentem ex epistula I Petr. 2, 9 intellegendum; a ce-

genere facit[62]), tamen propria recensio habenda non est, sed potius ex vetere quadam forma textus in Italia orta, quae
CFη etiam in aliis huius regionis codicibus (praesertim in *CFη*) invenitur[63]), putamus eum originem ducere. Hi autem, plerumque contra genus *Γ* stantes, in iis lectionibus, quas proprias habent, nihil ad rem criticam conferunt.

Ω 21. Ceteri vero codices ad genus, quod *Ω* appellamus, pertinent, ipsum quoque in Gallia natum eodem fere tempore quo *Γ*, saeculo octavo exeunte vel nono ineunte, id est aetate Carolingiana. Archetypus eius generis vera recensio vocari non potest, sed quia alterius generis vitia lacunasque non novit, testis satis bonus veteris formae textus habendus est. Unde patet, quantum ad recensendum textum valeat, etiamsi ipsum quoque genus *Ω* vitiis lacunisque (nota 61 indicatis) laboret. Familiae autem eius classesque eaedem fere sunt, quae in homiliis Sacr., praeterquam quod loco Atrebatensis *Z* hic *T*

---

teris vario modo mitigatum in *consacerdotium* vel sim.); 7, 35 *l.* 14 *filiae* (*cf.* Cant. 1, 5); 7, 41 *l.* 69 *inundare* restitui cum *Dπ* ex levi lapsu calami in genere *Γ*: *mundare*; 9, 56 *l.* 84 *sq. fundantur* (*scil.* 'sacri fontis inriguo' = 'evangelica ubertate', *cf. ll.* 82. 84). — al.

[62]) *π* cum *Γ* congruit e. g. Myst. 1, 4 *l.* 21 *deceret*; 3, 9 *l.* 18 *spectat*; 3, 13 *l.* 56 *fuit* et multis lectionibus genuinis, ubicumque genus *Ω* notatur sine codice *π*. — Sed saepissime cum genere *Ω* eum adnotatum invenies, unde patet eum inter utrumque genus fluctuare. — Coniecturae propriae vestigia inveniuntur, e. g. Myst. 3, 13 *l.* 53 revisit] *visitat*; 4, 22 *l.* 34 Christus] *spiritus sanctus*; 6, 33 *l.* 29 ministerio] *mysterio*; 7, 37 *l.* 30 ablutam] *lotam*; 8, 47 *l.* 52 *est enim*, quod recte ex particula *etenim* (*Γ*) correctum esse puto.

[63]) *CFη* multum quidem inter se differunt, ita ut unus ab altero descriptus esse non possit, id quod ex singulis fere adn. crit. paginis patet, sed ad eandem originem eos redire manifestum est ex locis ut Myst. 1, 3 *l.* 16 responderet] *respondisset CFη*; 3, 10 *l.* 27 in hominibus] *in his hominibus*; 3, 13 *l.* 55 *redemptionem (om. genti!) generavit humanae*; 4, 24 *l.* 53 cognosceres] *agnosceris*; al. — Manus altera codicis *η* saepius cum codice *π* congruit. Tota familia, ubicumque contra genus *Ω* stat, generi *Γ* appropinquat, velut Myst. 3, 13 *l.* 52 bona nube] *bona nubes Ω* contra *CFη* cum *Γ*; ibid. *l.* 57 *nunc* (ceteri generis *Ω*: *non*); 3, 14 *l.* 60 *amarus* cum *Γ* contra ceteros generis *Ω*; 4, 14 *l.* 67 *ad gratiam dulcis*; 4, 15 *l.* 69 *magis*; al.

sequitur vestigia Remensis 377, *R*[64]), et in familia *Φ* Vossianus, *RT*
V, deest, cum librum Myst. non contineat, *B* (Barberinianus *Φ*
Lat. 541) omittitur, in cuius locum succedit *O*. Ceterum generis *Ω* familia *Φ* optimus testis est[65]). Cuius familiae recensio Cisterciensis in codice *M* ut in sermonibus Sacr. ex- *M*
sistit, quae multas mutationes arbitrarias prae se fert[66]). Familia *Δ* quoque, quam diximus, in iisdem codicibus atque *Δ*
in sermonibus Sacr. apparet, sed rarius ut propria familia, saepius aut inter se divisa aut cum aliis, in primis cum recensione Lanfranci *Y* coniuncta[67]). Nam in libro quoque Myst. *Y*

---

[64]) Atrebatensis 1068, olim 276, saec. X, quem contuli ipse, ita mutilatus est in libro Myst., ut recipi non potuerit. Deficiunt, foliis amissis, paragraphi 1—21, 23—26, 31—35, 57—59 maximam partem. Quae conservata sunt, etiam hic, ut in serm. Sacr. cum *R* codice fere congruunt. — Nexus inter codices *R* et *T* subtilior est, velut Myst. 1, 3 *l.* 19 virum] *surdum RTY*; 5, 26 *ll.* 2—4 clamet] *clamat RT* (ter!); 6, 30 *l.* 12 regnum] *regno RT*; 6, 33 *l.* 28 mysterium] *mynisterium R, ministeria T*; 7, 40 *l.* 57 consecrare] *consecrari RT*; 8, 43 *l.* 1 plebs] *ples(!) RT*; al. — Saepius sane ambo cum aliis coniunguntur, sed *T* saepissime suis viis ingreditur, interdum familiae *Φ* appropinquans.

[65]) Familia *Φ* his vitiis communibus agnoscitur: Myst. 1, 4 *l.* 20 infusae sono vocis] *infusae sonum vocis*; 5, 27 *l.* 10 spectes] *expectas*; 5, 28 *l.* 22 cautione] *vocatione*; 7, 38 *l.* 37 dulci conparatione] *duci conparatione(!)*; 7, 40 *ll.* 57 *sq.* adhuc suscitat caritatem] *suscitantem*; ubi *A*, ut saepe, coniectura utitur contra ceteros familiae suae codices, scribens *suscitationem* (*cf. quae* supra de codicibus Sacr. agentes de codice *A* diximus); 8, 46 *l.* 35 *ipse om.*; al. — Tamen familia *Φ* ideo optimus est generis *Ω* testis, quia minus quam *CFη* et *ΔY* coniecturis praeposteris infecta est.

[66]) Recensionem Cisterciensem codicis *M*, a Divionensi quodam certe derivatam, in his lectionibus manifestari videas: Myst. 2, 5 *l.* 3 renuntiasti] *renunciamus*; 2, 6 *l.* 6 illic] *illum*; 2, 7 *l.* 15 *ut om.*; ibid. *l.* 15 *sq.* putaris] *prutaris*; 3, 8 *l.* 2 illic] *illic vidisti*; ibid.: interrogantem] *mynistrantem*; 3, 8 *l.* 8 *ipse om.*; ibid. *l.* 10 operationem] *opera enim*; ibid. *l.* 11 sequeretur operatio] *sequerentur opera*; 3, 16 *l.* 80 iordane fluvio] *iordanis fluvio*; 3, 17 *l.* 82 flumina haberent patriae suae] *haberet patria sua*; ibid. *l.* 83 ablutus] *mundatus*; al. — Iam inde apparet recensionem multis refertam esse coniecturis.

[67]) *Δ* his lacunis vitiisque cognoscitur: Myst. 3, 16 *l.* 75 *sq. adventus om.*; 3, 18 *l.* 92 *ab om.*; 5, 27 *l.* 15 precibus sacerdotum] *principibus sacerdotum*; 9, 50 *l.* 2 *adhuc om.*; 9, 51 *l.* 17 *conversus om.*; et similibus. — *Km2*

haec invenitur[68]), licet non tam crebro, et saeculo undecimo et duodecimo in Gallia ac Britannia magnae fuit auctoritatis.

22. Adiungamus denique conspectum brevissimum eorum codicum, quos in adnotationem criticam non receptos examinavimus, quosque in Tabula codicum sub numeris hic indicatis invenies: Ac primum quidem genus *Γ* vel *Γπ* sequuntur hi codices: saec. XI nr. 307 (*S*), saec. XII nr. 2 (*β*), saec. XV nn. 83, 194, 264, 266. — Familiae *CFη* propinqui sunt saec. XI nr. 279, saec. XII nr. 304, saec. XIV nr. 293, saec. XV nn. 1, 118, 120, 123, 170, 247, 248, 270, 285. — In genere *Ω* sequuntur familiam *RT*, etsi permixti plerique, saec. XI nr. 306, saec. XII nn. 115, 131, 157, 224, 246, saec. XIII nn. 132, 134, 135, 218, saec. XIV nr. 137, saec. XV nn. 88, 105, 133, 199, 300; familiam *Φ* saec. XI nn. 76, 148, 276, 288, 302, saec. XII nn. 84 (propinquus nr. 288), 12, 47, 62, 106, 144, 151, 167, 292, 312, saec. XIV nn. 210, 220, saec. XV nn. 43, 55, 172, 222, 239; Cisterciensem recensionem *M* saec. XII nn. 91, 158, 258, 281, 303, 315, saec. XIII nr. 85; familiam *Δ* saec. XII nn. 92, 113, 229, 234 (excerpta), 297, saec. XIII nr. 30, saec. XIV nr. 192; denique recensionem Lanfranci *Y*: saec. XI nn. 183, 202, 211, 228, saec. XII nn. 22, 53, 139, 140, 189, 193, 203, 243, 273, 287, saec. XIII nn. 50, 52, 185, saec. XIV nn. 9, 153, 181,

---

interdum ex aliis correxit, quae manus *1* cum codd. *PX* communia habuerat; ibi *m2* non notatur nisi raro. — *P* pluribus quam *KX* lacunis vitiatus est, unde demonstratur *P* eorum patrem esse non posse, sed a quodam communi quarto codice derivari.

[68]) Signa recensionis *Y* observes e. g. Myst. 1, 3 *l.* 13 inhalatum vobis munere sacramentorum carpite] *illato vobis munere sacramentorum capite*; 3, 10 *l.* 30 quando] *qui dum* (*cf.* supra not. 61!); ibid. *l.* 31 dimisit] *dimisisset*; 3, 18 *l.* 93 et] *add. quidem (et quidem ille)*; 4, 21 *l.* 18 tu autem baptizatus es] *tu autem in gratia baptizatus es*; 4, 23 *l.* 37 baptismum (*nominativus!*)] *baptismus*; sed *baptismum* nominativus apud Ambrosium inde ab ELuc. et EPs. 118 occurrit! — 6, 33 *l.* 29 ministerio] *mysterium*; 7, 34 *l.* 6 secundum legem, quia] *secundum legem quidem*; 9, 52 *l.* 32 maioris operationis esse] *maioris esse virtutis*; et sim.

204, 242, saec. XV nr. 58, saec. XVII nr. 280. — Excerpta denique praebent ex libro Myst. saec. XII nn. 234, 235, 289, 308.

Stemma, quod sequitur, secundum ea intellegas velim, quae supra ad codices Sacr. exposita sunt. Littera *a* significatur Ambrosii editio, *g* archetypus saeculi octavi vel noni, ex quo derivantur *EGD* (genus *Γ*), *p* archetypus eiusdem aetatis, ex quo proveniunt codices generis *Ω*.

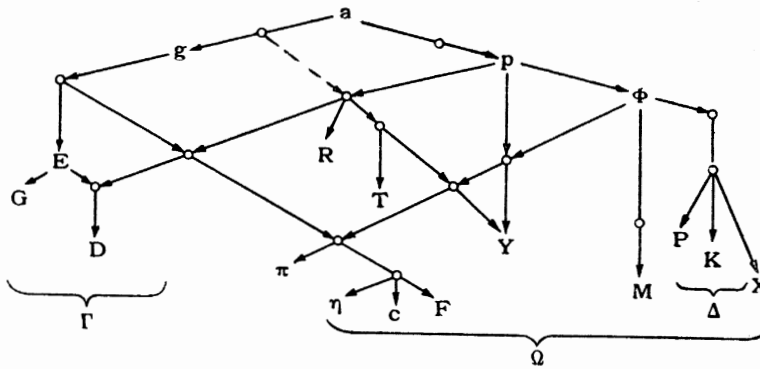

23. Editio princeps etiam huius opusculi eadem est ac sermonum Sacr., Cribellii presbyteri, anno 1490 Mediolani facta (*cf.* supra *p.* 48*); prodiit ex codice quodam codici *π* simillimo, fortasse ex codice *β* nondum mutilato[69]). Sed deficit inde a Myst. 8, 45 *l.* 33 verbis *qui interpretatione Latina dicitur* usque ad finem.

24. Amerbachiana autem anni 1492 (*cf.* supra *p.* 48*) sub littera **α** in adnotationem criticam recepta fere semper familiam **α**
Φ sequitur, interdum potius recensionem Cisterciensem[70]).

---

[69]) Cribellius librum Myst. inseruit post sermones Sacr. — Cum *π* congruit e. g. Myst. 3, 13 *l.* 53 revisit] *visitat*; 7, 34 *l.* 2 involucrum] *volutabrum* et multis aliis locis. Ceterum in singulis fere paginis operarum mendis deturpata est haec editio princeps.

[70]) Amerbachius librum Myst. exhibet in tomo I, vicesimo primo loco. — Cum familia *Φ* facit e. g. 1, 2 *l.* 7 transponens *sacramentorum rationem*;

Erasmus eiusque repetitores semper fere Amerbachii vestigia premunt[71]), neque Gillotius ad cognoscendum genus *Γ* processit. Romanae autem editionis anni 1580 errores a Maurinis satis notati sunt[72]). Hi denique in nostra editione
m littera **m** signati satis bonum exhibent textum, sed ne ipsi quidem generis *Γ* produnt notitiam. Quos autem adhibuerint codices, videas supra in enumeratione editionum Sacr. p. 49*. Ballerinius etiam hic Maurinos plane secutus est, nisi quod tres lectiones novas recepit[73]), iisdem, quibus in editione Sacr. codicibus nisus, quos *M* et *A* vocat, quorum ille nostro *F*, hic codici *β* simillimus est.

1, 4 *l.* 20 sono] *sonum*; 3, 8 *l.* 8 aestimatur] *aestimantur*; 3, 9 *l.* 15 superferebatur] *ferebatur*; 3, 11 *l.* 35 flagitium] *vitium*; 5, 26 *l.* 8 descendit] *descenderit*; 6, 31 *l.* 19 domini obsequium] *obsequium domini*; 7, 41 *ll.* 63. 64. 66 in cor tuum . . . in brachium tuum . . . in cor tuum] *in corde tuo . . . in brachio tuo . . . in corde tuo*; al. — Cum recensione *M* congruit e. g. 3, 8 *l.* 8 *om. ipse*; 3, 17 *l.* 83 ablutus] *mundatus*; al. — Ubique apparet Amerbachium non unum inpressisse codicem, sed propriam fecisse recensionem, in qua sine dubio codices familiae Φ praevalent (*cf.* Prolegomena eius!).

[71]) Hac Erasmi imitatione, quae totiens repetita est, Amerbachii textus factus est vulgatus. — Editio Costerii (Basileae MDLV) aliquibus lectionibus differt nec bonis, velut 1, 4 *l.* 19 ille] *illi*; 2, 7 *l.* 15 in os] *mox* (cum *dett. 47. 76. 88. 106. 228. 292*) aliis. — Plerumque codices minoris notae indagavit. — Inscriptio libri Myst. in a erat *Sancti Ambrosii episcopi liber de mysteriis initiandis*, quae correcta ab Erasmo in hanc formam *De iis qui mysteriis initiantur liber unus* usque ad Maurinos permansit, qui inscriptionem genuinam restituerunt.

[72]) Duas editionis Romanae mutationes arbitrarias hic notasse satis habeo: Myst. 3, 9 *l.* 18 non operabatur] *quod autem operabatur*; ibid. *l.* 19 cognosce, quia operabatur in illa mundi fabrica] *in illa mundi fabrica cognosce*. — Ceterum *cf.* iudicium Caroli Schenkl *CSEL 32, 1 p. LXXVIII*.

[73]) Myst. 2, 7 *l.* 14 *sq.* 'ingressus *es* igitur, ut adversarium tuum cerneres, cui renuntiandum in os *sputaris*'. Hoc loco partim cum *A Y* m, partim cum *C π Y m 2* facit. Longius de ea re egi in periodico *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft IX, 128—132*. — Myst. 7, 35 *l.* 14 contra Maurinos habet *filia* pro *filiae*; Myst. 9, 55 *l.* 67 recte contra *C* Φ a m (qui legunt *favus distillans*): *favum distillant*.

II

DE PAENITENTIA

1. De ratione et origine librorum *De Paenitentia*

1. Novatiani haeresis anno 251 Romae exorta[74]), qua ecclesiae ius remittendi peccata gravia denegabatur, persecutionum temporibus ineuntis saeculi quarti magis propagata decurrente eodem saeculo ad tantam auctoritatem provecta est, ut ab ipso episcopo Constantinopolitano Ascesio in synodo Nicaena altera anno 327 defenderetur[75]). Libris quoque postea videtur esse divulgata, velut Symproniani illius Hispani tractatu ad Pacianum, Barcinonensem episcopum, misso, quo *confertis undique propositionibus* demonstrabat, *quod post baptismum paenitere non liceat, quod mortale peccatum ecclesia donare non possit, immo quod ipsa pereat recipiendo peccatores*[76]). Sed defendentium quoque ius ecclesiae numerus magnus erat, saeculo tertio Cyprianus, Carthaginiensis episcopus, et Sixtus II, episcopus Romanus, saeculo quarto Reticius Autodunensis et Pacianus Barcinonensis episcopus[77]). Quare ex

---

[74]) *cf.* A. d'Alès, *Novatien, Etude sur la Théologie Romaine au milieu du troisième siècle, Paris 1925* cum libris et fontibus indicatis. — Nuper B. Poschmann, *Paenitentia secunda (1940)*, 396 *sq.* — B. Altaner, *Patrologie, Freiburg 1950, 140—142.*

[75]) De synodi Nicaenae II contra Novatianos decreto *cf.* Hefele-Leclercq, *Histoire des Conciles I (1907) 165—172; 576 sqq.* De nomine, quo vocari se volebant Novatiani καθαροί, *ibidem 576 not. 3.* — De indulgentia Constantini Magni *cf.* Cod. Theod. XVI 5, 2 anni 326, Sept. 25. — De Ascesio Novatianos defendente Socr. Hist. Eccl. I 10.

[76]) Paciani Ep. 3, 1 (*PL 13, 1063*).

[77]) Cypriani Ep. 55 ed. Hartel, CSEL III 2, 624—648. — De Sixto II *cf.* Ad. Harnack, *Über eine bisher nicht erkannte Schrift des Papstes Sixtus II. vom Jahre 257/58, Texte und Untersuchungen XIII 1 (1895)*; A. d'Alès, *Novatien pp. 26—30.* — De Reticio, qui *grande volumen adversus Novatianum* scripsit, *cf.* Hieronym. De viris inlustr. 82. Opus deperditum est. — Pacianus Ambrosii temporibus tres epistulas et *Paraenesim sive Exhortatorium libellum Ad Paenitentiam* scripsit, quam edidit Ph. H. Peyrot, Zwolle 1896. Epistulae in *PL 13, 1081 sqq.*

eo ipso, quod etiam Ambrosius eorum numerum auxit, in Italia exeunte saeculo quarto Novatianos viguisse coniectaveris. Si hos duos *De Paenitentia* libros accuratius inspexeris, Ambrosium non solum haereticos refutare, sed etiam pravum paenitentiae usum in sua ecclesia vituperare videbis (I 14, 68—77; II 1, 1—5; 5, 36—11, 107). Multi enim aut ad paenitentiam accedere verebantur, aut peccata episcopo confessi opera paenitentiae publica vel incipere vel coepta perficere dubitabant, aut *proposita spe agendae paenitentiae licentiam sibi delinquendi prorogatam* putabant, aut *saepius agendam paenitentiam* censebant[78]).

Deinde argumenta Novatianorum ex sacra scriptura deprompta redarguit (I 9, 40—17, 96), interrumpit autem argumentationem exhortatione morali (I 14, 68—87). In libro II exorsus ab exhortatione (II 1, 1—5) revertitur ad rationes Novatianorum (II 2, 6—5, 35), maiorem vero partem libri admonitionibus verae et rectae paenitentiae dedicat (II 5, 36—11, 107).

Utrum adversariorum argumenta e libro auctoris cuiusdam Novatianorum an ex eorum narrationibus vel sermonibus cognoverit, etsi non liquet, tamen illud probabilius videtur[79]).

---

[78]) Paen. II 11, 98—100 contra eos, *qui paenitentiam differunt*; Paen. II 9, 86 de iis, *qui paenitentiam petunt, et cum acceperint, publicae supplicationis revocantur pudore*; Paen. II 9, 86 etiam de iis, qui *ipsius paenitentiae agant paenitentiam*; II 9, 90 de iis, qui *proposita spe agendae paenitentiae licentiam sibi delinquendi prorogatam putant*; II 10, 95 de iis, *qui saepius agendam paenitentiam putant.*

[79]) Novatianorum argumenta inducuntur verbis: *aiunt* (I 2, 6; 12, 54; 3, 10; 5, 21; *dicent* I 9, 40; *referunt* I 12, 54; II 5, 29; *obniti volunt* II 2, 6; *perlatum est tamen ad nos etiam illud vos obicere solere* II 4, 20. — *cf.* Dudden, II 697. — De Ambrosii doctrina de paenitentia *cf.* E. Göller, *Analekten zur Bußgeschichte des vierten Jahrhunderts, Röm. Quartalschrift 36 (1928) 286 sqq.* — Hieronymus Frank, *Ambrosius und die Büßeraussöhnung in Mailand (Heilige Überlieferung, Festschr. für I. Herwegen 1938, 136—173).* — Explanatio Ps. 37 tota ab Ambrosio supplementum librorum Paen. vocatur EPs. 37 1, 1. Praeterea *cf.* EPs. 38 37, 1—3; 38, 1.

2. Quo autem anno libros *de Paenitentia* conscripserit, qui non sicut plurima Ambrosii opera ex contionibus antea habitis orti sunt[80]), ex comparatione cum aliis eius scriptis eruendum est. Certe ante finem anni 390 exarati sunt, cum Theodosii paenitentia nusquam commemoretur[81]). Praeterea constat compositos eos esse ab Ambrosio seniore, 'iam dudum' ante Explanationem Psalmi 37, non paucis annis post quam episcopus factus erat[82]). Sed paulo exactius fortasse tempus definire possimus, si ad celeberrimam illam sui ipsius imitationem Ambrosii recurramus. Nam ratio quaedam intercedere videtur inter Paen. II 3, 14 et ELuc. VII 213. 214. 226[83]), inter Paen. II 3, 18 et ELuc. VII 231[84]), denique inter Paen. II 6, 48 et ELuc. VII 236[85]), et hoc quidem ita, ut parabola filii prodigi in ELuc. suo loco longa dissertatione (VII 213—238) tractetur, in libro Paen. II illustrationis tantum causa afferatur brevissime contracta (II 3, 14—18); item alia sententia similis (ELuc. VII 236: *vult rogari, vult obsecrari*) Paen. II 6, 48 inserta invenitur. Unde indicatur

[80]) Desunt enim indicia illa ex aliis Ambrosii operibus nota de lectionibus liturgicis certis diebus habitis aut alia certi temporis aut vivae vocis indicia.

[81]) Imperator Theodosius I animum flexit ad agendam paenitentiam non ante mensem Octobrem 390, absolutus est ab episcopo die 25 Decembris 390 (*cf.* Palanque 246—248). — Dubium non est, quin Ambrosius hoc exemplum egregium paenitentiae commemorasset, ut fideles ad agendam paenitentiam incitaret, si iam evenisset.

[82]) *cf.* EPs. 37 1, 1: *De paenitentia duos iam dudum scripsi libellos.* De tempore huius EPs. 37 *cf.* Palanque 552. — Paen. II 8, 74: *peccamus seniores* . . ., quo loco non nimis niti velim; magis sequenti: II 8, 73 *tamen quia et ego laborem aliquem pro sancta ecclesia tua suscepi* . . .

[83]) In utroque libro exhibetur coniunctio Luc. 15, 13 cum separatione ab ecclesia, id est *ab Hierusalem quae in caelo est* (Gal. 4, 26 et Eph. 2, 19).

[84]) *cf.* elocutiones similes ELuc. et Paen.: *iubet proferri stolam — stolam proferri iubeat; stola . . . vestimentum est nuptiale — quae vestis est nuptialis; anulus . . . fidei signaculum — anulum . . . quod est fidei pignus et sancti spiritus signaculum.*

[85]) ELuc.: *vult rogari, vult obsecrari*; Paen.: *vult rogari . . . vult sibi supplicari.*

libros Paen. post septimam in Lucam homiliam, id est post annum 386[86]), conscriptos esse. Quod confirmatur comparata ELuc. X 94 de Iuda proditore sententia cum Paen. II 4, 27[87]), cum illic paenitentia Iudae *cassa* appelletur, hic autem Iudas non excludi a venia dicatur mitiorque haec sententia vix antecesserit severiorem illam. Alias similitudines observes inter Paen. I 14, 68—73 et EPs. 118, 8, 34—36, cum utroque loco de origine libidinis non solum similibus sententiis verbisque agatur, sed etiam una sententia ad verbum recurrat: *Oculus meretricis laqueus amatoris est* (Paen. I 14, 73 et EPs. 118 8, 36). Etiam inter Paen. II 11, 106 et EPs. 118, 3, 34 similitudo quaedam est eaque in elocutionibus ipsis: . . . *qui infirmas et lubricas cogitationes elidat ad Christum* (Paen.) et: . . . *si* . . . *adlidat teneras et infirmas cupiditates ad petram Christi* (EPs. 118). Num libri Paen. elaborati sint ante EPs. 118, quae expositio ab anno 389 ad 390 orta est[88]), erui non potest. At quin EPs. 118 eodem tempore atque libri Paen. menti auctoris obversata sit, ob ea, quae diximus, dubitari vix poterit. Cum vero ex altera parte constet, ut vidimus, libros Paen. ante finem anni 390, id est ante Theodosii paenitentiam iam exstitisse et post annum 386, id est post homilias ELuc. VII scriptos esse, annorum, qui remanent, 387, 388, 389, ultimo eos ortos esse probabilius est vel initio anni 390.

---

[86]) *cf.* Palanque, *p.* 529—536. ELuc. VII 238 ad psalmodiam nuper introductam spectat. Stat hoc argumentum, etiamsi Giuseppe Lazzati, *Gli inni di S. Ambrogio (Sant' Ambrogio nel XVI centenario della nascita, Milano 1940) pp.* 307—320 recte suspicatur hymnos Ambrosii ante annum 386 iam natos esse. Certe *hymni et psalmi ut canerentur secundum morem orientalium partium, ne populus maeroris taedio contabesceret* introductum est, '*cum Iustina, Valentiniani regis pueri mater, hominem tuum Ambrosium persequeretur*', et quo tempore *excubabat pia plebs in ecclesia mori parata cum episcopo suo*, id est anno 386 (Aug. Conf. IX 7).

[87]) ELuc. X 94: *etsi cassa est paenitentia proditoris, quia peccavit in spiritum sanctum* . . .; Paen. II 4, 27: *Arbitror enim, quod etiam Iudas potuisset tanta domini miseratione non excludi a venia, si paenitentiam non apud Iudaeos, sed apud Christum egisset.*

[88]) *cf.* Palanque, *p.* 524.

3. Ratione et tempore originis, quantum fieri poterat, exploratis reliquum est, ut de fontibus et de inscriptione pauca addamus. Certe Ambrosio exemplo fuerunt ex iis, qui ante eum de paenitentia egerunt, Cyprianus epistulis suis 52 et 55, Tertulliani *De paenitentia*[89]), fortasse etiam Pacianus, licet vestigia eius vix deprehendantur[90]). Certe Ambrosius, ut assolet, etiam ex Origene aliqua decerpsit, quae in Indice locorum collecta invenies, nec non flores aliquos Vergilianos assumpsit. Praeterea cum aliis locos quosdam sacrae scripturae multaque alia argumenta communia habet. Neque vero haec et talia singulis auctoribus attribui possunt, cum iam in cottidianum quasi ecclesiae usum transierint et argumenta in sermonibus saepe usitata facta sint[91]). — Inscriptionem denique *De Paenitentia* esse et Ambrosius ipse EPs. 37, 1, 1 testatur (*De paenitentia duos iam dudum scripsi libellos*) et optimi codices confirmant. Ergo quod Augustinus hos libros sub inscriptione *Contra Novatianum* laudat[92]), id ad operis argumentum, non ad inscriptionem pertinere apparet[93]).

[89]) Cypriani Ep. 52 et praesertim 55: *cf.* Paen. I 1, 2 *lassam ovem* . . .; 2, 5 *omnia peccata Stoicorum quodam more paribus putent aestimanda mensuris* eqs.; 6, 28 *sicut sacerdos ille* . . .; 7, 33 *Petri sedem* . . . *inpia divisione discerpunt*; 11, 49 *Plurimos conperimus se armasse post lapsum* . . .; 11, 52 *si vitale aliquid fides spiret*; II 3, 16 *tolle gubernatori* . . .

Tertulliani similis est Paen. 9 cum Ambrosii Paen. I 16, 91, Tertulliani Paen. 9—11 et Ambrosii Paen. II 10, 91—92, praeterea plurimis sacrae scripturae locis uterque simili modo usus est.

[90]) Ambrosii Paen. I 12, 58 *ne nostro circumscribi argumento putes Christi iudicatum* cum Paciani Ep. 1, 7 *ut iudicaturo Christo nemo praeiudicet* aliquam fortasse similitudinem praebet; aliud invenire simile non potui.

[91]) Sic allegoriae aegroti et medici, debitoris et creditoris, baptismi acrimarum, al.

[92]) August., De Peccato Originali 41, 47 (Paen. I 3, 13); Contra Iulian. II 3, 5; Contra duas Epp. Pelagii IV 11, 29 (Paen. I 3, 13); De nuptiis et concupiscentia II 15.

[93]) Addamus hic locos librorum Paen., qui in Decreto Gratiani (Tractatu de Poenitentia) laudantur:

2. De codicibus librorum *De Paenitentia*

B 1. Bononiensis 32 saec. VII membr., in bibliotheca oppidi, quod Boulogne sur mer vocatur, conservatus et a *C. Sch.* in CSEL 32, 2 *p.* XXI *sq.* satis accurate descriptus, ab eodem collatus, a me ex im. phot. examinatus est. Con-

---

Paen. I 1, 2 *Nam pastor ille — putet futurum*: D. G. c. 47 (PL 187, 1534 B/C).

Paen. I 12, 54 *Libenter ignosco — per me gratia*: D. G. c. 48, col. 1534 C.

Paen. I 5, 21 *sq. Sed continuo — operatio est*: D. G. c. 46, 1534 A.

Paen. I 1, 4 *sq. Nemo* (enim) *potest bene — lapsi sunt*: D. G. c. 50, 1536 A.

Paen. I 1, 5 *Dominus enim (Deus autem* G.*) nullum crimen — donavit omnia* ibidem.

Paen. I 2, 7 *Dominus* (enim) *par ius — nec ligandi habet*: D. G. c. 51, 1536 B.

Paen. I 2, 7 *certum est* (add. *quod*) *ecclesiae* (autem) *utrumque licet — quae sacerdotes dei non habet*: D. G. ibidem.

Paen. I 4, 18—20 *Potest* (enim) *fieri — non in aeternum proicit*: D. G. c. 52, 1536 B *sqq.*

Paen. I 7, 32 *sq. dicis Petro excusanti — divisione discerpunt*: D. G. c. 52, 1537 A.

Paen. I 13, 63 *sq. aegritudo* (enim) *carnis peccatum repellit — debilitandum putavit*: D. G. ibidem.

Paen. I 13, 65 *quod* (enim) *nocet corpori, iuvat spiritum*: D. G. ibidem.

Paen. I 3, 10 *deus definitionem* (pro *distinctionem*) *non facit — abluuntur fletibus*: D. G. c. 78, 1549 B/C.

Paen. II 3, 18 *sicut* (ergo) *semel pro omnibus — gratiam refundendam* (sic!): c. 52, 1537 B.

Paen. II, 7 58—60 *Quantuslibet ergo mortui faetor sit — cum Christo invenitur*: D. G. c. 53, 1537 B—1538 A.

Paen. II 4, 24 *Iis* (pro *his*) *potestatis suae gratiam — hoc in* (*ac* D. G.) *universos*: D. G. c. 54, 1538 A/B.

Paen. II 4, 27 *Quid mirum, si salutem — sed apud Christum egisset* (gessisset G.): D. G. c. 54, 1538 B.

Paen. II 5, 35 *Qui* (enim) *agit paenitentiam — ut non inputetur ei* (sic!) *peccatum*: D. G. ibidem.

Paen. II 9, 87 *Nonnulli ideo poscunt paenitentiam — non impendenda* (sic!) *consortia*: D. G. c. 55, 1538 C.

Paen. II 9, 89 *Sunt* (etiam) *qui arbitrentur — caelesti fraudarentur gratia*: c. 56, 1539 A.

Paen. II 10, 96 *Facilius autem inveni — et totus mutetur*: c. 56, 1539 A.

Paen. II 11, 104 *Nemo in peccato positus — peccasti, quiesce*: D. G. ibidem A/B.

tinet ff. 1—25 Apl.*, 25—55 Ioseph, 55—76 Pat., 76ᵛ—119ᵛ Paen., 120—181 EcF., 182—190 Epp. 74, 75, 78, 80, 26*. Menda, praesertim vocalium *e* et *i*, *e* et *ae*, *u* et *o*, vel consonantium *b* et *p*, *d* et *t*, *b* et *v*, *ph* et *f* permutationes[94]), saepe ab amanuensi ipso, saepius manu altera fere aequali, rarius manu tertia noni fere saeculi correcta sunt[95]). Quare haec tantum orthographica codicis *B* in adnotatione critica negleximus, nisi forte ex eis novae corruptelae provenerunt, quae ad textus constitutionem attinent. Id autem saepe accidit etiam eo, quod litteris *m* vel *n* sive in mediis verbis sive in

---

Paen. II 11, 107 *Dicimus* (sic!) *ergo et agendam — nexu debemus* (sic!) *absolvere*: D. G. ibidem.

Paen. II 11, 102 *Nihil* (autem) *est, quod tam summo dolori sit — deflexerit*: D. G. c. 56, 1539 B/C.

Paen. II 10, 92 *Fleat pro te mater — filium eius resuscitavit*: D. G. c. 79, 1549 C—1550 A.

Paen. II 11, 99 *Adam post culpam — non sericam*: D. G. c. 80, 1550 A.

Paen. II 10, 95 *sq. Repperiuntur qui — congrue egerint paenitentiam*: D. G. Dist. III c. 2, 1594 A.

Paen. II 11, 104—106 *In salicibus, inquit, — et disceptatione conminuat*: D. G. ibidem, c. 38, 1610 C—1611 B.

[94]) *B* saepissime *i* pro *e*, velut I 2, 9 *l.* 49 *sq. seviritatem*; *l.* 52 *remitteris*; I 8, 37 *l.* 34 *dilicati*; II 4, 22 *l.* 22 *loquibantur*; II 6, 40 *l.* 13 *vericunda*; al. — *e* pro *i* I 1, 4 *l.* 28 *delecto*; I 3, 11 *l.* 20 *elegere*; I 3, 13 *l.* 47 *delectis*; al. — *ae* pro *e* I 7, 30 *l.* 4 *quaeat*; I 9, 43 *l.* 52 *induae*; II 8, 69 *l.* 21 *insignae*; II 11, 105 *l.* 59 *exinanitae*; al. — *u* pro *o* e. g. I 2, 5 *l.* 9 *suffucaverit*; I 13, 63 *l.* 46 *diabulo* (sic semper); I 17, 92 *l.* 4 *consulemini* (similia saepissime); I 14, 68 *l.* 11 nodos] *nudos*; *o* pro *u*: *luxoria* semper; *b* pro *p* semper in his verbis: *scribtura, scribtum, scribsit, labsus* et sim.; *g* pro *c* e. g. I, 5, 23 *l.* 38 *stergore*; *c* pro *g* e. g. I 13, 60 *l.* 12 *lucere*; *t* pro *d* e. g. I 2, 7 *l.* 38 *putentem*; I 4, 20 *l.* 40 *Davit* (semper); *d* pro *t* in verbis *adqui, adque, inquid* fere semper; *b* pro *v* e. g. I 8, 35 *l.* 16 novis] *nobis*; I 16, 90 *l.* 32 *labet*; al.; *v* pro *b* II 8, 73 *l.* 69 *superve*; I 12, 58 *l.* 69 *sq. vapulavit*; al.; *f* pro *ph* fere semper, ut *profeta, profeticum*, al.

[95]) Manus altera lacunas aliquas supplevit, velut I 7, 31 *l.* 15 *salva me et salvabor*; II 5, 29 *l.* 8 *sq. si post baptismum*; II 7, 54 *l.* 18 *sibi*; II 7, 56 *l.* 28 *Potuit*; al. — Manus tertia permutationes vocalium *e* et *i* inprimis sanare studet.

fine eorum omissis in ipso codice *B* et in eius filiis magna confusio orta est[96]).

T 2. Monacensis bibl. nation. 18525 b saec. X membr., 95 fol. in quart., olim monasterii *sancti Quirini . . patroni in Tegernsee* (f. 1), quem contulit *C. Sch.*, continet ff. 1—45 Augustini Enchiridion, 45v—79 Ambrosii Paen., 79—95 varia.

E 3. Aurelianensis 190 saec. XI membr., 108 fol., 280/220 mm, olim abbatiae Floriacensis, quem contulit S. Reiter sub titulo Orléans 167, continet ff. 1—57 Paen., praeterea vitas aliquot sanctorum; de altera eius parte in bibl. nation. Parisina conservata sub Novis acquis. nr. 1606 *cf.* Catalogue général des Bibl. Publ. des Départements 12, 88 *sq.*

D 4. Londinensis Harleianus 3042 saec. XI membr., 141 fol., 440/305 mm, olim Arnsteinensis (ex oppido Arnstein prope Karlstadt ad Moenum sito?), *ecclesiae s. Mariae sanctique Nicolai in Arnstein* (f. 68; f. 120), quem contulit *C. Sch.*, examinavi ipse, continet ff. 1—66 Off., 66v—67v Paschae mysterium (PL 17, 672 sermo 35), 67v—109 Exa., 109v—120 Par., nova manu 120—141v Paen. — Notandum est in f. 31v: *Henricus Arnsteinensis licet indignus abbas hunc librum cum suis titulis divinarumque scripturarum locis compilavit restauravit atque in lucem edidit anno salutis humanae 1570* eqs.

A 5. Parisinus bibl. Armamentarii (d'Arsénal) 840 saec. XI/XII membr., 156 fol., 151/109 mm, olim S. Martini in Campis, prius S. Arnulfi Crepiensis (S. Arnoul de Crépi), quem

---

[96]) Deest *m* terminans e. g. I 4, 20 *l.* 42 *in fine*; I 9, 40 *l.* 2 *homine*; I 9, 43 *l.* 52 *decore*; I 13, 62 *l.* 37 *interitu*; II 10, 92 *l.* 18 *morte*; al. — Aliis locis abundat, velut I 2, 7 *l.* 24 *sententiam*; I 8, 38 *l.* 40 *inmundam a. c.*; — Deest nasalis medio in verbo e. g. I 4, 15 *l.* 2 *instruat* pro *instruant*; I 13, 61 *l.* 33 *potes* pro *potens*; II 6, 45 *l.* 52 *huc a. c.* pro *hunc*; II 8, 68 *l.* 18 *pradium a.c.m2* pro *prandium*; al. — Inprimis notandus est locus I 8, 37 *l.* 32 flentum] *fletu*, qua lectione verbum *perpeti* putabatur ablativus adiectivi *perpes*, unde suppletum est novum verbum *audire*; I 13, 66 *l.* 64 dentem] *dente*, unde abundavit verbum *infigat*, quod omittitur in Σ, simul dativus *carni* mutatur in genetivum *carnis*; al.

contulit *C. Sch.*, examinavi ipse, continet ff. 1—70 Ioseph, Pat., 70v—136 Paen., 136—154 Epp. 74, 75, 78, 80, 26 ut codex *B*.

6. Oxoniensis Bodleianus 137 saec. XII membr., VIII + 135 fol., 252/162 mm, olim Capituli Exoniensis (Exeter), quem contulit *C. Sch.*, examinavi ipse, continet ff. 1—19 Apl., 19v—38 Ioseph, 38v—51 Pat., 51—80 Paen., 80v—121v ExcF., 121v—126v Epp. 74, 75, 78, 80, 26 ut *B* et *A*. *O*

7. Laudunensis (oppidi Laon) 178 saec. XII membr., 188 fol., 325/235 mm, olim abbatiae Vallis Clarae (Vauclair), quem contulit *C. Sch.*, examinavi ipse, continet ff. 1—95 varia Elisabethae Schonaugiensis, Hugonis a S. Victore, 95v—124 Paen., 124—160 ExcF., libro II mutilo desinente in verbis II 108 *in captivitate*, 160—179v Apl., 179v—188 Nab. *L*

8. Coloniensis ecclesiae cathedralis 38 saec. X membr., 170 fol., 225/197 mm, quem contulit *C. Sch.*, examinavi ipse ex im. phot., continet ff. 1v—41v ExcF., 41v—73 Paen., 73—99v Vgs., 99v—122 Vgt., 122v—138 Vid., 138v—155 ExhV., 155—170 InstV. *C*

9. Herbipolitanus (Würzburg) Mp. Th. f. 26 saec. XI membr., 203 fol., 285/205 mm, olim monasterii S. Benedicti Herbipolitani ad S. Stephanum, quem contulit *C. Sch.*, eadem scripta Ambrosii complectitur, quae codex *C*. *H*

10. Bambergensis Patr. 6 (B. II. 7.) saec. X membr., 169 fol., 245/190 mm, olim ecclesiae cathedralis, quem contulit carptim *H. Sch.*, continet eadem Ambrosii, quae *C* et *H*, manu prima descriptus ex codice *C*, manu altera correctus est ex *H*[97]). *K*

11. Avenionensis 276 saec. XI membr., 130 fol., 310/202 mm, olim Capituli Avenionensis, quem contuli ex im. phot., continet ff. 1—8v Ioseph, 8v—14 Pat., 14—18 Epp. *X*

---

[97]) I 1, 2 *l.* 14 habeas] *debeas CKm1, dedas HKm2*; I 2, 5 *l.* 9 *abdicandos CKm1, abdicandum HKm2*; I 2, 7 *l.* 31 aut *pr.*] *aut CKm1, licere aut HKm2*; ibidem *l.* 32 *licet CKm1, licere HKm2*; al. — Cum res aperta sit, nonnulla tantum exempla in adn. crit. recepimus.

74, 75, 78, 80; 18—27 Apl., 27—34 Fug., 34—45 Excerpta varia, 46v—50 Laps., 50v—54 Fragm. libr. Diff. Isidori II, 54—71v ExcF., 71v—86 Paen., 86—89 Past., 89v—100 Vgs., 101/102 Vgt.* 1—14; 102—109 continuatur idem sub titulo *sermo pulcher S. Ambrosii de resurrectione*; 109—130 Vitae Columbani, Attali, Eustasii.

Y 12. Turonensis 271 saec. XI membr., 157 fol., 270/190 mm, quem contuli ex im. phot., continet ff. 1—4 Fragm. Lectionarii saec. IX, 5—38v Paen., 38v—153v varia Augustini, Fulgentii, Hieronymi, Pinulphii(sic!), Basilii; 154v—157v continuatur lectionarium ff. 1—4.

P 13. Parisinus bibl. nation. 13344 saec. IX, olim S. Germani in pratis, quem contulit *C. Sch.*, continet ff. 1—37v Paen., 37v—61 librum *b. Iohannis de similitudine carnis peccati*, 61—69 *Testimonia adversus Pelagium*, 69v—80 Augustin. *De Praedestinationibus*, 80—fin. eiusdem *De decem chordis*.

V 14. Vaticanus ant. Lat. 296 saec. IX/X, *cf.* Sacr. nr. 14 *Q*, quem contulit *C. Sch.*, examinavi ipse.

G 15. Monacensis Lat. 2564 saec. XII, *cf.* Sacr. nr. 18 *M*, quem contulit *C. Sch.*, examinavi ipse.

M 16. Laurentianus S. Marci 519 saec. XI/XII membr., 53 fol., 202/133 mm, olim S. Marci O. Praed. Florentin., quem contulit *C. Sch.*, examinavi ipse, continet Paen. cum fragm. ExcF. II*.

N 17. Bambergensis Msc. Patr. 7 (B. II. 9.) saec. XI membr., 182 fol., 236/170 mm, olim Montis S. Michaelis, quem contulit *H. Sch.*, continet ff. 1—30 Epp. 40. 51. 1. 23. 33. 76. 63; 30v—41v Pat., 41v—61 Abr. I, 61—77 Ioseph, 77—152 Off., 152—179 Paen., 179v—180 vac., 180v—182 Ep. Siricii adv. Iovinian., Ep. Ambros. ad Siricium papam.

R 18. Vindobonensis 1029 saec. XI membr. = Sacr. nr. 3 *S*, quem contulit *C. Sch.*

S 19. Vindobonensis 1010 saec. XI membr., 166 fol., in quart., quem contulit *C. Sch.*, continet ff. 1—10v *Ep. Cypriani*(?), 10v—18v Augustini *Dicta de disciplina christi-*

anorum, 18v—91 Varia Martini Braccarensis, Ansperti, Augustini, Baudemundi, Pass. Columbae, Physiologum, librum Ps. Hieronymi, Rhabani Mauri, 92—117v Par., 117v—118v Myst. excerpta, 119 Excerpta varia, 120—124 Paen. I 1, 1—6; 125—133 Myst., 133—163 Paen. totum opus cum libro ExcF. II, 163—165v Sacr. I, 165v—166v *De decem plagis*, 166v—188 varia.

20. Iam ex libris in codicibus *B*, *A*, *O*, *L* electis agnoscitur hos codices inter se pendere[98]), sed inspecta omnium varia lectione accedunt ad eos etiam codd. *T*, *E*, *D*, ita, ut ex communibus lacunis et ex iisdem scribarum mendis appareat omnes hos uno genere comprehendi posse, quod Σ appellavimus[99]). Praeterea autem propriam huius generis familiam, quam Θ dicimus, constituunt codices *T*, *E*, *D*[100]); quae Θ

Σ

---

[98]) Videmus enim in *BAOL* haec occurrere Ambrosii scripta, vel saltem partem eorum: Apl., Ioseph, Pat., Paen., ExcF., Epp. 74, 75, 78, 80, 26, et haec eodem fere ordine.

[99]) Lacunae generi Σ communes: I 2, 7 *l.* 26—28 *sicut — solvendi habet* (homoeoteleuton); I 3, 12 *ll.* 33—34 *sq. peccati ait — similitudinem* (homoeotel.); ibidem *l.* 38 *qui — hominem alt.*; I 9, 43 *l.* 41 *ergo*; I 12, 54 *ll.* 11—14 *et si — maneat* (homoeotel.); I 14, 69 *l.* 19 *sed — est*; I 14, 71 *ll.* 42—43 *nodus — adulescentis*; I 17, 95 *ll.* 36—37 *redemptum — utroque* (homoeotel.); II 8, 78/79 *ll.* 107—108 *in messe — stipulam.*

Menda communia: I 1, 1 *l.* 1 Si virtutum] *Si vatum*; I 1, 1 *l.* 7 fine] *add. se*, unde aliae corruptelae exortae sunt, quia non noverunt scribae verbum *temperare* etiam sensu reflexivo usurpari (*cf.* Ed. Wölfflin, *Archiv für lateinische Lexikographie I 1898, 1 sqq.*); I 1, 2 *l.* 10 quodammodo] *quoquomodo*; I 3, 10 *l.* 12 *sq.* abluuntur] *aduoluuntur*; I 3, 11 *l.* 21 feriendi] *saeuiendi*; I 3, 12 *l.* 37 homo *alt.*] *hoc non*; I 8, 34 *l.* 5 usum] *uisum*; I 8, 37 *l.* 33 vilia vestimentorum] *vestimentorum maculas*; I 11, 52 *l.* 45 fides spiret] *fide speret*; I 13, 61 *l.* 20 moriatur] *adornatur* (vel *adornetur*); ibid. *l.* 24 spiritum] *christum*; II 6, 45 *l.* 46 scivit] *sicut*; II 9, 80 *l.* 4 syngrapha] *ingrata*; II 10, 96 *l.* 43 copulae] *culpae*; aliaque multa. Plurima, ut vidimus, ex difficultate quadam legendi archetypi exorta sunt.

[100]) Proprias familiae Θ lectiones plerumque conatus agnosces textus corrigendi, velut I 1, 1 *l.* 7 quem] *quam*, quod falso refertur ad substant. *ecclesiam*, quia substant. *fine* in *TE* iam mutatum erat in *sine fine se*; I 2, 7 *l.* 36 dei] *veros*; I 3, 10 *l.* 13 probatur] *approbat*; ibid. *l.* 15 minuitis] *minu-*

etiam aliis codicibus posterioribus, quos in fine huius capitis nominatos invenies, propagata est. Utrum vero *T*, quo antiquiorem eius familiae Θ testem non novimus, eius sit pater, an ex alio aliquo simili ortus sit, nescimus. Certe auctor familiae Θ multis locis sive in *B* depravatis sive male intellectis exemplar suum corrigere studuit neque aliis fere mendis obnoxium se fecit, nisi quod correctiones pravas proponit nihil nisi originem depravatam multarum lectionum ostendentes eoque sane iuvantes ad genuinam textus formam detegendam[101]). *E* autem et *D* ex codice Monacensi *T* simillimo descripti videntur, certe inter se saepe differunt, ita ut alter ab altero descriptus esse non possit[102]).

21. Ceteri generis Σ codices, *A*, *O*, *L* non solum arbitrariis coniecturis menda ex *B* derivata corrigere student[103]),

---

istis; I 5, 26 *l.* 76 ubi] *qui BAO, qui ut* Θ; I 8, 34 *l.* 12 baptizaturus] *baptizatur BAO, baptizat* Θ; I 13, 61 *l.* 32 placet dicens] *placens dixit*; I 14, 74 *l.* 65 in aqua, flumina] *in aquae flumine*; al.

[101]) *cf.* notam praecedentem, praesertim I 1, 1 *l.* 7; I 5, 26 *l.* 76; I 8, 34 *l.* 12; al.

[102]) *T* saepe contra *ED* cum Γ facit, velut I 13, 64 *l.* 51 *om. et*; I 14, 68 *l.* 5 *interna T* recte cum Γ (*in terra* Σ); I 14, 69 *l.* 19 *vel pr.* recte; II 2, 10 *l.* 50 est] *esse*; II 4, 24 *l.* 43 iudicarent] *uindicarent*; II 4, 26 *l.* 64 *qui* (*om.* Σ > *T*); al. — Sed etiam *TD* contra *E* stant, ut I 2, 5 *l.* 5 *convenirent* (conveniret *BEL* falso); I 3, 11 *l.* 18 *vobis* (recte contra *BEA*); I 13, 62 *l.* 39 *admovere* (falso *TD*) al. — Singuli inter se rarius differunt, ut II 1, 1 *l.* 3 *semiesas E, semisas D, semissas T.*

[103]) Coniecturae *A*, *O*, *L* e. g. I 3, 11 *l.* 19 concessu] *concessa Bm2OΘ, concessa a A, Lp.c., concessit La.c.*; I 6, 29 *l.* 26 quia ipse] *econtra ipse (add. qui s. l.) A*; I 11, 52 *l.* 44 resumere] *salutem resumere A* (*cf.* adn. crit.); I 14, 74 *l.* 65 aqua, flumina] *aqua fluminis A*; II 1, 4 *l.* 16 et aestimo] *existimo A*; II 9, 80 *l.* 4 syngrapha] *ingrato A, in gratia La.c., gratia Lp.c.*; — I 1, 1 *l.* 7 fine] *fine se Ba.c., finisset Om1, finis sit Om2*; I 4, 15 *l.* 2 instruant] *instruere O*; I 11, 52 *l.* 50 *om. non vinum sine oleo O*; I 16, 89 *l.* 24 testimonium] *testimonium vel spes O* (ex Σ et Δ conflatum); II 5, 29 *l.* 6 cuius] *cum O*; — I 5, 25 *l.* 60 minore] *maiore L*; I 13, 62 *l.* 42 custodi] *serva L*; II 4, 23 *l.* 34 recordatio] *iniquitas L*; II 8, 67 *l.* 14 terrore] *rerum L*; II 8, 73 *l.* 67 tribulationis] *proditionis L*; al.

sed etiam ex altero genere *Γ* dependent[104]). Quare ad historiam textus cognoscendam magis quam ad textum ipsum constituendum iuvant.

Tamen genus *Σ* ipsum vel potius archetypus totius generis genuinam lectionem saepissime contra ceteros mss. conservavit, aut locis sacrae scripturae secundum 'Veterem Latinam' translationem exhibitis[105]) aut locis intellectu difficilioribus melius servatis[106]) aut stili varietate vere

---

[104]) Ex altero genere lectiones suas sumpserunt *A O L*, quotienscumque eos in adn. crit. contra *Σ* facientes invenis, cuius rei exempla proferre inutile est, cum in singulis fere paginis occurrant. Omnium maxime permixtus est *L*. *O* autem maiorem ceteris interdum adfinitatem cum *B* ostendit, velut I 3, 11 *l.* 25 *mallo*; I 3, 14 *l.* 63 *animis* (recte); I 5, 21 *l.* 8 *indulgit*; I 7, 33 *l.* 37 legunt] *ligant*; al.

[105]) Loci sacrae scripturae in *ΓΔ* saepe ex Vulgata correcti, in *Σ* ex textu ante Vulgatam converso, 'Vetere Latina', conservati sunt, velut I 2, 6 *l.* 18 *detinueritis Σ, retinueritis cet.* (*cf.* I 2, 8 *l.* 43); I 4, 18 *l.* 23 *confessus me (me confessus cet.)*; I 5, 22 *l.* 21 *tunc salvaberis (salvus eris cet.)*; I 7, 32 *l.* 25 *sq. mecum partem*; I 7, 33 *l.* 36 *donatis* (χαρίζεσθε); I 9, 41 *l.* 19 *in vano*; ibid. *l.* 25 *inveniet*; I 10, 45 *l.* 6 *petet . . . qui*; I 10, 46 *l.* 22 *aurem*; ibid. *l.* 23 *dabo illi . . . de manna*; I 12, 54 *l.* 16 *conversionem* (ἀποστρέψαι); I 13, 64 *l.* 56 *eum sicut avem* (ἐν αὐτῷ ὥσπερ ὀρνίῳ); II 4, 20 *l.* 3 *blasphemiae* (quidam codd. Veteris Latinae); II 8, 73 *l.* 67 *magniloquaris* (μεγαλορημονῇς); II 8, 79 *l.* 110 *sicut alt.*; al.

[106]) Patet in his locis difficilioribus diiudicandis me sententiam meam cuiquam ingerere nolle, praesertim cum ipse quoque non semel haesitaverim. Hos conferre iuvabit: I 2, 6 *l.* 19 *ergo* abundat in *ΓΔP*, quia *quis est, qui magis honorat* enuntiatum est principale, de quo pendet praecedens enuntiatum causale *Nam cum . . . dixerit — detenta erunt ll.* 14—19; I 2, 9 *l.* 53 *partem* lectio melior videtur, cum *delinquendi parcus* (*Γ*) sententia carere videatur. Sensus, qui in quavis ex traditis lectionibus difficilis est, videtur esse hic: Si Novatianus, quod *tolerabilius* est, omnia peccata remitteret, *aerumnae* peccatoris *conpassus*, voluntatem spiritus sancti melius inpleret, quam si omnia ligaret. Hoc enim agens *quasi delinquendi partem* i. e. quasi novum delictum contra spiritum sanctum (*cf. ll.* 48—51) sibi ius usurparet. Ligando enim peccata hoc ageret, quod non vult spiritus dei. In ceteris generis *Σ* mss lectio *parte* ex omisso, ut saepe in *B*, *m* terminante orta videtur esse. — I 4, 19 *l.* 36 *excussos victoria* (*cf.* excuti curru); I 5, 24 *l.* 45 *vertit* (allitteratio: vicit — vertit!); I 6, 28 *l.* 15 *sq. non — sed*

Ambrosiana fidelius conservata aut variis alterius generis codicum vitiis evitatis[107]).

22. Inde manifestum est generi Σ alterum opponi,
Γ quod littera Γ signavimus quodque magis ex codicibus Italis Germanicisque constituitur, *C*, *H*, *K*, *X*. Id genus alicuius momenti est, quod neque lacunas generis Σ umquam habet et multa scribarum vitia eiusdem generis evitavit. Sane ipsum quoque hic illic deformatum esse iam ex iis lectionibus vidimus, in quibus Σ ei praestat[108]). Suis lacunis quoque, paucis tamen atque parvis plerumque vitiatum[109]) tamen ad restituendum Ambrosii textum non minus necessarium est quam genus Σ.

(Samaritanus scilicet non 'conformi natura' coniunctus erat Iudaeo); I 11, 49 *l.* 17 *se armasse* (metaphora ex ludis publicis; *cf.* Paen. I 4, 19; I 5, 25 *ll.* 61 *sqq.*; I 13, 64); I 12, 58 *ll.* 47 *sq. circumscribi . . . iudicatum*, i. e. ne putes Christi 'munus iudicandi' nostro argumento *circumscribi* sive restringi; I 13, 59 *l.* 7 *scribit* refertur ad subiectum *l.* 1 *Paulus docens*; I 17, 95 *l.* 38 *gestorum operumque: gesta* sensu 'praeclare gesta' saepe usurpatur, *opera* sensu 'bene maleque facta'; II 1, 2 *l.* 11 *si quo minus* sensu '*wenn irgendwie nicht*', *cf.* Stolz-Schmalz-Hofmann, *Lateinische Grammatik pp. 643 et 773*; II 3, 16 *l.* 22 *emerendi* idem quod *merendi* (saepe apud Ambrosium). — Cetera facile ex adn. crit. cognoscuntur.

[107]) Elocutionis varietas melius conservata est in Σ e. g. I 5, 25 *l.* 62 *repugnare — pugnabat*; I 6, 28 *l.* 14 *sq. facilius . . . habeas* (*facias cet.*, ex evangelio mutuatum); I 12, 58 *ll.* 45. 47 *detulerunt . . . lapsi sint* (variatio modi); I 13, 61 *l.* 25 *sq. utinam . . . ut iam*; II 5, 36 *ll.* 63—65 *praesepe . . . praesepio . . . praesepe*; II 8, 75 *ll.* 78 *sq. facimus . . . fecimus*; II 9, 85 *l.* 30 *contulerant . . . putarunt* (*ubi* c. ind. plusqpf. saepe apud Ambrosium occurrit); al.

Alia menda generis Γ evitata e. g. I 1, 2 *l.* 14 *habeas*; I 1, 4 *l.* 30 *uterus virginalis (= aula caelestis)*; I 2, 7 *ll.* 30 *sq.* tota sententia in Γ corrupta est; I 2, 8 *l.* 40 *specta*; ibid. *l.* 45 *munus enim*; I 3, 10 *l.* 14 *eius discipuli* (*om.* Γ); I 5, 21 *l.* 6 *insigne* (*in fine* Γ); al.

[108]) *cf.* notas 105—107.

[109]) Lacunae generis Γ e. g. I 2, 7 *ll.* 31 *sq. licere manifestum est aut utrumque*; I 3, 10 *l.* 14 *eius discipuli*; I 3, 12 *l.* 37 *in*; I 4, 15 *ll.* 8 *sq. qui autem — caelis*; I 5, 22 *l.* 22 *ergo*; I 5, 24 *l.* 41 *non — humiliat*; I 5, 25 *l.* 62 *ei*; I 6, 28 *l.* 9 *qui*; I 7, 32 *l.* 20 *sanare*; I 10, 46 *l.* 22 *ut*; I 11, 52 *l.* 44 *is*; al. — Sane in *C* solo aliquae etiam maioris momenti lacunae inveniuntur, velut I 13, 62 *l.* 41 *sq. ecce — custodi*; al.

Omnibus autem generis *Γ* codicibus longe praestat Coloniensis 38, *C*, quippe qui saepe una cum antiquo generis *Σ* *C* testimonio genuinas lectiones exhibeat; quas ex hoc genere permixtione haustas minime putandum est, cum in lacunis et lectionibus insignibus numquam cum genere *Σ* congruat. Quare ubicumque aut ipse solus aut cum ipso totum genus *Γ* cum codice *B* vel cum genere *Σ* contra recentiores concordat, textum antiquissimum eumque semper genuinum exhiberi censendum est[110]).

Ceteri generis *Γ* codices, ubi non confirmant codicis *C* *HKX* lectiones, ibi aut menda eius — frustra plerumque — coniecturis sanare student, aut varie cum aliis codicibus commiscentur[111]). *H* insuper ordinem verborum saepe permutat et in editionem Amerbachii cum coniecturis suis verborumque ordine nonnumquam transiit, *K* autem, cum eum ex *C* descriptum esse manu prima, ex *H* correctum manu altera videri-

---

[110]) *C* vel *Γ* cum *B* vel *Σ* e. g. I 2, 5 *l.* 2 *sint*; *l.* 11 *abdicandos*; I 2, 7 *l.* 28 *ipsa*; I 3, 11 *l.* 19 *concessu*; I 5, 25 *l.* 59 *aliqui* (pro *aliquis*, saepe apud Ambrosium); I 7, 30 *l.* 8 *clodos* (*cf.* Ioseph 3, 17 *p.* 84, 5 *Sch.*); I 9, 40 *l.* 5 *sq.* *adferret* (potentialis temp. praeteriti); I 12, 58 *ll.* 49 *sq.* *multas* . . . *paucas* (πολλάς — ὀλίγας *Sept.*); II 3, 15 *l.* 17 *parentium (apparentium)*; II 7, 62 *l.* 80 *extergeat*; II 8, 72 *l.* 53 *edomatus* (*cf.* Roensch, *Itala und Vulgata p. 295*); II 8, 78 *ll.* 100 *sq.* *faciet* . . . *educet (Sept.)*; II 11, 99 *ll.* 8 *sq.* *venit* . . . *reposcatur* (variatio modi); I 7, 31 *l.* 13 *excuset*; I 7, 33 *l.* 30 *sedem* (Novatianus enim non *fidem*, sed *sedem* Petri discerpsit); I 11, 52 *l.* 44 *resumere* (*cf.* adn. crit.); I 13, 62 *l.* 39 *toto* (dativ.! vestigium vulgaris Latinitatis); I 13, 64 *l.* 56 *ludes (= inludes)*; II 7, 58 *ll.* 51 *sq.* *solvere iubentur* . . . *sunt*, *tollere* (*cf.* EPs. 12, 1 55 *p.* 46, 24 *Sch.*: '*per discipulos suos*' = '*qui adhuc in peccato sunt*'); II 10, 95 *l.* 34 *Repperiuntur* contra conatus deteriorum codd. retinui, adverbium *merito* antecedenti enuntiato coniungens: *cf.* Apoc. (quae hic respicitur) 18, 7: *quantum* in deliciis fuit, *tantum* date illi tormentum et luctum = *aeterni fletus luget aerumnam merito.*

[111]) Conatus corrigendi in *H* *cf.* I 1, 2 *l.* 14 *debeas C*, *dedas H (Km2)*; I 2, 5 *l.* 9 *abdicandos C*, *abdicandum H*; I 2, 7 *l.* 28 *ipsa C*, *ipsam H*; *l.* 32 *licet C*, *licere H*; *l.* 33 *non licet C*, *non licere H*; I 4, 16 *l.* 11 *habet C*, *habetur H*; I 5, 22 *l.* 19 terrore] *rore C*, *furore H*; I 14, 70 *l.* 29 si quis] *et quis C*, *qui H*; al. — Correctiones non ex altero quodam codice, sed ex coniecturis ortas esse et *Km2* fere semper sequi *H* ex adn. crit. apparet.

mus[112]), proprio pretio plerumque caret, *X* denique in parte priore magis similitudinem generis Σ, in altera generis Γ refert, ita ut scribam ex utroque genere hausisse manifestum sit, quod etiam ex eo apparet, quod prior pars codicis exhibet opera Ambrosii generi Σ propria, altera generi Γ[113]).

Y 23. Simili modo iudicandum est de codice *Y*, e quo paucas tantum lectiones recepimus; librum priorem ex genere Γ hausit, posteriorem vero ex eiusdem generis familia, de qua iam tractabitur, Δ[114]).

Δ 24. Haec familia Δ ex genere Γ orta, glutinatoris cuiusdam errore deformata est, qui partem libri II *De Excessu Fratris*, II 106 *sed adversus spiritalia nequitiae* usque ad II 126 *ut quia ipsa se moveat et semper moveatur* cum libro I *De Paenitentia* post verba I 8, 35 *l.* 17 *et bene habebunt* coniunxit. Ac mirum est hunc errorem, etsi cuivis attente legenti manifestus est, a saeculo fere decimo usque ad quintum decimum iterum iterumque propagatum esse in multis codicibus. Primum autem exemplar, in quo haec quaternionum permutatio facta est — inde fortasse, quod ExcF. in genere Γ praecedit libros Paen. — invenire non potui. — Ceterum Δ innumeris

---

112) vide supra notam 97.

113) Codicis *X* prior pars ex familia Σ continet Apl., Ioseph, Pat., altera pars ex genere Γ ExcF., Paen., Vgs., Vgt. — Interdum magis cum *C*, interdum cum *H*, etiam cum *Y* concordat.

114) Sic *Y* cum Γ facit I 1, 1 *l.* 7 *fine* (recte); I 1, 3 *l.* 17 *non (om. ut)*; *l.* 19 *om. Iesus*; *l.* 30 *utero virginali*; I 2, 5 *l.* 9 *in perpetuum*; *l.* 12 *veniat*; *l.* 18 *quorum*; I 2, 8 *l.* 43 *eis om.*; *l.* 45 munus enim] *ius autem*; al. — Interdum propria coniectura sanare studet menda generis Γ, ut I 2, 8 *l.* 40 specta] *spectat* Γ, *spectate* *Y*; vel etiam arbitrarie mutat, velut I 3, 14 *l.* 53 *sq. proprio filio* (transpos.); *l.* 61 *super vos om.*; I 4, 15 *l.* 6 gehennam] *add. ignis*; I 5, 21 *l.* 6 insigne] *in sinu X*, *insinuandae Y*; I 5, 23 *l.* 33 threnis] *lamentationibus*; I 6, 29 *l.* 24 ingrediatur] *intret*; I 9, 43 *l.* 45 meruit] *add. oravit hieremias pro populo*; *ll.* 47—49 *dicens — miserere* transponit laudans hunc versum Bar. 3, 1 post ipsum additamentum suum *l.* 45 modo citatum (confusio orta videtur in *X*, ubi additur *oravit hieremias pro populo* post *l.* 47 *dicens*); I 12, 54 *l.* 16 conversionem] *ut convertatur et vivat* (ex *Vulg.*); alia multa.

fere laborat mendis coniecturisque arbitrariis[115]), quarum pauca tantum exempla recepimus. De singulis vero eius familiae codicibus non est, cur multa dicamus, cum nihil fere nisi novas coniecturas, lacunas, vitia conferant. Ideo solum sex eorum admisimus, ne hoc genus deterius omnino neglegeretur.

25. Reliquum est, ut de codice *P* pauca addamus. Qui *P* maxime Vaticano *V* adfinis totique familiae *Δ*[116]), tamen interdum etiam cum ceteris facit et praesertim initio libri I, quod arbitrio mutabatur, memorabilis est. Quare extra genera familiasque sepositum eum invenies, cum antiquissimum mirae permixtionis licentiaeque specimen exhibeat. Tamen intra genus *Γ* manens ex avo quodam codicis *V* videtur descriptus esse, cum confusio illa familiae *Δ* communis nondum erat facta, adiectis suis mutationibus, praesertim initio libri I. Hoc sane ex alio codice nobis ignoto videtur recepisse, non ipse invenisse, cum nullo modo cum iis verbis, quae sequuntur, conectatur, ipsum fine careat, insuper aperto librarii mendo

---

[115]) Totius familiae *Δ* menda lacunaeque observantur e. g. I 1, 1 *l.* 1 spectat] *expectat*; I 1, 3 *l.* 17 venit *alt.*] *et*; I 2, 6 *l.* 15 qui eius] *ei cuius*; I 3, 10 *l.* 12 *etiam om.*; I 3, 14 *l.* 52 ad] *adversus*; *l.* 62 mitis sum] *add. et humilis corde*; I 4, 20 *l.* 38 rationem] *remunerationem*; I 8, 34 *l.* 5 usum videndi] *lumen videndi*; I 11, 52 *l.* 44 is] *ius suum*; I 14, 73 *l.* 56 *ergo om.*; I 15, 83 *l.* 54 nostrae gratiae] *nostri gratiam*; I 16, 89 *l.* 20 septies] *centies*; II 1, 5 *l.* 25 arat] *stercorat*; *spinas om.*; al. — Videmus lacunas quidem parvas, menda autem fere coniecturis arbitrariis niti, quarum ante saeculum decimum vel nonum finiens, quo tempore *V* scriptus est, vestigium non invenitur. — Plerumque *Δ* cum *Γ* consentire in singulis paginis observes. Artius inter se cohaerent *VRS* et interdum *G*; *M* vero magis quam ceteri coniecturis mutationibusque usus est lacunisque laborat et cum *N* hic illic congruit; *RS* multis lacunis ex communi quodam exemplo eorum ortis, ut videtur, vitiati sunt.

[116]) *PV cf.* I 1, 2 *l.* 10 pensare] *pausare*; I 5, 21 *l.* 2 fuerit] *fuerat*; I 14, 70 *l.* 23 esto] *etsi*; II 1, 5 *l.* 26 quos] *quod*; et saepissime, praesertim una cum *RS*; *P* cum *Δ* tam saepe congruit, ut hic singula exempla commemorare opus non sit.

deformatum sit[117]). Probabile igitur est initium illud in *P* singulare simili quaternionum permutatione ex alio quodam opere de paenitentia scripto iam in codicis *P* exemplar irrepsisse.

26. Iam igitur rationes recensionis nostrae satis apparent. Neque quicquam restat, nisi ut conspectum quendam sub forma stemmatis, ut supra, praebeamus; in quo *a* significat Ambrosii editionem, *b* et *c* utriusque generis, *Σ* et *Γ*, archetypos, illum ante saec. VII in Gallia, hunc ante saec. X in Germania scriptum.

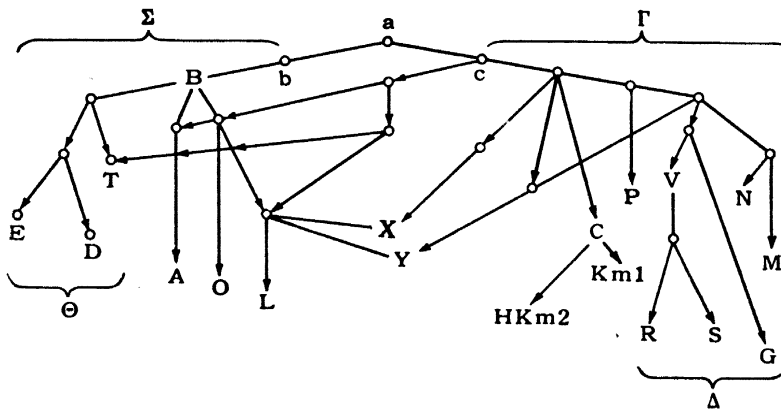

27. Praeter undeviginti codices in hac editione receptos supersunt hi sexaginta septem 'Deteriores', quos restat ut multis per totum opus locis examinatis secundum numeros Tabulae codicum, genera, familias enumeremus:

Dett. Deteriora codicis *B* vel eius propinquorum apographa sunt: saec. XI nr. 184, saec. XII nr. 141, 180, 189, saec. XIII nr. 190, saec. XV nr. 179, 181. Deteriora familiae *Θ* exemplaria quattuor inter se classibus divisa: classis *Θ 1*: saec. XI

[117]) Menda initii in *P*: *punire non* pro *punire nos*; *sich* pro *sic*; *longanimiter* pro *longanimitatem*. — Sermo Latinus huius fragmenti medium aevum sapit.

nr. 162, saec. XII nr. 237, saec. XIV nr. 205; classis *Θ 2*: saec. XI nr. 94, saec. XII nr. 169, saec. XIII nr. 200, 226; classis *Θ 3* saec. XII nr. 19, saec. XIII nr. 241, 244, saec. XIV nr. 204, 242; classis *Θ* 4 saec. XII nr. 65, 66, saec. XIII nr. 63, saec. XV nr. 49, 57.

Deteriora generis *Γ* exemplaria tribus classibus inter se divisa: *Γ 1* saec. XI nr. 188, saec. XII nr. 11, saec. XIV nr. 258, saec. XV nr. 28, saec. XVI nr. 45; classis *Γ 2* saec. XII nr. 12, 164, saec. XIII nr. 175, 221, saec. XIV nr. 70; classis *Γ 3* saec. XIII nr. 33[118]), 59, saec. XV nr. 111, 225.

Deteriores familiae *Δ*, magis *MN* similes: saec. XI nr. 260, saec. XII nr. 265, saec. XV nr. 1, 67, 123, 194, 217, 267, 283; magis *V* similes: saec. XI nr. 161, saec. XIII nr. 126, saec. XIV nr. 48, saec. XV nr. 116, 171, 250, 257, 264; recensio Cisterciensium in familia *Δ* saec. XII nr. 91, 258, 303, 315, saec. XIII nr. 30, 85, 33[118]).

Varie permixta exemplaria sunt: saec. XII nr. 6, saec. XV nr. 27, 34, 74, 155.

28. Denique de editionibus haec dicenda sunt: Amerbachiana anni 1492, editio princeps, in universum eam α sequitur textus formam, quae invenitur in *HKm2*. Sed Amerbachium etiam hic ex aliis familiis hausisse inde apparet, quod saepe contra *H* verum textum exhibet, saepius contra totum genus *Γ* facit[119]). Vocabula Graeca autem legere non potuit,

---

[118]) nr. 33: Berolinensis 668 in excerptis sequitur genus *Γ*, in toto opere foliis 1—28 descripto familiam *Δ*.

[119]) α cum *H* congruit I 1, 2 *l.* 14 *dedas*; I 1, 4 *l.* 28 *clamet*; I 2, 7 *l.* 31 aut *pr.*] *licere aut*; *l.* 32 licet] *licere*; I 9, 42 *l.* 29 quo] *quia quo*; I 12, 54 *l.* 17 dixi] *cum dixi*; I 17, 96 *l.* 49 repetita cultione] *repetitur a cultione*; II 9, 84 *l.* 27 futuri] *in futurum*; al. — Interdum ipse lectiones codicis *H* corrigere studet, velut I 9, 42 *l.* 33 atqui] *aut certe quia H, at certe quia* α. — Contra totam familiam *Γ* facit e. g. I 5, 25 *l.* 55 *victae* (*vitae Γ*); ducitur] *abducitur*; *l.* 62 *ei* (*om. ΓP*); I 8, 38 *l.* 37 *qui* (*quia Γ*); I 11, 52 *l.* 44 resumere] *vitam resumere* (cum *dett.*); I 13, 64 *l.* 56 *eum sicut avem*: recte, contra *Γ*: *eos sicut aves*; *puer*: recte contra *Γ*: *puero*; II 7, 61 *l.* 70 *puro*: recte contra *Γ*: *pro*; al.

de quibus restituendis bene meritus est Erasmus[120]), ceteroquin vestigia Amerbachii etiam hic premens. Eius vero auctoritate multae codicis *H* lectiones etiam in sequentes editiones
m usque ad Maurinos transierunt[121]). Qui, etsi omnium classium codices aliquos adhibuerunt, tamen antiquissimum nostrum Bononiensem 32 ignorantes[122]) neque genera familiasque dinoscere neque certas rationes criticas invenire poterant et saepe deteriores codices secuti vel propriis coniecturis contra textum traditum usi sunt. Ballerini denique editio nihil novi adtulit, nisi quod in commentario suo exiguas aliquot codicis Trivultiani 399 (tab. codd. nr. 161) lectiones sub siglo *T* et cuiusdam Capituli Ambrosiani codicis, quem *c* appellat, adnotavit; is familiae *Δ* nostrae est.

III

DE EXCESSU FRATRIS

Hi duo libri nec non duo, qui sequuntur, haud immerito huic volumini inseruntur, cum libri duo ExcF. iisdem fere codicibus conservati sint atque ii, qui hic praecedunt *De Paenitentia* libri, duae autem reliquae laudationes ad idem genus pertineant, cuius ex antiquitate Latina vel prima exempla sunt integra[123]).

Quaeramus igitur,

---

[120]) Contuli totam Erasmi editionem neque quicquam contra Amerbachium inveni, nisi vocabula Graeca e. g. II 5, 32.

[121]) Maurini praesertim collocationem verborum ex *H* derivatam saepe ex vulgata Amerbachii editione receperunt.

[122]) Generis *Σ* quidem videtur fuisse Maurinorum 'Benignianus annorum 800' (fortasse noster nr. 237: Paris. Bibl. nation. 13370 saec. XII!), 'Laudunensis ann. 700' (vix noster *L*), 'Germanensis iunior', 'Colbertinus iunior', 'Michaelinus', 'Sorbonicus' (fortasse noster 242). — Generis *Γ*: 'Claromontanus ann. 800', 'Albinianus ann. 600' (fortasse noster 11), 'Cisterciensis ann. 500' (noster Divionensis 153, nr. 91 tab. codd.). — Ceteri codices ab iis indicati deficientibus adnotationibus claris incerti manent, excepto nostro *P*, qui est eorum 'Germanensis antiquior ann. 800'.

[123]) Reliquias laudationum funebrium collegit Fr. Vollmer, *Jahrbücher für klassische Philologie, Suppl. 18, p. 480 sqq.* — *cf.* etiam Buresch,

1. Quo tempore quaque ratione orti sint.

Cum multum de hac re nostris temporibus disputatum sit, aliis annum 375, aliis annum 377, aliis finem anni 378 vel initium anni 379 proponentibus, paucis complectenda est quaestio alibi a me tractata[124]).

1. Inprimis autem opus est scire, quo anno Ambrosius episcopus Mediolanensis sit consecratus, cum Satyrum primis certe episcopatus fraterni annis mortuum esse constet. Atque

---

Consolationum a Graecis Romanisque scriptarum historia critica, Leipziger Studien zur klass. Philologie IX 1887. — De christianorum laudationibus *cf.* P. Donders, *Der heilige Kirchenvater Gregor von Nazianz als Homilet, 1909, 96 sqq.* — Ruland, *Kirchliche Leichenfeier 1901.* — Joh. Bauer, *Die Trostreden des Gregorios von Nyssa in ihrem Verhältnis zur antiken Rhetorik, Marburg 1892.* — Xav. Hürth, *De Gregorii Nazianzeni orationibus funebribus 1907.* — Franz Rozynski, *Die Leichenreden des hl. Ambrosius, insbesondere auf ihr Verhältnis zur antiken Rhetorik und den antiken Trostschriften untersucht, Breslau 1910.* — Contra eum Bruno Albers, *De Excessu Fratris, Florilegium Patristicum* XV, 1921; idem: *Über die erste Trauerrede des hl. Ambrosius zum Tode seines Bruders Satyrus (Festgabe Albert Ehrhard zum 60. Geburtstage dargebracht 1922) p. 24—52*; — Charles Favez, *L'inspiration chrétienne dans les Consolations de S. Ambroise (Revue des Etudes Latines VIII, 1930, 82—91).* — Idem, *La Consolation latine chrétienne, 1937*; — W. Schaeffer, *Argumenta consolatoria, quae apud veteres Graecorum scriptores inveniuntur, Diss. Goettingen 1921*; — Giuseppe Mario Carpaneto, *Le opere oratorie di S. Ambrogio, Didaskaleion IX, 1930, 35—156.*

[124]) Annum 375 proponunt Otto Seeck, *Q. Aurelii Symmachi quae supersunt,* Monumenta German. Hist., Auct. Ant. VI, 1883, *p. XLIX.* — Rauschen *p. 475* et alibi. — Palanque, 488—493. — Dudden, 176 not. 2; 700. — Alii multi, qui Seeckii argumenta receperunt.

Annum 379 Maurini, tom. II 1111/12; PL 16, 1288/90; — Max Ihm, *Studia Ambrosiana 1889, 36—38*; alii Maurinis confisi.

Annum 377, mensem Septembrem F. Savio, Civiltà Cattolica XVIII, 8, *1902, 529—540* et 9, *1903, 195—210.* — O. Bardenhewer, *Geschichte der altkirchl. Literatur III 1923, 538*: '*September 377 oder 378*'.

Ipse iam anno 1924 proposui Februarium anni 378: O. Faller, *Wiener Studien XLIV, 1924/25, 86—102*; *cf.* etiam *Deutsche Literaturzeitung 59, 1938, 1369—72*; W. Wilbrand, *Theol. Revue 1938, 492*; B. Altaner, Patrologie, 1950, 334, 4.

Ambrosium anno 374 episcopum factum esse constabat inter doctos, donec von Campenhausen et paulo aliter Palanque anni 374 loco proposuerunt annum 373[125]). Neque verum est annum 374 a Tillemontio primum propositum esse, sed ipse ille Hieronymus, primus omnium testium ipsique facto aequalis, qui a viris illis clarissimis contra annum 374 invocatur, ad annum decimum Valentiniani I hoc adnotat in Chronico: *Post Auxenti seram mortem Mediolanii Ambrosio episcopo constituto omnis ad fidem rectam Italia convertitur*[126]). Iam vero hi Valentiniani I decem anni non computandi sunt, id quod ii, quos supra nominavi, putant, a Februario 364 ad Februarium 374, sed secundum consuetudinem Hieronymi inde ab eo anno, qui primus Valentiniano regnante annus est consularis, ergo inde a Kalendis Ianuariis anni 365. Itaque primus Valentiniani annus non annus 364, quo re vera factus est imperator idque Februario mense a. d. IV Kal. Mart., sed annus 365 ab Hieronymo numeratur, atque is a Kalendis Ianuariis 365 ad finem eiusdem anni. Et sic protinus numquam a Februario ad Februarium, sed semper ab Ianuario ad Decembrem distinguit annos. Quare consecrationem Damasi, episcopi Romani, Kalendis Oct. anno 366 factam, non tertio (Febr. 366 ad Febr. 367), sed secundo Valentiniani anno (Ian. 366 ad Dec. 366) adscribit; item nominationem Gratiani die 24 Augusti anno 367 factam anno Valentiniani tertio (Ian. 367 ad Dec. 367), non quarto (Feb. 367 ad Febr. 368) adsignat; item mortem Valentiniani I ipsius (17 die Nov. 375) undecimo eius anno, consulari scilicet anno 375 adtribuit. Ergo decimus Valentiniani annus est annus consularis 374 ('*Gratiano Augusto III et Equitio consulibus*') eoque anno Hieronymo teste Ambrosius episcopus consecratus est. Neque inde oriri potest dubium, quod Hieronymus annum Valen-

---

[125]) *cf.* Campenhausen 90—92; Palanque 484—487.

[126]) Hieronymi Chronici editiones: R. Helm, *Griechische Christliche Schriftsteller 24, I, 1913, p. 247, 16—18*; Jo. K. Fotheringham, *London 1923, p. 329.*

tiniani decimum simul Abrahami bismillesimum trecentesimum nonagesimum nominet. Nam haec utriusque editoris, Helmii et Fotheringhamii, numeratio non verum Hieronymi textum reddit, sicuti alibi fusius ostendi[127]). Nam ex fine Chronici apparet hos Abrahami annos de fine, non de initio annorum intellegendos esse, ita ut usque in annum 378, *usque in consulatum Valentis VI et Valentiniani iunioris iterum*, id est usque in finem huius anni 378, colligantur anni 2395 ab Abrahamo, et consequenter in finem anni 373 anni 2390.

2. Atque cum hoc antiquissimo Hieronymi testimonio mire concordat tota memoria ab ecclesia tradita, qua Ambrosium pridie Kalendas Novembres baptizatum et VII. Id. Decembres episcopum consecratum esse adfirmatur. Nam ante annum fere millesimum episcopi diebus dominicis consecrari solebant[128]) neque ulla erat ratio, cur Ambrosius ab hoc usu recederet, cum iam per aliquos menses consecrationem distulisset. Dies vero a. d. VII. Id. Decembres, qui ab omnibus martyrologiis consecrationi Ambrosii dicatur, anno 374 erat dies dominica, neque vero anno 373. Quare secundum omnes historicae artis rationes iudicandum est Ambrosium die 7 Decembris anno 374 episcopum Mediolanensem creatum esse.

3. Quae cum ita sint, certe fieri non potuit, ut Satyrus iam mense Februario anni 375, ut putat Palanque, moreretur. Nam aliquos menses intercessisse necesse est a consecratione Ambrosii, donec Prosper quidam Africanus et comperit eam et *sacerdotii* eius *occasione*, ne debita solveret, recusavit et hoc Mediolanum nuntiatum est et Ambrosii Satyrique fratris

---

[127]) *cf. Ambrosiana, Scritti di Storia, Archeologia ed Arte pubblicati nel XVI Centenario della Nascita di Sant' Ambrogio, Milano 1942, 96—112.*

[128]) *cf.* Th. Michels, *Beiträge zur Geschichte des Bischofsweihetages im christlichen Altertum u. Mittelalter (Liturgiegeschichtl. Forschungen X, 1927).* — J. Halkin, *Analecta Bollandiana LII, 1934, 400; LV, 1937, 116 sq.*

coniuncti conatus rei litteris componendae ad irritum ceciderunt et Satyrus iter iniit et fecit et post naufragium et morbum gravem Mediolanum reversus paulo post mortuus est[129]). Contra putandum est recusationem Prosperi non ante Februarium anni 375 Ambrosiis innotuisse, eo fere tempore, cum pensiones annuae anni praecedentis solvendae fere erant. Si enim iam mense Decembri anni 374 Prosper Ambrosium episcopum factum esse comperit et iam pensionem anni 374 solvere recusavit, hoc certe ante Februarium Mediolanum non potuit nuntiari. Sed ne haec quidem rerum celeritas probabilis videbitur esse ei, qui pensaverit et innocentiam Ambrosiorum clementiamque et maximas illas difficultates in exigenda et obtinenda pecunia a debitore obstinato et longinquo, qualis erat ille Prosper, cum iter Africanum Satyri exposceret. Immo ad totum illud negotium praeparandum et tractandum et conficiendum etiam aliquot annis opus fuisse minime mirabimur, cum hodie quoque commercio litterarum et itinerum tantopere perfecto in exigendis debitis complures anni saepissime labantur.

4. Sed etiamsi tempus consecrationis Ambrosii non respicias, orationes nostrae anno 375 ideo conscriptae esse non possunt, quia tres *De Virginibus* libri, primum Ambrosii episcopi opusculum, non prius quam tertio episcopatus anno editi sunt[130]).

---

[129]) ExcF. I 24: Ergo Prosper *sacerdotii* Ambrosii *occasione* ex Ambrosiorum patrimonio Africano abstulerat quaedam, *efficaciam* 'duorum', i. e. Ambrosii Satyrique, epistulis sane temptatam, spreverat, et 'quae ambo nequiverant concludere', Satyrus solus in Africa implevit. — I 26: De itinere Satyri. — I 27 De naufragio redeuntis (NB. I 44 de priore quodam naufragio agitur). — I 16 *sq.*: De morbo Satyri redeuntis et de morte eius paulo post reditum secuta.

[130]) *De Virginibus* libros conscripsit *nondum triennalis sacerdos* (II 6, 39) e sententia *scribendi aliquid, muta diu ora laxandi,* fructum demum *post triennium* ferendi (I 1, 1—3). — *Ac fortasse,* ait, *miretur aliquis, cur scribere audeo, qui loqui non queo* (I 1, 4). Nec mirum est eum tres fere annos cunctatum esse, quippe qui *raptus de tribunalibus* scientiam sacram

5. Accedit, quod barbarorum incursiones, de quibus I 30—32 agitur, nullo modo cum Quadorum et Sarmatum seditione anni 374 et 375 componi possunt. De itinere enim Satyri hoc constat, primum hieme eum ex Africa revertisse, cum *ardere bello Italia diceretur*, ut *consortem* se *fraterni discriminis* exhiberet (I 32), *patiens iniuriae*, *neglegens frigoris* (I 50), *veteri et sentinoso navigio* (I 26), deinde eum ante hiemem Mediolano profectum esse, quo tempore periculum belli vel incursionis barbarorum nondum ei timendum erat, cum is, qui hoc periculo in Africa audito confestim ad fratrem properavit, fratrem, si hoc periculum iam exstitisset, numquam reliquisset neque ei ab Ambrosio iter permissum esset (I 26), postremo Satyrum autumno Mediolano profectum esse, cum ante hiemem, ut modo audivimus, abierit, neque vero multo ante hiemem, quoniam acceleranda ei erant negotia, ut audito rumore bellico ipsa hieme in Italiam reverteretur (I 50).

6. Haec autem omnia non congruunt cum Quadorum Sarmatumque tumultibus, qui iam aestate anni 374 coepti, exeunte autumno imperatori prope Basileam agenti nuntiati, non ad Alpes Iulias aut Italiam versus, sed contra provinciam Valeriam prolati, in fine eiusdem anni ita defervuerant, ut imperator *veris gestorum nuntiis* acceptis Treveros ad hiberna discederet[131]) nec nisi *pubescente iam vere* profectus *per tres*

---

nondum adeo calleret, ut eam libris proponere conveniret. — Ac videmus etiam in ExcF. eum iam in hac scientia adeo profecisse, ut illecebrae doctrinas theologicas vel medio in sermone funebri proponendi non resisteret. Etiam hac orationum nostrarum indole ostenditur eas primo episcopatus anno neque concipi neque edi potuisse. — *cf.* etiam Ihm, Studia Ambrosiana 36 *sq.*

[131]) Quod ergo Seeck l. c. (not. 124) p. XLIX dicit Sarmatas Quadosque usque in autumnum anni sequentis, scil. 375, provincias Italiae finitimas vastasse, aut Palanque *p.* 489 Sarmatas hieme anni 374 incursiones renovasse, quibus confinia Italiae, Alpes Iuliae, vicinia Venetiarum tangi potuissent, fontium testimonio repugnat. Unde Hieronymus quoque rebellionem Quadorum Sarmatarumque soli anno 374 ascribit, ad annum Valentiniani XI (375) dicens: *Quia superiore anno Sarmatae Pannonias vastaverant, idem consules permansere.* — *Pannoniae* dioecesis est, ad quam

continuos menses aestivos apud Carnuntum ageret, ut denique Quados in suis ipsorum finibus puniret magis quam reprimeret (Ammian. Marc. XXIX 6, 6—XXX 5, 13). Sarmatae vero, iam priusquam Carnuntum advenit, in ipso itinere per legatos pacem ab imperatore petiverant (id. XXX 5, 2). Nihil igitur de discrimine ineunte hieme orto, ipsa hieme et ipso tempore orationis funebris crescente (ExcF. I 31); sed aestate incipit, autumno decrescit, hieme et vere evanuit istud periculum.

7. Nec magis hieme coepit periculum Gothicum anni 378 vergentis ad 379, sed ipso autumno post infelicissimam pugnam Adrianopolitanam iam Italiae confinibus imminebat adeo, ut Satyrus eo autumno in tanto discrimine rerum Mediolano discedere non potuisset[132]).

8. Superest igitur una barbarorum incursio intra primos episcopatus Ambrosii annos, quae *autumno vergente in hiemem* anno 377 coepit, cum Gothi duce Fritigerno per fauces Balcani cum Taifalorum, Hunnorum, Alanorum manibus *vastabundi omnes per latitudines Thraciae pandebantur impune . . . rapinis et caedibus sanguineque et incendiis et liberorum corporum corruptelis omnia foedissime permiscentes*, quorum fama crudelitatis, eodem Ammiano teste, qui tunc Romae agebat, totam Italiam pervasit. *Quae temporum rabies velut cuncta cientibus Furiis ad regiones quoque longinquas progrediens late serpebat. Et iam Lentienses, Alamannicus populus, tractibus Raetiorum confinis, per fallaces discursus violato foedere dudum concepto conlimitia nostra temptabat, quae clades hinc exitiale primordium sumpsit.* Qui imperatorem Gratianum *Februario mense* coegerunt copias iam contra Gothos in Pannoniam praemissas revocare et magno cum exercitu quadra-

---

pertinebant Pannonia prima, secunda, Valeria, Savia; Quadi vero et Sarmatae in solam Valeriam progressi erant (Ammian. l. c. in textu).

[132]) Tum enim vere *ad usque radices Alpium Iuliarum* Gothi victores digressi ipsi Italiae imminere videbantur: Ammian. Marc. XXXI 16, 7. Hunc locum Seeckius et Palanquius per errorem ad annum 374 videntur rettulisse.

ginta (vel septuaginta) milibus resistere, donec eos apud Argentariam mense Maio devicit. En periculum ab Ambrosio depictum, quod 'autumno vergente in hiemem' coepit, hieme auctum est, Februario et Martio mensibus anno 378 tantopere crevit, ut 'Alpium fauces', per quas Lentienses brevissimo tempore in Italiam invadere poterant, 'arborum concaedibus munitas' esse minime mireris. Accedit, quod crudelitatum rumores de hac barbarorum incursione per Italiam vagantes ab utroque auctore, Ammiano et Ambrosio, similibus prorsus verbis describuntur[133]).

9. Ergo Satyrus, antequam priorem illum Gothorum impetum, id est anni 377, factum esse nuntiatum est, ineunte autumno anno 377 in Africam profectus, postquam fere mense Decembri fama illius periculi in Africam pervenit, re celerrime composita media hieme rediit. Sed naufragio morboque periculoso in itinere correptus non ante finem Ianuarii anno 378 Mediolanum revertit, et antequam *urgeri Italiam tam propinquo hoste*[134]), Lentiensibus scilicet, et *in Alpium vallo summam . . . salutis consistere cognitum est*, id est ante finem Februarii anni 378 diem supremum obiit. Quod autem 'a Symmacho, viro nobili', eius 'parente', retinebatur, *ne in Italiam rediret, in periculum tenderet, in hostem incurreret*, hoc

---

[133]) De tota Gothorum invasione *cf.* Ammian. Marc. XXXI 8—10; locos supra adlatos invenies XXXI 8, 6; 10, 1 *sq.*; de fama crudelitatis XXXI 8, 7—8: *Tunc erat spectare . . . attonitas metu feminas flagris concrepantibus agitari, fetibus gravidas adhuc inmaturis, antequam prodirent in lucem, impia tolerantibus multa. Implicatos alios matribus parvulos et puberum audire lamenta puellarumque nobilium, quarum stringebat fera captivitas manus. Post quae adulta virginitas castitasque nuptarum ore abiecta flens ultima ducebatur, mox profanandum pudorem optans morte, licet cruciabili, praevenire.* — Ambrosius ExcF. I 32: *rapi virgines et avulsos a conplexu parentum parvos liberos supra tela iactari, incestari sacrata deo corpora et senilem viduae maturioris uterum in usus desuetos onerum redire, non pignorum.*

[134]) ExcF. I 31: *Si nunc urgeri Italiam tam propinquo hoste cognosceres, . . . quam doleres in Alpium vallo summam nostrae salutis consistere* eqs.

de Symmacho iuniore intellegendum videtur, quippe qui tot et tanta in Africa haberet latifundia, ut, qui alios monebat, ne in gravi patriae periculo in Italiam redirent, eum certe ipsum quoque Italiam fugientem ab hieme 377 ad ver 378 in agris Africanis commoratum esse putandum sit[135]).

Habita est igitur laudatio fratris prior ipso die funeris mense Februario anno 378, posterior *die septimo* post (ExcF. II 2 *l.* 3).

10. Quodsi consideraveris longitudinem orationum, in quas vel legendas tantum, in alteram plus horam unam, in alteram plus duas inpendas, si sacrae scripturae textus longissimos verbo tenus adlatos[136]), si quosdam insuper locos, quibus vel scribentem, non loquentem, vel iam longius a fratris morte distantem[137]) se inducit Ambrosius, si animadverteris denique veram *orationem in oratione* esse II 50—131[138]), non dubitaveris, quin hae laudationes, uti mos erat antiquis auctoribus

---

[135]) ExcF. I 32: *Qui cum a viro nobili revocareris, Symmacho, tuo parente* eqs. — Nomine *parens* nihil dicitur de maiore aetate aut dignitate Symmachi, sed simpliciter *propinquus* significatur, velut I 52: *si forte aliquam subito veniens offendisset parentem*; vel Exa. VI 7, 40 (*p.* 232, 2 *Sch.*); Hieronym. II in Rufin. 2; et sim. — Symmachus maior anno 376 mortuus erat. — De villis et latifundiis Symmachorum Africanis *cf.* Seeck l. c. *nota 123, p. XLV sq.* — Gabenon, *Symmaque et son oeuvre, Paris 1921 p. 10* observavit Symmachum valde amasse Africam suam. — Epistulae Symmachi hieme 377/78 scriptae (I 18; III 17; VII 66; I 49; III 47; I 85; I 22; I 20; I 19) non obstant, cum solae epp. VII 66 et fortasse I 85 in Italia incerto anni tempore scriptae sint. Constat sane Symmachum laudationem Gratiani post victoriam ad Argentariam reportatam Romae Maio 378 habuisse eumque post mortem patris (376) semper fere a negotiis publicis abstinuisse saepe morbis quoque adflictum; unde magis probabile est eum brumali tempore in Africa commoratum esse, praesertim in tam periculosis rerum Italicarum temporibus.

[136]) ExcF. I 66. 69; II 66. 71. 75. 86. 107. 121.

[137]) ExcF. I 73 *mihi conquerenti vergente quodam iam in occasum die* eqs. ipso funeris die dictum esse nequit; II 1 *Superiore libro* ...; II 42 *ipso libro, quo alios consolor*; al.

[138]) *cf.* G. M. Carpaneto, *Le opere oratorie di S. Ambrogio, Didaskaleion 1930, 1 p. 73.*

Ambrosioque ipsi[139]), postquam habitae sunt, auctae et retractatae sint. Quare ad earum editionem uno alterove mense post mortem fratris opus fuisse censendum est.

11. De dispositione et de ratione, quae inter hos sermones et antiquorum laudationes funebres vel consolationes philosophorum, praesertim Ciceronis et Senecae, intercedat, optime scripserunt ii, quos supra laudavimus[140]). In adnotandis autem illis similitudinibus haud parci fuimus, etiamsi episcopo Mediolanensi non omnes et singulos illos locos ob oculos versatos esse, sed potius eum omnibus iis rebus, quas in eloquentiae scholis didicerat, imbutum scripsisse nobis persuasum est. Ceterum praeter hos fontes antiquitatis eum procedente opere magis magisque etiam Christianos libros adhibere ex adnotatione nostra perspicies.

12. Utramque orationem uno eodemque tempore editam (ExcF. I et II) ab Ambrosio ipso *De Excessu Fratris* inscriptam esse constat. Sic enim antiquiores codices testantur (*cf.* *p.* 209). Quod igitur Ambrosius ipse in EPs. XII 1, 51 de libris *Consolationis et Resurrectionis*, Augustinus quoque de *eo opere, quod scripsit de resurrectione* loquitur (De Pecc. Origin. 41, 47 CSEL 42, 205, 12), ibi argumentum librorum, non inscriptio indicatur, sicut libros Paen. ab Augustino *Contra Novatianos* ex argumento vocari supra vidimus (supra II 1, 3 praef.).

13. Sepultus est Satyrus *ad laevam* S. Victoris martyris, addito, fortasse ab Ambrosio ipso, titulo, qui in collectione Lauriaca conservatur (*cf.* Bücheler, Carm. Lat. epigraph. n. 1421; CIL V *p.* 617, 5; De Rossi, Inscr. Christ. Urb. Romae II 162):

URANIO SATYRO SUPREMUM FRATER HONOREM
MARTYRIS AD LAEVAM DETULIT AMBROSIUS.
HAEC MERITI MERCES UT SACRI SANGUINIS UMOR
FINITIMAS PENETRANS ADLUAT EXUVIAS.

---

139) *cf.* quae supra de libris Sacr. et Myst. exposita sunt (praef. I 2, 8),

140) *cf.* not. 123.

2. De codicibus librorum *De Excessu Fratris*

Libros *De Excessu Fratris* iisdem fere codicibus, quibus libros *De Paenitentia*, ad memoriam nostram pervenisse iam supra indicavimus. Sed ad illos codices, qui totum opus continent, accedunt alii, quibus partes tantum conservantur, sive liber primus et alterius paragraphi 1—53 usque ad verba *dei munus est*, sive libri alterius solae paragraphi 53—135 incipientes post ipsa verba modo laudata inde a verbis *Prima igitur resurrectionis fides* . . . sub inscriptione *De resurrectione*, sive libri alterius paragraphi 106—126 inde a verbis *sed adversus spiritalia nequitiae* usque ad verba *ut quia ipsa se moveat et semper moveatur* inserta in librum Paen. I, quos codices supra in mss. Paen. nr. 14—19 enumeratos et sub familia *Δ* Paen. descriptos invenias.

Ex libris igitur mss plus centum repertis et examinatis hi in adnotationem criticam recepti sunt viginti duo, plerique sane tantum lectionibus maioris momenti allatis:

B 1. Bononiensis 32 saec. VII = Paen. nr. 1 *B*, quem contulit *C. Sch.*, examinavi ipse ex im. phot.

P 2. Parisinus bibl. nation. Lat. 12137 saec. IX membr., 150 fol., 256/210 mm, olim S. Germani a Pratis 204, prius S. Petri Corbeiensis, quem contulit *C. Sch.*, continet ff. 1—25^{v} Noe, 25^{v}—60^{v} Abr., 60^{v} indicem, ex quo apparet in hac prima codicis parte fuisse etiam Isa., Bon., Fug., Iac., Paen., *cf. C. Sch.* CSEL 32, 1 p. LXI; 32, 2 p. XXIII; nova manu eiusdem aetatis adiunguntur ff. 61^{v}—75^{v} Apl., 75^{v}—90 Ioseph, 90—99 Pat., 99—128^{v} ExcF., 128^{v}—135^{v} Epp. 74, 75, 78, 80, 26; tertia manu paulo recentiore ff. 136^{v}—148^{v} Inc. (mutil. desinens in verbis § 115 *commorantes in ea*).

D 3. Parisinus bibl. nation. Lat. 11624 saec. XI membr. = Sacr. nr. 19 *P*, quem contulit *C. Sch.*

O 4. Oxoniensis Bodleianus 137 saec. XII membr. = Paen. nr. 6 *O*, quem contulit *C. Sch.*

L 5. Laudunensis 178 saec. XII = Paen. nr. 7 *L*, quem contulit *C. Sch.*

6. Oxoniensis Bodleianus 762 saec. XIII membr., VII + 282 fol., 255/210 mm, ortus in Ely(?) (f. 272 terrae motus in Ely notatur anno MCCXLVII factus); quem contulit *C. Sch.*; continet ff. 1—26 Abr., 26—47 Ioseph, 47—62v Pat., *cf.* CSEL 32, 1, p. LXVIIII, 62v—105 ExcF., 105—124 Ep. 63, 124—138 Bon., 138—148v Augustin. De cura mort., 148v—150 Capitula operis theologici, 150—275 Fid., Spi., Inc., 275—278 tractatum theologicum. *F*

7. Coloniensis eccl. cathedr. 38 saec. X = Paen. nr. 8 *C*, quem contulit *C. Sch.*, examinavi ipse ex im. phot. *C*

8. Herbipolitanus Mp. th. f. 26 saec. XI = Paen. nr. 9 *H*, quem contulit *C. Sch.* *H*

9. Montepessulanus 305 saec. XIII, quem contuli ex im. phot., eosdem libros continet ac *C* et *H*, ex quo ipso descriptus videtur admixtis aliorum lectionibus ac propriis. *W*

10. Avenionensis 276 saec. XI = Paen. nr. 11 *X*, quem contuli ex im. phot. *X*

11. Turonensis 267 saec. X vel XI membr., 116 fol., 345/280 mm, binis columnis pulcherrime scriptus, olim S. Gatiani Turonensis 121, quem contulit *H. Sch.*, examinavi ipse ex im. phot., continet ff. 1—37 ExcF., 37v—43 Fragm., 44 vac.; f. 45 incipit alter codex, olim S. Gatiani 122, de quo *cf.* L. Delisle, *Notices sur les mss disparus de la bibliothèque de Tours, Notice XXXI p. 46:* Insunt Recognitiones Clementinae in Latinum translatae. *K*

12. Augiensis CXXX (Reichenau, nunc Caroliruhensis) saec. X membr. 'formae oblongae', 124 fol., de quo *C. Sch.* CSEL 32, 1 *p.* LXXIIII; contulit *C. Sch.*, continet ff. 2—18 Isa., 18—49 Bon., 49—67 Fug., 67v—97 Iac., 97—101 Epp. 80, 26; 101—123v ExcF. usque ad II 53 *dei munus est.* *E*

13. Parisinus bibl. armamentarii 1244 saec. XI membr., 191 fol., 262/200 mm compluribus manibus scriptus, olim monasterii Cluniacensis 119, de quo L. Delisle, *Le Cabinet des mss de la bibl. nation. II p. 463 col. a*; contulit *C. Sch.*, *A*

continet Epp. LXXXII, quarum numero includitur ff. 146—172 ExcF., 183—191 Theo.

Q 14. Vaticanus Ottobonianus Lat. 107 saec. IX vel X membr., 42 fol., 370/310 mm, ex bibliotheca Reginae num. 75, quem contuli ex im. phot., continet ff. 1—25 Varia de sancta cruce, 25—34 Ambr. Epp. 40, 21, Serm. contra Auxentium, Ep. 20; ff. 35—42^{v} ExcF.

Y 15. Bruxellensis, Bibl. Reg. 952 saec. XI membr., 86 fol., 250/170 mm, olim Canonicorum Regularium 'Vallis S. Martini in Lovanio' (*cf.* f. 44. 86), quem contulit *C. Sch.*, continet ff. 1—14 ExcF. II 53 *Prima igitur resurrectionis fides* eqs. — 135, inscr. *De resurrectione*, 14—41^{v} Int., 41^{v}—58 Tob., 58—86^{v} Apl. I et II.

T 16. Trecensis 284 saec. XII membr., 115 fol., 350/260 mm, olim Claraevallensis (Clairvaux) F. 45, quem contulit W. Weinberger(?), continet ff. 1—30^{v} Noe, 30^{v}—73 Abr., 73—83^{v} Pat., 83^{v}—93 Contra Auxent., cum Ep. 20; 93—106 ExcF. II *De resurrectione*, ut *Y*, 106—111^{v} Apl. I et II, 111^{v}—115 Tob.

VRSMGN 17. — 22.: Codices Paen. nr. 14—19 *V*, *R*, *S*, *M*, *G*, *N* cum interpolatione ExcF. II 106 *sed adversus spiritalia* — 135 *et semper moveatur*, collati a *C. Sch.* et *H. Sch.*, ut in libris Paen.

18. Horum omnium codicum genera classesque ac familiae eodem fere modo quo in libris Paen. distinguuntur.

Σ Genus autem *Σ*, duce eodem Bononiensi *B*, caret hic familia *Θ*, in cuius locum succedunt alii codices inter se non propinquiores quam ceteri eiusdem generis, scilicet *P* et *D*; atque codicibus *O* et *L*, quos supra inter codices librorum Paen. descripsimus, adiungitur novus *F*. Totum autem hoc genus codicibus *BPDOLF* exhibitum quibusdam lacunis communibus[141]),

---

[141]) Lacunae generis *Σ*: I 34 *l.* 7 *nos*; II 3 *l.* 5 *ubi*; II 42 *l.* 7 *desidero alt.*; II 94 *l.* 11 *quod* — *habet alt.* (homoeoteleuton); II 97 *l.* 12 *non*; II 124 *l.* 4 *non.* — Videmus lacunas parvas et paucas esse.

pluribus coniecturis ex scribarum mendis enatis[142]), plurimis aliis mendis deformatum[143]) cognitu facile est.

19. Ex altera parte longe maximus numerus librorum mss generis *Γ* est, supra inter codices Paen. descripti, nisi *Γ* quod in locum Bambergensis 6 (Paen. *K*) succedit Montepessulanus 305 *W*, et in locum Turonensis 271 (Paen. *Y*) Turonensis 267, *K*. Hoc igitur genus ex codicibus *CHWXK* compositum ipsum quoque aliquibus lacunis ac mendis, multis etiam coniecturis communibus[144]) agnoscitur.

Unde iam manifestum est utroque genere ad restituendum genuinum Ambrosii textum opus esse.

---

[142]) Coniecturae generis *Σ*: I 2 *l.* 4 *occidi* (*occidere cet. recte*: elocutio poetica ut Val. 26. 33. 35); I 3 *l.* 8 *inpietas* (sensu negativo interrogationis rhetoricae non intellecto); I 24 *l.* 3 *quem*; I 31 *l.* 8 concaedibus (rei militaris vocabulum, *cf.* Veget. 3, 22; Tac. Ann. I 50, 1; Ammian. XVI 11, 8; XVII 10, 6)] *congeribus*; I 34 *l.* 2 revellar (vox poetica)] *evellar*; I 37, *l.* 14 *sq.* Nescio qua enim expressione mentis, qua corporis similitudine] *nescio quam enim expressiorem mentis quam corporis similitudinem* (non intellecto pronomine *nescio qua* = *aliqua*); I 41 *l.* 3 nulli laederes os (*cf.* Ter. Ad. 864)] *nullum laederes*; I 43 *l.* 11 resoluta tabulam] *resoluta tabula* (deficiente sic obiecto verbi *requirens l.* 10); I 44 *l.* 10 referenda gratia (ex Cic. De Off. I 47)] *ad referendam gratiam*; II 5 *l.* 4 salum] *cursu* (non intellecto verbo poetico *salum* = *mare*); II 20 *l.* 1 *sq.* esto tamen, maneat] *tu tamen mane*; *l.* 2 perpes] *expers*; II 66 *l.* 5 *in* terrae fossu (ἐν γῆς χώματι)] *in terra defossi*; al.

[143]) Alia menda generis *Σ*: I 5 *l.* 8 liberum (= liberorum) sortem] *liberam sortem*; I 22 *l.* 3 *sq.* non adsueta gratia, non] *non ad sanctam gratiam*; *l.* 4 praenitebat] *paenitebat*; *l.* 6 nos] *non*; I 30 *l.* 10 ad] *ob*; I 41 *l.* 6 deferres] *differres*; I 53 *l.* 2 expeteret] *expectaret*; I 55, *l.* 6 quodsi] *quod*; II 14 *l.* 2 angunt] *agunt*; II 55 *l.* 10 a nimio] *annui*; ardore] *ardorem*; II 74 *l.* 15 mergerent] *eligerent*; II 91 *l.* 8 pro laetiore] *prolixiore*; II 97 *l.* 15 servare dilectos (*cf. l.* 14 *quos diligimus*; Vgs. I 7, 32; II 2, 16)] *servari dilectus*; II 128 *l.* 6 iracundiam] *verecundiam*; II 135 *l.* 8 siti] *sit ut*; al.

[144]) Lacunae generis *Γ*: I 26 *l.* 5 *fluctibus* — *animum*; I 49 *l.* 2 *sq.* *praefecturae sublimis*; II 34 *l.* 9 *aere*; II 53 *l.* 1 *adtributa est*; II 71 *l.* 6 *sq.* prophetiza super ossa ista] *sta*.

Menda generis *Γ*: I 72 *l.* 8 offerris] *offenderis* (*offunderis*, *effunderis*, *ostenderis*); II 33 *l.* 5 moramur] *videmur*; *l.* 15 habitare] *habere*; II 97 *l.* 10 percussus] *percussit*; II 107 *l.* 2 conicientes] *conscientes*; II 114 *l.* 16 mutuetur] *meretur*; II 118 *l.* 5 horum] *hortum*; II 126 *l.* 7 iustove] *et iusto vitae*; al.

20. De singulis autem utriusque generis libris mss hoc
P dicendum videtur: *P* multis quidem ac minoribus erroribus
cum *B* concordat, sed manu prima tot propriis vitiis infectus
est, ut eum ex *B* ipso derivatum esse vix credas et correc-
torem altero codice, praesertim ad lacunas explendas, usum
D esse suspiceris[145]). Codicis autem *D* amanuensis linguae Lati-
nae non ignarus, quae non intellexit, omisit aut proprio Marte
coniecturis correxit, tamen suis quoque mendis laborat.[146])
O *O* magis quam in libris Paen. in genere Σ manet et paucis
F lacunis ac vitiis suis deformatur[147]). Denique *F* a codice *D*
ita pendet, ut ex ipso quidem descriptus non sit, sed ex altero

---

Coniecturae: I 29 *l.* 9 commendatum] *add. spiritum*; I 37 *l.* 12 conscia mente] *conscientia teste*; I 57 *l.* 4 forma et expressio] *forma expressior*; II 18 *l.* 5 laetiorum] *laetitiae*; II 23 *l.* 1 patria] *add. fratre* (non intellegens voce *parentibus* omnes comprehendi propinquos nec fratrem a Iacobo desiderari, cum ab eo persecutionem patiatur); II 29 *l.* 7 praeterierunt] *praetereunt* (ex *Vulg.*); II 44 *l.* 2 gravior] *gratiosa*; II 60 *l.* 5 putantes] *putatis*; II 76 *l.* 2 commercia (*cf.* EPs. 118 19, 1; ELuc. VI 47)] *in artus*; II 104 *l.* 10 vindicandus] *explicandus*; al.

[145]) *P* multis quidem, etiam minusculis mendis cum *B* congruit, ut I 21 *l.* 13 videremur] *videre*; I 25 *l.* 5 quia maturo] *quiamator a.c.m2*; al.; tamen ante correctionem manus 2 tot vitiis novis infectus est, ut ex *B* ipso descriptus esse vix possit, velut I 5 *l.* 17 *sq.* adfectibus consecratus] *adfletibus congregatus*; I 24 *l.* 11 eriperis] *eripies*; I 49 *l.* 2 auditorio] *adiutorio*; I 7 *l.* 5 quibus indivisum] *qui divisum*; I 15 *l.* 14 meritis] *muneribus*; al. — Manus 2 explevit lacunas, velut I 11 *l.* 7 *altissimus*; I 22 *l.* 11 *procedere*; II 28 *l.* 5 *sq. quis — abessalon*; al.

[146]) *D* corrigere studebat I 3 *l.* 4 perfunctus] *perfruitus*; I 4 *l.* 2 naturae] *add. ei*; I 5 *l.* 9 instituite] *institute BPa.c.*, *instruite D*; I 15 *l.* 2 feceram] *reliqueram*; I 22 *l.* 4 praenitebat] *paenitebat BPL* aliique, *renitebat D*; I 51 *l.* 4 conceditur] *liceat*; al. — Omisit e. g. I 6 *l.* 1 *mi*; I 25 *l.* 1 *nos*; I 31 *l.* 10 *discrimine*; I 32 *l.* 1 *haec*; I 43 *l.* 3 *in*; al. — Ex altero genere recepit aliqua, velut I 3 *l.* 8 *pietas*; I 5 *l.* 1 *solus*; I 41 *l.* 3 *nullius*; al.

[147]) *O*, qui codici *B* est proximus (*cf.* I 5 *l.* 7 *suppremus*; I 9 *l.* 1 *quod*; I 16 *l.* 9 *cohartavit*; I 30 *l.* 8 *sic*; I 47 *l.* 8 *exsultasset*; al.), paucis lacunis ac mendis deformatus est, nisi quod interdum coniecturis aberrat, velut I 10 *l.* 1 non] *aut non*; I 37 *l.* 15 qua *alt.*] *quam BPCF, atque O*; I 41 *l.* 2 utra] *ultro*; I 47 *l.* 6 locorum] *loci lucrum*; al.

libro ms, ex quo *D* et ipse derivatur[148]). Codex *L* etiam hic *L*
magis quam ceteri ex genere *Γ* pendet et interdum suis coniecturis textum sanare studet.

21. Generis *Γ* vero codex *C* potissimus est, cum, etiamsi *C*
multis vitiis ex fatigatione scribae ortis depravatus est, tamen minime omnium codicum generis sui textum obscuraverit[149]). De *H* et *X* eadem valent, quae supra in describendis codicibus *H*, *X*
Paen. dicta sunt[150]). Ex *H* autem, fortasse ipso, derivatur *W*, *W*
cuius scriba alia ex genere *Σ* hausit, alia sua sponte mutavit[151]). Eruditi autem hominis recensio est textus codicis *K*, qui, etsi *K*

---

[148]) *F* cum *D* facit I 1 *l.* 10 timebamus] *timebam*; I 5 *l.* 14 *perpetua*; I 11 *l.* 9 *qui*; I 37 *l.* 15 qua enim] *quae*; I 42 *l.* 9 potuissent] *potassent*; I 55 *l.* 6 accipitres] *acceptores*; al. — Cum tamen *F* neque coniecturas neque lacunas codicis *D* exhibeat, ex ipso solo non potest esse descriptus.

[149]) Menda codicis *C* plerumque errore scribae orta sunt, velut I 1 *l.* 11 consummatum] *consumptum*; I 2 *l.* 6 solis nobis] *nobis solis*; I 8 *l.* 8 sollicitus] *sollitus*; I 10 *l.* 7 praecatio] *praedicatio*; I 15 *l.* 12 testabaris] *tristabaris*; I 19 *l.* 11 nequivi] *neque vim*; I 19 *l.* 15 percuteret] *percuret*; al· — Eos huiusmodi errores, qui iam manu 1 correcti sunt, in adn. crit. non recepimus. — Coniecturas paucissimas esse observes, velut I 1 *l.* 3 memineram] *add. quippe eum*; I 8 *l.* 6 labore] *add. enim*; I 16 *l.* 9 coartavit] *cohorruit*; I 22 *l.* 6 fraternae oblitus absentiae] *fraternae absentiae inpaciens vel inmemor.* — al.

[150]) *H* saepe coniecturis utitur, velut I 1 *l.* 5 et] *sed*; I 8 *l.* 11 pendebas] *inpendebas*; I 20 *l.* 9 fabricis] *publicis*; I 22 *l.* 6 fraternae oblitus absentiae] *fraternae absentiae impatiens vel non immemor* (*cf. C* not. 149); al. — *X* inter duo genera fluctuat, multis magnisque lacunis infectus, velut I 5 *l.* 9 *non potestis*; I 12 *l.* 4 *sq. idem — patre*; I 18 *l.* 4 *sq. commendabiliorem — credam*; I 49 *l.* 3 *sublimis*; al. — Interpolavit quoque, velut I 5 *l.* 17 adfectibus] *fletibus adfectibus*; I 12 *l.* 7 docet] *add. dicens*; I 21 *l.* 7 quadam] *add. non*; II 110 *l.* 6 *sq.* non raucum] *nostrarum vocum*; al. — Mendorum eius permultorum pauca recepi.

[151]) *W* ex *H* pendet e. g. I 3 *l.* 11 sortis] *fortis*; I 8 *l.* 13 adulatio] *add. est*; I 16 *l.* 4 soror] *add. Marcellina*; I 20 *l.* 9 fabricis] *publicis*; I 21 *l.* 12 vere] *fere*; I 28 *l.* 9 viventem] *vivere*; al. — Ex genere *Σ* videtur hausisse I 3 *l.* 8 *inpietas*, cui propriam coniecturam addidit *non*; I 23 *l.* 6 *mutuos sollicitus* recte contra *CH* et sic saepe. — Aliae sunt coniecturae eius, e. g. I 15 *l.* 9 aut fortasse] *an fortassis*; I 30 *l.* 4 vitam] *etatem*; II 38 *l.* 5 vocem mulieris] *uxoris vocem*; *l.* 6 haee] *non*; al.

plerumque genus *Γ* sequitur, tamen nonnumquam eius menda vel ex genere Σ vel propriis inventis, interdum minime insulsis, sanare studet. Neque tamen suis vitiis caret, in quibus saepe familiam *YT* antiquior testis praecedit[152]).

22. Denique qui supersunt codices, cum partem tantum huius opusculi exhibeant, tamen hic illic testimonium genuinae lectionis fulciunt, aut lectiones novas saepe aemulas earum, quas in textum recepimus, conferunt. Ceterum inter utrumque genus fluctuantes magis generi *Γ* quam Σ appropinquant.

EAQ Ac primum quidem *E*, *A*, *Q* ex eadem stirpe proveniunt,
YT inter se non descripti[153]); deinde *Y* et *T*, qui finem tantum

---

[152]) *K* ab E. K. Rand, *A survey of the Mss of Tours, Cambridge, Mass. 1929, 195* saeculo XI adscribitur. — Textus sanandi studium apparet contra *Γ* e. g. I 13 *l.* 5, ubi omittit interpolationem *quasi ergo factus homo*, vel sim.; I 14 *l.* 8 *comitandi*; I 15 *l.* 7 *capio*; I 16 *l.* 1 *tu*; haec omnia recte contra ceteros generis *Γ* codices; al. — Coniecturae ipsius sunt I 7 *l.* 8 moriendi] *add. contubernia*; I 12 *l.* 11 *sq.* utrumque] *utrimque*; I 16 *l.* 9 coartavit] *corruit*; I 18 *l.* 7 obicere] *opponere*; I 22 *l.* 3 vultum] *multatum*; I 26 *l.* 8 dum celeritatem aucuparis] *cum cel. aucupares*; II 95 *l.* 11 quod devotio obiret] *quo devotione abirent*; al. — Eius propinquitatem cum *YT* videmus e. g. II 71 *l.* 6 scis] *add. ista*; II 78 *l.* 4 gradum] *gressum*; II 86 *l.* 6 *et eram cum eo om.*; al. — Neque tamen *YT* ex *K* descripti sunt, cum in multis lectionibus ei adversentur. — De vitiis eius non est, cur longiores simus, cum facile appareant ex adn. crit. neque ullius momenti sint.

[153]) *EAQ* cum *Γ* saepissime congruunt, velut I 11 *l.* 7 quod] *quo*; I 29 *l.* 9 commendatum] *add. spiritum*; I 32 *l.* 7 *fortassis*; I 42 *l.* 6 illo] *add. fonte*; I 73 *l.* 2 in] *inter*; al. — Inter se ipsi non sunt descripti, cum *E* et *A* contra *Q* multis lacunis vitiati sint etiam inter se diversis, velut I 7 *l.* 2 *ut gratiae om. E*; I 3 *l.* 3 *habuerim — fratrem om. A*; I 10 *l.* 12 *omnes om. E*; I 21 *l.* 5—6 *sine — fratris aut om. A*; I 17 *l.* 3 *commeatum om. E*; II 28 *l.* 13—14 *illos — sperabat om. A*; al. — *A* libris *CHW* similior est quam *E*. *Qm2* autem saepe ex codice *A* simili correctiones mutuatur. *E* tot scribae mendis depravatus est, ut plurima omittere coacti simus, praesertim innumeras vocalium *e* et *i*, *o* et *u*, consonatium *b* et *v* permutationes, falsas vocabulorum separationes ex scriptione continua exemplaris veteris ortas. Sed ob id ipsum, cum exemplar eorum antiquissimum fuisse probabile sit, lectiones quoque haud spernendas exhibent, velut I 5 *l.* 8 *liberum*; I 12 *l.* 6 *distant ordine, sed in unum concurrunt nomen*, falsum quidem, quia pluralibus *distant, concurrunt* unitas personae de Christo modo praedicata tolleretur.

libri II (53—135) continent, ita inter se iuncti sunt, ut *T* ex *Y* derivatum esse additis sane multis correctionibus appareat, *Y* vero ex archetypo generis *Γ* simili via ac *K* et *X* provenerit[154]). Qui ideo tantum recepti sunt, ut etiam huius familiae, ex qua Maurini nonnulla hauserunt, exempla quaedam inveniantur. De familia *Δ* supra in descriptione codicum Paen. satis *Δ* iam egimus; cuius hic aliquas tantum ex plurimis lectionum varietatibus et fere solas totius familiae communes speciminis gratia recepimus. Ceterum ipsa quoque cum familia *YT* cohaeret[155]).

·23. Utrumque autem genus, *Γ* et *Σ*, interiecto archetypo quodam amborum communi ex Ambrosii ipsius editione fluxisse inde patet, quod et plerumque eorum consensu textus genuinus invenitur[156]) et aliqui loci restant, quos in utroque genere iis-

[154]) *YT* praeter titulum communem multis in lectionibus congruunt, ut ex adn. crit. facile apparet. — *T* manifestos errores codicis *Y* corrigere studuit, velut II 56 *l.* 11 vitem] *vite Y*, *vites T*; *l.* 8 resuscitant et] *resuscitante Y*, *resuscitante et T*; II 57 *l.* 10 humi arido] *humando Y humido T*; II 59 *l.* 7 aestimatione] *existimare Y*, *instigante T*; al. — Ex genere *Γ* utrumque provenire non est, cur probemus, cum ubique appareat. — Codici autem *K* eos interdum appropinquare videmus e. g. II 66 *l.* 5 in adapertionem] *in apertione KYT*; II 78 *l.* 4 gradum] *gressum KY*; II 97 *l.* 16 quam] *quem KY*, *T a.c.*; al. — Cum *X* quoque eos coniunctos quodammodo invenias II 72 *l.* 2 *et motum om.*; II 77 *l.* 12 strepitus] *crepitu*; II 83 *l.* 6 alimentis] *alimento*; II 93 *l.* 8 inluminabit tibi Christus] *continges Christum* II 102 *l.* 5 *resurrexit in eo caelum om.*; al.

[155]) *Δ* cum *YT* facit II 107 *l.* 23 sacerdotes] *sacerdotis*; II 110 *l.* 11 tubae] *add. illae*; II 118 *l.* 4 edat] *ad*; II 120 *l.* 5 tuum] *suum*; II 123 *l.* 8 succedet] *succedit*; al. — Sed plurima utriusque familiae tam diversa sunt, ut neutra ex altera derivata esse possit. — Omnium huius familiae codicum *G* optimus est, ex alio codice emendatus.

[156]) Sic etiam I 4 *l.* 7 *sq.* retinui *condicione nascendi* ob consensum optimorum utriusque generis testium (ablativus causae; variatio elocutionis!); item I 8 *l.* 5 *possim* (coni. potent.); II 3 *l.* 9 *ne* coniunctio loco *ut non* post verba efficiendi sensu verborum impediendi usurpata non raro invenitur, e. g. Caes. b. c. I 19, 5; III 37, 3; I 56 *l.* 4 post substant. *spiritu* neque lacunam communem, neque interpolationem inde necessariam arbitror (id quod Maurini et *Sch.* faciunt), cum enuntiato *quoniam ipsorum est regnum caelorum* satis exprimatur, cur Satyrus continentiae studuerit

dem mendis depravatos esse nemo negaverit[157]). — En igitur stemma, in quo litteris *a* significatur Ambrosii editio, *α* archetypus saeculo VII prior, ex quo derivati sunt archetypi generis *Σ b*, et generis *Γ c*, unde omnes reliqui descenderunt.

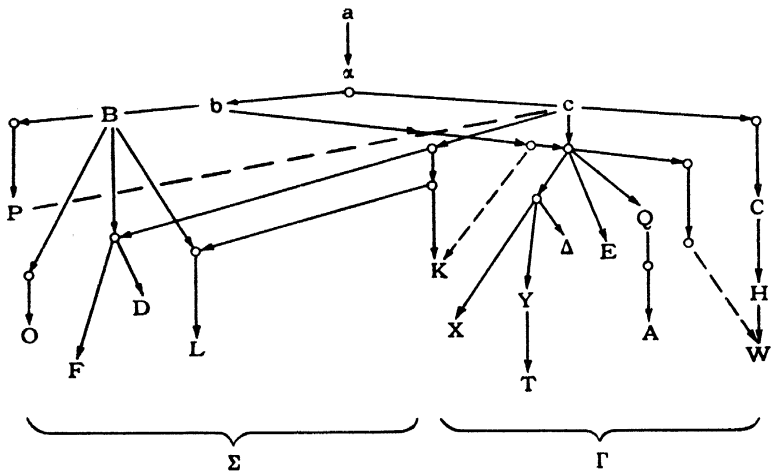

(*ipsorum* = *eorum*), et Ambrosius etiam partes scripturae sacrae non plenas libere orationi inserere soleat. — II 24 *l.* 2 *sq.* verba *reginae* et *regis* simili libertate Ambrosii in utenda scriptura censeo explicanda, nisi praeferas Ambrosium, quod Putipharem *regem* eiusque uxorem *reginam* appellavit, paulum errasse, quod non minus credibile est. — II 57 *l.* 10 *humi arido harenosoque* in utroque genere optime scribitur ex Sallustii imitatione Ambrosiana (Sall. Iug. 48, 3). — Neque I 39 *l.* 11 *conplacitum* cum *C. Sch.* mutandum esse in ablativum *conplacito* putaverim, sed ex contexta oratione sic intellegendum: *plerumque conplacitum* (scil. esse amicis = placuisse amicis) *ita fidem . . . servatam, ut nec fratri committeretur; erat enim fidele indicium* (scil. amicis) . . .; neque I 79 *l.* 8 cum eodem *C. Sch.* accusativum *aegritudinem* censeo addendum post verbum *aegresceret*, cum ex nominativo *aegritudo l.* 7 facile intellegatur obiectum verbi *incurreret.*

[157]) Menda communia certe sunt I 40 *l.* 5 *explorata* (vulnera): hic *A* recte *inexplorata*; II 34 *l.* 7 fenebrem] *funebrem* codd.; II 37 *l.* 2 addendum est *non* propter sententiam insequentem; II 82 *l.* 2 *tubicines* pro *tibicines* item utroque genere exhibetur falso. — De loco II 16 *l.* 2 diu dubitavi, deficiatne pars quaedam sententiae post subst. *mancipia*, sed quicquam addere destiti, quod oratori concedo, ut brevitate antithesim augeat.

24. Reliquum est, ut de iis manuscriptis, quos in adnotatione critica non adhibuimus, summatim agamus, in singula genera familiasque eos distribuentes secundum numeros Tabulae codicum:

Ac primum quidem generis Σ deteriores sunt: saec. XI nr. 94 (propinquus *D*), 184; saec. XII nr. 14 (= *Pm2*), 314 (= *O*); et hi inter se propinqui: 192, 229 (cum 227 saec. XIV), 294, 297; denique nr. 93; saec. XIII nr. 61, 38, quocum saec. XIV nr. 205 multis lect. concordat; saec. XV nr. 44, 49, 181.

Deinde generis Γ saec. X nr. 24 (*m1* = *C*, *m2* = *H*), 77; saec. XI nr. 4, ex quo derivatur saec. XV nr. 3; saec. XII nr. 86, ex quo s. XV nr. 310; 164, 230, ex quo s. XV nr. 143 (I 1—47); 240, ex quo s. XIII 242 et s. XIV 204.

Ex utroque genere permixti, nonnumquam *EAQ* propinqui: saec. X nr. 26, saec. XII nr. 160, saec. XV nr. 32, 74, 82, 100, 111, 170, 274, saec. XVI nr. 45 (ex Amerbachio descriptus).

Ex familia *YT* saec. XII nr. 29, saec. XIV nr. 208.

Ex familia Δ omnes, quos supra Paen. (II 2, 27 praef.) enumeravimus.

Varie permixti, sed potius generis Γ sunt: saec. XI nr. 186, saec. XIV nr. 70, 99, 216; saec. XV nr. 10, 35, 105, 117, 125, 136, 176, 264, 269, 270, 285; saec. XVI nr. 8.

25. Editio princeps est *Sancti Ambrosii archiepiscopi Mediolanensis opusculum de obitu Satyri fratris sui una cum libello de resurrectione et cruce domini et de bono mortis, Mediolanii impressum per magistrum Uldericum Scinzenzeler teutonicum. Opera et impensa domini Philippi Lauagniae civis Mediolanensis Anno domini 1488. Die vero XVII. Ianuarii.* Quae editio ex familia *EAQ* orta, librum *De resurrectione* (II 53 — fin.) ex codice *W* et *X* simili hausit[158]). Cum vero multis

[158]) Editio princeps cum codice *X* vel *W* congruit e. g. I 3 *l.* 11 sortis] *fortis*; I 4 *l.* 12 si volo eum sic manere] *sic volo eum manere*; I 13 *l.* 5 ea] *add. quasi homo factus ergo (X)*; I 28 *l.* 4 solitudinem] *sollicitudinem*; al. — Ex coniectura videntur orta haec vel similia: I 5 *l.* 15 obducat] *obdulcat*;

typographi et editoris mendis deformata esset, quattuor annis post idem editor opusculum emendabat additis libris Ambrosii Fid., Spi., Inc., impressum typis gothicis multis cum compendiis, sed vel pluribus coniecturis sermonem Latinum illius aetatis arbitrio perpoliens[159]). Utramque longe superat
a Iohannes de Amerbach[160]), et ipse quidem ex genere *Γ* describens, praesertim ex codice, qui codicis nostri *H* simillimus est, adiunctis aliorum et ipsius emendationibus, quae non raro in posteriores editiones transierunt[161]). Erasmi editio (in tomo III pp. 16—53) etiam hic ut plerumque Amerbachium sequitur correctis quibusdam typographi aut editoris ipsius mendis. Magis profecit Ioannes Gillotius (Divi Ambrosii . . . Omnia Opera . . . Paris. 1569, col. 454—491), qui

---

I 8 *l.* 2 seque non totum] *se quia non tortum*; I 12 *l.* 6 distanti ordine, sed in uno concurrit nomine] *distandi ordine sed in unum concurrentem nomine* (sic!); I 15 *l.* 11 nostrum] *meum*; I 28 *l.* 5 omnium ordinum] *hominum, ordinum*; al. — Typographi menda inutile est addere.

[159]) *Liber Pastoralis, Libri V De Fide, Libri III De Spiritu Sancto, Liber I De Incarnationis Dominicae Sacramento, Liber I De Obitu sancti Satyri fratris sui* (= ExcF. I), *Liber I de non metuenda morte* (= ExcF. II 1—53 . . *dei munus est*), *Liber I De resurrectione corporis* (= ExcF. II 53—126), *Liber I de bono mortis, item de resurrectione et cruce domini, expositio super Pater noster* (duo sermones), *impressum Mediolani opera et impensa Venerabilis Domini presbiteri Andree de Bosiis praepositi sancte tecle, Magister vero Uldericus Scinzenzeler impressit 1492 die 16 Iunii.*

[160]) In tomo III (Epistolae, Fid., Spi., Inc., ExcF., Paen., Vgs., Vid., ExhV., InstV., Laps., Sermones 94).

[161]) Cum genere *Γ* facit e. g. I 1 *l.* 3 memineram] *add. quippe eum*; I 2 *l.* 6 *nobis solis*; I 3 *l.* 2 *est enim magis*; I 6 *l.* 13 *exanimatum*; I 14 *l.* 8 *conmutandi*; I 26 *l.* 5 *fluctibus — animum om.*; II 124 b *l.* 6 mutari] *add.* cum *CHWK* magnam illam interpolationem *contra sectas philosophorum* eqs.; al. — Cum *H*: I 1 *l.* 5 et] *sed*; I 6 *l.* 2 omnium] *somnium*; *l.* 8 *totus in me*; I 8 *l.* 6 labore inferior] *labore enim inferior fui*; I 56 *l.* 2 amicos] *add. ad epulas*; al. — Saepissime cum *HW* facit. — Emendationis conatus videas e. g. I 3 *l.* 7 in utroque] *add. enim*; I 4 *l.* 1 de fratre] *de fratris morte*; I 10 *l.* 10 lacrimavi] *lacrimatus sum*; lacrimavit] *lacrimatus est*; I 24 *l.* 6 inludens] *alludens*; I 28 *l.* 5 ordinum] *add. vota* (ut Maurini); I 35 *l.* 2 sine] *add. te* (ut Maurini); II 3 *l.* 7 enim] *add. dolorem* (ut Maurini); al.

generis Σ lectiones interdum adnotat in margine, quamquam raro adhibet. De Romana Sixti V editione anni 1580 (tom. IV p. 228—254) idem quod supra ad libros *De Mysteriis* (praef. I 4, 24) dicendum est. Maurini sicut in libris *De Paeni-* m
tentia vetustissimum testem generis Σ nescientes, quanti esset id genus, ignoraverunt ac saepissime deteriores mss posteriorum temporum adnotant vel sequuntur. De codicibus ab iis adhibitis, deficientibus claris indiciis adnotationis criticae, vix quicquam certi invenire potui, nisi quod 'S. Gatiani Turonensis' noster fuit *K* et 'Benignianus' et 'Remigianus' simillimi fuerunt nostrorum *D* et *F*. — Ballerini (Tom. V Mediolani 1881, *p.* 13—57) ut semper textum Maurinorum ad unguem fere repetit accitis duobus tantum codicibus novis iisque deterioribus, *A*, qui est noster nr. 160, *A'*, qui noster est nr. 4. — Denique Carolus Schenkl libri I 'proecdosim' criticam proposuit anno 1897 in opere, cui titulus est 'Ambrosiana. Scritti vari pubblicati nel XV centenario della morte di Sant' Ambrogio', Milano 1897, quinto loco. Quae optimis iam testibus fulta (nostris *B*, *P*, *D*, *L*, *O*, *F*, *C*, *H*, *E*, *A*), ubi cum nostra non congruit, in adnotatione critica indicatur siglo *Sch.* Ceterum eius adnotatio critica multis mendis laborat. — Repetivit eam editionem Paulus Bruno Albers in Florilegio Patristico (Fasc. XV, Bonnae 1921).

IV

DE OBITU VALENTINIANI

1. De morte Valentiniani iunioris. De orationis Ambrosianae tempore et ratione[162])

1. Gratiano imperatore, Valentiniani II fratre, anno 383 Lugduni necato Maximus paulatim insurrexit, donec

[162]) *cf.* praeter opera generalia supra nota 123 laudata: Hermann Klee, *De exitu Valentiniani II Augusti et de Eugenii imperii initiis*, Diss. Monasteriensis 1892. — Gerhard Rauschen, *Jahrbücher der christl. Kirche*

autumno anni 387 in Italiam imperator invasit. Tum Valentinianus Aquileiam ac Thessalonicam fugit ad Theodosium, qui, etsi aestate anni insequentis Maximo devicto Valentinianum in regnum restituit, eum tamen in Gallia Viennae ab Arbogaste Franco in custodia fere habendum curavit, cum Italiam Honorio filio suo reservasset.

2. Valentinianus vero, imperator septendecim annorum, Arbogastis, comitis potentissimi, custodiam in dies magis captivitatem arbitratus tandem apud Theodosium, qui vere anno 391 Constantinopolim profectus erat, compluribus litteris, frustra tamen, conquestus est. Praecipitabantur res vere anno 392: Imminebant enim Italiae barbari[163]), qua occasione Valentinianus utendum sibi ratus ad *dimittenda Gallicana otia* in patriam reverti cupiebat, sed obstitit Arbogastes, mandato Theodosii obsequens. Interim Mediolanenses Ambrosium ad imperatorem invitandum legatum Viennam missuros esse nuntiatum est (Val. 23). Hoc autem gratissimum accidit Valentiniano, quippe qui Ambrosium ab Arbogaste plurimi aestimari sciret (V. A. 30). Comes vero, ne Ambrosius veniret, omni modo impediendum arbitratus, falsis rumoribus, quibus imperator mox iam adventurus dicebatur, Mediolanenses ipsumque Ambrosium videtur pellexisse, ut legationem quasi superfluam omitterent (Val. 24 *sq.*). Valentinianus igitur, cum Ambrosium diu frustra exspectasset, rescripto eum rogavit, ut sine mora ad se baptizandum vadimoniumque apud comitem pro se suscipiendum veniret (Val. 25).

---

unter dem Kaiser Theodosius dem Großen, Freiburg 1897, 360—369.— Otto Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt, 1921, vol. V 217—259*; cuius narratio fontibus christianis nimis diffidens correcta est ab H. von Campenhausen, *Ambrosius von Mailand als Kirchenpolitiker*, Berlin 1929, 243—256. — Mortem voluntariam Valentiniani denuo defendit A. Solari, *La versione ufficiale della morte di Valentiniano II* (L'Antiquité classique, 1, 1932, 273—276). — Melius rem retractavit Palanque 264—272, post eum Dudden 412—433 et 700.

[163]) Val. 2 *l.* 7 *sqq.*; 4 *l.* 7 *sqq.* unicum huius incursionis testimonium videtur esse.

3. Ac sane habebat, cur baptizari Arbogastemque effugere cuperet, cum hic Harmonium, Tauri consulis filium amicumque Valentiniani, in consistorio quodam publico purpuram imperatoris nihil veritus ipse occidisset[164]). Sed etiam Valentinianus in alio consistorio contra Arbogastem, cum is decretum imperatorium, quo loco suo moveretur, ante ipsius oculos scidisset[165]), gladium satellitis cuiusdam, qui ei obstitit, conatus erat destringere. Accessit, quod ipsis illis diebus[166]) Valentinianus recusaverat, quominus parti paganae, cuius Arbogastes potentissimus erat patronus, templorum privilegia a Gratiano fratre olim abrogata restitueret. Sed etiam Arbogastes omnia sibi timenda esse cognovit, si imperatorem adeo a se lacessitum in Italiam evadere passus esset (Val. 27).

Quae cum ita essent, Ambrosius accepto rescripto imperatoris summa festinatione iter ingressus iam Alpium iuga superabat, cum ei nuntius de morte imperatoris allatus est (Val. 26).

4. Nec dubitavit Ambrosius, quisnam fuisset auctor huius mortis. Nam cum aperte dicat ipsius adventus sui nuntio mortem imperatoris acceleratam esse (Val. 23) ac doleat, quod Valentinianus se non clam antea certiorem fecerit (Val. 79), hoc sensu careret, si Valentinianus ipse sibi manum intulisset, sicuti subito rumor sparsus est. Atque alibi causam mortis eam fuisse adfirmat, *quae plena laudis* sit, quod imperator in Italiam venire voluisset (Val. 2); alibi aperte profitetur eum causa mortis a fratre Gratiano non separatum (Val. 79), i. e. Valentinianum ut Gratianum vi interfectum esse; alibi discordiam inter imperatorem et comitem causam

---

164) *cf.* Iohannis Antiocheni fragm. 187.

165) *cf.* ibidem et Zosimi Histor. IV 53; Philostorgii Hist. Eccl. XI 1. Post Seeckium hae narrationes diversae plerumque eidem consistorio tribuuntur, id quod ex fontibus non probatur. Quamquam ad rem nostram parum refert.

166) *cf.* Val. 52 *l.* 9 *sqq.*: *ante diem mortis* non idem dicit ac *pridie quam mortuus est.* — Hanc alteram mortis causam fuisse indicat Ambrosius Val. 12 *l.* 11 *sq.*: *etiam caedis contemptus iniuriam, ut mandatis obsequatur caelestibus.*

mortis indicat (Val. 27); alibi persecutores Valentiniani convicia morti eius addidisse ait (Val. 34) famam suicidii vix ambigue significans, qua Arbogastes honorem Valentiniani post mortem maculabat. Quod autem in laudatione Theodosii §§ 39—40 non prolato Valentiniani nomine Gratianum cum Theodosio inter beatos collocat, nihil aliud est nisi moderati iudicii testimonium, cum ineptissimum fuisset Honorio ac Stilicone praesentibus et coram Theodosii mortui corpore renovare memoriam Valentinianae tragoediae, Theodosio quondam adeo ingratae, ut duos fere menses exspectaret, donec sororibus eius, Gratae et Iustae, doloris sui nuntium Mediolanum mitteret (Ep. 53, 1. 5; Val. 49). — Cum autem Ambrosius primus post mortem Valentiniani sit testis omnibus ceteris auctoritate praestans, non video, cur dubitari possit, quin Arbogastes Valentinianum interfici iusserit[167]).

---

[167]) Fontium series est haec: Anno 392 post factum ipsum Ambrosius Val. et Ep. 53 *Silentium meum*; eodem anno Epiphanius Salamin., De mensuris et ponderibus 20 (PG 43, 271 A): εὑρεθεὶς ἄφνω ἐν τῷ παλατίῳ πεπνιγμένος, ὡς ὁ λόγος, ἐν Εἰδοῖς Μαίαις πρὸ μιᾶς ἡμέρας τῆς πεντηκοστῆς, ἐν ἡμέρᾳ σαββάτου· αὐτῇ δὲ τῇ ἡμέρᾳ τῆς πεντηκοστῆς ἐξεκομίσθη — Ante annum 410 Rufinus, Hist. Eccl. II 31 (PL 21, 538 B): *Laqueo vitam finivit. Sed hoc quidam dolo ducis sui Arbogasti factum confirmabant idque quam maxime publica tenebat opinio* eqs. — Anno 417 Orosius Hist. VII 35 (PL 31, 1151 C; CSEL V 528, 2): *Apud Viennam dolo Arbogastis, comitis sui, ut ferunt, strangulatus atque, ut voluntariam sibi conscivisse mortem putaretur, laqueo suspensus est.* — Eodem fere tempore Augustinus, De civ. Dei V 26 (PL 41, 172; CSEL 40, 1 p, 263, 19): *Eoque* (i. e. Valentiniano) *sive per insidias sive quo alio pacto vel casu proxime exstincto . . .*; — Ante annum 423 Philostorg., Eccl. Hist. XI 1 (PG 65, 593 A/C; Bidez, GCS 21, 132 *sq.*) Arbogastem interfectorem dicit similiter atque Orosius itemque Socrates, Hist. Eccl. V 25 (PG 67, 652 A); Sozomenus, Hist. Eccl. VII 22 (PG 67, 1485 B) utramque versionem refert. Nil novi addunt posteriores chronistae, ut Prosper, Chron. integr. II, qui ipsum sibi mortem conscivisse tradit (PL 51, 587 B; MGH Auct. Ant. IX 1, 463 Mommsen), Zosimus, Hist. Imp. IV 53, Gregor. Turon., Hist. II 9 (MGH, Script. Rer. Meroving. I 74, 17 *sqq.* Mommsen), Chron. Gallica Imp. De Dom. Valent. (MGH Auct. Ant. IX 1, 650 Mommsen), Chron. Idatii (MGH ibidem p. 15), Marcellinus Comes (ibidem p. 62) ad annum 391 (per errorem manifestum). — Ad mortui imperatoris

5. De tempore autem mortis Epiphanius eodem, quo facta est, anno clare testatur *Arcadio II et Rufino consulibus, Idibus Maiis, pridie Pentecostis*, Valentinianum suffocatum inventum esse. Corpus autem ipso Pentecostis die Viennae elatum est[168]). At quando inde Mediolanum translatum sit, memoriae traditum non est. Nec tamen crediderim Arbogastem nimis diu haesitasse, quia diuturniore mora suspicionem auxisset, quam adeo devitare conabatur. Hoc constat: postquam per *duorum mensuum curricula* Mediolani insepultum iacuit (Val. 49), Ambrosius Theodosio *superiore aestate vix peracta* de acceleranda sepultura publica scripsit (Ep. 53, 5). Nec diutius expectasse Theodosium probabile est, neque ullum rebellionis Eugenianae die 22 Augusti anno 392 factae vestigium in oratione nostra invenitur, cum verba § 39 *in horum amore supplicii feralis hereditas* minime, ut quidam putavere[169]), de Arbogaste et Eugenio, sed de Gratiano et Valentiniano intellegi ex contexta oratione debeant. Ergo certum videtur laudationem funebrem, quae post Idus Iulias habita est, duobus scilicet mensibus illis (Val. 49) elapsis, ante diem 22 Augusti eo anno 392 habitam esse, idque die quadam dominica, quae § 30 indicatur.

6. Editio autem laudationis ipsius exeunte Augusto vel ineunte Septembri fieri potuit. Quodsi consideraveris die 22 Augusti Eugenium ab Arbogaste imperatorem occidentis proclamatum esse Ambrosiumque ipsum cum inscriptione libri sui[170]) tum exordio confiteri sibi *cordi* fuisse *signare*

---

diffamationem *cf.* etiam Val. 5 *l.* 12 *sq.*: *Cui mors obesse non potuit, eo quod odor praedicationis universorum ore celebrabilis faetorem omnem mortis abolevit.*

[168]) *cf.* Epiphan., De mensuris 20 (supra nota 167).

[169]) Campenhausen p. 248 nota 5; inde Palanque 544, nota 352; inde Dudden 419, nota 5; 700.

[170]) Inscriptio *De Obitu Valentiniani* traditur in genere *BH*, quod fidelius esse cognoscemus infra. — *De Consolatione Valentiniani* in ceteris mss exhibetur, sed Ambrosius scripsisset *Consolatio* nominativo usus sicut Cicero. — Inscriptio autem *De Obitu Valentiniani* concordat etiam optime cum § 1: *de Valentiniani iunioris ultimis*; § 6: *in obitu fidelium imperatorum.*

aliquid de Valentiniani iunioris ultimis (§ 1), vix dubitaveris, quin auctor hac editione non solum sororibus Valentiniani ipsique uxori Theodosii, Gallae, consolationem parare, sed etiam in universo orbe Romano memoriam imperatoris ab Arbogaste voluntariae mortis macula infectam purgare voluerit. Oratio ipsa, cui in editione nil additum videtur nisi § 1[171]), formam a rhetoribus antiquis statutam generis consolatorii sequitur[172]), in prima parte lamentationem laudatione auctam (§§ 3—8 θρῆνος, 9—39 ἔπαινος), in altera consolationem (§§ 40—57 παραμυθίαι) exhibens, addito epilogo, ultimo *vale* ex versiculis Cantici Canticorum 5—8 (§§ 58—81). Depinxit igitur Ambrosius imaginem fratris, cuius, ut ita dicam, marginem quendam ex veterum rhetorum praeceptis confecit, imago autem ipsa nova episcopi Christiani inventio est[173]), cum ubique dogmatis Christiani, scripturae sacrae, pastoris animarum zeli colores prae se ferat, pietatis vero divisio ex libro I Off. §§ 126 *sq.* adhibeatur ad enarrationem virtutum Valentiniani §§ 8—38.

2. De codicibus orationis *De Obitu Valentiniani*

Memoriae tradita est haec laudatio funebris, quantum quidem indagare potui, duodequinquaginta mss, quorum duo tantum saeculo undecimo priores, ceteri autem, quamvis posterioris aetatis, tamen interdum meliores sunt vetustioribus. In adnotationem criticam recepti sunt hi novem:

A 1. Audomaropolitanus (S. Omer) 72 saec. VIII/IX membr., 136 fol. in quarto, olim monasterii S. Bertini, maximae auctoritatis monasterii aetate Caroli Magni, cuius filius Hugo abbas eius fuerit; contulit codicem *C. Sch.*, examinavi

---

[171]) Vocabulum *signare* (§ 1 *l.* 5) de viva oratione dici non potest neque dirimi possunt grammatice, quae tota § 1 exhibentur.

[172]) *cf.* Stengel, *Rhetores Graeci III 413 sq.* Περὶ Παραμυθητικοῦ. — F. Rozynski, *Die Leichenreden des hl. Ambrosius* ... 1910, 71—94.

[173]) *cf.* Charles Favez, *L'inspiration chrétienne dans les Consolations de S. Ambroise* (*l. c.* supra nota 123).

ipse ex im. phot.; continet ff. 1—24 Isa., 24—43v Bon., 43v—61v Fug., 61v—89v Iac., 89v—108 Par., 108—119v Val., 119v—135v Ep. 63. — Reliqua de codice *cf.* apud *C. Sch.* in CSEL 32, 1 p. LII. — Sed de sermone nostro paulo aliter iudicandum est ac de libro Par., cum, quae ante rasuram scripta sunt, bene legi possint, sola manuum distinctio aeque difficilis sit.

2. Parisinus bibl. nation. Lat. 1913 saec. IX membr., *P* 286 fol., 320/270 mm, olim Colbertinus 711, prius S. Germani Antissiodorensis, quem contulit *C. Sch.*, inspexi ipse, continet duabus partibus separatis saeculo XV compactis, in priore Augustini Confessiones, Hieronymi epistolas, in altera ff. 196—209v Isa., 209v—221v Bon., 221v—232v Fug., 232v—250 Iac., 250—268v Par., 268v—277v Val., 277v—286v Ep. 63.

3. Parisinus bibl. nation. Lat. 1719 saec. XI membr., *C* 201 fol., 340/250 mm, olim Tellerianus Remensis 238, quem contulit *C. Sch.*, continet ff. 1—53v Exa., 53v—97v Off., 98—109 Isa., 109—119v Bon., 119v—128 Fug., 128v—142 Iac., 142—157v Par., 157v—165v Val., 165v—175 Ep. 63, 175—178 Past., 178—187v Passionem S. Serapiae et vitam S. Paulae, 187v—191v Myst., 191v—201v Sacr.

4. Dunelmiensis (Durham) bibl. cathedralis B. II. 6. *D* saec. XI membr., 85 fol., formae oblongae, olim 'liber beati Cuthberti de Dunelmo', quem contulit *C. Sch.*, continet ff. 1—8 Ioseph, 8—13 Pat., 14—25v Paen., 25v—40v ExcF., 40v—47v Bon., 47v—53 Val., 53—63 Par., 63—72 Abr. I, 72—79 Nab., 79—84 Augustin. Serm. IX PL 38, 75.

5. Parisinus bibl. nation. Lat. 1729 saec. XII membr., *E* 118 fol., 330/230 mm, olim S. Mariae de Prato, deinde Bethuneus, quem contulit *C. Sch.*, continet ff. 1—17 Isa., 17—30 Bon., 30—42v Fug., 42v—61v Iac., 61v—82 Par., 82v—93 Val., 93—107 Ep. 63, 107—118 Nab.

6. Parisinus bibl. nation. Lat. 1920 saec. XIV membr., *B* 273 fol. binis columnis scriptorum, 330/240 mm, originis, ut videtur, ignotae, quem contulit discipulus quidam *C. Sch.*,

examinavi ipse ex im. phot., post varia Augustini, Origenis, Iohannis Chrys., Severini, Bernardi opera continet ff. 149—187 Off., 187—195 Bon., 195—199 Myst., 199—207 Sacr., 207—211 *De obitu Gratiani* (excerpt. ex EPs. 12, 61, 16—35), 211—217 Val., 217—221v Theo., 221v—233 Epp.; sequuntur alia Augustini, Iuliani Toletani opera.

H 7. Ambrosianus J 71 sup. saec. XI membr., 240 fol., 263/175 mm, olim S. Mariae Coronatae Mediolanensis, quem contuli ex im. phot., continet ff. 1—196 Epp., 197—208 *De obitu Gratiani* ut *B*, 208v—226 Val., 226v—240v Theo.

α 8. S. Crucis (Heiligenkreuz Austriae) 254 saec. XII membr., 257 fol., in quarto, quem contuli ex im. phot., continet ff. 1—214 Epp., 214v—226 Theo., 226v—243 Val., 243—245v *Ep. ad Siricium papam*, 245—257 *De obitu Gratiani*, ut *B*.

K 9. Laurentianus S. Crucis XIV dext. 9 saec. XII membr., VI+103 fol., 280/200 mm, quem contuli ex im. phot., continet ff. 1—16 Cassiodori De anima, 16—19 Past., 19—29 Val., 29—72 Epp. 53, 24, 17, 18, 20, 21, 43, 44, 63, ff. 72—79 Theo., 79—88 Augustin. Serm. 37 *Praestabit nobis*, 88—89 De processione sps sci., 89—103 Hieronymi *Ad Eustochium*.

10. Ex hac sola enumeratione apparet duplici via nostram orationem memoriae proditam esse, aut inter epistolas Ambrosii (*BHαK*) coniunctam cum Theo. et excerpto illo *De obitu Gratiani imperatoris* ex EPs. 12, 61, 16—35, aut una cum Isa., Bon., Fug., Iac., Par., Ep. 63 (*APCE*, partim etiam *D*), scriptis scilicet de vita beata caelesti agentibus et a quodam monacho spiritualis confirmationis et consolationis gratia selectis. Haec autem generum divisio ex coniunctione librorum sumpta ipsius textus condicione confirmatur. Nam al-
Π terum genus ex codicibus *APCDE* consistens, quod siglo *Π* comprehendimus, inprimis lacunis manifestis agnoscitur[174]), sed multis etiam vitiis ex difficultate scriptionis continuae vel

[174]) Lacunae generis *Π*: 2 *l.* 5 *nobis*; 8 *l.* 8 *ut* — 9 *granatorum*; 41 *l.* 10 *semper in osculis*; 44 *l.* 2 *vivit* — 4 *cuius*; 48 *l.* 2 *Nemo* — 7 *eversio*; 54 *l.* 2 *patiaris*.

ex deficiente scribae archetypi cultura provenientibus[175]).
Horum codicum *A* et antiquissimus et ceterorum radix est, *A*
cum multa eorum vitia ex mendis codicis *A* orta esse vide-
antur. Intimo autem nexu cum eo cohaeret *P*, qui ex *A* *P*
nondum manu altera correcto derivatus est, cum et lectiones
in *A* post rasuram manu prima codicis *A* correctas neque eas
exhibeat, quae manu altera saec. XI ineunte emendatae
sunt[176]). Sed et ipse scriba codicis *P* leviora libri *A* menda
correxit et manus altera (*Pm2*) posterioris aetatis alios locos
leviter corruptos sanabat, saepe frustra[177]).

11. Ex eodem emendationis conatu novae exortae sunt
corruptelae textus in tribus mss sequentibus, *CDE*, quorum
consensu familia *Γ* intra genus *Π* constituitur. Hae vero saepe *Γ*
a vitiis *Pm2* profectae noscuntur. Tamen interdum ea fa-

---

[175]) Vitiatum est *Π*: 2 *l.* 4 quidem] *tamen*; 5 *l.* 9 mystice] *mystica*; 5 *l.* 12 odor] *dolor*; 7 *l.* 11 praeferant] *praeferunt*; *l.* 12 foveant] *fovent* (coniunctivus, Ambrosio semper modestissime de sacerdotis persona loquente, praeferendus est); 16 *l.* 8 principis humanitati] *princeps humanitatis* (*add. ne* ante *princeps Pm2, dett.*); 17 *l.* 2 deperire] *deperiret*; 19 *l.* 2 sacerdotiorum] *sacerdotum*; 23 *l.* 5 gratia eo] *gratiae*; 26 *l.* 12 iamne venirem] *iam venire* (*B* solus hic omnia recte tradit); 28 *l.* 4 quanti me] *quanta mihi*; 37 *l.* 4 *sq.* pietatem suam iustitia] *pietate sua iustitia(m)*; 37 *l.* 7 misericordiae pro orphano (iungendum est: misericordiae causa pro orphano)] *misericordiae pro orphani A, misericordia est, pro orphani Γ*; 38 *l.* 9 dolori sint, ut] *doloris in tot*; 69 *l.* 12 odor] *honor* (sed *cf.* Cant. 7, 4 *Sept.* μυκτήρ σου ὡς πύργος); ibidem: capitis gloriosus] *caput gloriosum* (sed *cf.* Cant. 7, 6 *Sept.* πλόκιον κεφαλῆς); et multis aliis locis.

[176]) *Pm1* cum *Am1* facit: 7 *l.* 5 ea] *et*; 7 *l.* 13 sapientia] *sapientiae*; 8 *l.* 8 a fluxu] *a fluxa*; 9 *l.* 1 gratiae] *gratia*; 11 *l.* 9 subiciendam] *subiciendum*; 26 *l.* 1 rerum] *regum*; al.

[177]) *Pm2* corrigere studuit: 2 *l.* 2 deplorem] *deploremus m1, deploremur m2*; 1 *l.* 7 *sq.* inhonoratam] *inhonoratum m2*; 4 *l.* 8 Alpium] *alpicum*; 5 *l.* 7 genae rorant] *generarunt m1, generarit m2*; al. — Interdum etiam manus tertia occurrit saec. XII, quae ex aliis mss textum emendare studet. — *Pm1* corrigebat leviora codicis *A* menda, e. g. 5 *l.* 10 deflentis] *deflaetibus A, defletis Pm1*; 5 *l.* 13 celebrabilis] *celebralis A, celebrabilis P*; 10 *l.* 5 *saeculum saeculum A, saeculum saeculi P*; 23 *l.* 3 quidam] *quidum A*, quid non *P(CE)*; al.

C milia ad indagandum textum genuinum iuvamur[178]). *C* autem ex *P* solo descriptus esse non potest, — id quod a *C. Sch.* CSEL 32, 1 p. XXXX nota 2 indicatur —, cum suis lectionibus aut aliunde sumptis aut coniectura inventis nimis ab eo dif-
E ferat[179]). *E* vero modo cum *C*, modo cum *D* congruens ex eo exemplari descriptus videtur, unde ambo illi exorti sunt, praesertim cum coniecturas et lacunas *D* proprias plerumque devitet[180]).

BHα 12. Altero igitur genere *BHα* ad supplendas generis *Π* lacunas et emendanda eius vitia adeo opus est, ut plerumque his codicibus consentientibus textum genuinum exstare censendum sit. Tamen ipsi quoque levibus mendis communibus, quibusdam coniecturis perpoliendi textus gratia factis, una quoque lacuna, licet parva, paulum depravati ex eodem archetypo orti agnoscuntur, cuius menda in genere *Π* non re-

[178]) *Γ* lacunis, ut 1 *l.* 9 *de*, praesertim vero coniecturis aliisque conatibus corrigendi textus generis *Π* cognoscitur, velut 3 *l.* 4 huc] *hic*; 4 *l.* 11 utendum] *tuendum*; 5 *l.* 7 lacrimis] *lacrimas*: ob sequens mendum *generarit* pro *genae rorant*; 9 *l.* 6 quae quaerit eum] *quaerenti illum (Vulg.)*; 9 *l.* 13 deliciarum] *divitiarum*; al. — Interdum ad pristinum sui generis textum in *A* conservatum revertitur, ut 48 *l.* 7 vobis] *a vobis*; 49 *l.* 7 gnara] *ignara*; 49 *l.* 10 avertere] *advertere*; inprimis animadvertas velim 12 *l.* 11 *iniuriam*, quem accusativum restituendum esse ex *Aa.r. PΓ* censui, dependentem a participio perfecti mediali *contemptus*, quod in *Pm1* conservatur, quodque fortasse primo *contemtus* scriptum est (sic Ravennas saec. V in libris Spi. semper!); retinui hanc lectionem recensionis ratione efflagitatam probato deponentiali usu huius verbi loco in Thes. L. L. IV 635, *l.* 8 *sq.* allato (*qui hanc praeceptionem comtempti fuerint* Canon. P. L. 36, 893 B) et observatis, quae E. Loefstedt ad Peregrinationem Aetheriae p. 214 *sq.* de hoc usu sermonis vulgaris editores monuit.

[179]) Saepissime enim *C* contra *P* facere ex singulis paginis videri potest.

[180]) *E* magis cum *C* cohaeret, velut 3 *l.* 1 admonitio] *admonitione*; 4 *l.* 11 exordio] *exordium*; 5 *l.* 10 deflentis] *deflens*; 15 *l.* 5 *ludis om.*; 26 *l.* 12 *venturam om.*; al. — Interdum cum *D* facit, ut 9 *l.* 8 portavit] *portaverit*; 24 *l.* 2 praefecto] *profecto*; 30 *l.* 5 *et — populus om.*; 35 *l.* 5 sui] *sua*; 56 *l.* 8 eius *pr. om.* — Sed quotiens *D* solus sit, ex singulis paginis videas, velut 1 *l.* 9 sit dolentis] *dolentis sit*; 2 *l.* 5 inplere] *adimplere*; 2 *l.* 10 agnoscimus] *cognoscimus*; *l.* 11 plena] *add. est*; 3 *l.* 1 admonitio] *ammonitio est*; 5 *l.* 6 quidem] *quam*; 8 *l.* 4 quidem] *inquam*; al.

periuntur[181]). Et quidem *B* horum trium optimus est, licet *B* suis vitiis interdum omni sensu carentibus infectus sit[182]); nam hic illic contra ceteros genuinam lectionem, quam ipse sane coniectura restituere vix potuit, solus conservat[183]). Quare eum ex archetypo quodam antiquissimo nondum permixtione cum genere *Π* depravato ortum esse existimes. — *H* et *α*, ubi contra *B* faciunt, numquam soli genuina testantur, sed aut cum altero genere permixti sunt aut ex eodem quo *B* archetypo orti vitia codicis *B* propria vitantes una cum ceteris verum textum exhibent. Ceterum uterque, ut patet, suis vitiis, lacunis, coniecturis laborat[184]), et *α* ex *H* vel ex codice, qui

---

[181]) Lacuna codicum *BHα* communis: 34 *l.* 2 *ipse.* — Menda communia: 6 *l.* 8 fletu] *fletum*; 7 *l.* 11 foris] *floris*; 10 *l.* 7 habebit] *habet*; 13 *l.* 8 delictum] *delicta* (*Vulg.*); 39 *l.* 11 persequuntur ... diligunt] *persequantur ... diligant*; 44 *l.* 7 ut non tristes sitis] *ut non contristemini* (*Vulg.*); 51 *l.* 3 hoc voti] *hoc votum*; 56 *l.* 2 *sq.* sacramenta caelestia] *sacrata mysteria*; ibid. nepotis (*cf.* Verg. Aen. VI 884!)] *piam*: Valentinianus *nepos* dici potest sensu translato tamquam successor Augusti, *filius aliquis de magna stirpe nepotum* (Verg. Aen. VI 864).

[182]) Vitia cod. *B*: 1 *l.* 8 refugisse] *reliquisse*; 2 *l.* 9 deesse] *deesset*; 3 *l.* 11 *mentis om.*; 4 *l.* 9 amnium] *animum*; 6 *l.* 5 Gratianum] *granum*; 9 *l.* 12 emendatioris] *eminentioris*; 10 *l.* 14 reficiam] *recipiam*; 20 *l.* 7 *et frater non fuit om.*; 40 *l.* 7 maerorem] *memoriam*; 41 *l.* 2 abstergebo] *abstergendo*; 50 *l.* 4 defleverunt] *defluerunt*; 60 *l.* 1 pyxis eburnea] *pisis oburnea*; 62 *l.* 4 reniteret] *redderet*; 69 *l.* 3 stagna] *sunt agna*; al.

[183]) *B* solus genuinam lectionem conservat: 14 *l.* 5 *memineris (cet.: ne memineris)*; 39 *l.* 5 *illi* (scil. *discipulo*); 66 *l.* 8 *conmonitione* (communione *cet.*): *cf.* Cant. 7, 1 (§ 65 *l.* 1): *Convertere, convertere = iterata conmonitione!*

[184]) *H* mendosus est: 6 *l.* 4 percussa eras] *percusseras*; *l.* 5 amitteres] *mitteres*; *l.* 12 nitere] *nitare*; 11 *l.* 10 propter onera] *preponere*; 41 *l.* 5 *lacrimis om.*; 47 *l.* 7 hunc] *hinc*; 49 *l.* 5 voverat] *vocaverat*; 57 *l.* 7 sublatus] *sublevatus*; al. — *α* mendosus est: 1 *l.* 4 dirigimus] *intendimus*; *l.* 9 dolentis] *dolendi*; 2 *l.* 6 *eius om.*; 3 *l.* 1 tamen] *non*; *l.* 2 *flent et inviti om.*; al. — Studet corrigere cod. *H*: 11 *l.* 10 propter onera] preponere *H*, *prae pondere α*; 26 *l.* 12 iamne venirem] iam venirem *H*, *iam venire α*; 28 *l.* 6 ut] non *H*, *quo α*; 36 *l.* 1 advertimus] *advertamus*; *l.* 3 consolabatur] *se consolabatur*; al. — Quia eius lectiones saepe ad Amerbachium transierunt, eum recepimus.

codicis *H* simillimus erat, derivatus est[185]). Ad vulgatum autem textum editionis Amerbachianae eos multum contulisse infra demonstrabitur.

K 13. Magis ex utroque genere permixtus est *K*, qui maxime offendit coniecturis arbitrariis, lacunas fere omnes cum *Π* communes suasque proprias habet, vitia generis *Π* interdum ex familia *BHα* sanat, rarissime solus bona praebet[186]).

14. Quae cum ita sint, textus ita nobis restituendus videbatur, ut ceteris paribus praeferendus esset codicum *BHα* consensus, vitia vero eorum ex genere *Π* sanarentur. Historia autem textus sequenti stemmate figurata ita videtur posse comprehendi: Ex ipsius Ambrosi editione (*a*) paucis mendis infecta orationis Val., quae propter nexum cum epistolis ad Valentinianum scriptis (17, 18, 21, 24 et de eius morte ad Theodosium Ep. 53) mox in codicibus Ambrosianis cum corpore epistolarum iungebatur, descriptus est archetypus antiquissimus generis *BHα*, *b*, unde, intercedentibus certe quibusdam mss nobis ignotis, derivatus est communis archetypus codicum *B* et *H*; ex *H* descriptus est *α*; multo post archetypum generis *BHα* de exemplari lacunis mendisque deformato a^x, archetypo generis *Π*, intervenientibus aliis,

---

[185]) *α* ex *H* pendet: 1 *l.* 2 tamen quoniam] *quoniam tamen*; *l.* 5 *signare om.*; *l.* 9 simul] *add. ut*; *l.* 10 *sq. mihi vel ad praesentem om.*; 3 *l.* 4 tractus] *tractu*; 3 *l.* 9 fleo] *flent*; 5 *l.* 2 *dictum—Hierusalem om.*; 7 *l.* 15 *lilia, et om.*; al. — Ubi cum aliis facit, ratio tam manifesta est, ut dependere codicem *α* ex illis non pateat.

[186]) Coniecturae codicis *K*: 2 *l.* 8 barbaro] *barbarorum*; 3 *l.* 8 acerbant dolorem] *aceruant dolores*; 5 *l.* 9 plenam] *primam*; 6 *l.* 10 ecclesiae] *add. iste sunt*; 13 *l.* 3 ad seriora] *in saniora*; 15 *l.* 2 resecandam] *nec secundum*; 16 *l.* 1 audire] *cum audiret*; 56 *l.* 6 spiritum] *bustum*; al. — Lacunae propriae exstant: 3 *l.* 13 *ad*; 6 *l.* 7 *pie*; 11 *l.* 7 *sq. adulescenti, grave*; 16 *l.* 4 *vero*; 24 *l.* 7 *iter*; al., et omnes fere lacunae generis *Π*. — Cum codice *B* genuinam servavit lectionem: 5 *l.* 10 *deflentis*; 16 *l.* 8 *principis humanitati*; 17 *l.* 2 *deperire*; 18 *l.* 1 *sq. hominem nobili ortum genere et locupleti prosapia*; 26 *l.* 12 *venirem*; 28 *l.* 4 *quanti me*; al. — Ex *K* solo recepimus: 67 *l.* 6 *exsolveres*; 69 *l.* 10 *ut lilium*.

ortus est, codex *A*, unde variis viis reliqui eiusdem generis descenderunt.

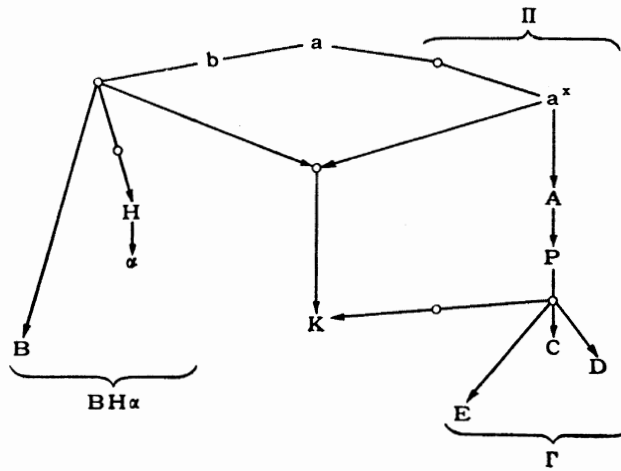

15. Deteriores denique in adnotationem criticam non *Dett.* recepti, sed multis locis a me vel ab aliis examinati hi sunt in Tabula codicum admissi:

Generis *BHα* saec. XV nr. 5, 107; saec. XVI nr. 45, 46, 166, 171;

Generis *Π* sunt atque magis cognati codicibus *AP*: saec. XI nr. 223; saec. XIV nr. 207; magis familiae *Γ* propinqui: saec. XII nr. 20, 177, 232; saec. XIV nr. 201, 204, 242; saec. XV nr. 56; ex utraque familia generis *Π* permixti, ac primum quidem recensionis cuiusdam Cisterciensis saec. XI ex./XII in. nr. 90; saec. XII nr. 195, 253, 294; saec. XIII nr. 38, 42; deinde item permixti, originis Italicae saec. XV nr. 118, 124, 125, 261, 270, 284; postremo ad modum codicis *K* permixti saec. XII nr. 37, 156, 212, 213, 249 (exc.), 265 (exc.); saec. XIII nr. 64; saec. XIV nr. 69; saec. XV nr. 97, 108, 119, 286.

De editionibus vero huius et sequentis orationis infra simul tractabimus.

V

DE OBITU THEODOSII

1. De tempore et indole huius orationis[187])

1. Theodosius, postquam Eugenius Valentiniano iuniore interfecto ab Arbogaste die 22 Augusti anno 392 imperator occidentis pronuntiatus est, illum aggredi diu cunctatus erat. Cuius cunctationis ratione habita Ambrosius Eugenio duabus epistolis se in partes suas trahenti non respondit. Cum vero cultum paganum per eum restitui animadvertisset (Ep. 57, 6. 11), fidelium communione ei interdicendum esse indicavit, nisi revocaret (Ep. 57, 8), ac per Bononiam Florentiam recessit, ne cum 'imperatore' a Theodosio neque reprobato neque approbato conveniret (autumno anni 393). Denique cum Eugenius Mediolano, ubi *nec orandi illi cum ecclesia societas* tribuebatur, ad decertandum cum Theodosio profectus esset (V. A. 31), circiter Kal. Aug. anno 394 in sedem rediit Ambrosius (V. A. 31; Ep. 61, 2). Theodosius autem interea ex oriente profectus apud Frigidum fluvium a. d. VI Id. Sept. devicit Eugenium, quem in fuga captum milites ante oculos Theodosii supplicio adfecerunt. Quare Arbogastes quoque, postquam duos dies per montes erravit, ipse sibi mortem conscivit[188]). Ambrosius

---

[187]) De hac oratione *cf.* Rauschen, 409—415; 430—433. — H. Seeck (l. c. not. 162) V, 244—259; cuius errores correxit Campenhausen, 246—255. Hunc sequitur Palanque, 277—305 (ubi invenias optimum orationis huius commentarium) et 551 *sq.* — Similiter Dudden, 423—441. — De §§ 41—56 L. Laurand, L'oraison funèbre de Théodose par Saint Ambroise: Discours prononcé et discours écrit (Revue d'Histoire Ecclésiastique CVII, 1921, 349/50); Charles Favez, L'Episode de L'Invention de la Croix dans S. Ambroise (Revue des Etudes Latines 10, 1932, 423). — Praeterea consultandi sunt libri, qui supra in nota 123 allati sunt. — De paenitentia Theodosii similibusque quaestionibus optime egerunt Campenhausen et Palanque, ubi omnes commentarios, quibus de ea re agitur, reperias.

[188]) Hoc bellum ab aequalibus discrimen extremum inter deum Christianorum et Diocletiani deos, Iovem Herculemque, quorum statuis iuga Alpium ornaverat Arbogastes, putatum esse videmus ex Augustini

vero epistolam Theodosii, qua ei victoriam nuntiavit rogavitque, ut pro ea gratias ageret deo, in altari deo obtulit atque praemissis epistolis (61 et 62) ad impetrandam reorum absolutionem imperatori Aquileiam obviam iit. Qui venia statim hostibus concessa meritis et orationibus Ambrosii se esse servatum professus Mediolanum secutus est episcopum (V. A. 31)[189]), ubi primo paenitentiam publicam, *quod hostes in acie prostrati sunt*, egit nec sacramentorum consortio se dignum arbitrabatur, *donec domini circa se gratiam filiorum experiretur adventu* (Theo. 34), Honorii scilicet Gallaeque Placidiae[190]), quos Ambrosio in ecclesia tradiderat custodiendos (V. A. 32). Episcopus autem identidem res a Theodosio gestas coram populo commemorabat, id quod ex tractatu De Fuga saeculi et Psalmorum 45, 47, 48 explanatione fortasse tum ortis intellegi potest[191]). Sed paulo post filiorum adventum Theodosius hydropisi adfectus a. d. XV Kal. Febr. anno 395 vita excessit[192]).

2. Quadragesimo post die, ut ipse dicit, Ambrosius hanc laudationem *De Obitu Theodosii*, die dominica a. d. V Kal. Mart., *adsistente sacris altaribus Honorio principe* (§ 3), praesentibus multis militibus (§§ 6 *sq.*) habuit. Lecto inter sacrum ipsum psalmo centesimo decimo quarto per lectorem (§ 17) episcopus, qui tunc de psalmis agere solebat, eum de mortuo imperatore interpretatur. Hoc orationis caput (§§ 17—38)

De Civ. Dei V 26, Ambrosii oratione Theo. 7, Orosio VII 35, 11—19, Theodoreti Hist. Eccl. V 24, Rufini Hist. Eccl. II 33, Zosimi Hist. IV 58; De 'miraculo' venti in pugna ipsa facto *cf.* Ambros. Ep. 61, 2; 62, 4; EPs. 12 36, 25; Augustini De Civ. Dei V 26; al. (Rauschen 412, not. 1). — De morte Eugenii et Arbogastis: Zosimi Hist. IV 58; Rufini Hist. Eccl. II 33; Socr. Hist. Eccl. V 25; Sozomen. Hist. Eccl. VII 24.

189) Utrum Romam quoque victo Eugenio visitaverit necne, videas apud Rauschen 413 *sq.*

190) *cf.* Claudian. De III cons. Hon. 102—130; De VI cons. Hon. 88—96; Rufin. Hist. Eccl. II 34.

191) *cf.* Palanque, 296—301; 549—551.

192) *cf.* Socr. Hist. Eccl. V 26; Chronicon Paschale ad ann. 394.

antecedit brevissima quaedam lamentatio (§§ 1—3) et expositio ultimae voluntatis imperatoris (§§ 4—5), tum commendatio fidei imperatoribus iuvenibus, Arcadio et Honorio, praestandae (§§ 6—11) et laudatio pietatis defuncti (§§ 12—16). Sequitur autem interpretationem psalmi CXIV (§§ 17—38) post brevem transitum de Maximo Eugenioque (§§ 39—40) narratio eloquentissima de crucis Christi inventione, qua hereditas fidei a Constantino Magno relicta exemplum proponitur Honorio ac militibus (§§ 40—51), deinde iterata gloriae caelestis Theodosii Gratianique descriptio (§§ 52—53), postremo consolatio et exhortatio Honorii (§§ 54—56).

3. Ergo multum differt haec oratio a ceteris laudationibus funebribus Ambrosii, cum neque consolationibus adnumerari, ut ExcF. et Val., neque mera laudatio nominari possit. Quid igitur sibi vult? — Laudatur quidem Theodosius, nec tamen exprimendi doloris causa, ut in laudationibus Romanis fieri solebat, neque adeo consolandi gratia, sed ut militibus fides erga filios inculcetur; laudatur Constantinus atque Helena, neque vero ad augendam Theodosii gloriam, sed item ut exemplar Honorio exercituique proponatur (§§ 41—51). Ad eundem finem redeunt singulae orationis partes, quas supra commemoravimus, ut ultima Theodosii voluntas exsecutioni mandetur (§ 5), ut Theodosii laus simul exhortatio sit filiorum ad imitandas eius virtutes (§§ 17—32), ut familiaritas imperatoris cum episcopo, sollicitudo eius in propaganda ecclesia (§§ 33—38) oratione comprehendatur ad deum, *ut eum in filiis repraesentet* (§ 36), ut denique ipsa consolatio Honorii (§§ 54—56) magis admonitio eius fiat. Itaque tota in eo est, ut hereditas publica Theodosii ratioque eius agendi cum ecclesia continuetur in filiis. Ergo oratio *De Obitu Theodosii* sub laudationis funebris forma publica est oratio Ambrosii, qua efficere studet, ut rei publicae gerendae ratio a Theodosio inaugurata a filiis conservetur.

4. Reliquum est, ut investigemus, num habita sit talis, qualis edita est ab auctore. Nam quicumque observaverit

eum iam § 33 *sermonem peroratione concludere* et per viginti tres paragraphos, id est tam diu fere, quamdiu ante locutus erat, loqui pergere, aut valde desipientem putabit oratorem aut aliqua post adiecta esse suspicabitur. Ac vere inde a § 40 verbis *Cui licet baptismatis gratia* . . . usque ad finem § 41 *inde Gratianus et Theodosius* omnia omitti possunt sine sententiae lacuna. His vero omissis vera peroratio habetur, licet ea quoque satis longa sit (§§ 33—40 et 52—56). Quare existimaverim Ambrosium totam de inventione crucis narrationem post orationem ipsam addidisse, reliqua autem omnia fere, ut sunt, coram populo in ecclesia Mediolanensi locutum esse[193]).

5. Inscriptio denique sublatis variis variorum scribarum additamentis in utroque genere mss est *De Obitu Theodosii*, id quod ex adnotatione critica patet.

2. Quibus codicibus memoriae prodita sit oratio

Ob eandem rationem, propter quam oratio *De Obitu Valentiniani*, etiam haec iam antiquitus in corpus Epistolarum recepta est. Nam ex sexaginta quattuor mss sexaginta tres laudationem funebrem de Theodosio decem (vel septem) libris Epistolarum Ambrosii adiungunt, quorum viginti sex una cum sermone contra Auxentium (apud Maurinos post Ep. 21) et cum Ep. 22 et cum Nab., undecim alii solam hanc orationem, viginti duo utramque orationem imperatoriam, quattuor insuper libros ExcF. Quorum omnium in adnotationem criticam recepti sunt hi:

1. Parisinus bibl. nation. Lat. 1920 saec. XIV = Val. nr. 6, collatus a discipulo quodam *C. Sch.*, examinatus a me ex im. phot. *B*

2. Berolinensis bibl. nation. theol. Lat. fol. 908 saec. IX membr., 320/220 mm, olim Capituli Bellovacensis, quem *R*

---

[193]) *cf.* Favez, l. c. supra not: 187.

inspexi ipsum et contuli ex im. phot., continet Epp. libros X, Theo., Ep. 22, Nab.

V 3. Vaticanus ant. Lat. 286 saec. IX/X membr., I + 209 fol., 270/190 mm, collatus a *C. Sch.*, examinatus a me ex im. phot., continet Epp., Theo., olim etiam Ep. 22 et Nab., quae deperierunt, ut ex f. 18 et 208 patet.

A 4. Parisinus bibl. armamentarii 1244 saec. XI membr. = ExcF. nr. 13, *A*, collatus a *C. Sch.*, inspectus a me.

L 5. Parisinus bibl. nation. Lat. 1748 saec. XII membr., olim Colbertinus nr. 1047, 193 fol., 330/250 mm, quem contulit *C. Sch.*, examinavi ipse, constat e quattuor collectionibus operum Ambrosii; 1. ff. 2v—60 Fid., Spi., Inc., 2. ff. 60v—90 Vgs., Vid., Vgt., ExhV., Laps.; 3. ff. 90—120 Theo., Ep. 22, Nab., Epp. selectae; 4. ff. 120v—193 ELuc.

C 6. Coloniensis ecclesiae cathedralis 32 saec. X membr., 195 fol., 320/220 mm, quem contulit *C. Sch.*, continet Epp. libros X, Theo., Ep. 22, Nab., conspectum imperatorum Romanorum usque ad Iustinum.

H 7. Ambrosianus J 71 sup. saec. XI membr. = Val. nr. 7, *H*, quem contuli ex im. phot.

α 8. S. Crucis (Heiligenkreuz Austriae) 254 saec. XII membr. = Val. nr. 8, *α*, quem contuli ex im. phot.

K 9. Laurentianus S. Crucis XIV dext. 9 saec. XII membr. = Val. nr. 9, *K*, quem contuli ex im. phot.

10. Postquam in codicibus orationis Val. perlustrandis observavimus generis *BHα* paucissimos testes esse eosque iuniores, in Theodosiana oratione permixtionem utriusque generis adeo progressam esse invenimus, ut *B* saepe solus verum textum testetur, immo ut is codex proprium genus existimandus sit.

B Nam plus centum lectiones singulares solus *B* exhibet, quarum pars mera librarii menda[194]), pars coniecturae cuius-

[194]) Menda codicis *B*: Lacunae: 1 *l.* 4 *e*; 3 *l.* 1 *et*; 5 *l.* 2 *iam*; 6 *l.* 3 *et pr.*; *l.* 5 *est tert.*; 8 *l.* 9 *autem*; 40 *l.* 14 *dei*; 9 *l.* 4 *nostri*; *l.* 9 *vidit*; 14 *l.* 5 *quam ira in ultionem excitari*; 30 *l.* 8 *lacrimam.*

dam emendatoris[195]), aliquae sine dubio genuinae sunt[196]), reliquae ut dubiae in textum non sunt receptae[197]). Sed pluris aestimaveris, quod modo solus, modo cum *C* vel cum *A* vel cum *Hα*, qui ceteroquin, ut videbimus, ex parte vulgatae recensionis stant, lacunas reliquorum supplevit ita, ut, quae affert, ex coniectura hausta esse non possint[198]). Quare etiam aliquas eius lectiones, quas una cum *C*, *A*

Alia menda: 2 *l.* 2 adscitus] *abscitus*; 3 *l.* 1 proxime] *proximo*; *l.* 5 iusta] *iura*; 5 *l.* 4 inmane quantis] *in annis quantis*; 10 *l.* 16 sonum] *sonunt*; 13 *l.* 3 *sq.* commotio] *commotior*; 15 *l.* 1 dubitabit] *dabit et*; *l.* 13 a Syris] *ab assiriis*; 18 *l.* 5 cognitor] *conditor*; 24 *l.* 5 captivantem] *captivitatem*; 25 *l.* 2 gratiam dei] *de gratia*; 30 *l.* 5 lubrico] *libri eo*; 40 *l.* 2 regnare cognoscit] *regem recognoscit*; al.

[195]) Coniecturae codicis *B*: 8 *l.* 6 *sq.* *scriptura docet*; 9 *l.* 9 *angelicum*; 14 *l.* 4 *sq.* laudem] *add. etiam*; 23 *l.* 2 *sq.* et in mortis dolore dominum] *dominum et in morte*; 27 *l.* 2 sum (*cf.* II. Reg. 24, 17 *Sept.* εἰμι)] *adsum*; 28 *l.* 15 sponsio] *possessio*; 37 *l.* 9 quarto decimo] *centesimo undecimo*: librarius non videns Ps. 14 re vera laudatum esse in § 2 *(in tabernacula Christi . . . adscitus)* et § 37 *l.* 3 *(in montem domini sanctum)* ex § 26, ubi Ps. 111 vere laudatur, coniecturam prompsit. Fortasse agitur de lectione psalmi 14 liturgica, quae orationem praecessit, sicut lectio Ps. 114 (§ 17 Theo.), similiter ut in libr. ExcF. I 61 Ps. 23 et Ps. 14. — ibidem *l.* 9 psalmus] *add. alleluia*, quia non vidit agi de numerorum allegoria '14' et '114'. — 55 *l.* 1 etiam] *add. archadi*, neque animadvertit Arcadium Constantinopoli remansisse solumque Honorium orationi interfuisse. — Similia, sed minoris momenti, passim inveniuntur.

[196]) Genuinas lectiones *B* solus exhibet: 1 *l.* 6 *quae*; 4 *l.* 8 *sanctum*; 17 *l.* 10 *tacetur genus*; 37 *l.* 10 *perfectionem . . . formatur*; 46 *l.* 5 *pater* (*cf.* Luc. 23, 34); *l.* 9 *emicuit, ut*; 47 *l.* 7 *innexa*; 48 *l.* 4 *Romani clavus imperii . . . regit*; *l.* 6 *consueverant*; *ll.* 8—10 *habena . . . habena . . . praeceptio. Habeant*; 51 *l.* 13 *Christiani*; 56 *l.* 10 *illi* (scil. Constantinopoli).

[197]) Lectiones codicis *B* dubiae: 5 *l.* 9 et deficientum testamenta] *ad faciendum testamentum*; 39 *l.* 13 *iniquus om.*, fortasse iure, cum adiectivum difficultate non careat et addi potuerit a correctore quodam, qui sub elocutione *esse desivit* Origenismum suspicatus est. Alia passim.

[198]) Lacunas vulgatae recensionis supplevit *B* solus vel cum *C*, vel *A*, vel *Hα*: 8 *l.* 1—2 *Theodosii — sit*; 15 *l.* 12—14 *et — domino* (24 verba!); 22 *l.* 7—8 *aut - - es*; 25 *l.* 12 *nocet*; 29 *l.* 11 *propheta*; 40 *l.* 9 *se*; 45 *l.* 11 *quod pr.*; *l.* 12 *scripsi tert.*; 53 *l.* 4 *Theodosius* — 6 *grave* (15 verba!).

vel $H\alpha$ exhibet, recepimus, ubi ceteri codices corrupti videntur[199]).

11. Ex his, quibus vulgata quaedam forma textus memoriae proditur, inprimis $RVH\alpha$ inter se cohaerent, quos
Φ sub siglo Φ comprehendimus. Sed de familia loqui hic vix possumus, cum rarissime neque umquam lacunis vel mendis insignibus hi quattuor soli inter se concordent[200]).

12. Saepius reliqui contra *B* faciunt, id quod in adnota-
Ω tione critica siglo Ω exprimitur, quo tota forma textus vulgata indicatur. Haec quotiens contra *B* textum genuinum exhibeat, ex multis vitiis vel coniecturis a scriba codicis *B* ipso vel eius fonte exortis in singulis fere paginis adnotationis criticae apparet. Utroque igitur genere etiam hic ad restituendum textum Ambrosii utendum est. Quae vero singuli vulgatae recensionis codices contra *B* propria praebent, nullius fere momenti sunt[201]).

---

[199]) *B* cum *C*, vel *A*, vel $H\alpha$ conservant genuina: 1 *l.* 9 *solerent BCHa* (coniunctivus consecutivus!); 3 *l.* 3 *quia* (*qui* excluditur sequente *et hic l.* 4 *sq.*); 3 *l.* 8 *inquit*; 25 *l.* 6 *gemino septo*; 28 *l.* 7 *stabulum*; 29 *l.* 10 *caelestium*; 30 *l.* 3 *dirigit*; 42 *l.* 7 *illam* (agitur de elevatione Helenae); 46 *l.* 4 *inscriptus in titulo*; 56 *l.* 14 *sepulti*; al.

[200]) $\Phi = RVH\alpha$ stant per se soli 29 *l.* 13 convertendum] *convertendam*; 30 *l.* 3 dirigit] *dirigere*; 30 *l.* 15 revertitur] *revertit*. Haec ad constituendam familiam propriam non satis esse nemo non videt. Ubi vero cum aliis vulgatae recensionis mss faciunt, ea ex permixtione lectionum exorta esse patet.

[201]) *R* multis mendis infectus interdum manu altera saec. XI correctus est. — *V* lectionis variae in Italia a saeculo X ad XII usitatae exemplar vetustissimum est. — *A* plerumque sequitur mss *RV*, interdum, ut vidimus, *B*, vel potius exemplar codice *B* vetustius cum eodem congruens; propriis tamen lacunis aut coniecturis non caret. — *L* proximus est codicis *A*, etsi ipse quoque interdum ex avis codicis *B* hausit. — Hoc maxime fecit scriba codicis *C*, qui lacunas fere omnes vulgatae ex libro codicis *B* simili resarsit, hic illic menda inde recipiens, velut 11 *l.* 2 siti] *satis*; 48 *l.* 1 sapienter] *sapiens*; 54 *l.* 5 tetra] *terra*; vel utriusque generis lectiones absurde coniunxit, ut 28 *l.* 12 *hereditariam B, de qua* Ω, *hereditariam de qua CA*; 48 *l.* 8 *habena B*, ceteri: *fides habent* (vel *fides habetur*, vel *fidem habent*, vel *fides. Habet*, vel *ha-*

13. De archetypo inquirentes unum tantum deteximus vitium commune omnium mss 28 *l.* 6 *cuiusque*, quod pro *cursu usque* scriptum esse conieci, cum substantiva illa in deterioribus quibusdam addita et a Maurinis recepta, velut *sudore (A)*, *labore* (Dett. tab. codd. nr. 262, 270), *operis sudore* (Amerbach, Maurini) arbitraria sint, codice *K* autem solo via emendationis recta indicetur, qui pro *cuiusque* praebet *cursu*, methaphora *cursus vitae* Ambrosio familiarissima in sequenti enuntiato occurrente. Sed addendum censui adverbium *usque* (= 'nulla interposita mora', usu poetarum), quo explicatur origo deformationis. Alterum vero locum, ubi quis communem corruptelam suspicari possit 2 *l.* 1: *Et ille quidem abiit sibi regnumque non deposuit, sed mutavit* . . . ex consensu mss *BCVK* intactum retinendum putavi, cum additus infinitivus ille *accipere* in *AL* interpolationem sapiat ex loco evangelii librariis medii aevi obvio Luc. 19, 12: *Homo quidam nobilis abiit in regionem longinquam accipere sibi regnum*, atque cum codices ipsi suspecti sint, neque minus *Hα*, ubi exhibetur: *abiit sibi in regnum, quod non deposuit, sed mutavit* . . . Quare hic dativum commodi Ambrosio tam familiarem exstare existimo: *Et ille quidem abiit sibi* eqs.

14. Quae cum ita sint, unum illud vitium commune 28 *l.* 6 ex Ambrosii editione sola explicari posse puto, quippe quae hoc vel illo scribarum mendo sane non fuerit libera. Ex hac, quam in sequenti stemmate *a* appellamus, derivatur codex *B* intercedentibus quibusdam mss satis vetustis, quorum sive is, qui codicem *B* ipsum praecedit, sive alius a scriba docto confectus erat, qui coniecturas quasdam introduxit. Vulgata autem recensio, quae etiam in antiquiorem textus formam magis magisque influxit, ad unum reducitur exem-

---

bent); fides habenta (sic!) *C*; al. — *Hα* inter se artius cohaerentes, ut in Val., etsi ex avis codicis *B* aliqua servaverunt, tamen permixtione progrediente vulgatae similiores sunt quam *B*. — *K* inter *V* et *H* vacillans Italicae textus formae iunioris exemplar esse potest.

plar saeculo nono vix antiquius, ex quo reliqui hoc fere modo derivati sunt:

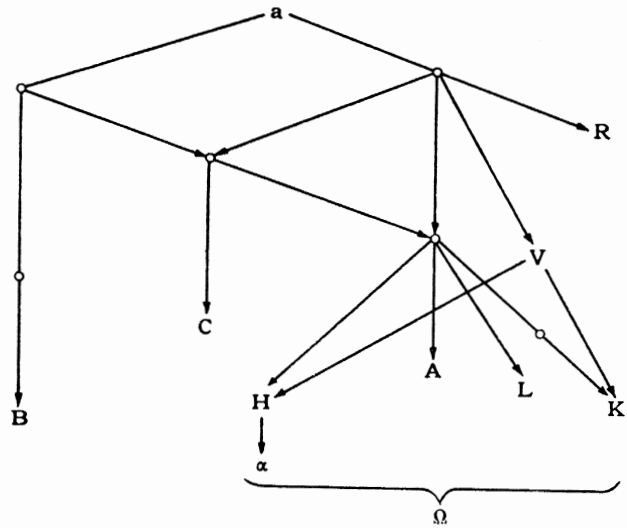

Dett. 15. Ex ceteris mss in adnotationem criticam non receptis cum codice V cohaerent hi Italici: saec. XI nr. 255, 262, saec. XII nr. 282, saec. XV nr. 118, 124, 125, 261, 270, 284; cum *R V* hi, praecipue ex Gallia orti: primum saec. XII nr. 21, 37, 213, saec. XIII nr. 38, omnes inter se propinqui, deinde item inter se cohaerentes: saec. XII nr. 115, saec. XIV 204, 242; tum hi Britannici duabus classibus distincti: saec. XI nr. 142, 147, saec. XII nr. 138, saec. XV nr. 75; altera classis: saec. XII nr. 54, saec. XV nr. 51, 58, 146, 191. Magis codici A similes sunt hi Gallici: saec. XI nr. 313, saec. XII nr. 13, 245, saec. XIII nr. 214, 215, saec. XV nr. 104. — Inter *R V* et *A L* stant saec. XI nr. 168, saec. XII nr. 60, 89, 149. — Codicibus Hα propinqui sunt saec. XII nr. 2, saec. XIV nr. 48, saec. XV nr. 5, 80, 107, 171, saec. XIV nr. 166. — Cum *K* plus minus concordant saec. XII nr. 212, saec. XV nr. 119, 286. Varie permixti sunt saec. XI nr. 101, 238, saec. XII nr. 41, saec. XIV nr. 64, 69, 98, 150, saec. XV nr. 121, 301.

16. Postremo de editionibus utriusque orationis imperatoriae agendum est. Primus eas typis impressas edidit Cribellius presbyter Mediolani per Magistrum Leonardum Pachel die 18 Decembris anno 1490[202]). Inter Epistolarum libros X sub numero 36 (in quinto libro) recepta est oratio *De Obitu Valentiniani*, quam sequitur sub nr. 37 epistola ad Theodosium scripta *Silentium meum* (Ep. 53 Maur.) et sub nr. 38 per errorem typographi ab editore in folio ultimo notatum antecedit (!) *De Obitu Theodosii*. Cribellius etsi praecipue codicem *H* sequitur, tamen etiam alios videtur consuluisse, quia hic illic menda vel lacunas codicum *Hα* bene correxit. Nec desunt tamen absurda typographi menda[203]), quae non minus quam bonae lectiones plerumque in editionem sequentem Amerbachii transierunt. Unde Cribellii librum *a* editori Basileensi notum fuisse manifestum est. Solam autem Basileensem editionem in adnotationem criticam recepisse satis esse puto, utpote quae facilius inveniatur et in omnibus fere cum Cribellio concordet, exceptis multis typographi Mediolanensis mendis[204]). Nec plus novi adfert Erasmus in edi-

---

[202]) *Epistolarum sancti Ambrosii libri decem* (continent 88 numeros inclusis orationibus Val. et Theo. et ceteris partibus Epistolarii Ambrosiani, velut Relatione Symmachi, al.), *De vocatione omnium gentium libri duo, Sermones S. Ambrosii* (continet 90 sermones, plerosque Maximi Taurinensis), *Orationes dicendae ante inchoationem missae (Summe Sacerdos; Summa et incomprehensibilis ...), S. Ambrosii liber De Sacramentis et Mysteriis, De Virginibus libri tres, De Viduis, De Cohortatione Virginum, De Institutione Virginis, De Ieiunio. Impressum Mediolani per Magistrum Leonardum Pachel 1490. die. 18. Decembris.*

[203]) Cribellius cum *H* congruit 2 *l.* 1 *in regnum*; ibid. cum *Lα*: regnumque] *regnum quod*; 3 *l.* 2 *quadragesimum Hα*; 4 *l.* 10 eorum] *enim H*; 4 *l.* 16 *in singulis Hα*; 5 *l.* 12 sit] *est Hα*; 17 *l.* 10 tacetur genus dilectionis] *tacet urget nos dilectio Hα*; al. — Typographi menda ab Amerbachio ex ed. Mediol. recepta: 7 *l.* 3 *exercitus om.*; 15 *l.* 12 processu] *processus*; 17 *l.* 3 audivimus] *audimus*; 25 *l.* 6 septo] *septae*; al.

[204]) Amerbachii editionis volumini III in libro V Epistolarum, ut apud Cribellium, insertae sunt orationes Val. post Ep. XXXIII (Maur.

tione anni 1527[205]), Amerbachium in omnibus fere imitatus usque ad inscriptionem *Oratio de exitu, vita ac virtutibus Theodosii imperatoris, habita in celebritate quadragesimi diei obitus sui, Honorio principe, filio eius assistente* et in altera *Oratio funebris de obitu Valentiniani imperatoris.* Vix aliqua typographi menda correxit. Item Gillotius in his laudationibus Amerbachii vestigia pressit, ita ut etiam omnes fere codicum *Hα* lacunas repetierit[206]). Romana autem Felicis de Monte Alto (Sixti V) textum satis bonum restituit, quamvis ut ceteri uno tantum mss genere niteretur (*RVALKHα*) et
m coniecturis arbitrariis non abstineret[207]). Maurini ascito codice *B* multum in recensendo textu profecerunt additisque notis optime de interpretatione meriti sunt[208]). Quos plus minus sequitur A. Ballerini[209]), qui in oratione Valentiniana solum codicem *H*, in Theodosiana etiam Ambrosianum B 54 inf. (= Sacr. nr. 7 *β*) contulit, de quorum pretio critico supra (praef. IV 2, 12; V 2, 11; I 3, 26) locuti sumus. Denique

---

Ep. 20), Theo. post Ep. XXXIIII (Maur. Ep. 53). — Collatio plena exhibetur in nostra editione sub siglo *a*. — Commemoranda est etiam editio Stephani Dulcinii Scalae Canonici *impressa in inclyta civitate Mediolani per Antonium Zarotum Parmensem, Anno Dni. 1491. Kal. Februarii,* ergo ante Amerbachianam; quae multis mendis depravata ex simili fonte atque Cribellii orta est.

[205]) Erasmi editio anni 1527 apud Frobenium Basileensem, vol. III, p. 3—16 continet Val., 53 *sqq.* Theo.

[206]) Ioannes Gillot Campanus, *Divi Ambrosii Episcopi Mediolanensis Omnia ... Opera,* Parisiis 1569, Tom. II, col. 443—454 Val., 491—500 Theo. — Haec editio sub inscriptionibus Amerbachii et Erasmi exhibet orationes.

[207]) Romanae editionis Tom. V, pag. 84 *sqq.* exhibet Val. et Theo. — De interpolationibus eius vide Maurinorum adnotationes.

[208]) Maurinorum editio tom. II, col. 1173—1214 (= PL 16, 1355—1406). — De codicibus ab iis adhibitis nihil certi statui potest, nisi quod *R* nostrum sub titulo 'Bellovacensis' et *B* sub titulo 'Regii' interdum adnotant. — Altera Mignei editio mendis pessimis deformatur, ut in aliis quoque operibus saepe notatum est.

[209]) Ballerinii editio Mediolani 1881, tom. V, p. 87 *sqq.*

Maria Mannix[210]) libros mss casu potius oblatos omnesque eiusdem generis adhibuit, qui omnes praeter *V* deterioribus adnumerandi sunt, in tab. codd. nr. 261, 262, 270, 284, 286.

---

[210]) Mary Dolorosa Mannix, *Sancti Ambrosii Oratio De Obitu Theodosii, Text, Translation, Introduction and Commentary*; *Patristic Studies 9, Washington 1925*; (*cf.* B. Capelle, Bulletin d'ancienne littérature chrétienne latine I nr. 711). — Non melius iudicandum videtur de editione orationis Val.: Th. A. Kelly, *S. Ambrosii Liber de consolatione Valentiniani, A Text with a Translation, Introduction and Commentary. Patristic Studies 58, Washington 1940* (*cf.* A. Taccone, Mondo Classico XI, 1941, 27).

EXPLANATIO SYMBOLI

(A QUODAM EXCEPTA)

Conspectus codicum

G = Codex bibliothecae S. Galli 188 saec. VII—VIII

W = Vaticanus bibliothecae Vaticanae antiquae Lat. 5760 (olim Bobiensis 33) saec. IX vel X

L = Codex Lambacensis deperditus (?) secundum editionem Caspari (Ungedruckte ... Quellen zur Geschichte des Taufsymbols und der Glaubensregel 1869, pp. 50—58)

Mai = Angelo Mai, Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus edita, Romae 1833, VII, pp. 156—58 (editio eadem, quam reproduxit Migne PL 17, 1155—60)

1. Celebrata hactenus mysteria scrutaminum. Inquisitum est, ne inmunditia in corpore alicuius haereret. Per exorcismum non solum corporis, sed etiam animae quaesita et adhibita est sanctificatio. Nunc tempus est et dies, ut symbolum tradamus, quod symbolum est spiritale signaculum, quod symbolum cordis est nostri meditatio et quasi semper praesens custodia, certe thesaurus pectoris nostri.

2. Primum itaque rationem nominis ipsius debemus accipere. Symbolum Graece dicitur, Latine autem conlatio. Et maxime 'symbolam' negotiatores dicere consuerunt, quando conferunt pecuniam suam, et quasi ex singulorum conlatione in unum constipata integra et inviolabilis conservatur, ut nemo fraudem conlationi facere conetur, nemo negotiationi. Denique inter ipsos negotiatores ista est consuetudo, ut, si quis fraudem fecerit, quasi fraudulentus reiciatur.

Sancti ergo apostoli in unum convenientes breviarium fidei fecerunt, ut breviter fidei totius seriem conpraehendamus.

---

1. 4 sq. *cf.* Cai. I 9, 37 (*p.* 370, 23 *sq. Sch.*) Ep. 20, 4 *scil. dominica palmarum* **5** signaculum] *cf.* Vgs. III 4, 20 (*p.* 71, 15 *sq. Faller*)

G W L

Amb de iniciandis sacramentis (*man. saec. XV*) *W* deinde ut supra de diae dominicae ascensionis (*sic in textu; in capitulis autem initio codicis praemissis sub eadem inscriptione ac sermones De Sacramentis exhibetur sic:* LXLV excepto alterius in ebdomada paschae VII) *G* feliciter incipit deinde ut supra de die dominicae ascensionis *L*

1. 1 caelebratis ... mysteriis *GL* actenus *W* scrutaminum] *cf. praef. not. 2 a* **2** alicuius corpore *L* haereret] haberet *W* herret *G* haereat *L* exercismum *W* **3** etiam] et *GL* **4** ut] et *G* **6** nostri est *L* quasi] quas *W* **7** certae *G* thesaurum *W* pectoris] cordis *L*

2. 2 conlatio] consolatio *L* **3** symbolam *corr. Mai* symbolum *codd.; cf.* § 7, 3 consueverunt *L* **5** et inviolabilis] inviolabilisque *GL* servatur *L* **6** conlatione *G* negutiatione *G* **10** ut] ubi *GL* syriem *G* conpraehindamus *G*

Brevitas necessaria est, ut semper memoria et recordatione teneatur. Scio, in partibus maxime orientis quod ⟨ad⟩ ea, quae primo tradita sunt a maioribus nostris, dum quasi fraude alii, alii diligentia, fraude haeretici, diligentia catholici, dum ergo illi fraudulenter conantur inrepere, addiderunt, quod non opus est, dum isti fraudem praecavere contendunt, fines maiorum velut pietate quadam et incuria videntur esse progressi.

3. Ergo apostoli sancti convenientes fecerunt symbolum breviter.

Signate vos! (Quo facto et dicto symbolo:)

In hoc symbolo divinitas trinitatis aeternae evidentissime conpraehensa est: unius operationis patrem et filium et spiritum sanctum, hoc est venerabilem trinitatem, et quod fides nostra ita sit, ut pari genere credamus in patrem et filium et spiritum sanctum. Ubi enim nulla discretio maiestatis est, nec fidei debet esse discretio.

Deinde frequenter admonui, quia dominus noster Iesus Christus, filius dei, solus carnem istam suscepit cum anima humana rationabili atque perfecta, et suscepit corporis formam. Corporis istius veritate factus est 'ut homo', sed

---

2. 12 sq. *cf.* Athan. De Synod. (*Ambrosio cognitum!*)

3. 3 *cf.* Exa. V 12, 36 (*p.* 169, 12 *Sch.*) **5** *cf. e.g.* Fid. II 6, 50 7, 52 **8 sq.** *cf. e.g.* Fid. III 13, 103 **10** *cf.* Inc. 6, 57 *sq.* 63 **10 sqq.** *cf.* Sacr. I 5, 17 (*praef.* I 1, 9) **11 sq.** *cf.* Inc. 7, 64—71 Fid. V 15, 185—186 **13** *cf.* Phil. 2, 7

G W L

12 maximae *G* ad *addidit R. Meister* **13** fraude] fraudem *G W L* **14** diligentia *pr.*] diligentiam *G*, (*add.* impendunt) *L* fraude] fraudem volunt *G L* heredici *G* diligentia *alt.*] diligentiam *G L* **15** conanter *G a.c.m 2* **16** finis *W*

3. 3 quo — symbolo] cum conplessent *G L* **4** divinitatem *G L* trinitatis] divinitatis *L* aeternae] *add.* doctrina *L* evidentissime *om. L* **5** conprahensae *G* unius — **6** trinitatem *om. L* **7** ita *W* ista *G L* **10** deinde] deniqe (*sic!*) *G* **11** istam] ita *G L* cum — **12** suscepit *om. W* **13** veritatem *G L*

habet singulare privilegium generationis suae. Non enim ex virili natus est semine, sed generatus *a spiritu*, inquit, *sancto ex Maria virgine*. Praerogativam auctoris caelestis agnoscis? Factus quidem 'ut homo', ut infirmitates nostras in sua carne susciperet, sed cum privilegio venit maiestatis aeternae.

Ergo dicamus symbolum! (Et cum dixisset, hinc conplevit:) Hoc habet scriptura divina. Numquid supra apostolorum fines progredi audaci mente debemus? Numquid nos sumus apostolis cautiores?

4. Sed dicis mihi: 'Postea emerserunt haereses! Nam et dicit apostolus: *Oportet haereses esse, ut* boni probentur.' — Quid ergo? Vide simplicitatem, vide puritatem! Patripassiani cum emersissent, putaverunt etiam catholici in hac parte addendum 'invisibilem' et 'inpassibilem', quasi filius dei visi-

---

14—19 *cf.* Inc. 6, 53 **14 sq.** *cf.* Sacr. IV 3, 12 Hymn. Ambros. IV 5 *et passim apud Ambrosium* **15 sq.** *cf.* Symb. Rom.[1] 3 **16** auctor caelestis] *cf.* Exa. I 9, 33 (*p.* 35, 12) II 1, 2 (*p.* 41, 16) II 3, 10 (*p.* 48, 27) III 4, 19 (*p.* 72, 21) III 17, 72 (*p.* 109, 9. 11) IV 1, 4 (*p.* 112, 26—113, 1) Sacr. IV 3, 10. 4, 13 V 1, 1 Myst. 8, 49; *infra* § 6, 7 *et passim in omnibus Ambrosii libris de deo auctore mundi et salutis* **17** *cf.* Phil. 2, 7 **17 sq.** *cf.* Esai. 53, 4 Inc. 5, 44 **20** *cf. supra* § 3, 3

4. 2 *cf.* I Cor. 11, 19 **4** in hac parte] *scil. in Italia superiore* (*Aquileiae: cf.* Rufin. Comm. In Symbol. Apost. 5; PL 21, 344 A/B)

G W L

14 singulare] speciale *L* **15 a** *L om. Wp.r.G* spiritum *G* spiritu(s *i.r.*) *W* inquit *om. L* **17** agnoscens *GL* **20** dixisses *L* hinc (*i.q. deinde*) *om. GL* conplevit] *add.* dicens *GL* **21** nunquid *WL* (*semper!*) **22** fines] fidem *L*

4. **1** inmerserunt *W* **1 sq.** et dicent apostoli *G* ut dicunt apostoli *L* **3** patripassiani] petri. passiani *W* **4** immersissent *W* **5** et *om. GL*

---

[1] Symbolum Romanum citamus secundum numeros sententiarum editionis H. Denzinger-Ioh. B. Umberg, Enchiridion Symbolorum ... ed. 21—23, p. 2.

bilis et passibilis fuit! Si fuit visibilis in carne, caro illa fuit visibilis, non divinitas, fuit passibilis caro, non divinitas. Denique quid dicat, audi: *Deus, deus meus, respice me, quare me dereliquisti?* In passione hoc dicit dominus noster Iesus Christus. Hoc secundum hominem locutus est, secundum carnem locutus est, quasi caro dicat ad divinitatem: 'Quare me dereliquisti?' Ergo esto, medici fuerint maiores nostri, voluerint addere aegritudini sanitatem medicina. Non quaeritur ergo, si medicina non fuit eo tempore necessaria, quo erat haereticorum quorundam gravis aegritudo animorum. Et si fuit tunc temporis quaerenda, nunc non est. Qua ratione? Fides integra adversus Sabellianos, exclusi sunt Sabelliani, maxime de partibus occidentis. Ex illo 'remedio' Arriani invenerunt sibi genus calumniae, et quoniam symbolum Romanae ecclesiae nos tenemus, ideo invisibilem et inpassibilem *patrem omnipotentem* illi aestimarent et dicerent: 'Vides, quia symbolum sic habet?' ut visibilem filium et passibilem designarent!

Quid ergo? Ubi fides integra est, sufficiunt praecepta apostolorum, cautiones, licet sacerdotum, non requirantur. Quare? Quia tritico inmixta zizania sunt.

5. Hinc symbolum: CREDO ..... UNICUM, DOMINUM NOSTRUM. Sic dicite: FILIUM EIUS UNICUM! Non

6 sq. *cf. e. g.* Fid. II 7, 56—8, 65 **6—12** *cf.* Inc. 5, 37 **8 sq.** *Ps. 21, 2 Matth. 27, 46 **19 sq.** *cf.* Ep. Ambros. 42, 5 Ep. 11, 4 Sacr. III 1, 5 sq. Inc. 4, 32—34 *al.* **21** Symb. Rom. 1 **26** *cf.* Matth. 13, 25 *sqq.*

5. 1 sq. *cf.* Symb. Rom. 1—2

G W L

6 caro] certe *L* **7** fuit — divinitas *om. W* caro *om. G* **8** in me *G L* **12** nostri] non *G L* **13** volerint *G* voluerunt *L* aegritudinis *G* pro sanitate medicinam *L* **14** non *om. G L* quo erat] quaerat *G L* **15** haereticorum *om. L* si] sic *G L* **16** qua ratione *om. L* **17** fides] cum fides sit *L* **18** remediũ *W* **19** quoniam] quia *G L* **20** visibilem *Ga.c.* visibilem et passibilem *W* **21** illi *om. L* vides] vel *L* **22** habent *G W* ut *om. G L* **24** quid] quod *L* **25** licet] videllicet *G* videlicet *L* **26** inmigta *G*

5. 1 credo *om. L* in deum patrem omnipotentem (*cf.* § 4, 21), et in Iesum Christum, filium eius *om. exceptor*

'unicus dominus'; unus deus est, unus et dominus. Sed ne calumnientur et dicant, quia unam personam dicamus filium: *Et in .... unicum, dominum nostrum.*

Quia dixi de divinitate patris et filii, venitur ad incarnationem ipsius: QUI NATUS ..... ET SEPULTUS. Habes et passionem ipsius et sepulturam. TERTIA DIE . A MORTUIS. Habes et resurrectionem eius. ASCENDIT .. SEDET AD DEXTERAM PATRIS. Vides ergo, quia caro divinitati inminuere nihil potuit, immo de incarnatione triumphus magnus quaesitus est Christo. Qua ratione enim, ubi de morte ascendit, 'sedet ad dexteram patris'? Quasi qui patri rettulerit 'bonae' fructum 'voluntatis'. Duo habes: 'Resurrexit a morte, sedet ad dexteram patris.' Nihil ergo potuit adferre caro divinitatis gloriae detrimentum. Duo habes: Aut quasi secundum praerogativam divinitatis et substantiae generationis suae dominus noster Iesus Christus 'sedet ad dexteram', 'a morte surrexit', aut certe quasi triumphator aeternus, qui bonum 'regnum deo patri conparavit', praerogativam sibi suae victoriae vindicavit.

---

3 *cf.* Spi. III 15, 104 *et passim* **4** unam personam (*scil. cum patre*)] *cf.* Inc. 7, 77 Spi. III 13, 92 Exa. VI 7, 41 Par. 12, 58 *et passim* **7 sq.** *cf.* Symb. Rom. 3—4 **8 sq.** *cf.* Symb. Rom. 5 **9 sq.** *cf.* Symb. Rom. 6 **11—16** *cf.* Fid. II 8, 64 Inc. 6, 54 *sq.* **12** *cf.* Fid. V 15, 183 **14 sq.** *cf.* Luc. 2, 14 (Fid. II 6, 50: Passio autem Christi voluntas est patris *eqs.*) I Cor. 15, 24 **15** *cf.* Symb. Rom. 5—6 **17—19** *cf.* Fid. II 12, 102 *sq.* **19 sq.** *cf.* Fid. V 12, 147 (triumphator aeternus) **20** bonum regnum] *cf.* Fid. V 12, 151 regnum — conparavit] *cf.* Fid. II 12, 104 I Cor. 15, 24 **21** praerogativam — vindicavit] *cf.* Fid. V 13, 166 sibi praerogativam paterni solii vindicavit

---

G W L

3 et] est *L* **4** personam] passio. Nam *W* **5** Et in *scripsi*; etiam *codd.*; *cf. praef.* I 1, 18 in] Iesum Christum, filium eius *om. exceptor* **6** dixi *om. W* **7** qui] qua *G L* natus] de Spiritu Sancto ex Maria virgine, sub Pontio Pilato passus *om. exceptor* et] *add.* passus est et *GL* **8** et *pr. om. L* tertio *W* **9** die] *add.* resurrexit *GL*, resurrexit *om. exceptor* **9 sq.** ascendit] *add.* in caelis *G*, in coelum *L*, in caelos (?) *om. exceptor* **10** et sedet *W* sedit *G* vide *L* **11** nil *W* **12** triumpus *G* **14** fructum bonae *L* **15** surrexit *W* patris *om. L* **17** secundam *L* **19** dexteram] *add.* patris cum *G*, *add.* cum *L* a mortem *G* **20** deo *om. L* **21** sibi *om. L*

SEDET AD DEXTERAM PATRIS ..... ET MORTUOS. Audi, homo! — Debes quidem cito credere. Fides ipsa de caritate promatur. Qui amat, nihil derogat. Amicus, qui amicum amat, nihil derogat. Qui amat dominum, multo magis non debet derogare. Quare dico 'sedet'? ⟨Et⟩ qui amat, habet, quid timeat: '*Unde .... et mortuos*'. Ipse de nobis iudicaturus est. Cave ergo detrahere ei, quem iudicem habiturus es! Quare hoc mysterium? Numquid non unum iudicium est patris et filii et spiritus sancti? Numquid non una voluntas est, numquid non una maiestas? Quare tibi dicitur, quod filius iudicaturus est, nisi ut intellegas nihil filio derogandum?

Ergo vide: Credis in patrem, credis et in filium. Et quid tertio? ET IN SPIRITUM SANCTUM. Quaecumque accipies sacramenta, in hac trinitate accipies. Nemo te fallat! Vides ergo unius operationis, unius sanctificationis, unius maiestatis esse venerabilem trinitatem.

6. Sane accipe rationem, quemadmodum credimus in auctorem, ne forte dicas: 'Sed habet et in *ecclesiam*, sed habet et in *remissionem peccatorum*, sed habet et in *resurrectionem*!'— Quid ergo? Par causa est: Sic credimus in Christum, sic cre-

---

22 *cf.* Symb. Rom. 6ᵇ—7 **24—33** *cf.* Fid. IV 2, 26 **24—26** *cf.* Ep. 78, 5 **25 sq.** *cf.* Fid. IV 8, 80 **26 sqq.** *cf.* Fid. II 12, 100—13, 113 **26** sedet] *cf.* Fid. II 12, 102 **28 sq.** *cf.* Fid. IV 8, 94 **29** *cf.* Spi. III 6, 35—7, 44 **30 sq.** *cf.* Spi. II 10, 101 **32 sq.** *cf.* Fid. II 12, 100 **34** *cf.* Symb. Rom. 1—7 **35** *cf.* Symb. Rom. 8 **35—37** *cf.* Sacr. VI 2, 5 **37 sq.** *cf.* Fid. II 10, 85 *sq.* III 13, 103—107

6. 2. 7. 10 auctor] *cf. supra* § 3, 16 **2 sq.** *cf.* Symb. Rom. 9a. 10b. 11

G W L

22 patris] *add.* inde venturus iudicare vivos *G L*, unde venturus est iudicare vivos *om. exceptor* **23** audi — **27** mortuos *om. G L* **24** nil *W* **26** Et (*i.q. Etiam*) *addidi* **27** venturus est iudicare vivos *om. exceptor* **29** est *Ga.c.* **32** filio nihil *L* **34** credes *W* (*utroque loco*) et *om. G L* **36** te] se *L* **38** esse *om. G*

6. 2 in *om. G L* **3** in *pr. om. G L* in *alt. om. L* **4 sq.** credimus et *G L*

dimus in patrem, quemadmodum credimus et in 'ecclesiam', et in 'remissionem peccatorum' et in 'carnis resurrectionem'. Quae ratio est? Quia, qui credit in auctorem, credit et in opus auctoris. Denique ne hoc ingenii nostri putetis, accipite testimonium: *Si mihi non creditis, vel operibus credite!* Ergo hoc habes. Nunc fides tua amplius elucebit, si in opus auctoris tui fidem veram et integram putaveris deferendam, in 'ecclesiam sanctam' et in 'remissionem peccatorum'.

Crede ergo, ex fide quia omnia tibi peccata remittuntur! Quare legisti in evangelio dicente domino: *Fides tua te salvum fecit.* — REMISSIONEM .. RESURRECTIONEM. Crede, quia resurget et caro! Quid enim opus fuit, ut Christus carnem susciperet, quid opus fuit, ut Christus crucem ascenderet, quid opus fuit, ut Christus mortem gustaret, sepulturam susciperet et resurgeret, nisi propter tuam resurrectionem? Totum hoc sacramentum tuae est resurrectionis. *Si Christus non resurrexit, vana est fides* nostra. Sed quia resurrexit, ideo firma est fides nostra.

7. Ergo dixi apostolos symbolum conposuisse. Si ergo mercium istarum negotiatores et conlatores pecuniae hanc habent legem, ut, si quis symbolam suam violaverit, inprobus

---

7 *cf.* Fid. V 15, 183 **9** *Ioh. 10, 38 **14 sq.** Marc. 10, 52 *al.* **16—19** *cf.* Symb. Rom. 3—5 **18** mortem gustaret] *cf.* Hebr. 2, 9 **20 sq.** *cf.* I Cor. 15, 14 **21 sq.** *cf.* I Cor. 15, 20

G W L

5 in *alt. om. G* **6** in (*utroque loco*) *om. G L* **7** credit *pr. om. L* in *alt. om. G* **8** putes *L* potes *G* accipe *G L* **9** credites *G* **10** in *om. G L* operi *L* **11 sq.** in (*utroque loco*) *om. G L* sanctam ecclesiam *G L* **14** dicentem dominum *G* **15** salvum te *G* remissionem] *add.* peccatorum. carnis *G L, om. exceptor* **16** credo *L* **17** quid] quod *G* quid — ascenderet *om. L* cruce *W* **18** gustaret et *G* **19** resurgeret] resurget et *G* suam *L* **20** tua *W*

7. 1 ergo *pr.* — **3** habent *om. L* dixit apostolus *G* **2** mercum *W* **3** legem] legimus *G L* qui *W* sybolam *G* symbolum suum *L*

et intestabilis habeatur, multo magis cavendum est nobis, ne de maiorum symbolo aliquid detrahatur, cum habeas in libro apocalypsis Iohannis — qui libellus canonizatur et maxime ad fidei proficit fundamentum; ibi enim evidenter 'omnipotentem' dominum nostrum Iesum Christum memoravit, licet et in aliis locis tamen — ergo in ipso libello: 'Si quis, inquit, addiderit aut detraxerit, iudicium sibi sumit et poenam.' Si unius apostoli scripturis nihil est detrahendum, nihil addendum, quemadmodum nos symbolum, quod accepimus ab apostolis traditum atque conpositum, conmaculabimus? Nihil debemus detrahere, nihil adiungere. Hoc autem est symbolum, quod Romana ecclesia tenet, ubi primus apostolorum Petrus sedit et communem sententiam eo detulit.

8. Ergo quemadmodum duodecim apostoli, et duodecim sententiae.

Signate vos! (Quo facto:)

CREDO ..... VIRGINE:

---

7. 7 sq. *cf.* Apoc. 1, 7 *sq.* Fid. II 4, 34 *sq.* Inc. 10, 114 **9** licet et in aliis locis tamen (*cf. praef.* I 1, 10)] *cf.* Fid. II 4, 38 (Ioh. 16, 15) II 6, 47 (Ioh. 3, 8) II 6, 50 (Ioh. 5, 21) II 6, 51 (Ioh. 16, 15) **9 sq.** *cf.* Apoc. 22, 19 **15 sq.** *cf. supra* § 4, 19 *sq.* Sacr. III 1, 5 *sq.* Ep. 42, 5 *al.*

8. 3 *cf. supra* §§ 3, 3. 20 **4** *cf.* Symb. Rom. 1—3

G W L

4 intestabiles *Ga.c.m 2* detestabilis *L* multum *G* **5** symbolum *W* aliquid *om. L* **6** apocalypsi* *W* qui — **9** libello *om. L* canonizat *G* **7** profecit *G* **8** memorabit (b *ex* u) *G* **9** in *pr. om. G* qui *W* **10** inquid *G* (*semper*) **11 sq.** nihil addendum *om. G L* **12** quomodo *L* accipimus *G* ab *om. G* **13** conmaculabimus *om. W* **15** romanae aeclesiae *Ga.c.m 2* **16** sedet *Ga.c.m 2*

8. 1 dodecem *Ga.c.m 2* **1 sq.** duodecem *Ga.c.m 2* **3** Quo facto *om. G L* **4** credo] *add.* in deum patrem omnipotentem. et in (in *om. L*) iesum christum filium eius unicum dominum nostrum (nostrum *add. m 3 s.l. G*) qui conceptus est de (qui — de] concepto, o *alt. corr. in* ũ *G*) spiritu sancto. natus de maria *G L*; in deum patrem omnipotentem et in Iesum Christum, filium eius unicum, dominum nostrum, qui natus de spiritu sancto ex Maria *om. exceptor*

Habes divinitatem patris, divinitatem filii, habes incarnationem filii, quemadmodum dixi.

SUB .... SEPULTUS:

Habes passionem, mortem et sepulturam. Ecce quattuor istae sententiae!

Videamus alias:

TERTIA DIE ..... ET MORTUOS.

Ecce aliae quattuor sententiae: Hoc est octo sententiae.

Videamus adhuc alias quattuor sententias:

ET IN SPIRITUM SANCTUM ..... RESURRECTIONEM.

Ecce secundum duodecim apostolos et duodecim sententiae conpraehensae sunt.

9. Illud sane monitos vos volo esse, quoniam symbolum non debet scribi, quia reddere illud habetis. Sed nemo scribat! Qua ratione? Sic accepimus, ut non debeat scribi. Sed quid?

---

6 dixi] *scil.* §§ 3 *et* 5 **7** sub — sepultus] *cf.* Symb. Rom. 4 **11** *cf.* Symb. Rom. 5. 6a. 6b. 7 **14** *cf.* Symb. Rom. 8. 9a. 10b. 11

9. 1 sq. *cf. supra* § 1: Cai. I 9, 37 (*p.* 370, 23 *sq. Sch.*)

G W L

5 habes *pr.* — filii *om. W* habes *pr.* — **8** sepulturam (*exceptis verbis* sub — sepultus) *om. L* habes *alt. om. G* **6** fili *Ga.c.m 2* quemadmodum — **8** habes *om. G* **7** sub — sepultus] *statim post* **4** virgine *sic*: passus sub pontio (poncio *G*) pilato. crucifixus (i *pr. ex* e *G m 2*). mortuus (*ex* mortuos *Gm 2*) et sepultus *GL* sub] Pontio Pilato passus et *om. exceptor* **8** mortem *om. W* **10** alias (as *s.l.m 1*) *W* **11** die] *add.* resurrexit (resurrexisse *G*). ascendit (ascendisse *G*) in caelos (caelis *G*). sedet (sedisse *G*) ad dexteram dei patris. inde venturus iudicaturus (tu *i.r.ex* re? *G*) est (*om. G*) de vivis (de vivos *Ga.c.*) et mortuis (mortuos *Ga.c.*) *GL*; resurrexit a mortuis, ascendit in caelos (?), sedet ad dexteram patris, unde venturus est iudicare vivos *om. exceptor* mortuus *W* **13** sententias *om. GL* **14** et] credo et *G* credo *L* sanctum] *add.* sanctam ecclesiam (am *ex* ae *corr. Gm 1*). sanctorum communionem. remissionem (abremissionem *G*) peccatorum. carnis *GL*; sanctam ecclesiam, remissionem peccatorum, carnis *om. exceptor* resurrectionem (ẽ *ex* is *Gm 2*)] *add.* vitam aeternam. amen *GL* **15** duodecem (*utroque loco*) *Ga.c.m 2* apostolus *Ga.c.m 2*

9. 1 sanae *G* vos] suos *Ga.c.* **2** quia — **3** scribi *om. GL* **3** quid *om. L*

Teneri. Sed dicis mihi: Quomodo potest teneri, si non scribitur? — Magis potest teneri, si non scribatur. Qua ratione? Accipite! Quod enim scribis, securus quasi relegas, non cottidiana meditatione incipis recensere. Quod autem non scribis, time⟨n⟩s, ne amittas, cottidie incipis recensere.

Magnum autem tutamentum est: Nascuntur stupores animi et corporis, temptatio adversarii, qui numquam quiescit, tremor aliqui corporis, infirmitas stomachi: Symbolum recense et scrutare intra te ipsum! Maxime recense intra te! Quare? Ne consuetudinem facias, et cum solus fortius recenses, ubi sunt fideles, incipias inter catechumenos vel haereticos recensere.

---

8 cottidie] *cf.* Vgs. III 4, 20 (*p.* 71, 16 *Faller*) **9—12** *cf. ibidem:* quo etiam, cum horremus aliquid, animo recurrendum est **13—15** *cf.* Cai. I 9, 37 (*l.c.*)

G W L

4 sed] *add.* quid *G L* potes *G* scribetur (e *ex* i) *Gp.c.* scribatur *L* **6** accipe *G L* scribes *W* religas *G L* **7** quotidiana *L* incipies *G L* recensire *G* **8** timens *scripsi*; times *codd.* quotidie *L* incipes *G* incipies *L* recensire *G* **9** stuporis *G* **11** aliquis *L* stomehi *G* symbulum *G* **12** et scrutare] et sanare *G om. W* ipsum *post* **13** te *W* ipso *Ga. c. m 3* **13** consuetudine *L* fortius] fueris *L* **14** recensis *G W* fidelis *Ga.c.m 2* incipias — **15** recensere *om. W* cathecuminos (e *ex* i) *G* **15** recensire *G* recenseri *L*

DE SACRAMENTIS

(SERMONES SEX A QUODAM EXCEPTI)

Conspectus codicum

G = codex bibliothecae S. Galli 188 saec. VII ex. vel VIII in.
W = Vaticanus bibliothecae Vaticanae antiquae Lat. 5760 (olim S. Columbani de Bobio 33) saec. IX vel X
S = Vindobonensis bibliothecae nat. 1029 s. XI

π = Holkhamensis 122 (olim Patavinus S. Iohannis in viridario) saec. XI
η = Vaticanus bibliothecae Vaticanae antiquae Lat. 282 saec. XI
β = Ambrosianus B 54 inf. saec. XI vel XII

D = Fuldensis Aa 9 (olim monasterii Weingartensis) saec. IX
E = Vaticanus bibliothecae Vaticanae antiquae Lat. 474 saec. IX
N = Casinensis 276 saec. XII

Γ = consensus codicum $GWS\pi\eta(DEN)$

R = Remensis 377 (olim E 230) saec. IX
Z = Atrebatensis (Arras) 1068 (olim 276) saec. X

V = Vossianus Latinus in quart. nr. 98 bibliothecae Lugdunensis Batavorum saec. IX
U = Vaticanus bibliothecae Vaticanae antiquae Lat. 266 (olim Corbiensis) saec. IX
Q = Vaticanus bibliothecae Vaticanae antiquae Lat. 296 (olim Iosephi Ioffridi) saec. IX vel X
T = Trecensis 550 (olim Collegii Oratorii Trecensis) saec. X
A = Bambergensis Ms. Patr. 4 (B. II. 6.) saec. X
B = Vaticanus bibliothecae Barberinianae Latinus 541 saec. XI
M = Monacensis bibliothecae nat. Lat. 2564 (olim Aldersbacensis 34) saec. XII

Φ = consensus codicum $VUQTABM$

P = Parisinus bibliothecae nationalis Lat. 11624 (olim S. Benigni Divionensis) saec. XI
K = Bruxellensis bibliothecae regiae 364 (5576; olim Gemblacensis) saec. XI

X = Bruxellensis bibliothecae regiae 955 (10779—80; olim S. Laurentii Leodiensis) saec. XI vel XII

Δ = consensus codicum PKX

Y = Cenomanensis bibliothecae oppidi Le Mans 15 (olim S. Vincentii: recensio Lanfranci) saec. XI

C = Florentinus Laurentianus S. Crucis XVII dext. 12 saec. XI
F = Modoetianus (oppidi Monza) bibliothecae capitularis LXV $\frac{\text{E}-14}{127}$ saec. XI

Π = consensus codicum $\Phi\Delta RZYCF$
Ω = consensus codicum omnium praeter GW

$\mathfrak{a}$ = Editio Amerbachii Basileensis anni 1492
$\mathfrak{m}$ = Editio Maurinorum anni 1690

I.

1, 1. DE SACRAMENTIS, quae accepistis, sermonem adorior, cuius rationem non oportuit ante praemitti. In Christiano enim viro prima est fides. Ideo et Romae fideles dicuntur, qui baptizati sunt, et pater noster Abraham ex fide iustificatus est, non ex operibus. Ergo accepistis baptismum, credidistis. Nefas est namque me aliud aestimare; neque enim vocatus esses ad gratiam, nisi dignum te Christus sua gratia iudicasset.

2. Ergo quid egimus sabbato? Nempe apertionem. Quae mysteria celebrata sunt apertionis, quando tibi aures tetigit sacerdos et nares. Quid significat? In evangelio dominus noster Iesus Christus, cum ei oblatus esset surdus et mutus,

---

I, 1. 1—8 *cf.* Myst. 1, 2 **4 sq.** *cf.* Rom. 4, 1—22 **9—27** *cf.* Myst. 1, 3. 4 **11—13** *cf.* Marc. 7, 32—35

---

def. DEN

I, 1 incp̃ prima die in pascha *G* finit liber primus. incipit liber secundus *W* incipit de sacramentis liber primus feliciter *S*, (*om.* feliciter) *ABK* incipit exameron paschalis s̃ci ambrosii *πηβ* finit de initiandis feliciter. incipit de sacramentis liber primus *R* incipit de sacramentis s̃ci ambrosii lib̃ prim̃ *V* explicit liber de mysteriis feliciter incipit de sacramentis liber primus *U* incipit sermo primus de sacramentis *Y*

1. 2 cuius] quorum *Y* rationum *Ga.c.* oportuit *Γ*, *Zp.c.*m optaui *R* putaui *cet.* a non putaui rationem *M* praetermitti *CKX* **3** viro] vero *G* ideo] et ideo *WSa.c.* et Romae] rethomę (ae) *Φ* (recto nomine *A*) Romae a fidelis *Gm1* **4** qui baptizati sunt dicuntur *A* **5** est *om.* *RVQTPKm1X*, *Zs.l.* accipientes *Y*, *Zp.c.m2* baptismum et *T* **6** namque me aliud *G* (mea *a.r.*), *WS* namque aliud *YZm2* me aliud namque *πβ* enim e me aliud *T* enim aliud *Δ* enim me aliud namque *η* enim me aliud *cet.* am **9** nem *Km1* (num *m2*) operationem *X* quae quia *R* **10** celebrata *om.* *β* operationis *X* aures tibi *W* aures tetigit tibi *πηβ* **10 sq.** aures sacerdos tibi tetigit *M* sacerdos tetigit *Y* **11** sacerdos *om.* *RΦZKX* quod *GZp.c.m2*, *CMY* am significant *W* significauit *Sa.c.M*

tetigit aures eius et os eius, aures, quia surdus erat, os, quia mutus. Et ait: *effetha*. Hebraicum verbum est, quod Latine dicitur *adaperire*. Ideo ergo tibi sacerdos aures tetigit, ut aperirentur aures tuae ad sermonem et ad alloquium sacerdotis. **3.** Sed dicis mihi: 'Quare nares?' Ibi quia mutus erat, os tetigit, ut, quia loqui non poterat sacramenta caelestia, vocem acciperet a Christo; et ibi, quia vir! Hic quia mulieres baptizantur, et non eadem puritas servi quanta et domini — cum enim ille peccata concedat, huic peccata donentur, quae potest esse conparatio? —, ideo propter gratiam operis et muneris non os tangit episcopus, sed nares. Quare nares? Ut bonum odorem accipias pietatis aeternae, ut dicas: *Christi bonus odor sumus deo*, quemadmodum dixit

---

14 Marc. 7, 34 **25** II Cor. 2, 15

---

def. DEN

13 et tetigit $\Phi\beta$ a m tetigitque *Z Y* aures (*bis*)] nares *V* eius *pr. om. X* et os eius *om. G* **14** effatha *G* effetha *W* effeta *S V U A C P K M* effeta quod a epheta *R Z T X F* ephęta *B* effetha] *add.* quod est adaperire in latinum, hebraicum enim verbum est (*om.* quod Latine dicitur adaperire) $\pi\eta\beta$, *cf. praef. not. 40* Haebraicum (*om.* verbum) *A* Latine *om. M* et latine a **15** apperire *W* tetigit aures *Y* aures *om. W* tetigit ut aperirentur *i. r. S* (tetigit *m 2*) **16** ad *alt. om. R a.c. C* eloquium *W* Φ *X* **16 sq.** sacerdotes *G a.c.* **17** dices *F* quare** *K* quare — mutus] quare? aures quia surdus *G*, *cf. praef. not. 37* quia ibi *Y* ibi *om. R* Φ *C F* Δ, *Z a.c. post* ibi *add.* ut abiectis noxiis delectationibus xpi solummodo amplectantur odorem, ut possint cum apostolo dicere: xpi bonus odor sumus deo $\pi\eta\beta$, *cf. praef. not. 40* mutus] surdus *S p.c.* **18** eras *X* ut *om.* $\Omega > S$, *Z s.l.* caelestia sacr. *Y* **19** ut vocem *T M* Δ et vocem Φ acceperet *G a.c.* acceperit *S C F R* accipere η quia ibi *U* vir *W V R T C*, *P* (*corr. ex* viri) viri *cet.* **20** eadem (a *s.l.*) *G* tanta *M* purilitas *G m 1* parilitas *m 2* quanti *S*, (quanti — **21** huic *i.r.*) *F* quanta et domini puritas servi quam et domini (*sic!*) *R U Q* **21** enim *om.* $\Omega > R Z T P C$, a concedit *W m 1 V a.c.* concedat huic peccata *om. C* **22** et ideo *G* **22 sq.** operis gratiam $\pi\eta\beta$ **23** et *om. S m 1* *os (n *eras.*) *W* tetigit *C* β episcopus] scs *G* **24** quare nares *om.* $\Omega > S F m 2 \beta m 2 M$, m **25** et ut m et (*om.* ut) *A* christi enim $\Omega > A$, a m deo] *add.* in omni loco *Y*

apostolus sanctus, et sit in te fidei devotionisque plena fraglantia.

2, 4. Venimus ad fontem, ingressus es, unctus es. Considera, quos videris, quid locutus sis, considera, repete diligenter! Occurrit tibi levita, occurrit presbyter, unctus es quasi athleta Christi, quasi luctam huius saeculi luctaturus. Professus es luctaminis tui certamina. Qui luctatur, habet, quod speret; ubi certamen, ibi corona. Luctaris in saeculo, sed coronaris a Christo. Et pro certaminibus saeculi coronaris; nam etsi in caelo praemium, hic tamen meritum praemii conlocatur.

5. Quando te interrogavit: '*Abrenuntias diabolo et operibus eius?*' quid respondisti? '*Abrenuntio.*' '*Abrenuntias saeculo et voluptatibus eius?*' quid respondisti? '*Abrenuntio.*' — Memor esto sermonis tui, et numquam tibi excidat tuae series cautionis. Si chirographum homini dederis, teneris obnoxius, ut pecuniam eius accipias; teneris adstrictus, et

---

2. 1—40 *cf.* Myst. 2, 5—7 **3 sq.** Cyrill. Hieros. Catech. myst. II 3 (PG 33, 1080 A) **10—12** abrenuntias *eqs.*] *ex liturgia baptismi*

---

def. DEN

26 sanctus apostolus $\pi\eta\beta$ et] ut *M* deuocionisque *G* plena *om. G* **26 sq.** fraglantia *VSp.c.RMa.c.* fragrantia *Y* $\mathfrak{a}\mathfrak{m}$ flagrantia *cet.*

2. 1 venimus *om. G* veniamus Δ unctus es *GS* $\pi\eta\beta$, *Fp.c.m2M om. cet.* $\mathfrak{a}\mathfrak{m}$ **2** quos — considera η *s. l.* quos (ł quod *s. l.*) *X* q uos *A* considera *om. G* repete] pede(?) *G* **3** Laeuita *G* occurrit *alt.*] *add.* tibi *KXYM* presbyter] sacerdos *M* **4** quasi *alt.*] quasi si *G* lucta *GR* luctamen $\pi\eta\beta$ *S*, *Fp.c.m.2* $\mathfrak{a}$ **5** professus *om. A* tui et *W* certamen (c *i.r.*)*S* nam qui *A* luctaturus *G* **6** certamina *T*, *Ca.r.* **7** sed *om. C* in Christo *G* a deo *C* pro *om. X* certaminis η **8** etsi] si *M* praemium] primum *C* meriti praemium $\pi\eta\beta$ **9** colligatur *T* colligitur *ZY* **10** obrenuntias *W* **11** abrenuntias — **12** abrenuntio *om. Gm1* (*add. s. l. m2*), *WQm1* (*in mg. m2*) *Xm1* **13** et] ut *CF* excedat *Gp.c.*$\pi\eta\beta\Phi P$ **14** seruies *G* cautioni (*ex* cautione) *G* si — teneris *om. G* hominis *CAm2* tenens *W* teneberis *Y* **15** accipis *V* accipiat *SM* obstrictus $\pi\eta\beta$

reluctantem te fenerator adstringit. Si recusas, vadis ad iudicem atque illic tua cautione convinceris. **6.** Ubi promiseris, considera, vel quibus promiseris. Levitam vidisti, sed minister est Christi. Vidisti illum ante altaria ministrare. Ergo chirographum tuum tenetur non in terra, sed in caelo. Considera, ubi capias sacramenta caelestia. Si hic corpus est Christi, hic et angeli constituti sunt. *Ubi corpus, ibi et aquilae,* legisti in evangelio. Ubi corpus Christi, ibi et aquilae, quae volare consuerunt, ut terrena fugiant, caelestia petant. Quare hoc dico? Quia et homines angeli, quicumque adnuntiant Christum et in angelorum adscisci videntur locum. **7.** Quomodo? Accipe: Baptista erat Iohannes natus ex viro et muliere. Attamen audi, quia angelus est et ipse: *Ecce mitto angelum meum ante faciem tuam et parabit viam tuam ante te.* Et accipe aliud. Malachiel ait propheta: *Quia labia sacerdotis custodiunt scientiam et legem exquirunt ex ore ipsius, angelus est enim dei*

---

22 *Matth. 24, 28 *Luc. 17, 37 **28 sq.** *Matth. 11, 10 *Mal. 3, 1 **30 sqq.** *Mal. 2, 7

---

def. DEN

16 te* *R* adstringis *C* **16** si — **17** iudicem *om.* $\Omega > Z$ *in mg.*, ɑ vad*is *G* **17** tua cautione] uacua causatione *W* **18** considera — promiseris *om. G* **19** Christi sed *W* altare *VUCM* **20** ergo *om. S* equidem *A* caelo] saeculo *C* **21** capiebas *C* hoc corpus *GW* **22** et *pr. om. G* ubi] ibi *K* et *alt. GQ*m, *Zp.c. om.cet.* ɑ **23** legis *W* le*gisti *S* quae *om.* $\Omega > Fm2Zm2$ ɑm **24** consueuerunt *Pp.c.M* considerant *CF* figiant (!) et *W* **25** et angeli *C* quicumque] qui enim *M* **26** ascissi *A* ɑ adsisti *S* loco *Sp.c.* **27** accepe *Gm1* accepere *vel* accepit(?) *m2* baptistae $\Omega > Sa.c.Fm2$ (baptistae Iohannis *C*) erat] rationem *Π* $> Fm2$, *Sp.c.* ɑm rationem. erat *πηβ om.G*, *Sa.c.*, *cf. praef. not. 40* natus] *add.* erat ɑm viro *s.l.G* **28** audi *om.B* et *om.* *ΦC*ɑ est ipse et ipse (*om.* ecce) *S* ut ecce *πηβ* **29** et *pr.*] qui *U* praeparabit *UM* parauit *G* (uit *m2s.l.*), *SFT* tuam *alt. om.* *πηβB* et *alt. om.* Ωɑm **30** aliud] illud *Sa.c.m2* Malachihel *TQ* Malachia *πηβSm2B* Malachias (as *s.* ẹl) *Zp.c.m2* Malachiel *G* Malachiae *P*m ait *om.GP*m prophetae *Gp.c.m2P*m **31** sapientiam *πηβ* requirunt *T* ipsius] eius *Δ* quia angelus est (*om.* nim) *Y* est *eras. G* dñi dei (dei *s. l.*) *S*

omnipotentis. Haec ideo dicuntur, ut sacerdotii gloriam praedicemus, non ut aliquid personalibus meritis adrogetur.

8. Ergo abrenuntiasti mundo, abrenuntiasti saeculo; esto sollicitus! Qui pecuniam debet, semper cautionem suam considerat. Et tu, qui fidem debes Christo, fidem serva, quae multo pretiosior quam pecunia est; fides enim aeternum patrimonium est, pecunia temporale. Et tu ergo semper recordare, quid promiseris: eris cautior. Si teneas promissionem tuam, tenebis et cautionem.

3, 9. Deinde accessisti propius, vidisti fontem, vidisti et sacerdotem supra fontem. Nec hoc possum dubitare, quod in animum vestrum non potuerit cadere, quod cecidit in illum Syrum Neman, quia, etsi mundatus est, tamen ante dubitavit. Quare? Dicam, accipe: **10.** Ingressus es, vidisti aquam, vidisti sacerdotem, vidisti levitam. Ne forte aliqui dixerit: 'Hoc est totum?' Immo hoc est totum, vere totum, ubi tota innocentia, ubi tota pietas, tota gratia, tota sanctificatio. Vidisti, quae videre potuisti oculis tui corporis et humanis

---

3. 1—13 *cf.* Myst. 3, 8 **3 sq.** *cf.* IV Reg. 5, 1 *sqq.*

---

def. DEN

32 hic *G* (dicitur *ex* dicuntur *m2*) sacerdotis $\Omega > Z$, $\mathfrak{a}\mathfrak{m}$ gloriam *Gi.r.* gloria *C* **33** personabilibus *F* meritis] mentis *W* arrogemus *Y* **34** ergo quia β*p.c.* mundum *Ga.c.* et saeculo *T* **35** et esto *RCFPK* cui pec. debes *G*, *cf. praef. not. 37* cautionem (u *s.l.*) *G* tuam *G* **36** debes (e *utrumque i.r.*) *V* habes *W* dabis *UQB* quae] quia *C* qui *FPKm1* **37** pretiosior est *W*$\pi\eta\beta$ pecuniam *F* est *om.* $\pi\eta\beta M$ **37 sq.** est — pecunia *om. W* **39** quid] quae *M* eris $\Gamma Y\beta$, *Z s.l.*, et eris $\mathfrak{m}$ *om. cet.* $\mathfrak{a}$ **40** tuam *om. A* tenebis et cautionem *om. S* cautionem tuam *RP*

3. 1 proprius *Ga.c. WK* propicius *F* propi**us *Z* vidisti fontem *om. G* et vidisti *S* vidisti (*om.* et) sacerdotem supra fontem *in mg. C* **3** non *om. Y*, *cf. praef. not. 53* poterit *PC* **4** Syro *Ga.c.* Neeman *CB* Naaman *SQm2Zm2*, (*s.* neman, *postea eras.*) *Gm2* **5** accipe *om. W* vidis aquam *Gm1* (ti *s. l. m2*) **6** aliqui *scripsi* aliquis aliquid (*om.* dixerit) *W* aliquis *R*, *VUZp.c.T*η*BM*$\mathfrak{a}\mathfrak{m}$ aliquid *cet.* **7** hoc *alt. om.* $\Omega > SFm2$, $\mathfrak{a}\mathfrak{m}$ **8** ubi *om.* Π pie****tas *add.* ubi *G* **9** tuis *Z* tuis corporeis *CKa.c.M* humani *F*

conspectibus, non vidisti illa, quae operantur, sed quae videntur. Illa multo maiora sunt, quae non videntur quam quae videntur, quoniam *quae videntur, temporalia sunt, quae autem non videntur, aeterna.*

4, 11. Ergo dicamus primum — tene cautionem vocis meae et exige —: Miramur mysteria Iudaeorum, quae patribus nostris data sunt, primum vetustatem sacramentorum, deinde sanctitatem praestantium. Illud promitto, quod diviniora et priora sacramenta sunt Christianorum quam Iudaeorum. **12.** Quid praecipuum quam quod per mare transivit Iudaeorum populus, ut de baptismo interim loquamur? Attamen qui transierunt Iudaei, mortui sunt omnes in deserto. Ceterum qui per hunc fontem transit, hoc est a terrenis ad caelestia, — hic est enim transitus, ideo pascha, hoc est 'transitus eius', transitus a peccato ad vitam, a culpa ad gratiam, ab inquinamento ad sanctificationem —, qui per hunc fontem transit, non moritur, sed resurgit.

---

12 sq. II Cor. 4, 18

4. 1—13 *cf.* Myst. 3, 12. 13 **4** praestantium] „*die einstehen für* ..." **6—8** *cf.* Exod. 14, 1—15, 21 Ioh. 6, 49 **10** *cf.* Exod. 12, 11 **10—13** *cf.* Exa. I 4, 14 (*p.* 12, 10—13 *Sch.*)

---

def. *DEN*

10 non tamen *Y* sed] *scil. vidisti* sed quae] et non *Φ* quia non m **10 sq.** sed quae videntur *om. W exp. P* **11** illa *om. Δ* illa autem *W* quam] *add.* illa *G* **13** autem *om. Π* > *A*, a m aeterna sunt *GF*

4. 2 meae et exige *om. S* quae — **5** Iudaeorum *om. A* **3** vetustate *Zp.r.* m **4** sanctitate *Zp.r.* m sanctitatis *SA* praestantium] praestantiam *πβm1S*, praestantia *η* m, praesentia dñi *W*, *om. G* pretermitto *i. r. B*, *s.* promitto: ·s· me probaturum *Zm2* diviniora] diuturna (a *ex* i, *ras.s.* a) *G* diuturniora *W* **5** sunt sacramenta *YM* sunt Christianorum sacramenta *πηβ* sint *GW* quam fuerint Iudaeorum *G* **6** quid] qui *GW* quid tam *M* quod *om. Δ* mare] manere *CF a.c.* ma*re *V* transivit *Γβ* transit *C* transiit *cet.* a m **7** ut de] ude *Sm1* unde *TCF* ut (*om.* de) *G* attamen] sciat tamen *β* **8** omnes *om. πηβS* **9** transiit *C* hoc est *om. πηSm1* hoc est] transit a **10** hinc *β* est *pr. om. W* pasca *C*, *Sa.c.* eius *exp. Vm2 om. B* **11** iniquitate *C* **12** transiit *K* **13** morietur *P* resurget *SKX*

5, 13. Neman ergo leprosus erat. Ait puella quaedam uxori illius: Dominus meus si vult mundari, vadat in terram Israhel, et ibi inveniet eum, qui possit ei lepram tollere. Dixit illa dominae suae, uxor marito, Neman regi Syriae; qui eum quasi acceptissimum sibi misit ad regem Israhel. Audivit rex Israhel, quod missus esset ad eum, cui lepram mundaret, et scidit vestem suam. Tunc Helisaeus propheta mandat ei: Quid est, quod scidisti vestem, quasi non sit deus potens, qui mundet leprosum? Mitte illum ad me. Misit illum. Cui advenienti ait propheta: Vade, descende in Iordanem, merge et sanus eris. **14.** Ille coepit cogitare secum et dicere: Hoc est totum? Veni de Syria in terram Iudaeam et dicitur mihi: Vade in Iordanem et merge et sanus eris, quasi flumina meliora non sint in patria mea. Dixerunt ei servi: Domine, quare non facis verbum prophetae? Magis fac et experire. Tunc ille ivit in Iordanem, mersit et surrexit sanus. —

5. 1—16 *cf.* IV Reg. 5, 1—14 **1—22** *cf.* Myst. 3, 16—4, 19 Didym. De Trin. II 14 (PG 39, 700 C) ELuc. IV 50 *sq.* (*p.* 163, 16—164, 14 *Sch.*)

def. *DEN*

5. 1 Naman *Gm2 Qm2* Neeman *B* siue Naaman *Um2 s.l.* ergo] enim *G om. X* puella quaedam ait *CRZPΦ > AB*, ɑm **2** uxore *Ga.c.m2* uxor *TFp.c.* eius *Aη* vult (t *s.l.*) *Gm2QT* **3** isr̃l *G* ih̃l *S* et — **5** Israhel *in mg. Sm. saec. XI* invenit *GW*, *ηa.c.* lepram sibi tollere possit *A* **4** Neman *cf.* **1** regis *GVa.r.ZKa.c.WOC* **5** quasi *om. T* **6** misisset *Π* cui *G* (c *i.r.*), *W* cuius *cet.* ɑm lybra *Gm1* (e *ex* y, p *ex* b *m2*) lebra *W* et *om. Δ* **7** excidit *G* vestem (em *i.r.*) *R* vestimenta sua *FBβ* eliseus *W* heliseus *Ω* mandavit *BΔ* **8** excidisti *G* dñs *C* **9** a me *F* et misit *ASβ* **9 sq.** advenienti* *V* **10** et descende *M om.* m Iordanen *Z* mergere *S* **11** sanaberis *Π* coepitare *Y* secum *s.l.Q om. Sp.r.* est *om. C* **12** totum] quod *Sm1* (totum *add. s.l. m2*) dicetur *RF*, *Za.c.* vade] *add.* et descende m **13** Iordem *W* iordanen *RT* et *pr. om. GSm2 Π* merge] *add.* te *G*; *cf. praef. not. 37* mergere *Sm2Pm2* sanaberis *Π* **14** ei] ergo *Φa* ergo ei m servi sui *T* servuli *β* domine — **15** fac et *om. B* **15** magis fac *i.r. Sm2* facit *Ga.r.* fac et *om. SY* et *om. GRZQ* ille *om. W* **16** Iordem *W* Iordanen *TF* Iordane *Bɑ*

15. Quid ergo significat? Vidisti aquam; sed non aqua omnis sanat, sed aqua sanat, quae habet gratiam Christi. Aliud est elementum, aliud consecratio: aliud opus, aliud operatio. Aquae opus est, operatio spiritus sancti est. Non sanat aqua, nisi spiritus sanctus descenderit et aquam illam consecraverit, sicut legisti, quod, cum dominus noster Iesus Christus formam baptismatis daret, venit ad Iohannem, et ait illi Iohannes: *Ego a te debeo baptizari, et tu venis ad me?* Respondit illi Christus: *Sine modo; sic enim decet nos inplere omnem iustitiam.* Vide, quia omnis iustitia in baptismate constituta est. **16.** Ergo quare Christus descendit, nisi ut caro ista mundaretur, caro, quam suscepit de nostra condicione? Non enim ablutio peccatorum suorum Christo necessaria erat, *qui peccatum non fecit,* sed nobis erat necessaria, qui peccato manemus obnoxii. Ergo si propter nos baptismum, nobis forma est constituta, fidei nostrae forma proposita est. **17.** Descendit Christus, Iohannes adstabat, qui baptizabat, et ecce quasi columba spiritus sanctus descendit. Non

---

20—27 *cf.* Apl. I 8, 44 (*p.* 327, 7—17 *Sch.*) **20—52** *cf.* Myst. 4, 24. 25 Didym. De Trin. II 14 (*cf.* Myst. *l. c.*) **24—26** Matth. 3, 14. 15 **30** I Petr. 2, 22 **33—52** *cf.* Matth. 3, 16. 17 Marc. 1, 10. 11 Luc. 3, 22

---

def. DEN, a l. **21** *Z*

17 ergo *ΓPm* enim *cet.* **a** **17 sq.** omnis aqua *πηβS* **18** omnis *om. V* omnes *s. l. G m2 (om. m1), Zm2* sanat omnis *M* set aqua *s. l. Gm2* sanat *alt. om. G* gratiam] *add.* dei vel *πηβS* gratiam* *Q* **20** aquae *G* aqua *cet.* m aquae — sancti est *om.* Φ**a** aquae — ope(ratio) *W i. r.* sanctus *πηβ* est *om. G* **21** aqua nisi — **6, 10** carent qui mur(muraverunt) *def. Z fol. amisso* sanctus *om. TM*m sanctus $\widetilde{\text{sps}}$ *πηβS* **22** consecrauit *Bβ* **23** daret et *G* **24** ego — me (*in mg. m2*) *X* a] ad *Wa.c. Xm2a.c.* **25** respondit illi Christus *om. X* Iesus Christus *W* Iesus *A* sic enim decet *om. WS* implere nos *WS* **26** vide — iustitia *Cm2 in mg.* **27** discendet *Ga.c.m2* **28** caro *alt. om. M* carne *T* **29** suorum *om. Y* **30** quia *Ra.c.S* erat *alt.*] est *R* **31** manebamus *Um2* baptismi *M, CKp.c.ηp.r.***a** **32** forma *pr. om. X* posita *W* **34** spiritus — non columba (**35**) *in mg. Sm2* (*om.* descendit *ante* non) spiritus — **35** quasi columba *bis W* descendit *om. πηβ* **34 sq.** non columba descendit *om. R*

columba descendit, sed 'quasi columba'. Memento, quid dixerim: Christus carnem suscepit: non 'sicut carnem', sed carnis istius veritatem, vere carnem Christus suscepit. Spiritus autem sanctus in specie columbae, non in veritate columbae, sed in specie columbae descendit e caelo. Ergo vidit Iohannes et credidit. **18.** Descendit Christus, descendit et spiritus sanctus. Quare prior Christus descendit, postea spiritus sanctus, cum forma baptismatis et usus hoc habeat, ut ante fons consecretur, tunc descendat, qui baptizandus est? — Nam ubi primum ingreditur sacerdos, exorcismum facit secundum creaturam aquae, invocationem postea et precem defert, ut sanctificetur fons et adsit praesentia trinitatis aeternae. — Christus autem ante descendit, secutus est spiritus. Qua ratione? Ut non quasi ipse egere dominus Iesus sanctificationis mysterio videretur, sed sanctificaret ipse, sanctificaret et spiritus. **19.** Ergo descendit in aquam Christus, et spiritus sanctus sicut columba descendit, pater quoque deus locutus e caelo est: Habes praesentiam trinitatis.

35—37 *cf.* Expl. Symb. 3, 10—14 (*praef.* I 1, 7) **39** *cf.* Ioh. 1, 34 *et* 20, 8 **49 sq.** *cf.* Spi. III 4, 25

---

def. *DENZ*

35 descendit *ante* memento $\pi\eta\beta$ **36** non] nos *Ga.c.* non sicut — **37** suscepit *om. C* **37** vere ****** xps suscepit *Sm1* (veram carnem xps suscepit *add. m2 s. l.*) carnem *om.* $\Phi > T$ spiritus — **39** e caelo *Sm2 in mg.* **38** autem] enim $\Pi Sm2\mathfrak{a}$ in specie columbae *om.* $\mathfrak{m}$ columbae *pr. om. CP* **39** e] de $Sm2\Pi > \eta\mathfrak{a}\mathfrak{m}$ vidi Iohannem *F* **40** et *alt. om. SPa.c.M* **41** sanctus *om.* $\Phi > AT, \mathfrak{a}$ **42** formã *G* habebat *W* **43** et tunc $\Omega\mathfrak{a}\mathfrak{m}$ baptizatus *C, Sa.c.m2* **44** sacerdos *bis S* secundo *UQB* secundo super *TA*$\mathfrak{a}$ **45** creatura *RV* aquae] atque $\pi\eta\beta$ per invocationem *Pp.c.Um2* cum invocatione benedicit *A* *post lacunam 5 litt.* cationem *W* **46** et *om. C* **47 sq.** rationem* *G* **48** ut *Gp.c.m2* egeret *C* aegere *Wa.c.* agere *T* erit(!) *G* **49** mysterium *T* videtur *Wm1* **50** aqua *GCF* aquas *W* et *om. G* **50 sq.** sanctus spiritus *G* **51** sicut] quasi *KX* deus *om. WX, Vp.c.* **51 sq.** locutus est e caelo $\pi\beta$, (in caelo) η e caelo locutus est $\Pi > CF\mathfrak{a}$ **52** e *om. V*

6, 20. In mari autem rubro figuram istius baptismatis extitisse ait apostolus dicens: *Quia patres nostri omnes baptizati sunt in nube et in mari*, et subdidit: *Haec autem omnia in figura facta sunt illis*; illis in figura, sed nobis in veritate. Tunc Moyses virgam tenebat. Conclusus erat populus Iudaeorum. Instabat Aegyptius cum armatis. Ex una parte mari claudebantur Hebraei. Neque maria transire poterant neque in hostem recurrere. Murmurare coeperunt. — **21.** Vide non te provocet, quia exauditi sunt: etsi exaudivit dominus, tamen culpa non carent, qui murmuraverunt. Tuum est, ubi constringeris, credere, quod evadas, non murmurare, invocare, rogare, non querelam expromere. — **22.** Tenebat virgam Moyses et ducebat populum Hebraeorum in nocte in columna lucis, in die in columna nubis. Lux quid est nisi veritas, quia apertum et planum lumen effundit? Columna lucis quis est nisi Christus dominus, qui tenebras infidelitatis depulit, lucem veritatis et gratiae adfectibus infudit humanis? At vero columna nubis est spiritus sanctus. In mari erat populus et praeibat columna lucis, deinde sequebatur columna nubis quasi obumbratio spiritus sancti. Vides, quod per spiritum sanctum et per aquam typum baptismatis demonstraverit.

---

6. 1—21 *cf.* Myst. 3, 12. 13 Didym. De Trin. II 14 (PG 39, 696 A/B) **2 sq.** *I Cor. 10, 1. 2 **3 sq.** *I Cor. 10, 11 **5—21** *cf.* Exod. 14, 9—15. 21 **13 sq.** *cf.* Exod. 13, 21 *sq.*

---

def. *DEN*, *usque ad l.* **10** (mur)muraverunt *Z*

6. 1 habes in mari (autem *eras.*) *Sp.c.m2* rubro *om.* *W* **3** in mari et in nube *W* et *alt. om.* *G* subdit ϟ **4** illis in] in illis *G* veritatem *GF* **5** conclusus] virga *C* **6** armis Ωϟm parte] *add.* et ex altera parte *Ym Sch.* **7** mari *om.* *B* maris *Δ* cum neque *MSm2* **8** vide] unde *KX* **9** exauditi] ea auditi *W* **10** tamen *om.* πηβ **12** exprimere *Gm3* (i *s.* o), β*p.c.* exponere *W* **14** et in die *A* in *alt. om.* *W*, *Fp.c.m2Sm1C* quia] qui *WF* quae ΦΔ*CY* **15** plenum πηβϟm (planum *cf.* Isa. 7, 57; *p.* 682, 13. 17 *Sch.*) infundit *TA* effudit *W*πηβ*S* coluna *Gm1* quis *G om.* *W* quid Ωϟm **16** nisi *om.* *B* luce *C* lumen *W* **17** gratiam *CF* gratiae spiritalis Ωϟm infundit *ABF* at] ad *GF* **18** nobis *Ga.c.* **19** praeiuit *B* praeibat in *A* **20** umbratio *Π* > *CFTM*m **21** tyuus *Gm1* tyfus *m2* baptismati *G*

23. In diluvio quoque, fuit iam tunc figura baptismatis, et adhuc utique non erant mysteria Iudaeorum. Si ergo huius baptismatis forma praecessit, vides superiora mysteria Christianorum quam fuerint Iudaeorum.

24. Sed interim secundum fragilitatem vocis nostrae et secundum temporis rationem satis sit hodie etiam de sacro fonte libasse mysteria. Crastina die, si dominus dederit loquendi potestatem vel copiam, plenius intimabo. Opus est, ut sanctitas vestra aures paratas habeat, promptiorem animum, ut ea, quae nos colligere possumus de serie scripturarum et vobis intimaverimus, tenere possitis, ut habeatis gratiam patris et filii et spiritus sancti, cui trinitati perpetuum regnum est a saeculis et nunc et semper et in omnia saecula saeculorum. Amen.

II.

1, 1. In diluvio quoque figuram baptismatis praecessisse hesterno coepimus disputare. Quid est diluvium nisi in quo iustus ad seminarium iustitiae reservatur, peccatum moritur?

---

22 *cf.* Gen. 6, 12—9, 17 Sacr. II 1, 1 (Myst. 3, 10. 11)

II, 1. 1—16 *cf.* Myst. 3, 10. 11 Didym. De Trin. II 14 (PG 39, 696 A) **1 sq.** *cf.* I **6, 22** **2—7** *cf.* Noe 4, 10 (*p.* 420, 9—13 *Sch.*)

---

def. *DEN*

22 quoque *om.* *U* iam tunc fuit *M* **23** erant] er̃ *W* sic (c *m2*) *S* huius *om.* *Q* **24** vides ergo *SΠ*>*ZCYM*, 𝔞 **26** flagilitatem *Ga.c.* gracilitatem *W* **27** etiam] tanta *Φ*>*VM* hec tantum *Zm.2 s.* etiam iam *πηβ* *om.* *S* **28** fontis *U* fontis figura *A* **29** est *om.* *W* **30** et promptiorem *G* **31** poterimus *Y* **32** vobis] ubi *GWS* ubi vobis *π* **33** patri *W* perpetua *W* perpetuam *C* regnum *om.* *UA* **33 sq.** est regnum 𝔞m est imperium *V* **35** amen *om.* *WVUQP*𝔞m item sequentia *G* *deest subscriptio in W* (*continuatur textus*) explicit liber primus s̃ci ambrosii de sacramentis incipit eiusdem liber secundus *RZVUQBKF* explicit liber primus. incipit (liber *Sπ*) secundus *SπT*, *βη* (*add.* s̃ci ambrosii *post* primus) finit liber prim'. incipit .II. *M* explicit liber primus de sacramentis. incipit eiusdem de sacramentis liber secundus *P*, (*om.* de sacramentis *alt. loco*) *AX* explicit de sacramentis liber primus. incip̃. lib. II. *C* explicit sermo primus. incipit secundus *Y*

II, 1. 1 quoque *om.* *T*𝔞 **2** externo *G* **3** peccator *YX*

Ideo dominus videns hominum pullulare delicta iustum solum cum sua progenie reservavit, aquam autem supra montes quoque exire praecepit. Et ideo in illo diluvio omnis corruptela carnis interiit, sola iusti prosapia et forma permansit. Nonne hoc est diluvium, quod est baptisma, quo peccata omnia diluuntur, sola iusti mens et gratia resuscitatur? **2.** Multa genera baptismatum, sed *unum baptisma*, clamat apostolus. Quare? Sunt baptismata gentium, sed non sunt baptismata. Lavacra sunt, baptismata esse non possunt. Caro lavatur, non culpa diluitur, immo in illo lavacro culpa contrahitur. Erant baptismata Iudaeorum, alia superflua, alia in figura. Et figura ipsa nobis profecit, quia veritatis est nuntia.

2, 3. Quid lectum est heri? *Angelus*, inquit, *secundum tempus descendebat in piscinam, et* quotienscumque descendisset angelus, *movebatur aqua, et qui prior descendisset, sanabatur ab omni languore, quocumque tenebatur.* Quod significat figuram venturi domini nostri Iesu Christi. **4.** Quare 'angelus'; ipse est enim *magni consilii angelus*; 'secundum

---

10 Eph. 4, 5 **14** *cf.* Marc. 7, 4. 8; Hebr. 6, 2 9, 10

2. 1—37 *cf.* Myst. 4, 22—24 Didym. De Trin. II 14 (PG 39, 708 A/B) **1—4** *Ioh. 5, 4 (Missale Ambros. Missa pro baptizatis feria III in Albis: p. 260, 35 *sqq. Ceriani-Ratti-Magistretti*) **6** *Esai. 9, 5 (*Sept.*) *cf.* 9, 6 *Vulg.* **6 sq.** *cf.* I Ioh. 2, 18

---

def. *DEN*, **1, 10 — 2, 33** *Z*

4 vidit *Π>MKm2Y*, *ZPa.c.* ut vidit *Pp.c.Km2*𝔪 ubi vidit *M* cum vidit 𝔞 **6** quoque *om.* *QS* **7** iusta *s.* sola *W* iusticiae *Y* **8** non *G* in quo *Y* **9** deluuntur *QPp.c.m2A* et *om.* *S* gratiae *W* **10** multa sunt *Φ>TAB* baptismatum — **2, 33** hominem *om.* *Z* baptismatum sunt *S* **11** quare] quia *Y* **12** baptismata *pr.*] baptisma *ηT*, *Pa.c.* **13** laudatur *Sa.c.m2* illo] ipso *A* culpa *alt. om.* *Π>F* **14** erant autem *Π*𝔞𝔪 baptisma *W* **15** et figura *bis* *G* figura ipsa] sic illa *M* proficit *Ω* est *om.* *Ym1*

2. 1 *lectum *G* est *om.* *U* **2** descendit *AC* in *s. l.* *G* **3** et movebatur *M* mota est *A* **4** ab omni *om.* *G* languore *om.* *Gm1* (*s. l. post* quocumque *m3*) et quod *G* quid *M* **5** figura est *M* figura *η* venturam *SΠ>M* **6** angelus *pr. om.* *W* angelus quare? *Ω*𝔞𝔪; *cf. praef. not. 37* ipsi *Ga.c.m2* concilii 𝔞

tempus', quod ad horam novissimam servabatur, ut in occasu ipso diem depraehenderet et differret occasum. Quotienscumque ergo descendisset angelus, 'movebatur aqua'. Dicis forte: 'Quare modo non movetur?' Audi, quare: Signa incredulis, fides credentibus. — **5.** 'Qui prior descendisset, sanabatur ab omni infirmitate': Quid est 'prior'? tempore an honore? Utrumque intellege! Si tempore 'prior qui descendisset', sanabatur ante, hoc est, de populo Iudaeorum magis quam de populo nationum. Si honore 'qui prior descendisset', hoc est, qui haberet dei metum, studium iustitiae, gratiae, caritatis, castitatis adfectum, ipse magis sanabatur. Tamen tunc temporis unus salvabatur, tunc, inquam, temporis in figura 'qui prior descendisset', solus curabatur. Quanto maior est gratia ecclesiae, in qua omnes salvantur, quicumque descendunt. — **6.** Sed videte mysterium: Venit dominus noster Iesus Christus ad piscinam. Multi aegri iacebant. Et facile ibi multi aegri iacebant, ubi unus tantummodo curabatur. Deinde ait ad illum paralyticum: 'Descende.' Ait ille: *Hominem non habeo.* Vide, ubi baptizaris, unde sit baptisma

---

7 sq. *cf.* Ios. 10, 12—14 **10 sq.** *cf.* I Cor. 14, 22 **13** *cf.* **3 sq.** **21 sq.** *cf.* Ioh. 5, 3 **24 sq.** *cf.* Ioh. 5, 6. 7

---

def. DENZ

7 oram *G*, *Sa.c.m2* **8** ipsum *βm2Π>R* fert *G* **9** aqua *om.* *βa.c.m2* aqua quoque *T* dices *βCFY* dicit *Sa.c.m2* **10** fortasse m forte*** *S* **11** fideles *G* fide *W* **11 sq.** salvabitur *Gm1* (salvabatur *m2*) **12** qui *Sp.c.m2Φ>TA*, ȧm est *om.* *Sp.c.m2Φȧ* **13** intellegere *βp.c.m2* intellegis *Gm1* (intelleges *m2*) tempore *om.* *T* priore *T*, *Qp.c.* **14** ante *om.* *Π>R* Iudaeorum — **15** populo *om.* *Π* **16** mentum *F* meritum *C* gratiam *Ω>SY*, ȧm **16 sq.** caritatis *om.* *GWS* caritatem *RYCF* gratiam castitatis affectum caritatis *πη* **18** sanabatur *Ua.c.m2Bȧm* **19** qui *om.* *U* est *om.* *Sβa.c.m2* **21** vidite *G* videre *C* **22** piscinam ubi *Um2B* multi enim *πηβ* **22 sq.** et — iacebant *om.* *πη* **23** ibi — iacebant *om.* *W* ubi] ibi *CF* **24** dehinc *η* ait — descende *om.* *R* illum *om.* *Y* descende] vis sanus fieri *Y* ait] at *QYp.c.B*

nisi de cruce Christi, de morte Christi. Ibi est omne mysterium, quia pro te passus est. In ipso redimeris, in ipso salvaris. **7.** 'Hominem, inquit, non habeo.' Hoc est: quia *per hominem mors et per hominem resurrectio*, non poterat descendere, non poterat salvari, qui non credebat, quod dominus noster Iesus Christus carnem suscepisset ex virgine. Hic autem qui opperiebatur mediatorem dei et hominum, hominem Iesum, expectans eum, de quo dictum est: *et mittet dominus hominem, qui salvos faciet eos*, dicebat: 'Hominem non habeo', et ideo ad sanitatem meruit pervenire, quia credebat in advenientem. Melior tamen et perfectior fuisset, si credidisset iam venisse, quem sperabat esse venturum.

3, 8. Nunc vide singula: Diximus figuram praecessisse in Iordane, quando Neman leprosus ille mundatus est. Puella illa ex captivis quae est nisi quae speciem habebat ecclesiae et figuram repraesentabat? Captivus enim erat populus nationum, captivus erat: non dico captivitatem sub hoste aliquo populo constitutam, sed eam captivitatem dico, quae maior

---

28 sq. I Cor. 15, 21 **32** *cf.* I Tim. 2, 5 **33 sq.** *Esai. 19, 20 (*Sept.*)

3. 1—8 *cf.* I, 5, 13. 14 **2—8** *cf.* Myst. 3, 18 Didym. De Trin. II 14 (PG 39, 700 B) (*supra* I 5, 13—15)

---

def. *DEN, usque ad l.* **33** *Z*

26 de morte Christi *om. W* **27** redimeris et $\pi\eta S$ salvaberis $\Phi > AB$ **29** resurrectio mortuorum $\Omega > Sm1$, $\mathfrak{a}\mathfrak{m}$ **30** et non poterat *A* noster *om.* $\Pi\beta$ **31** Christus *om.* $\Pi\beta\mathfrak{m}$ autem *om.* *Ym1* **32** operabatur β*p.c.m2*, *CX* Iesum Christum *X*$\mathfrak{m}$ **33** expectat *C* dictum] scriptum *A* mittit *GWS* dominus] deus $\pi\eta S$ **34** faciat $W\beta\Pi > T$, $\mathfrak{m}$ **35** devenientem *G* **36** perfectio *W*, *Za.c.* profectior β **37** quam *W*, *Ra.c.m2* spectabat η esse] fore $\pi\eta$

3. 1 diximus *om. GW* figura *W* praeterisse *S* **2** iordanen *R* naman *GZp.c.m2* ille leprosus *UM* a puella *GW* puella — **4** repraesentabat *om.* *Δ* **3** quae *pr.*] quia *G* **4** enim *om.* *Y* populus — **5** erat *Gm2 s. l.* **5** captivitate *Sp.c.* $\Phi > VBM$ sub] super *KX* **6** populum *WSCF* populi *Pp.c. om. M* *constitutam *Y* constituta *Vp.c.m2M* constituto Φ constitutum *WS*

est, quando diabolus cum suis saevo dominatur imperio et captiva sibi colla subicit peccatorum.

9. Ergo habes unum baptisma, aliud in diluvio, habes tertium genus, quando in mari rubro baptizati sunt patres, habes quartum genus in piscina, quando movebatur aqua. Nunc te consulo, utrum credere debeas, quia habes praesentiam trinitatis in hoc baptismate, quo baptizat Christus in ecclesia.

4, 10. Idem itaque dominus Iesus in evangelio suo dicit ad apostolos: *Ite, baptizate gentes in nomine patris et filii et spiritus sancti.* Sermo hic salvatoris est. **11.** Dic mihi, o homo: Invocavit Helias de caelo ignem, et descendit ignis. Invocavit Helisaeus domini nomen, et de aqua ferrum securis ascendit, quod demersum fuerat. Ecce aliud genus baptismatis. Quare? Quia omnis homo ante baptismum quasi ferrum premitur atque demergitur; ubi baptizatus fuerit, non

---

9 *cf.* II, 1, 1 **10** *cf.* I, 6, 20—22 **11** *cf.* II, 2, 3—7 **13** *cf.* Spi. I 18 (*Prolog.*)

4. 2 sq. *Matth. 28, 19 **4** *cf.* III Reg. 18, 36—38 (Myst. 5, 26) **4 sq.** *cf.* IV Reg. 6, 5—7 **4—16** *cf.* Didym. De Trin. II 14 (PG 39, 697 A — 700 A)

---

def. DEN

7 quando] quã *W* dominantur $\pi\eta$ dominabatur *Aa.c.β* impio *G* et *om. G* **8** subiecit $\pi\eta C$ **10** tertio *Ga.c.m2* **11** piscinam *Ga.c.* **12** consolo *G*, *SZa.c.m2* debes *Ua.c.C* quia] qui *CF* habeas *GW* **12 sq.** praeferentiam *W* **13** quod *SZ* baptizat christus *GW Sm1* (id est quo baptizatur in ecclesia *m2 in mg.*) baptizat (*om.* christus) *RZCFY* baptizatur (*om.* christus) *βm1ΦΔ* baptizatur christus $\pi\eta\beta m2$ in] vel $\pi\eta\beta m2$ *om. Cβm1* **13 sq.** in ecclesia *om. Sa.c.m2*

4. 1 idemque $\beta\eta$ dominus noster *Ω*𝔞𝔪 iesus christus *Ω>S*, 𝔞𝔪 suo *om. U* **2** omnes gentes $\pi\eta Sm2\Phi>A$, 𝔞𝔪 **3** servatoris *X* dic] hic *C* o *om. Qa.c.YC* **4** helia *F* de caelo ignem *om. ΦP*𝔞 ignem *om. βa.c.m2CFRZKXY* ignis] *add.* de caelo *ΦPη*𝔞𝔪 **5** helias *S* nomen domini *TY* securis ferrum *S* **6** ascendit *s.l. Gm2* (i *ex* e) dimersum $\pi\eta\beta SFRZKX$ ecce et *G* (ecce *s.l. m2*) **8** atque] et *M* dimergitur $\pi\beta CFRZKX$

tamquam ferrum, sed tamquam iam levior fructuosi ligni species elevatur. Ergo et hic figura altera. Securis erat, qua caedebantur ligna. Cecidit manubrium de securi, hoc est: ferrum demersum est. Filius prophetae nescivit, quid faceret, sed hoc solum scivit, ut rogaret Helisaeum prophetam et remedium postularet. Tunc ille lignum misit, et ferrum levatum est. Vides ergo, quod in cruce Christi omnium hominum levatur infirmitas? **12.** Aliud — etsi non ordinem tenemus; quis enim possit omnia gesta conpraehendere Christi, sicut apostoli dixerunt? —: Moyses cum venisset in desertum et sitiret populus et venisset populus ad Merram fontem et bibere vellet, quia, ubi primum hausit, amaritudinem sensit et coepit bibere non posse, ideo Moyses misit lignum in fontem, et coepit aqua, quae erat ante amara, dulcescere. **13.** Quid significat nisi quia omnis creatura corruptelae obnoxia, aqua amara est omnibus? Etsi ad tempus suavis, etsi ad tempus iucunda, amara est, quae non potest auferre peccatum. Ubi

---

16—29 *cf.* Myst. 3, 14 Didym. De Trin. II 14 (PG 39, 697 A) **17 sq.** *cf.* Ioh. 21, 25 **18—22** *cf.* Exod. 15, 22—25

---

def. DEN, a l. **22** *Z*

9 iam *om. PT* **10** levatur *Πα* et *om. B* hic in *G* altera] *add.* et in transitu vel sanctificatione iordanis in typum baptismundni (*sic!*) salvatoris *G*, *cf. praef. not. 34* altera] ad terram *W* qua] qui *W* quae *Ra.r.Z* **11** cedebatur *Ga.c.m2* de manubrio securis *B* secure *Ga.c.m2W* **12** dimersum *πηSCFZ* est *om. GWFm1* nesciit *ΦZPKF* nescit *Vm1C* **13** proprophetam *G* et] ut *S* **15** vidisti *πη*, *Sa.c.* hominum *om. B* **16** levata est *Sp.c.m2* levantur *Z* etsi non] et nos *C* ordine *WS* **17** posset *Φα* potest *S* **19** sitisset *Πβαm*, *cf. praef. not. 47* populus *alt. om.* Ω > *S* merram *W* mirram *SηAX* miram *βp.c.* (*ex* amare) maram *MKm2C* marath *Yα* merrha m myrram *cet.* **20** vellet aquam m, (*om.* quia) α hausit *om. G* hausit et *PKα* **21** et] ire *C* et — posse] ut bibere non possit *C* coepit *om. M* bibere *Wi.r.* posse] potuit et *M* fonte *S* **22** quae] quam (erat — **6, 9** nocuit *om.*) *Z* ante erat *ΦX* antea erat *RPm* erat antea *S* quid] qui *W* **24** suavis est *Ωαm* etsi *alt. om. Π* **25** iucunda *UW* i*ucunda *Q* (o *eras.*) iocunda *cet.* amara tamen αm

biberis, sities; ubi potus ceperis suavitatem, iterum amaritudinem sentis. Amara ergo aqua, sed ubi crucem Christi, ubi acceperit caeleste sacramentum, incipit esse dulcis et suavis; et merito dulcis, in qua culpa revocatur. Ergo si in figura tantum valuerunt baptismata, quanto amplius valet baptisma in veritate?

5, 14. Nunc ergo consideremus. Venit sacerdos, praecem dicit ad fontem, invocat patris nomen, praesentiam filii et spiritus sancti, utitur verbis caelestibus. Caelestia verba, quia Christi sunt, quod baptizemus *in nomine patris et filii et spiritus sancti*. Si ergo ad hominum sermonem, ad invocationem sancti aderat praesentia trinitatis, quanto magis ibi adest, ubi sermo operatur aeternus? Vultis scire, quia descendit spiritus? Audisti, quia quasi columba descendit. Quare quasi columba? Ut increduli vocarentur ad fidem. In principio signum debuit esse, in posterioribus debet esse perfectio. — **15.** Accipe aliud: Post mortem domini nostri Iesu Christi apostoli erant

---

5. 1 sq. *cf.* Myst. 3, 8 **4 sq.** Matth. 28, 19 **8** *cf.* I, 5, 17. 18 **11—14** *cf.* Act. 2, 1—3

---

def. *DENZ*

26 ceperis *GVM*𝔞 coeperis *cet.* m **26 sq.** aritudinem *W* **27** senties *ΦΔ* ergo *om. A* ubi crucem Christi *om. B* ubi *alt.*] ibi *SM* **28** acceperis *βΠ>M*, *cf. praef. not. 47* acciperet *S* accipe *M* *suavis et dulcis *R* **29** in qua] in aquam *Δ*, quia in ea *πηβm2* a culpa *BX*, *Qp.c.m2* revocatur] resecatur *Y* lavatur *πηβm2* si in *om. S* **30** valet *om. M* valent *GP* baptisma] baptismata *GW*, *Ka.c.* **31** veritatem *G*, *Ra.r.*

5. 1 ergo *om. Y* **2** fili *Ga.c.m2* **3** utitur] ut igitur *W* caelestia verba *om. Y* verba relaxantur *Rm1* (retaxantur *s.m2*) quia *G* quae *cet.* 𝔞, (verba quae?) m **4** baptizamur *Sa.c.m2* **5** hominum (um *i.r.*) *S* hominis *βm1* (homines *m2*) 𝔞 sermonem ad *om. Sa.c.m2* **6** sancti '*eines Heiligen*', *i. e. Elisaei, Moysis, cf. supra* II 4, §§ 11—13 sanctae *βXm2* (*om. m1*) ibi] ubi *U* adest] est *Q* **7** spiritus descendit *RPXβCF* spiritus] christus *M* **8** audite *ΦSm2*𝔞 audi* *CFm1* (audisti *m2*) quasi *alt.*] sicut *U* **9 sq.** esse debuit *Δ* **10** posteribus *B*, *Gm1* (posteris *m2*) **11** mortem] ascensionem *Y* christi *om. M*

in uno loco et orabant in die pentecostes, et subito factus est magnus sonus, quasi cum vi magna spiritus ferretur, et visae sunt linguae dispersae sicut ignis. Quid hoc significat nisi descensum spiritus sancti? Qui se voluit incredulis etiam corporaliter demonstrare, hoc est corporaliter per signum, spiritaliter per sacramentum. Ergo manifestum testimonium eius adventus, nobis autem iam fidei praerogativa defertur, quia in principio signa incredulis fiebant, nobis iam in plenitudine ecclesiae non signo, sed fide veritas colligenda est.

6, 16. Nunc disputemus, quid sit, quod dicitur baptisma! Venisti ad fontem, descendisti in eum, adtendisti summum sacerdotem; levitas, presbyterum in fonte vidisti. Quid est baptismum? **17.** In principio dominus deus noster hominem fecit, ut, si peccatum non gustaret, morte non moreretur. Peccatum contraxit, factus est obnoxius morti, eiectus est de paradiso. Sed dominus, qui sua vellet beneficia permanere et insidias omnes abolere serpentis, rescindere quoque omne, quod nocuit, primo quidem sententiam tulit in hominem: *Terra es et in terram ibis*, et morti hominem fecit obnoxium.

---

19 *cf.* I Cor. 14, 22

6. 2 sq. *cf.* Myst. 3, 8 **4—11** *cf.* Gen. 2, 7. 15—17 3, 6—24 **10** *Gen. 3, 19 (*Sept.*)

---

def. *DEN*, *usque ad* **6, 9** (nocuit) *Z*

12 loco congregati *Sη*, *βFp.c.m2* ** die (in *eras. in mg.*) *G* pentecosten *βΠ*>*RZY*, *Gp.c.m3* **13** ferebatur *S* et visae] quae *βa.c.m2* **16** demonstrare] manifestare *S* hoc — spiritualiter *in mg.* *Sm2* hoc est *om.* *η* **16 sq.** et spiritaliter *η* **17** manifestum est *S* **18** fidei iam *Rm* **19** nobis *om.* *Y* **19 sq.** plenitudinem *GRF* **20** signa *Ω*>*SP*, *a* sed *om.* *M* fidei *Rp.c.m2ηB*

6. 1 dicitur ad (ad *m2 s. l.*) *G* **2** venissit (*sic!*) *Ga.c.m2* adtendisti] ascendisti *GW*, *cf. praef. not. 37* ad summum *G* **3** et prêsbyterum *Ωam* fontem *Ga.c.SRUBC* **4** dominus *om.* *Π*, *βa.c.m2*, *am* **5** ut] et *M* mortem *TF*, *Ca.c.* **6** mortis *S* **7** qui] quia *G* **8** omnes] omne *Ra.c.m2* abolere omnes *VT* quoque *om.* *ΔM* omne *in mg.* *ηm2* **9** primum *Ωam* homine *Ω*>*RVBCβ* **10** in terra *Ga.c.S* hominis *Sa.c.m2*

Erat divina sententia, solvi humana condicione non poterat. Remedium datum est, ut homo moreretur et resurgeret. Quare? Ut et illud, quod ante damnationis loco cesserat, loco cederet beneficii. Quid illud est nisi mors? Quaeris quomodo? Quia mors interveniens finem facit peccati. Quando enim morimur, utique peccare desistimus. Satisfactum ergo sententiae videbatur, quia homo, qui factus fuerat, ut viveret, si tamen non peccaret, incipiebat mori. Sed ut dei perpetua gratia perseveraret, mortuus est homo, sed Christus invenit resurrectionem, id est: ut redintegraret caeleste beneficium, quod fraude fuerat serpentis amissum. Utrumque ergo pro nobis, quia et mors finis est peccatorum et resurrectio naturae est reformatio. **18.** Verumtamen ne in hoc saeculo diaboli fraus vel insidiae praevalerent, inventum est baptisma. De quo baptismate audi, quid dicat scriptura, immo filius dei: quia *Pharisaei*, qui noluerunt baptizari baptismo Iohannis, *consilium dei spreverunt*. Ergo baptismum consilium dei est. Quanta est gratia, ubi est consilium dei! **19.** Audi ergo: Nam ut in hoc quoque saeculo nexus diaboli solveretur, inventum est, quomodo homo vivus moreretur et vivus resurgeret. Quid

15 *cf.* Hebr. 9, 15. 16 **26 sq.** Luc. 7, 30

def. *DEN*

11 erat *om.* *S* **12** datum *om.* *T* **13** et *om.* *ZP*𝔪 ante] et ante 𝔞 locum *M* cessaret 𝔞 **14** quid] quod *G* quaeres *G* **15** peccatis *W* peccato *C* **16** utique *om.* *M* desistemus *Ga.c.m2* destitimus *M* satis ergo factum *M* satisfactum est se *Wβ* sentiae *Ga.c.m3* scientiae *S* **17** quia] quando *Π*𝔞 qui *om.* *G* fuerat] est *G* erat *M* ut viveret — **21** fraude *post* **23** verumtamen *G* **18 sq.** gratia perpetua *VTπη* **20** integraret *G* caelesti beneficio *Y* **21** fraude] fraudaverat *G* admissum *RCFη* ammissum *S* amissum] *add.* incipit *G* **23** diaboli *om.* *S* **24** fraudes *η* vel] et *Y* baptismum *YM* **24 sq.** baptisma de quo *om.* *W* **26** quia] qua *G* qui *om.* *G* noluerunt] reppulerunt *W* baptizare *G* baptismum *GWSη*, *Ra.c.m2Z* **27** ergo baptismum *i.r.* *G* **29** ut] et *T* quoque *om.* *Φ*𝔞 solvetur *W* solverentur *S* **30** et *om.* *S* vivus *alt.*] vivens *Q* resurget *Z*

est vivus? Hoc est: vita corporis vivens, cum veniret ad fontem et mergeretur in fontem. Quid est aqua nisi de terra? Satisfit ergo sententiae caelesti sine mortis stupore. Quod mergis, solvitur sententia illa: *terra es et in terram ibis.* Inpleta
35 sententia locus est beneficio remedioque caelesti. Ergo aqua de terra, possibilitas autem vitae nostrae non admittebat, ut terra operiremur et de terra resurgeremus. Deinde non terra lavat, sed aqua lavat. Ideo fons quasi sepultura est.

7, 20. Interrogatus es: '*Credis in deum patrem omnipotentem?*' Dixisti: '*Credo*', et mersisti, hoc est: sepultus es. Iterum interrogatus es: '*Credis in dominum nostrum Iesum Christum et in crucem eius?*' Dixisti: '*Credo*' et mersisti. Ideo
5 et Christo es consepultus. Qui enim Christo consepelitur, cum Christo resurgit. Tertio interrogatus es: '*Credis et in spiritum sanctum?*' Dixisti: '*Credo*', tertio mersisti, ut multiplicem lapsum superioris aetatis absolveret trina confessio. **21.** Denique, ut vobis adferamus exemplum, sanctus apostolus Petrus,
10 posteaquam in passione domini lapsus videretur infirmitate condicionis humanae, qui ante negaverat, postea, ut illum

---

34 *Gen. 3, 19

7. 1—8 *cf.* Myst. 5, 28 **5 sq.** *cf.* Rom. 6, 4 Col. 2, 12 **6—14** *cf.* Spi. II 10, 105 **9—14** *cf.* Ioh. 18, 25—27 21, 15—18

---

def. DEN

31 vitam *W*, *Sa.c.* venerit *GCF*, *Xa.c.m2* **33** satis sit *YS* sententia* (e *eras.*) *T*, *C* caelestis *Ra.c.m2VPa.r.UQTZAKa.c.Cη* sine — **35** caelestis *om. GW* quid *Q* **34** mergeris *A*, *Zp.c.m2α* magis *Δ* terram] terra *Sa.c.m2* **35** locutus *C*, *Fβa.c.* beneficii *S* **35 sq.** ergo — terra] de terra vero aqua *A* **36** nostrae] aeternae *M* amittebat *M* **37** terram operemur *G*

7. 1 es *om. GK* credes *W* **2** est *om. CF* **3** in] et *G* dominum] deum *Gp.r.WQ* nostrum *om. G* **5** christo *alt. s. l. ηm2* **6** christo *om. G* (cum *m1*, con *m3*) resurget *SβZCFΔ* et credis *U* et *om. Gi.r.M* **7** ut *om. GW* **8** absolvit *G* absolverit *βZC* **9** petrus apostolus *U* **10** domini *om. B* videretur *GVa.r.PMm* videtur *cet.* α **11** concisionis (si *s. l. m2*) *G* antea m postea *om. S* illum] ipsum *VT*

lapsum aboleret et solveret, tertio interrogatur a Christo, si Christum amaret. Tum ille dicit: *Tu nosti, domine, quia amo te.* Tertio dixit, ut tertio absolveretur. **22.** Sic ergo peccatum dimittit pater, sic dimittit filius, sic et spiritus sanctus. In uno autem nomine baptizari nos, hoc est *in nomine patris et filii et spiritus sancti*, noli mirari, quia dixit unum nomen, ubi est una substantia, una divinitas, una maiestas. Hoc est nomen, de quo dictum est: *in quo oportet* omnes *salvos fieri.* In hoc nomine omnes salvati estis, redditi estis ad gratiam vitae. **23.** Clamat ergo apostolus, sicut audistis in lectione praesenti, quoniam, quicumque baptizatur, in morte Iesu baptizatur. Quid est 'in morte'? Ut, quomodo Christus mortuus est, sic et tu mortem degustes, quomodo Christus mortuus est peccato et deo vivit, ita et tu superioribus inlecebris peccatorum mortuus sis per baptismatis sacramentum, et resurrexeris per gratiam Christi. Mors ergo est, sed non in mortis corporalis veritate, sed in similitudine. Cum enim mergis, mortis suscipis et sepulturae similitudinem, crucis illius accipis sacramentum, quod in cruce Christus pependit et clavis confixum

---

13 *Ioh. 21, 17 **14 sq.** *cf.* Spi. I 10, 112 III 18, 137—138 **16 sq.** Matth. 28, 19 **19** *cf.* Act. 4, 12 **22 sq.** *cf.* Rom. 6, 3 **24 sq.** *cf.* Rom. 6, 10

---

def. DEN

12 interrogatus *Gη ΦXα* **13** tunc *Mαm* domine nosti *Q* **14** ut et *G* aboleretur *G* sic *WηRCFm* si *GZβ* sicut *cet.* α **15** sic *pr.*] sicut m sic *alt. om. M*, dimittit *add. Y* et *om. G* **16** baptizari — est *om. C* nos] *add.* oportet *Pα*, iussit m **17** dixit *scil. sacerdos baptizans* dixi *Ωα* **18** ibi *CF* **19** oportet] *add.* nos *ΔC* omnes *om. G* **20** salvati] salvi *Y* **21** audisti *TPβ* **22** baptizantur *SM* **23** baptizantur *Sp.c.m2M* quis *Z* morte] mortem *M* ut] aut *T* **24** est] *add.* et deo vivit *B* sic — est (**25**) *om. C* gustes *SXa.c.m2* **25** est *om. M* **26 sq.** resurgas *GY* resurrexit *F* resurrexisti *C* surrexeris αm **27** non *om. CFa.c.m2* in *om. Sa.c.m2β* morte *Sa.c.m2* **28** veritatem *R*, *Sa.c.* similitudinem *G*, *Sa.c.Ba.r.* enim] ergo *W* **29** suscipies *G* sepulturae *om. W* similitudine *B* **29 sq.** accipe sacramentum (um *p.r.m2*) *S* **30** christi *G* confixus *GWBM* crucifixum *η*

est corpus. Tu ergo concrucifigeris, Christo adhaeres, clavis domini nostri Iesu Christi adhaeres, ne te diabolus inde possit abstrahere. Teneat te clavus Christi, quem revocat humanae condicionis infirmitas.

35 **24.** Ergo mersisti, venisti ad sacerdotem. Quid tibi dixit? *Deus*, inquit, *pater omnipotens, qui te regeneravit ex aqua et spiritu concessitque tibi peccata tua, ipse te unguet in vitam aeternam.* Vide, ubi unctus es: 'in vitam' inquit 'aeternam'. Noli hanc vitam illi vitae anteferre. Verbi gratia si 40 exurgat inimicus aliqui, si velit tibi fidem tuam auferre, si minatur mortem, ut praevaricetur quisquam, vide, quid eligas. Noli eligere illud, in quo non es unctus, sed illud elige, in quo unctus es, ut vitam aeternam vitae praeferas temporali.

---

31 sq. *cf.* Gal. 2, 19 **35—43** *cf.* Myst. 6, 29 **36—38** *cf.* Rituale Ambrosianum, Oratio post baptismum (*H. Leclercq, Onction, Dict. d'Archéol. chrét. et de liturg. 12, 2 [1936], 2119*)

---

def. DEN

31 est] *add.* eius m corpus *om. G* concrucifigeris *scripsi* (*cf.* VI 2, 8) configeris *G* cum crucifixeris *R* cum crucifigeris *cet.* xpm *Z* adhaeres] aderis *G* **32** ne te] te ne (ne et *s. l. m2*) *G* inde *om.* Ω a m **33** clavis β *Y C* a **35** meruisti *Z* qui *A* **36** omnipotens pater *R* **37** spiritu sancto *V U Q T* η a m -que *om. M* peccatorum tuorum *P m2* unguit *T P* ungit *B K X* unguat *V m2 A* ungat a m **38** vide — **38 sq.** aeternam *in mg. inf. V m1* ubi *om. G B, s. l. M* in vitam *om. G* **39** vitam *om. M* **40** aliquis Ω > β *a.c. F* si *pr.*] qui *A* vellit *G S a.c. W C* vellet β *Z F* tibi *post* tuam *A* η si *alt. om. G* **41** seminatur (*om.* si) *C F* **42** eligere] neglegere *P* in quo — illud *alt. om. Π* illud *alt.*] illum *G, om.* a elige illud m elige *om. R A* **43** quo] quod *Y, V p.c.* ut] *om. Π* et *C* β vitae] vitae aeternae (*m2 in mg.*) vitam (am *ex* ae *m2*) *V* perferas *G a.c. m2* temporalem (em *ex* i *m2*) *V* tempolari *T add.* per christum dominum nostrum η *S V X add.* per christum dominum nostrum amen a m explicit. III. item sequentia *G* finit liber .II. incipit liber tertius *W* explicit liber .II. sancti ambrosii de sacramentis. incipit eiusdem liber .III. *V* explicit liber secundus incipit tertius sancti ambrosii β explicit liber .II. incipit liber .III. *R T A K* (*pro numeris verba: S* η *C F Z B M P X*) explicit liber secundus de sacramentis incipit eiusdem liber tertius feliciter *U* liber .II. explicit liber .III. incipit *Q* explicit sermo secundus incipit tertius *Y*

III.

1, 1. Hesterno de fonte disputavimus, cuius species veluti quaedam sepulchri forma est, in quem, credentes in patrem et filium et spiritum sanctum, recipimur et demergimur et resurgimus, hoc est resuscitamur. Accipis autem myrum, hoc est unguentum, supra caput. Quare supra caput? Quia *sensus sapientis in capite eius*, Salomon ait. Friget enim sapientia sine gratia, sed ubi gratiam acceperit sapientia, tunc opus eius incipit esse perfectum. Haec regeneratio dicitur. **2.** Quid est regeneratio? Habes in actibus apostolorum, quod ille versiculus, qui dictus est in psalmo secundo: *Filius meus es tu, ego hodie genui te*, ad resurrectionem spectare videatur. Namque sanctus apostolus Petrus in actibus apostolorum sic interpretatus est, quod tunc, quando resurrexit

---

III, 1. 5 sq. *cf.* Myst. 6, 30 **6** *Eccle. 2, 14 **9—12** Act. 13, 33 **11** Ps. 2, 7 **12** Petrus] *lapsus memoriae ob similitudinem orationis Pauli Act. 13, 15—41 et orationis Petri Act. 2, 14—36*

---

def. EN

III, 1. dictatus sancti ambrosii de sacramentis *inscripsit D* **1** hesterno (*cf.* II 1, 1)] externo die *G* hesterno die *VUKXYC*m de *om. Ga.c.m3U* de fonte *om. C* speciei *R* (species *in mg. m2*), *PFX*, *Ka.c.m2* **3** recipiemur *G* dimergimur *RUBKXY*, *Sp.c.m2* demergemur *W* dimergimus *Va.c.T* demergimus *Vp.c.* **4** surgimus *RZPC* resurgemur (*om.* hoc est resuscitamur) *D* resuscitamur — **5** hoc est *s.l.Gm2* resuscitamus *β* mirum *WD* myrrum *GY* μύρον m mysterium *cet.* α **5** supra *pr.*] super *Δ* quare supra caput *om. GWDA* **6** salamon *G* solomon *W*, *Da.c.m2* salomone teste qui ait *S* frigescit *M* **7** gratiam] gratia *Π*, *βa.c.m2*α acciperit *GSa.c.m2W* coeperit *Π*, *βa.c.m2* (coepit *M*) sapientia *alt.* — **8** incipit *om. βa.c.m2 Π > Y* sapientia *alt.*] sapientiã *G* sapient*is *βm2* sapientiam α **8** eius *om. W* incipiet *D* perfecta *ΠYβ* generatio *M* (*etiam l. 9*) **9** abes *S* **10** quod] quia *Y* versiculus ille *W* qui] quod *D* dictus est *GDη* dictus *W* dicitur *cet.* αm **11** ad — **15** genui te *om. B, in mg. inf. Um1* spectare *Gp.c.m3WSηDAC* expectare *cet.* **12** videtur *W* nam *Y* petrus apostolus *DA* **13** surrexit *GSX*

filius a morte, patris vox resultaverit: *Filius meus es tu, ego hodie genui te.* Unde et *primogenitus a mortuis* dicitur. Ergo resurrectio quid est, nisi quando de morte ad vitam resurgimus? Sic ergo et in baptismate, quoniam similitudo mortis est, sine dubio, dum mergis et resurgis, similitudo fit resurrectionis. Itaque secundum interpretationem apostoli, sicut illa resurrectio regeneratio fuit, ita et ista resurrectio de fonte regeneratio est. — **3.** Sed quid dicis, quia in aqua mergis? Ideo peregrinaris, ideo te dubitatio tenet? Legimus quidem: producat terra ex se fructum, et produxit terra fructum germinantem. Similiter et de aquis legisti: producant aquae animantia, et nata sunt animantia; illa quidem in principio creaturae, sed tibi reservatum est, ut aqua te regeneraret ad gratiam, sicut alia generavit ad vitam. Imitare illum piscem, qui minorem quidem adeptus est gratiam, tamen debet tibi esse miraculo. In mari est et super undas est, in mari est et super fluctus natat. In mari tempestas furit, stridunt procellae, sed piscis

14 *cf.* 11 **15** *Col. 1, 18 **19** *cf.* Rom. 6, 3—11 **22 sq.** *cf.* Gen. 1, 11. 12 **24 sq.** *cf.* Gen. 1, 20. 21 **27—34** *cf.* Exa. V 7, 17 (*p.* 152, 20—24 *Sch.*)

def. *EN*

14 mortuis *Πβ*𝔞𝔪 **15** et *om.* *Πβ* undet *Ga.c.m2* a *om.* *G* (mortuus *a. r.*) ergo et *D* **16** surrectio *G* mortem *D* resurgemus *G* **17** sic] si *Sη* et *om.* *S* quoniam *om.* *S* es *D* **18** dum *om.* *βη* et] dum *Y* resurgis] *add.* et *Π*>*RKp.c.β* **19** recte itaque *ΩD*, (recta *Q*), 𝔞𝔪 apostoli petri *ΩD*𝔞𝔪, *cf. praef. not. 47* sicut *om.* *S* **20** fuit — regeneratio *om.* *S* ista] ita *η* de fonte *om.* *Ω*𝔞𝔪 generatio *RT* regeratio *Ga.c.m3* **21** qui dicit *S* aquam *βΠ*>*R* mergi *G* **22** peregrinaris ideo *om.* *P* **23** et — fructum *alt. om.* *ΠGβm1* **24** de *om.* *D* animam vivam *Sa.c.m2* et *alt.* — **25** animantia *om.* *DS* **25** quidem] *add.* sed *M* **26** ut et *G* regeneret *G* (*add.* te *alterum*), *STY* regenerarit *R* generaret *BCF* **27** illa *s.* alia *Rm2* illa 𝔞 regeneravit *DQ* **28** miraculum *Π*>*RZCF* (miracula *β*) **29** est *pr.*] es *Da.c.m2* et — mari est *M in mg.* unda *WPK* undam *X* in mari est *alt. om.* *D* et — **30** mari *i. r.* *M* fluctum *GC* **30** *post* natat *repetit* tamen debet tibi esse miraculum (!) *G* mari] *add.* si *M* fuerit *WDa.c.m2M* striduntur *W* pisces *Wa. c. SZ*

natat, non demergitur, quia natare consuevit. Ergo et tibi saeculum hoc mare est. Habet diversos fluctus, undas graves, saevas tempestates. Et tu esto piscis, ut saeculi te unda non mergat. Pulchre autem pater dicit ad filium: *Ego hodie genui te*. Hoc est: Quando redemisti populum, quando ad caeli regnum vocasti, quando inplesti voluntatem meam, probasti meum esse te filium.

4. Ascendisti de fonte. Quid secutum est? Audisti lectionem. Succinctus sacerdos — licet enim et presbyteri fecerint, tamen exordium ministerii a summo est sacerdote — succinctus, inquam, summus sacerdos pedes tibi lavit. Quod est istud mysterium? Audisti utique, quia dominus, cum lavisset discipulis aliis pedes, venit ad Petrum et ait illi Petrus: *Tu mihi lavas pedes?* Hoc est: Tu dominus servo lavas pedes, tu inmaculatus mihi lavas pedes, tu auctor caelorum mihi lavas pedes? Habes hoc et alibi: Venit ad Iohannem et ait illi Iohannes: *Ego a te debeo baptizari, et tu venis ad me?* Ego sum peccator, et tu venisti ad peccatorem, ut tua quasi peccata

---

34 *cf.* Act. 13, 33 (Ps. 2, 7) **35** *cf.* Exod. 15, 13 **38—79** *cf.* Myst. 6, 31—33 **42** *cf.* Ioh. 13, 4—11 **44** Ioh. 13, 6 **47** Matth. 3, 14

---

def. EN

31 nat *T* natans ɑ dimergitur *SRZPKY* natare] natat *Ga.c.* nature *D* natura *Qa.c.m2* et *om.* *Πβɑ* **32** hoc saeculum *M* m saeculum *om.T* habet et *D* fructus *S* gravis *Ga.c.Z* **33** tu *om.Z* esto] ergo *C* **34** demergat *V* **35** caelum *U* caeleste *S* **37** meum] me *P* te *om.W* **38** ascendistis *W* fontem (*om.* de) *G* **39** succintus *WZ* succinctus est *MCɑ* summus sacerdos *Y* m sacerdos es *Tm2* **40** facerent *G* exordium] consummatio *Y* est *om.A*, *βa.c.m2* sacerdotes *Ga.c.m2* **41** succintus *GW* inquam] in aqua *D* in aquam *η* summus *om.Δ* sacerdos summus *M* lavat *Pa.c.S* lavet *D* quid *DWɑ* **42** est *om.Πɑ* istum *Da.c.m2* utaque *Ua.c.* itaque *W* lavasset *Sηβ RZFX*, *Kp.c.m2* **43** aliis] suis *AX* **44** laves *Sa.c.m2* dominus mihi *βm2* **44 sq.** lavas pedes tu *om.W* (*lacuna 13 litt.*) pedes *om.GDS* **45** inmaculatos *D* laves *βa.c.m2* lavas pedes *pr. om.W* (*lacuna 11 litt.*) **47** debui *VT* et—me *om.RZΔCFβm1* venis] venisti *Wp.c.* **48** venis *Ωɑm* ad] *add.* me *Ωɑm* ut] et *VUQ*, *T* (ut *s.* et *m2*) *Δ* tua quasi] tu qualia *Kp.c.m2* **48 sq.** peccata deponas] peccat ad penas *D*

deponas, qui peccatum non feceris? Vide *omnem iustitiam*, vide humilitatem, vide gratiam, vide sanctificationem. *Nisi lavero*, inquit, *tibi pedes, non habebis mecum partem.* **5.** Non ignoramus, quod ecclesia Romana hanc consuetudinem non habeat, cuius typum in omnibus sequimur et formam. Hanc tamen consuetudinem non habet, ut pedes lavet. Vide ergo: forte propter multitudinem declinavit. Sunt tamen, qui dicant et excusare conentur, quia hoc non in mysterio faciendum est, non in baptismate, non in regeneratione, sed quasi hospiti pedes lavandi sint. Sed aliud est humilitatis, aliud sanctificationis. Denique audi, quia mysterium est et sanctificatio: *Nisi lavero tibi pedes, non habebis mecum partem.* Hoc ideo dico, non quo ego alios repraehendam, sed mea officia ipse commendem. In omnibus cupio sequi ecclesiam Romanam, sed tamen et nos hominis sensum habemus; ideo quod alibi rectius servatur, et nos rectius custodimus. **6.** Ipsum sequimur

---

49 *cf.* I Petr. 2, 22 *cf.* Matth. 3, 15 **50 sq.** *Ioh. 13, 8 **55—62** *cf.* Spi. I Prolog. 12—15 (Origen. In Libr. Iudd. Hom. VIII 5: *p.* 514, 10—515, 23 *Baehrens*) **58—60** *cf.* Vgt. 57 **60** *cf. l.* **50 sq.** **62** *cf.* Ep. 42, 5 Ep. 11, 4 ExcF. I 47 Paen. I 7, 33 Expl. Symb. 7. 14

---

def. EN

49 deponens *M* peccatum] peccata *M* vide] unde *Ga.c.m3* **50** vide *tert.*] vidi ꝓ **51** inquit *om. G* tibi inquit *Δ* habes *G* partem mecum *QBMη, Xp.c.* **53** habet *DXa.c.m2* habeat — **54** non *om. RXa.c.m2* ut forma *G* **54** ut *om. D* vide ergo] videor *G* videro *DW* vides ergo *Qa.r.* (s *eras.*) ergo ne *Ya.c.m2* **55** dicunt *W* **56** et *om. D* accusare *C* conantur *Km1X* quia] qui *G* in *om. G* mysterium *DC* es *Ga.c.m3* **57** regenerationem *S* sed *W om. cet.* **58** sunt *SηMKXY, Qa.c.* est *om. Sa.c.m2* humiliatis *W* aliud *alt.*] *add.* est *G* **59** audiui *G* et *om. Sa.c.m2A* sanctificationi *Da.c.* sanctificationis *Sa.c.m2* **60** nisi] si non *DM* lavero] *add. s.l.* inquit *Vm2* habes *G* partem mecum *Dη* **61** quo ego *GWDS* quod ego *η* quod *cet.* ꝓm **62** omnibus] hominibus *W* copiosae qui *GS* copiose qui *RZ* **63** hominis *W*, (*post* sensum) *D* homines *cet.* ꝓm **64** servatur (tur *s. l. m2*) *G* rectius *alt.*] recte ꝓ custodivimus *D* ipsum *om. Sa.c.m2*

apostolum Petrum, ipsius inhaeremus devotioni. Ad hoc ecclesia 65
Romana quid respondet? Utique ipse auctor est nobis huius adsertionis Petrus apostolus, qui sacerdos fuit ecclesiae Romanae, ipse Petrus, ubi ait: *Domine, non solum pedes, sed etiam manus et caput.* Vide fidem: Quod ante excusavit, humilitatis fuit, quod postea se obtulit, devotionis et fidei. **7.** Respondit illi 70
dominus, quia dixerat 'manus et caput': *Qui lavit, non necesse habet iterum lavare, nisi ut solos pedes lavet.* Quare hoc? Quia in baptismate omnis culpa diluitur. Recedit ergo culpa. Sed quia Adam supplantatus a diabolo est et venenum ei suffusum est supra pedes, ideo lavas pedes, ut in ea parte, in qua insi- 75
diatus est serpens, maius subsidium sanctificationis accedat, quo postea te supplantare non possit. Lavas ergo pedes, ut laves venena serpentis. Ad humilitatem quoque proficit, ut in mysterio non erubescamus, quod dedignamur in obsequio. 80

---

68 sq. *Ioh. 13, 9 **69 sq.** *cf.* Aug. Contra 2 epist. Pelag. IV, 11 ex Ambr. Comm. in Esaiam (*p.* 559, 23—560, 5 *Vrba-Zycha*) **70—78** *cf.* Aug. Contra Iulianum I, 4, 11 *et* Ambr. EPs. 48, 8. 9 (365, 25—366, 22 *Pe.*) **71 sq.** *Ioh. 13, 10 **74** *cf.* Gen. 3, 1—6. 15

---

def. *EN*

65 ecclesiam romanam *D* **66** respondit *Ga.c.WDRZβ* huius *om.* *Q* **68** ipse *i.r.* *S* ubi *GW*, *Sa.c.m2* ibi *RXKp.c.π* ibi *add.* petrus *PKa.c.CFZβη* ibi *add.* petrus ubi *D* ubi *om. cet.* ɑm dominus *D* **69** manus] pedes *i.r.* *Sm2* vides *B* ante se *Sm2* **70** se *om.* *Π* devotio fidei *Π* > *RCF*, (devotione et fidei) *Z* illi] ei *V* **71** qui lavit] lava *Sm1* lota *Sm2 in mg.* **72** ut (t *p.r.*) *G* solus *GDF*, *Za.c.* **73** deluitur *WA* **74** effusum *Π*ɑm **75** super *Ya.c.m2* ideo lavas pedes *s.l.* *βm2* partë *G* **75 sq.** insitiatus *Ra.c.m2* (fi *ex* si) **76** accidat *R* **77** postea te] potestate *U* te *om.* *B* supplantari *B* posset *RA*, *Uβa.c.m2* levas *Ra.c.m2* laves *P* ut] et *M*, *βa.c.m2* **78** lavas *M* quoque *om.* *Sa.c.m2η* profecit *G*, *Da.c.m2* proficiat *βm2* ut *om.* *β* **79** in *om.* *MF* ministerio *M* quod] *add.* non *A*ɑ dedignatur *W* dedignantur *C*

2, 8. Sequitur spiritale signaculum, quod audistis hodie legi, quia post fontem superest, ut perfectio fiat, quando ad invocationem sacerdotis spiritus sanctus infunditur, *spiritus sapientiae et intellectus, spiritus consilii atque virtutis, spiritus* 5 *cognitionis atque pietatis, spiritus sancti timoris,* septem quasi virtutes spiritus. **9.** Et omnes quidem virtutes ad spiritum pertinent, sed istae quasi cardinales sunt, quasi principales. Quid enim tam principale quam pietas? Quid tam principale quam cognitio dei? Quid tam principale quam virtus? Quid 10 tam principale quam consilium dei? Quid tam principale quam timor dei? Sicut timor saeculi infirmitas, ita timor dei magna est fortitudo. **10.** Istae sunt septem virtutes, quando consignaris. Nam, ut ait apostolus sanctus, quia multiformis est, inquit, sapientia domini nostri et *multiformis sapientia dei*, ita 15 multiformis est spiritus sanctus, qui habeat diversas variasque virtutes. Unde *deus virtutum* dicitur, quod aptari potest patri

---

2. 1—6 *cf.* Myst. 7, 42 *et* Rituale Ambrosianum, Oratio episcopi in protensione manuum super confirmandos **3—5** *Esai. 11, 2. 3 **13—15** *cf.* I Cor. 12, 4—11 **14** Eph. 3, 10 **16** Ps. 79, 5. 8. 15. 20 *al. passim* **16—18** *cf.* Spi. III 20, 153—21, 164

---

def. EN

2. 1 spiritalis *Ga.c.* spiritalem *Da.c.m2* **2** quia *om. GW* **3** gratia spiritus sancti *β* sp. s. gratia *C* spiritus *alt. om. D* **5** cognitionis atque pietatis spiritus *om. W* quasi] quoque sunt (s̃t *p. c. ex* si) *G* septem virtutes quasi septem spiritus *Y* **6** virtutis *DGa.c.m2 Wη* virtutes et *D* spiritus *om. Sa.c.m2* virtutes *alt.*] virtutis *Da.c.m2* spiritum] spẽ *G* **7** quasi *pr. om. P* carnalis *D* carnales *Sa.c.m2* quasi *alt.*] ł quia *add. Km2* principales sunt *GK* **8** enim *om. V* quam — principale *alt. om. W* pietas *i. r. R* pietatis *Va.c.* pietas dei *D* principale* (m *eras.*) *D* **9** dei *om. D* dei] *signo in textu et in mg. apposito adnotat in mg.:* hic r deest *Vm1* (*fortasse* r = recensio?) principalem *D* quam] iam *W* **11** ita] et *D* magna *om. βa.c.m2* **12** quando] quibus *S, Kp.c.m2* **13** ut] ita *β* **14** inquit *om. Y* domini] dei m et ut m et — dei *om. Qa.c.m2π* multiformis est m ita et *W* **15** est *om. S* et *W* habet *RS* (t *i. r.*), *Kp.c.* **16** virtutis *Da.c.m2* unde et *Φ*

et filio et spiritui sancto. Sed hoc alterius disputationis, alterius est temporis.

11. Post hoc quid sequitur? Venire habes ad altare. Quoniam venisti, videre habes, quod antea non videbas. Hoc est mysterium, quod legisti in evangelio, si tamen legisti — certe audisti —: Caecus obtulit se salvatori, ut curaretur, et ille, qui alios verbo tantum et sermone curabat et refundebat imperio lumen oculorum, tamen in libro evangelii, qui scribitur secundum Iohannem, qui vere prae ceteris vidit magna mysteria et designavit et declaravit, mysterium hoc in illo voluit praefigurare. Omnes quidem sancti evangelistae, omnes apostoli — praeter proditorem omnes sancti. Tamen sanctus Iohannes, qui ultimus scripsit evangelium, quasi necessarius requisitus et electus a Christo, maiore quadam tuba fudit aeterna mysteria. Quidquid locutus est, mysterium est. Alius dixit caecum curatum, dixit Matthaeus, dixit Lucas, dixit Marcus. Solus Iohannes quid ait? *Tulit lutum et linuit super*

---

19 sq. *cf.* Myst. 8, 43 **22—35** *cf.* Ioh. 9, 1—7 **26—30** *cf.* ELuc. X 129 Ep. 63, 109; Inst. V. 7, 46. 50 Origen. In Ioh. Comm. I 4, 21—23 (*p.* 7, 27—9, 3 *Preuschen*) **32 sq.** *cf.* Matth. 9, 27—30; 12, 22; 20, 30—34; 21, 14 Luc. 18, 35—43 Marc. 8, 22—25; 10, 46—52 **33 sq.** *Ioh. 9, 6 *sq.*

---

def. EN

17 spū *Ga.c.*, *Sa.c.m2* **19** hoc *GWD*, *Sa.c.m2* haec *cet.* **20** quoniam (*i. q. postquam*)] quod iam *GW*, quo ante *Vm1* (*add.* non *s. l. m2*) invenisti *W* venisti *cet.* am quod *W*, *Pa.c.m2* quae *cet.* am ante *Π* (> *M*), *β* videras *G* **21** tamen non *RX* (si tamen 'vorausgesetzt, daß') **22** se obtulit *Q* **24** quis *Ga.r.* **25** magna *om. P* **26** ***hoc (sic *s. ras. m2*) *R* **27** sancti *om. W* sci (či *i. r.*) *R* **28** apostoli (li *s. l.*) *G* proditorem omnes (*cf. praef. not. 37*)] omnes prudentior *G* proditorem. Nec *W* omnes *del. T*, *om. K* sanctus *om. β* **29** ultimū *U* **30** et *om. G* lectus *η* a] in *S* maiorem *D*, *Za.c.* fuit *DF* **31** aeternam steria *Ga.c.m2* quid (locutus *bis*) *W* locutum *DZ*, *Ta.c.m2* aliis *Ta.c.m3* **32** mattheus *G* dixit Marc. dix. Luc. *V* **33** solus *om. Sη* qui *Qa.c.m2DF* ait] dixit *Sη* linuit *G* (= *l.* **38**), *cf. Rönsch, Itala und Vulgata p. 287* levit *W* (= *l.* **38**) liuit *Y* (= *l.* **38**) inlinuit *D* linivit *cet.* super *om. A*

oculos eius et dixit illi: Vade in Siloam. Et surgens *ivit et lavit* 35 *et venit videns.* **12.** Considera et tu oculos cordis tui. Videbas quae corporalia sunt, corporalibus oculis, sed quae sacramentorum sunt, cordis oculis adhuc videre non poteras. Ergo quando dedisti nomen tuum, tulit lutum et linuit super oculos tuos. Quid significat? Ut peccatum tuum fatereris, ut con- 40 scientiam recognosceres, ut paenitentiam gereres delictorum, hoc est sortem humanae generationis agnosceres. Nam etiamsi non confiteatur peccatum, qui venit ad baptismum, tamen hoc ipso inplet confessionem omnium peccatorum, quod baptizari petit, ut iustificetur, hoc est, ut a culpa ad 45 gratiam transeat. **13.** Nolite otiosum putare. Sunt quidam — scio certe aliquem fuisse, qui diceret — cum illi diceremus: 'In hac aetate magis baptizari debes', dicebat ille: 'Quare baptizor? Non habeo peccatum, numquid peccatum contraxi?' Hic lutum non habuit, quod ei Christus non linuerat, hoc est

34 sq. *Ioh. 9, 7 **38** dedisti nomen] *cf.* ELuc. IV 76 (*p.* 177, 9 *Sch.*) Hel. 21, 79 (*p.* 460, 11—16 *Sch.*) Abr. I 4, 23 (*p.* 518, 12—15 *Sch.*) Aug. Conf. IX 6 **45—52** *cf.* Cai. I 3, 10 (*p.* 345, 26 *sq. Sch.*) ELuc. VII 221 (*p.* 381, 4—10 *Sch.*) Hel. 22, 83—84 (*p.* 463, 9—464, 4 *Sch.*)

def. EN

34 illi] ei Ω (*om.* η), α m vade lava *A* α surgens *Γ*, *Qa.c.* exurgens *Vp.c.ZCBPM* exsurgens *cet.* i*uit *S* et *om. Q* **35** oculis η *Cp.c.* **37** sunt *om. W* oculos *Da.c.m2* adhuc *om. GW* adhoc *VUa.c.* **38** lutum] *add.* tuum *Sm2* linuit *cf. l.* **33** (linuit *D*) **39** quod *Gp.c.m3*, η Φ Δ significavit η ut *alt.*] et *G* **39 sq.** conscientiam (con *s. l.*) *W add.* tuam m **40** recognusceris *Ga.c.* recognosceris *WDF* gereres *RSβηC* geriris *Ga.c.* gereris *WDZF* ageres *cet.* α m **41** humani generis *V* agnosceris *G* (o *ex* u), *Dm1* (re *s. l. add. m2*), *WFZ* **41 sq.** etiam (si non *om. m1*, *add.* non *m2*) β **43** complet *WP* **44** quod] quo *Da.c.F* qui *B* **45** transeas *Dp.c.* sunt] sicut *Tp.c.m2* quidam] *add.* ex quibus *Sm2* **46** certe] cerdote (do *in mg. add.*) *G* **47** haec etatem *Da.c.m2* (*om.* in) aetatem *Z* ille *om. G* **47 sq.** baptizer *SΦα* **48** non habeo peccatum Φ α m *om. S* contradixi *Ga.c.* **49** quid β ei] est *D* linuerat *Ga.c.WD* liniverat *Gp.c.R* laverat *βηVUTBMPC* α leverat *cet.* m

non illi aperuerat oculos; nullus enim homo sine peccato. 50
14. Ergo agnoscit se hominem, qui confugit ad baptismum Christi. Itaque et tibi inposuit lutum, hoc est verecundiam, prudentiam, considerationem fragilitatis tuae, et dixit tibi: *Vade in Siloam.* Quid est Siloam? *Quod interpretatur*, inquit, *missus.* Hoc est: Vade ad illum fontem, in quo crux Christi 55
domini praedicatur, vade ad illum fontem, in quo omnium Christus redimit errores. — **15.** Isti, lavisti, venisti ad altare, videre coepisti, quae ante non videras. Hoc est: per fontem domini et praedicationem dominicae passionis tunc aperti sunt oculi tui. Qui ante corde videbaris esse caecatus, coepisti 60
lumen sacramentorum videre.

Ergo, fratres dilectissimi, venimus usque ad altare, ad tractatum uberiorem. Et ideo, quia id temporis est, disputationem integram non possumus incipere, quia prolixior tractatus est. Satis sit, quod dictum est hodie. Crastina die, si 65
domino placet, de sacramentis ipsis tractabimus.

---

50 *cf.* Hiob 14, 4 (*Sept.*) **54 sq.** *Ioh. 9, 7 **57 sq.** *cf. supra l.* **20**

---

def. EN

50 illi] ei *Πβαm* apparuerat *β* operuerat *Da.c.m2* homo *om. DX* **51** cognoscite (*om.* se) *η* **52** inposui *S* **54** Siloam *pr.*] syloa (*om.* quid est siloam) *η* siloam *alt.*] *G* (o *ex* u), *D* siloa *W* syloa *M* syloas *APFβα* siloas *cet.* m inquit *om. DC* **54 sq.** missus inquit *UK* **55** est *s. l. Gm2* ad] in *V* in quo — **56** fontem *om. Dη, Sa.c.m2* omnes *G* Christi *om.* Ω > *Sm2*, αm **57** redimit *Ga.c.WCFZ* redemit *cet.* iisti (i *alt. add. m2*) *T* lavasti *WSη* lavisti postea *B* venis *G* venisti *ante* lav. *U* altarem *Da.r.* **58** ante *om. VUQTB* antea *D* **59** praedicatione *Da.c.* tunc *om. RY* **60** caecus videbaris (*om.* esse) *W* caecatum *Rβa.c.* **63** tractum *UQT* id *om. Sa.c.m2* hit *Dm1* huius *m2* temporis non *S* **64** non possumus *om. Sa.c.m2* incipere *om. Ga.c.m2* accipere *D* **65** hodie *ΓCF* hodie et *cet.* **66** ipsius *Wη* tractauimus *Ga.c.DF* item sequentia *G* finit liber .III. incipit liber .IV. *W*, (*om.* liber *alt.*) *AMX* explicit liber tertius incipit liber quartus *SBP*, (.III. *et* .IV.) *RCFK*, (*om.* liber *alt.*) *VU* liber .III. finit incipit .IIII. de sacramentis *Q* incipit liber .IIII. *β* explicit sermo tertius incipit quartus *Y* gloria patri et filio et spiritui sancto amen *D* (*desinit*)

IV.

1, 1. In veteri testamento sacerdotes frequenter in primum tabernaculum introire consueverant, in secundum tabernaculum semel in anno summus intrabat sacerdos. Quod evidenter ad Hebraeos recolens veteris seriem testamenti explanat apostolus Paulus. Erat autem in secundo tabernaculo manna, erat etiam virga Aaron, quae aruit et postea refloruit, et thymiaterium. **2.** Quo spectat hoc? Ut intellegatis, quod sit secundum tabernaculum, in quo vos introduxit sacerdos, in quo *semel in anno* summus sacerdos intrare consuevit, hoc est ad baptisterium, ubi virga Aaron floruit. Antea arida erat, postea refloruit: Et tu aridus eras et coepisti 'fontis inriguo' reflorescere. Arueras peccatis, arueras erroribus atque delictis, sed fructum iam adferre coepisti *plantatus secus decursus*

IV, 1. 1—3 *cf.* Exod. 30, 10 Lev. 16, 2—34 Hebr. 9, 6. 7 **3—7** *cf.* Hebr. 9, 1—7 **5—7** *cf.* Hebr. 9, 3. 4 **6** *cf.* Num. 17, 2—10 **9** Hebr. 9, 7 **11** *cf.* Verg. Georg. IV 32 Myst. 9, 56; Apl. 12, 59; Isa. 4, 24 **13 sq.** *Ps. 1, 3

---

def. DE

IV, 1. 1 sacerdotes *om. A* frequenter *post* tabernaculum *Y* **2** introire *om. S* intrare *Ωαm* intraire *N* consuerant *Ga.c.m3* consueverant — **2 sq.** tabernaculum *om. Sa.c.m2* **3** sacerdos intrabat *WVTM* **4** seriem veteris *Παm* **5** Paulus *om. WN* secundum (u *alt. ex* o) tabernaculum *G* **6** etiam** (in *eras.*) *Q* autem *M* et postea refloruit *s. l. Gm2* floruit *M* et *alt. VM om. cet.* erat et m *Sch.* **6 sq.** tymiateriam *G*, (thy-) *W* thimiaterium *Sm1* thiamaterium *RFZβ* timiamaterium *VT*, (thi-) *UQABM, Sp.c.m2Y* thymiamaterium *CP* thimiametrium *η* **7** quo* *G* expectat *GβCFZR, Ka.c.m2PX* aspectat *N* expectabat *Y* quid *ABMTPXYηαm* sit hoc *Q* sit *om. η* **8** secundum *om. XY* in quo *WηNRTZβΔ, cf.* Abr. II 8, 52 *et Rönsch, It. u. Vulg. p. 406 sqq.* quod *G* in quod *cet. αm* in quod nos *i. r. M* **9** quo *WRTKXZβ* quod *cet. αm* annum *W* intravit (*om.* consuevit) *W* **10** baptismum *S* antea *Gp.c.W* ante *cet.* **11** coepisti in *Πβαm* fontis *Gp.c.m3* (i *s.* e), *W* fontes *Gm1UQBVa.c.* (s *exp.*) fortis *Sm1* (fontes *m2*) fonte *cet. αm* inriguos *Sp.c.m2* (inrigo *m1*), *Va.c.UQ* irriguos *AB* **11 sq.** in rigore (florescere) *W* in riguore (flor.) *Z* **13** ferre *SNη*

aquarum. **3.** Sed forte dicas: 'Quid hoc ad populum, si virga sacerdotalis aruerat et refloruit?' Populus ipse quid est nisi sacerdotalis? Quibus dictum est: *Vos autem genus electum, regale sacerdotium, gens sancta,* ut ait apostolus Petrus? Unusquisque unguitur in sacerdotium, unguitur in regnum, sed spiritale regnum est et sacerdotium spiritale. **4.** In secundo quoque tabernaculo est thymiaterium. Thymiaterium est, quod bonum odorem fraglare consuevit: Ita et vos iam bonus odor Christi estis, iam nulla in vobis sors delictorum, nullus odor gravioris erroris.

2, 5. Sequitur, ut veniatis ad altare. Coepistis venire, spectarunt angeli, viderunt vos advenientes, et humanam condicionem illam, quae ante peccatorum tenebroso squalore sordebat, aspexerunt subito refulgere, ideoque dixerunt: *Quae est haec, quae ascendit a deserto dealbata?* Mirantur ergo et angeli. Vis scire, quam mirentur? Audi apostolum Petrum

---

15—19 *cf.* Myst. 6, 30 **16 sq.** *I Petr. 2, 9 **19 sq.** *cf.* Hebr. 9, 4 **21 sq.** *cf.* II Cor. 2, 15 **22** sors] *sing. substantivi* sordes, -ium *cf. infra* **2,** *l.* **14** Exa. IV 1, 1 (*p.* 110, 7 *Sch.*) EPs. 61, 4, 4 (*p.* 380, 2 *Pe.*) *passim*
2. 1—27 *cf.* Ep. 79, 4 **5** *Cant. 8, 5 **5—9** *cf.* Myst. 7, 35

---

def. DE

14 hoc *om. Sa.c.m2* **15** sacerdotis *VTPXaam* ipse] iste *AΔ* quis *V* (s *s.* d) qui *βa.c.m2, P* (d *exp.*) **16** sacerdotes *βp.c.m2Sp.c.η* **17** genus sanctum *ΦΔ,* (*add.* est *post* genus) *CFZβ* ut *GWβη om. cet.* ait hoc *Y, s. l. Vm2* **18** unguitur *pr. et alt.*] ungetur *Ga.c.m3* (ungitur *p. c.*) sacerdotio *M* unguitur et *Δm* sed *eras. Q* **19** et *om. GN* **20** quoque *om. Δ* autem *VT* thimiamaterium *RΦ,* (thy-) *PN* thymiaterium *alt. om. W* thymiaterium est *om. RMPN* **21** bono odore *GR, Vp.c.βp.c.m2* odore (*om.* bono) *SN* fraglare (*ab Ambrosio saepius pro* fragrare *usurpatum, e. gr.* Exa. *p.* 30, 9 *Sch.*) *URAXSp.c.m2* flagrare *Γ* (flagare *Sm1*) *VQTBPK, Ma.c.* **22** ordo *Va.c.* vos *S* sordes *UBβηY* dilectorum *G* **23** odor *om. P* error gravioris *P* gravioris] *add.* etatis *A*

2. 1 coepisti *G* **2** expectarunt *G* spectaverunt *VT* angeli viderunt *bis Ga.r.* **3** condictionem *B* qua *Ga.c.m1* **5** haec *om. APM* **6** et *om. GNM* quam *GWη* quid *Ma.c.* quia *cet.* am mirantur *QCηam* audi *GWN* audi ergo *cet.* am Paulum *ΠβSm2am, cf. praef. not. 47*

dicentem ea nobis esse conlata, quae *concupiscunt et angeli videre*. Audi iterum: *Quod oculus*, inquit, *non vidit nec auris audivit, quae praeparavit deus diligentibus se*. **6.** Deinde quid acceperis, recognosce. Sanctus propheta David hanc gratiam in figura vidit et concupivit. Vis scire, quam concupiverit? Iterum audi dicentem: *Asparges me hysopo et mundabor, lavabis me et super nivem dealbabor*. Quare? Quia nix, quamvis sit candida, cito aliqua sorde nigrescit atque corrumpitur; ista gratia, quam accepisti, si teneas, quod accepisti, erit diuturna atque perpetua.

7. Veniebas ergo desiderans, utpote qui tantam gratiam videras, veniebas desiderans ad altare, quod acciperes sacramentum. Dicit anima tua: *Et introibo ad altare dei mei, ad deum, qui laetificat iuventutem meam*. Deposuisti peccatorum senectutem, sumpsisti gratiae iuventutem: hoc praestiterunt tibi sacramenta caelestia. Denique iterum audi dicentem David: *Renovabitur sicut aquilae iuventus tua*. Bona aquila

---

7 *I Petr. 1, 12 **8 sq.** *I Cor. 2, 9 *cf.* Myst. 8, 44 **12 sq.** Ps. 50, 9 *cf.* Myst. 7, 34 **14 sqq.** *cf.* Apoc. 3, 11 **17—25** *cf.* Myst. 8, 43 **19 sq.** *Ps. 42, 4 **23** *Ps. 102, 5

---

def. *DE*

7 et *om.* *WSη* **8** audi] et *Πβαm* inquit *om.* *Πβαm* aures *G* **10** david propheta *VUQTam* david ad *R* david et *Y* **11** figurã *G* figuram *η* et concupivit *om.* *Sa.c.m2* vis — **12** dicentem] dicens *A* quam *ΓCFZβ* quia *cet.* *am* concupiverit *GN* concupierit *cet.* *am* **12** aspargis *Ga.c.* (*m2?*) aspaerges *Gp.c.* asperge *WUT*, *Va.c.* asparge *ZF* asperges *cet.* *am* **13 sq.** quamvis sit candida *om.* *W* **14** nigrascit *Rp.c.m2* (a *ex* e) adque *W* aut *M* istam gratiam *GηUQTA* isti *Va.c.* ista] *add.* autem *Sp.c.m2* ita *Ra.c.m2Y* **15** accepistisi *G* (s *alt. exp.* *m2*) accepistis (*om.* si) *Wa.r.* accepistis si *F* **17** desiderans ad altare *VTam* utpote — **18** desiderans *om.* *Gm1* (*m2 s. l.*) utpote — **18** altare *om.* *T* **18** quod (= *ut hoc*) *GNβηCFZ*, *Ra.c.m2Δ* ut *WY* quo *cet.* *am* acceperis *GRF* acciperis *C* acciperas *Sa.c.m2* **19** dicit *ΓβCF* dicat *Vp.c.* (a *ex* e), *Pm* dicet *cet.* *a* et *om.* *Φ* **20** deposuisti — **21** iuventutem *om.* *GW* **22** audi iterum *Q* **23** sicut] ut *MX* aquilae] aquila *WSβηF*

esse coepisti, quae caelum petis, terrena fastidis. Bonae aquilae circa altare; *ubi* enim *corpus*, *ibi et aquilae*. Forma corporis altare est et corpus Christi est in altari; aquilae vos estis renovatae ablutione delicti.

3, 8. Venisti ad altare, adtendisti sacramenta posita super altare, et ipsam quidem miratus es creaturam. Tamen creatura sollemnis et nota. **9.** Forte aliqui dixerit: 'Iudaeis deus tantam gratiam praestitit, manna illis pluit e caelo; quid plus dedit fidelibus suis, quid plus tribuit his, quibus plus promisit?' — **10.** Accipe, quae dico: et anteriora esse mysteria Christianorum quam Iudaeorum et diviniora esse sacramenta Christianorum quam Iudaeorum. Quomodo? — Accipe. Iudaei quando esse coeperunt? Ex Iuda utique, pronepote Abrahae, aut, si vis et sic intellegere, ex lege, id est, quando 'ius dei' accipere meruerunt. Ergo ex pronepote Abrahae Iudaei dicti sunt tempore sancti Moysi. Tunc deus manna Iudaeis murmurantibus pluit e caelo. Tibi autem sacramen-

---

25 *Matth. 24, 28 *Luc. 17, 37

3. 1—40 *cf.* Myst. 8, 44—46 **3 sq.** *cf.* Exod. 16, 14. 15 **6—8** *cf. supra* I 4, 11 **9** *cf.* I Par. 1, 34 2, 1 **12** *cf. l.* 3 *sq.* Exod. 16, 2—36

---

def. *DE*, *a. l.* **2, 24** fastidis *Z*

24 quae] quia *β* petes *W* terram *M* terra *ηa.c.* fastidis — confrin- (getur. IV 5, 21) *def. Z* (*fol. amisso*) bona aquila *G* **26** est *pr. om. S* altare *Gη*, *VQa.c.* **27** delicti] caelesti *G*

3. 1 adtendisti] vidisti *Ωm* **3** creaturam solemnem et notam m solemnis *G* nota *om. X* aliqui *W*, *Ra.c.m2* alequid *Ga.c.* (s *s.* d), *F* aliquis *cet.* ɑm **4** deus *post* gratiam *M* tantum *W* praestitit ut *S* plueret *S* **5** plus *pr. om. S* fidelibus — tribuit *om. W* his] iis m plus *tert. om. GN*, *βa.c.m2* **6** et *om. Πβ*ɑm mysteria esse *SN* **7** quam — **8** christianorum *om. η* esse *om. Q* **8** accepere *G* **9** itaque *Q* pronae po*te *G* (n *eras.*) **10** aut] at *Y* et *om. W* intellege *β* quando] quam *A*, (*om.* id est) ɑ **11** ius dei *WS*, *cf. praef. not. 37* iudaei legem *Vm2 in mg.*, m iudaei *cet.* ɑ *post* meruerunt *reliquum versus spat. vac. R* nepote *Sa.c.m2BU* **12** sunt] *add.* aut a *P*m, a *Sa.c.m2 ante* tunc *add.* et si *Ω*ɑm iudaeis manna *Πβ* **13** de *R a.r. A* ibi *G* autem] tamen *Y*

torum horum figura praecessit, quando Abraham erat, quando vernaculos CCCXVIII collegit, et ivit, persecutus est adversarios, de captivitate eruit nepotem suum. Tunc victor venit, occurrit illi Melchisedech sacerdos et obtulit panem et vinum. Quis habuit panem et vinum? Abraham non habuit. Sed quis habuit? Melchisedech. Ipse ergo auctor sacramentorum. Quis est 'Melchisedech', qui significatur *rex iustitiae, rex pacis*? Quis est iste rex iustitiae? Numquid homo quisquam potest rex esse iustitiae? Quis ergo rex iustitiae nisi 'iustitia dei'? Quis est dei pax, dei sapientia? Qui potuit dicere: *Pacem meam do vobis, pacem meam relinquo vobis.* **11.** Ergo primum intellege sacramenta haec, quae accipis, anteriora esse quam sunt sacramenta, quaecumque Iudaei habere se dicunt, et prius coepisse populum Christianum quam coepisse populum Iudaeorum, sed nos in praedestinatione, illum in nomine. **12.** Obtulit ergo Melchisedech panem et vinum. Quis est Melchisedech? *Sine patre*, inquit, *sine matre, sine gene-*

14—17 *cf.* Gen. 14, 14—18 Hebr. 7, 1—3 **20 sq.** *cf.* Hebr. 7, 2 **22 sq.** *cf.* I Cor. 1, 30 **24 sq.** *Ioh. 14, 27 **30 sq.** *Hebr. 7, 3

---

def. DEZ

14 figurã *G* quando abraham erat *om.* *βa.c.m2* quando *alt. om.* *Sa.c.m2* **15** vernaculas (s *m2*) *G* CCCXUIII *G* (*superscr. m2:* tricenti dece octo) et *s. l. Y* ivit *GW*, *βp.c.m2Sp.r.m2* (*add.* et *m1*) ivit et *η* tibi *βm1*m ibi *cet.* α **16** eruens *ΠβαΗm* nepotem suum] nepote uiso *G* venit] *add.* et *Sp.c.m2* **17** obtulit] *add.* ei *X*, *add.* illi *cet.* > *GWS*, *Fa.c.m2* **18** quis — vinum *om. GW* **19** qui *W* ipse est *T* **20** quis] quid *S* qui] quo *S* **20 sq.** rex pacis — iustitiae *om. GN* **21** qui *Sa.c.m2* iste *om. WS* quisquam *om. WS* **22** esse rex *SηNXY* nisi] *add.* qui est *Sm2* **23** quis *G*, (*om.* est) *W*, *VFKXY* qui *cet.* αm pax nisi *Y* **24** meam *pr. om. R* meam *alt. om. VQTΔY* **25** primum *WηNP om. G* primo *cet.* αm intellegere *P* haec *om. M* **26** sunt *ΓRPYCβ* sint *cet.* αm *add.* moysi *codd.* > *GW*, *edd.* **27** christianorum *W* quam] quae *W* **28** nos quasi *S* praedistinatione *GWR* illi *VPp.c.* (i *ex* um), *BMS* in *alt. om. G*, *Pa.c.* **30** Melchisedech] *add.* sine matre *W*, *Sa.c.m2* inquid et *GSa.c.m2*

rationis ordine, neque initium dierum neque finem vitae habens. Hoc habet ad Hebraeos epistola. 'Sine patre', inquit, et 'sine matre': Habes: 'similis filio dei'. 'Sine matre' natus est dei filius generatione caelesti, quia ex solo deo patre natus est, et iterum 'sine patre' natus est, quando natus ex virgine est. Non enim ex virili semine generatus est, sed natus de spiritu sancto et virgine Maria, utero editus virginali. 'Similis' per omnia 'filio dei' sacerdos quoque erat Melchisedech, quia et Christus sacerdos, cui dicitur: *Tu es sacerdos in aeternum secundum ordinem Melchisedech.*

4, 13. Ergo auctor sacramentorum quis est nisi dominus Iesus? De caelo ista sacramenta venerunt; consilium enim omne de caelo est. Vere autem magnum et divinum miraculum, quod populo pluit deus manna de caelo, et non laborabat populus et manducabat.

14. Tu forte dicis: 'Meus panis est usitatus.' Sed panis iste panis est ante verba sacramentorum; ubi accesserit

---

32—38 *cf.* Fid. III 11, 87—88 **33** *Hebr. 7, 3 **36** non ex virili semine] *cf.* Hymn. Ambr. IV vers. 5 Expl. Symb. § 3, *l. 14 sq.* **37** *cf.* 33 **39** Ps. 109, 4 Hebr. 7, 17

4. 3—5 *cf.* Exod. 16, 14—36 Myst. 8, 47 **5** *cf.* Myst. 9, 50 **6** *cf.* Myst. 9, 54

---

def. DEZ

31 finem *om.* *GWSηRCFY* vitae *om.* *U* habens *om.* *Γ*, *βa.c.m2*, *RFY*, *cf. praef. not. 45* habet *C* habens finem vitae *a* **32** ad] apud *QTBM*, *Va.c.* *a* haebraeos *G* hebr. in *S* et] est *Φ* > *V* **33** matre *pr.*] *add.* est *P* m habes *G* habens *Wπηβ RCFY* *om. cet.* *a* m similitudinem *W* simile *β* similis autem *Sp.c.m2Φa* similis cui m (*cum 5 codd. s. XII*) similis *cet.* filii *W* **34** patre deo *η* **35** natus *alt. om. M* **36** natus est *S* **37** et] ex *MNa* e *η* **37 sq.** per omnia] personam *βa.c.m2*

4. 1 qui *R* **2** enim *om. M* autem *R* **3** autem] *add.* omne *P* et *GWηPXY* m est et *cet.* *a* **4** populis *Y* deus *om. RAB⊿CF*, *βa.c.m2* laborat *Sa.c.m2* **5** et] enim *β* et non *B* **6** dices *RΦ* > *A* est *om. X* **7** ante verba *om. Sa.c.m2* accessit *T*

consecratio, de pane fit caro Christi. Hoc igitur adstruamus, quomodo potest, qui panis est, corpus esse Christi.

10 Consecratio igitur quibus verbis est et cuius sermonibus? Domini Iesu. Nam reliqua omnia, quae dicuntur in superioribus, a sacerdote dicuntur: laus deo, defertur oratio, petitur pro populo, pro regibus, pro ceteris. Ubi venitur, ut conficiatur venerabile sacramentum, iam non suis sermonibus utitur 15 sacerdos, sed utitur sermonibus Christi. Ergo sermo Christi hoc conficit sacramentum. **15.** Quis est sermo Christi? Nempe is, quo facta sunt omnia. Iussit dominus, factum est caelum; iussit dominus, facta est terra; iussit dominus, facta sunt maria; iussit dominus, omnis creatura generata est. Vides 20 ergo, quam operatorius sermo sit Christi. Si ergo tanta vis est in sermone domini Iesu, ut inciperent esse, quae non erant, quanto magis operatorius est, ut sint, quae erant, et in aliud commutentur. Caelum non erat, mare non erat, terra non erat, sed audi dicentem David: *Ipse dixit et facta sunt, ipse*

---

10 sq. *cf.* Myst. 9, 52 **12 sq.** *cf.* I Tim. 2, 1 **16—25** *cf.* Myst. 9, 52 **17 sqq.** *cf.* Gen. 1, 6 *sqq.* **24 sq.** Ps. 148, 5

---

def. DEZ

8 caro] corpus *Y* **9** quomodo] quando *S* esse *i. r. R.* christi] *add.* consecratione ꝑ m *Sch., om. codd. omnes* **10** igitur] autem m *cum codd. det.* igitur cum *Ma.r.* et] ex *M* **11** nam] *add.* et m in — **12** dicuntur *om. Π, βa.c.m2* **11 sq.** in superioribus *om.* ꝑ **12 sq.** laus deo, (*sc.* dicitur) defertur oratio, petitur *eqs. interpunxi* (*post* oratio *iam interpunxit G*) laudes deo deferuntur m differtur *P* oratione *Φ*ꝑ, *Kp.c.m2* petit *Y* **13** pro *pr. om. βa.c.m2* pro pulo *W* **14** utitur *om. Φ*ꝑ **15** ergo sermo christi] et *Sa.c.m2* **16** quid *RF* qui *C* est *GNS*m *om. cet.* ꝑ **17** dominus *GWSY, add.* et *cet.* ꝑ m **18** dominus *pr. ΓβRCFY, add.* et *cet.* ꝑ m dominus *alt. add.* et *MX*ꝑ m **19** dominus et m omnes (e *ex* i) creaturae generatae sunt *G* creata est *Sη* vidis *W* vis *P* **20** ergo *pr.*] igitur *Y* sermo sit *GWS* sit sermo *cet.* ꝑ m si *om. GW* **22** quanto — erant *om. W* operatoris *Ga.c.m1* operarius *β* quae erant *om. G* **23** mutentur *M* **24** david *G om. cet.* factum est *M* ipse *alt.* — **25** sunt *om. UQT*

mandavit et creata sunt. **16.** Ergo tibi ut respondeam, non erat corpus Christi ante consecrationem, sed post consecrationem dico tibi, quia iam corpus est Christi. Ipse dixit et factum est, ipse mandavit et creatum est. Tu ipse eras, sed eras vetus creatura; posteaquam consecratus es, nova creatura esse coepisti. Vis scire, quam nova creatura? Omnis, inquit, *in Christo nova creatura.*

17. Accipe ergo, quemadmodum sermo Christi creaturam omnem mutare consueverit et mutet, quando vult, instituta naturae. Quomodo, requiris? Accipe: Et primum omnium de generatione eius sumamus exemplum. Consuetudo est, ut non generetur homo nisi ex viro et muliere et consuetudine coniugali. Sed quia voluit dominus, quia hoc elegit sacramentum, de spiritu sancto et virgine natus est Christus, hoc est *mediator dei et hominum, homo Iesus Christus.* Vides ergo, quia contra instituta et ordinem natus est homo, natus ex virgine. **18.** Accipe aliud: Urguebatur populus Iudaeorum ab Aegyptiis, interclusus erat mari. Divino imperio virga Moyses tetigit aquas et se unda divisit, non utique secundum suae naturae consuetudinem, sed secundum gratiam caelestis

---

27 sq. *cf.* 24 **31** *II Cor. 5, 17 **34—41** *cf.* Myst. 9, 53 **39** *I Tim. 2, 5 **41—43** *cf.* Exod. 14, 21. 22 (*supra* I 6, 20. 22) Myst. 9, 51

---

def. DEZ

25 creatum est *M* (*om.* ergo — **28** creatum est) ut *om. S* (respondeat *m 1*, respondeo *m 2*) **26** conserationem *W* **26 sq.** sed *post* consecrationem *s. l. G* **27** tibi *om. W* **29** ventus *G* postea (*om.* quam) *W* **30** esse *s. l. U* **31** in christo *om. Y* **32** christi *om. M* **33** *ante* quando *eras.* quomodo *T* **34** quomodo — accipe *om. Sa.c.m 2* requires *GR* primum *G* primo *cet.* **35** sumas *G* **37** noluit *Δ* quia *alt.*] qui *Sa* eligit *W* **38** et] *add.* maria *M* christus *om. Δ* **39** homo *om. U* iesus christus *GWSR*, (est i. ch.) *β* christus iesus *cet.* *a*m **40** constituta *M* ordinem natus est *ASYm* ordinatus est *G* (u *ex* a), *W* homo est (*om.* ordinem natus) *C* ordinem (*om.* natus) homo est *cet.* *a* homo] *add.* est *W*m natus *alt.*] *add.* est *W* (*scil. tertium!*) **42** virgam *W* **44** consuetudinem] imperium *Y* gratiae *T a.r. S*

imperii. Accipe aliud: Sitiebat populus, venit ad fontem. Amarus erat fons; misit lignum sanctus Moyses in fontem, et factus est dulcis fons, qui amarus erat, hoc est mutavit consuetudinem naturae suae, accepit dulcedinem gratiae. Accipe et quartum exemplum: Ceciderat ferrum securis in aquas, quasi ferrum sua consuetudine demersum est; misit lignum Helisaeus, statim ferrum levatum est et aquis supernatavit, utique contra consuetudinem ferri; est enim materies gravior quam aquarum est elementum. **19.** Ex his igitur omnibus non intellegis, quantum operetur sermo caelestis? Si operatus est in fonte terreno, si operatus est sermo caelestis in aliis rebus, non operatur in caelestibus sacramentis? Ergo didicisti, quod ex pane corpus fiat Christi. Et quid vinum, aqua? In calicem mittitur, sed fit sanguis consecratione caelesti. **20.** Sed forte dicis: 'Speciem sanguinis non video.' Sed habet similitudinem. Sicut enim mortis similitudinem sumpsisti, ita etiam similitudinem pretiosi sanguinis bibis, ut nullus horror cruoris sit et pretium tamen operetur redemptionis. Didicisti ergo, quia, quod accipis, corpus est Christi.

45—47 *cf.* Exod. 15, 23—25 (*supra* II 4, 12) Myst. 9, 51 **49—52** *cf.* IV Reg. 6, 5—7 (*supra* II 4, 11) Myst. 9, 51

---

def. DEZ

45 imperium *S* imperio *Qa.c.* sitibat *Wa.c.* (sitiuit *p.c.*) **46** misit (it *s.l.*) *G* fonte *Y* **47** factum *Ta.c.m3* quia *T* **49** conciderat *VUTA* **50** aqua *Gβ* aquam *M* aquas et *S* dimersum *GSβηRTΔY*, *Va.c.m2* mersum *Q* **51** levatum *ΓAF* elevatum *cet.* αm **53** est *om. RMXC* **54** intellegitis *Sp.c.m2* operatur *S* **56** aliis] *add.* multis *V* **57** didicistis *Sp.c.m2* fiat corpus *PX* fit *Sa.c.m2η* quid *Ga.c.WVUQT*, *Ka.c.m2Xp.c.m2* quod *cet.* αm vinum *om. GW* unum *Va.c.m2* de sanguine (*in mg.*) vinum *Vp.c.m2* vinum et *Kp.c.m2SNβηBCX*, αm vinum cum *VM* **58** aquam *B* calice *PKFη* mittatur *Sp.c.m2* **58 sq.** caelesti *GWS* verbi caelestis *cet.* αm **59** sed] si *M* **60** enim *om. W* **60 sq.** similitudine sumis *Sa.c.m2* **61** pretiosis *Wa.r.* ut et *M* **62** operatur *S* **63** accipis verum *B*

5, 21. Vis scire, quam verbis caelestibus consecretur? Accipe, quae sunt verba. Dicit sacerdos: *Fac nobis*, inquit, *hanc oblationem scriptam, rationabilem, acceptabilem, quod est figura corporis et sanguinis domini nostri Iesu Christi. Qui pridie quam pateretur, in sanctis manibus suis accepit panem, respexit ad caelum, ad te, sancte pater omnipotens aeterne deus, gratias agens benedixit, fregit, fractumque apostolis et discipulis suis tradidit dicens: accipite et edite ex hoc omnes; hoc est enim corpus meum, quod pro multis confringetur.* — Adverte! — **22.** *Similiter etiam calicem, postquam cenatum est, pridie quam pateretur, accepit, respexit ad caelum, ad te, sancte pater omnipotens aeterne deus, gratias agens benedixit, apostolis et discipulis suis tradidit dicens: accipite et bibite ex hoc omnes; hic est enim sanguis meus.* Vide: illa omnia verba evangelistae sunt usque ad 'accipite', sive corpus sive sanguinem. Inde verba sunt Christi: 'accipite et bibite ex hoc omnes;

5. 2—**14** *cf. Canon. Missae* (*Missal. Roman.*) **5 sqq.** I Cor. 11, 23 *cf.* Matth. 14, 19 Marc. 6, 41 Luc. 9, 16 **6—9** Matth. 26, 26 Marc. 14, 22 Luc. 22, 19 I Cor. 11, 24 *cf.* Myst. 9, 54 **10** *cf.* Luc. 22, 20 I Cor. 11, 25 **11** *cf.* Matth. 14, 19 *et cet.* (*cf.* 5) **12 sqq.** *cf.* Matth. 26, 27. 28 Marc. 14, 23. 24 Luc. 22, 20 **16** *cf.* 13

def. DE, Z usque ad l. **9** confrin(getur)

5. **1** quam] quia $\Omega > S$, $\mathfrak{a}\mathfrak{m}$ consecratur $\Omega > S$, $\mathfrak{a}\mathfrak{m}$ **2** verba sunt *M* **3** scriptam *om. C add.* ratam *CPY*$\mathfrak{m}$ ascriptam *B* rationabilem et *T* quod] quae *T* quid *Ba.c.* **4** figura est $\mathfrak{m}$ corporis et sanguinis *om. M* domini *om.* η **5** accepit *post* pateretur *M* **6** in caelum *VM*$\mathfrak{m}$ sanctae *GQTM*, set (!) β **7** aeternae *G* benedixit et η apostolis suis *V*, *Ua.r.QTCF*β*MΔY*$\mathfrak{a}\mathfrak{m}$ **8** discipulis et apostolis suis *V* et *alt. om. GF* comedite *M* **9** enim est $\mathfrak{a}$ pro *om. G* confringitur *GRB* (confrin)getur] *denuo incipit Z* **10** adverte *om.* $\Omega\mathfrak{a}\mathfrak{m}$ **11** est qui *M* in caelum $\mathfrak{m}$ ad te] et tibi *S* **12** aeternae *G* **13** apostolis suis *Δ* apostolis *om. Sa.c.m2* et discipulis *om. CF* suis *om.* β*a.c.m2Δ* tradidit *om. Y* **13 sq.** ex hoc *ΓCFVT*$\mathfrak{m}$ ex eo *cet.* $\mathfrak{a}$ **14** enim *om. Va.c., X* (sanguis *i. r.* meus *s. l.*) videte *W* omnia illa *VUTB*$\eta\mathfrak{a}$ omnia verba illa *QM* illa omnia] *add.* illa *RZ*β*P*$\mathfrak{m}$ **15** ad *om. G* accipe *W* **16** et *om. GRUQAΔY*$\mathfrak{a}$ bibete *Wa.c.* hoc] eo *Π*$\beta\mathfrak{a}$

hic est enim sanguis meus'. **23.** Et vide singula: 'Qui pridie', inquit, 'quam pateretur, in sanctis manibus suis accepit panem.' Antequam consecretur, panis est; ubi autem verba Christi accesserint, corpus est Christi. Denique audi dicentem: 'Accipite et edite ex hoc omnes: hoc est enim corpus meum.' Et ante verba Christi calix est vini et aquae plenus; ubi verba Christi operata fuerint, ibi sanguis efficitur, qui plebem redemit. Ergo videte, quantis generibus potens est sermo Christi universa convertere. Deinde ipse dominus Iesus testificatus est nobis, quod corpus suum accipiamus et sanguinem. Numquid debemus de eius fide et testificatione dubitare?

24. Iam redi mecum ad propositionem meam. Magnum quidem et venerabile, quod manna Iudaeis pluit e caelo. Sed intellege: Quid est amplius, manna de caelo an corpus Christi? Corpus Christi utique, qui auctor est caeli. Deinde manna qui manducavit, mortuus est, qui manducaverit hoc corpus, fiet ei remissio peccatorum et *non morietur in aeternum.* **25.** Ergo non otiose dicis tu *amen*, iam in spiritu confitens, quod accipias corpus Christi. Cum ergo tu petieris, dicit tibi

---

19—27 *cf.* Myst. 9, 54 **21 sq.** *cf.* 8 *sq.* **28 sq.** *cf.* IV 3, 8—10 *cf.* Myst. 8, 48 **31—33** *cf.* Ioh. 6, 49. 58 **33** Ioh. 11, 26

---

def. *DE*

17 hic] hoc *Sa.c.m2* enim *om.* *T* meos *Ua.c.* et *om.* *Φ*𝔞 sed *W* **18** inquit *post* pateretur *VT*, (ait) *M* accipit *β* **19** consecraretur *R*, *Va.c.β* **20** accesserunt *Sa.c.* christi *om.* *S* audi ipsum *B* **21** et *om.* *W* et edite *om.* *Sη* hoc *pr.*] eo *Π*𝔞𝔪 omnes ex eo *β* hoc *alt.*] hic *V*, *Qa.c.* enim *om.* *WT*𝔞 meum] christi *V* **23** sanguis christi 𝔪 **23 sq.** redimet *W* redimit *Ga.c.* **25** universa] omnia *P* Iesus *om.* *P* testificatur (*om.* *26* est) *Ω*𝔞𝔪 **28** meam *del.* *S* magnum est *V* **29** et venerabile] opus *B* *om.* *Y* venerabile est *S* venerabilē *W* quod] *add.* indigestum *B* manna] magna *P* **30** corpus — **35** christi *om.* *GW*, *Sa.c.m2* **31** *qui *T* **32** qui manna *M* **33** et — aeternum *om.* *β* **34** dicis] cum accipis respondes *Y* dicas *S* tu dicis 𝔞 *amen *U* (t *eras.*) confidens *πηβNRZCFY* **35** cum — petieris *om.* *ΔM*𝔞𝔪 cum — **36** christi *om.* *Φ* > *M*, *F* ergo *WNπηβ* enim *G* *om.* *cet.*

sacerdos: *corpus Christi*, et tu dicis: *amen*, hoc est: 'verum'. Quod confitetur lingua, teneat adfectus. Ut scias autem: Hoc est sacramentum, cuius figura ante praecessit.

6, 26. Deinde quantum sit sacramentum, cognosce. Vide, quid dicat: *Quotienscumque hoc feceritis, totiens commemorationem mei facietis, donec iterum adveniam.* **27.** Et sacerdos dicit: *Ergo memores gloriosissimae eius passionis et ab inferis resurrectionis et in caelum ascensionis offerimus tibi hanc inmaculatam hostiam, rationabilem hostiam, incruentam hostiam, hunc panem sanctum et calicem vitae aeternae. Et petimus et precamur, uti hanc oblationem suscipias in sublime altare tuum per manus angelorum tuorum, sicut suscipere dignatus es munera pueri tui iusti Abel et sacrificium patriarchae nostri Abrahae et quod tibi obtulit summus sacerdos Melchisedech.* **28.** Ergo quotienscumque accipis, quid tibi dixit apostolus? Quotienscumque accipimus, mortem domini adnuntiamus. Si mortem, adnuntiamus remissionem pecca-

36 *cf.* Myst. 9, 54

6. 2—12 *cf. Canon Missae* (*Missal. Roman.*) **2 sq.** *cf.* I Cor. 11, 25. 26 **6** *cf.* Rom. 12, 1 **13 sq.** *cf.* I Cor. 11, 26 Fid. IV 10, 124 ExcF. II 46

def. *DE*

36 tu *om.* *S* hoc est *om.* *G* vero *G* verum est *Va.c.* **37** lingua si *S* ut] et ut *β* **38** est *om.* *R*, *Ya.c.m2* esse *Ω* > *CZRYm1*, *𝔞𝔪* sacratum *G* cuius] huius *Ω* > *Sη*, *𝔞𝔪*

6. 2 hec *β* **3** mei] ei *W* meam *SX* **4** ergo *om.* *Wη* memores ergo *S* memores] *add.* sumus *βm2η* eius gloriosissimae *M* passionis] ascensionis *Sa.c.m2* **5** inferis eius *V* **6** hoc *Q* rationabilem hostiam *om.* *G* incruent*am (i *eras.*) *W* **7** hanc *Ua.c.* **8** uti *G* ut *cet.* *𝔞𝔪* sublime *GSZβηC* sullime *Y* sublimem *Wa.r.F* sublimi *cet.* *𝔞𝔪* **9** altare *GSβηCUY* altarem *WF* altari *cet.* *𝔞𝔪* tuum *Γβ YCF* tuo *cet.* *𝔞𝔪* **10** pueri *om.* *S* abel iusti *β* et *om.* *GW* **11** sacerdos tuus *SηX* **12** accipitis *Sa.c.m2F* quod *Ra.c.* **13** dicit *P𝔞𝔪* **14** adnuntiamus *pr.*] accipimus *RPX*, *Ka.c.m2* accipiamus *Zβa.c.* si mortem *om.* *GW* morte *KX* si mortem annuntiamus, annuntiamus *η𝔞𝔪* et remissionem *UVp.c.* in remissionem *T* **14 sq.** peccatorum accipimus *Y*

torum. Si, quotienscumque effunditur sanguis, in remissionem peccatorum funditur, debeo illum semper accipere, ut semper mihi peccata dimittat. Qui semper pecco, semper debeo habere medicinam.

29. Interim et hodie, quantum potuimus, explanavimus. Sed crastina die sabbato et dominica de orationis ordine dicemus, quemadmodum possumus. Dominus deus noster conservet vobis gratiam, quam dedit, et oculos, quos vobis aperuit, plenius inluminare dignetur per unigenitum filium suum, regem ac salvatorem, dominum deum nostrum, per quem sibi est, cum quo sibi est laus, honor, gloria, magnificentia, potestas, cum spiritu sancto, a saeculis et nunc et semper, et in omnia saecula saeculorum. Amen.

V.

1, 1. Hesterno sermo noster atque tractatus usque ad sancti altaris sacramenta deductus est. Et cognovimus sacra-

---

15 sq. *cf.* Matth. 26, 28 Exa. V 24, 90 (*p.* 203, 10—12 *Sch.*)

---

def. DE

15 effundetur β sanguis Christi *M* remissione *BZ* **16** semper illum *UβPY* **17** dimittat *GWS* dimittantur *cet.* **20** die et *GWSNη*, *cf. praef. not. 44* de] die *U* rationis *S* ratione *η* ordinem *U* ordinis *Sη* **21** dicimus *Ga.c.Sa.c.m2* deus *om. M* **23** plenius *om. Sa.c.m2* unicum *X* **24** ac] hanc *Ga.r.* hac *Ta.r.* deum *om. ΔSQ* **25** est *pr. GWS* (*cf.* VI 24) et *cet.* cum — gloria *om. S* est *alt.*] et *UQ*, *Va.c.m2* *om. AT* laus *om. G* salus *Z* **25 sq.** laus et honor et gloria et magnificentia et *T* **26** et *pr. om. W* cum — **27** amen *om. Ga.c.m2* (et in omn. saec. saec. amen *compendiis script.*) **27** amen *om. Ua.c.m2QF* item sequentia *G* explicit liber quartus incipit liber quintus *SBP*, (.IIII. .V.) *WRZVTCFAK*, (*om.* liber *alt.*) *MXη* explicit liber IIII incipit quintus beati ambrosii de sacramentis *Q* liber V sancti ambrosii *β* explicit liber quartus *U* explicit sermo quartus incipit quintus *Y*

V, 1. 1 hesternus *G p. c. m3Ta* hesternũ *B* hesterno die *M* atque] ac *VAB* ad *UM*, *Ta.c.m2* at *Q* tractus *M* ad *s. l. W* **2** sancti *om. M* altaris sancti *P* sacramentum *Tp.c.m2* (um *ex* a) deductus est *s.l. Gm2*

mentorum istorum figuram Abrahae temporibus praecessisse, quando obtulit sacrificium sanctus Melchisedech, *neque initium dierum neque finem habens*. Audi, o homo, quid dicat apostolus Paulus ad Hebraeos! Ubi sunt, qui filium dei dicunt esse de tempore? Melchisedech, dictum est, quia *neque initium dierum neque finem* habet. Si Melchisedech non habet initium dierum, num Christus habere potuit? Sed non est plus figura quam veritas. Vides ergo, quia ipse est *primus et novissimus*, primus, quia auctor est omnium, novissimus, non quod finem inveniat, sed quod universa concludat.

2. Diximus ergo, quod in altari constituatur calix et panis. In calicem quid mittitur? Vinum. Et quid aliud? Aqua. Sed tu mihi dicis: 'Quomodo ergo Melchisedech vinum et panem obtulit? Quid sibi vult admixtio aquae?' Rationem accipe! **3.** Primum omnium figura, quae ante praecessit tempore

---

V, 1. 4 sq. *Hebr. 7, 3 *cf.* IV 3, 12 **5 sqq.** *cf.* Fid. I 5, 36; 14, 86—89; III 11, 88 **5 sq.** *cf.* Myst. 8, 46 **7** dictum est] *scil. supra l.* **4** **10** Apoc. 1, 17 (Esai. 41, 4 44, 6 48, 12) **15** *cf.* Gen. 14, 18 **17—21** *cf.* Exod. 17, 1—7 *cf.* Myst. 8, 48

---

def. *DE*

3 *istorum *T* tempore *GN* processisse *GWSβRZCFΔ* (vel prae *in mg.* *Pm2*) **4** sacrificium *om.* *Q* sanctus *om.* *Sa.c.m2* sanctum *Wa.c.C* **5** dierum *om.* *ΦF*, *Pa.c.m2* dierum initium *Y* neque finem dierum ɑ o *GWNη*, *β p.c. m2* *om. cet.* ɑm dicit *B* **5 sq.** paulus apostolus *VUTBM*ɑm *om.* paulus *A* **6** dicunt filium dei *S* **7** de *om.* *Q* temporibus *B* tempore] *add.* de *Sp.c.m2* **8** dierum *om.* *P* neque finem dierum ɑ finem vitae *Q* habet *om.* *Z* si] sed *Q* **9** numquid *WS* plus est *Δ* **10** quia *s.l.* *Gm2* *om.* *X* est *om.* *Ω*ɑm primus *om.* *βa.c.m2CF* primus — novissimus *om.* *Π* > *CF* **11** quia] qui *Gβ* non *om.* *η* **12** concludit *Pa.c.* claudat *S* **13** constituantur *Ta.r.* concludatur *Δ* **14** calicem quid *G*, *W* (d *i.r.*), *S*m calice quid *η* calicem quod *N* calice inquid *βCF* calice inquit *RZAΔ* calicem inquit *VUQTB*ɑ calicem inquam *Y* **15** tu] etsi *W* *om.* *Ya.c.m2* vinum et panem *ΓCFβ* panem et vinum *cet.* ɑm **16** cõmixtio *M* mixtio *Δ* **17** primum *GRZβCFP*m primo *cet.* ɑ figurę (ae) *Q*, *VTPKa.c.BFZβ* quae] equae *Ua.c.* aquae *p.c.*

Moysi, quid habet? Quia, cum sitiret populus Iudaeorum et murmuraret, quod aquam invenire non posset, iussit deus Moysi, ut tangeret petram de virga. Tetigit petram, et petra undam maximam fudit, sicut apostolus dicit: *Bibebant autem de consequenti petra, petra autem erat Christus.* Non inmobilis petra, quae populum sequebatur. Et tu bibe, ut te Christus sequatur. Vide mysterium: 'Moyses', hoc est propheta, 'virga', hoc est verbo dei: Sacerdos verbo dei tangit petram, et fluit aqua et bibit populus dei. Tangit ergo sacerdos calicem, redundat aqua in calice, salit in vitam aeternam et bibit populus dei, qui dei gratiam consecutus est. **4.** Didicisti ergo hoc? Accipe et aliud: In tempore dominicae passionis cum sabbatum magnum instaret, quia vivebat dominus noster Iesus Christus vel latrones, missi sunt, qui percuterent eos. Venientes invenerunt defunctum dominum nostrum Iesum Christum. Tunc unus de militibus lancea tetigit latus eius, et de latere eius aqua fluxit et sanguis. Quare aqua, quare sanguis? Aqua, ut mundaret, sanguis, ut redimeret. Quare de

---

21 sq. *I Cor. 10, 4 *cf.* Myst. 8, 49 **27 sq.** *cf.* Ioh. 4, 14 **28—34** *cf.* Ioh. 19, 31—34 **33** *cf.* ELuc. IX 135 (*p.* 507, 5 *sq. Sch.*) **35 sq.** *cf.* ELuc. II 86 (*p.* 90, 15—20 *Sch.*)

---

def. *DE*

18 quid] qui *Z* **19** inmurmuraret *Ga.r.W* murmurarent *Δ* aqua *GW* posset *WNSβη* possit *GR* possent *cet.* dn̄s *XY* **20** moysi *om. Z* **20 sq.** et petra *om. Sa.c.m2* **21** dicit] ait *Φ*𝔞𝔪 **22** de] *add.* spiritali 𝔪 consequenti eos *βVN, Sa.c.*𝔪 **25** verbo *pr. Ga.c.m3, W, Za.c.m2* verbi *S* verbum *cet.* 𝔞𝔪 verbo *alt.*] verbum *Ra.c.m2 Wa.c.* verbo dei *alt. om. Sa.c.m2* tetigit *Sa.c.m2* **26** fluet *W* fudit *Ga.c.* (fundit *p.c.*) aquam *G, Ta.c.* bibet *GW* **27** calicem *om. Π*𝔪 calice] calicem *W* sallit *G* **28** didicistis *RZFKXY* **29** accipite *RZKXY* et *om. W* **30** intraret *Φ* quia *om. S* vivebat — **31** vel *om. Sa.c.m2* videbat *W* **31** christus *om. M* eum *Rp.c.m2* eos et *S* **32** venientes autem 𝔪 nostrum *GWNηBΔYZ om. cet.* 𝔞𝔪 **33** tetigit *post* eius *P* **34** et — eius *om. GW* quare aquam *W* **35** aqua autem *RCFβη* mundaret *GWRCFβηΔ* emundaret *cet.* 𝔞𝔪

latere? Quia unde culpa, inde et gratia: Culpa per feminam, gratia per dominum nostrum Iesum Christum.

2, 5. Venisti ad altare, vocat te dominus Iesus — vel animam tuam vel ecclesiam — et ait: *Osculetur me ab osculis oris sui.* Vis ad Christum aptare? Nihil gratius. Vis ad animam tuam? Nihil iucundius. **6.** 'Osculetur me': Videt te mundum esse ab omni peccato, quia delicta detersa sunt. Ideo te sacramentis caelestibus dignum iudicat et ideo invitat ad caeleste convivium: 'Osculetur me ab osculis oris sui.' **7.** Tamen propter sequentia anima tua — vel humana condicio vel ecclesia — videt se ab omnibus mundatam esse peccatis, dignam, quae ad altare Christi possit accedere — quid est enim altare Christi nisi forma corporis Christi? — videt sacramenta mirabilia et ait: 'Osculetur me ab osculis oris sui', hoc est: osculum mihi Christus infigat. **8.** Quare? *Quia*

---

37 *cf.* Ioh. 1, 17 Rom. 7, 25

2. 2 sq. *Cant. 1, 1(2) **7 sq.** *cf. ibid.* **11** *cf.* Ioh. Chrysost. In Ep. II ad Cor. Hom. 20, 3 (X 581 *Montfaucon*; PG 61, 539—40) **12 sq.** *cf.* Cant. 1, 1 **13 sq.** *Cant. 1, 2

---

def. DE, a l. **13** *Z*

36 et *G om. cet.* ꝑm culpa *alt.*] culpam *S* **37** nostrum *GWN βηTCM om. cet.*

2. 1 venisti — **24** curramus *om. W* dn̄s n̄r ih̄s xp̄c *η* **2** ab *om. SηNY, Ta.c.* osculo *SηM, Ta.c.* oculis *Va.c.* **3** tui *βp.c.m2* aptare] a patre *G* ad patrem *Sa.c.m2* habitare *Op.c.* gratiosius *βp.c.m2* (*ex* gratiosus) **4 sq.** videt te *Gη*ꝑ videte *Tp.c.m2* vis te *M* vides te *cet.* m **5** delicta] peccata *M* detersa *GηZBY*m *Vp.c.* de terra *cet.* ꝑ **6** iudicat *GSηN*m, *Tp.c.m2* iudica *cet.* **7** invita *Vp.r.* *ad *Q* ab *om. SηBY* osculo *SηM* **8** sui] tui *β* **9** videt *Gη*ꝑ, *Sa.c.m2RAY, Vp.c.* videns m vidit *cet.* **10** peccatis et *η*ꝑm dignamque (*om.* quae) *GZ, P* (*s. l. add.* ut) dignamque quae *RβT* posset *QTM, Va.c. Sp.c.m2* (posse *m1*) **11** enim ad *S* christi *pr. GSβη om. cet.* ꝑm **12** videt *GR, Vp.c.m2* vidit *cet.* ꝑm sacramentũ *G* mirabiliorꝑ *TKp.c.m2* et *om. G* ab *om. NηY* osculo *NηM, STa.c.* **13** sui *i. r. T* xpi *βη* quare — **3, 14,** *l.* **19** redemp- *fol. def. in Z*

meliora ubera tua super vinum, hoc est: meliores sensus, meliora sacramenta tua super vinum, super illud vinum, quod, etsi suavitatem habet, laetitiam habet, gratiam habet, tamen in illo laetitia saecularis, in te autem iucunditas est spiritalis. Iam tunc ergo Salomon inducit nuptias vel Christi et ecclesiae vel spiritus et carnis vel spiritus et animae. **9.** Et addidit: *Unguentum exinanitum est nomen tuum, propterea adulescentulae dilexerunt te.* Quae sunt istae adulescentulae nisi animae singulorum, quae deposuerunt istius corporis senectutem, renovatae per spiritum sanctum? **10.** *Adtrahe nos, post odorem unguentorum tuorum curramus.* Vide, quid dicat: Non potes sequi Christum, nisi ipse te adtrahat. Denique ut scias: *Cum exaltatus*, inquit, *fuero, omnia traham ad me ipsum.* **11.** *Induxit me rex in cubiculum suum* — Graecus *in promptuarium suum* vel *in cellarium suum* habet —, ubi bona libamina, ubi boni odores, mella suavia, fructus diversi, ubi epulae variae, ut plurimis epulis tuum prandium condiatur.

---

19 sq. *Cant. 1, 3 *cf.* Myst. 6, 29 Origenis In Cant. Cantic. I (*p.* 101, 20 *sqq.* *Baehrens*) **23 sq.** *Cant. 1, 4 *cf.* Myst. 6, 29 **25 sq.** *Ioh. 12, 32 **26 sq.** *Cant. 1, 4 (*Sept.* εἰς τὸ ταμεῖον αὐτοῦ)

---

def. *DEZ*

14 meliora *pr.*] *add.* sunt *GMPK* melior ẽ *M* **15** tua *om.* *KX* illud** (d *i. r.*) *V* etsi] et *GS*, *ηa.c.* ẽ si *βa.c.m2* **16** et laetitiam habet et *β* gratiam habet *s. l.* *G* **17** illa *RCFP*, *Ka.c.m2X* est *ante* iocunditas *G*, *post* spiritalis *VT*, *om.* *S*, *post* iucunditas *cet.* ꝑm **18** salamon *G* et *om.* *Ga.c.m3*, *βRQOT*, *VUa.c.* et ecclesiae vel *om.* *Sa.c.m2* **19** spiritus *pr.*] spiritu *Ga.c.m2* vel spiritus (*alt.*) *Gπβη*, *Sa.c.* *om.* *cet.* ꝑm addit *Vp.c.* **21** te nimis *M* ista *Ga.c.* **22** disposuerunt *X* deposuerunt (e *pr.* *super ras.*) *P* **23** nos ut *S* **24** currimus *VUQBMP*, *Ka.c.X*ꝑ curremus *Tη*m curramus. vide] curã. suide *G* dicas *β* potest *Vβ* **25** te *om.* *VUQTAMP*ꝑ **26** ipsum *om.* *Qa.c.m2* **26 sq.** induit *Sa.c.* **27** in *pr.*] im *Q* suum *om.* *W*, *Sa.c.m2* tuum *Va.c.m2* **28** vel *G* et *cet.* ꝑm suum *alt.*] suorum *Ua.r.* *om.* *M* **29** odoris *GSa.c.ΔY* suavia ubi *Πηβ*, *Sp.c.*ꝑm diversus *M* **30** ut] et *GM* vel *S* ubi *B* ibi *β*

3, 12. Ergo venisti ad altare, accepisti corpus Christi. Audi iterum, quae sacramenta es consecutus, audi dicentem sanctum David. Et ille in spiritu haec mysteria praevidebat et laetabatur et nihil sibi abesse dicebat. Quare? Quia, qui acceperit corpus Christi, non esuriet in aeternum. **13.** Quotiens audisti XXII psalmum et non intellexisti! Vide, quemadmodum aptus sit caelestibus sacramentis: *Dominus pascit me et nihil mihi deerit, in loco pascuae ibi me conlocavit; super aquam refectionis educavit me, animam meam convertit. Deduxit me super semitas iustitiae propter nomen suum. Nam etsi ambulem in medio umbrae mortis, non timebo mala, quoniam tu mecum es. Virga tua et baculus tuus ipsa me consolata sunt.* Virga imperium, baculus passio, hoc est aeterna divinitas Christi, sed etiam passio corporalis: illa creavit, haec redemit. *Parasti in conspectu meo mensam adversus eos, qui tribulant me. Inpinguasti in oleo caput meum, et poculum tuum inebrians quam praeclarum est!*

14. Venistis ergo ad altare, accepistis gratiam Christi, sacramenta estis caelestia consecuti. Gaudet ecclesia redemptione multorum et adstare sibi familiam candidatam spiritali

---

3. 5 *cf.* Ioh. 6, 35 **7—12** *Ps. 22, 1—4 *cf.* Myst. 8, 43 **15—17** *Ps. 22, 5 *cf.* Myst. 8, 43

---

def. D E, Z usque ad l. **20**

3. 1 venis *R* **2** audisti *W* **3** sanctum *om. V U T A* sancti *R a.c. m 2* **4** sibi *om. M* adesse *η R N, V a.c. U Q T B K X* deesse *V p.c. W A M Y* quare *om. S a.c.* qui *s. l. U m 2* qui* *T* (a *eras.*) **5** accipit *S a.c.* **6** vicesimo secundo psalmo *P* intellexisti (*om.* non) *β m 1*; et non intellexisti *s. l. add. β m 2* **7** aptum *W* **8** locum *G* me *om. M* **9** edocavit *G W* **10** semitã *G Δ* **11** ambulavero *S V U A β* **13** passio est *Π η β m 1* a m passionem *β m 2* est] *add.* non solum *M* **14** corporalis (tẽ *s.* cor) *V* **15** adversum *W R K* **16** poculum tuum] calix meus *S a.c. m 2* tuum] meum *Q a.c. m 2, M P X* **17** praeclarus *W, S a.c. m 2* **18** venistis *G β Q T* m venisti *cet.* a accepisti *W S η R U T B M F* a **19** es consecutus *Φ, S p.c.* a ecclesia* *R* **19 sq.** redemptionem *R, β a.c. S a.c. η V U Q T B F, K a.c.* **20** -tione] *denuo incipit Z* a spiritali *G a.c.*

exultatione laetatur. Habes hoc in Canticis canticorum. Laetata invocat Christum, paratum habens convivium, quod dignum caelesti epulatione videatur. Ideoque ait: *Descendat fraternus meus in hortum suum et capiat fructum pomiferarum suarum.* Quae sunt istae pomiferae? Lignum aridum factus eras in Adam, sed nunc per gratiam Christi pomiferae arbores pullulatis. **15.** Libenter accepit dominus Iesus et dignatione caelesti respondit ecclesiae suae: *Descendi*, inquit, *in hortum meum, vindemiavi myrram cum unguentis meis. Manducavi panem meum cum melle meo, bibi vinum meum cum lacte meo. Edite*, inquit, *fratres mei, et inebriamini.* — **16.** 'Vindemiavi myrram cum unguentis meis': Quae est ista vindemia? Cognoscite vineam et agnoscetis vindemiam. *Vineam*, inquit, *ex Aegypto transtulisti*, hoc est populum dei. Vos estis vinea, vos estis vindemia, quasi vinea plantati, quasi vindemia, qui

---

23 sqq. *Cant. 4, 16 **23—27** *cf.* Myst. 9, 56 **28—31** *Cant. 5, 1 *cf.* Myst. 9, 57 **33 sq.** *Ps. 79, 9

---

def. DE, Z usque ad l. **20**

21 habes *GW*, *Vp.c.Sa.c.*ηαm habet *cet.* **21 sq.** laetata *om. GW* laeta et *Sa.c.m2N* laeta *TηKp.c.m2* **22** habes *Wa.c.*η **23** caelesti* (a *eras.*) *V* videbatur *T* que ait *om. G* **24** fraternus *GW*, *Sa.c.*, *quod pro* frater *Ambrosius usurpat etiam* Pat. 11, 56 (*p.* 157, 5 *Sch.*), EPs. 118, 5, 8, 2 (*p.* 86, 15 *Pe.*), EPs. 118, 5, 9 (*p.* 86, 23 *Pe.*; *cf. Sept.* ἀδελφιδός) frater *cet.* in *om. G* et] ut *S* pomiferum *Pm1* (vel pomiferarum *m2 in mg.*), *B* **25** ista *TVa.c.O* **25 sq.** facti eratis *M* **26** eras] eram *βa.c.m2* (eris) erat *i. r. S* es *UA* pomiferum *Qa.c.m2* pomifera *VUp.c.SAM*α arbor *VU*, *Qa.c.m2A*α arboris *RS*, *βa.c.m2* arbori *T* (compararis *pro* pullulatis) **27** pullulat *R* pullulastis *W*,*Up.c.m2* pullulasti *A*α pululates *βa.c.m2* (pululantes, *add.* sunt *m3*) pullulatus es *Vp.c.* accepit *GWNAβ*α accipit *cet.* dominus] xps *M* **28** respondet *Δ*, *Vp.c.m2* descendit *WQTKa.c.* **29** meum *om. QT* mirram *VX*, *Zp.c.* murram *β*, *Za.r.* **30** et bibi *Ω*αm lacte *Qp.c.m2* (calice *m1*) **31** mei] *add.* et saturamini bibite *Sm2* **33** agnoscetis *Wη*αm agnoscitis *S* agnoscite *cet.* inquit *om. AY* **34** ex] de *SAM* hęc *Y* populus *βηNRZCFΔY* vinea vos estis *om. Πβ* **35** vindemia *pr. Va.c.* (vinea *p. c.*) vindemia *alt.*] vindemiam *VUBMZ* qui *GW*, *cf. praef. not. 31* quę *η om. cet.* αm

fructum dedistis. 'Vindemiavi myrram cum unguentis meis', hoc est in odorem, quem accepistis. **17.** 'Manducavi panem meum cum melle meo': Vides, quod in hoc pane nulla sit amaritudo, sed omnis suavitas sit. 'Bibi vinum meum cum lacte meo': Vides huiusmodi esse laetitiam, quae nullius peccati sordibus polluatur. Quotienscumque enim bibis, remissionem accipis peccatorum et inebriaris in spiritu. Unde et apostolus ait: *Nolite inebriari vino, sed inplemini spiritu.* Vino enim qui inebriatur, vacillat et titubat, spiritu qui inebriatur, radicatus in Christo est. Et ideo praeclara ebrietas, quae sobrietatem mentis operatur. Haec sunt, quae de sacramentis breviter percucurrimus.

4, 18. Num quid superest nisi oratio? Et nolite putare mediocris esse virtutis scire, quemadmodum oretis. Apostoli sancti dicebant ad dominum Iesum: *Domine, doce nos orare, quemadmodum Iohannes docuit discipulos suos.* Tunc ait dominus orationem: *Pater noster, qui es in caelis, sanctificetur nomen tuum, veniat regnum tuum, fiat voluntas tua sicut in caelo*

---

41 sq. *cf.* Matth. 26, 28 I Cor. 11, 26 **43** Eph. 5, 18 **43—46** vino — operatur *cf.* Cai. I 5, 19 (*p.* 355, 25—27 *Sch.*) Hymn. Ambr. VII 6 **44** *cf.* Col. 2, 7 (Eph. 3, 17)

4. 3 sq. *Luc. 11, 1 **5—9** *Matth. 6, 9—13

---

def. D, E usque ad **4,** oretis

36 fructus *Y* dedisti *X* vidistis *W* **37** in *om. S Y, Up.c.* odore *ηRZΔF* **39** omnis] magna *W* meum *GWηPXY om. cet.* **40** laetitia *W* **41** polluantur *VUTa.c.* enim *s. l. Vp.c.m2* **42** in *om. XY* **43** noli *W* impleamini (*add.* in) *β* spiritu *GWV add.* sancto *cet.* **ɑm** **44** inebriatur *pr,*] ebriatur *G* sps qui inebrie*atur *β* **46** de *s. l. Qm2* **46 sq.** percucurrimus *G* praecurrimus *Pa.c.* diximus *M* percurrimus *cet.*

4. 1 nunc *SβηAY*ɑm, *Up.c.m2, in mg. m2Q* num quid] quicquid *W* **2** mediocres esse virtutes *GN, Sa.c.* virtutis *om. Δ* *oratis (m *eras.*) *G* oretis — **4** quemadmodum *om. S* apostoli] *incipit E:* XXVIII. item eiusdem (*sc. s. augustini*) de verbis dñi in evangelio secundum lucam ubi dixerunt discipuli domino doce nos orare *Em1a.c.* (*exp.* eiusdem *m1* (*?*)*: in mg.:* sermo beati ambrosii) **3** ad *s. l. W* **4** quemadmodum] sicut *NE* **4 sq.** dñs ait *G* **5** orationem *om. WC* **6** adveniat *Ω* sicut *om. G*

et in terra. Panem nostrum cottidianum da nobis hodie, et dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris, et ne nos patiaris induci in temptationem, sed libera nos a malo.

Vides, quam brevis oratio et omnium plena virtutum. Primus sermo quantae gratiae! **19.** O homo, faciem tuam non audebas ad caelum adtollere, oculos tuos in terram dirigebas, et subito accepisti gratiam Christi, omnia tibi peccata dimissa sunt. Ex malo servo factus es bonus filius. Ideo praesume non de operatione tua, sed de Christi gratia! *Gratia*, inquit, *salvati estis*, apostolus ait. Non ergo hic adrogantia est, sed fides. Praedicare, quod acceperis, non est superbia, sed devotio. Ergo adtolle oculos ad patrem, qui te per lavacrum genuit, ad patrem, qui per filium te redemit, et dic 'pater noster!' Bona praesumptio, sed moderata. Patrem dicis quasi filius; sed noli tibi aliquid specialiter vindicare. Solius Christi specialis est pater, nobis omnibus in commune est pater, quia illum solum genuit, nos creavit. Dic ergo et tu per gratiam 'pater noster', ut filius esse merearis. Ecclesiae contuitu et consideratione te ipse commenda!

---

9 *cf. infra ad l.* 99 *sqq.* **14** *cf.* Matth. 25, 26 Gal. 4, 7 Origen. De Orat. 22, 2 (*p.* 346, 29—347, 16 *Koetschau*) **15 sq.** Eph. 2, 5 **18 sq.** *cf.* Tit. 3, 5 Iac. 1, 18

---

def. D

9 patiaris nos *WEη* inducas (*om.* patiaris) *M*, *βa.c.m2* inducere *Ea.c.m2* malo amen *PMY* **11** quanta *Ga.c.m2* quantae] *add.* sit *Ωam* **12** in] ad *R* terra *WST* **13** tibi *om. P* **14** servo] sermone *Sa.c.m2* sermo *Aa.c.* servo* *V* est *Sa.c.m2* filius *om. Sa.c.m2* **15** de *om. WM* gratia christi *P* inquit *G*, *eadem tautologia* (inquit — **16** ait) III 2, 10 (*l.* 13 *sq.*), VI 3, 15 (*l.* 38 *sq.*), VI 5, 21 (*l.* 6 *sq.*) enim *Wam* enim inquit *cet.* **16** arrogantie *Ta.c.m2* **19** ad patrem *om. S* te per filium *Φ* (*M add.* lavacrum *post* per), *Yam* redemit (de *s. l.*) *G* **20** patri *R* **21** nolite *Ga.r.* aliquid *om. U* aliquid specialiter *ΓP* specialiter aliquid *cet.* m solus *Sa.c.m2* **22** specialiter *M* nobis — pater *om. S* est *om. Y* **23** quia] qui *G* tũ *S* **24** esse *s. l. G* ecclesia *M* **25** te *om. M* ipsum *SMΔ*, *βp.c.m2* commendat *WRUQTBC*, *Va.r.Sp.c.m2*

20. 'Pater noster, qui es in caelis': Quid est 'in caelis'? Audi scripturam dicentem: *Excelsus super omnes caelos dominus.* Et ubique habes, quod super caelos caelorum dominus sit. Quasi non in caelis et angeli, quasi non in caelis et dominationes! Sed in illis caelis, de quibus dictum est: *Caeli enarrant gloriam dei.* Caelum est ibi, ubi culpa cessavit, caelum est ibi, ubi flagitia feriantur, caelum est ibi, ubi nullum mortis est vulnus.

21. 'Pater noster, qui es in caelis, sanctificetur nomen tuum': Quid est 'sanctificetur'? Quasi optemus, ut sanctificetur ille, qui ait: *Estote sancti, quia ego sanctus sum,* quasi aliquid ei ex nostra praedicatione sanctificationis accedat! Non, sed sanctificetur in nobis, ut ad nos possit eius sanctificatio pervenire.

22. 'Pater noster, qui in caelis es, sanctificetur nomen tuum, veniat regnum tuum': Quasi non aeternum sit dei regnum! Ipse Iesus dicit: *Ego in hoc natus sum*; et tu dicis patri: 'Veniat regnum tuum', quasi non venerit! Sed tunc

---

27 *cf.* Ps. 112, 4 **28** *cf. e. g.* III Reg. 8, 27 Ps. 8, 2 **29** *cf.* Col. 1, 16 **30** Ps. 18, 2 **31 sq.** *cf.* Theo. 37 **36** Lev. 19, 2 **42** Ioh. 18, 37 **42 sqq.** *cf.* Origen. De Orat. 25, 1 (*p.* 356, 26—357, 3 *Koetschau*)

---

def. D

27 omnes *om. AN* caelos *i. r.* (*add.* caelorum) *G* gentes Φ > *QM*𝔞 **29 sq.** caelis (*utroque loco*)] *add.* ubi *Um2* **30** illis *om.* β*a.c.m2* (caelis *bis*) **31** ibi *om. ME* **32** cessabit *G* cessavit culpa 𝔞 caelum *pr.* — feriantur *om. WNP transposuit post* vulnus *Q* feriuntur *G, Sa.c.m2BKXY* finiuntur *Q* non sunt *E*; feriari '*feiern*' = *ruhen; etiam* ELuc. *p.* 193, 19 *et p.* 401, 24 *Sch.* **33** vulnus mortis est *M* **35** tuum sanctum in nobis *E* quasi — **35 sq.** sanctificetur *in mg. Sm1* **36** quia et *GE* sanctus *om. KX* **37** praecatione *RMp.c.ΔY* accidat *RFZ,* β*a.c.m2* accedatur η **38** non utique β*m2*𝔞 possit eius *ΓU* eius possit *cet.* 𝔞m **40** in caelis es *GW*β*RZFVUTAB* es in caelis *cet.* 𝔞m **41** veniat (t *s. l. m2*) *G* adveniat *Sa.c.NEMY* sempiternum *E* **42** ipse — sum *in mg. Em1* ipse *om. W* iesus] dominus *E* **43** patri *om. R* pater *E* veniat (t *s. l. m2*) *G* adveniat (t *ex* d *m2*) *R, N* quasi — **46** tuum *om. R*

venit regnum dei, quando eius estis gratiam consecuti. Ipse enim ait: *Regnum dei intra vos est.*

23. 'Veniat regnum tuum, fiat voluntas tua sicut in caelo et in terra; panem nostrum cottidianum da nobis hodie': Sanguine Christi pacificata sunt omnia vel in caelo vel in terra, sanctificatum est caelum, deiectus est diabolus. Ibi versatur, ubi et homo, quem ille decepit. 'Fiat voluntas tua', hoc est: sit pax in terra quemadmodum in caelo. **24.** 'Panem nostrum cottidianum da nobis hodie': Memini sermonis mei, cum de sacramentis tractarem. Dixi vobis, quod ante verba Christi quod offertur, panis dicatur, ubi Christi verba deprompta fuerint, iam non panis dicitur, sed corpus appellatur. Quare ergo in oratione dominica, quae postea sequitur, ait 'panem nostrum'? Panem quidem dixit, sed ἐπιούσιον dixit, hoc est substantialem. Non iste panis est, qui vadit in corpus, sed ille panis vitae aeternae, qui animae nostrae substantiam fulcit. Ideo ergo Graece ἐπιούσιος dicitur. Latinus autem hunc

---

45 Luc. 17, 21 **48** *cf.* Col. 1, 20 **49** *cf.* Origen. *l. c.* 26, 5 (*p.* 362, 18—21 *Koetschau*) **51** *cf.* Luc. 2, 14 **52 sq.** *cf.* IV, 4 16 IV, 5, 23 **57—59** *cf.* Fid. III, 15, 127; Origen. De Orat. 27, 9 (*p.* 369, 3—8, 19—22 *Koetschau*) **58** *cf.* Marc. 7, 19 **59** *cf.* Ioh. 6, 35—58

---

def. D, a l. **46** *Z*

44 estis *om. T* estis eius *SE* gratiam estis *Nβ* **46** veniat — **81** adpropin(quavit) *def. Z* tuas *Wa.r.* **47** panem — **49** terra *om. V* **48** sanguine] sanctificatione *W* **49** ibi *Γ* ubi *Πβ* **50** versabatur *G* ubi *om. GR* tua] *add.* etc. *𝔞* **52** hodie] *add.* et *G* **53** ante] inter *G* **55** non *s. l. W* quare] quae *W* **57** nostrum cotidianum *η* panem] *add.* nostrum *M* dixi *G, Sa.c.m2* epiusion *WS,* (epy-) *η,* (epyusyon) *C, FERVUQBPM* epiosion *G* CPYVCION *X* yperusion *β* epiusion dixit *om. T* **58** supersubstantialem *βEAY𝔞𝔪* substantiale *SQ* supersanstantialem (san *exp.*) *B* nonne *βNFKX, CPa.c.* corpus] *add.* non *β* **59** panis *om. M* aeternae] *add.* corpus panis *M* substantia *G,* vitam *M* fulgit *G* fulcet *VUa.c.Q* fulciet *Ta.r.M* fulciat *Up.c.* **60** ergo *om. Π𝔞𝔪* graece (e *i. r.*) *U* epiusion *RΦPKF𝔞* epyusyon *C* epiysion *Y* epyusion *β,* (*litt. Graec.*) *EX* epiusios *Mp.c.* epyusios *η* et*tis*os (*litt. Graec. uncial.*) *G* eposios (*litt. Graec. uncial.*) *W*

panem 'cottidianum' dixit, quia Graeci dicunt τὴν ἐπιοῦσαν ἡμέραν advenientem diem. Ergo quod Latinus dixit et quod Graecus, utrumque utile videtur; Graecus utrumque uno sermone significavit, Latinus cottidianum dixit. **25.** Si cottidianus est panis, cur post annum illum sumas, quemadmodum Graeci in oriente facere consuerunt? Accipe cottidie, quod cottidie tibi prosit! Sic vive, ut cottidie merearis accipere! Qui non meretur cottidie accipere, non meretur post annum accipere. Quo modo Iob sanctus pro filiis suis sacrificium offerebat cottidie, ne forte aliquid vel in corde vel in sermone peccassent. Ergo tu audis, quod, quotienscumque offertur sacrificium, mors domini, resurrectio domini, elevatio domini significetur et remissio peccatorum, et panem istum vitae non cottidianus adsumis? Qui vulnus habet, medicinam requirit. Vulnus est, quia sub peccato sumus, medicina est caeleste et

---

66 *cf.* Ioh. Chrys. Hom. 3 In Ep. ad Eph. 4 (PG 62, 28 *sq.*); Hom. 5 In Ep. I ad Tim. 3 (PG 62, 529) **66—76** *cf.* EPs. 118, 8, 48 (*p.* 180, 1—17 *Pe.*) **69 sq.** *cf.* Hiob 1, 5 **71—74** *cf.* IV, 6, 26—28

---

def. DZ

61 dixit] *add.* quem graeci dicunt advenientem ȧm, *E* (*om.* quia — **62** diem) **61 sq.** ThNEMOYCANhMEpANT *G* thnemos canhępan *W* TENOEIIIOYCANNAEPAN *V* ΓΕΝΟΕΠΙΟΥCANHΛ.ΑΕΡΑΝ *U* ΓΕΝΟΝ. (N *ult. exp.*) ΕΠΙΟΥC.ΑΝΗΑ.ΑΕΡΑΝ (*superscr.:* teno.epiohis.annaeran) *Q* TENOEJITOVCANNA.EPAN *T* THNΩHIIIOYCANNAΛEpAN (*superscr.:* tens epioysan naleran) *P* THNONIIIOYCANHΛΛHPAN *R* GEho∗EPIOYSAN.EMERAN *Y* γενὼ επιόυσιαν Ημεράν ȧ την επιουσαν ημεραν *om.* *NSβηCF* epiusion *M* **62** advenientem] aut venientem *Φ* ∗∗venienten (ad *eras.*) *S* ∗∗∗ergo *S* dicit *βp.c.* quod *alt. om. E* **64** signavit *G* significat *Wa.c.* **65** est] *add.* ille *M* sumis *Π* (sumis∗ *R*), ȧm **66** orientem (m *exp.*) *G* consueuerunt facere *S* consueuerunt *M*, *Yp.c.m2* **66 sq.** quod cottidie tibi *om. G* tibi cottidie *S* **67** possit *Wa.c.* **68** non *alt.*] nec *M* **69** suis *om. E* **70** cotidiae (e *postea add.*) *G* nae *G* **73** sanctificetur *GW* et — **74** adsumis *i. r. M* vitae *om. M* non] nostrae *E* **74** cotidianum *Ππβȧm* non assumis cotidianum *Y* cotidianum non assumis *TM* adsumis] accipis *U* adsumimus *Sa.c.m2* requiret *R* **75** est *om. RΦF*, *βa.c.m2* caelestis (*om.* et) *Gπ*

venerabile sacramentum. **26.** 'Panem nostrum cottidianum da nobis hodie': Cottidie si accipis, cottidie tibi hodie est. Si tibi hodie est Christus, tibi cottidie resurgit. Quomodo? *Filius meus es tu, ego hodie genui te.* Hodie ergo est, quando Christus
80 resurgit. *Heri et hodie ipse est,* apostolus Paulus ait. Sed alibi ait: *Nox praecessit, dies autem adpropinquavit*: nox hesterna praecessit, dies hodiernus adpropinquavit.

27. Sequitur: *Et dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris.* Debitum quid est nisi peccatum?
85 Ergo si non accepisses alieni fenoris pecuniam, non egeres, et ideo peccatum tibi inputatur. Habuisti pecuniam, cum qua dives nascereris. Dives eras ad imaginem et similitudinem dei factus. Perdidisti, quod habebas, hoc est humilitatem, dum adrogantiam desideras vindicare, perdidisti pecuniam; sicut
90 Adam nudus es factus. Accepisti a diabolo debitum, quod non erat necessarium. Et ideo qui eras liber in Christo, debitor factus es diaboli. Cautionem tuam tenebat inimicus, sed eam dominus crucifixit et suo cruore delevit. Abstulit debitum

---

78 sq. Ps. 2, 7 **80** *Hebr. 13, 8 **81** Rom. 13, 12 **83 sq.** *et* **94 sq.** Matth. 6, 12 **87 sq.** *cf.* Gen. 1, 26 **89 sq.** *cf.* Gen. 3, 7 **92 sq.** *cf.* Col. 2, 14 *cf.* Origen. De Orat. 28, 5 (*p.* 378, 9 *sq. Koetschau et eiusdem interpretationem Germanicam Biblioth. d. Kirchenväter, Origen. I, p. 114, not. 1*)

---

def. D, usque ad l. **81** *Z*

76 vulnerabile *βa.c.m3 (?)* **77** si *pr. om. E* **78** tibi *in mg. Qm2* surgit *Sa.c.m2* resurgit xps̃ *E* **79** es tu *om. G* esto *Ra.c.* ergo *om. E, s. l. V* **80** est ipse *PK* sed et *Gπ* **81** nox — **82** adpropinquavit *om. G* autem *om. W* appropinquabit *SC, VTEAa.c.* -quavit] *denuo incipit Z* nox (*alt.*) — **82** adpropinquavit *om. Sa.c.m2* **82** dies autem *Sm2B* hodierna *Δ* appropinquabit *Sm2* **83** et *pr. om. Πam* **85** accepisses *Gp.c.m2* (accepissis *m1*), *WSNEY* acciperes *βa.c.m2CFam* acceperis *cet.* egeres *ENACY, Sp.c.* egebis *Vp.c.R* egris *βa.c.m2* exigeris *M* egeris *cet.* **86** ideo] ide *T* nrm̃ *M* tibi non *M* cum *om. G* **87** nasceris *RΦCFa* nascebaris *Vp.c.* aeras (ae *ex* a) *G* **88** factum *TSa.c.* **90** es *om. M* a *om. E* quo *G* **91** qui] quia *B* liber *om. M* **92** diabolo *Ua.c.E*

tuum, reddidit libertatem. **28.** Bene ergo ait: 'et dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus 95 nostris'. Vide, quid dicas: 'Quomodo ego dimitto, sic et tu dimitte mihi.' Si dimiseris, bene convenis, ut dimittatur tibi. Si non dimittis, quomodo eum convenis?

29. *Et ne patiaris induci nos in temptationem, sed libera nos a malo.* Vide, quid dicat: 'Et ne patiaris induci nos in temp- 100 tationem', quam ferre non possumus. Non dicit 'non inducas in temptationem', sed quasi athleta talem vult temptationem, quam ferre possit humana condicio et unusquisque, ut 'a malo', hoc est ab inimico, a peccato liberetur. **30.** Potens est autem dominus, qui abstulit peccatum vestrum et delicta 105 vestra donavit, tueri et custodire vos adversum diaboli adversantis insidias, ut non vobis obrepat inimicus, qui culpam generare consuevit. Sed qui deo se committit, diabolum non

---

99 sq. *cf.* Cypr. De Or. Dom. 25 (*p.* 285, 26 *Hartel*) Augustin. De Serm. in monte I 9, 30 (PL 34, 1292) Matth. 6, 13 **101—104** *cf.* Origen. *l. c.* 30, 1 (*p.* 393, 9—13 *K.*) **102** *cf.* Theo. 23 **104 sq.** *cf.* II Cor. 9, 8 **106 sq.** *cf.* Eph. 6, 11

---

def. D

94 redidit *GN* reddit *η* et *om. E* **95** nobis *om. Sa.c.m2B* **96** vide] unde *Sa.c.* quod *VRa.c.UZF, Qp.c.* ergo *VKXa.c., ZηC* **97** dimi*seris *V* convenit *GπηNUBMα, Ka.c.m2* convenis *cet. recte* (convenire *i. q.* prece adire *frequens apud Ambrosium velut* EPs. 7, 3, 1 convenit dominum, ut ... *cf.* Thes. l. L. IV 828, 57 *sqq.*) ut] et *η* (dimittitur) dimittat *α* **98** dimittas *Q* dimiseris *U* convenit *Uη* convenis] *add.* ut dimittatur tibi *Ω* (*Sp.c.m2*, dimittat *AMη*) > *E* **99** nos *ante* patiaris *X, Yp.c., ante* induci *ESNRQPK* duci *η* temptationem] *add.* quam ferre non possumus *E* **100** malo amen *P* et — **100 sq.** temptationem *om. E* nos induci *SNRQP* **100 sq.** temptationem] *add.* scilicet *Y add.* sed *βm2ηa.c.* **102** athleta talem] acletalem *G* **103** ut *om. ΠSNαm, βa.c.m2* **104** a *om. G* liberatur *Sa.c.m2* **105** qui *s. l. S* nostrum *NMη* debita (*om.* vestra) *M* **106 sq.** adversantes *Sβη ZRVUQTB* **107** nobis *M* subrepat *S* **108** se *om. PX, Ka.c.m2*

timet. *Si* enim *deus pro nobis, quis contra nos?* Ipsi ergo laus et gloria a saeculis et nunc et semper et in omnia saecula saeculorum. Amen.

VI.

1, 1. Sicut verus est dei filius dominus noster Iesus Christus, non quemadmodum homines per gratiam, sed quasi filius dei ex substantia patris, ita vera caro, sicut ipse dixit, quam accipimus, et verus eius est potus. **2.** Sed forte dicas — quod dixerunt tunc temporis etiam discipuli Christi audientes dicentem: 'nisi qui manducaverit carnem meam et biberit sanguinem meum, non manebit in me nec habebit vitam aeternam' — forte dicas: 'Quomodo vera? Atqui similitudinem video, non video sanguinis veritatem.' **3.** Primo omnium dixi tibi de sermone Christi, qui operatur, ut possit mutare et

---

109 Rom. 8, 31

VI, 1. 3 *cf.* Hebr. 1, 2 *sq*, Ioh. 6, 55 **4—9** *cf.* Ioh. 6, 54—61 **9 sqq.** *cf.* IV, 4, 15

---

def. D, a libro VI *E*

109 pro nos *Z* **110** et gloria (*om.* a saeculis et) — **111** amen *postea add. Gm1* (*?*) et *alt. om. W* et *quartum om. Gη* **111** amen *om. W* item sequentia *G* explicit liber quintus incipit liber sextus *WPB*, (.V. sextus) *S*, (.V. .VI.) *URZβACK* explicit liber .V. incipit .VI. *MX* expl. quintus liber inc. sextus *η* explicit liber .V. incipit .VI. de sacramentis *Qp.c.* (*prior titulus longior erat, fortasse ut in fine libri quarti*) expl. l. V. incip. eiusdem lib. VI. *V* explicit liber quintus *T* explicit sermo quintus incipit sextus *Y*

VI, 1. 2 hominis *Ga.c.Sa.c.m2NOM* **3** dei *om. Ωam* vera] *add.* est christi *T add.* eius *Y add.* eius est *Zm2* (eius est caro *s. l.*) caro] christi *V* **4** accepimus *WβRZCFB* eius *om. Φa, Sp.c.* est eius *β* est potus] sanguis est quem potamus *Y* est potus quem potamus *M, Sa.c.* **5** etiam *om. βa.c.m2* xpi discipuli *M* audientes eum *β* **6** quis *Ωam* meam] *add.* non manebit in me et nisi qui *G* **7** **meum *β* habit *W* habebit] *add.* in me *ηβm2* habebit *** *π* **8** fortasse *G* vera] vero *B add.* caro *S* veram *Wπηβ CF* atqui *W* ad *G om. PN* qui *cet. am* **9 sq.** dixit ibi *GZ* dixit tibi *T* **10** sermonem *G*

convertere genera instituta naturae. Deinde: ubi non tulerunt sermonem Christi discipuli eius, sed audientes, quod carnem suam daret manducare et sanguinem suum daret bibendum, recedebant et solus tamen Petrus dixit: '*Verba vitae aeternae habes* et ego a te quo recedam?' — ne igitur plures hoc dicerent, ire se, veluti quidam esset horror cruoris, sed maneret gratia redemptionis, ideo in similitudinem quidem accipis sacramenta, sed verae naturae gratiam virtutemque consequeris. **4.** *Ego sum*, inquit, *panis vivus, qui de caelo descendi.* Sed caro non descendit e caelo, hoc est carnem in terris adsumpsit ex virgine. Quomodo ergo descendit panis e caelo et panis vivus? Quia idem dominus noster Iesus Christus consors est et divinitatis et corporis, et tu, qui accipis carnem, divinae eius substantiae in illo participaris alimento.

2, 5. Ergo accepisti de sacramentis, plenissime cognovisti omnia. Quod baptizatus es in nomine trinitatis, in omnibus, quae egimus, servatum est mysterium trinitatis. Ubique pater, filius et spiritus sanctus, una operatio, una

---

11—15 *cf.* Ioh. 6, 67—69 **14 sq.** Ioh. 6, 69 **18 sq.** Ioh. 6, 41 (*cf.* 6, 35. 38)

2. 4 sq. *cf.* Expl. Symb. 5, *l.* 37 *sq.*

---

def. *DE*

11 genera et *BM*, *Ya.c.Sp.c.m2* instita *W* ubi *s.l.* *Rm2* tulerunt] tolerant *G* **12** sed *om.* *Kp.c.Y* **13** suam (s *i.r.* *m2*) *G* ad bibendum *S* ad potandum *M* **14** et *om.* *ΠSβ*𝔞𝔪 tamen] autem *βY* dixit petrus *Y* **15** a] ad *Sβa.c.* quo *GWπηY*𝔞, *Kp.c.* quomodo *cet.* 𝔪 **16** ire se *scripsi, cf. praef. not. 37;* tres et *G* et *W* *om.* *Ω*𝔞𝔪 veluti] *add.* que *F* honor *W* sed] et *GWS* manet *Sa.c.m2* **17** redemptoris *Aa.c.* in *om.* *Sa.c.* similitudine *Sp.c.KXY* accepisse *G* sacramentum *Ω>S* **18** verae *GWRP*𝔞 vere *cet.* 𝔪 virtutum quae *G* virtutemque *s.l.* *S* virtuteque *Y* ergo *β* **19** caro *om.* *ΦK*, *Sp.c.* sed caro non *om.* *M* **20** descendit] *add.* panis *B* descendi *Sp.c.* e] de *G*, *Sa.c.m2* *Ra.r.NBMX* hoc est *om.* *SN* assumpsit in terris *Y* assumpsi *S* **21** e] de *NQ* **22** est *om.* *G* **23** carnem] panem *X*𝔞 divinae *om.* *S*

2. 1 accepistis *N*, *SKa.c.* **2** trinitatis] *add.* in nomine sancto *G*, *cf. praef. not. 34* **3** egimus *om.* *W* **4** pater et *Rp.c.CFβηM*𝔞𝔪

5 sanctificatio, etsi quaedam veluti specialia esse videantur. **6.** Quomodo? Deus, qui te uncxit, et signavit te dominus, et posuit spiritum sanctum in corde tuo. Accepisti ergo spiritum sanctum in corde tuo. Accipe aliud, quia quemadmodum sanctus spiritus in corde, ita etiam Christus in corde. Quomodo? 10 Habes hoc in Canticis canticorum, Christum dicentem ad ecclesiam: *Pone me sicut signaculum in corde tuo, sicut signaculum in brachiis tuis.* **7.** Ergo uncxit te deus, signavit te Christus. Quomodo? Quia ad crucis ipsius signatus es formam, ad illius passionem. Accepisti signaculum ad illius similitu- 15 dinem, ut ad ipsius formam resurgas, ad ipsius vivas figuram, qui peccato crucifixus est et deo vivit. Et tuus homo vetus in fonte demersus, peccato crucifixus est, sed deo resurrexit. **8.** Deinde habes alibi speciale, quod te vocaverit deus, in baptismate autem quasi specialiter concrucifigeris Christo, 20 deinde quasi speciale, quando accipis spiritale signaculum. Vides distinctionem personarum esse, sed conexum omne mysterium trinitatis. **9.** Deinde quid apostolus tibi dixit, ut lectum est nudius tertius? *Divisiones autem sunt gratiarum,*

---

6 sq. *cf.* II Cor. 1, 21. 22 Myst. 7, 42 (Spi. I 6, 79) **11 sq.** *Cant. 8, 6 *cf.* Myst. 7, 41 **15 sq.** *cf.* Rom. 6, 10 **16 sq.** *cf.* Rom. 6, 4—6 **18** *cf. e. g.* Rom. 8, 30 **20** *cf. supra* III 2, 8 **23—26** *I Cor. 12, 4—6

---

def. *DE*

5 speciale *Va.c.m2T* **7** tuo et *R* accepisti — **8** tuo *om.* *GW*, *πa.c.m2* **8 sq.** sanctus spiritus *Gπη* sps scs *cet.* **a**m (scs *om.* *Y*) **9** corde *alt.*] *add.* tuo *U* **10** hoc *om.* *N*, *Sa.c.m2M* hoc habes *Y* **11** sicut *pr.* — tuo *om.* *Sa.c.m2πη* **12** brachiis (c *i. r.* *m2*) *R* deus] *add.* signavit te deus (!) *Sm2* **13** ad *GWSN***m** *om.* *cet.* **a** formam *GWSNZCF***m** forma *cet.* **a** **14** accipis *G* **15** ad ipsius vivas figuram *Γ* (*Sa.c.*) **m** ipsius vivas figura *cet.* **a** **17** fontem *Φ*, *Sp.c.m2***a** dimersus *GSRZAΔ* peccato *om.* *Y* resurgit *πηM* **18** speciales *G* **19** crucifigeris *VZβFY***a** **20** speciale *W* aliter *η* specialiter *cet.* **21** vides *GW*, *Ma.r.* vide *cet.* **a**m **22** apostolus *post* dixit *M* ut] cum *M* **23** nudus *GWFZ* gratiarum sunt *Ω*>*S*, **a**m

idem autem spiritus, divisiones ministeriorum, idem autem dominus, divisiones operationum sunt, idem autem deus, qui operatur omnia in omnibus. Omnia, inquit, operatur deus. Sed et de spiritu dei lectum est: *Unus atque idem spiritus dividens singulis, prout vult.* Audi scripturam dicentem, quia dividit spiritus pro voluntate sua, non pro obsequio. Ergo divisit vobis spiritus gratiam 'prout vult', non prout iubetur, et maxime quia spiritus dei, spiritus Christi est. Et illud tenete ipsum esse spiritum sanctum, ipsum spiritum dei, ipsum spiritum Christi, ipsum spiritum paraclitum. **10.** Arriani putant se derogare sancto spiritui, si dicant illum spiritum paraclitum. Quid est paraclitus nisi consolator? Quasi non et de patre lectum sit, quia ipse est *deus consolationis*! Vides ergo, quia in eo derogandum putant spiritui sancto, in quo patris aeterni potestas pio praedicatur adfectu.

3, 11. Nunc, quomodo orare debeamus, accipite. Multae virtutes orationis sunt. Ubi orare debeas, non est mediocre

---

27 sq. I Cor. 12, 11 **30 sqq.** *cf.* Spi. I 4, 55—58 **36** *cf.* II Cor. 1, 3

3. 1 sq. *Ad sententiam sequentis tractatus usque ad finem cf.* Origenis De Oratione *cap.* 31—33

---

def. DE

24 ministeriorum (mysteriorum *VTMa*, *Qa.c.m2*) sunt *Πam* **25** dominus] sps *M* sunt *om. W* autem] vero *M* **26** omnia *pr.*] *add.* et *G*, *Wp.c.m1* **27** et *om. Ra.c.m2* de *om. P* dei *om. W* idem] unus *GW* **30** divisit *ΓRZ*, *β* (*ex* dimisit), *CFΔ* dividit *cet. am* nobis *KM* gratiam spiritus *M* **31** xpi *bis a.r. G* illum *πη* **32** tene *GN* spm *pr. bis M* ipsum *alt.* (s *i. r.*) *G om. W* spiritum dei — **33** christi ipsum *om. Sa.c.m2* **33** ipsum *pr.*] *add.* esse *M* ipsum sp. christi *bis W* spiritum *alt.* xpm *P* **33 sq.** arriani — **35** paraclitum *om. RA* **34** spui sco *Mβ* spiritum] *add.* scm *M* **35** nisi *om. πη* **36** quia] qui et *S* quia et *πη* **37** eo] eũ *S* eodem arrogandum *Z* adrogandum *C* putant *om. P*, *βa.c.m2* potant *G* spu *G* **38** patris***** *P* aeterna *W*

3. 2 virtutis *Wa.c.* operationis *βa.c.* orationum *P* debeamus *Φ* debemus *Ka.c.m2*

nec mediocris quaestio. Ait apostolus: *Volo autem viros orare in omni loco levantes puras manus sine ira et disceptatione.* Et dominus dicit in evangelio: *Tu autem cum oras, intra in cubiculum tuum et clauso ostio ora patrem tuum.* Non tibi videtur esse contrarium, ut dicat apostolus: 'in omni loco ora', et dominus dicat: 'intra cubiculum tuum ora'? Sed non est contrarium. Hoc ergo absolvamus, deinde quomodo debeas incipere orationem et quo ordine distinguere, quid subtexere, quid allegare, quemadmodum claudere orationem, deinde pro quo orare debeas, haec omnia discamus.

12. Primo ubi orare debeas. Aliud Paulus videtur dicere, aliud dominus. Numquid potuit Paulus contra Christi docere praecepta? Non utique. Qua ratione? Quia non contrarius, sed interpres est Christi. *Imitatores*, inquit, *mei estote, sicut et ego Christi.* Quid ergo? Potes ubique orare et in cubiculo tuo semper orare; habes ubique cubiculum tuum. Etsi inter gentes, inter Iudaeos positus sis, habes tamen tuum ubique secretum. Cubiculum tuum mens tua est. In populo licet positus, tamen in interiore homine arcanum tuum secretumque conservas.

---

3. 3 sq. I Tim. 2, 8 **5 sq.** *Matth. 6, 6 **16** I Cor. 11, 1 **17—21** *cf.* Cai. I 9, 35. 38 (*pp.* 369, 24—370, 8; 372, 10—15 *Sch.*) Inst. V. 1, 7

---

def. *DE*, *a l.* **13** *Z*

3 nec mediocris *i. r. M* autem *om. B* viros] vos *AM* **4** pura *Ra.c.m2* disceptione *βa.c.m2* **5** in *alt. om. Ga.c.m2β* **6** et — tuum *om. β* cluso *GZ* tuum *alt.*] *add.* et *G* **6 sq.** videatur *Aπη* **7** ora et] orat *Ga.r.π* orare *Wη* et — **8** ora *om. S* **8** intra in *codd.* am > *GNTA, Mp.r.* tuum et *SY, Kp.c.m2*am **9** ergo hoc *G* quomodo debeas *bis a.r.G* **11** alligare *codd.* > *GT, Rp.c.m2η* (alligere) cludere *G* oratione *PT* **12** haec] in aeclesia *G* haec — **13** debeas *om. C* dicamus *SΦY*am **13** primus *Y* primo — aliud *i. r. Sm2* aliud — conversa- **5,** 21 *l.* **9** *def. Z* paulus *i. r. T* videtur**** (detur *eras.*) *G* **16** inquit *om. Qa.c.m2MN, post* mei *Sa.c.m2VTP* et *om. Gη* **17** putes *W* orare ubique *S* **18** utique *WN* **19** tamen *om. GN post* ubique *β* tuum *om. WS* **21** in *om. βη* interiorem *C, Sa.c.* hominem *G, Sa.c.C* secretumque tuum (que tuum *s. l.*) *V* conserva *Nπηβ, VKp.c.*

13. 'Tu autem, cum oras, intra in cubiculum tuum.' Bene ait 'intra', ne sic ores, quomodo Iudaeus, cui dicitur: *Populus hic labiis me honorat, cor autem eorum longe est a me.* Non ergo de labiis tantummodo tua procedat oratio, animo totus intende, intra in recessum pectoris tui, totus ingredere. Non te perfunctorium videat ille, cui placere desideras. Videat, quia ex corde oras, ut te ex corde orantem dignetur audire: **14.** 'Tu autem, cum oras, intra in cubiculum tuum.' Habes hoc et alibi: *Ambula, populus meus, et intra in recessus tuos, abscondere pusillum, donec transeat ira domini.* Hoc locutus est dominus per prophetam; in evangelio autem dicit: 'Tu autem, cum oras, intra in cubiculum tuum et clauso ostio ora patrem tuum.' **15.** Quid est 'clauso ostio'? Quod habemus ostium? Audi, quod ostium habeas, quod debeas claudere, quando oras. — Utinam mulieres audirent! — Audisti iam; sanctus David te docuit dicens: *Pone, domine, custodiam ori meo et ostium circuitus labiis meis.* Est alibi ostium, quod ait apostolus Paulus dicens: *Ut aperiatur*, inquit, *mihi ostium verbi ad*

---

22 *Matth. 6, 6 **23 sq.** Matth. 15, 8 (Esai. 29, 13) **25 sq.** *cf.* Cai. I 9, 35 (*p.* 370, 6 *sq. Sch.*) **28 sq.** *Matth. 6, 6 **30 sq.** *Esai. 26, 20 **32 sq.** *Matth. 6, 6 **36—43** *cf.* Vgs. III 3, 11—14 (*p.* 68, 4—69, 15 *Faller*) **37 sq.** *Ps. 140, 3 **39 sq.** *Col. 4, 3

---

def. DEZ

22 ait] audis *T* audit *Va.r.A* audi *Vp.r.* addit ɑ **23** ne *om. G* nec *Φβɑ, Sp.c.m2* **24** eorum *om.* β illorum *R* **25** animum *Vp.c.* animo tuo *G* **25 sq.** intende *om. V* inde *GUQTABM* **26** pectoris *s. l. Gm2* **27** perfinctorium *Pβη* videat *om. Sa.c.m2* cui te Ω > *Sm1NM* videat quia *om. Nπη, Sa.c.m2* **28** oras] ora *Nπη, Sa.c.m2* orante *RF, Sa.c.m2* exaudire *G, Sp.c.m2* **29** cum *om. S* intra *om. G* habes — **30** ambula *i. r. M* **30** popule *VUTBM, Sp.c.m2ɑ* recessos *GF* secessos *W* tuos] *add.* claude ostium tuum *Pm* **31** dei *SNM* **32** dixit *Hπηβɑm* **33** et — **34** tuum *om. G* **34** quid] qui *G* cluso *Ra.c.* quod — ostium *Γ* (otium *G*), *βp.c.m2 om. cet.* ɑm **36 sq.** david *scs M* **37** docuit te *V* custodia *G* **38** circuitus] circumstantiae *GSπη* est] et *CFπη, Sa.c.m2* aliud *U* **39** paulus *om. G* aperiat *M* mihi *om. Sa.c.m2Nπη* mihi inquit *ΔQ* verba *G*

loquendum mysterium Christi. Hoc est: quando oras, noli sermone clamare nec diffundere orationem tuam nec iactare per populos. In secreto tuo ora, securus, quod te in secreto possit audire, qui omnia videt atque audit universa. *Et ora patrem tuum in abscondito*; *qui* enim *videt in abscondito*, audit te deprecantem.

4, 16. Quid prosit autem, interrogemus, qua ratione secreto magis orare debeamus quam cum vociferatione. Audi, de consuetudine hominum sumamus exemplum. Si aliquem rogas, qui cito audit, non opus putas esse clamore; sensim rogas, voce moderata. Si surdum aliquem roges, nonne incipis vociferari, ut te ille possit audire? Qui ergo clamat, putat, quod aliter deus non possit nisi clamantem audire, et dum rogat eum, eius derogat potestati. Qui autem in silentio orat, fidem defert et confitetur, quod deus scrutator cordis et renis sit, et orationem tuam ante ille audiat quam tuo ore fundatur.

---

43 sq. *Matth. 6, 6

4. 1—5. 5 *cf.* Origen. De Orat. 9, 1—3 (*pp.* 317, 28—318, 1; 318, 4—7; 319, 9—17 *Koetschau*) **9 sq.** *cf.* Ps. 7, 10

---

def. DEZ

40 oras (s *ex* t) *G* **41** nec *pr.*] ne *R* defundere *G* **42** securus ora *VT* securum *Q* quod *Γ* (*Sm1*) m ut *Πβ Sm2* a te] uite *T* iute *Xm1* et te *Xm2* **43** vidit *Sa.c.m2CF, Ba.c.* **44** qui — abscondito *Γβm2* (quidem) *om. Πa* m qui audit te in abscondito deprecantem *Y* m et audit *Va* audit] videt *Nπη*

4. 1 interrogamus *G* **2** secretum *RVa.c.QTCFβP, Ka.c.m2X* secretim *Um1AM* secreti *Um2B* debemus *G* cum *om. M* audi et *Nπη* **3** consuetudine] constitutione *R* **4** rogas *bis Sa.c.N* roges *Y* **esse *R* clamore *Gη Sm2R* clamorem *cet.* a m *add.* sed *πη* sensim] sed *BPMTa, Vp.c.* (si *a.c.*) sim *Um1* (d *s.* i *m2*), *Q* sed sensum *N, Sa.c.* sed inter *A* **5** sursum *Sa.c.NPX* rogas *Nπη Ua, Qa.c.* **6** vociferare *GWNπA, BCa.c.* te *om. P* ille *om. Sa.c.m2* qui] quid *Gη* **7** aliter *om. Q* **8** dum *Γ* cum *cet.* qui] quisquis *N* quiqui *Sa.c.* in] cum *M* **9** differt *S* scrutatur *GB, Qa.c.* creator *W* **10** renum *ABMSm2* ille ante *M*

17. Ergo videamus! *Volo autem viros orare in omni loco:* Qua ratione viros dixit? Utique communis oratio est et mulieribus et viris. Quod non invenio, nisi forte sanctus apostolus ideo viros dixit, ne mulieres usurparent et male intellegerent 'in omni loco' et inciperent ubique clamare, quas in ecclesia sustinere non possumus. **18.** 'Volo autem viros', hoc est, qui possunt servare praeceptum, 'orare in omni loco levantes puras manus'. Quid est 'levantes puras manus'? Numquid debes in oratione tua crucem domini gentibus demonstrare? Illud quidem signum virtuti est, non pudori. Est tamen, quomodo possis orare nec figuram demonstres, sed actus tuos leves: Si vis operari operationem tuam, levas puras manus per innocentiam. Levas eas non cottidie; semel levasti, non opus est, ut iterum leves. **19.** *Volo autem in omni loco viros orare levantes puras manus sine ira et disceptatione.* Nil

---

12, 16, 18 sq., 25 sq. *cf.* I Tim. 2, 8 **16 sq.** *cf.* Origen. In Exod. Hom. 13, 3 (*p.* 272, 27 *sqq. Baehrens*) **21 sq.** *cf.* Tertullian. Apologet. 30, 4 (*p.* 79, 17 *sq. Hoppe*) Origen. De Orat. 31, 2 (*p.* 396, 10—20 *Koetschau*) **23—26** *cf.* EPs. 118, 22. 8 (*p.* 492, 16—18 *Pe.*); Origen. In Levit. Hom. 5, 12 (*p.* 355, 12—14 *Baehrens*) **24** semel] *scl. in baptismo; cf.* Paen. II 6, 43

---

def. D E Z

12 videmus *W* viros] *add.* inquit apls *Y* omne (e *ex* i) *G*, *add. man. antiqua:* dñe ds, *postea tertia pars paginae vacua relicta ob membranae defectum* **13** est oratio *M* **14** et *pr.*] ei *G om. W* invenit *G W N π η* **15** et *om. W* **17** ecclesia] *add.* vis *β m 2* possemus *Y* **18** possint *Π β* (possit *P*) *a m* **19** quid — manus *om. S a.c. m 2 π η β* **20** numquid] quid *W* **21** illum *G*, *Q a.c. m 2 η a.c.* virtuti *G V Q T M F om. U* virtutis *cet.* pudori *G* (puturi), *W*, *S a.c. m 2 V U Q T* pudoris *cet. a m* **22** nec — **5,** 20, *l.* **8** valet *om. W* (*17 1/2 lineae vacuae*) demonstrare *G* **23** operari] orari *F* orare *π η*, *β a.c. m 2 C* orationem *π η S C a m* in oratione *N* operationem *recte G W cum ceteris:* ('*wenn du dein Werk wirken willst*') *Ambrosius saepe* 'operationem' *christianam bonae orationis condicionem dicit, cf. locum simillimum* EPs. 118, 22, 8 (*p.* 492, 17 *Pe.*) si elevas actus tuos, elevasti orationem tuam tuam *om. β* tua *N* leva *A N β m 2 a m* **24** leva *β a m* ***semel *R* **25** iterum (te *s. l.*) *G* levas *G* laves *S a.c. m 2* in *s. l. G m 2* (omni *i. r.*) **26** nil *G*, *β a.c. m 2 C F R P K* nihil *cet.*

verius. *Ira*, inquit, *perdit etiam sapientes*. Ideo cum omni tempore, quantum fieri potest, Christianus vir iracundiam debeat temperare, maxime quando ad orationem accedit. Ne perturbet animum tuum indignatio, ne irae quidam furor inpediat orationem tuam, magis placido accede pectore. Quid enim irasceris? Servus peccavit? Tu accèdis ad orationem, ut tibi tua delicta donentur, et alii indignaris? Hoc est ergo 'sine ira'. **5, 20.** Nunc de 'disceptatione' videamus: Plerumque negotiator venit ad orationem, aut avarus de pecunia cogitat, alter de lucro, alter de honore, alter de cupiditate, et putat, quod eum deus possit audire. Et ideo quando oras, divina humanis praeferre te convenit. **21.** *Similiter et mulieres*, inquit, volo orare non iactantes se in ornamentis neque in margaritis, ait apostolus Paulus. Sed et apostolus Petrus: Mulieris, inquit, gratia plurimum valet, ut viri eius convertatur adfectus per uxoris suae bonam conversationem et incredulus se flectat ad gratiam Christi. Hoc valet mulieris gravitas et pudicitia et eius bona conversatio, ut virum suum vocet ad

---

27 *Prov. 15, 1 (*Sept.*)

5. 1—5 *cf.* Origen. In Exod. Hom. 13, 3 (*p.* 272, 25—27 *Baehrens*) **5—7** *cf.* I Tim. 2, 9 **5 sqq.** *cf.* Origen. De Orat. 9, 1 (*p.* 318, 7—20 *Koetschau*) **8 sqq.** *cf.* I Petr. 3, 1. 2 **10—19** *cf.* EPs. 118, 1. 5 (*p.* 7, 20—24 *Pe.*) Exh. V. 10, 64

---

def. DE, usque ad l. **9** *Z*

27 perdidit *Sa.c.m2* cum *om. RNYm* cum in *β* **28** tempore] timore *M* iracondia *G* **29** debet *RNMYm* temperare et *NYm* **30** suum *ηα, Sp.c.m2* tũ *β* eius *N* indignatio ne] indignationẽ *G* irae ne *RY* quidem *VUQTBM, Pa.c.Sp.c.m2* **31** tuam] *add.* sed *RYm* *add.* ideo *πηβm2* suam *πηα* eius *N* placito *Sβ* accipe *R* **32** enim *om. Sa.c.m2* **33** tua tibi *αm* deleantur *β* ergo *GSπη om. cet.*

5. 1 de *om. G, Sa.c.* **1 sq.** plerumque *om. Sa.c.m2* **2** avarus alter *MY* **4** et ideo *om. Sa.c.m2N* **7** in *om. G* **8** mulieres *VTKηa.c., CFX, Gp.c.* eius *om. G* **8 sq.** convertatur *om. β* **9** affectatus *G* adfectus — conversationem *om. Sa.c.m2* -tionem et] *denuo incipit Z* **10** flectat *GSN* convertat *cet.* *αm* gratia *G* **11** pudicitiae *W*

fidem et devotionem, quod prudentis viri sermo frequenter operatur. Ergo mulier, inquit, non in ornatu capillorum, non *in tortis crinibus* ornamentum suum habeat, sed oratione ex corde puro, ubi *est absconditus cordis homo, qui* semper *est* 15 *apud deum locuples.* Habes ergo, in quo sis dives: In Christo divitiae tuae pudicitia est et castitas, infulae fides, devotio, misericordia. Hi sunt thesauri iustitiae, sicut propheta memoravit.

22. Deinde unde debeas incipere, audi: Dic mihi, si velis 20 hominem rogare et sic incipias: 'Da mihi ecce illud, quod te peto', nonne arrogans videtur oratio? Et ideo inchoari oratio debet a dei laude, ut roges omnipotentem deum, cui possibilia sunt omnia, qui voluntatem praestandi habet. Sequitur obsecratio, sicut apostolus docuit dicens: *Obsecro ergo* 25 *primum fieri orationes, obsecrationes, postulationes, gratiarum*

---

14 *cf.* I Tim. 2, 9 **14 sq.** *cf.* II Tim. 2, 22 **15 sq.** *cf.* I Petr. 3, 3 *sq.* **18** *cf.* Esai. 33, 6 **20** *usque ad finem sermonis cf.* Inst. V. 2, 8—10 Origen. De Orat. 14, 2 *sqq.*; 33, 1 *sqq.* (*pp.* 330, 21—331, 4; 334, 1—3 *Koetschau*) **23 sq.** *cf.* Matth. 19, 26 Marc. 10, 27 14, 36 **25 sqq.** *I Tim. 2, 1

---

def. DE

12 quod et *SK* **13** in *om. SX* hornatum *G* **14** habeat *G*, *Sp.c.m2BMY*𝔞𝔪 habet *cet.* sed in *Vp.c.MN* orationi (*add.* sempleci) *G* orationem *UTa.c.QRZβCFY* ornatione *W* ex] et *GNπηΦCF*𝔞 et in *R* e *WZYΔ* (de *Km2*) **16** apud] ad *P* christo] quo *Φ*𝔞*Sp.c.m2* **17** pudicitia *G* et pudicae *πη* pudicitiae *cet.* est *G*, *Sa.c.* sunt *cet.* castitas *GRZVUQBΔCY* castitatis *cet.* **17 sq.** devotio et *Π*𝔞𝔪 **18** hii *GWπηNCFUBM* thesuri *Ga.c.* per prophetam *πη* per propheta *β* **19** memorat *G* **20** unde] *om. Sa.c.m2* ubi *πη* audi *G*, (*post* deinde) *M om. cet.* si] sic *G* volueris *G* **21** sic incipias] coeperis eum petere *G* (*om.* ecce illud), *cf. praef. not. 37* illud *s. l. πm2* **22** arrogans illi *G* oratio] petitio tua *G* **23** oratio debet] operatio tua debet *G* ad dei laudem *G* **24** quae *Ua.c.Ta.c.m3BQ* qui] *add.* prompta *G*, *add.* semper *N* habet *post* qui *Π*𝔞𝔪 **25** apostolus] *add.* nos *G* obsecro] obsecratio *W* ergo] autem *VT* **26** orationes *WSπηYP om. cet.* 𝔞 postulationes *ΓY om. cet.* 𝔞

actiones. Prima ergo oratio laudem habere debet dei, secunda supplicationem, tertia postulationem, quarta gratiarum actionem. Non debes quasi famelicus ad cibum de cibo incipere, sed ante a laudibus dei. **23.** Unde et oratores isti sapientes hanc habent disciplinam: Ut iudicem fautorem sibi praestent, incipiunt a laudibus eius, ut benivolum sibi faciant cognitorem. Deinde paulatim incipit rogare iudicem, ut patienter dignetur audire, tertio postulationem suam depromere, quid petat, exprimere, quarto .... quomodo coepit a laudibus dei, sic debet in dei laude et in gratiarum actione unusquisque nostrum desinere.

24. Habes hoc in oratione dominica: *Pater noster, qui es in caelis:* Laus dei, quod pater praedicatur: in eo pietatis gloria; laus dei, quia in caelis habitat, non in terris: *Pater noster, qui es in caelis. Sanctificetur nomen tuum*, id est, ut sanctificet servos suos; nomen enim illius sanctificatur in nobis, quando prae-

---

30—32 *cf.* EPs. 118, 9, 15 (*p.* 197, 27—198, 1 *Pe.*) **38—53** *Matth. 6, 9—13 Sacr. V 4, 18—29 **40** *cf.* Ps. 122, 1

---

def. DE

27 debet habere Φ𝔞m debeat *G* dei *om. W* **28** supplicationem] obsecrationem *GN* **29** familicam *G* cibo] *add.* primum m **30** oratorus *Ga.c.m2* orationis *M* orationes *Sa.c.* istius *M* huius mundi *GN* **31** habent] *add.* consuitudinem adque *G* ut iudicem *om. W* praestent] fatiant *G* **32** incipiunt primum *G* laude *M* eius dicere *G* faciant] praestent *G* **33** patienter eum *G* **34** audire] *add.* audet *VUp.c. PXMC*m *add.* audiet *RZ*Φ *add.* audet et 𝔞 qui *G* **35** petat] expectat (c *exp.*) *W* quarto] quartum ut *G* quarta *RZ, Va.c.UQTBCKX, Sp.c.m2πη* *in lacuna fortasse legendum:* in laude desinere. Ergo a] ad *G* **35 sq.** dei (*utroque loco*) *om. Y* **36** laudem *GRFUQP*m laudibus *W* **36 sq.** et in gratiarum actione unusquisque nostrum *G om. cet.* **37** desinere] *add.* in laudibus dei definire *M* desineret *W* **38** orationem *G* **39** caelis] *add.* sanctificetur nomen tuum *πη* praedicetur *W* in eo] nova *Y* **40** laudis *V, Up.c.QTBM* laus — **41** caelis *om. η* quia — terris *om. Sa.c.m2* non] et 𝔞 terra *G* pater — **41** caelis *om. π* **41** id est *om. πη* hoc est *Y* ut *om. RY* **42** nomen enim] nomini *G* quando] quoniam *Δ* **42 sq.** praedicatur *Rβa.c.m2WQC*

dicantur homines Christiani. Ergo optantis est 'sanctificetur nomen tuum'. *Veniat regnum tuum:* postulatio, ut in omnibus sit regnum Christi. Si deus in nobis regnat, locum habere ad- 45
versarius non potest, culpa non regnat, peccatum non regnat, sed regnat virtus, regnat pudicitia, regnat devotio. Deinde: *Fiat voluntas tua sicut in caelo et in terra. Panem nostrum cottidianum da nobis hodie.* Haec postulatio maxima est eorum, quae postulantur. *Et dimitte,* inquit, *nobis debita nostra, sicut* 50
et nos dimittimus debita *debitoribus nostris:* Ideo cottidie accipe, ut cottidie debito tuo indulgentiam petas. *Et ne patiaris nos induci in temptationem, sed libera nos a malo.* Quid sequitur? Audi, quid dicat sacerdos: *Per dominum nostrum Iesum Christum, in quo tibi est, cum quo tibi est honor, laus, gloria,* 55
magnificentia, potestas, cum spiritu sancto a saeculis et nunc et semper et in omnia saecula saeculorum. Amen.

45—47 *cf.* EPs. 43, 14, 1 (*p.* 272, 8 *sq. Pe.*) **52 sq.** *cf. supra ad* V **4,** 29 **54—57** *cf.* Missale Ambros. *p.* 416 *n.* 33 *Ceriani* (Matth. 6, 13 *text. graec.*)

---

def. DE, a l. **45** *Z*

43 hominis *W* **44** adveniat *ΦN, Sp.c.m2* omnibus *GNS* nobis *cet.* ąm **45** si enim *GN* regnet *M* (*quinquies*) locum] *add.* in nobis *M* adver-] *def. usque ad finem folio amisso Z* **46** potest] debet *W* non regnat culpa non regnat peccatum *G* **47** sed *om. Sa.c.m2 ante* devotio *add.* castitas rignat *G* deinde *om. M* **48** caelo ita *G* **49** postulatio ****** (*om.* maxima) *C* eorum *i.r. M* **50** quae postulantur] a quibus haec postolantur, ut secundum volontatem dei pane angelorum mereantur hominis cotidie accepere in terris *G* inquit *in mg. m2U* nobis *om. Δ, Ya.c.m2* debita] *add.* et peccata *G* **51** debita *GW om. cet.* ąm accipite *VAa.c.UQT* accipito ą **52** nos patiaris *G* **53** indici *S* duci *η* malo] *add.* si puru (*sic!*) corde et bona operatus deum exores omnis temtatio mala locum in te habere non poterit *G* quid] quae *Up.c.m2ABπηą* secuntur *UTBPη* sequuntur *RQAπą* sequentur (e *s.* u) *V* **54** quid] quod *Q, Sa.c.m2* **55** in — est *pr. om. Va.c.YR* in — **56** sancto *om. G* tibi — tibi *om. Q* est *alt. om. πη, Sm1* cum — est *om. BM* honor *ante* cum *CFβ* laus et *BM* **56** sancto *om. Y* **57** saeculorum amen *om. πη* (*qui hic desinunt verbis:* explicit liber sextus exameron paschalis) amen *om. WNβ* amen] *add.* VII. item sequentia *G post* amen *desinunt sine subscr. SNβ*

25. Aliud: Psalmorum David licet unus libellus sit habens eas virtutes orationis, quas supra diximus, tamen plerumque et in uno psalmo omnes istae orationis partes inveniuntur, quomodo in octavo psalmo invenimus. Denique sic coepit: *Domine, dominus noster, quam admirabile est nomen tuum in universa terra.* Oratio ergo prima. Deinde obsecratio: *Quoniam videbo caelos, opera digitorum tuorum*; hoc est 'caelos videbo': *lunam et stellas, quas tu fundasti.* Utique non 'caelum' dicit 'videbo', sed 'videbo caelos', in quibus incipit albescere gratia splendore caelesti. Hos sibi caelos tunc promittebat propheta dari, qui caelestem gratiam a domino mererentur: *lunam et stellas, quas tu fundasti*, 'lunam' ecclesiam, 'stellas' caelestis gratiae resurgentes. Deinde vide postulationem eius: *Quid est homo, quod meministi eius, aut filius hominis, quoniam visitas eum? Minorasti eum paulo minus ab angelis, gloria et honore coronasti eum, et constituisti eum super opera manuum tuarum.* Et alia: gratiarum actio: *Omnia subiecisti sub pedibus*

62—65. 69 *Ps. 8, 2. 4 **69 sq.** *cf.* Inst. V. 2, 9 stellas] *cf.* Dan. 12, 3 I Cor. 15, 41 *sqq.* **71—75** *Ps. 8, 5—8

---

def. *DEZ*, *SNπηβ* (*cf. praef.* I 3, 3—7), *a. l.* 71 *F*

58 aliut *CF* alius *RQY* alium *G* ille *Vp.c.m2* (*s.* aliud) psalmum *G* **59** plerumque *i. q.* saepissime **60** et *om. G* in *om. W* istas *VUa.c.*, *QT* istius *M* orationes *G*, *RVUAa.c.*, *BF* **61** quomodo] quo *Q add.* et *G* incaepit *M* **62** dominus] deus *G* admirabile (rabi *s. l. m2*) *G* **64** caelos *pr.*] *add.* tuos *Va.c.QTP* hoc — videbo *om. Va.c.* **65** luna *G* ste*las *G* quae *GRM* dicit caelum *GΔ* dicit] *add.* non *Q* **66** incoepit *W* gratia] *add.* et *codd. praeter G* **67** splendore *G* splendere *W* splendor *cet.* caelesti *G* caelestis *cet.* tunc] tibi *Q om. U* **68** qui] quae *R*, *VQa.c.* qui* *U* gratiam caelestem *Δ* gratia *Ua.c.* mereretur *G* merentur *Ua.c.m2*, *F* **69** luna *G* stelas *G* quas — stellas *om. G* fundasti] fecisti *M* ecclesiam dicit *M* stellas] *add.* vocat sanctos *Ym* **70** caelesti gratia *BYm* caelestes *Vp.c.m2* gratiae animas *G* refulgentes *BYm* resurgentis *Va.c.* vide *om. VT* videbo *W* **71** meministi] memor es *GC* eius] *desinit F* **72** minuisti *VTB* minis *W* **73** super] *add.* omnia *G* manum *G* **74** accionem *G*

eius, oves et boves universas, insuper et pecora campi et cetera.

26. Docuimus pro captu nostro, forsitan quod non didicimus; ut potuimus, expressimus. Sanctitas vestra institutis sacerdotalibus informata elaboret tenere, quod accepit, ut sit oratio vestra accepta deo, et sit oblatio sicut hostia pura, et in vobis semper suum signaculum recognoscat, ut et ipsi ad gratiam et ad praemia virtutum pervenire possitis, per dominum nostrum Iesum Christum, cui est honor et gloria, laus, perpetuitas a saeculis et nunc et semper et in omnia saecula saeculorum. Amen.

---

77 *cf.* Off. I 1, 4 **77 sq.** *cf.* Cai. I 1, 1 (*p.* 339, 2 *sq. Sch.*)

---

def. *DEZSNπηβF*

75 eius *om.* *Va.c.m2* universa *GVQP*, *Ka.c.m2* et *alt. om.* *Ra.c.*, et *tert. eras.* **77** nostro] N(*!*) *G* forsitam *G* quod *om.* *M* non *om.* *T* *add.* ut *M* **77 sq.** ditimus *G* didicimus] *add.* et *Vs.l.a.r.* *add.* sed *M* **78** expresimus *G* sanitas *G* **79** formata *Y* informatum *W* informatae *R*, *UVa.c.m2*, *Q* (informatae labor et) elabor et (*sic!*) *G* elabore *W* elaboret *Y* laboret *cet.* ąm actipit *G* ut — **80** accepta (*add.* a *ante* deo) *om.* *Ω* > *C*, ąm **80** et sit *W* ut sit *G* ut *Y* et *cet.* ąm sicut] sit *B* et *alt. om.* *RY*, *VKp.c.* **82** gratia *G* possetis *Ua.c.* possumus *Qa.c.m2* **83** xp̄m̄] *desinit G* honor et gloria *W* honor gloria *U* gloria et honor *T* *om.* gloria *M* gloria honor *cet.* ąm laus et *M* **84** et *alt. om.* *UB* **85** amen *bis in Q* *nulla subscriptio in GWUQT*, *Vp.r.* (*duae lineae eras.*), *AB* explicit de sacramentis liber sextus *P* explicit de sacramentis sancti ambrosii liber sextus *RZK* explicit de sacramentis liber sextus sancti ambrosii mediolanensis *X* explicit liber sextus de sacramentis *M* lanfrancus hucusque correxi *Y* (*m1!*)

DE MYSTERIIS

Conspectus codicum

E = Remensis 376 (olim E 229) saec. IX

G = Londinensis Musei Britannici Add. 18332 (olim monasterii S. Mariae Victoriae in Carinthia siti) saec. IX

D = Dunelmensis bibliothecae cathedralis B. 4. 12. saec. XI/XII

Γ = consensus codicum *EGD*

π = Holkhamensis 122 (olim Patavinus S. Iohannis in viridario) saec. XI

C = Laurentianus S. Crucis XVII dext. 12 saec. XI

F = Modoetianus (Monza) LXV $\frac{\text{E}-14}{127}$ saec. XI

η = Vaticanus bibliothecae Vaticanae antiquae Lat. 282 saec. XI

R = Remensis 377 (olim E 230) saec. IX

T = Trecensis 550 (olim Collegii Oratorii) saec. X

U = Vaticanus bibliothecae Vaticanae antiquae Lat. 266 (olim Corbiensis) saec. IX

Q = Vaticanus bibliothecae Vaticanae antiquae Lat. 296 (olim Ios. Ioffridi) saec. IX vel X

O = Trecensis 813 (olim Oratorii), mutilus, saec. IX

A = Bambergensis Patr. 4 (B. II. 6.) saec. X

M = Monacensis bibliothecae nat. Lat. 2564 (olim Aldersbacensis 34) saec. XII

Φ = consensus codicum *UQOAM*

Y = Cenomanensis (Le Mans) 15 (olim S. Vincentii) saec. XI

P = Parisinus bibliothecae nationalis Lat. 11624 (olim S. Benigni Divionensis) saec. XI

K = Bruxellensis bibliothecae regiae 364 (5576; olim Gemblacensis) saec. XI

X = Bruxellensis bibliothecae regiae 955 (10779—80; olim S. Laurentii Leodiensis) saec. XI vel XII

Δ = consensus codicum *P(Ka.c.m2)X*

Ω = consensus codicum omnium praeter *Γπ*

𝔞 = Editio Ioh. Amerbachii Basileensis anni 1492

𝔪 = Editio Maurinorum anni 1690

Interdum recepti sunt:

W = Cremifanensis (Kremsmünster) 33 saec. XII

χ = Salisburgensis (Salzburg) S. Petri a VI 15 saec. XI

B = Vaticanus Barberinianus Lat. 541 saec. XI

1, 1. De moralibus cottidianum sermonem habuimus, cum vel patriarcharum gesta vel Proverbiorum legerentur praecepta, ut his informati atque instituti adsuesceretis maiorum ingredi vias eorumque iter carpere ac divinis oboedire oraculis, quo renovati per baptismum eius vitae usum teneretis, quae ablutos deceret. **2.** Nunc de mysteriis dicere tempus admonet atque ipsam rationem sacramentorum edere, quam ante baptismum si putassemus insinuandam nondum initiatis, prodidisse potius quam edidisse aestimaremur; deinde quod inopinantibus melius se ipsa lux mysteriorum infuderit, quam si ea sermo aliqui praecucurrisset.

---

1. 2 cum ... legerentur] *scl. tempore 'quadragesimae', libri* Genesis *et* Proverbiorum **6—11** *cf.* Sacr. I 1, 1

---

def. O

Incipit sancti ambrosii mediolanensis episcopi de mysteriis π Incipit sancti Ambrosii mediolanensis episcopi liber primus de misteriis *F* incipit sancti ambrosii (epi *E*) de divinis mysteriis *GE* incipit liber beati ambrosii mediolanensis archiepi de misteriis sive initiandis *DY* Incipit liber sancti Ambrosii de initiandis *P* de misteriis incipit η in nomine domini nri ihu xpi incipit liber beatissimi ambrosii mediolanensis epi primus liber de mysteriis *U* libri sancti ambrosii med. epi unus de mysteriis. VI. de sacramentis feliciter incipiunt *Q* (in nomine dni nri ihu xpi *R*) incipiunt libri beatissimi ambrosii med. epi primus (liber *T*) de misteriis et sex (sextus *R*) de sacramentis *RT* *similiter AMBKX* incipit liber primus de sacramentis beati ambrosii mediolanensis epi de misteriis *C* incipit liber beati ambrosii de sacramentis χ incipit epistola sancti cypriani epi karthaginiensis ad neophytos de sacramentis *man. rec. W deest inscriptio in O (mutilo!) cf. praef.* I 4, 12

1. 2 legentur *D* **3** ut] *add.* in η his] is *C* **3 sq.** maiorem *Ea.c.* (maiores *p.c.*), *G* **4** capere *M* **6** absolutos *U* deceret] diceret *W* nunc — **7** admonet *om. F* **6 sq.** tempus admonet *om. P* **7** sacramentorum rationem Φ a m edere] *add.* cupimus *Pm2* **8** nisi (ni *s.l.m2*) η **9** edisse *T* dedisse Γ estimaremus π **9 sq.** deinde quod] denique *T* **10** infunderet *T* **11** ea ΓUQM eam *cet.* a m sermone ηQKX aliqui *E* aliquo $F\eta UQM\Lambda$ alicuius *Ga.c.m3* aliquis *cet.* a m praecurrisset $GD\pi CM$ procucurrisset *Qa.c.m2* praeco currisset $F\eta$

3. Aperite igitur aures et bonum odorem vitae aeternae inhalatum vobis munere sacramentorum carpite! Quod vobis significavimus, cum apertionis celebrantes mysterium dicere-
15 mus *effetha, quod est adaperire,* ut venturus unusquisque ad gratiam, quid interrogaretur, cognosceret, quid responderet, meminisse deberet. **4.** Hoc mysterium celebravit Christus in evangelio, sicut legimus, cum mutum curaret et surdum. Sed ille os tetigit, quia et mutum curabat et virum, in altero, ut
20 os eius infusae sono vocis aperiret, in altero, quia tactus iste virum decebat, feminam non deceret.

2, 5. Post haec reserata sunt tibi sancta sanctorum, ingressus es regenerationis sacrarium. Repete, quid interrogatus sis, recognosce, quid responderis! Renuntiasti diabolo et operibus eius, mundo et luxuriae eius ac voluptatibus. Tenetur vox tua non in tumulo mortuorum, sed in libro viventium. **6.** Vidisti illic levitam, vidisti sacerdotem, vidisti summum sacerdotem. Noli considerare corporum figuras, sed ministeriorum gratiam. Praesentibus angelis locutus es, sicut scriptum est: *Quia labia sacerdotis custodiunt scientiam et*

12—21 *cf.* Sacr. I 1, 2—3 **12** *cf.* II Cor. 2, 15. 16 **15** Marc. 7, 34 **17 sqq.** *cf.* Marc. 7 32—37

2. 1—17 *cf.* Sacr. I 2, 4—8 **2—5** *cf.* Origen. In Num. Hom. 12, 4 (*p.* 105, 24—106, 2 *Baehrens*) **3 sq.** *cf.* Exa. I 4, 14 (*p.* 12, 17 *Sch.*) **5** *cf.* Phil. 4, 3 *et sim.* **9—11** *Mal. 2, 7

---

def. O

13 inlatum *ER, Tp.c.* illato *Y* inaulatum *C* capite *Y* **14** signavimus *η* **15** ut *CFηMK, Pp.c.m2Y*m et *cet.* a **16** quid *pr.*] quod *M* respondisset *CFη* **17** Christus] dns *C* **18** curasset *T* **19** ōs *U* mutum] surdum *RTY* et virum *om. A* virum] visum *ΓUQM* **20** ōs *U* sonum *Φa* in altero *del. Em1* **21** decebat *Ω*m; *cf. praef. not. 61*

2. 1 reserat (*om.* sunt tibi) *U* deserata *Ga.c.m3* tibi sunt *QAYa*m **2** ēs *G* et *T* quis *C* quod *π* **3** renunciamus *M* **4** ac] et *M* **5** in *pr. om. C* **6** illum *M* **7 sq.** mynistrorum *T* mysteriorum *Mη*m, *Gp.r.* **9** quia *om. A*

legem exquirunt ex ore ipsius, quoniam angelus est domini omnipotentis. Non est fallere, non est negare: angelus est, qui regnum Christi, qui vitam aeternam adnuntiat, non specie tibi aestimandus, sed munere. Quid tradiderit, considera, usum eius expende et statum eius agnosce. **7.** Ingressus igitur, ut adversarium tuum cerneres, cui renuntiandum in os putaris, ad orientem converteris; qui enim renuntiat diabolo, ad Christum convertitur, illum directo cernit obtutu.

3, 8. Quid vidisti? Aquas utique, sed non solas: levitas illic ministrantes, summum sacerdotem interrogantem et consecrantem. Primum omnium docuit te apostolus *non* ea contemplanda *nobis, quae videntur, sed quae non videntur, quoniam, quae videntur, temporalia sunt, quae autem non videntur, aeterna.* Nam et alibi habes, quia *invisibilia* dei *a creatura mundi per ea, quae facta sunt, conpraehenduntur, sempiterna quoque virtus eius et divinitas* operibus aestimatur. Unde et ipse dominus ait: *Si mihi non creditis, vel operibus credite.* Crede ergo divinitatis illic adesse praesentiam. Operationem credis, non

3. 1—12 *cf.* Sacr. I 3, 9—10 **4 sq.** *II Cor. 4, 18 **6—8** *Rom. 1, 20 **9** *Ioh. 10, 38

def. O

10 requirunt *TQa.c.m2X* ipsius] eius *η* dñi exercituum est (*om.* omnip.) *χ* **11** omnipotens *EG* (omps *G*) **12** qui] et *Ω* **13** aestimandus] *add.* est *a*, sit *Ωπ* (*add.* annuntiandus sit *P*) sed] sub *U* **14** statim *EG* agnosces *ED* ingressus es *AYm* **15** ut *om. M* cernas *Ep.c.* in os] *eras. Q* os in *U* in hos *T* mox *dett. 47. 76. 88. 106. 228. 292 a* in omnes *dett. 210. 222. 239* **15 sq.** putares *UQAa* putareris *X* prutaris (is *ex* e?) *M* sputaris *CπYm2 dett. 50. 140. 153. 185. 189. 194. 246, cf. praef. not. 73 et ind. rer.* sputares *307* **16** converteris *GD* convertereris *UAK, Xp.c.m2* **17** illum *om. Γ* illud *C* obtuto *G*

3. 1 vidistis *F* **2** illic vidisti *M* sacerdotem] pontificem *X* interrogantem] mynistrantem *M* **3** primum *Γ* primo *cet.* **4** sed] *add.* ea *Ɔ* **5** aeterna sunt *K* **8** et *pr. Γ* ac *cet.* aestimantur *Φa* ipse *om. Ma* **10** esse *C* operationem] opera enim *M*

credis praesentiam? Unde sequeretur operatio, nisi praecederet ante praesentia?

9. Considera autem, quam vetus mysterium sit et in ipsius mundi praefiguratum origine. In principio ipso, quando fecit deus caelum et terram, *spiritus*, inquit, *superferebatur super aquas*. Qui superferebatur super aquas, non operabatur super aquas? Sed quid dicam operabatur? Quod ad praesentiam spectat, superferebatur. Non operabatur, qui superferebatur? Cognosce, quia operabatur in illa mundi fabrica, quando tibi dicit propheta: *Verbo domini caeli firmati sunt et spiritu oris eius omnis virtus eorum*. Utrumque prophetico subnixum est testimonio, et quia superferebatur et quia operabatur. Quia superferebatur, Moyses dicit, quia operabatur, David testificatur.

10. Accipe aliud testimonium. Corrupta erat caro omnis ab iniquitatibus suis. *Non permanebit*, inquit, *spiritus meus in hominibus, quoniam carnes sunt*. Quo ostendit deus, quia carnali inmunditia et gravioris labe peccati gratia spiritalis

---

13—19 *cf.* Didym. De Trin. II 14 (PG 39, 692 C — 693 A) Καὶ δὴ — ἰδιότητος **15 sq.** *Gen. 1, 2 **20 sq.** Ps. 32, 6 **25—41** *cf.* Sacr. I 6, 23 II 1, 1; Didym. De Trin. II 14 (PG 39, 696 A) Καὶ ὁ κατακλυσμὸς — σύμβολον ... εἰρήνης *et* (*ib.* 693 A/B) τοῦτο δὲ συνδείκνυται — περιστερᾶς **26 sq.** *Gen. 6, 3

---

def. O

11 sequerentur opera *M* **13** et ('*und zwar*') *Γ om. cet.* **14** praefiguratam *Ep.c.* (am *ex* om) originem *EG* ipso] ipse *CB*, autem *η* quando] quomodo *η* **15** ferebatur *DπCΦPa* **16** qui — aquas *om. Ga.c.m3 in mg.* qui — **17** aquas *om. CF*, *ηa.c. in mg.* ferebatur *ΦP* non — **17** aquas *om. C* non — **18** operabatur *i.r.R* **17** quod] qui quod *Kp.c.* qui *Am1* quid *Am2* **17 sq.** ad praesentiam] absentiam *C* **18** praesentia *EG* spectat *ΓπM* expectat *cet.* **20** quomodo *η* formati *EG* **21 sq.** propheticum *Γ* **22** testimonium *D* **23** quia — **24** testificatur *Mi.r.* **25** omnis caro *UAMY* **26** inquit] *add.* deus *πΩ>U* meus *om. GD*, *Ma.c.* **27** in] *add.* his *CFη* omnibus *η* quo] qua *GD* deum *Γ* **28** inmunditię *GCηY* et *om. Ωπ* spiritualis *DM*, *Tp.c.m2*

avertitur. Unde volens deus reparare, quod dederat, diluvium fecit, et iustum Noe in arcam iussit ascendere. Quando decidente diluvio corvum dimisit prius, qui non revertit, postea dimisit columbam, quae cum ramo oleae legitur revertisse. Vides aquam, vides lignum, columbam aspicis, et dubitas de mysterio? **11.** Aqua est, qua caro mergitur, ut omne abluatur carnale peccatum. Sepelitur illic omne flagitium. Lignum est, in quo suffixus est dominus Iesus, cum pateretur pro nobis. Columba est, in cuius specie descendit spiritus sanctus, sicut didicisti in novo testamento, qui tibi pacem animae, tranquillitatem mentis inspirat. Corvus est figura peccati, quod exit et non revertitur, si in te quoque iusti custodia servetur et forma.

12 .Tertium quoque testimonium est, sicut te apostolus docet: *Quoniam patres nostri omnes sub nube fuerunt et omnes mare transierunt et omnes in Moysen baptizati sunt in nube et in mari.* Denique et ipse Moyses dicit in cantico: *Misisti spiritum tuum et cooperuit eos mare.* Advertis, quod in illo Hebraeorum transitu iam tunc sacri baptismatis figura praecesserit,

---

29—32 *cf.* Gen. 6, 12—8, 12 **37** *cf.* Matth. 3, 16 **42—59** *cf.* Didym. *l. c.* (PG 39, 696 A/B) ἀλλὰ καὶ — ἐδήλου τὸ βάπτισμα *cf.* Sacr. I 4, 11. 12; 6, 20—22 **43—45** *I Cor. 10, 1. 2 **45 sq.** *Exod. 15, 10 **47** *cf.* Ep. 19, 2

---

def. O

29 voluit *T* quod] *i.e.* gratiam *l.* **28** dederat] deerat *Ωπ* (*cf. EPs. 1, 3; p. 4, 17 Pe.; Noe 20, 74: p. 467, 9 sq. Sch.*) **30** arca *U* quando (*cf. praef. not. 61*)] qui dum *Y* qui *dett. 55. 88. 105. 132—135. 137. 151. 300* qui iam *47. 76. 106. 167. 220. 292* qui cum *52* quoniam *C* **30 sq.** decedente *ECRTΔ* descendente *SF dett.* **31** dimisisset *Y* revertitur *ETp.c.m2ηa.r.AMPK, dett.* revertebatur *Kp.c.m2* postea *om. Ωπ* **32** oliuae *DC, Fp.c.m2MY* **34** est ergo *Ωπ* **35** carnale *om. Φ* sepeliatur *Cηπ* flagitium] vitium *Φa* **36** fixus *M* **38** animi *C, Fp.c.m2η* **39** tranquillitatemque *TUQM* **40** quod] qui *U* exiuit *M* quoque et *Q* **41** et forma servetur *Ω* **43** docuit *UQA* **44** moysen *EFUQ* moyse *cet.* **45** in cantico *om. Δ* **46** operuit *Ω* **47** figuram *UP* prae (*om.* -cesserit — **49** sacramento) *Γ*

in quo Aegyptius interiit et Hebraeus evasit. Quid enim aliud in hoc cottidie sacramento docemur, nisi quia culpa demergitur et error aboletur, pietas autem et innocentia tota pertransit?

13. Audis, quia sub nube fuerunt patres nostri, et bona nube, quae carnalium refrigeravit incendia passionum, bona nube: obumbrat, quos revisit spiritus sanctus. Denique supervenit in Mariam virginem et virtus altissimi obumbravit ei, quando redemptionem genti generavit humanae. Et illud miraculum per Moysen in figura factum est. Si ergo in figura fuit spiritus, nunc adest in veritate, cum scriptura tibi dicat: *Quia lex per Moysen data est, gratia autem et veritas per Iesum Christum facta est.*

14. Merra fons amarus erat: misit in eum Moyses lignum et dulcis est factus. Aqua enim sine praedicatione dominicae crucis ad nullos usus futurae salutis est; cum vero salutaris fuerit crucis mysterio consecrata, tunc ad usum spiritalis lavacri et salutaris poculi temperatur. Sicut ergo in illum fontem Moyses lignum misit, hoc est propheta, et in hunc fontem

---

51 *cf.* **43** **53 sq.** *cf.* Luc. 1, 35 **55 sq.** *cf.* Exod. 13, 21. 22; 14, 21. 22 **57 sqq.** *Ioh. 1, 17 **60 sq.** *cf.* Exod. 15, 23—25 Sacr. II 4, 12—13 **60—67** *cf.* Didym. De Trin. II 14 (PG 39, 697 A) Μωυσῆς δὲ — ἀνάψυξιν **64** *cf.* Ps. 115, 4

---

def. O

48 perit *U* periit *QAM* **49** cottidie *om. P* mergitur *Ω* **50** et *pr. om. B* abluitur *Γ* tota pertransit] *cf. praef. not. 61* tuta *Cπη*, *Pp.c.m2* permansit *Ωπ* **51** bona nubes *CKX* **52** nubes *Ω > CFη* **53** revixit *E* visitat *π* (revisere *i. q.* visitare: *cf. Ios. 6, 29; p. 93, 5 Sch.; ELuc. X 182; p. 528, 1 Sch.*) **54** obumbrabit *Qa.c.* ei] tibi *Ga.c.m3ηa.c.* **55** genti *om. C*, *Fηa.c.m2* genuit *Ω > CFη* **56** figura *alt.*] frustra *D* fuit *Γπ*, *cf. praef. not. 61* affuit *Qm2*, *MΔ* adfuit *cet.* **57** nunc] non *Ω > CFη*, *am* est *ΦT* dicit *ERP* quia *om. M* **58** autem *Ms.l.* christum *om. UC* **60** myrra *EG*, *π* (*add.* autem), *RUQ*, *PKa.c.* mirra *DFAX* mara *BCM*, *PKp.c.* marath *Y* amarissimus (*post* erat *M*) *Ω > CFη* **61** factus est *π* aquam *EG* **62** nullo *G*, *Ea.c.* nullius *UA* nullus *Ra.c.m2* **63** usus *π* spiritualis *D*, *Pp.c.m2* **65** misit lignum *Ωπa* propheta ita *FTPYm*

sacerdos praedicationem dominicae crucis mittit et aqua fit ad gratiam dulcis. **15.** Non ergo solis corporis tui credas oculis. Magis videtur, quod non videtur, quia istud temporale, illud aeternum. Magis aspicitur, quod oculis non conprae-
henditur, animo autem ac mente cernitur. 70

16. Denique doceat te decursa Regnorum lectio. Neman Syrus erat et lepram habebat nec ab ullo mundari poterat. Tunc ait puella ex captivis, quoniam esset propheta in Israhel, qui posset eum a leprae contagione mundare. Sumpto, inquit, auro et argento perrexit ad regem Israhel. Qui cognita ad- 75
ventus eius causa scidit vestimenta sua, dicens, quod temptaretur magis, cum de se ea, quae non essent potestatis regiae, poscerentur. Helisaeus autem regi intimavit, ut ad se dirigeret Syrum, quo cognosceret, quod esset deus in Israhel. Et cum venisset, mandavit ei, ut septies mergeret in Iordane fluvio. 80
17. Tunc ille secum tractare coepit, quod meliores aquas flumina haberent patriae suae, in quibus saepe mersisset et numquam a lepra esset ablutus, eoque revocatus non oboediebat mandatis prophetae. Sed admonitu et persuasionibus

---

67—69 *cf.* **3,** 8, *l.* **3 sqq.** **71—86** *cf.* IV Reg. 5, 1—19 Sacr. I 5, 13—15 ELuc. IV 49—51 (*p.* 162, 25—163, 1. 16 *sqq. Sch.*) Didym. De Trin. II 14 (PG 39, 700 C) Νεεμὰν — ἀναδραμεῖν

---

def. O — lin. **68** oculis

66 transmitti *M* **67** dulcis ad gratiam $\Omega > CF\eta$, $\mathfrak{a}\mathfrak{m}$ soli *G* **68** magis] *incipit O* temporale istud *Y* **69** magis *om.* $\Omega > CF\eta$, $\mathfrak{a}\mathfrak{m}$ quod — **70** cernitur *om. C*, $\eta a.c.m2$ (*add. in mg.*) **71** regum *Yp.c.* **74** possit $EG\pi C\eta RO$ mundari *P* inquam $D\pi$ **75 sq.** adventus *om.* Δ **76** quid $Ka.c.m2X$ **77** regiae potestatis *QPK* reginae potestatis *X* **79** quo] quod *EG* qui *OM* est *GD* **80** ei *om. CF* mergeret *G cf. l.* **82** *et* **85**; *Sacr. I 5, 13 sq.* mergeretur *cet.* iordanis *M* **81** quod *om. C* quos *Ea.c.* ut η **82** flumina *om.* Ω habere *C* haberet $\Omega > A$ patria sua *M*, $Kp.c.m2$ saepe] *add.* se $D\pi$, $\eta m2Rm2\mathfrak{m}$ septie (*!*) *O* **83** ablutus] mundatus $M\mathfrak{a}$ absolutus *Y* vocatus *GD* revocatur $Ea.c.$ (ba *s.* a $m2$) (revocari *i. q.* deterreri: *cf. Exa. V 41 p. 173, 10 Sch. et saepius*) **84** sed et $R\Delta Y\mathfrak{m}$ monitu *T*

servulorum adquievit et mersit, mundatusque ilico intellexit non aquarum esse, quod unusquisque mundatur, sed gratiae. **18.** Cognosce nunc, quae sit illa 'puella ex captivis'! Iunior scilicet ex gentibus congregatio, id est ecclesia domini depressa ante captivitate peccati, quando libertatem adhuc gratiae non habebat, cuius consilio vanus ille populus nationum verbum audivit propheticum, de quo diu ante dubitavit, postea tamen ubi credidit exequendum, ablutus ab omni est contagione vitiorum. Et ille dubitavit, antequam sanaretur, tu iam sanatus es et ideo dubitare non debes.

4, 19. Ideo tibi ante praedictum est, ut non hoc solum crederes, quod videbas, ne forte et tu diceres: 'Hoc est illud magnum mysterium, *quod oculus non vidit nec auris audivit nec in cor hominis ascendit*? Aquas video, quas videbam cottidie: istae me habent mundare, in quas saepe descendi et numquam mundatus sum?' Hinc cognosce, quod aqua non mundat sine spiritu. **20.** Ideoque legisti, quod *tres* testes in baptismate *unum sunt*, aqua, sanguis et spiritus, quia, si unum horum detrahas, non stat baptismatis sacramentum. Quid est enim aqua sine cruce Christi nisi elementum commune sine ullo sacramenti profectu? Nec iterum sine aqua

---

87—91 *cf.* Sacr. II 3, 8 **87—94** *cf.* Didym. De Trin. II 14 *l. c.* ELuc. IV 50 (*p.* 163, 15—20 *Sch.*) **89 sq.** *cf.* Rom. 7, 23—25

4. 1 *cf.* **3,** 8 **3 sq.** I Cor. 2, 9 **6 sq.** *cf.* Ioh. 3, 5 **7 sq.** *cf.* I Ioh. 5, 8

---

85 et] ac m **87** recognosce *T U Q O A* a ex captivis *om.* Φ illa iunior *M* **88** id est *om. D* idē *C* id̃ π **89** captivitatem *codd.* > *G D R M* **91** ante diu *T O M X* m **92** et sequendum *G* absolutus *G D* ab *om.* Δ ab hominum *T a.c.m3* (omnium) est *om.* π *T* **93** contagione *om. P* contagio *U*, *Q a.c.m2 O A* a congregatione Γ et quidem ille *Y* et ille quidem m

4. 1 ut *om.* π solum hoc π *O* solum] *add.* non *alt. P* **4** corde *O* **5** habent me Δ qua *G* **7** mundet *C F O* **8** sint *R T U Q A K X F* et *om.* π quia si] quasi *U* **9** horum *om. M* **10** enim *om. Y* cruce] cruore *C* nisi *om.* Ω a **11** affectu *A* effectu Ω > *C F* η *A*, a m; *cf. praef. not. 61*

regenerationis mysterium est. *Nisi* enim *quis renatus fuerit ex aqua et spiritu, non potest introire in regnum dei.* Credit autem etiam catechumenus in crucem domini Iesu, qua et ipse signatur; sed nisi baptizatus fuerit *in nomine patris et filii et spiritus sancti*, remissionem non potest accipere peccatorum nec spiritalis gratiae munus haurire. **21.** Ergo ille Syrus septies mersit in lege, tu autem baptizatus es in nomine trinitatis, confessus es patrem — recordare, quid feceris! —, confessus es filium, confessus es spiritum. Tene ordinem rerum! In hac fide mundo mortuus es, deo resurrexisti, et quasi in illo mundi consepultus elemento, peccato mortuus ad vitam es resuscitatus aeternam. Crede ergo, quia non sunt vacuae aquae.

22. Ideo tibi dictum est, quia *angelus domini secundum tempus descendebat in natatoriam et movebatur aqua, et qui prior descendisset in natatoriam post conmotionem aquae, sanus fiebat a languore, quocumque tenebatur.* Haec piscina in Hierosolyma erat, in qua unus annuus sanabatur. Sed nemo ante sanabatur, quam descendisset angelus. Descendebat

---

12 sq. *Ioh. 3, 5 **14 sqq.** *cf.* Spi. I 3, 35 (42 *Maur.*) **15 sq.** Matth. 28, 19 **17 sq.** *cf.* IV Reg. 5, 14 **18—24** *cf.* Sacr. II 7, 20—23 **21** *cf.* Rom. 6, 11 **22** *cf.* Rom. 6, 4. 11 **25—28** *Ioh. 5, 4 **25—46** *cf.* Sacr. II 2, 3—7 Didym. De Trin. II 14 (PG 39, 708 A/B) Εὔροιμεν — μία

---

12 est *om. T* **13** intrare *π* credidit *C* **14** iam catecuminus *Y m 1 in mg.* catecuminus etiam *D A M X* cruce *D O M χ Δ* quia *π U O M, C a.c. ȧ* **18** mergit *D* autem] *add.* in gratia *Y* **19** es *om. Q O M ȧ* **20** spiritum sanctum *Ω π* rerum firmiter *A* **20 sq.** rerum in hac fide *coniungunt* m **21** es et *Ω π* deo] ideo *C M*, xpo *U* **22** consepultus *om. D* sepultus *C F X* es consepultus *ȧ* **23** credo *O F* **25** ideoque *Γ* **25 sq.** descendebat secundum tempus *Ω > C F η* **26** natatoriam] *add.* syloe *M* natatoria *U* et *pr.* — **27** natatoriam *om. R* aquã *G* **27** prius *U p.c. m 2* **28** a *om. U a.c. m 2* quo *π* in *om. A* **29** hierosolima *Γ* yerosolima *π* hierosolymis *Ω ȧ* m annuus] insanus *η p.r.* **30** descendebat — **31** et *om. Ω ȧ* m, *add. η m 2 s. l.* (*om.* et *π η*)

igitur angelus, et ut esset indicium, quia descenderat angelus, movebatur aqua. Movebatur aqua propter incredulos, illis signum, tibi fides; illis angelus descendebat, tibi spiritus sanctus; illis creatura movebatur, tibi Christus operatur, ipse dominus creaturae. **23.** Tunc curabatur unus, nunc omnes sanantur, aut certe unus solus populus Christianus. Est enim in aliquibus et *aqua mendax*; non sanat baptismum perfidorum, non mundat, sed polluit. Iudaeus urceos baptizat et calices, quasi insensibilia vel culpam possint recipere vel gratiam, tu baptiza hunc calicem tuum sensibilem, in quo bona opera tua luceant, in quo gratiae tuae splendor effulgeat. Ergo et illa piscina in figura, ut credas, quia et in hunc fontem vis divina descendit. **24.** Denique paralyticus ille expectabat hominem. Quem illum nisi dominum Iesum natum ex virgine, cuius adventu iam non umbra sanaret singulos, sed veritas universos? Iste est ergo, qui expectabatur, ut descenderet, de quo dixit deus pater ad Iohannem baptistam: *Super quem videris spiritum descendentem de caelo et manentem super eum, hic est, qui baptizat in spiritu sancto*; de quo testificatus est Iohannes dicens: *Quia vidi spiritum descendentem de caelo quasi columbam et manentem super eum.* Et hic quare

---

37 *Hier. 15, 18 **37—39** *cf.* Sacr. II 1, 2 **43** *cf.* Ioh. 5, 7 **48 sq.** *Ioh. 1, 33 **50 sq.** *Ioh. 1, 32 **51—59** *cf.* Sacr. I 5, 17 **51—55. 63—65. 5, 5 sq.** *cf.* Didym. De Trin. II 14 (PG 39, 696 A. 693 A/B) καὶ ἡ περιστερὰ — διαλλαγήν *et* τοῦ δὲ πνευματοφόρου — περιστεραί

---

31 ut — angelus *om. P* essent *Ea.r.G* iudicium *Rηa.c.m2* descendebat *CFη* **32** movebatur aqua *alt. om.* Ωam **34** christus] sps scs *π*, *ηp.c.m2* operabatur *πUOA*, *Kp.c.m2* **35** curabat unum *Ep.c.m2* **36** solus *om. P* **37** baptismus *Y*, *Pp.c.*; *cf. praef. not. 68* **38** polluet *EG* **40** sensibile *G* in quo — **41** luceant *om. QO* **41** fulgeat Ωam **42** figura erat *M* quia *om. K* et *om.* Φam vis] ius *G* **43** descendat *T*, *Aa.c.* -liticus ille expectabat *Mi.r.* **44** illum *om. πRTY*, *plurimi recent.* alium *M* nisi illum a iesum xpm *M* **45** adventum *GCF* iam *om. F* **47** pater *om. C* **48** spiritum dei *D* **51** de caelo *post* columbam *KX*, *post* quasi *P* quare] quasi *Ga.c.*

spiritus sicut columba descendit, nisi ut tu videres, nisi ut tu cognosceres etiam illam columbam, quam Noe iustus emisit ex arca, istius columbae speciem fuisse, ut typum agnosceres sacramenti? **25.** Et fortasse dicas: 'Cum illa vera columba fuerit, quae emissa est, hic quasi columba descenderit, quomodo illic speciem fuisse dicimus, hic veritatem, cum secundum Graecos 'in specie columbae' spiritum descendisse sit scriptum?' Sed quid tam verum quam divinitas, quae 'manet' semper? Creatura autem non potest veritas esse, sed species, quae facile solvitur atque mutatur. Simul quia eorum, qui baptizantur, non in specie esse debeat, sed vera simplicitas. Unde et dominus ait: *Estote astuti sicut serpentes et simplices sicut columbae.* Merito ergo sicut columba descendit, ut admoneret nos simplicitatem columbae habere debere. Speciem autem pro veritate accipiendam legimus et de Christo: *Et specie inventus ut homo,* et de patre deo: *Neque speciem eius vidistis.*

5, 26. Est adhuc, quod dubitare debeas, cum evidenter tibi clamet in evangelio pater, qui ait: *Hic est filius meus in quo conplacui,* clamet filius, super quem sicut columba se demonstravit spiritus sanctus, clamet et spiritus sanctus, qui

---

53 *cf.* 3, 10 *sq.* (*l.* 30—41) **57—60** *cf.* Luc. 3, 22 Ioh. 1, 33 Origen. In Ioh. Comm. II 11, 84—85 (*p.* 67, 3—14 *Preuschen*) **63 sq.** *Matth. 10, 16 **66 sq.** *Phil. 2, 7 **67 sq.** Ioh. 5, 37

5. 2 sq. *Matth. 3, 17

---

52 tu *bis om. M* videris *CF*, *ηa.c.m2* nisi *alt. om. π* **53** agnosceris *CF*, *ηa.c.m2* agnosceres *Ω* > *CFO*, *𝔞𝔪* columbam etiam illam *Ω𝔞𝔪* **54** ex] de *D* agnosceris *C*, *ηa.c.m2* **55** sacramentum *O* vero *E* **56** qua *U* est et *M* **58** columbae] *add.* super aquam divinitatis *𝔞* spiritum *om. P* spiritum descendisse *om. D* **58 sq.** sit scriptum] sicut scriptum est *UO* **60** creaturae *𝔞* esse veritas *C* **63** et *om. GD* **65** debere *om. Ea.c.FP* debere — **66** de christo *om. O* **66** autem et *Y* veritatem *G*, *Ea.c.*

5. 1 est *Γ* estne *cet.* **2** clamat *RT* (*etiam l.* **3. 4**) **3** quo] *add.* mihi *Ma.r.*, bene *C* clamet et *π* **4** clamet — **5** descendit *om. P* et *om. D* qui *s. l. G*

5 sicut columba descendit, clamet David: *Vox domini super aquas, deus maiestatis intonuit, dominus super aquas multas*, cum tibi scriptura testetur, quod ad Hieroboal preces ignis descendit de caelo, et rursus precante Helia ignis est missus, qui sacrificium consecravit? **27.** Non merita personarum
10 consideres, sed officia sacerdotum. Et si merita spectes, sicut Heliam consideres, Petri quoque merita spectato vel Pauli, qui acceptum a domino Iesu hoc nobis mysterium tradiderunt. Ignis illis visibilis mittebatur, ut crederent, nobis invisibilis operatur, qui credimus, illis in figura, nobis ad conmonitionem.
15 Crede ergo adesse dominum Iesum invocatum precibus sacerdotum, qui ait: *Ubicumque fuerint duo vel tres, ibi et ego sum.* Quanto magis ubi ecclesia est, ubi mysteria sunt, ibi dignatur suam inpertire praesentiam.

28. Descendisti igitur; recordare, quid responderis! Quod
20 credas in patrem, credas in filium, credas in spiritum sanctum. Non habes illic 'credo in maiorem et minorem et ultimum'. Sed eadem vocis tuae cautione constringeris, ut similiter

---

5 sq. Ps. 28, 3 **7 sq.** *cf.* Iudd. 6, 19—21 **8** *cf.* III Reg. 18, 36—38 Sacr. II 4, 11 **16** *Matth. 18, 20 **19—25** *cf.* Sacr. II 7, 20

---

5 clamet et *C* **6** deus — multas *in mg. M* **7** testatur *Γπη RTΦ* quo *U*, *Qa.c.* hieroboal *ΓUη*, *Qm1*, *AK*, *Xa.c.* hierobohal *C* yeroboal *π* hierobahal *F* ierobaal *RTY* hierobaal *cet.* preceps *Yp.c.m2* **8** descenderit *Φ𝔞m* rursum *π* predicante *O* orante *A* sit *m* missus *om. Γ* **9** concremavit *B* **10** expectes *RXYCη* expectas *TKFΦ* spectas *π𝔞* species *D* consideres *P* **11** consideres *ΓP*, *Ka.c.m2* consideras *cet.* expectato *Ω* **12** accepto *Ω > CY*, *𝔞* vobis *Uη* **14** in] ad *Ym* figuram *Ω𝔞m* **15** credere *Ea.r.G* principibus *Δ* **16** ubi *Ω𝔞m* tres congregati *Mπ* et *om. π* sum *om. M* **17** est ecclesia *Ω > CFη*, *𝔞m* ubi *alt.*] ibi *D* ministeria *CF* mysteria sua *Ω > η*, *𝔞m* ibi] ubi *GD*, *Ea.c.* **19** quod] qui *M* **20** credis (*ter*) *M* patre *FS* patrem et *π* credas *tert.*] *add.* et *π* **21** et *alt.*] vel *Γ* **22** cautionem *Ea.c.GD* vocatione *Φ* triplicatione (*om.* tuae) *B*

credas in filium, sicut in patrem credis, similiter in spiritum credas, sicut credis in filium, hoc solo excepto, quod in crucem solius domini Iesu fateris tibi esse credendum. 25

6, 29. Post haec utique ascendisti ad sacerdotem. Considera, quid secutum sit. Nonne illud, quod ait David: *Sicut unguentum in capite, quod descendit in barbam, in barbam Aaron?* Hoc est unguentum, de quo et Salomon ait: *Unguentum exinanitum est nomen tuum, propterea adulescentulae dilexerunt te et adtraxerunt te.* Quantae hodie renovatae animae dilexerunt te, domine Iesu, dicentes: *Adtrahe nos post te, in odorem vestimentorum tuorum curramus*, ut odorem resurrectionis haurirent! **30.** Quare hoc fiat, intellege: *Quia oculi sapientis in capite ipsius.* Ideo in barbam defluit, id est in gratiam iuventutis, ideo 'in barbam Aaron', ut fias *electum genus*, sacerdotale, praetiosum; omnes enim in regnum dei et in sacerdotium unguimur gratia spiritali.

31. Ascendisti de fonte, memento evangelicae lectionis. Etenim dominus noster Iesus in evangelio lavit pedes discipulis suis. Quando venit ad Simonem Petrum et ait Petrus:

---

6. 1 *cf.* **14** *et* Sacr. II 7, 24 III 1, 1 **3 sq.** *Ps. 132, 2 **5 sq.** *Cant. 1, 2 (Sacr. V 2, 9. 10) **7 sq.** *Cant. 1, 3 **9 sq.** *Eccle. 2, 14 (Sacr. III 1, 1) **11 sq.** *cf.* I Petr. 2, 9 Sacr. IV 1, 3 **14—33** *cf.* Sacr. III 1, 4—7 *cum locis ibi allatis* **15 sq.** *cf.* Ioh. 13, 5 **16 sq.** Ioh. 13, 8 **16—19** *cf.* ELuc. V 98 (*p.* 221, 17—19 *Sch.*)

---

23 spiritum *Γ*, *add.* sanctum *cet.* **25** cruce *Ωπ* > *Y*, *a* solius *i. r. P*, *s. l. Qm2*

6. 1 post] *pG* descendisti *M* **3** capite eius *C* barbam *pr. om. Y* in *alt. EGπηFQ om. cet. am* **4** hoc] hos *G* et *om. QOM* **5** examinatum *Q* **7** nos dne *C* poste *MTOY* (*om.* **8** te) **8** odore ungentorum *D* curremus *Φa* currimus *ΔYm* cucurrerunt *Ep.c.m2* (curramus *m1*) **9** hauriant *Y* **10** ipsius] eius *Ωam* **11** gra *π* ideo *om. Y* idē *CM* id̃ *K* id est *RTUQAPXFη* barba *G* fiat *GDF*, *Qp.c.* facias *T* **12** regno *RT* **13** et in sacerdotium *Γπ*, *ηp.r.*, *om.* in *M*, *Pp.c.m2* consacerdotium (*om.* et in) *RTUQAΔYF* consacerdotale *Ua.c.m1* consacerdotio *C* **15** etenim dominus] etiam *Γ* iesus xps *Δ* **16** et *om. AY*

Non lavabis mihi pedes in aeternum, non advertit mysterium et ideo ministerium recusavit, quod gravari servi humilitatem crederet, si domini obsequium patienter admitteret. Cui respondit dominus: *Si non lavero tibi pedes, non habebis mecum partem.* Quo audito Petrus: *Domine, non tantum pedes*, inquit, *sed etiam manus et caput.* Respondit dominus: *Qui lotus est, non indiget nisi ut pedes lavet, sed est mundus totus.* **32.** Mundus erat Petrus, sed plantam lavare debebat; habebat enim primi hominis de successione peccatum, quando eum subplantavit serpens et persuasit errorem. Ideo planta eius abluitur, ut hereditaria peccata tollantur; nostra enim propria per baptismum relaxantur. **33.** Simul cognosce mysterium ipsum humilitatis consistere ministerio. Ait enim: *Si ego lavi pedes vobis, dominus et magister*, quanto magis *et vos debetis lavare pedes invicem vobis.* Cum enim ipse auctor salutis per oboedientiam nos redemerit, quanto magis nos, servuli eius, humilitatis et oboedientiae exhibere debemus obsequium.

7, 34. Accepisti post haec vestimenta candida, ut esset indicio, quod exueris involucrum peccatorum, indueris

---

19 sqq. *Ioh. 13, 8 **21 sq.** *Ioh. 13, 9 **22 sq.** Ioh. 13, 10 **23—28** *cf.* Sacr. III 1, 7 **26 sq.** *cf.* Iac. I 4, 13 (*p.* 13, 6 *sq. Sch.*) **29 sqq.** *Ioh. 13, 14

7. 1—18 *cf.* Apl. I 12, 59 (*p.* 340, 7—341, 6 *Sch.*)

---

17 lavas *CFηPY*, *Ka.c.m2* aeternum] totum et ait petrus non lavabis mihi pedes in aeternum *GE* avertit *CO* ministerium *π*, *Mi.r.* mynisterium *GE* misterium *DCFTX* mysterium *cet.* **18** recusavit eo *M* humilitatem servi *Ωαm* **19** crederit *C* si sibi *Ωαm* domini *om. F* obsequium domini *Φαm* **20 sq.** partem mecum *CPK*, *Xp.c.m2* *Ma.c.αm* **21** petrus respondit *s. l. Em2* **22** etiam *Γ om. CUQOMα* et *cet.* m **25** eum] enim *Ma.c.Fη* **26** errorem et *Y* **28** mynisterium *R* ministerium *CFη* mynisterio *U* ministeria *T* in ipso m **29** mysterio *π* mysterium *Y* in mysterio *M* in ministerio *α* **29 sq.** vobis pedes *DΦPαm* **30** et *alt. om. T* lavari *E* **32** nos *om. T* redimeret *ΓOm2* redemit *πηCF* redimerit *X*

7. 1 post haec *om. P* **2** indicium *Ep.c.*, *Ωαm* involutionem *Ep.c.m2* volutabrum *π*

innocentiae casta velamina, de quibus dixit propheta: *Asparges me hysopo et mundabor, lavabis me et super nivem dealbabor.* Qui enim baptizatur, et secundum legem et secundum evangelium videtur esse mundatus, secundum legem, quia hysopi fasciculo Moyses agni aspergebat sanguinem, secundum evangelium, quia Christi erant candida vestimenta sicut nix, cum resurrectionis suae gloriam in evangelio demonstraret. *Super nivem* dealbatur, cui culpa dimittitur; unde et per Esaiam dominus ait: *Si fuerint peccata vestra sicut phoenicium, ut nivem dealbabo.* **35.** Haec vestimenta habens ecclesia, *per lavacrum regenerationis* adsumpta, dicit in Canticis: *Nigra sum et decora, filiae Hierusalem,* nigra per fragilitatem condicionis humanae, decora per gratiam, nigra, quia ex peccatoribus, decora fidei sacramento. Haec vestimenta cernentes filiae Hierusalem stupefactae dicunt: *Quae est haec, quae ascendit dealbata?* Haec erat nigra, unde nunc subito dealbata? **36.** Dubitaverunt enim etiam angeli, cum resurgeret Christus, dubitaverunt potestates caelorum videntes, quod caro in

---

3 sq. Ps. 50, 9 (Sacr. IV 2, 6) **3—9** *cf.* Didym. De Trin. II 14 (PG 39, 713 B) Δαυὶδ δὲ — λέγει **6 sq.** *cf.* Exod. 12, 22 **8** *cf.* Matth. 17, 2 **9 sq.** *cf. supra* **4** **11 sq.** *Esai. 1, 18 (*Sept.*) **12—16** *cf.* Spi. II 10, 112 **12 sq.** Tit. 3, 5 **13 sq.** *Cant. 1, 4 **16—18** *cf.* Sacr. IV 2, 5 **17 sq.** *Cant. 8, 5 (*Sept.*) **19—27** *cf.* Inst. V. 5, 39 Fid. IV 1, 9—14 Origen. In Matth. tom. XVI 19, ad Matth. 21, 6—11 (*p.* 539, 19—540, 16 *Klostermann*)

---

3 innocentia *U* **3 sq.** asparges *Ep.c.G* aspergis *η* asperges *cet.* **4** emundabor *Y* **5** baptiza*tur *DQ* baptizatus *E* et *pr. om. GπO* est *in mg. Em2* **6** quia] quidem *Y* **7** agni *post* sanguinem *Ωam* **9** super] si per *Ea.c.m2* (c *s.* i), *G* **10** nivem ergo *Y* dealbabuntur *Fp.c.m2, Ca.c.m2* (dealbabatur) **11** vestra *om. X* sicut] ut *M* phoenicium] coccinum *M* **12** dealbabor *πηF, RKa.r.* **13** canticis canticorum *π* **14** filiae *GD, Ea.r.Kp.c.m2* fylie *π* filia *cet.* **15** nigram *Ea.r.G* **17** quae est] qua eē *G* **18** haec] *om. M,* ista *A* **19** enim *om. RPY* etiam] et *M* **20** videntes *Rm1 in mg.* (audentes *m1,* audientes *m2*) in *om. U*

caelum ascenderet. Denique dicebant: *Quis est iste rex gloriae?* Et cum alii dicerent: *Tollite portas, principes vestri, et elevamini, portae aeternales, et introibit rex gloriae*, alii dubitabant dicentes: *Quis est iste rex gloriae?* In Esaia quoque habes dubitantes virtutes caelorum dixisse: *Quis est iste, qui ascendit ex Edom, rubor vestimentorum eius ex Bosor, speciosus in stola candida?* **37.** Christus autem videns ecclesiam suam in vestimentis candidis, — pro qua ipse, ut habes in Zacchariae libro prophetae, *sordida vestimenta* susceperat —, vel animam regenerationis lavacro mundam atque ablutam dicit: *Ecce formonsa es, proxima mea, ecce es formonsa, oculi tui sicut columbae.* In cuius specie spiritus sanctus descendit de caelo. Formonsi oculi, sicut diximus supra, quia sicut columba descendit. **38.** Et infra: *Dentes tui sicut grex tonsarum, quae ascenderunt de lavacro, quae omnes geminos creant, et infecunda non est in eis; ut resticula coccinea labia tua.* Non mediocris ista laudatio, primum dulci conparatione tonsarum; capras enim et in altis pasci sine periculo novimus et in praeruptis securas cibum sumere, deinde, cum tondentur, deonerari

---

21 Ps. 23, 8 **22 sq.** *Ps. 23, 7 **24** Ps. 23, 8 **25 sqq.** *Esai. 63, 1 (*Sept.*) **28 sq.** Zach. 3, 3 Origen. In Luc. hom. 14 (*p.* 97, 5—11 *Rauer*) **30 sqq.** *Cant. 4, 1 (*Sept.*) (1, 14) **33** *cf. supra* **4,** 25 **34 sqq.** *Cant. 4, 2. 3 **34—43** *cf.* EPs. 118, 16, 22—24 (*p.* 365, 2—28 *Pe.*)

---

21 denique *om.* π **22** principis $\Omega > F\eta m2OKY$, $\mathfrak{a}$ m vestras $\Gamma\pi KM\eta m2$ principes vestri *i. q.* οἱ ἄρχοντες ὑμῶν (*Sept.*), *cf. EPs. 118 12, 14, 3: p. 259, 18 Pe.; EPs. 37 35, 1: p. 164, 12 Pe.; Fid. IV 1, 9. 12* **23** introivit *EG* dubitant *EG* **26** eius *om.* Γ **28** zachariä *C* **30** ablutam] lotam π ecce — **31** mea *om.* Γ **31** es *alt. om.* $OM\Delta Y$ es formonsa *om.* π sicut *om.* *P* (columbarum; *in mg.:* sicut columbae) **33** formonsi *GF*, *Ea.r.* formosi *cet.* diximus — **34** descendit] columbae quia in eius specie spiritus sanctus descendit de caelo m **35** gemellos *Qp.c.* **37** duci Φ **38** et *pr. om.* Γ **39** cybum securas *M* sumere] capere *AP* tonduntur *TUQ* tunduntur *O* dehonorari *Qa.c.F*

superfluis. Harum gregi conparatur ecclesia, multas in se habens animarum virtutes, quae per lavacrum superflua peccata deponant, quae mysticam fidem et moralem gratiam deferant Christo, quae crucem domini Iesu loquantur. **39.** In his formonsa est ecclesia. Unde ad eam verbum deus dicit: *Tota formonsa es, proxima mea, et repraehensio non est in te,* quia culpa demersa est; *ades huc a Libano, sponsa, ades huc a Libano; transibis et pertransibis a principio fidei,* eo quod renuntians mundo transierit saeculum, pertransierit ad Christum. Et iterum dicit ad eam deus verbum: *Quid pulchra et suavis facta es, caritas, in deliciis tuis? Statura tua similis facta est palmae, et ubera tua botryes.* **40.** Cui respondet ecclesia: *Quis dabit te, frater, mihi lactantem ubera matris meae? Inveniens te foris osculabor te, et quidem non spernent me. Adsumam te et inducam te in domum matris meae et in secretum eius, quae concepit me. Docebis me.* Vides, quemadmodum delectata munere gratiarum ad interiora cupit mysteria pervenire et omnes sensus suos consecrare Christo? Adhuc quaerit, adhuc

---

45 *Cant. 4, 7 **46 sq.** *Cant. 4, 8 (*Sept.*) **48** *cf. supra* **2**, 7 **49 sqq.** *Cant. 7, 6. 7 (7, 7. 8 *Sept.*) **52—55** *Cant. 8, 1. 2

---

40 harum] har m̃ tum *Ea.c.* (harmentu* ł ti *s.* tu *m2*) armentum *GD, cf. praef. not. 59* harum** (er *eras.*) *T* gregis *Ep.c.m2* **41** lavacra *D* **42** deponant peccata *Y* deponat *D* mortalem *GD, Ka.c.* **43** ****quae *E* **44** hiis *GC* iis *DUTOMP* formonsa *GF, Ea.r.* formosa *cet.* eandem *DT* verbum *om. C* dns *C* **45** formonsa *GF, Ea.r.* formosa *cet.* es *om. Ya.c.m2* **46** dimersa *FηRMΔY* dimissa *T* sponsa — **47** Libano *om.* η adhes *Ea.r.G* huc] adhuc *UQ* **47** transibis *om. TΦ>A* **48** transieris *Ep.c.m2C* saeculum et π pertransieris *Ep.c.m2C* ad *s.l. Dm2* **49** quid] quam *Tηp.c., MK*ꝗ **50** es] est *RTUOΔYCF*ꝗ **51** botryes *FX* botries *ηR, UQa.r.Ka.c.* abotries *O* butruaes *Ea.c.* botruus *G* botrus *DM* botros *Ep.c.* botri *Qp.r.C* botris *cet.* ꝗm respondet *OAY* respondit *cet.* **52** mihi] mi *C, Yp.c.m2* lactentem *FMOX, KYp.c.m2*ꝗm **53** et quid est *R* (equidem *s.l.*) spernens *C* spernes *M* **54** domo *T* meae] me *G* secreto *Y* **55** me *pr.*] te *C* docebit *Ep.c.m2Ma.c.* **57** consecrari *RT* xpo consecrare *M* **57 sq.** adhuc suscitat caritatem] suscitantem *ΔΦ* (suscitationem *A*), ꝗ

suscitat caritatem et suscitari eam sibi poscit a filiabus Hierusalem, quarum gratia, hoc est animarum fidelium, sponsum in amorem sui uberiorem desiderat provocari. **41.** Unde dominus Iesus et ipse invitatus tantae studio caritatis, pulchritudine decoris et gratiae, quod nulla iam in ablutis delicta sorderent, dicit ad ecclesiam: *Pone me ut signaculum in cor tuum, ut sigillum in brachium tuum*, hoc est: 'Decora es, proxima mea, tota formonsa es, nihil tibi deest. *Pone me ut signaculum in cor tuum*, quo fides tua pleno fulgeat sacramento. Opera quoque tua luceant et imaginem dei praeferant, ad cuius imaginem facta es. Caritas tua nulla persecutione minuatur, quam multa aqua excludere et flumina inundare non possint.'

42. Unde repete, quia accepisti signaculum spiritale, *spiritum sapientiae et intellectus, spiritum consilii atque virtutis, spiritum cognitionis atque pietatis, spiritum sancti timoris*, et serva, quod accepisti. Signavit te deus pater, confirmavit te Christus dominus, et *dedit pignus*, spiritum, *in cordibus* tuis, sicut apostolica lectione didicisti.

60—68 *cf.* EPs. 118, 22, 34 (*p.* 505, 3—9 *Pe.*) **63 sq.** *Cant. 8, 6 (Sacr. VI 2, 6) **69** *cf.* Cant. 8, 7 **71—76** *cf.* Sacr. III 2, 8 VI 2, 6 **72 sq.** *Esai. 11, 2. 3 **74—76** *cf.* II Cor. 1, 21. 22

---

58 sibi eam *M* poscit *post* Hierusalem *M* **59** est *om. T* sponsam *Γπ* **60** uberiorem *om. M* procurari *Γ*, *ηp.c.* provocaret *T* provocare *P* **61** tanta *EG* tanto *Dπ* **61 sq.** pulchritudinem *RFηP* **62** decoris] decorisque *Ep.c.* **63 sq.** corde tuo *TΦ𝔞* **64** brachio tuo *TΦ𝔞* **66** sigillum *Γ* corde tuo *TΦ𝔞* quod *M* plena *M*, *Pa.c.* **67** quoque *om. U* tua quoque *ΓX* **68** factus *C* nulla *bis G*, *Ea.c.* **69** muniatur *OF* multae aquae *Ep.c.Dπ* inundare *Dπ*, *Xa.c.𝔞* mundare *EGO* undare *cet.* 𝔪 **70** possent *EGπ* non possent *ante* et (possint *D*) *Γπ* possunt *UFa.c.O* **71** repetere *Γ* spiritalem *Ra.c.TF* **72** spiritum *alt.*] sps *Ea.c.G* **73** sancti *om. C* **75** dns xps *D* xps ds *C* sps pignus *Y* spiritum *ΓΔCFηRT*, *cf.* ELuc. VII 232 (*p.* 386, 11 *Sch.*) spiritus *cet.* corde tuo *Ep.c.*

8, 43. His abluta plebs dives insignibus ad Christi contendit altaria dicens: *Et introibo ad altare dei, ad deum, qui laetificat iuventutem meam.* Depositis enim inveterati erroris exuviis, renovata in aquilae iuventutem caeleste illud festinat adire convivium. Venit igitur et videns sacrosanctum altare conpositum exclamans ait: *Parasti in conspectu meo mensam.* Hanc loquentem inducit David dicens: *Dominus pascit me, et nihil mihi deerit, in loco pascuae ibi me conlocavit; super aquam refectionis educavit me.* Et infra: *Nam etsi ambulem in medio umbrae mortis, non timebo mala, quoniam tu mecum es. Virga tua et baculus tuus ipsa me consolata sunt. Parasti in conspectu meo mensam adversus eos, qui tribulant me. Inpinguasti in oleo caput meum, et poculum tuum inebrians quam praeclarum est.*

44. Nunc illud consideremus, ne quis forte visibilia videns — quoniam quae sunt invisibilia, non videntur nec possunt humanis oculis conpraehendi — dicat forte: 'Iudaeis deus manna pluit, pluit coturnices, ecclesiae autem suae illi dilectae haec sunt, quae praeparavit, de quibus dictum est:

---

8. 1—5 *cf.* Sacr. IV 2, 7 **2 sq.** Ps. 42, 4 **4** *cf.* Ps. 102, 5 **6** Ps. 22, 5 **7 sqq.** *Ps. 22, 1. 2 **9—14** *Ps. 22, 4. 5 *cf.* Didym. De Trin. II 14 (PG 39, 708 C — 709 A) ὡς γεγηθότας — κράτιστον **15—21** *cf.* Sacr. IV 3, 9 **17 sq.** *cf.* Exod. 16, 13. 14. 15

---

8. 1 ples *RT* **2** ad *pr.* — **3** meam *i.r.E* altari *Ea.c.GQ* deum] dnm *UOA* **3** iuventutem] adolescentiam *A* depositi *CF*, *Ra.c.* enim] autem *TUOA*𝔞 veteris *PX*, *Ka.c.m2* **4** exubiis *F*, *Ra.c.* excubiis *η* renovate *UC* revocata *Qa.c.m2* iuventute *CFηRPXY*, (-tae) *T* festina *CFηRUQO* **5** inire *A* veniens *T* vidit *π* **9** edocavit *O* **11** baculum tuum *Ea.c.G* ipse me consolate *Fη* **13** poculus *Gp.c.* poculum meum *RMY*𝔞 calix meus *A* inebr*ians *G* **14** praeclarus *Ea.c.GA* **15** visibilia — **16** sunt *om. Cm1* (*in mg. m2*) **16** videns] credens (ł vi *s.* cre) *P* videns — invisibilia *om. η* **17** dicant *CFηTUQOX*, *RPKa.c.* forte *om. AY* iudaeus *Γπ* **18** mannam *Ea.c.GD* pluuit *R* (u *alt. m2*) *bis* pluit *alt.*] pauit *E* pauit *GD* *om. O* coturnicibus *D* suae *om.* Ω𝔞𝔪 *add. ηm2s.l.* ille *Ea.c.G*

20 *Quod oculus non vidit nec auris audivit nec in cor hominis ascendit, quae praeparavit deus diligentibus eum?'* Ergo ne quis hoc dicat, summo studio volumus conprobare, quia et antiquiora sunt sacramenta ecclesiae quam synagogae et praestantiora quam manna est.

25 **45.** Antiquiora docet lectio de Genesi, quae decursa est. Synagoga enim ex lege Moysi principium sumpsit, Abraham vero longe anterior. Qui victis hostibus et nepote proprio recepto cum potiretur victoria, tunc illi occurrit Melchisedech et protulit ea, quae Abraham veneratus accepit. Non Abraham 30 protulit, sed Melchisedech, qui inducitur *sine patre, sine matre, neque initium dierum neque finem habens, similis autem filio dei*, de quo ait Paulus ad Hebraeos, quia *manet sacerdos in sempiternum*, qui interpretatione Latina dicitur rex iustitiae, rex pacis. **46.** Non agnoscis, quis iste sit? Potest homo esse 35 rex iustitiae, cum ipse vix iustus sit, potest rex pacis, cum vix possit esse pacificus? — 'Sine matre' secundum divinitatem, quia ex patre deo genitus est unius substantiae cum patre, 'sine patre' secundum incarnationem, quia natus ex virgine est, 'initium et finem non habens', quia ipse est 'initium et

---

20 sq. *I Cor. 2, 9 **21—43** *cf.* Sacr. IV 3, 10—12 **25—30** *cf.* Gen. 14, 14—18 **30—33** *Hebr. 7, 3 **39 sq.** *cf.* Apoc. 22, 13

---

20 nec *alt.*] et non (non *post* hominis) *D* **21** eum] se *CA*, *Kp.c.m2* **22** quia] quod ꝗm **23** sunt *Y* (*post* synagogae) *π*, (u *i.r.m2*) *E om. cet.* **24** quam] q̃nm *U* est] esse *E* sunt *π*, *ηp.c.* **25** antiquiora (ti *s.l.*) *D*, *i.r.πm2* de Genesi] genesis *Ω* **28** cum potiretur] confoderetur *G*, *Ea.c.* (confungeretur *p.c.*) occurrit illi *M* **29** ei *Δ* **30** sine matre sine patre *CFRTY* **31** filio autem *π* **32** paulus apostolus *CO* apostolus Paulus *M*, *add.* ait *π* **33** sempiternum *Γ* aeternum *Ua.c.OMπ* perpetuum *cet.* quia *Φ* latina *om. Γ* latine *PM* rex iustitiae dicitur *M* **34** qui *π* esse homo *Δπ* **35** ipse *om. Φꝗ* vix *om. Ya.c.m2* vir *M* potest] *add.* esse *CF* ꝗm, (*post* rex) *π*, (*post* pacis) *AM* **36** potest *M* matrem *Ea.r.* **37** d̃m *Ea.c.* **38** incarnem *Ca.c.* (*del.* in) qui *DTΦ* > *M* **39** est *pr. om. DT* et] ac *π* habet *C*

finis' omnium, 'primus et novissimus'. Non igitur humani, sed divini est muneris sacramentum, quod accepisti, ab eo prolatum, qui benedixit fidei patrem Abraham, illum, cuius gratiam et gesta miraris.

47. Probatum est antiquiora esse ecclesiae sacramenta; nunc cognosce potiora. Re vera mirabile est, quod manna deus pluerit patribus et cottidiano caeli pascebantur alimento. Unde dictum est: *Panem angelorum manducavit homo.* Sed tamen panem illum qui manducaverunt, omnes in deserto *mortui sunt*, ista autem esca, quam accipis, iste *panis vivus, qui descendit de caelo*, vitae aeternae substantiam subministrat, et quicumque hunc manducaverit, *non morietur in aeternum*; est enim corpus Christi. **48.** Considera nunc, utrum praestantior sit panis angelorum an caro Christi, quae utique corpus est vitae. Manna illud de caelo, hoc supra caelum, illud caeli, hoc domini caelorum, illud corruptioni obnoxium, si in diem alterum servaretur, hoc ab omni alienum corruptione, quod, quicumque religiose gustaverit, corruptionem sentire non poterit. Illis aqua de petra fluxit, tibi sanguis e Christo; illos ad horam satiavit aqua, te sanguis diluit in aeternum. Iudaeus bibit et sitit, tu cum biberis, sitire non

---

42 *cf.* Rom. 4, 16 **45 sq.** *cf.* Exod. 16, 4—36 Sacr. IV 4, 13 **47** Ps. 77, 25 **48—58** *cf.* Sacr. IV 5, 24 **48 sq.** *cf.* Ioh. 6, 49—58 **49 sq.** *cf.* Sacr. V 4, 24 (*l.* 59) Ioh. 6, 51 *sq.* **50** *cf.* Ioh. 6, 50. 58; 11, 26 **58** *cf.* Exod. 17, 5. 6 **58—68** *cf.* Sacr. V 1, 2—4 **58 sq.** *cf.* Ioh. 19, 34 (Sacr. V 1, 4)

---

41 est *om. M* **42** probatum *Dπ* patris habrahae illius *Ep.c.m2* **43** gratia *TUQO* **45** cognoscere *D* magna *Ga.c.m3* **45 sq.** deus manna *π* **46** pluit *C* pluuerit *Rp.c.m2* pascebatur *Γ* **48** manducarunt *D* in deserto *om. M* **49** accepisti *C* **50** vita *G* **52** est enim corpus *π* etenim corpus *Γ* et corpus est *Ωam* **54** vita est *P* illa *Γπ* de *ΓπRTX*, *ηp.c.m2, cf. Sacr. IV 4, 13* a *P* e *cet.* **55** illud *alt.*] istud *P* **56** servetur *P* alienum ab omni *Ωam* **58** sanguinis *C* **59** oram *C* hora *G*, *Ea.c.m2* deluit *EG*, *Qp.c.* **60** sentire *O*, *Pa.c.*

poteris, et illud in umbra, hoc in veritate. **49.** Si illud, quod miraris, umbra est, quantum istud est, cuius et umbram miraris? Audi, quia umbra est, quae apud patres facta est: *Bibebant*, inquit, *de consequenti petra, petra autem erat Christus; sed non in pluribus eorum conplacitum est deo; nam prostrati sunt in deserto. Haec autem in figura nobis facta sunt.* Cognovisti praestantiora; potior est enim lux quam umbra, veritas quam figura, corpus auctoris quam manna de caelo.

9, 50. Forte dicas: 'Aliud video; quomodo tu mihi adseris, quod Christi corpus accipiam?' Et hoc nobis adhuc superest, ut probemus. Quantis igitur utimur exemplis, ut probemus non hoc esse, quod natura formavit, sed quod benedictio consecravit, maioremque vim esse benedictionis quam naturae, quia benedictione etiam natura ipsa mutatur.

51. Virgam tenebat Moyses, proiecit eam et facta est serpens; rursus prendit caudam serpentis et in virgae naturam revertit. Vides igitur prophetica gratia bis mutatam esse naturam et serpentis et virgae. Currebant Aegypti flumina puro aquarum meatu: subito de fontium venis sanguis coepit erumpere; non erat potus in fluviis. Rursus ad prophetae precem cruor cessavit fluminum, aquarum natura remeavit.

64—66 *I Cor. 10, 4—6

9. 1 sq. *cf.* Sacr. IV 4, 14 **7 sq.** *cf.* Exod. 4, 1—4 **10—13** *cf.* Exod. 7, 19—21

---

62 et *om.* *T* ***et *E* umbram] umbra *GCT*, *Ea.c.m2* **63** quia et *ΓU* quia *om.* *ηa.c.m2* **64** consequente *RT*, *add.* eos *ηm* **66** nobis facta sunt] facta sunt nostri *ΦΔ𝔞* facta sunt nostra *CFηRTYm* **67** potiora *Ca.c.* potiorem *Ga.c.* est] et *Φ𝔞* (*om.* *U*)

9. 1 mihi** *R* **2** adhuc *om.* *Δ* **3** utimus *G* utemur *T* ut *om.* *Ω* > *Aηm2*, *𝔞m* **4** hoc non *O*, *dett.* **5** benedictioni *P*, *Ka.c.m2* **6** benedictionem *Ea.r.G* **8** rursum *OAπ* prehendit *Cm* apprehendit *𝔞* **9** revertit] con *s.* re *Cm2* (*in mg.* se vertit) revertitur *Ep.c.m2*, *TAMΔ𝔞* propheticam gratiam *Fη*, *CRa.c.* bis] his *Ga.c.* **10** et *alt.* *om.* *η* **11** coepit sanguis *π* **12** erumpere et *Δ* rursum *π* rursus**** *R* ad] a *TAη* *om.* *Δ* **13** prece *SFTΔA* preces *UQ* voces *MY*

Circumclusus undique erat populus Hebraeorum, hinc Aegyptiis vallatus, inde mari clausus: virgam levavit Moyses, separavit se aqua et in murorum speciem congelavit, atque inter undas via pedestris apparuit. Iordanis retrorsum conversus contra naturam in sui fontis revertit exordium. Nonne claret naturam vel maritimorum fluctuum vel fluvialis cursus esse mutatam? Sitiebat populus patrum: tetigit Moyses petram, et aqua de petra fluxit. Numquid non praeter naturam operata est gratia, ut aquam vomeret petra, quam non habebat natura? Merra fluvius amarissimus erat, ut sitiens populus bibere non posset: misit lignum Moyses in aquam, et amaritudinem suam aquarum natura deposuit, quam infusa subito gratia temperavit. Sub Helisaeo propheta uni ex filiis prophetarum excussum est ferrum de securi et statim mersum est. Rogavit Helisaeum, qui amiserat ferrum: misit etiam Helisaeus lignum in aquam, et ferrum natavit. Utique et hoc praeter naturam factum cognoscimus; gravior enim ferri species quam aquarum liquor.

52. Advertimus igitur maioris operationis esse gratiam

14—30 *cf.* Didym. De Trin. II 14 (PG 39, 696 A — 697 B) Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐρυθρὰ θάλαττα — ἔλαβεν αὐτό **14—17** *cf.* Exod. 14, 21. 22 (Sacr. I 6, 20. 22 IV 4, 18) **17 sq.** *cf.* Ios. 3, 15. 16 **20 sq.** *cf.* Exod. 17, 5. 6 (*supra* § 48) **23—26** *cf.* Exod. 15, 22—25 (Sacr. IV 4, 18) **26—29** *cf.* IV Reg. 6, 5—7 (Sacr. IV 4, 18)

---

14 erat undique *P* **14 sq.** aegypti uis *Ea.c.m2* (aegyptiorum uis *m2*), *G* egyptius *Ca.c.m2* aegyptus *XY* **15** valatus *G* vallatur *T* clusus *C*, *Ta.c.* virga *OF* **16** speciem *Eπ*Φ𝔞 specie *cet.* 𝔪 atque — **17** apparuit *in mg. inf. Gm1* **17** iordanes *GCFQ*, *Eηa.c.* retro *π* conversus] *add.* est *EG om. Δ* **18** revertitur *AM*, *Pp.c.*𝔞 claret] daret *DUQO* **20** sitibat *EG* sciebat *Qa.c.m2* patrum *om. T* patrum et *GD* **22** moveret *EG* **22 sq.** habebat] *add.* petrae *A* **23** erat amarissimus *M* **24** possit *ΓπRTUO*, *Qa.c.* moyses lignum *Ωπ* **26** sub] sed *T* **28** immiserat *C* **29** natavit ferrum *M* **30** factum esse 𝔞 gravior] *add.* est *ΦΔ*𝔞𝔪 **32** maiorem *CMX*, *Up.c.* operationis *om. Ω* (*add. s. l. ηm2*), 𝔞𝔪 esse] *add.* virtutis *Y*𝔞𝔪 *add.* uis *K*

quam naturam, et adhuc tamen propheticae benedictionis numeramus gratiam. Quod si tantum valuit humana benedictio, ut naturam converteret, quid dicimus de ipsa consecratione divina, ubi verba ipsa domini salvatoris operantur? Nam sacramentum istud, quod accipis, Christi sermone conficitur. Quod si tantum valuit sermo Heliae, ut ignem de caelo deposceret, non valebit Christi sermo, ut species mutet elementorum? De totius mundi operibus legisti: *Quia ipse dixit et facta sunt, ipse mandavit et creata sunt.* Sermo ergo Christi, qui potuit ex nihilo facere, quod non erat, non potest ea, quae sunt, in id mutare, quod non erant? Non enim minus est novas rebus dare quam mutare naturas.

53. Sed quid argumentis utimur? Suis utamur exemplis incarnationisque mysteriis adstruamus mysterii veritatem. Numquid naturae usus praecessit, cum Iesus dominus ex Maria nasceretur? Si ordinem quaerimus, viro mixta femina generare consuevit. Liquet igitur, quod praeter naturae ordinem virgo generavit. Et hoc quod conficimus corpus ex virgine est. Quid hic quaeris naturae ordinem in Christi corpore, cum praeter naturam sit ipse dominus Iesus partus ex virgine? Vera utique caro Christi, quae crucifixa est, quae sepulta est: vere ergo carnis illius sacramentum est. **54.** Ipse clamat

---

34—44 *cf.* Sacr. IV 4, 14. 15 **38 sq.** *cf.* III Reg. 18, 36—38 **40 sq.** Ps. 148, 5 **45—50** *cf.* Sacr. IV 4, 17

---

33 prophetiae *CFηUQX, Ka.c.m2*𝔞 **36** salutaris *Γ* operatur *π* **37** accipis] *add.* grã *C* **38 sq.** deposceret *scripsi*; poneret *C* deponeret *cet.* **39** valet *Γ* mutetur *Ep.c.m2Q* **41** ipse *om. CηRYΔ* mandavit — sunt *om. R* ergo] igitur *MX* **43** erat *RX, PKa.c.* non enim] nonne *Qp.c.* (*ex* non e), *Kp.c.m2M* maius *Kp.c.m2* **44** re(bus *eras.*) *Q* res *Kp.c.m2* **45** quod *Fη, Ra.c.TUQOMKXY* quoad 𝔞 **46** incarnationis quae *G, EKOa.c.* incarnationesque *CF* mysteriis] *om. EΩ*𝔞, exemplo m mysterii] mysteriis *E, Ua.r.* veritate *Y* **47** dominus Iesus *π* **47 sq.** ex Maria nasceretur *in mg. Em1* **48** Maria virgine *π* **49** consueverat *UOA*𝔞 liquit *Ea.c.G* liquid *F* **51** in *om. Ea.c.m2GD* **52** dominus iesus *om. CFΔ* **54** illius hoc *Y*

dominus Iesus: *Hoc est corpus meum.* Ante benedictionem verborum caelestium alia species nominatur, post consecrationem corpus significatur. Ipse dicit sanguinem suum. Ante consecrationem aliud dicitur, post consecrationem sanguis nuncupatur. Et tu dicis 'amen', hoc est 'verum est'. Quod os loquitur, mens interna fateatur; quod sermo sonat, adfectus sentiat.

55. His igitur sacramentis pascit ecclesiam suam Christus, quibus animae firmatur substantia, meritoque videns profectum eius gratiae continentem dicit ad eam: *Quam decora facta sunt ubera tua, soror mea sponsa, quam decora facta sunt a vino, et odor vestimentorum tuorum super omnia aromata. Favum distillant labia tua, o sponsa, mel et lac sub lingua tua et odor vestimentorum tuorum sicut odor Libani. Hortus clusus soror mea sponsa, hortus clusus, fons signatus.* Quo significat signatum debere apud te mysterium manere, ne violetur operibus malae vitae atque adulterio castitatis, ne divulgetur, quibus non convenit, ne garrula loquacitate dispergatur in perfidos. Bona debet ergo fidei tuae esse custodia, ut intemerata vitae ac silentii integritas perseveret. **56.** Unde et ecclesia altitudinem servans mysteriorum caelestium reicit

---

55 Matth. 26, 26 (Marc. 14, 22; Luc. 22, 19; I Cor. 11, 24) Sacr. IV 5, 21—23 **55 sqq.** *cf.* Sacr. IV 4, 14. 16; 5, 23 **59—61** *cf.* Sacr. IV 5, 25 **64—69** *Cant. 4, 10—12 (*Sept.*)

---

57 corpus christi $\mathfrak{a}$ significatur corpus *M* dixit π **59** nuncupatur *GC* dices *R* quod — **60** fateatur *om.* $\Phi > M$ **60** os] hos *G* intenta *GD* in terra *Fa.c.m2* **60 sq.** effectus $\Gamma\pi\eta F\Phi KX\mathfrak{a}$ **62** is *T* **63** quibus *om.* Γ meritoquae *G* videris *G* **65** sunt facta *U* **66** et] cum Γ tuorum *om.* *Ya.c.m2* **67** favus distillans $C\Phi\mathfrak{a}\mathfrak{m}$ **68** odor *alt. om.* *M* **69** ortus (*bis*) *MKX* clusus (*bis*) *RTCF* clausus η conclusus *cet.* $\mathfrak{a}\mathfrak{m}$ soror — clusus *om.* $\Gamma\pi K$ sponsa] *add.* mea $RPX\Phi > M$, $\mathfrak{a}$ **70** quod *RCF* manere mysterium Ω **71** adulterium *Ea.c.G* castitas *Ep.c.* ne] nec *GD* ut *Ya.c.* **72** devulgetur *G* **72 sq.** dispargatur *CF*η **73** ergo debet *AX* fides *E*, *Ga.r.* **74** silendi Γ **75** ecclesiae *P*η ministeriorum π

a se graviores venti procellas et invitat vernantis gratiae suavitatem; et sciens, quod hortus suus Christo displicere non possit, ipsum advocat sponsum dicens: *Exsurge, aquilo, et veni, auster, perfla hortum meum et defluant unguenta mea.* *Descendat frater meus in hortum suum et edat fructum pomiferarum suarum.* Bonas enim arbores et fructiferas habet, quae radices suas tincxerint sacri 'fontis inriguo' et in bonos fructus novae fecunditatis germine pullulaverint, ut iam non prophetica caedantur securi, sed evangelica ubertate fundantur. **57.** Denique fertilitate earum etiam dominus delectatus respondet: *Ingressus sum in hortum meum, soror mea sponsa. Vindemiavi myrram meam cum unguentis meis, manducavi* cibum *meum cum melle meo, bibi* potum *meum cum lacte meo.* Quare 'cibum' et 'potum' dixerim, fidelis, intellege! Illud autem non dubium, quod in nobis et ipse manducat et bibit, sicut in nobis legisti quia et in carcere esse se dicit. **58.** Unde et ecclesia videns tantam gratiam hortatur filios suos, hortatur

---

78—81 *Cant. 4, 16—5, 1 (*Sept.* 4, 16) (Sacr. V 3, 14) **82** fontis inriguo *cf.* Verg. Georg. IV 32 (Sacr. IV 1, 2) **84** *cf.* Matth. 3, 10 (Luc. 3, 9) Luc. 13, 19 **86—88** *Cant. 5, 1 (Sacr. V 3, 15) **89—91** *cf.* Matth. 25, 35. 36. 40 *cf.* Origen. In Matth. Comm. ser. 86 (*p.* 199, 17—23 *Klostermann*)

---

76 sq. suavitatis *G* suavitates *Ea.c.* **77** ortus *ΓCFηAM* suos *GDπ* christus *Dπ* displacere *F* dispicere *GE* despicere *π*, *ηp.c.* **78** vocat *M* advocat ipsum *𝔞* surge *A* **79** *et* **80** ortum *DCM* **79** defluent *O* **80** suum] meum *O* **80 sq.** pomiferum *F* **81** habent *D𝔞* **82** tincxerint *E*, *Gp.c.FUQT* tinxerunt *Y* tinxerit *M* tinxeris *Ga.c.* tinxerint *cet.*, *add.* in *Φ𝔞* fontes *Ra.c.* **83** non iam *ΦP𝔞𝔪* **84** prophete *C* **84 sq.** fundentur *Δ* findantur *T*, *Kp.c.m2* fecundentur *ΦY* **85** fertilitatem *RT* eam *Γ* etiam *om.* *𝔞* delectatur *FQ* **86** respondit *CFRTΦ*, *Ka.c.* sum *om.* *M* ortum *DM*, *Kp.c.* **87** meam *om.* *C*, *ηa.c.m2RTΦ* > *O*, *PKY* **88** potum *Pi.r.* uinum *M* **89** quare autem *Y* dixerit *DCY* fideles *CRTU*, *QAa.c.* intelligite *RT* intellegunt *Up.c.m2* **90** vobis *M* et *pr. om.* *Ωπ𝔞𝔪* bibat *D* sicut et *π* **91** quia *om.* *U* qui *FM* et *pr. om.* *Ω𝔞𝔪* se esse *Γπ X* esse *om.* *M*

proximos, ut ad sacramenta concurrant dicens: *Edite, proximi mei, et bibite et inebriamini, fratres mei.* Quid edamus, quid bibamus, alibi tibi per prophetam spiritus sanctus expressit 95 dicens: *Gustate et videte, quoniam suavis est dominus: Beatus vir, qui confidit in eo.* In illo sacramento Christus est, quia corpus est Christi. Non ergo corporalis esca, sed spiritalis est. Unde et apostolus de typo eius ait: *Quia patres nostri escam spiritalem manducaverunt et potum spiritalem biberunt*; corpus 100 enim dei corpus est spiritale, corpus Christi corpus est divini spiritus, quia spiritus Christus, ut legimus: *Spiritus ante faciem nostram Christus dominus.* Et in Petri epistola habemus: *Et Christus pro vobis mortuus est.* Denique cor nostrum esca ista confirmat et potus iste 'laetificat cor hominis', ut propheta 105 memoravit.

59. Unde adepti omnia sciamus regeneratos nos esse. Nec dicamus: 'Quomodo regenerati sumus? Numquid in ventrem matris nostrae introivimus et renati sumus? Non agnosco usum naturae!' — Sed nullus hic naturae ordo, ubi excellentia 110 gratiae. Denique non semper usus naturae generationem facit: Generatum ex virgine Christum dominum confitemur et naturae ordinem denegamus. Non enim ex viro Maria concepit, sed de spiritu sancto in utero accepit, ut dicit

---

93 sq. *Cant. 5, 1 (Sacr. V 3, 15) **96 sq.** *Ps. 33, 9 **99 sq.** *I Cor. 10, 1. 3 **100 sq.** *cf.* I Cor. 15, 44 **102 sq.** *Thren. 4, 20 **104** *I Petr. 2, 21 **104 sq.** *cf.* Ps. 103, 15 **108 sq.** *cf.* Ioh. 3, 4

---

93 ad *om.* η **95** per prophetam *om.* π **96** quoniam] quam *X* **97** confidit] sperat Ω 𝔞 𝔪 eum *CFηRPK, Xp.c.* est *om.* Γ **98** corpus xpi est π **100** et — biberunt *post* dei **(101)** *CFηP, Ka.c.m2Xa.r.* potus *C* **102** christus *Y* 𝔪 christi *cet.* 𝔞 **103** nostram] meam *P* **104** et *om. TΦYm1*𝔞𝔪 nobis *Qa.c.TAPXYC*π𝔞𝔪 **107** unde et *Y* scimus *EUQMΔ*𝔞 nos regeneratos *C* **108** num*quit *G* **108 sq.** ventre *GFηKX* **109** cognosco *M* **110** natura *F* excellentiae *RKa.c.* **111** gratiae est *RTY.* regenerationem *Δ* **112** xpm dnm ex virgine *D* **114 sq.** matheus dicit *M*

115 Matthaeus, quia *inventa est in utero habens de spiritu sancto.* Si ergo superveniens spiritus sanctus in virginem conceptionem operatus est et generationis munus inplevit, non est utique dubitandum, quod superveniens in fontem spiritus, vel super eos, qui baptismum consequuntur, veritatem regenerationis
120 operatur.

---

115 sq. Matth. 1, 18

---

115 invento π habens in utero *M* **118** spiritus *om.* Ω a m **119** eum *CF* Φ a consecuntur *DCFRTUQP* consequitur *AM* a consequuntur *cet.* generationis π **119 sq.** regenerationis operatur *om. T* **120** operatur *G* π *Da.c.m2* cooperetur *Dm2* Φ a operetur *cet.* m *add.* amen Δ explicit de divinis mysteriis *E* de divinis mysteriis explicit *G* explicit liber de mysteriis feliciter *U* liber*explicit de mysteriis *Q* finit liber de mysteriis *TM* explicit tractatus de mysteriis *Y* finit de initiandis *OC* Δ, (finet) *F*, (*add.* feliciter) *RA* *deest subscriptio in* π *D* η

DE PAENITENTIA

Conspectus codicum

B = Bononiensis (Boulogne-sur-mer) 32 saec. VII

T = Monacensis bibl. nation. (olim Tegernsee) 18525b saec. X

E = Aurelianensis 190 (olim Floriacensis) saec. XI

D = Londinensis Harleianus 3042 (olim Arnsteinensis ex oppido Arnstein prope Karlstadt ad Moenum sito?) saec. XI

Θ = consensus codicum *TED*

A = Parisinus bibliothecae Armamentarii 840 (olim S. Arnoul de Crépy) saec. XI/XII

O = Oxoniensis Bodleianus 137 (olim Capituli Exoniensis) saec. XII

L = Laudunensis (oppidi Laon) 178 (olim Vallis Clarae) saec. XII

Σ = consensus codicum *BTEDAOL* (*Σ*>*L*=*Σ excepto codice L*; similiter de ceteris)

C = Coloniensis ecclesiae cathedralis 38 saec. X

H = Herbipolitanus bibliothecae universitatis Mp. Th. Fol. 26 (olim monasterii S. Stephani) saec. XI

K = Bambergensis Patr. 6 (B. II. 7.) (olim ecclesiae cathedralis) saec. X

X = Avenionensis 276 (olim capituli Avenionensis) saec. XI (interdum adhibitus)

Y = Turonensis 271 saec. XI (interdum adhibitus)

Γ = consensus codicum *CHK* (*X* interdum, *Y* in libro I)

P = Parisinus bibliothecae nationalis 13344 saec. IX

V = Vaticanus bibliothecae Vaticanae antiquae Lat. 296 (olim Ios. Ioffridi) saec. IX/X

R = Vindobonensis bibliothecae nation. 1029 saec. XI

S = Vindobonensis bibliothecae nation. 1010 saec. XI

M = Laurentianus S. Marci 519 saec. XI/XII

G = Monacensis bibliothecae nation. 2564 (olim Aldersbacensis 34) saec. XII (interdum adhibitus)

N = Bambergensis Patr. 7 (B. II. 9.) (olim montis S. Michaelis) saec. XI (interdum adhibitus)

Λ = consensus codicum *MRS*

Δ = consensus codicum *VMRS*

a = Editio Ioh. Amerbachii Basileensis anni 1492

m = Editio Maurinorum anni 1690

Liber primus

1, 1. Si virtutum finis ille est maximus, qui plurimorum spectat profectum, moderatio prope omnium pulcherrima est, quae ne ipsos quidem, quos damnat, offendit, et quos damnaverit, dignos solet facere absolutione. Denique sola est, quae domini quaesitam sanguine ecclesiam propagaverit, imitatrix beneficii caelestis et redemptionis universorum, salubri fine temperans, quem ferre possint aures hominum,

---

INCIPIT TRACTATUS EPISCOPI AMBROSI PAENITENTIAE FILICITER *B*, (*om.* episcopi, *scrib.* de paenitentia, *om.* feliciter) *T* incipit tractatus sancti ambrosii mediolanensis (*om. O*) episcopi de paenitentia *EO* liber sancti ambrosii de paenitentia *D* incipit liber primus sancti ambrosii de paenitentia *A*, (*om.* primus) *CX* incipit liber primus sancti ambrosii episcopi de penitentia *L* de paenitentia liber primus *HK* incipit liber sancti ambrosii contra novatianum *P* in nomine sanctae trinitatis incipit tractatus sancti ambrosii de penitentia adversus Novatianum liber primus *V*, (*om.* adversus novatianum) *RS*, (*om.* in nom. s. trin. *et* adv. nov.) *GN* incipit liber ambrosii archiepiscopi de paenitentia ad laudem christi *M*

I, 1. 1 virtutum] vatum $\Sigma > O$ Si — **9** vitia *om. P*, *qui ita incipit:* Quando nos Deus terret, non frangere vult, sed punire non (*pro* nos) vult. ait quidam psalmus: dedisti metuentibus te significationem, ut fugiant a facie arcus. arcus enim quando intenditur, quantum retrorsum manus reducitur, tanto ictus vehementior concitatur. sich (*pro* sic) et minae dei tanto gravius veniunt, quanto diutius differuntur. tamen misericordiae est, cum differtur, ut poenitens sanetur, sanatus non dampnetur. apostolum audi: an divitias inquit bonitatis eius et longanimiter (*pro* longanimitatem) contempnis? ignoras quia benignitas dei ad poenitentiam te adducit? sed ut possimus vitia nostrae infirmitatis emendare vitam (*dein immediate sequitur:* ipsam infirmitatem *eqs.* (**9**)) **2** spectat] expectat *Δ* **3** ne] nec *MS* quidem *om. M* **4** dignus *Ba.c.m2* **5** quaesita *Bp.c.* (m *exp.*), *ΘΔ* ecclesia *V* **6** redemptoris *dett. nr. 162. 205. 237* **7** salubris *Ba.c.OVNS* fine *ΓM* fine se *B* (s *exp.*), *DA*, *Ep.r.* finisset *Om1* finis sit *Om2* sine fine se *Ea.r.T*, *Np.c.* finis (*om.* se) *VRS* quem] quae *VM* que* *R* quam *Θ* possent *V*

mentes non refugere, non pavere animi. **2.** Etenim qui studet humanae infirmitatis emendare vitia, ipsam infirmitatem suis debet sustinere et quodammodo pensare umeris, non abicere. Nam pastor ille evangelicus lassam ovem vexisse legitur, non abiecisse, et Salomon ait: *Noli iustus esse nimium.* Debet enim iustitiam temperare moderatio; nam quemadmodum se tibi curandum praebeat, quem fastidio habeas, qui contemptui se, non conpassioni medico suo putet futurum? **3.** Ideo dominus Iesus conpassus nobis est, ut ad se vocaret, non ut deterreret. Mitis venit, venit humilis; denique ait: *Venite ad me omnes, qui laboratis, et ego vos reficiam.* Reficit ergo dominus Iesus, non excludit neque abicit, meritoque tales discipulos elegit, qui dominicae voluntatis interpretes plebem dei colligerent, non repudiarent.

Unde liquet eos inter Christi discipulos non esse habendos, qui dura pro mitibus, superba pro humilibus sequenda opinantur, et cum ipsi quaerant domini misericordiam, aliis eam denegant, ut sunt doctores Novatianorum, qui mundos se appellant. **4.** Quid his superbius, cum scriptura dicat, quia 'nemo mundus a peccato nec unius diei infans'? Et David clamat: *A delicto meo munda me.* Sanctiores isti quam David,

---

I, 1. 10 sqq. *cf.* Luc. 15, 5 Cyprian. ep. 55, 15 (*p.* 634, 9—20 *Hartel*) **12** *Eccle. 7, 17 **18** *Matth. 11, 28 **25** mundos] *cf.* Concil. Nicaen. can. 8 Euseb. Hist. Eccl. VI 43, 1 (*p.* 612, 12—18 *Schwartz*) **27** *cf.* *Iob. 14, 4. 5 (*Sept.*) **28** *Ps. 50, 4

---

8 paveamini *VS* paveatis *Rp.r.* (animi *eras.*) **10** quoquomodo *Bm2* (quo *alt. s. l.*; *in mg. dextro signum, abscisa tamen nota adscripta*), *ΘAL* quomodo *Bm1* suspensare *Lp.c.* pausare *Pa.c.m2V* **11** lassam ovem vexisse] lassamque invenisse *Pa.c.m2* lassa queque vexasse *T* **12** solomon *B* salamon *PS* salemon *DX* **14** se *om. V* curandus praebeatur *V* habes *DE* debeas *CKm1* dedas *HKm2*𝔞 **15** medicum suum *V* **16** est *om. V* **17** ut *om. P* (non deterreret *s. l.*), *Γ*𝔞 mitis venit *om. P* venit *alt.*] et *Δ* **18** laboratis] *add.* et onerati estis *DOG*𝔞m **19** Iesus *om. ΓVP*𝔞 **23** superna *Ca.c.* **27** infans unius diei *P* **28** clamet *HKm2Δ*𝔞m

de cuius nasci familia Christus incarnationis elegit mysterio, cuius posteritas aula caelestis est, uterus virginalis suscipiens mundi redemptorem? Quid autem durius, quam ut indicant paenitentiam, quam non relaxent, cum utique veniam negando incentivum auferant paenitentiae? Nemo enim potest bene agere paenitentiam, nisi qui speraverit indulgentiam.

2, 5. Sed negant his oportere reddi communionem, qui praevaricatione lapsi sint. — Si unum tantum crimen exciperent sacrilegii, cui veniam negarent, dure quidem, sed tamen divinis tantum redargui viderentur sententiis, adsertionibus tamen suis conveniret. Dominus enim crimen nullum excepit, qui peccata donavit omnia. At cum omnia peccata, Stoicorum quodam more, paribus putent aestimanda mensuris et aeque eum, qui gallum, ut aiunt, gallinacium atque illum, qui patrem suffocaverit, perpetuo adserant caelestibus abdicandos mysteriis, quomodo unius criminis obiciunt reos, cum indignissimum esse non possint etiam ipsi negare, ut paucorum poena perveniat ad multos?

6. Sed aiunt se domino deferre reverentiam, cui soli remittendorum criminum potestatem reservent. — Immo

---

29 *cf.* Matth. 1, 1 Rom. 1, 3 **30** *cf.* Matth. 1, 18—23 Hymn. Ambros. IV 14 ('Veni redemptor gentium'): pudoris aula regia

2. 2 praevaricatione = *peccato contra deum: cf. infra* I 9, 40—42. Par. 6, 30 (*p.* 287, 15—22 *Sch.*) **3** sacrilegii = *gravis contra religionem criminis: cf. infra* I 4, 19; Exa. II 4, 16 (*p.* 55, 6—10 *Sch.*) *al.* **6 sqq.** *cf.* Cic. Mur. 29, 61; Parad. III 24 *sq.*; Diog. Laert. VII 120 ex Chrysippi Eth. IV; Hor. Sat. I 3, 96 *sqq.*; Cypr. ep. 55, 16 (*p.* 635, 5 *sq. Hartel*)

---

30 utero virginali *ΓΔ*𝔞𝔪 utero virginalis *V* **31** iudicant *P* indicant (in *eras.*, *in mg.:* al ut indicant) *V* dicant *A*, *Ma.c.RS*

2. 1 sed — **2** sint *om. Em1* sunt *Σ* > *BA*, *Op.c.Δ*𝔞𝔪 **3** sacrilegii — negarent *om. Γ*𝔞 **5** conveniret *BEL* convenirent *cet.* nullum *bis Ca.c.* **6** at] hac *Pa.c.* ac *Pp.c.V* **7** putant *VPCKm1* putentur *M* **8** gallum] *add.* aut 𝔞 **9** perpetuum *C* in perpetuum *HKXYPΔ* abdicandos *Bp.c.ACKm1*𝔪 abdicandum *cet.* **10** unius (i *s. l.*) *BC* **12** veniat *PΓΔ* > *M* **13** referrent *P*

15 nulli maiorem iniuriam faciunt quam qui eius volunt mandata rescindere, commissum munus refundere. Nam cum ipse in evangelio suo dixerit dominus Iesus: *Accipite spiritum sanctum*, et cui *remiseritis peccata*, remittuntur ei, *et quorum detinueritis, detenta erunt*, quis est, qui magis honorat, utrum qui mandatis 20 obtemperat, an qui resistit? **7.** Ecclesia in utroque servat oboedientiam, ut peccatum et alliget et relaxet. Haeresis in altero inmitis, in altero inoboediens vult ligare, quod non resolvat, non vult solvere, quod ligavit. In quo se sua damnat sententia; dominus enim par ius et solvendi esse voluit et 25 ligandi, qui utrumque pari condicione permisit. Ergo qui solvendi ius non habet, nec ligandi habet. Sicut enim secundum dominicam sententiam, qui ligandi ius habet, et solvendi habet, ita istorum adsertio se ipsa strangulat, ut, quia solvendi sibi ius negant, negare debeant et ligandi. Quomodo igitur 30 potest alterum licere, non licere alterum? Quibus donatum utrumque est, aut utrumque licere manifestum est, aut utrumque non licere certum est. Ecclesiae autem utrumque licet, haeresi utrumque non licet; ius enim hoc solis permissum sacerdotibus est. Recte igitur ecclesia vindicat, quae veros 35 sacerdotes habet, haeresis vindicare non potest, quae sacerdotes dei non habet. Non vindicando autem ipsa de se pronuntiat, quod, cum sacerdotes non habeat, ius sibi vindicare

---

17 sqq. *Ioh. 20, 22 *sq.*

---

15 qui eius] ei cuius *Δ* **17** suo *om. P* **18** et cui] quorum *ΓΔPaₘ* ei] eis *ΓΔP* detenueritis *B* retinueritis *ΓΔLa* **19** retenta *LM* est] *add.* ergo *ΓΔPaₘ*; *cf. praef. not. 105* honoratur *V* **23 sq.** suamque dampnat sententiam *A* **26** sicut — **27 sq.** solvendi habet *om. Σ* **28** ita] ipsa *P* ipsa] ipsam *Σ* > *BL, HKm2XYΔ* transgulat *A* **30** alterum licere alterum non licere *Haₘ* quibusdam datum *Γ* (sed *add. H*) si quibusdam datum *a* **31** aut *pr.*] licere aut *HKm2a* an *V* **31 sq.** licere manifestum est aut utrumque *om. ΓRSa* aut *alt.*] an *V* **32** autem *om. DLΓΔPaₘ* licet] licere *HKm2a* **33** non licere *HKm2a* **34** est sacerdotibus *Δ* igitur hoc *Δ* **36** dei] veros *ΘL* vindicandum *Δ* > *GN*

non debeat sacerdotale. Ita in inpudenti contumacia pudentem cernimus confessionem.

8. Specta etiam illud, quoniam, qui spiritum sanctum accipit, solvendi peccati potestatem et ligandi accipit. Sic enim scriptum est: *Accipite spiritum sanctum, quorum remiseritis peccata, remittentur eis, et quorum detinueritis, detenta erunt.* Ergo qui solvere non potest peccatum, non habet spiritum sanctum. Munus enim spiritus sancti est officium sacerdotis, ius autem sancti spiritus in solvendis ligandisque criminibus est. Quomodo igitur munus eius vindicant, de cuius diffidunt iure et potestate? **9.** Quid quod insolentiores sunt? Nam cum ad misericordiam promptior quam ad severitatem sit spiritus dei, quod ait se velle, id nolunt, quod nolle, hoc agunt, cum vindicare iudicis sit, remittere misericordis. Tolerabilius igitur, Novatiane, remitteres quam ligares; aliud enim quasi delinquendi partem usurpares, aliud quasi aerumnae conpassus ignosceres.

3, 10. Sed aiunt se exceptis gravioribus criminibus relaxare veniam levioribus. — Non hoc quidem auctor vestri erroris Novatianus, qui nemini paenitentiam dandam putavit, ea scilicet contemplatione, ut, quod ipse non posset solvere, non ligaret, ne ligando sperari a se faceret solutionem. In eo igitur patrem vestrum propria damnatis sententia, qui

---

42 sqq. *Ioh. 20, 22 *sq.*

---

38 in *om.* $\Sigma > T$, *PVM* **38 sq.** putentem ΣM **40** spectat $\Gamma V \mathfrak{a}$ spectate *Y* **41** accepit (*bis*) *AHVRS*m et solvendi ΓV potestatem *om. A* **43** remittentur *BAX* remittuntur *cet.* $\mathfrak{a}$m eis *om.* $\Gamma \mathfrak{a}$m retinueritis $\Gamma TLM\mathfrak{a}$ retenta *LM* **45** munus enim] ius autem ΓV enim *om. RS*$\mathfrak{a}$m **52 sq.** aliud . . aliud 'in dem einen Fall' . . 'in dem anderen Fall'; *de toto loco cf. praef. not. 106* **53** delinquenti *M*, (vel delinquendi *s. l.*) *G* partem *L* parte $\Sigma > L$ parce *Ga.c.N 260* parcens *M*$\mathfrak{a}$ partus *K* parcus $\Gamma > K$, *Gp.c.VRS*m

3. 3 erroris] operis *dett. nr. 162. 205. 237* **4** contemplatione] conditione *dett. nr. 15—17* quid *V*

distinctionem peccatorum facitis, quae solvenda a vobis putetis et quae sine remedio esse arbitremini. Sed deus distinctionem non facit, qui misericordiam suam promisit omnibus et relaxandi licentiam sacerdotibus suis sine ulla exceptione concessit. Sed qui culpam exaggeraverit, exaggeret etiam paenitentiam; maiora enim crimina maioribus abluuntur fletibus. Ita nec Novatianus probatur, qui veniam interclusit omnibus, nec vos, eius discipuli, imitatores eiusdem et condemnatores, qui ibi minuitis studia paenitentiae, ubi augeri oportet, quia graviora peccata maioribus sustentanda fulcris docuit Christi misericordia.

11. Quae autem ista perversitas est, ut vobis vindicetis possibilia concessu, deo — ut ipsi dicitis — inpossibilia reservetis? Hoc est sibi eligere causas ignoscendi, deo materiem feriendi relinquere. Et ubi est illud: *Sit autem deus verax, omnis autem homo mendax, sicut scriptum est: ut iustificeris in sermonibus tuis et vincas, cum iudicaris?* Ut agnoscamus igitur deum misericordiae magis indulgentem esse quam severitatis tenacem, ipse ait: *Misericordiam malo quam sacrificium.* Quo-

---

3. 9 *cf. supra* I **1**, 3 *et* I **2**, 6 **21 sqq.** *Rom. 3, 4 (Ps. 50, 6) **25** *Os. 6, 6

---

7 districtionem *CKm1V* peccatorum *om. M* quae] ut quaedam *M* a *om. VP* **8** putetis *om. P* petitis *NR* quaedam *M* arbitramini *LVNR* **9** districtionem *Vp.c.* **11** exceptatione *V* exaggeravit *Bp.c.TEAOL, Ha.c.P* **12** etiam *om.* Δ > *M* **12 sq.** abluuntur] aduoluuntur Σ > *L* obvolvuntur (abvolvuntur, abolentur) *dett.* **13** probatur] approbat Θ*LM, dett.* approbatur *N* **14** eius discipuli *om.* ΓΔ > *M*, 𝔞m **15** qui] quia *VP*m, nec Σ minuistis Θ **16** augere Θ **17** pulcris *Ba.c.* pulchris *CP* christi *om. R* **18** nobis *BEA* **19** concessa Σ > *Bm1L*Δ𝔞, *add.* a *A*, *Lp.c.* concessit *La.c.* concedi *P* deo] *add.* et *A* **20** materiam *L*, Δ > *M* **21** feriendi] saeviendi ΣΔ*P* autem *om. M* **22** autem *om. A* **23** cognoscamus 𝔞 **24** esse *om. P* **25** mallo *BOa.c.P* volo Δ > *G* volo magis *GRm2* quam] et non *M*

modo igitur vestrum acceptum potest esse sacrificium deo, qui negatis misericordiam, cum ipse dicat nolle se mortem peccatoris, sed correctionem? **12.** Cuius interpres apostolus ait, quia *deus filium suum mittens in similitudinem carnis peccati, et de peccato damnavit peccatum in carne, ut iustificatio legis* 30 *inpleretur in nobis.* Non 'in similitudinem carnis' ait, quia Christus veritatem suscepit carnis humanae, non similitudinem; neque 'in similitudinem peccati' ait, quia *peccatum non fecit*, sed peccatum pro nobis factus est. Sed venit 'in similitudinem carnis peccati', hoc est: suscepit similitudinem carnis 35 peccatricis. Ideo 'similitudinem', quia scriptum est: *Et homo est et quis agnoscit eum?* 'Homo' erat in carne secundum hominem, qui agnosceretur, virtute supra hominem, qui non agnoscitur. Ita et hic carnem habebat nostram, sed carnis huius vitia non habebat. **13.** Non enim sicut omnes homines 40 ex viri erat et feminae permixtione generatus, sed natus de spiritu sancto et virgine inmaculatum corpus susceperat, quod

---

27 sq. *cf.* Ezech. 33, 11 **28—65** *cf.* EPs. 37, 5 (*p.* 139, 22—140, 26 *Pe.*) **29 sqq.** Rom. 8, 3. 4 **33 sq.** I Petr. 2, 22; II Cor. 5, 21 **36 sq.** *Hier. 17, 9 (*Sept.*) **39 sqq.** *cf.* ELuc. II 56 (*p.* 72, 12—17 *Sch.*); Cai. I 3, 10 (*p.* 345, 13—27 *Sch.*); Noe 3, 7 b (*p.* 417, 16—21 *Sch.*); Apl. I 11, 56. 57 (*pp.* 337, 12—21; 338, 21—339, 4); EPs. 37, 5 (*p.* 139, 27 *sqq. Sch.*); Origen. Comm. in ep. Rom. VI 12 Omnes enim nos — venisse dicitur Filius Dei (PG 14, 1094 C — 1095 A)

---

26 potest acceptum $\Gamma\Delta$ a m **27** dicat] ait *R* **28** peccatorum *H* correptionem *CKm1XAP* **29** misit filium (*om.* suum) *L* **31** in *alt. om. O* a, *eras. E* similitudine *ΓVMAP* carnis] *add.* peccati *E*, *add.* solum *A* **32** non tantum *A* **32 sq.** non similitudinem peccati neque in similitudinem ait $\Delta > M$ **33** similitudine *Γ* peccati ait — **34 sq.** similitudinem *om.* $\Sigma > L$ quia] qui *Δ* **34 sq.** similitudine *Kp.c.H* **37** agnoscet $\Delta > M$, *P* cognoscet *LM* homo] hoc non $\Sigma > L$ in *om. Γ* a carnem *CKm1* **38** qui *pr.* — hominem *om.* *Σ* super *Δ* **39** agnosceretur *ΓΔP* et *om.* $\Delta > MN$ habet $\Delta > M$, *P* **40** habet $\Delta > M$, *PD* omnes homines *Σ* omnis homo est *ΓΔ* **41** virili *BO.ΓΔ* feminea *ΓL* **42** et de *Δ*

non solum nulla vitia maculaverant, sed nec generationis aut conceptionis concretio iniuriosa fuscaverat. Nam omnes homines sub peccato nascimur, quorum ipse ortus in vitio est, sicut habes lectum dicente David: *Ecce enim in iniquitatibus conceptus sum, et in delictis peperit me mater mea.* Ideo Pauli caro corpus mortis erat, sicut ipse ait: *Quis me liberabit de corpore mortis huius?* Christi autem caro damnavit peccatum, quod nascendo non sensit, quod moriendo crucifixit, ut in carne nostra esset iustificatio per gratiam, ubi erat ante colluvio per culpam. **14.** *Quid ergo dicemus ad haec,* nisi quod dixit apostolus: *Si deus pro nobis, quis contra nos? Qui filio proprio non pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit eum, quomodo non etiam cum illo omnia nobis donavit? Quis accusabit adversus electos dei? Deus, qui iustificat; quis est, qui damnet? Christus, qui mortuus est, immo qui et resurrexit, qui est in dextera dei, qui etiam interpellat pro nobis.* Pro quibus ergo Christus interpellat, eos Novatianus accusat. Quos Christus ad salutem redemit, eos Novatianus damnat ad mortem. Quibus Christus dicit: *Tollite iugum meum super vos et discite a me, quia mitis sum,* Novatianus dicit: inmitis sum. Quibus Christus dicit: *Invenietis requiem animis vestris,*

---

44 sq. omnes homines — **47** mater mea: *cf.* Aug. Contra 2 ep. Pelag. IV 11, 29 (*p.* 560, 10—14 *Vrba-Zycha*) **44 sq.** omnes homines — **52** per culpam: *cf.* Aug. De pecc. orig. 41, 47 (*p.* 205, 13—21 *Vrba-Zycha*); De nupt. et concup. II 15 (*p.* 267, 6—18 *Vrba-Zycha: ex* Ambr. Com. In Esai.) **46 sq.** *Ps. 50, 7 **48 sq.** Rom. 7, 24 **52** Rom. 8, 31 **53—58** *Rom. 8, 31—34 **61—64** *Matth. 11, 29. 30

---

46 in *om. B* **48** corpus *om.* $\Sigma > L$ liberauit *Ba.c.OPΔ* $> M$ **49** christi — peccatum *om. Nm1RS* **50** non *om. VRS* **51 sq.** colluvium *Δ* **52** adversus haec *Δ* **53 sq.** proprio filio *Y* **54** omnibus nobis *VGN* **55** non *post* illo $\Sigma > L$ omnia donavit nobis cum illo *Δ* **55 sq.** accusauit *BOm1PRS* **56** adversum *Γa* **57** condemnet *ΘΔ* condamnet *P* qui et] et qui *Δ* **60** redimit *BE* **61** super vos *om. Y* **62** mitis sum] *add.* et humilis corde *ΔL* **63** quibus *Yam om. cet.* animis *BO* animabus *cet. am*

iugum enim meum suave est et onus meum leve est, his grave onus et durum inponit iugum Novatianus.

4, 15. Quam propensus igitur ad misericordiam sit dominus Iesus, licet ista satis instruant, tamen etiam ipse te doceat, qui, cum adversus inpressionem persecutionis instruere nos vellet, ait: *Nolite timere eos, qui occidunt corpus, animam autem non possunt occidere, sed potius eum timete, qui potest animam et corpus mittere in gehennam*; et infra: *Omnis ergo, qui confessus me fuerit coram hominibus, confitebor et ego eum coram patre meo, qui est in caelis. Qui autem negaverit me coram hominibus, negabo et ego eum coram patre meo, qui est in caelis.* **16.** Ubi confitetur, pro omnibus confitetur, omnes conplectitur, ubi negat, non omnes negat. Sicut enim supra habet 'omnis, qui me confessus fuerit, confitebor et ego eum', hoc est omnem, consequens erat, ut infra quoque sic redderet: 'Omnis autem, qui negaverit me.' Sed ne omnes negare videretur, ita subiecit: 'Qui autem negaverit me coram hominibus, negabo et ego eum.' Gratiam promittit omnibus, non omnibus minatur iniuriam. Quod est miserationis, exaggerat, quod ultionis, extenuat. **17.** Atque ita scriptum non solum in eo libro, qui secundum Matthaeum scribitur evangelii domini Iesu, sed etiam in eo lectum, qui secundum Lucan repperitur, ut scias non otiose id posuisse utrumque.

---

4. 4—6 *Matth. 10, 28 **6—9** *Matth. 10, 32 **20** *cf.* Luc. 12, 8. 9

---

4. 2 instruunt *CKm1Pm1* instruere *O* **3** quia *ΓPa* **7** fuerit me *RS* et *om. VRS* **8** qui autem — **9** caelis *om. CKPVRS* coram — **15 sq.** et ego eum *om. X* **9** meo *om. H* **10** omnes conplectitur] *add.* omnes *Σ* > *E* omnes omnibus conplectitur *V* **11** negat *alt.*] negant *CKm1* sicut enim] sed sicut *EDMN* habes *Δ* habetur *HKm2* **12** omne *C* omnes *M* omnis *RS* **13** reddiret *V* diceret *GMa* diceret ał redderet *N* **17** quod est] quam eius *NRS* quod quidem est *M* exagerationem (*om.* quod *alt.* — **18** scriptum) *NRS* **18** scriptum *Σ*, *add.* est *cet.* libro *om. H* **19** evangelium *V* **20** lectum est *HKm2Ma*m quem .. repperimus *ΓΔa*m qui .. repperimus *VP* lucan *B* lucam *cet.* **21** id] hic *VP* in *RS* potuisse *Aa.c.Km1*

18. Diximus, quid scriptum sit, colligamus sententiam. *Omnis*, inquit, *qui confessus me fuerit*, id est: ex quacumque vita, ex quocumque statu qui confessus me fuerit, habebit remuneratorem me confessionis suae. Cum dicitur 'omnis', nullus a remuneratione, qui fuerit confessus, excluditur. Non similiter omnis, qui negaverit, negabitur; potest enim fieri, ut aliquis victus suppliciis sermone neget et corde adoret. **19.** Numquid eadem causa est eius, qui sponte neget, et eius, quem tormenta inclinaverint ad sacrilegium, non voluntas? Quam indignum autem, ut, cum apud homines valeat certaminis gratia, apud deum non valere adseratur! Nam saepe in hoc athletarum saeculari certamine etiam victos, quorum fuerint certamina probata, vulgus hominum cum victoribus coronare consuevit, maxime quos viderit aut forte dolo aut fraude excussos victoria. Christus ergo athletas suos, quos viderit gravibus paulisper cessisse suppliciis, sine venia patietur manere? **20.** Numquid non habebit rationem laboris, qui etiam, quos proicit, non in aeternum proicit? Dicit enim David: Non *in aeternum proiciet deus*; et contra hunc audiemus haeresim dicentem: 'proicit in aeternum'? Nec *in finem*, inquit, *misericordiam suam abscidet a generatione in generationem, aut obliviscetur misereri deus*: clamat propheta, et sunt, qui divinae miserationis quaedam inducant oblivia?

---

23 *Matth. 10, 32 **40** *Ps. 76, 8 **41—43** *Ps. 76, 9. 10

---

22 quid quid (*alt. initio novae paginae*) *B* quicquid *ΘAOL* quod *VP* **23** me confessus *ΓΔPαm* id est — **24** fuerit *om. NRS* **24** me confessus *VDE* **25** me remuneratorem *ΔP* dicitur — **26** excluditur *om. M* **28** sermone deum m **29** negat *Δm* **31** autem indignum m ut *post* gratia (32) *ΓΔPαm* **33** saecularium *V* **34** fuerunt *Δ* **35** aut *om.* m forte *om.* *Σ* > *L* aut sorte aut *Y* aut forte *cet.* **36** excussos *cf. praef. not. 106* excissos *CKm1* excisos *HKm2α* excussos a *M* excussa *VPm1* excusos *R* exclusos a *Y* exclusos *S*, m (victoria exclusos) **38** remunerationem *Δα* **39** proiecit (*bis*) *MNR* **40** e contra *VM* hanc *Δ* > *M* hunc *om. M* **41** audimus *VNRS* audivimus *M* audiamus *G* heresin *CKm1* proiciet *VP* proiecit *Δ* **42** fine *Σ* > *L* **44** inducunt *AG* indicant *MNRm1S*

5, 21. Sed aiunt ideo se ista adserere, ne mutabilem deum facere videantur, si his, quibus fuerit iratus, ignoscat. Quid ergo? Repudiabimus divina oracula et istorum opiniones sequemur? Sed non deus alienis adsertionibus, sed suis aestimandus vocibus est. Quod enim promptius edere possumus insigne eius misericordiae, quam quod ipse per prophetam Osee, quibus tamquam iratus minabatur, continuo tamquam reconciliatus indulget? Ait enim: *Quid tibi faciam, Ephraem, aut quid tibi faciam, Iuda?* et infra: *Quomodo te constituam? velut Adama efficiam te et sicut Seboin.* In ipsa indignatione velut patrio quodam adfectu haeret, quomodo ad poenam tradat errantem: Etsi Iudaeus meretur, deus tamen adhuc secum examinat. Sed continuo qui dixerat: 'sicut Adama faciam te et sicut Seboin', quae duae urbes ex vicinia Sodomorum parilis excidii traxere consortium, *conversum est*, inquit, *cor meum in eo ipso, conturbata est paenitentia mea, non faciam secundum iracundiam furoris mei.* **22.** Nonne apparet, quod ideo nobis peccantibus indignetur dominus Iesus, ut indignationis suae nos terrore convertat? Indignatio ergo eius non ultionis exsecutio, sed magis absolutionis operatio est. Sic

5. 8 sq. *Os. 6, 4 **9 sq.** *Os. 11, 8 **13** *cf.* **9 sq.** **14 sq.** Deut. 29, 23 **15—17** *Os. 11, 8. 9

5. 1 se *om. P* **2** fuerat *VP*𝔞 **3** opiniones istorum *H*𝔞𝔪 **4** sequamur *Na.c.RS* **5** est vocibus 𝔪 vocibus] testimoniis *G* quid *VPp.c.HKm2Δ*𝔞, non *G* enim *om. D* ergo *RS* possimus *P* possumus quam *G* **6** insigni *ORS* in fine *Γ*𝔞 insignis *N* in sinu *X* insinuandae *Y* quam] nam *P* **6 sq.** per prophetam Osee *om. RS* **7** qui *RS* **8** indulgit *B*, *Oa.c.* indulsit *Op.c.* efrem *B* effrem *ΓPOL*𝔞 effraim *cet.* ephraem — **9** faciam *om. RS* **9** aut *om. VM* faciam tibi *M*𝔪 Iuda] *add.* misericordia vestra etc. 𝔪 **10** et *om. NRS* seboin *BPOLCH* soboin *X*, *Ya.c.m2* seboim *cet.* 𝔞𝔪 **11** inheret *Δ* poenam] penitentiam *L* **12** iudaeis *Va.c.m2* iudas reus *G* miretur *H*𝔞 minatur *Va.c.m2Δ* **13** sexum *Ra.c.SN* sed et *Δ* > *V* **14** faciem *Ba.c.* efficiam *O* seboin *ΓBPOLRS* seboim *cet.* 𝔞𝔪 vicinio *Σ*, *Sp.c.* vicino *Sa.c.* vitinio *M* **17** iram *X* **18** indigentur *C* **19** terrore] rore *C* furore *H*𝔞 **20** est operatio *M*𝔪

enim dixit: *Si conversus ingemueris, tunc salvaberis.* Expectat ergo gemitus nostros, sed temporales, ut remittat perpetuos; expectat lacrimas nostras, ut profundat pietatem suam. Sic in evangelio viduae matris lacrimis conpassus filium eius resuscitavit. Expectat nostram conversionem, ut revertatur et ipse ad gratiam, quae, si nullus nobis lapsus inreperet, in nobis perseveraret. Sed quia peccatis nostris contrahimus offensam, indignatur, ut humiliemur. Humiliamur, ut digni simus magis miseratione quam poena. **23.** Doceat te certe Hieremias dicens: *Quia non repellet in aeternum dominus, quoniam, cum humiliaverit, miserebitur secundum multitudinem misericordiae suae. Qui non humiliavit toto corde suo neque reppulit filios hominum.* Hoc certe in threnis Hieremiae legimus et ex his vel ceteris, quae sequuntur, advertimus, quia ideo humiliat *sub pedes suos omnes vinctos terrae*, ut iudicium eius declinemus. Sed nec toto corde humiliat peccatorem usque ad terram, quia etiam *de terra* suscitat *inopem et de stercore* erigit *pauperem*; non enim ex toto corde humiliat, qui se veniae reservat.

24. Quod si non ex toto corde omnem peccatorem humiliat, quanto magis non ex toto corde humiliat eum, qui

---

21 *Esai. 30, 15 (*Sept.*) **24 sq.** *cf.* Luc. 7, 12—15 **30—33** *Thren. 3, 31—33 **35 sq.** *cf.* Thren. 3, 34 **37 sq.** *cf.* Ps. 112, 7

---

21 salvus eris (*om.* tunc) *ΓΔPO*𝔞𝔪 **21 sq.** expectat] spectat *BAO* **22** ergo *om. ΓVPRS*𝔞𝔪 sed *om. P* **23** spectat *Σ* **24** sicut *LRS* matri *V* **25** filiam *Σ* spectat *Σ* conversionem nostram *H*𝔞𝔪 **26** revertamur *CH*𝔞 ipsi *H*𝔞 ad] in *RS* quia *ΣMm2N* qua *Mm1* in nobis *Ba.c.* lapsus nobis *H*𝔞𝔪 **28** contrahimur ad culpam *M* **28 sq.** humiliamur *om. PRS* humiliemur *M* humiliatur *G* **29** indignissimus *Rm1SX* indigni (*om.* simus) *Rm2* **30** repellit *Bm1* (*corr. m3*), *TDOLMm2RS* repellat *Mm1* **32** quia *ΓVPRS*𝔞 **33** threnis] lamentationibus *Y* **34** et *om. VPΔ* **35** ideo non *V* non *P* sub] sed *C* pedibus suis *ΔP* **36** sed *om. RS* **37** qui *EPΓΔ* > *GM*𝔞𝔪 **39** humiliatus *B* humiliatur *Tp.c.E* humiliabitur *Ta.c.* humiliat corde *M* qui se] quem suae *Y* servat *Δ* **40 sq.** humiliat peccatorem *H*𝔞𝔪 **41** non — humiliat *om. Γ*𝔞

non ex toto corde peccavit! Nam sicut dixit de Iudaeis: *Populus hic labiis me honorat, cor autem eorum longe est a me*, fortasse de aliquibus lapsis dicat: Isti labiis me negarunt, sed corde mecum sunt. Vicit eos poena, non vertit perfidia. Sine causa autem his aliqui veniam negant, quorum fidem eousque confessus persecutor est, ut eam studeret expugnare tormentis. Negarunt semel, sed cottidie confitentur. Negarunt sermone, sed confitentur gemitibus, confitentur heiulatibus, confitentur fletibus, confitentur liberis, non coactis vocibus. Cesserunt quidem ad tempus diaboli temptationi, sed etiam diabolus postea recessit ab his, quos sibi vindicare non potuit. Cessit eorum fletibus, cessit paenitentiae. Quos invaserat alienos, perdidit suos. **25.** Nonne ita istud est, ac si quis captivum victae urbis populum abducat? Captivus ducitur, sed invitus, qui in alienas terras necessitate contendat, intimo tamen non migret adfectu, patriam secum animo vehat, quaerat copiam, quemadmodum revertatur. Quid ergo? Cum huiusmodi revertitur, numquid est aliqui, qui persuadeat non recipiendum, minore scilicet honore, studio propensiore, ne habeat, in quo insultet adversarius? Si armato ignoscis, qui

---

43 Matth. 15, 8 (Esai. 29, 13)

---

42 corde *om.* $\mathfrak{a}$ **43** populus autem *XYRS* **44** fortasse et *ΓVPM*$\mathfrak{a}$m negaverunt *AVΔ* **45** avertit *PΓ*, *Δ*>*M* autem vertit *M*; *cf. praef. not. 106* **46** aliquis *Δ* negat *Δ* **47** confessos *corr. Bm3* consectatus *H*$\mathfrak{a}$ **48** negauerunt *Δ* negarunt *alt.*] negauerunt *GM* **48 sq.** negarunt sermone sed *om. VRS* **49** heiulatibus *BTC*, *Ya.r.* heiulationibus *MS* eiulatibus *cet.* **49 sq.** confitentur fletibus *om. M* **51** temptationibus *Δ* **53** eorum] ergo *H*$\mathfrak{a}$ **55** vitae *Γ* adducat *AVPm1RS* dicitur *GRS* abducitur $\mathfrak{a}$ **57** animo vehat] amoveat *P* a*movebat *V* anmoveat *RS* **58** quomodo *V* **58 sq.** huiuscemodi m **59** revertetur *Vp.c.Δ* num non *G* num *ΓP*$\mathfrak{a}$m non *VRS* aliquis *Σ*>*Bm1*, *Γ*>*CΔPm2*$\mathfrak{a}$m persuadeat eum *H*$\mathfrak{a}$ **60** non minore *TEA* maiore *L* minorem *P* minore scilicet] minores illic et *VRS* honore *om. P* honore sed *ΓΔP*$\mathfrak{a}$m propensiorem *P* ne] non *VE* **61** exultet *Δ* **61 sq.** ei qui pugnare non potuit $\mathfrak{a}$

repugnare potuit, non ignoscis ei, in quo sola pugnabat fides? **26.** Ipsius diaboli de huiusmodi lapsis si requiramus sententiam, nonne videtur dicere: 'Populus hic labiis me honorat, cor autem eorum longe est a me? Quomodo enim mecum est, qui non recedit a Christo? Sine causa autem me colere videntur, qui doctrinam Iesu custodiunt: ego autem putabam, quod meam docerent. Plus damnant, dum conperta deserunt. Certe Iesus in his amplius gloriatur, dum recipit revertentes. Exsultant omnes angeli, quia *gaudium* maius *est in caelo super uno peccatore paenitentiam agente quam in nonaginta novem iustis, qui non indigent paenitentia.* De me in caelo, de me in terris triumphus sumitur. Nihil Christo perit, quando hi, qui ad me cum fletu venerant, cum desiderio ad ecclesiam revertuntur. Et horum exemplo etiam de meis periclitor, qui didicerint nihil hic esse, ubi homines nec praesentibus provocantur praemiis, et plurimum illic, ubi gemitus, lacrimae, ieiunia meis epulis praeferuntur.'

6, 27. Hos ergo, Novatiani, excluditis? Quid est enim aliud excludere nisi spem veniae negare? Sed neque semivivum illum derelictum a latronibus Samaritanus praeteriit et vulnera eius oleo vinoque curavit, prius infundens oleum, quo foveret, super iumentum suum inposuit vulneratum, in quo eius peccata vexit omnia, nec ovem pastor de-

---

64 sq. Matth. 15, 8 **70—72** *Luc. 15, 7
6. 2—6 *cf.* Luc. 10, 33—34 **6 sq.** *cf.* Luc. 15, 4—6

---

62 pugnare *Γm* ei *om. ΓP* **63** si requiramus] scire queramus *XY* **64** sententias *VM* **65** autem] enim *Y* **66** colere me *H* **68** mea *CHVPRNSa* damnant *scil.* me dum *om. VRS* **69** certe] *add.* dominus *Δ* vertentes *C* **70** insultant *CHm1X* **71** agente] habente *B* in] super *Δ* supra *M* nonaginta et *OCH* **73** periit *ΓΔ* hii *BPLM* ii *O* **74** venerunt *CHGa* **75 sq.** didicerunt *VM* **76** ubi] qui *BAO* qui ut *TDm1E, La.c.* nec *om. CHVGTam*

6. 1 hos] quos *ΔP* hoc *a* **2** alium *V* denegare *Δ > S* **4** et] sed *ΓMa* **5** foverat *Σ > AL* fovere et *C* foveret et *HPXa* super *Σ > T* supra *cet.*

spexit errantem. **28.** Vos autem dicitis: '*Noli me tangere.*' Vos dicitis volentes iustificare vos ipsos: 'Non est proximus noster', superbiores quam legis peritus ille, qui Christum temptare cupiebat. Ille enim dixit: *Qui est meus proximus?* Ille interrogat, vos negatis, sicut sacerdos ille descendentes et sicut levita praetereuntes, quem curandum suscipere debuistis. Nec recipitis hospitio, pro quo Christus duo numeravit aera, cuius te proximum fieri Christus iubet, ut facilius in eum misericordiam habeas. Ipse enim est proximus, quem non conformis natura coniunxerit, sed misericordia copulaverit. Ab eo te alienum superbia facis extollens te *frustra inflatus mente carnis* tuae *et non tenens caput.* Si enim caput teneres, adverteres non tibi deserendum eum, *pro quo Christus mortuus est.* Si caput teneres, adverteres corpus omne conpaginando potius quam solvendo in incrementum dei per copulam caritatis et redemptionem crescere peccatoris. **29.** Cum igitur fructum omnem aufertis paenitentiae, quid aliud dicitis nisi hoc: 'Nemo de vulneratis nostrum ingrediatur hospitium, nemo sanetur in nostra ecclesia; apud nos non curantur aegroti; sani sumus, medicum non habemus necessarium, quia ipse ait: *Non opus est sanis medicus, sed his, qui male habent*'?

---

7 Ioh. 20, 17 **8 sq.** *cf.* Luc. 10, 29 **10** Luc. 10, 29 **11 sq.** *cf.* Luc. 10, 31. 32 Cypr. ep. 55, 19 (*p.* 637, 21—638, 6 *Hartel*) **13** *cf.* Luc. 10, 35. 37 **15 sq.** *cf.* Luc. 10, 36. 37 **17 sq.** *Col. 2, 18. 19 **19** Rom. 14, 15 **20 sq.** *cf.* Col. 2, 19 **27** *Matth. 9, 12

---

7 nolite *PG* **8** es *M* **9** superbior es *MN* qui *om.* *Γ*𝔞 **10** qui *BO*, *Pa.c.* quis *cet.* **11** descedentis *Ba.c.* descedentes *Bp.c.* descendens *VCHA*𝔞 **12** praeteriens *Vp.c.CHA*𝔞 praeterientes *Rm1*𝔪 praeterierunt *Rm2S* **13** recipitis *Bp.c.* (*ex* recipites), *ΘLa.c.* recepistis *Lp.c.AG* recipientes *cet.* duos .. denarios *Γ*𝔞 **14** cui *Δ* te] et *VP* facilius ... habeas] facias *ΓΔP*𝔞𝔪 *cf. praef. not. 107* **15** non solum *ΓΔP*𝔞𝔪 **16** sed etiam *ΓΔP*𝔞𝔪 *cf. praef. not. 106* **17** ab eo] a deo *V* adeo *Δ* facit *ΣG* **19** eum deserendum *H*𝔞𝔪 **20** compaginandum *Δ* **21** solvendum *Δ* **22** peccatores *ΓS*, *Na.c.* peccatorum *Y* **24** ingrediatur] intret *Y* **26** quia] econtra *A* ipse] *add. s. l.* qui *A* **27** his qui male habent] male habentibus *MX*

7, 30. Ergo, domine Iesu, ad ecclesiam tuam totus adveni, quoniam Novatianus excusat. Novatianus dicit '*iuga boum emi*', qui iugum Christi suave non suscipit et onus grave collo inponit suo, quod portare non queat. Novatianus servos tuos, a quibus invitabatur, tenuit et contumelia adfectos occidit, quos iterati baptismatis labe inquinavit. Mitte ergo ad exitus viarum et collige bonos et malos et debiles et caecos et clodos introduc in ecclesiam tuam. Iube inpleatur domus tua, introduc omnes ad cenam tuam, quia, quem tu vocaveris, dignum facies, si sequatur. Ille sane reicitur, qui non habuerit vestem nuptialem, hoc est amictum caritatis, velamen gratiae. Mitte, inquam, ad universos. **31.** Non excusat ecclesia tua a cena tua, excuset Novatianus. Non dicit familia tua: 'Sana sum, medicum non quaero', sed dicit: '*Sana me, domine, et sanabor, salva me et salvabor.*' Denique ecclesiae tuae species est in illa, quae accessit retro et tetigit fimbriam vestimenti tui, *dicens intra se, quia, si tetigero vestimentum eius, salva ero.* Haec ergo ecclesia confitetur vulnera sua, haec curari cupit. **32.** Et tu quidem, domine, omnes cupis sanare, sed non omnes curari volunt. Non vult Novatianus, qui se putat esse sanum. Tu, domine, aegrum te esse dicis et in minimo nostram sentis infirmitatem, dicens: *Et*

---

7. 2 sq. Luc. 14, 19 **3** *cf.* Matth. 11, 29 **5 sq.** *cf.* Matth. 22, 6 **7 sqq.** Luc. 14, 21—23 **10 sq.** *cf.* Matth. 22, 11—14 **15** *Hier. 17, 14 **16 sqq.** *Matth. 9, 20. 21 **22 sq.** *Matth. 25, 36

---

7. 3 emi] *add.* quinque *GM* **4** inponit collo *H* portari *NRS* **5** contumeliis *V* **6** iterati] ingrandi *V in mg., P* **8** clodos *BCON, H* (clados *corr. m2?*) claudos *cet. cf. Ios. 3, 17 (p. 84, 5 Sch.)* in] ad *Δ* in — **9** introduc *om. V* tu *om. Δ* **12** mite *B* **13** excuset *BEDOΓ* excusat *cet.* ꝓm **14** requiro *ΓΔPꝓm* **15** salva me] salvum me fac *GR,* (salva m. f.) *S* salva — salvabor *s.l.Bm2* salvabor] salva ero *RS* salvabor] *add.* quoniam laus mea tu es *M* **17** quia] qui *B, Oa.c.* tetigero fimbriam vestimenti *VLGM* **18** eius] tui *LM* confiteatur *Ca.c.* **20** sanare *om. Γꝓ* **22** in — sentis] enim nemo nostrum sentit *Δ* > *GM* dicens] suam dominus dicit *VNR,* tua. dominus dicit *S* et *om. ΓΔPꝓm*

aeger eram et visitastis me. Novatianus illum minimum visitare nescit, in quo tu desideras visitari. Tu dicis Petro excusanti, ne ei pedes lavares: *Nisi lavero tibi pedes, non habebis mecum partem.* Quod ergo isti possunt consortium tecum habere, qui claves regni non suscipiunt, negantes, quod dimittere peccata debeant?

33. Quod quidem recte de se fatentur; non habent enim Petri hereditatem, qui Petri sedem non habent, quam inpia divisione discerpunt. Sed hoc inprobe, quod etiam in ecclesia donari peccata negant posse, cum Petro dictum sit: *Tibi dabo claves regni caelorum, et quaecumque ligaveris super terram, erunt ligata et in caelo, et quaecumque solveris super terram, erunt soluta et in caelis,* cum ipse 'vas electionis' dominicae dicat: *Si cui autem quid donatis, et ego; nam et ego quod donavi, propter vos in persona Christi.* Cur igitur Paulum legunt, si eum tam inpie arbitrantur errasse, ut ius sibi vindicaret domini sui? Sed vindicavit acceptum, non usurpavit indebitum.

8, 34. Vult dominus plurimum posse discipulos suos, vult a servulis suis ea fieri in nomine suo, quae faciebat ipse

---

25 sq. *Ioh. 13, 8 **27 sq.** *cf. infra* **32** **31** discerpunt] *Novatianus contra Cornelium episcopum Romanum se ordinari fecerat cf.* I 15, 85 *cf.* Cypr. ep. 55, 24 (*p.* 642, 3—643, 13 *Hartel*) **32—35** *Matth. 16, 19 **35** vas electionis *cf.* Act. 9, 15 **36 sq.** *II Cor. 2, 10 (χαρίζεσθε)

8. 1 *cf.* Ioh. 14, 12

---

23 me] *add.* etenim nemo nostrum sentit infirmitatem suam. dominus dicit eger eram et visitastis me *M* (*cf. supra l.* **21 sq.**) **24** tu *alt. om.* $\Delta > GM$ **25 sq.** partem mecum *APΓ*𝔞m **26** partes *RS* **29** enim *om. VPGEm1* **30** sedem] fidem *EDA, Lp.c.MN*𝔞 (sedem *cf. I 15, 85!*) **31** dispergunt *Σ* hoc *om. AVRS* ecclesia tua *Y* **32** non negant *V* **33** et *om. VPM* super — **34** caelo *om. V* **35** caelo (o *i. r. ex* is) *B, AG* cum et 𝔞m **36** donastis *ΓΔPL* 𝔞m **37** legunt] ligant *B, Oa.c.* legant *Op.c.* **38** arbitrabantur *VPDHGM*m

8. 2 servis *ΘVP, Ca.c.H*𝔞

positus in terris. Denique ait: *Et maiora his facietis*. Dedit, ut mortuos resuscitarent, et cum ipse Saulo reddere posset usum videndi, eum tamen ad Ananiam discipulum suum misit, ut eius benedictione Saulo refunderentur oculi, quos amiserat. Petrum quoque secum in mari iussit ambulare, et quia titubavit, repraehendit ilico, eo quod doni gratiam fidei pauxillitate minuisset. Dedit etiam discipulis, ut lux mundi essent per gratiam, qui erat ipse lux mundi. Et quia descensurus esset e caelo et in caelum ascensurus, Heliam ad caelum levavit, inde eum terris conplacito redditurus tempore. Baptizaturus quoque in spiritu sancto et igni, per Iohannem baptismatis sacramenta praemisit. **35.** Omnia denique donavit discipulis suis, de quibus ait: *In nomine meo daemonia eicient, linguis loquentur novis, serpentes tollent, et si mortiferum quid biberint, non illis nocebit; supra aegros manus inponent et bene habebunt.* Omnia ergo dedit, sed nulla in his hominis potestas est, ubi divini muneris gratia viget. **36.** Cur ergo manus inponitis et benedictionis opus creditis, si quis forte revaluerit aegrotus? Cur praesumitis aliquos a colluvione diaboli per vos mundari posse? Cur baptizatis, si per hominem peccata dimitti non

---

3 *Ioh. 14, 12 **3 sq.** *cf.* Matth. 10, 8 **5 sq.** *cf.* Act. 9, 7—18 **7 sq.** *cf.* Matth. 14, 29—31 **9** *cf.* Matth. 5, 14 **10** *cf.* Ioh. 8, 12 **10 sq.** *cf.* Ioh. 3, 13 **11 sq.** *cf.* IV Reg. 2, 11 Matth. 17, 10 *sq.* **12 sq.** *cf.* Matth. 3, 11 **15—17** *Marc. 16, 17 *sq.* **19 sq.** *cf.* Iac. 5, 13—15

---

3 positus] in nomine patris *Δ* his] horum *Δ* (*Vulg.*) **4** suscitarent *ΓΔ* Paulo *Δ* > *Vp.r.M* **5** usum] uisum *Σ* (*OLa.c.*) *P* lumen *Δ* **7** quoque] quem *Δ* et *om.* *Δ* **8** illico m dona grãm *C* dona gratiarum *H*𝔞 donum gratiae *Δ* fidei *om.* *G* fideique *Cp.c.* pauxillitatẽ *C* pusillitate *VGP* pusillanimitate *Δ* **9** renuisset *A* **10** qui] quia *VP*, *Op.c.* et *om.* *ΘL* **11** eliam *BC* **12** cum placito *VR* placito 𝔞 baptizatur *BAO* baptizat *Θ* **13** igne m iohannis baptisma *VMR* **16** novis et *Δ* > *GS* **17** illis] eis *M* m eos 𝔞 super *Pa.c.AΔ* > *S* *post* habebunt *inserunt ExcF. II 106* sed adversus — *126* et semper moveatur *Δ* **18** homini *A* hominibus *VR* **20** cre detis *BEa.c.TOm1*

licet? In baptismo utique remissio peccatorum omnium est: Quid interest, utrum per paenitentiam an per lavacrum hoc ius sibi datum sacerdotes vindicent? Unum in utroque ministerium est.

37. Sed dicis, quia in lavacro operatur mysteriorum gratia. — Quid in paenitentia? Nonne dei nomen operatur? Quid ergo? Ubi vultis, vindicatis vobis dei gratiam, ubi vultis, repudiatis? Sed hoc insolentis adrogantiae, non sancti timoris est, ut fastidio vobis sint, qui volunt agere paenitentiam. Perpeti videlicet flentum lacrimas non potestis, non ferunt oculi vestri vilia vestimentorum, inluviem sordidatorum, superbo oculo et tumido corde, *delicati mei*, indignanti voce dicentes singuli: 'Noli me tangere, quia mundus sum.' **38.** Dixit quidem dominus ad Magdalenam Mariam: *Noli me tangere*, sed non dixit: 'quia mundus sum', qui mundus erat. Tu audes, Novatiane, mundum te dicere, qui, etsi operibus mundus esses, hoc solo verbo fieres inmundus? Esaias dicit: *O miser ego et conpunctus corde, quia, cum sim homo et inmunda labia habeam, in medio quoque populi inmunda labia habentis inhabitem.* Et tu dicis: 'Mundus sum', cum mundus non sit, ut scriptum est, 'nec unius diei infans'? David dicit: *Et a delicto meo munda me*, quem utique misericordem saepe domini iustificavit gratia. Tu mundus, cum tam iniustus sis, ut non

34 Bar. 4, 26 **36 sq.** Ioh. 20, 17 **40—42** *Esai. 6, 5 (*Sept.*) **43** *cf.* Hiob. 14, 4. 5 (*Sept.*) **43 sq.** *Ps. 50, 4

25 datum *om.* *VGR* **26** mysterium *MLm* **27** dices *Γ* in illo *VGR* ministeriorum *C* **28** nomen dei *APS* **32** perpetui *V* fletu *Σ* > *L*, *Pm1* fletum *MR* fletus *L* fletuum *Pm2VGN* flentium *XSam* lacrimasque *M* lacrimas] *add.* audire *Σ*, *add.* videre *G* **33** vilia vestimentorum] vestimentorum maculas *Σ* **34** indignanti] arroganti *ΓΔPa* **36** dicit *m* mariam magdalenam *ADLMam* magdalenam mulierem *V* **37** sed] et *Σ* qui] quia *ΓVRS* dum *P* **39** imundus *Ba.c.* (m *alt. s. l.*), mundus *A* **40** inmundam (m *alt. exp.*) *B* **42** habitem *PHΔ* **43** et *om.* *Σ* **44** misericordia (mia) *Δ* misericordis *L* misericordiae *a* **45** tune *G* sis (s *pr. s. l.*) *B*

miserearis et 'festucam in oculo fratris tui' videas, 'trabem autem, quae in oculo tuo est', non consideres? Inmundus enim apud dominum omnis iniquus. Quid autem iniustius, quam ut velis tibi dimitti peccata tua, cum roganti ipse non
50 putes remittenda? Quid iniustius, quam ut te iustifices, in quo damnas alterum, cum graviora committas? **39.** Denique remissionem celebraturus peccatorum nostrorum, dominus Iesus dicenti sibi Iohanni: '*Ego a te debeo baptizari et tu venis ad me*' respondit: *Sine modo, sic enim decet nos inplere omnem*
55 *iustitiam.* Et dominus quidem venit ad peccatorem, cum peccatum ipse non haberet, et baptizari voluit, cui mundari necesse non erat. Vos quis ferat, qui putatis non esse vobis opus mundari per paenitentiam, quia mundatos dicitis vos esse per gratiam, quasi iam peccare vobis inpossibile sit?

9, 40. Sed dicent: 'Scriptum est: *Si peccaverit homo in hominem, orabunt pro eo ad deum; si autem in dominum peccaverit homo, quis orabit pro eo?*' — Primum, ut supra iam dixi, tunc te ista paterer obicere, si solis praevaricantibus
5 non relaxares paenitentiam. Tamen quid scrupuli ista adferret quaestio? Non enim scriptum est: 'nullus orabit pro eo', sed 'quis orabit'; hoc est, quis ille sit, qui in tali causa

47 sq. * Prov. 3, 32

46 sq. *cf.* Matth. 7, 3 **49 sq.** *cf.* Luc. 11, 4 **50 sq.** *cf.* Rom. 2, 1 **53—55** Matth. 3, 14. 15

9. 1—3 *I Reg. 2, 25 **3** *cf. supra* I **2**, 5

46 et $\Sigma > D$ ut *cet.* m videns *A* **47** consideras *Va.c.m2AM, Ra.c.S* **48** dominum *BAΓR* deum *cet.* am **50** dimittenda *Δ* iustifices] *add.* in eo *Y* **55** quidem ihs *A* **56** cui] cum *GM, Pa.c.* **57 sq.** vobis opus non esse *ΓΔPam* **58** mundos *Δ* **58 sq.** vos esse dicitis *Gm* vos dicitis esse *DMR* vos *om. V*

9. 1 dicitis *AM, Pi.r.m* dicis *GR* **2** homine *Σ* ad dominum *ΓΔ* in dominum] in domino *Γ* in deum *LMR* **3** iam *om. VGR* **4** pateret *H* praevaricatoribus *HMa* praevaricationibus *Pm3R* **5** tamen ne *G* aliquid *A* **5 sq.** adfert *Bm3ΘAKYPΔ > GR* afferet *HR* afferat *L*

orare possit, quaeritur, non excluditur. **41.** Denique habes in psalmo XIIII: *Domine, quis habitabit in tabernaculo tuo, aut quis requiescet in loco sancto tuo?* Non enim nullus, sed probatus habitabit, nec hoc dicit, quod nemo requiescat, sed requiescat electus. Ut scias hoc verum esse, non multo post in psalmo XXIII ait: *Quis ascendet in montem domini, aut quis stabit in loco sancto eius?* id est non quicumque de vulgo, nec plebeiae vilitatis aliquis, sed vitae egregiae singularisque meriti. Et ut scias, quia, cum 'quis' dicitur, non intellegitur 'nullus', sed 'aliquis' significatur, cum dixisset: 'Quis ascendet in montem domini?', subiecit: *Innocens manibus et mundo corde, qui non accepit in vano animam suam.* Et alibi: *Quis sapiens et intelleget haec?* Numquid dicit, quia nullus intellegit? Et in evangelio: *Quis fidelis dispensator et prudens, quem constituit dominus super familiam suam, ut det illis in tempore tritici mensuram?* Et ut conpraehendas, quia de eo dixit, qui utique est, non de eo, qui non est, subiunxit: *Beatus ille servus, quem, cum venerit dominus, inveniet sic facientem.* Et illud ita opinor dictum: *Deus, quis similis tibi?* Non utique nullus, quia imago patris filius est. **42.** Similiter igitur accipiendum: 'Quis orabit pro eo?' hoc est: Singularis vitae aliquis debet orare pro eo, qui peccavit in dominum. Quo maior culpa, eo maiora sunt quaerenda suffragia. Non enim qui-

---

9 sq. *Ps. 14, 1 **13 sq. 17 sq.** Ps. 23, 3 **18 sq.** Ps. 23, 4 **19 sq.** *Os. 14, 10 **21—23** *Luc. 12, 42 **24—26** *Luc. 12, 43 **26** Ps. 82, 2 **27** *cf.* II Cor. 4, 4 Col. 1, 15 **28** *cf. l.* **1—3** *supra*

---

9 aut — **10** tuo *om. M R* **10** loco] monte *V L G, O a.c.* (*Vulg.*) **11** habitauit *B P a.c.* hoc *om. V M R* **12** esse verum *H* $\mathfrak{a}$ *m* verum quod $\mathfrak{a}$ **14** loco] monte *Y* **15** aliqui *C* **16** ut *om. V* quia *om. M* quis *om. G* si dicitur quis $\mathfrak{a}$ **19** vanum *Γ* $\mathfrak{a}$ suam *om. B* **20** intelleget] intellegens *V M R a.c. S* intellegit *C X P* **20 sq.** intellegit] intelleget *Γ Δ* > *S, B m 3 L P* **22** constituet *Γ* $\mathfrak{a}$ **25** inveniet] invenerit *Γ A L M* $\mathfrak{a}$ **26** similis erit *M* **27** ullus *A* similis *H* **28** orauit *B R a.c.* aliqui *B a.c. m 3 P a.c. O m 1* **29** deum *G M, P* (*ex* deo) quia quo *H* $\mathfrak{a}$

cumque de vulgo pro Iudaeorum populo, sed Moyses rogavit, quando vituli caput fidei inmemores adoraverunt. Numquid erravit Moyses? Atqui non erravit, qui, quod rogavit, et meruit et inpetravit. Quid enim talis adfectus non inpetraret, quando se obiecit pro populo dicens: *Et nunc si dimittis illis peccatum, dimitte; sin autem, dele me de libro vitae?* Vides, quia non tamquam deliciosus intercessor et fastidii plenus sibi consulat, ne offensionem contrahat, quod Novatianus metuere se dicit, sed magis omnium memor, sui inmemor, offendere non timebat ipse, ut plebem ab offensionis periculo exueret et liberaret. **43.** Merito ergo scriptum est: 'Quis orabit pro eo?' hoc est talis, qualis Moyses, qui se offerat pro peccantibus, talis, qualis Hieremias, cui prophetae cum esset dictum a domino deo nostro: '*Noli orare pro populo isto*', tamen oravit et veniam meruit. Denique intercessione prophetica et obsecratione tanti vatis inflexus dominus dicit ad Hierusalem, quoniam ea quoque paenitentiam pro delictis egerat dicens: *Domine omnipotens, deus Israhel, anima in angustiis et spiritus anxius clamat ad te; audi, domine, et miserere,* et iubet luctus vestimenta deponi et abici gemitus paenitentiae. Sic enim

---

31 sq. *cf.* Exod. 32, 1 *sqq.* **35 sq.** *Exod. 32, 31. 32 (*Sept.*) **41 sq.** *cf. supra* I **9**, 40 **44** *Hier. 7, 16 **48 sq.** Bar. 3, 1

---

31 de] e *TD* **33** atqui] utique *GRSL* atque *V* aut certe qui *CX* aut certe quia *H* at certe quia ϟ erravit *alt.*] impetravit *M* qui *om.* ϟ qui — **34** meruit *om.* *Δ* rogavit] erravit *C* **34** imperavit *B* inpetravit] *add.* qui quod (quid *R*) rogavit et meruit et impetravit *RS* quid enim] quicquid rogavit *M* inpetraret (*ex* inperaret) *Bp.c.* impetravit *R* **35** quando] qui *G* et si nunc *Θ* dimittes *BL* illi *Σ* **36** vitae] tuo *ΔP* **40** timeat *CXP*, *Δ* > *M* **41** ergo *om.* *Σ* est *om.* *CX* orauit *BRS* **42** offert *A* **43** cui cum propheticum esset *AE* qui propheta cum esset *P* profeti *B* propheti *TDOLm2* propheta *CX* esset — **44** nostro] a domino dictum sit *Δ* **45** promeruit ϟ meruit] *add.* oravit hieremias pro populo *Y* (vv. **47—49** dicens — miserere *hic inserit!*) **47** paenitentia *Δ*, (*ex* penitentie) *C* egerat] erat *Δ* **49** exaudi *ΘL* iube *Σ* > *L* **50** abice *VGO* accipe *M*

scriptum est in fine libri: *Exue te, Hierusalem, stola luctus et vexationis tuae et indue te decorem eius, quae a deo tibi data est, gloriae in aeternum.* **10, 44.** Tales igitur deprecatores in delictis maximis sunt requirendi; nam si quicumque de populo orent, non exaudiuntur. **45.** Unde nec illa quaestio vestra quicquam poterit adferre ponderis, quam sumitis de epistula Iohannis dicentis: *Qui scit fratrem suum peccare peccatum non ad mortem, petet, et dabit illi vitam deus, qui non peccat ad mortem. Est peccatum ad mortem: non de illo dico, ut oret.* Non enim ad Moysen et Hieremiam loquebatur, sed ad populum, qui suorum peccatorum alium precatorem deberet adhibere, cui satis est, si pro levioribus delictis deum precetur, graviorum veniam iustorum orationibus reservandam putet. Nam quomodo Iohannes diceret non orandum pro delicto graviore, qui legisset rogasse Moysen et inpetrasse, ubi erat praevaricatio voluntaria, qui sciret etiam Hieremiam rogasse? **46.** Quomodo Iohannes diceret non orandum pro peccato, quod esset ad mortem, qui ipse in Apocalypsi scripsit mandatum angelo ecclesiae Pergami: *Habes illic tenentes doctrinam Balaam, qui docebat Balaac mittere scandalum coram filiis Israhel, manducare inmolata et fornicari; ita et tu*

51—53 *Bar. 5, 1 (*Sept.*)

10. 5 sqq. *I Ioh. 5, 16 **13 sq.** *cf. supra* I **9,** 42. 43 **17—21** *Apoc. 2, 14—16

---

51 stolam *Va.c.RP* **52** decore *Σ* data est tibi *Δ* m **53** gloriae *ΓPMTE* a (*Sept.*) gloria *cet.* m

10. 1 talis *Ba.c.m3* **2** maxime *VR* de] e *ΘL* **4** ferre *ΓP* a **6** petit *Bm1* petat *Σ* > *B*, *Γ* > *C*, *Δ* qui *Σ* > *O* (*cf. textum Graecum*) quia *ΓΔPO* **7** de] pro *L* **8** oretur *RS* **9** precatorem] peccatorem *XR* **10** exhibere *ΓΔ* a **12** diceret — **15** Iohannes *om. M* **13** moysen rogasse a m **14** volumptaria *B* **16** apocalipsin *MRa.c.S* apocalipsis *CX* **17** mandato angeli *VRS* **18** doctrinam *om. A* Balaam] Balaim *Aa.c.* balaham *Ap.c.* balam *C* Balaac] balac *APL* balal *C* balahe *M* balach *ΘHX* a **19** mandare *Va.c.m2* fornicaria *RS*

habes tenentes doctrinam Nicolaitarum. Similiter age paenitentiam; ceterum venio tibi? Vides, quod deus paenitentiam exigit, ut veniam polliceatur? Denique et ibi dicit: *Qui habet aurem, audiat, quid spiritus dicat ecclesiis: vincenti dabo illi manducare de manna.* **47.** Nonne ipse Iohannes cognoverat Stephanum pro persecutoribus suis, qui Christi nomen audire non poterant, deprecatum, cum de ipsis, a quibus lapidabatur, diceret: *Domine, ne statuas illis hoc peccatum?* Cuius precationis effectum in apostolo Paulo videmus. Paulus enim, qui lapidantium Stephanum vestimenta servabat, non multo postea per gratiam Christi factus apostolus est, qui fuerat persecutor. **11, 48.** Ergo quia de Iohannis generali epistula sermo est, ipsius Iohannis in evangelio scripta interrogemus, utrum cum vestra interpraetatione conveniant. Scribit enim dixisse dominum, quia *sic dilexit deus hunc mundum, ut filium suum unicum daret, ut omnis, qui credit in eum, non pereat, sed habeat vitam aeternam.* Si quem ergo lapsum revocare cupias, ut credat, an ut non credat, hortaris? Utique ut credat. Sed qui credit, iuxta domini sententiam habebit vitam aeternam. Quomodo ergo prohiberis orare pro eo, cui aeterna vita debetur, cum divinae sit gratiae fides, sicut apostolus in 'divi-

---

22—24 *Apoc. 2, 17 **27** Act. 7, 60 **28—30** *cf.* Act. 7, 58; 9, 1 *sqq.*

11. 4—6 *Ioh. 3, 16 **8** *cf. l.* **5 sq.** **10 sq.** *cf.* I Cor. 12, 9

---

20 nicolaitanorum *B* **21** caetero *C*, alioquin *H*𝔞 tibi cito *M* deus qui *Ba.c.m1VPΓ*𝔞𝔪 exegit *B* exigat *L* **22** ut *om.* *ΓΔP*𝔞𝔪 pollicetur *Δ* et *om.* *Δ* tibi *Γ*𝔞 aurem *Σ* > *O* (οὖς!) aures *cet.* 𝔞𝔪 **23** illi *om.* *ΓVL*𝔞𝔪 (*Vulg.*) **24** de *om.* *Γ*, *VPp.r.M*𝔞𝔪 (*Vulg.*) manna] *add.* absconditum 𝔪 (*Vulg.*) non *PRm1S* **28** affectum *CX* Paulo *om.* *ΓΔP*𝔞𝔪 **28 sq.** lapidantum *Ba.c.* **30** est apostolus *ΔA*𝔪 fuit *ΔP* fuerat ante *Γ*𝔞𝔪

11. 1 generabili *Ba.c.* **5** unigenitum *LRS*𝔞𝔪 (*Vulg.*) in ipso 𝔞 **7** ut *pr.*] aut *Σ* > *AL* an ut] aut *Σ* > *AL* an ut non credat *om.* *LRS* **9** ergo *om.* *Δ* prohibebis *H*𝔞𝔪 prohibetis *L* prohibere *V* **10** debetur] promittitur *L*

sionibus gratiarum' docet, quia alii datur 'in eodem spiritu fides'? Et discipuli domino dicunt: *Adauge nobis fidem.* Qui ergo fidem habet, habet vitam; qui vitam habet, non est utique exclusus a venia: *Omnis*, inquit, *qui credit in eum, non pereat.* Cum 'omnis' dicitur, nullus excluditur, nullus excipitur. Non enim excipit eum, qui lapsus est, si tamen postea bene credat. **49.** Plurimos conperimus se armasse post lapsum et pro nomine dei passos. Non possumus his martyrum consortia negare, quibus Iesus dominus non negavit. Audemus igitur dicere non esse his vitam redditam, quibus Christus coronam reddidit? Sicut ergo post lapsum plerisque, si patiantur, corona redditur, ita, si credant, et fides redditur. Quae fides dei donum est, sicut habes scriptum: *Quia a deo vobis donatum est, non solum ut credatis in eum, sed ut etiam pro illo patiamini.* Numquid is, qui dei donum habet, potest non habere indulgentiam?

50. Non una autem, sed duplex gratia est, ut omnis qui credit, et patiatur pro domino Iesu. Habet igitur, qui credit, suam gratiam, habet autem alteram, si fides eius passionibus coronetur. Neque enim priusquam pateretur Petrus, sine gratia fuit, sed ubi passus est, adquisivit alteram. Et plerique, qui non habuerunt gratiam, ut pro Iesu paterentur, habuerunt tamen gratiam, ut in Iesum crederent. **51.** Ideo dicitur: *Ut*

---

12 Luc. 17, 5 **14** *cf. supra l.* **5 sq.** **17** *cf.* Cypr. ep. 55, 16 *sq.* (*p.* 635, 18—636, 1 *Hartel*) **23 sq.** *Phil. 1, 29 **33 sq.** *cf. supra l.* **5 sq.**

---

11 docet] ait docens *ΔO* **12** dicant *THam* **13** vitam *pr.*] *add.* aeternam *ΓMa* utique *om.* *Γa* **14** crediderit *PVM* **15** nullus excluditur *om.* *ΘOPRS* nullus excipitur *om.* *L* **17** se denuo *ΔOm* armasse (*cf. §§ 19. 25. 64*)] reformasse *ΓΔOam* renovasse *dett. nr. 76—81* **18** non] num *ΓVP* **19** dominus iesus *ΓALam* iesus christus *M* audes *H* **21** reddit *HR* **22** credat *BTDL, Ca.c.* **23** datum *VPa* **24** est *om. C* in eum *om. C* etiam ut *am* **25** is] his *ALXV, PRa.c.* donum dei *ΓLM* **29** suam] unam *OMR, PLi.r.*

omnis, qui credit in eum, non pereat. 'Omnis', inquit, hoc est
35 ex quocumque statu, ex quocumque lapsu, si credat, perire non timeat. Potest enim fieri, ut aliquem de Hierusalem descendentem in Hiericho, hoc est de martyrii certamine relapsum in istius vitae cupiditatem saecularemque gratiam, vulneratum a latronibus, hoc est persecutoribus, et semivivum
40 relictum, evangelicus ille Samaritanus inveniat, qui nostrarum custos animarum est, — Samaritanus enim custos dicitur — et non praetereat eum, sed curet et sanet. **52.** Fortasse denique ideo non praeterit eum, quia aliquid in eo vitale agnoscit, unde is possit resumere. Nonne vobis videtur ille, qui lapsus
45 est, semivivus esse, si vitale aliquid fides spiret? Nam qui penitus deum ex suo corde abicit, ille mortuus est. Qui ergo non penitus abicit, sed per inpressionem tormentorum ad tempus negavit, semivivus est. Aut si mortuus est, cur ei dicis agendam paenitentiam, qui iam curari non potest? Si
50 semivivus est, infunde oleum, non vinum sine oleo, sed et quod foveat et remordeat. Tolle eum in iumentum tuum, trade stabulario, duo aera ad eius curam inpende, esto ei

---

36 sqq. *cf.* Luc. 10, 30—37 **37 sq.** Hiericho figura istius mundi *cf.* ELuc. VII 73 (*p.* 312, 17 *Sch.*) **40 sq.** nostrarum custos animarum *cf.* I Petr. 2, 25 **41** Samaritanus *i. q.* custos *cf.* Onomastica Sacra *sub verbo* (*Lagarde* nr. 71, 4 *et passim*)

---

37 ierico *B* iherico *AOL* hierico *TEPM* hyerico *C* **38** cupiditate $\Sigma > OL$ saeculari $\Sigma > O$ (saecularique *E*) saecularem saecularique Δ gratia $\Sigma\Delta$ **39** est a *P*𝔞𝔪 **40** derelictum 𝔪 nostrorum *B*, *Ta.c.A* **42** et *pr.*] ut $O\Delta$ **42 sq.** denique *om.* $\Gamma\Delta POa\mathfrak{m}$ **44** is *om.* $\Gamma\mathfrak{a}$ his *A* ius suum ΔO, (ius *i. r.*, suum *s. l. m 3*) *P* posset $\Sigma > AL$ resumere ('*sich erholen*' *cf. Rönsch, Semas. Beitr. III, 1889, p. 74 sqq.*) $\Sigma > A$, Γ vires resumere *dett. 63. 66. 188* vitam resumere *dett. 28. 175. 189*, 𝔞𝔪 salutem resumere *A*, *alii dett.* **45** fide speret $\Sigma > T$, $P\Delta$ fide spiret *T*, *Lp.c.* qui non Δ **46** suo] toto Δ **49** dicis $\Sigma > L$ dicitis *cet.* 𝔞𝔪 age *P* **50** oleum] *add.* et vinum ΘL𝔞𝔪 (*cf.* ELuc. VII 75 *p.* 314, 3 *sq. Sch.*: oleo fovet . . . remissione peccati) non vinum sine oleo *om. O* sed et] scilicet 𝔪 sed et vinum *OM* sed *A* **51** quod et *M*𝔪 **52** ei et *EDAL*

proximus. Proximus autem esse non potes, nisi facias misericordiam; nemo enim potest dici proximus, nisi qui curaverit, non occiderit. Si autem vis dici proximus, dicit tibi Christus: *Vade et tu fac similiter.*

12, 53. Aliud simile consideremus: *Qui credit in filium, habet vitam aeternam; qui autem non credit filio, non videbit vitam, sed ira dei manet super eum.* Quod manet, utique iam coepit, et ex delicto aliquo coepit, quia ante non credidit. Ubi ergo quis crediderit, ira dei discedit, vita autem accedit. Credere ergo in Christum lucrum vitae est; *qui* enim *credit in eum, non iudicatur.*

54. Sed referunt hoc loco, quoniam is, qui credit in Christum, custodire debet sermonem eius. Sic enim aiunt scriptum dicente domino: *Ego lux in hunc mundum veni, ut omnis, qui credit in me, in tenebris non maneat; et si quis audierit sermonem meum et custodierit eum, ego non iudico eum.* Ille non iudicat et tu iudicas? Ille dicit: 'ut, qui credit in me, in tenebris non maneat', hoc est 'etsi fuit in tenebris, non permaneat in eis, errorem emendet, culpam corrigat, custodiat mandata mea. Dixi enim: 'Nolo mortem peccatoris, sed conversionem.' Dixi supra, quoniam 'qui in me credit, non iudicatur'. Et

---

56 Luc. 10, 37

12. 1—3 *Ioh. 3, 36 **6 sq.** Ioh. 3, 18 **10—12** *Ioh. 12, 46. 47 **13 sq.** *cf. supra l.* **10 sq.** **16** *cf.* Ezech. 33, 11 **17** *cf. supra l.* **6 sq.** Ioh. 3, 18

---

12. 2 in filium *ΔO* **4** coepit *pr. om.* *Σ* > *O* antea *TDA* **5** crediderit *Σ* credit *cet.* **6** christum iesum *ΔO* lucrum *om.* *Δ* vita *La.c.Δ* est] *add.* lucrum vite est *M* **9** debeat *TDH*𝔞𝔪 sermones *ΔP* **10** omnes *Ba.c.m3* **11** et si — **14** maneat *om.* *Σ* **12** custodiat *C* (di *s.l.m2*), *Pm1* custodiet *H* custodiunt *RS* eum *pr.*] illum *Δ* eum *alt.*] illum *RS* **13** ut *om.* *RS* credidit *Pm1* crediderit *VPm3MN* in tenebris — **14** fuit *om.* *VM* **14** etsi *om.* *B* si (*om.* et) *TE* fuerit 𝔪 **16** dixit *Ba.c.* dixi — conversionem *om.* *D* conversionem *Σ* > *D* correptionem *VPRS* correctionem *M*𝔪, ut convertatur et vivat *Y* *om.* *cet.* 𝔞 **17** condixi *C* cum dixi *H*𝔞 dixit *VOM* in me qui credit *TDL*, (quis) *E*

hoc custodio; *non enim* veni, *ut iudicem mundum, sed ut salvetur mundus per* me. Libenter ignosco, prompte indulgeo, *misericordiam malo quam sacrificium*, quia per sacrificium iustus commendatur, per misericordiam peccator redimitur. *Non veni vocare iustos, sed peccatores.* In lege sacrificium, in evangelio misericordia est, *lex per Moysen data est*, per me gratia.' Quid hoc evidentius? **55.** Denique et subter ait: *Qui spernit me et non accipit verba mea, habet, qui iudicet eum.* Num tibi videtur accipere verba Christi, qui se non correxerit? Profecto non videtur. Qui ergo corrigit se, accipit verbum eius; hoc est enim verbum eius, ut se unusquisque revocet a culpa. Aut excludas igitur neccesse est hanc eius sententiam aut, si negare non potes, adquiescas. **56.** Oportet eum quoque mandata custodire dominica, qui peccare desinat, delictis renuntiet. Non ergo de eo debes interpraetari dictum, qui semper custodierit; si enim hoc sensisset, addidisset 'semper', non addendo autem de eo pronuntiavit, qui, quod audivit, custodierit. Audivit autem, ut corrigeret errorem. Custodivit igitur, quod audivit.

57. Quam vero durum, ut ad poenam vocetur perpetuam, qui vel postea custodivit domini mandata, ipse te doceat, qui etiam non custodientibus mandata sua veniam non negavit, sicut habes in psalmi corpore: *Si iustitias meas profanaverint et mandata mea non custodierint, visitabo in virga iniquitates eorum et in flagellis delicta eorum, misericordiam vero meam non dispergam ab eis.* Omnibus igitur promittit misericordiam.

---

18 sq. Ioh. 3, 17 **20** *Os. 6, 6 **22** Matth. 9, 13 **23** Ioh. 1, 17 **25** Ioh. 12, 48 **40—43** *Ps. 88, 32. 33

---

20 malo] volo *XRS* **23** est *pr. om. RS* **24** et *om. ΔP* **26** num] non *AVRS* videtur] *add.* non *Σ* **31** desinit *Γ* desiit *Dα* **32** renuntiavit *α* ergo] enim *ΔP* **37** durum sit *Hαm* revocetur *V* **38** vel postea] perpetuo *PVRS* custodit *Γαm* **39** denegavit *m* **42** delicta] peccata *AM* vero] autem *ΓTARSαm* **43** disperdam *Mm*

58. Sed ne sine iudicio hanc esse misericordiam putes, est discretio inter eos, qui perpetuam detulerunt oboedientiam mandatis caelestibus, et inter eos, qui aliquando vel errore vel necessitate lapsi sint. Et ne nostro circumscribi argumento putes Christi iudicatum, accipe; etenim ait: *Si sciens servus voluntatem domini non fecit, vapulabit multas, si autem nescivit, vapulabit paucas.* Uterque igitur, si credat, recipitur, quia *castigat omnem filium deus, quem recipit.* Et quem castigat, morti utique non tradit, quia scriptum est: *Castigans castigavit me dominus et morti non tradidit me.*

13, 59. Denique Paulus docens non deserendos eos, qui peccatum ad mortem fecerint, sed potius lacrimarum panibus et potu cohercendos flebili, ita tamen, ut ipsa moderata esset tristitia — hoc est enim: '*et potum dabis* eis *in lacrimis in mensura*', ut ipsa maestitia mensuram habeat, ne forte abundantiore tristitia absorbeatur, qui agit paenitentiam — scribit ad Corinthios: *Quid vultis? In virga veniam ad vos an in caritate spirituque mansuetudinis?* Sed nec virga gravis

---

47 sq. *cf.* Pacian. epist. 1, 7 ut iudicaturo Christo nemo praeiudicet **48—50** *Luc. 12, 47. 48 **51** *Hebr. 12, 6 **52 sq.** Ps. 117, 18
13. 4 sq. Ps. 79, 6 **7 sq.** *I Cor. 4, 21

---

44 putetis *BΘA* putes *cet.* **45** qui — **46** eos *om. M* detulerint *ΓΔPTOL*; *cf. praef. not. 107* **47** sunt *DLM, Pa.c.RSX* circumscribere *VPm1RS* circumscribi te *ΓM, Pp.c.*𝔞𝔪; *cf. praef. not. 106* **48** iudicium *AHM*𝔞𝔪 accipere *V* **49** domini] *add.* sui *EM*𝔪 *add.* sui et 𝔞 facit *L* fecerit *M* vapulauit *BPRS* multis *Σ > B, HKYPΔ*𝔞𝔪; multas] *cf.* δαρήσεται πολλάς si] qui *VRS* nescit *VP* **50** vapulauit *CP, om. Δ* paucis *Σ > B, HKYPΔ*𝔞𝔪; paucas] *cf.* δαρήσεται ὀλίγας utique *VRS* quia] qui *CPm1* ab eo qui *VRS* ab eo quia *O* **51** deus *om. Ba.c.* **53** tradit *H*

13. 1 docet *V, Pp.c.HM*𝔞𝔪 **3** modorata *BA* **4** est enim] enim significat *ΓΔPO*𝔞𝔪 et] ut *BEDA, om. ΔTOL* eis] nobis *Y* **5** mensura] mensuram *AM* mentem *L* **6** habundantiori *VPML* abundantiori *A* **7** scribit (*cf. praef. not. 106*)] sicut scripsit *ΓΔP*𝔞𝔪 **8** et spiritu *Γ*𝔞

est, quoniam legerat: *Tu quidem percuties eum virga, animam*
10 *autem eius a morte liberabis.* **60.** Quid esset in virga venire, docet invectio fornicationis, accusatio incesti, repraehensio tumoris, quod inflati essent, quos magis lugere oporteret, postremo condemnatio rei, ut tolleretur a consortio communionis et traderetur adversario, non ad interitum animae, sed
15 carnis. Sicut enim dominus in animam sancti Iob potestatem non dedit, sed in carnem eius permisit licentiam, ita et hic traditur satanae in interitum carnis, ut serpens terram eius lingeret, animae non noceret. **61.** Moriatur ergo caro nostra cupiditatibus, sit captiva, sit subdita, nec legi mentis nostrae
20 repugnet, sed bonae servituti subiecta moriatur, sicut in Paulo, qui castigabat corpus suum, ut servituti redigeret, quo probabilior fieret praedicatio, si lex carnis eius cum lege mentis congrueret et conveniret. Interit enim caro, cum sapientia eius transit in spiritum, ut iam non, quae carnis
25 sunt, sapiat, sed quae sunt spiritus. Utinam videam infirmari carnem meam, ut iam non trahar captivus in lege peccati, ut iam non in carne vivam, sed in fide Christi! Et ideo maior in infirmitate corporis est gratia quam in salute. Denique et Paulum, quem multum dilexit, noluit liberare ab infirmitate
30 carnis, cui petenti, ut discederet a se infirmitas, respondit: *Sufficit tibi gratia mea, nam virtus in infirmitate perficitur.* Et

---

9 sq. *Prov. 23, 14 **10 sqq.** *cf.* I Cor. 5, 1—5 **15 sq.** *cf.* Hiob 2, 6 **17 sq.** *cf.* Mich. 7, 17 **21 sq.** *cf.* I Cor. 9, 27 **23 sqq.** *cf.* Rom. 8, 7. 5 **25 sq.** *cf.* Rom. 7, 23 **26 sq.** *cf.* Gal. 2, 20 **31** II Cor. 12, 9

---

9 percutiens *B* percutias *C* **12** lucere *B* lugeret *H* (*om.* oporteret) **13** condemnationis (*om.* rei) *B* condemnatio erroris *ΘALM* **16** carne *ΘPM* **18** mordeatur *Σ* > *OL* **19** ne *TE* **20** moriatur] odornatur *Bm1TD* adornetur *Bm3EAL* moriatur id est adornetur *M* **22** fieret *om. Ba.c.m2* **23** interiit *Σ* **24** spiritum] christum *Σ* **26** ut iam] utinam *ΓTVPMam* legem *ΓPam* **26 sq.** ut iam] utinam *ΓTVPam* **28** est *om. ΓΔPam* **31** gratiam (*om.* mea) *Ba.c.m2*

Paulus plus sibi in infirmitatibus placet dicens: *Cum infirmor, tunc potens sum.* Consummatur enim carnis infirmitatibus animae fortitudo.

62. Explanavimus Pauli sententiam. Nunc verba ipsa consideremus, qua ratione dixerit, quod tradiderit eum 'satanae in interitum carnis'. Quia temptator noster diabolus est; nam debilitates membris singulis inferre et aegritudines toto solet movere corpori. Denique percussit sanctum Iob ulcere malo a pedibus usque ad caput, quia in potestatem acceperat interitum carnis eius dicente deo: *Ecce trado tibi eum, tantummodo animam eius custodi.* Hoc isdem verbis apostolus transtulit dicens, quod tradiderit *huiusmodi* hominem *satanae in interitum carnis, ut spiritus salvus sit in die domini nostri Iesu Christi.* **63.** Magna potestas, magna gratia, quae imperat diabolo, ut se ipse destruat. Se enim destruit, cum hominem, quem temptando supplantare studet, ex infirmo fortiorem efficit, quia, dum carnem debilitat, mentem eius conroborat. Aegritudo enim carnis peccatum repellit, luxuria autem carnis culpam adolet. **64.** Inluditur ergo diabolus, ut se ipse morsu suo vulneret et contra se armet, quem debilitandum putavit. Sic et sanctum Iob magis armavit, posteaquam vulneravit. Qui totum corpus diris perfusus

---

32 sq. II Cor. 12, 10 **36 sq.** *cf.* I Cor. 5, 5 **39 sq.** Hiob 2, 7 **41 sq.** *Hiob 2, 6 **43 sqq.** I Cor. 5, 5 **52 sqq.** *cf.* Hiob 2, 7—10

---

32 placens dixit *Θ* **33** potes *Ba.c.* carnis in *𝔞* **35** explauimus *Ba.c.m2* **37** interitu *Σ > O* **38** infer *Ba.c.m3* inferret *Oa.c.* infert *Bm3Op.c.ΘLΔ*m **39** toti m moveri *B, Oa.c.* admovere *TD* corpore *Bp.c.m3Y* **40** potestate *ΣΔ, Pp.c.* **41** domino *ΔPHXL* ecce — **42** custodi *om. C* **42** custodi] serva *L* **44** interitu *DA* **47** temptandum *VM* **48** firmatiorem *Ca.c.m2* **50** adolere *ab Ambrosio non raro usurpatur sensu 'wachsen lassen' (quasi factitivum verbi 'adolescere'), e. gr.* Paen. II 1, 5 *locisque allatis in Thes. l. L. I p. 794, l. 24 sqq.* **51** se *om. Γ𝔞* ipso *VH𝔞* morsu] mortis *Γ𝔞* suae *H𝔞* suo non *Y* vulnere *H𝔞* et *om. ΓT𝔞* **52** sic] sed *ΓM𝔞* **53** perfusum *ΓPm1M𝔞* percussum *Ri.r.* perfossum *VPm3*

ulceribus diaboli quidem morsum pertulit, sed venena non
55 sensit. Et ideo bene ei dictum est: *Adduces draconem in hamo, ludes eum sicut avem, ligabis eum sicut passerem puer, inpones super eum manum.* **65.** Vides, quemadmodum a Paulo inludatur, ut in cavernam eius sicut puer ille propheticus manum mittat et nihil serpens noceat ei, de latebris eruat eum, de
60 veneno eius faciat spiritale antidotum, ut, quod venenum est, medicamentum fiat. Venenum est ad interitum carnis, medicamentum fit ad salutem spiritus; quod enim nocet corpori, iuvat spiritum. **66.** Manducet ergo terram meam serpens, dentem carni infigat, conterat corpus. Dicat domi-
65 nus et de me: *Trado tibi eum, tantummodo animam eius custodi.* Quanta vis Christi, ut custodia hominis imperetur etiam ipsi diabolo, qui vult semper nocere. Dominum ergo Iesum nobis propitiemus. Imperante Christo et diabolus ipse fit praedae suae custos, vel invitus mandatis obsecundat
70 caelestibus, et quamvis inmitis, tamen mansuetis obsequitur imperiis. **67.** Sed quid ego commendo obsequium eius? Sit ille semper malus, ut sit bonus deus semper, qui malitiam eius nobis in gratiam convertit. Vult nocere ille, sed non potest, si Christus obsistat. Carnem ulcerat, sed custodit
75 animam. Terram devorat, sed reservat spiritum. Denique scriptum est: *Tunc lupi et agni simul pascentur, leo et bos*

55—57 *Hiob 40, 20. 24. 27 (*Sept.* 40, 25. 29. 32 *Rahlfs*) **58 sq.** *cf.* Esai. 11, 8 **65 sq.** *Hiob 2, 6 **76—78** *Esai. 11, 6. 7. 9

---

55 bene *om.* $\Sigma > O$ amo *AVN, PEa.c.* **56** inludes *Mp.c.VLm* eos sicut aves *Γ* puero *ΓV* inponens *RSm* imponet *a* **60** spirituale *DY* **61** est *alt.*] eius *L om. Γa* **62** fit *om. VPm1* fiat *Pm3ΔM* sit *Γa* **63** ergo] autem *Y* terram] carnem *V* **64** dente carnis (*om.* infigat) $\Sigma > O$ **66** custodi] serva *M* ut custodia] ad custodiam *VPm2* ut custodiam *MR* imperetur] ut imperet *V* imperet *M* ut imperetur *Pm3* (*ex* ut iuberetur) **67** ipsi *om. VRS* semper vult *Ham* **69** fit] sit *a* vel *del. B* mandatis] tamen mansuetus *M* **70** inmitis] invitus *ΓΔPa* mansuetus *M* **73** in *om. V* vertit *PVRS* ille *om. Ba.c.m2 Pa.c.m3*

paleas manducabunt, serpens vero terram ut panem. Et non nocebunt neque vastabunt in monte sancto meo, dicit dominus. Damnati enim serpentis haec est sententia: 'Erit tibi terra cibus'. Quae terra? Ea utique, de qua dictum est: *Terra es et in terram ibis.*

14, 68. Hanc terram serpens manducat, si propitius nobis est dominus Iesus, ut patiatur anima carnis debilitate, non accendatur vapore corporis et calore membrorum. *Bonum est nubere magis quam uri.* Est enim flamma, quae interna urit. Unde hunc ignem non alligemus in sinu mentis et recessu pectoris, ne interioris nostri uramus exuvias et forense hoc nostrae animae vestimentum velamenque carnale edax libidinis flamma consumat, sed transeamus per ignem. Et si quis incidit amoris incendium, transiliat et transeat, non alliget adulterinam cupiditatem vinculis cogitationum, nullos sibi nodos adsiduae nexu meditationis adstringat, non intendat saepius in formam mulieris meretricis. Nec adulescentula ad vultum iuvenis oculos levet. Et si fortuito aspexit et capta est, quanto magis capietur, si curiosa aspexerit. **69.** Vel consuetudo nos doceat: ideo velamine obnubit caput suum mulier, ut etiam in publico tuta verecundia sit, non

---

79 sq. *cf.* Gen. 3, 14 **80 sq.** *Gen. 3, 19
14. 4 *I Cor. 7, 9 **5—8** *cf.* Prov. 6, 27 **8** *cf.* Esai. 43, 2

---

77 paleam *Γ*𝔞𝔪 paleas simul *M* simul (*om.* paleas) *VRS* vero] autem *ΓΔP*𝔞𝔪 ut panem *om. VPm1* (*add. Pm3*) panem comedet *Mm2L* **79** damnati *eqs.*] hinc Augustinus aliter sentit *nota in mg. C* **80** quam terram *Bm1* (*add.* dicit *m3*), *DEOMX*, (*add. in mg.* ł cibum terram meam) *V* eam *BΘPX* meam *VRS* dictum] scriptum *ΘL*

14. 2 est nobis *ΓΔP*𝔞𝔪 compatiatur *CP* cumpatiatur *VR* non compatiatur *YH*𝔞𝔪 debilitatem *ΘOLR* debilitati *ΓΔ*>*R*, 𝔞𝔪 **3** corporis] carnis 𝔪 **4** magis *om. VRS* **5** interna] in terra *Σ*>*TL* interna sunt *M* **6** nec *C*, *Ma.c.*𝔞 interioris (ris *m2*) *B* **9** quis] quod *Σ* inciderit quis *H* indicit *M* transeat *om. Γ*𝔞 **11** nullum .. nodum *Δ* **12** attendat *Δ* in *om. Δ* **13** elevet *PVRS* **14** capitur *ΣRS* curiose *V* aspexit *V*𝔪 **16** tota *PΔ*

facile vultus eius in adulescentis oculos occurrat, nuptiali tecta velamine sit, ne vel fortuitis occursibus pateat ad vulnus vel alienum vel suum — sed utrumque suum vulnus est. Quod si tegmine caput velat, ne temere aut videatur aut videat — dum enim caput velatur, vultus absconditur —, quanto magis velare se debet pudoris tegmine, ut etiam in publico habeat suum ipsa secretum. **70.** Verum esto, inciderit oculus, sed non intendat adfectus. Non enim vidisse crimen est, sed cavendum, ne origo criminis sit. Vidit carnalis oculus, sed premat cordis oculos mentis verecundia. Habemus moralem et indulgentem dominum. Dixit quidem propheta: *Nolo intendas in formam mulieris fornicariae.* Sed tamen dominus dixit: *Si quis viderit mulierem ad concupiscendum eam, iam adulteravit eam in corde suo.* Non dixit: 'Si quis viderit, adulteravit', sed: 'Si quis ad concupiscendum viderit.' Non aspectum obligavit, sed adfectum quaesivit. Bonus tamen pudor, qui ipsos corporis oculos sic premere consuevit, ut saepe non videamus etiam, quod videmus. Etenim specie aspicere consuevit, quidquid occurrerit, sed si non misceatur animi intentio, hic quoque secundum carnis officium noster aspectus vanescit. **71.** Ita plus videmus animo quam corpore.

---

28 *cf.* Prov. 5, 2 (3 *Sept.*) *et* Eccli. 25, 28 (21 *Sept.*) **29 sq.** *Matth. 5, 28

---

17 in *om.* m oculis *Ba.c.m3 OLV* m **18** velamine tecta *H*𝔞m **19** vel *pr. om. EDAL,* (ut *exp.*) *B* vel *alt.* — suum *alt. om. ORS* sed — est *om.* Σ > *O* **22** debeat *CXPV* publicum Σ > *D* **23** esto] etsi *VP, om. E* oculum *Ba.c.m2 V, Pa.c.* · **24** sed *om. V* **25** sit criminis m videt *ΓDAMm1*𝔞m **26** cordis] corporis *Pa.c.m2 ΓOVRS* oculus *BA, Lp.c.RS* ocultis *Va.c.m2* mentis] *add.* maneat *ΓPOVRS*𝔞, m (maneat mentis), *add.* manens *Y, add.* ut maneat *M* verecundiam *BA, Pa.c.* habeamus *C* **27** moralem] inmortalem *Γ*𝔞 dm̃ *BTEO* quidem *om.* m quidam *V* **28** forma *VP* **29** si quis] qui *H*𝔞m et quis *C* concupiscendam *C, Ha.c.* **30** adulteravit] mechatus est *M* si quis] qui *Y* **32** obligavit *om. ΓPVRS*𝔞 **34** etiam *om. Pa.c.m2V* specie *om. PV,* sepe *s. l. Rm1* **35** consuevit] videmur *ΓΔPO*𝔞m si *om. PMX, Ra.c.* **37** evanescit *TEALX*

Etsi viderit caro ignem, non alligemus ignem in sinu, hoc est in secreto mentis animique arcano. Non inplicemus ignem hunc ossibus, non ipsi nobis nodos iniciamus, non misceamus sermonem aliquem cum huiusmodi, unde exaestuet ignis adulterinus. Sermo iuvenculae nodus adulescentium est, verba adulescentis vincula sunt amoris. **72.** Vidit hunc ignem Ioseph, quando eum adulterii cupida mulier adlocuta est, voluit eum capere sermone, emisit laqueos labiorum suorum, sed pudicum virum ligare non potuit. Solvit enim vincula mulieris vox pudoris, sermo gravitatis, habena cautelae, fidei custodia, castimoniae disciplina. Capere igitur eum retibus suis inpudica non potuit, misit manum et adpraehendit vestem eius, ut nodum stringeret. Verba petulantis mulieris cupiditatum retia sunt, manus eius amoris nodus est. Sed nec retibus capi potuit mens pudica nec nodo; excussa veste solutus est nodus, et ideo quia non alligavit ignem in sinu mentis suae, non combussit corpus suum.

73. Vides ergo, quia animus noster culpae auctor est? Itaque innocens caro, sed plerumque peccati ministra. Ergo non te vincat formae concupiscentia. Multa retia tenduntur a diabolo, multi laquei. Oculus meretricis laqueus amatoris est, ipsi nobis oculi nostri retia sunt et ideo scriptum est: *Neque capiaris oculis tuis.* Ipsi nobis ergo tendimus retia, quibus involvimur et inplicamur. Ipsi nobis vincula nectimus,

---

38 *cf. supra l.* 5 **39 sq.** *cf.* Verg. Aen. I 660 atque ossibus implicet ignem **43 sqq.** *cf.* Gen. 39, 7—13 **50 sq.** *cf.* Prov. 7, 21 **53 sq.** *cf. supra l.* 38 **58** *cf.* EPs. 118, 8, 36 (*p.* 171, 12 *Pe.*) **60** *Prov. 6, 25 (*Sept.*)

---

38 perviderit *Δ* ignem *alt. om. Γ* **39** inplecimus *Ba.c.m3* **42** nodus — **43** adulescentis *om.* $\Sigma > O$ adulescentium] adulescentuli *Y* **45** misit *ΓΔPam* **46 sq.** enim vincula] eum a vinculo *XY* **48** eum *om. VRS*, cum *a* **50** nudum *BA*, *Pa.c.Cp.c.m1* ñdũ *Ca.c.m1* nodo *ΔΓ* > *C*, *Pp.c.* **51** nudus *Pa.c.* **52** nec *alt. om. Ba.c.m2* vestis *ΓΔPOam* **55** ergo *om. Δ* est auctor *m* **57** forma concupiscentiae $\Sigma > O$, *Δ* > *M* **58** amoris *BAOL*, *Da.c.* **59** nobis] enim *PV*

sicut legimus, quia *vinculis peccatorum suorum unusquisque constringitur*. **74.** Et ideo transeamus ignem adulescentiae ardoremque iuvenalis aetatis. Transeamus aquam, non remaneamus in aqua, flumina ne nos profunda concludant. Transeamus, ut et nos dicamus: *Torrentem pertransivit anima nostra*; qui enim transit, salvus est. Denique dominus sic ait: *Si transeas per aquam, tecum sum, flumina te non concludunt;* et propheta dicit: *Vidi inpium superexaltatum ultra cedros Libani, et transivi et ecce non erat.* Transi saecularia, et omnem gloriam cecidisse aspicies inpiorum. Moyses quoque transiens saecularia flumina vidit visum magnum et ait: *Transiens videbo hoc visum*; si enim fuisset in corporis vitiis et saeculi istius lubricis voluptatibus, tanta non vidisset mysteria. **75.** Transeamus ergo et nos ignem hunc libidinis, quem metuens Paulus, sed nobis timens, qui castigando corpus suum fecerat, ut iam non timeret sibi, dicit nobis: *Fugite fornicationem.* Fugiamus ergo tamquam sequentem, quae non post nos, sed in nobis sequitur nosmet ipsos. Ergo videamus diligenter, ne, dum illam fugimus, nobiscum eam portemus. Volumus enim plerumque fugere, sed si non penitus eam de nostro excutiamus animo, tollimus eam magis quam relinqui-

---

62 sq. *Prov. 5, 22 **66 sq.** Ps. 123, 5 **68** *Esai. 43, 2 (*Sept.*) **69 sq.** *Ps. 36, 35. 36 **72 sq.** *Exod. 3, 3 (*Sept.*) **76** *cf.* I Cor. 9, 27 **77** I Cor. 6, 18

---

64 ardoremque (d *ex* o *m2*) *B* iuvenilis *ALHΛ*𝔞𝔪 **65** aquae *ΘL* flumine *Θ* fluminis *A* ne *ante* flumina *ΓΔPO*𝔞𝔪 **66** transeamus magis *ΓΔPO*𝔞𝔪 et *om.* *Λ* pertransiit *M* pertransit *VRSO, Pp.c.* **68** tecum sum *om.* *C*𝔞 concludent *ΓΔPO*𝔞𝔪 **70** et *alt. om.* *CPΔ* **70 sq.** omnem gloriam *om.* *ΓΔP*𝔞𝔪 **71** aspicies] *add.* altitudines *ΓVM*𝔞𝔪, altitudinem *PRS* **72** visum] signum *V* **73** saeculi *i. e. Aegypti* **75** et nos ergo *Λ* et nos *om.* *Y* **75 sq.** metiens *Ba.c.m3* timens *ΓΔP*𝔞 **76** Paulus — timens *om.* *R* qui] quia *PVRS* **77** ut iam] uitia *Λ* iam] etiam *VO* **81** si *om.* *ΓPVRS*𝔞 non] nos *ΘAMLa.r.* paenitus *BC* **82** nostro] *add.* non *ΘAM* excutimus *ΓΔPEL*𝔞𝔪 tollimus] *add.* enim *VRS*

mus. Transiliamus ergo eam, ne nobis dicatur: 'Ambulate in igne flammae vestrae, quem accendistis vobis'. Quoniam sicut ille, qui *alligat ignem in sinu, vestimenta conburit*, sic, qui ambulat super ignem, pedes conburat necesse est, quoniam scriptum est: *Ambulabit quis super carbones ignis, pedes autem non conburet?* **76.** Gravis ignis est, et ideo non demus illi alimenta luxuriae. Pascitur libido conviviis, nutritur deliciis, vino accenditur, ebrietate flammatur. Graviora his sunt fomenta verborum, quae vino quodam Sodomitanae vitis mentem inebriant. Caveamus tamen et huius abundantiam vini, ubi caro inebriatur, mens titubat, animus vacillat, cor fluctuat. Et ideo ad utrumque utile praeceptum est, quo monetur Timotheus: *Vino modico utere propter frequentes tuas infirmitates.* Cum calet corpus, tradit vaporem, cum alget morbi frigore caro, refrigeratur anima tua. Cum dolet corpus tuum, tristis est mens tua, sed tristitia tua in gaudium veniet. **77.** Noli ergo timere, si manducetur caro tua: anima tua non devoratur. Ideo David non timere se dicit, quia carnem eius, non animam inimici edebant, sicut legimus: *Dum adpropinquant super me nocentes, ut edant carnes meas, qui tribulant me inimici mei, ipsi infirmati sunt et ceciderunt.* Ruinam igitur solam facit sibi serpens. Ideo serpenti traditur, qui a serpente elisus est, ut, quem deiecit, hunc erigat et fiat

---

83 sq. *cf.* Esai. 50, 11 **85** *cf. supra l.* **5** **87 sq.** *Prov. 6, 28 (*Sept.*) **91** *cf.* Gen. 19, 32 *sqq.* **95 sq.** *I Tim. 5, 23 **98** *cf.* Ioh. 16, 20 **99 sq.** *cf. supra* 13, 62 *sqq.* **102 sq.** *Ps. 26, 2

---

83 eam ergo *Θ* **84** ignem *Ba.c. ΘAOP, Ra.c.* quam *ΓΔL* vobis *om. ΓPVRS*𝔞 **85** conburet *Γ*𝔞 **87** ambulavit *BΘO, La.c. PVRS* ignis carbones *Σ > D* **88** conburetur *V* **89** nutritur et *Δ* **90** inflammatur *M*𝔪 **92** habundantiam *ΓΔLP* **93** ubi enim *ΓΔPO*𝔞𝔪 **94** et *om. Γ*𝔞 **95** monet *Cp.c.* (*ex* monetur) timotheus his verbis *H*𝔞 **96** tradit ('*leitet weiter*')] trahit *ΔP*𝔪 **97** frigere *C* refrigerat *ΓP*𝔞 refrigeret *V* animam tuam *HX*𝔞 **100** devoretur *Σ* **102** appropiant *LX* **104** fecit *VPp.c.Δ* **105** quia serpens *M*

ruina serpentis hominis resurrectio. Satanan autem corporalis huius contritionis et carnalis auctorem debilitatis scriptura ostendit Paulo dicente: *Datus est mihi stimulus carnis meae angelus satanae, ut me colaphizet, ut non extollar.* Sic ergo curare Paulus didicit, quemadmodum ipse sanatus est.

15, 78. Bonus itaque doctor, dum promittit alterum de duobus, utrumque donavit. Venit *in virga*, quia a communione sacra convictum removit — et bene dicitur tradi satanae, qui separatur a Christi corpore —, venit etiam *in caritate spirituque mansuetudinis*, vel quia sic tradidit, ut spiritum eius salvum faceret, vel quia eum, quem ante sequestraverat, postea sacramentis reddidit. **79.** Nam et sequestrari oportet graviter lapsum, ne *modicum fermentum totam massam* conrumpat, et expurgandum est vetus fermentum, vel in singulis vetus homo, hoc est exterior homo cum actibus suis, vel in populo inveteratus peccatis vitiisque concretus. Et bene dixit expurgandum, non proiciendum; quod enim expurgatur, non totum iudicatur inutile — ideo enim purgatur, ut utile ab inutili separetur —, quod autem proicitur, nihil in se utile habere creditur. **80.** Iam tunc igitur apostolus reddendum sacramentis iudicavit caelestibus, si purgari se ipse vellet. Et bene ait *expurgate*; velut operibus enim quibusdam

---

109 sq. *II Cor. 12, 7

15. 1 sqq. *cf. supra* 13, 59 I Cor. 4, 21 **8** *cf.* II Cor. 2, 6—10 I Cor. 5, 6 Gal. 5, 9 **9** *cf.* I Cor. 5, 7 **10** *cf.* Col. 3, 9 **17** I Cor. 5, 7

---

106 sathan *Om1M* satan *Vp.r.* (an *eras.*), *RS* sathanam *L* satanam *m* **109** ut *pr.*] qui *Dm* colaphiet *Ba.c.m3* **110** ergo *om. A* enim *Γα*

15. 2 venit *om. VRa.c.* quia] qui *E*, *Lp.r.* quae *V* quem *R* **5** sic *om. PVRS* **9** expurgandus *VRSO* fermentum — **10** homo *pr. om. VRSO* **11** peccatis vitiisque concretus *om. VRSO* et *om. Γα* **13** ideo] deo *Γ* **14** inutile *BPa.c.Θ*, *Oa.c.m2* **14 sq.** in se *om. ΓΔα* **15 sq.** addendum *Γα* **17** velit *Θ* enim *om. POΛ* eũ *post* quibusdam (*2 litt. eras.*) *V*, *P*

totius populi purgatur, et plebis lacrimis abluitur, qui orationibus et fletibus plebis redimitur a peccato et in homine mundatur interiore. Donavit enim Christus ecclesiae suae, ut unum per omnes redimeret, quae domini Iesu meruit adventu, ut per unum omnes redimerentur.

81. Hic sensus Pauli est, quem verba obscuriorem faciunt. Consideremus ipsum apostoli sermonem: *Expurgate*, inquit, *vetus fermentum, ut sitis nova consparsio, sicut estis azymi*, sive quod tota ecclesia suscipit onus peccatoris, cui conpatiendum et fletu et oratione et dolore est, et quasi fermento eius se totam conspergat, ut per universos ea, quae superflua sunt in aliquo paenitentiam agente, virilis misericordiae et conpassionis velut conlativa quadam admixtione purgentur, sive, ut illa mulier evangelica docet, quae typum praetendit ecclesiae, eo quod fermentum abscondat in farina sua, donec fermentetur totum, ut mundum omne sumatur. **82.** Docuit me dominus in evangelio, quod sit fermentum, dicens: *Non intellegitis, quia non de pane dixi: 'Adtendite a fermento pharisaeorum et sadducaeorum'? Tunc*, inquit, *intellexerunt, quia non dixit* a panibus, *sed a doctrina pharisaeorum et sadducaeorum adtendere sibi*. Hoc ergo fermentum, hoc est doctrinam pharisaeorum et disputationem sadducaeorum abscondit ecclesia in farina sua, cum litteram legis duriorem spiritali interpraetatione mollivit, et velut mola quadam suae disputationis

---

22 *cf.* Rom. 5, 18 *sq.* **24 sq.** I Cor. 5, 7 **31—33** *cf.* Luc. 13, 21 **34—36** *Matth. 16, 11 **36—38** *cf.* Matth. 16, 12 **38 sqq.** *fortasse ex Origene*

---

21 adventum $\Sigma > Bp.c.L\Gamma P\mathfrak{a}\mathfrak{m}$ **26** suscipiat $\Gamma\Delta P\mathfrak{a}\mathfrak{m}$ **28** totum conspargat *V*, *Ra.c.m2* (conspergat) **29** sunt] *add.* mali *M* patientiam $B\Theta A$, *La.c.* agentem *V*, *Ra.r.* viritim *s.* virilis *Dm1* viritim *Erasmus* **30** et] ut *C* aut $H\mathfrak{a}\mathfrak{m}$ **34** quid $TO\Gamma P\Delta > M\mathfrak{a}\mathfrak{m}$ **37** a *pr.*] de Δ doctrinis Δ et — **39** pharisaeorum *om. O* **38** attenderent $\Gamma\Delta PO\mathfrak{a}\mathfrak{m}$ ab hoc ergo fermento ΔP a doctrina *VPM* doctrina *RSC* **39** disputatione $C\Delta P$ **41** molam ΘO mala *VPa.c.* quandam $BLa.c.\Theta O$

infregit, proferens velut de folliculis litterarum mysteriorum interna secreta et resurrectionis fidem adstruens, qua dei misericordia praedicatur, qua reparari vita creditur mortuorum. **83.** Non absurda autem videtur ad hunc locum adsumptio conparationis huius, siquidem regnum caelorum est peccatoris redemptio. Et ideo farina ecclesiae conspergamur omnes boni et mali, ut simus omnes nova conspersio. Ne quis autem vereretur, ne fermenti vitiosioris admixtio massam decoloraret, ideo dixit: '*ut sitis nova consparsio, sicut estis azymi*'. Hoc est: tales conspersio vos reddet, qualis erat innocentiae vestrae pura sinceritas. Ita si misereamur, non fuscamur peccato alieno, sed redemptionem eius adquirimus nostrae gratiae, ut, qualis erat puritas, perseveret. Et ideo addidit: *Etenim pascha nostrum immolatus est Christus.* Hoc est: passio domini omnibus profuit et peccatoribus donavit redemptionem, quos flagitii paenituit admissi.

84. *Itaque epulemur* bonum cibum paenitentiam gerentes, laeti redemptione; nullus enim cibus est benivolentia et pietate dulcior. Epulis nostris atque laetitiae nulla de peccatore servato invidia admisceatur, ne se ipse a domo patris quem-

---

50 sq. I Cor. 5, 7 **55** I Cor. 5, 7 **58** *cf.* I Cor. 5, 8 **61 sq.** *cf.* Luc. 15, 25—32 ELuc. VII 236 (*p.* 387, 16—18 *Sch.*)

---

42 velud *H* ut *VRS* **43** qua] quia *EPVM*, *Ra.r.* **44** misericordiam *C* qua] quia *BΘΔP* reparata *L* **47** peccatorum *PM* remissio *P* conspargamur *VPa.c.M* conspergamus *D* **48** boni — omnes *om. RS* in nova conspersione *H*𝔞 consparsio *Vp.c.m2 Pa.c.Mm1Om1* conspaersio *Pp.c.Om2* conspaersione *C* ne *om.* *Γ*𝔞 (*cf.* conspersione) **49** autem non 𝔞 **50** consparsio *BOV*, *Pa.c.Ma.c.m2X* conspaersio *Pp.c.* conspersio *cet.* 𝔞m **51** talis *Ba.c.m3A*, *LPa.c.Γ* consparsio *Cp.c.* (*ex* conspaersio), *O* conspaersio *P* reddat *ΘAH*𝔞, *Vm2Rp.c.* reddit *O* **52** ita *exp. B* ista *TD* mereamur *Θ* miseremur *A* **53** redemptione *Δ* **54** nostri gratiam *Δ* nostrae gratiam *P* ut *om.* *Σ*>*O*, (*add. Bm3*) **55** phasca *B* **56** profuit et peccatoribus *Bm2s.l.* **57** amissi *V* commissi *L* **59** redemptionem *ΘVRS* benivolentiae *PM* pietatis *VPp.c.* (*ex* pietates), *M*, *Ra.r.* (s *eras.*) **61** servatore (*s. l.* seuo) *R*

admodum expositus in evangelio invidus ille frater excludat, qui fratrem receptum doluit, quem in perpetuum gaudebat exclusum. **85.** Cuius vos similes esse, Novatiani, non potestis negare, qui ideo, ut dicitis, in ecclesiam non convenitis, quia per paenitentiam tributa spes fuerat his, qui lapsi sunt, revertendi. Sed hoc praetentum est specie. Ceterum episcopatus amissi dolore succensus Novatianus schisma conposuit. **86.** Sed non intellegitis, quia de vobis quoque prophetavit apostolus et vobis dicit: *Et vos inflati estis et non magis luctum habuistis, ut tollatur de medio vestrum, qui hoc opus fecit?* Utique tunc penitus tollitur, cum aboletur peccatum eius; non enim excludendum ab ecclesia dicit apostolus, qui suadet esse purgandum.

16, 87. Cum igitur apostolus peccatum remiserit, qua vos auctoritate dimittendum negatis? Quis reverentior Christi, Novatianus an Paulus? Sed noverat Paulus dominum misericordem, noverat dominum Iesum severitate magis discipulorum offensum quam misericordia. **88.** Denique Iacobum et Iohannem dicentes, quod ignem de caelo peterent, qui consumeret eos, qui dominum recipere nolebant, confutavit Iesus dicens: *Nescitis, cuius spiritus estis; filius enim hominis non venit animas hominum perdere, sed salvas facere.* Et illis quidem dixit: 'Nescitis, cuius spiritus estis', quia ipsius erant spiritus. Vobis autem dicit: 'Non estis spiritus mei, qui meam clementiam non tenetis, qui meam refutatis miseri-

---

67 sq. *cf. supra* I 7, 33 **70 sq.** I Cor. 5, 2
16. 6 sqq. Luc. 9, 52—56 **9 sq.** *Luc. 9, 55 *sq.*

---

63 fratre recepto *Δ* in *om. V* gaudebant *C* **64** nos *M* similes non *Rm1s.l.* **65** negare] scribere *MR* ecclesia *VM* **67** praetendum *Cp.c.Hm1* petendum *V* praetendendum *Hm2* praetentum est] praetenditis *ΘM* **67 sq.** episcopatus *om. VR* **68** ammissi *Δ* scisma *ΣΓΔ*a **71** vestri *LX*

16. 3 novati**us *Lp.r.* (an *eras.*) **7** eos *om. P* **8** enim] autem *Θ*, *om. A* **10** quia] qui *OMER*, *PDp.r.*

cordiam, qui excluditis paenitentiam, quam ego per apostolos meos praedicari volui in nomine meo.' **89.** Frustra enim dicitis vos praedicare paenitentiam, qui tollitis 'fructum paenitentiae'. Homines enim ad aliquod studium aut praemiis aut fructibus incitantur, omne autem studium torpescit dilatione. Et ideo dominus, ut praesentium fructu cumularetur devotio discipulorum, dixit, quoniam, qui dimisisset omnia sua et dominum secutus esset, *septies tantum* reciperet et hic et in futurum. Prius 'hic' promisit, ut fastidia dilationis auferret, addidit 'et in futurum', ut hic disceres credere in futurum quoque solvenda tibi praemia. Remuneratio igitur praesentium testimonium futurorum est. **90.** Si quis igitur occulta crimina habens propter Christum tamen studiose paenitentiam egerit, quomodo istic recipit, si ei communio non refunditur? Volo veniam reus speret, petat eam lacrimis, petat gemitibus, petat populi totius fletibus, ut ignoscatur ei, obsecret. Et cum secundo et tertio fuerit dilata eius communio, credat remissius se supplicasse, fletus augeat, miserabilior postea revertatur, teneat pedes brachiis, osculetur osculis, lavet fletibus nec dimittat, ut de ipso dicat Iesus: *Remissa sunt peccata eius multa, quoniam dilexit multum.* **91.** Cognovi quosdam in paenitentia sulcasse vultum lacrimis, exarasse continuis fletibus genas, stravisse corpus suum calcandum

---

13 sq. *cf.* Luc. 24, 47 **15 sq.** *cf.* Luc. 3, 8 **18 sqq.** *cf.* Matth. 19, 29 *cum* Eccli. 35, 13 **32 sq.** *Luc. 7, 47

---

13 ergo *Ba.c.* **14** praedicare *A* **16** enim *om. VR* **17** utantur *E* **18** fructum *T, Va.c.* **20** deum *ΓOα* septies] centies *ΔO, Pm3* (*s.* septies) recipiet *CX* et *alt. om. ΔPO* **21** futuram (a *ex* u) *Pp.c.m3, qua add. s.l.* vitam aeternam futuro vitam aeternam *VMO* futuro *R* **22** futuro *Δ* ut — **23** futurum *om. Pa.c.m3* **23** futuro *ΔPm3* **24** testimonium] spes *Δ, Pm3* (*s.* testimonium *quod exp.*) testimonium vel spes *O* est futurorum *Δ* **26** iste *L* isto *V* ista *L in mg.*, m **27** eam in *Δ* **28** ei *om. ΓVP, Ma.c.m2Rαm* **30** se *om. Va.c.m2 Pa.c.m3 eras. R* **31** brachiis] *add.* orans *P* **32** dicat] *add.* dominus αm **34** fucasse *V* **35** genas] ał ianuas *Vs.l.m2*

omnibus, ieiuno ore semper et pallido mortis speciem spiranti in corpore praetulisse.

17, 92. Quid expectamus, ut mortui mereantur veniam, qui mortem sibi intulerunt, cum viverent? *Satis est*, inquit, *ei, qui talis est, obiurgatio haec, quae fit a pluribus, ita ut e contrario magis donetis et consolemini, ne forte abundantiore tristitia absorbeatur.* Si satis est ad condemnationem 'obiurgatio, quae fit a pluribus', satis est quoque ad remissionem peccati obsecratio, 'quae fit a pluribus'. Moralis magister et nostrae fragilitatis conscius et pietatis divinae interpres vult donari peccatum, vult consolationem adhiberi, ne tristitia paenitentem taedio longae dilationis absorbeat. **93.** Ideo ergo donavit apostolus, nec solum donavit, sed etiam confirmari in eum caritatem voluit. Qui carus est, non habet duritiam, sed mansuetudinem. Nec solum donavit ipse, sed voluit etiam omnes donare et se propter alios donasse dixit, ne multi propter unum diutius contristarentur: *Si cui*, inquit, *donastis, et ego; nam et ego propter vos in persona Christi, ut non circumveniamur a satana; nec enim versutias eius ignoramus.* Recte potest serpentem cavere, qui eius potest versutias non ignorare, quae multae ad nocendum sunt. Vult semper nocere, semper circumvenire, ut mortem inferat. Sed debemus cavere, ne remedium nostrum fiat eius triumphus; circumvenimur enim ab eo, si per nimiam tristitiam pereat,

---

17. 2—5 *II Cor. 2, 6. 7 **15—18** *II Cor. 2, 10. 11

---

36 ieiuni* (o *eras.*) *H* spirantis *V*, *Pa.r.*

17. 1 qui *C* spectamus *V*, *Ra.c.*, desperamus *Mi.r.* **2** inquit est *VM* **3** qui *om. VR* est *om. VR* haec *om. P* **4** cosulemini *B* habundantiore *ΓPM* abundantiori *AL* **5** si *om. V*, *Pa.c.m3* est *post* condemnationem *HM*𝔞m *om. C* **6** missionem *Pm1* iussionem *Pm2* **7** peccatorum *P* **11** donavit] ignovit *Δ* apostolis *R* apostolos *Pa.c.* **12** eo *OLΔ* **13** nec] non 𝔞 **16** donatis *Θ* nam et ego *om. OVRP* **17** nec] non *ΘL* **20** nocere semper *om. PVR* **22** tristitiam] obstinationem *P*

qui potest liberari per indulgentiam. **94.** Et ut sciremus, quia de baptizato dicit, addidit: *Scripsi vobis in epistula, ne commisceamini fornicariis, non utique fornicariis huius mundi.* Et infra subiunxit: *Nunc autem scripsi vobis non commisceri, si quis frater nominatur fornicator aut avarus aut idolis serviens.* Quos simul subiunxit ad poenam, simul voluit etiam ad veniam pertinere. 'Si quis autem talis est, inquit, cum hoc nec cibum sumas'. Quam severus pertinacibus, quam indulgens rogantibus! Adversum illos Christi armatur iniuria, his Christi invocatio suffragatur.

95. Ac ne quis forte eo moveatur, quia scriptum est: *Tradidi huiusmodi hominem satanae in interitum carnis*, et dicat: 'Quomodo potuit ad veniam pertinere, cuius omnis interierit caro, cum manifestum sit in utroque redemptum hominem in utroque salvari, neque animam sine carne neque carnem sine anima, cum sibi sint gestorum operumque consortes copulatae, sine consortio vel poenae esse vel praemii?' — is sibi responsum hoc habeat, quod interitus non consummatam absumptionem carnis significet, sed castigationem. Sicut enim mortuus peccato deo vivit, ita inlecebrae carnis intereunt et cupiditatibus suis moritur caro, ut castitati ceterisque

24—26 I Cor. 5, 9. 10 **26—28** I Cor. 5, 11 **29 sq.** *cf.* I Cor. 5, 11 **33 sq.** I Cor. 5, 5 **41 sq.** *cf.* Rom. 6, 10

27 avarus] *add.* aut inmundus *M* **28** iunxit *VP* **30** sumamus *V* severus] adversus *V* seuus *M* **31** adversus *MR* **32** invocatione *Pm3MR* **33** at *EDPMm* fortasse *VP* eo moveatur] commoveatur *ΔP* movetur *C* **33 sq.** tradi *AOLa* **35** poterit *ΔO* interiit *LXDm1* interierat *Pa.c.Mm* **36** redemptum — **37** utroque *om.* *Σ > O* **38** operumque *BΘ, La.r.VPp.c.* orarumque *Va.c.* operarumque *Pa.c.* omniumque *M* hominumque *R* operum *ΓAOm1Lp.r.* uel hominumque *add.* *Om2* (que *exp.*) consortiis *PYam* **39** siue *TE* praemiis *BΘ, La.r.PV* **40** is *om.* *BΘ, Lp.r.Λ,* his *VP* hoc *om.* *VP* interitus (it *s. l.*) *C* interius *H* **41** adsumptionem *BΘO, La.r.PΛ* **42** mortuus est *V* inlecebra *CHa* interit *Ha* **43** castitati] castigatione *ΘM* castigationibus (onibus *s. l.*) *H*

bonis operibus revivescat. **96.** Et quod aptius exemplum quam de matre sumamus? Namque ipsa de qua adsumpti sumus terra, intermisso excercitio cultuque videtur deserta, et aut vinetis, quibus consitus est ager, aut oleis moritur, sucum tamen proprium velut quandam sui animam non amittit. Denique repetita cultione et creditis seminibus, quibus habilis aestimatur, feracior adsurgit fructibus. Non ergo alienum, si etiam nostra caro interire sic dicitur, ut repressa magis quam absumpta credatur.

Liber secundus

1, 1. Etsi non pauca, quae ad cohortationem paenitentiae proficiant, scripta sint libro superiore, tamen, cum adici possint conplura, ne velut semesas verborum nostrorum epulas reliquisse videamur, inceptum persequamur convivium.

45—50 *cf.* Verg. Georg. I 82 *sq.* ExcF. II 61
II, 1. 3 *cf.* Verg. Aen. III 244

---

47 et] *add.* ut $\Sigma > O$ constitutus *Va.c.m2* **48** vel *C*, *Pa.c.m3* quaedam *VPm1* **48 sq.** ammittit *Δ* **49** repetit a cultione *C* repetitur a cultione *Ha* repetitus hac ultione *X* quibus *bis Ba.c.*, *om. R* **49 sq.** quibus habilis *om. V* **50** abilis *C*, inanis *Pa.c.m3* animatur *V* ferocior *Va.c.* **51** sic *post* si *ΔO* **52** adsumpta *BOVPCM*, *Ra.c.* DE PENITENTIA EXPLICIT LIBER PRIMUS. INC. SECUNDUS FILICITER. *B*, (*om.* feliciter) *TD*, (*om.* feliciter *et* de penitentia *tr. post* .I.) *A* EXPLICIT DE PAENT LIB PRIMO. INCIPIT LIBER SECUNDUS DE PENIT. *C* DE PENITENTIA LIB .I. EXPLICIT. INCIPIT .II. ADVERSUM NOVATIANUM *V* explicit liber primus. incipit secundus de paenitentia *MO* explicit liber .I. incipit liber secundus sancti ambrosii episcopi *E* finit de penitentia liber primus. incipit secundus *L* explicit liber primus. incipit liber secundus *PRS*, (*om.* liber *alt.*) *H* (*similiter Y*) INCIPIT LIBER .II. SCI AMBROSII DE POENITENTIA *X*

II, 1. 1 hortationem *Δ* **2** proficiunt *L* sint] *add.* in *PΔm* sunt *HX*, *Pm3 s. l.* (*om. Pm1*) superiori *L* **3** compluria *CXPV*, *Ra.c.* quam plura *A* veluti *H* semeshas *Bp.c.* (h *s. l. add. m3*) semiesas (e *alt. s. l.*) *E* semisas *D* semissas *T* semessas *La.c.Ra.r.*

5 **2.** Agenda est enim paenitentia non solum sollicite, sed etiam mature, ne forte evangelicus ille pater familias, qui arborem ficum plantavit in vinea sua, veniat et quaerens fructum in ea, si non invenerit, dicat cultori vineae: *Succide illam; ut quid etiam terram occupat?* et nisi cultor vineae interveniat 10 dicens: *Domine, remitte illam et hoc anno, usque dum fodiam circa illam et mittam cophinum stercoris*, si quo minus, excidatur ficulnea. **3.** Stercoremus ergo et nos agrum hunc, quem possidemus, et imitemur laboriosos agricolas, quos non pudet fimo pingui satiare terram et inmundo cinere agrum aspergere, 15 ut fructus uberiores colligant. **4.** Et quemadmodum stercoremus, docet apostolus dicens: *Et aestimo omnia stercora, ut Christum lucrifaciam.* Qui *per infamiam et bonam famam* meruit Christo placere. Legerat enim, quod Abraham, dum se stercus et cinerem fatetur, summa humilitate invenit dei 20 gratiam. Legerat, quod Iob in stercore sedens omnia, quae amiserat, recuperavit. Legerat prophetante David, quoniam deus *de terra* suscitat *inopem et de stercore* erigit *pauperem.* **5.** Et nos ergo non erubescamus fateri domino peccata nostra. Pudor est, ut unusquisque crimina sua prodat, sed ille pudor

---

6—12 *cf.* Luc. 13, 6—9 **13 sq.** *cf.* Verg. Georg. I 80 *sq.* **16 sq.** *Phil. 3, 8 **17** *cf.* II Cor. 6, 8 **18 sq.** *cf.* Gen. 18, 27 **20 sq.** *cf.* Hiob 2, 8; 42, 10 *sqq.* **21 sq.** *cf.* Ps. 112, 7

---

5 enim] ergo *V*, *om. P* **7** ficus *PV*, *Ra.c.* fici *Rp.c.M* et *om. Pa.c.m3* **9** ut *om. PV* **10** dimitte *ΘALVM* et *om. VRS* **11** si quo minus (*cf. praef. not. 106*) *Σ* (cominus *Oa.c.*) *M*, sin autem *C*, *om. HXPVRS*𝔞, et si quidem fecerit fructum sin autem 𝔪 (*Vulg.*) excidatur *Γ*, *Pp.c.Vm2*𝔞 excitatur *Pm1Vm1RS* excidetur *cet.* **12** extercoremus *VRS* **14** spargere *Λ*, *Pp.r.* aspargere *Pa.r.* **15** et *om. Λ* **16** doceat *P* et aestimo] existimo *A* estimaui (*post* omnia) *Δ*, *Pp.c.* (*ex* aestimamur) et aestimor *CX* omnia *om. Γ*𝔞 omnia] *add.* ut *Bs.l.m2ΘRs.l.m2* **17** christo *Va.c.Pp.c.D* lucrum faciam *Pp.c.* **18** abraam *V* dum *post* cinerem (**19**) *Δ* **19** fateretur *LPR* invenit] meruit *M* **20** sidens *Ba.c.m3* residens *ΘAL* **21** ammiserat *M* amiserit *Ca.c.* prophetantem *Γ*𝔞 quoniam] quod *ΓΔP* **22** deus *om. A* dñs *M* suscitet *P*

agrum suum arat, spinas tollit perpetuas, sentes amputat, fructus adolet, quos intermortuos esse credebas. Sequere illum, qui bene arando agrum suum fructus quaesivit aeternos: *Maledicimur*, inquit, *et benedicimus, persecutionem patimur et sustinemus, blasphemamur et obsecramus, tamquam purgamenta huius mundi facti sumus*. Si et tu sic araveris, seminabis spiritalia. Ara, ut peccatum auferas, fructum adquiras. Ille aravit, ut persecutoris in se eradicaret adfectum. Quid plus potuit nobis conferre Christus ad studium correctionis, quam ut converteret et daret nobis ex persecutore doctorem?

2, 6. Cum igitur tam evidenti et ipsius apostoli et scriptorum eius exemplo redarguantur, tamen adhuc obniti volunt et auctoritatem aiunt apostolicae sibi suffragari sententiae, allegantes scriptum ad Hebraeos: *Inpossibile est enim hos, qui semel inluminati sunt, et gustaverunt donum caeleste, et participes facti sunt spiritus sancti, et bonum gustaverunt dei verbum virtutesque futuri saeculi, lapsos iterum renovari in paenitentiam, rursum crucifigentes filium dei et ostentatione triumphantes*. **7.** Numquid Paulus adversus factum suum

28—30 I Cor. 4, 12. 13 **30 sq.** *cf.* I Cor. 9, 11
2. 4—9 *Hebr. 6, 4—6

25 arat] stercorat *Δ* spinas *om. Δ* tollit] colit *Δ* (et colit *M*) perpetuo *V* **26** fructum *CPV* adolet *cf. ad I 13, 63* (*l. 50*) quos] quod *PV* inter mortuos **m** *cum codd. multis* in se mortuos (se *i. r.*) *R* in terra mortuos *XY* in te mortuos **a** credebat *ERS* credatis *Ta.c.m2* **29 sq.** purgamentum *L* **30** si] sic *ΘM* tu] *add.* si *ΘM* **31** spiritualia *DY* **32** effectum *VRS* affectuum *L* **34** nobis *om. RS*

2. 1 sq. et ex scriptorum *Γa* **3** auctoritate *PVRS* apostolice *VHΔ* **4** alligantes *B* (*in mg. praeciso* . . gentes, *fortasse* legentes), *TD, Ea.c.Ma.c.m2* allegantis *VP* **5** semel *om.* **Σ** **6** sancti spiritus *M* **6 sq.** verbum dei *Δ* **7** virtutemque *Δ* saeculi et *TDΓV, Pa.c.M***a** lapsum *H* lapsus *TPa.c.* reuocari *ΓΔPL***a** in] per *A* ad *P* **8** rursum *BAOM* rursus *cet.* ostentationem *V* **8 sq.** ostentatione triumphantes] ostentui habentes *Lp.r.m2* **9** factum] actum *V* peccatum *Pa.c.m3*

10 praedicare potuit? Donavit Corinthio peccatum per paenitentiam: quomodo hic potuit sententiam suam ipse repraehendere? Ergo quia non potuit, quod aedificaverat, destruere, non contrarium dixisse eum, sed diversum advertimus. Quod enim contrarium est, se ipsum inpugnat, quod diversum 15 est, distinctam solet habere rationem. Ita autem contrarium non est, ut alterum suffragetur alteri. Etenim quia de remittenda praedicavit paenitentia, debuit et de his, qui iterandum putant baptismum, non silere. Et prius sollicitudinem nobis auferri oportuit, ut sciremus, etiam post baptismum si qui 20 peccarent, donari eis posse peccatum, ne spe veniae destitutos iterandi baptismatis opinio vana perverteret. Deinde iterandum non esse baptisma rationabili disputatione suadendum fuit. **8.** De baptismate autem dictum verba ipsa declarant, quibus significavit inpossibile esse 'lapsos renovari in paeni- 25 tentiam'. Per lavacrum enim renovamur, per quod renascimur, sicut ipse Paulus dicit: *Consepulti enim sumus cum illo per baptismum in mortem, ut, quemadmodum surrexit Christus ex mortuis per gloriam patris, ita et nos in novitate vitae ambulemus.* Et alibi: *Renovamini spiritu mentis vestrae,* 30 *et induite novum hominem, qui secundum deum creatus est.* Et alibi: *Renovabitur sicut aquilae iuventus tua,* quod etiam

---

10 *cf. supra* I 13, 59 *sqq.* I Cor. 4, 21—5, 5 *et* II Cor. 2, 5—11 **24 sq.** *cf.* Hebr. 6, 6 **25** *cf.* Tit. 3, 5 per lavacrum regenerationis **26—30** *Rom. 6, 4 **29—31** *Eph. 4, 23. 24 **31** *Ps. 102, 5

---

10 donare *Pa.c.m3* **11** quomodo — **11 sq.** repraehendere *om. P* quomodo hic] et *V* sententiam] per praedicationem *V* praedicationem *M* **13** eum sed *om. P* **16 sq.** remittendis *Δ, Pp.c.m3* **17** paenitentiam *Δ* his] iis m **19** oportuit] non potuit *O* sentiremus *Δ* **19 sq.** quis peccaret *Δ* qui peccaret *V* **20** ei *ΔPm3* (his *Pm1*) posse *om. PVRS* destitutus *Δ, Ca.c.X* **21** opinione *Pp.c.m3 Mp.c.m2RS* perverteretur *Pp.c.m3Δ* **23** declarent *CHa.c.a* **24** reuocari *V* in] per *A, Lp.r.* **25** nascimur *PVRS* **27** morte *ΓVP, Σ > DL, a* **28** ex] a *Δ* **29** vitae *om. P* **31** aquila *M*

aquila, cum fuerit mortua, ex suis reliquiis renascitur, sicut per baptismatis sacramentum, cum fuerimus peccato mortui, renascimur deo ac reformamur. Unum ergo baptismum docet, sicut alibi: *Una fides, unum*, inquit, *baptisma*. **9.** Illud quoque evidens, quod in eo, qui baptizatur, crucifigitur filius dei, quia non potuit caro nostra abolere peccatum, nisi crucifixa esset in Christo Iesu. Denique habes scriptum, *quia, quicumque baptizati sumus in Christo Iesu, in morte ipsius baptizati sumus*. Et infra: *Si enim conplantati sumus similitudini mortis eius, simul et resurrectionis erimus, scientes, quia vetus homo noster simul confixus est cruci*. Et ad Colosenses ait: *Consepulti ei in baptismo, in quo et consurrexistis*. Quod ideo scriptum est, ut credamus, quia ipse crucifigitur in nobis, ut per illum peccata nostra mundentur, ut ipse chirographum nostrum adfigat cruci, qui solus potest donare delicta. Ipse in nobis principatus et potestates triumphat, quoniam de ipso scriptum est: *Principatus et potestates ostentavit triumphans eos in semetipso*. **10.** Ergo quod ait in hac epistula, quae scribitur ad Hebraeos: 'Inpossibile est lapsos renovari in paenitentiam rursus crucifigentes filium dei et

32 aquila . . renascens *cf.* ExcF. II 59 **35** Eph. 4, 5 **39 sq.** Rom. 6, 3 **40—42** *Rom. 6, 5. 6 **43** *Col. 2, 12 **46** *cf.* Col. 2, 14 **48 sq.** *Col. 2, 15 **50—52** *cf. supra* II 2, 6 Hebr. 6, 4—6

32 cum] quae *VRS* renascatur *Γ*a sic *Λ* significat quia (*corr. ex* sicut) *Bm3* **34** ergo] enim *Λ* baptisma m **38** habes scriptum] scriptum est *ΓΔPam* **39** quia *om. DM* in Christo — **40** sumus *pr. om. ERS* iesu *om. VP* mortem m **40** ipsius — sumus *pr. om. V* sumus *alt. om. M* **41** simul] sed *P* **42** confixus] crucifixus *ELΔ* cruci *eras. L, exp. M* **42 sq.** colosensis *B* colosenses *vel* cholosenses *cet.* **43** ei] enim estis cum illo *M* ei *om. LRS* per baptismum *V*, (um *ex* o) *P* in quo et consurrexistis *om. RS* conresurrexistis *EHX* resurrexistis *L* **44** quia *om. C* **46** adfigat cruci] crucifigat *M* **47** delicta] peccata *L* triumphet *ΓARSa* triumphat — **48** potestates *om. PVM* **48** quoniam] qui *T* **50** esse *TΓΔPam* **51** paenitentiam ac *Γa* rursus *om. VRS*

ostentatione triumphantes', eo spectat, ut de baptismo dictum credamus, in quo crucifigimus filium dei in nobis, ut per illum nobis mundus crucifigatur, qui quadam triumphamus specie, dum similitudinem mortis eius adsumimus, qui *principatus et potestates* in sua cruce *ostentavit* ac triumphavit, ut in mortis eius similitudinem nos quoque de principatibus, quorum iugum deponimus, triumphemus. Semel autem crucifixus est Christus, semel 'peccato mortuus', et ideo unum, non plura baptismata. **11.** Quid quod et supra doctrinam baptismorum praemisit? Et quia multa erant baptismata in lege, merito repraehendit illos, qui perfecta dimittant, principia verbi requirant. Docet nos scire oportere destructa esse universa legis baptismata, unum baptisma esse in ecclesiae sacramentis. Hortatur autem nos, ut relinquentes initium verbi ad perfectum tendamus: *Et hoc faciemus*, inquit, *si quidem permiserit deus*. Non potest enim sine favore dei aliquis esse perfectus.

12. Possem quidem etiam illud dicere ei, qui hoc de paenitentia dictum putat, quia, quae inpossibilia sunt homini, possibilia sunt apud deum, et potens est deus, quando vult, donare nobis peccata, etiam quae putamus non posse concedi, et ideo quod nobis inpossibile inpetratu videtur, deo

---

53 sq. *cf.* Gal. 6, 14 **55 sq.** *cf.* Col. 2, 15 **59** *cf.* Rom. 6, 10 unum baptisma *cf.* Eph. 4, 5 **60** *cf.* Hebr. 6, 1. 2 **61 sqq.** *cf.* Hebr. 5, 12—6, 1 **66 sq.** Hebr. 6, 3 **69 sq.** *cf.* Matth. 19, 26

---

52 ostentationi *La.c.* | habentes *s.* triumphantes *L* eos *BΘOR*, *PLa.c.* **54** qui] quia *Ha* **55** mortis *om. LM* eiusdem *Λ* **56** sustentavit *VRS* ut *om. PVRS* ac *Pm2 s.l.* **57** similitudine *ΓRa* **58 sq.** est christus *om. P* **59** mortuus est *VP* **60** quid] qui *TERS* et *om. ΔP* **61** et *om. L* **62** dimittunt *TELΛ* dimittant et *ΓΔPDa* principium *ΔP* principalia *X* **63** requirunt *ΘΔL* defuncta *T* **64** baptisma] baptismum *Δ* ecclesia (sacramentis *om.*) *ΓΔPa* **67** pavore *M* **68** possum *ED* possim *A* possumus *M* posset *RS* eis *PV*, *Ha.r.* hoc *om. RS* **69** dictum *om. P* putant *PV* **69 sq.** apud homines *ΔPm* **70** possibilia — deum *om. Pa.c.m2* **72** quod in *Λ* inpetratu *B* inpetrat *V* imperatu *CPMa.c.* impetratu *cet.*

donare possibile est. Nam et inpossibile videbatur, ut peccatum ablueret aqua. Denique Neman Syrus lepram suam mundari per aquam posse non credidit. Sed quod inpossibile erat, fecit deus esse possibile, qui tantam nobis donavit gratiam. Similiter inpossibile videbatur per paenitentiam peccata dimitti: concessit hoc Christus apostolis suis, quod ab apostolis ad sacerdotum officia transmissum est. Factum est igitur possibile, quod inpossibile aestimabatur. — Sed tamen de baptismo dictum, ne quis iteraret, vera ratione persuadet.

3, 13. Neque enim apostolus contra evidentem Christi doctrinam veniret, qui de peccatore paenitentiam agente conparationem posuit, eo quod 'peregre profectus' acceptam a patre omnem substantiam devoraverit vivendo luxuriose, et postea panes patris desideraverit, cum vesceretur siliquis, et meruerit stolam, anulum, calciamentum, immolationem quoque vituli, quae speciem habet passionis dominicae, per quam caeleste sacramentum nobis donatum est. **14.** Bene dicitur, quia *peregre profectus est*, ut qui erat a sacris altaribus separatus; hoc est enim ab Hierusalem illa, quae in caelo est, civico quodam et domestico sanctorum separari domicilio.

74—76 *cf.* IV Reg. 5, 10—14 (Sacr. I 5, 13—15 Myst. 3, 16) **78 sq.** *cf.* I 2, 6 Ioh. 20, 22 *sq.*

3. 2 sqq. *cf.* Luc. 15, 11—24 **9** Luc. 15, 13 **9 sq.** *cf.* ELuc. VII 213 (*p.* 378, 7 *sq. Sch.*) **10** *cf.* Gal. 4, 26 ELuc. VII 226. 214 (*p.* 384, 1 *sq. et p.* 378, 15 *Sch.*) **11** *cf.* Eph. 2, 19

---

73 esse *V* **74** neman *BV*, *TCEa.c.* neeman *RS* naaman *cet.* **75** posse *om. VRS* **76** possibile esse *VHLa* **78** concessit tamen *Pm2* **80** aestimabatur] videbatur *ΓΔPOam* **81** baptisma *BT*, *EDa.c.O* veram rationem *V* vera ratio *Dp.c.Cp.r.*

3. 2 agente] habente *ΓV*, *Ra.c.* faciente *Ts.l.m2* **3** composuit *V* accepta *BΘ* **4** devoraverat *Va.c.m2* luxoriose *BE*, *TPa.c.* **5** et *om. P* panem *ΓΔPOam* **6** meruit *ΓΔPam* immolatione *V* **8** datum est *C* donatur *ΔPm* **9** profectus est peregre *Δ* ut *om. ΓΔPam* a *om. Σ* **10** enim *om. M* **11** quodam civico *H* civico] et uico *B* civitas *Δ*, *La.c.* quadam *Ba.c.m3*

Unde et apostolus ait: *Ergo iam non estis advenae atque peregrini, sed estis cives sanctorum et domestici dei.* **15.** *Et consumpsit*, inquit, *substantiam suam.* Merito 'consumpsit' eam, cuius fides in operibus claudicabat. *Fides* est enim *eorum, quae sperantur, substantia, rerum argumentum non parentium.* Et bona 'substantia' fides, in qua spei est nostrae patrimonium. **16.** Nec mirum, si fame peribat, qui divino alimento egebat, cuius desiderio conpulsus *surgam*, inquit, *et ibo ad patrem meum et dicam illi: 'Pater, peccavi in caelum et coram te.'* Nonne advertitis id evidenter nobis expositum, quod emerendi gratia sacramenti ad precandum inpellimur, et hoc auferre vultis, propter quod agitur paenitentia? Tolle gubernatori perveniendi spem, et in mediis fluctibus incertus errabit. Tolle luctatori coronam, lentus iacebit in stadio. Tolle piscatori captionis efficaciam, desinit iactare retia. Quomodo ergo potest, qui famem patitur animae suae, studiosius deum precari, si sacram desperet alimoniam? **17.** 'Peccavi', inquit, 'in caelum et coram te.' Fatetur utique peccatum ad mortem, ne quem vos agentem cuiuslibet criminis paenitentiam iure excludi putaretis, quando is, qui 'in caelum' peccavit vel in regnum caeleste vel in animam suam, quod est peccatum ad mortem, et peccavit coram deo, cui soli

13 sq. *Eph. 2, 19 **14 sq.** Luc. 15, 13 **15—17** *Hebr. 11, 1 **18** *cf.* Luc. 15, 17 **19—21** *Luc. 15, 18 **23 sq.** *cf.* Cypr. ep. 52, 28 *sq.* **29** Luc. 15, 21

12 et *om.* *Δ* **13** estis *om.* *ΓΔPam* **15** in] sine *VP* est *post* substantia **(16)** m *om.* *Γa* **16** earum *ALM* rerum *om.* *VRS* **17** parentum *Va.c.ΘORS* apparentium *Bp.c.m3AHMam* **18** periebat *Bp.c.m3RS* **20** illi] ei *L* peccavi pater *M* **21** advertistis *PHVRSa* ut advertistis *C* **22** emerendi] *cf. praef. not. 106*; merendi *Γa* admerendi *M* demerendi *L* gratiam *ΔPO* praedicandum *P* **23** offerre *RS* agitur] dicitur *Λ* **25** luctanti (t *alt. ex* d *m1*) *Pa.c. man. post.* **26** capiendi *ΓΔPam* pescationis *L* efficientiam *RS* desinet *ΘΛ* **28** studiosus *TDOΛ* deprecari *M* **32** regno caelesti *V* anima sua *CX* **33** ad mortem — **34** tibi soli *om.* *RS* peccavit] peccavi inquit (coram — **34** peccavi *om.*) *M*

dicitur: *Tibi soli peccavi et malum coram te feci*, **18.** tam cito veniam meretur, ut venienti et 'adhuc longe' posito occurrat pater et 'osculum' tribuat, quod insigne est sacrae pacis, 'stolam proferri' iubeat, quae vestis est nuptialis, quam si qui non habuerit, a convivio nuptiali excluditur, det 'anulum' in manum eius, quod est fidei pignus et sancti spiritus signaculum, 'calciamenta' deferri praecipiat, — celebraturus enim pascha domini, epulaturus agnum, tectum debet adversus omnes incursus bestiarum spiritalium morsusque serpentis habere vestigium —, 'vitulum' praecipiat occidi, quia *pascha nostrum immolatus est Christus*. Etenim quotienscumque sanguinem domini sumimus, mortem domini adnuntiamus. Sicut ergo semel pro omnibus immolatus est, ita, quotienscumque peccata donantur, corporis eius sacramentum sumimus, ut per sanguinem eius fiat peccatorum remissio. **19.** Ergo evidentissime domini praedicatione mandatum est etiam gravissimi criminis reis, si ex toto corde et manifesta confessione peccati paenitentiam gerant, sacramenti caelestis reformandam gratiam. Unde nihil vobis ad excusationem resedisse certum est.

34 Ps. 50, 6 **35 sqq.** *cf.* Luc. 15, 20—23 ELuc. VII 229 *sqq.* (*p.* 384, 17—386, 6 *Sch.*) **38** *cf.* Matth. 22, 11 *sqq.* **40 sq.** *cf.* Exod. 12, 11 calceamenta habebitis in pedibus **43** *cf.* Luc. 15, 23 **43 sq.** I Cor. 5, 7 **44 sq.** *cf.* I Cor. 11, 26 **46 sq.** *cf.* Hebr. 9, 28 **48** *cf.* Hebr. 9, 22

34 te *om.* *C* **35** meremur *Ca.c.* **36** pater *om.* $\Sigma > O$ et *om.* *P* m **37** iubet *Ba.c.m3* si *om.* *L* **38** quis $\Sigma > Bm1L$, $\Gamma > C$, *ΔPm3* excludetur *V*, *Pp.c.OΔ* dat $\Sigma > EO$ det et *M* **39** manu *DAOLHPΔ* > *MV*, m **40** calciamentum *VPO* calciamenta] *add.* quoque *Bm3 in mg.* praecipit $\Sigma > O$, *M* praecepit *O* **41** tectum *om.* *O* **42** bestiarum] *add.* morsus (morsus spiritalium *in mg.*) *V* morsus (*om.* -que) *H* serpentium *PV* **43** habere] *add.* munitum *Y* praecipit *AO* praecepit *Δ*, *Pp.c.* **49** evidentissimae *B* **50** gravissimis *VRa.r.* **51** egerint (*ex* gerant) *Rp.c.* sacramentis caelestibus *Γ* **52** refundendam *ΓΔPa* m **53** residisse *BX*

4, 20. Perlatum est tamen ad nos etiam illud vos obicere solere, quod dicatis scriptum esse: *Omne peccatum et blasphemia remittetur hominibus, spiritus autem blasphemiae non remittetur hominibus. Et quicumque dixerit verbum contra filium hominis, remittetur ei; qui autem dixerit contra spiritum sanctum, non remittetur ei neque in hoc saeculo neque in futuro.* Quo exemplo omnis adsertio vestra destruitur et resolvitur. Scriptum est enim: 'Omne peccatum et blasphemia remittetur hominibus.' Cur igitur non remittitis? Cur ligatis vincula, quae non solvitis? Cur nodos nectitis, quos non relaxatis? Remittite ceteris, agite de his, quos peccantes in spiritum sanctum evangelica auctoritate in perpetuum adstringi putatis. **21.** Et tamen, quos adstringat, consideremus, repetentes superiora lectionis ipsius, ut evidentius conpraehendamus. Dicebant Iudaei: *Hic non eicit daemonia nisi in Belzebul principe daemoniorum.* Respondit Iesus: *Omne regnum divisum contra se destruetur, et omnis civitas vel domus divisa contra se non stabit; si enim satanas satanan eicit, adversum se divisus est. Quomodo ergo stabit regnum eius? Quod si ego in Belzebul eicio daemonia, filii vestri in quo eiciunt?* **22.** De his utique expressum videmus, qui dominum Iesum in Belzebul eicere daemonia loquebantur, quibus sic respondit dominus, quod satanae hereditas in his esset, qui satanae

---

4. 2—6 *Matth. 12, 31 *sq.* **8** Matth. 12, 31 **15 sq.** *Matth. 12. 24 **16—20** *Matth. 12, 25—27

---

4. 2 quo *M* **3** spiritus — **4** hominibus *om. RS* blasphemia *ΓΘα* **7** quo* *B* quod *Pa.c.* absolvitur *Γαm Pm1M* absorbetur *Pm2RS* absorbeatur *V* (*in mg.*: al solvitur) **9** remittis *VRa.c.D* alligatis m **12** auctoritatem *Ba.c.* **13** quos] quod *MX* **15** iecit *CV* eiecit *Ra.r.* **16** belzebul *Ba.c.m3* belzebub *CPRS* behelzebub *M* beelzebub *cet.* am principem *BPa.c.* **17** div. c. se] in se ipsum divisum *L* destruitur *Ba.c.m3 Pa.c.* desolabitur *L* **18** satanan (sathanan) *codd.* satanam m eiecit *Va.c.* **18 sq.** adversus *AX* **19** ergo *om. P* **20** ego] ergo *HPa.c.* **20** *et* **21 sq.** belzebul] *ut supra l.* **16** **23** dominus] Iesus *AX*

conpararent salvatorem omnium et in regno diaboli constituerent Christi gratiam. Et ut cognosceremus, quia de hac dixit blasphemia, adiunxit: *Progenies viperarum, quomodo potestis bona loqui, cum sitis mali?* Hos ergo, qui haec loquuntur, negat ad veniam pertinere. **23.** Denique Petrus Simoni, qui magicae artis consuetudine depravatus putasset, quod gratiam Christi per inpositionem manus atque infusionem spiritus sancti conpararet pecunia, ait: *Non est tibi pars neque sors in hac fide, quia cor tuum non est rectum apud deum. Paenitentiam itaque age ab hac nequitia tua et precare deum, si forte remittatur tibi recordatio cordis tui; in obligatione enim iniquitatis et amaritudine fellis video te esse.* Vides, quod hunc magica vanitate blasphemantem spiritum sanctum apostolica auctoritate condemnet, et eo magis, quia puram conscientiam fidei non habebat. Et tamen non interclusit ei spem veniae, quem invitavit ad paenitentiam. **24.** Responsum est igitur a domino blasphemiae pharisaeorum, et ideo his potestatis suae gratiam negat — quae in remissione peccatorum est —, qui caelestem eius potestatem diabolico fultam suffragio iudicarent. Eos quoque adserit diabolico uti spiritu, qui separarent ecclesiam domini, ut omnium temporum haereticos et schismaticos conpraehenderet, quibus indulgentiam

---

26 sq. Matth. 12, 34 **28 sqq.** *cf.* Act. 8, 18—23 **31—35** *Act. 8, 21—23

---

24 comparent *ELX* regnum *V* **25** gratiam christi *VRSm* gratiam dei *M* et *om.* *ΔP* **28** veniam] *add.* posse *L* denique] *add.* sanctus *Δ* **29** qui] ui *V* **31** conparet *Ba.c.* **31 sq.** sors neque pars *V* **32** dominum deum *M* dominum *RS* **33** agam (m *graphio add.*) *C* nequitia] malitia (vel stultitia *s. l.*) *V* stultitia *Δ* et precare deum *om. A* dominum *ΓAm* **34** tibi] *add. in mg.* haec *Bm3* haec tibi *L* recordatio] cogitatio *add. in mg. Bm3, AX,* iniquitas *L* obligationem *C* obliuione *M* **36** in spiritum sanctum *Γa* in spiritu sancto *Δm* **37** et *om. Δ* **38** habeat *AE* ei *om. M* **41** remissionem *ΓΔa* (m *eras. R*) **42** fulta *VP* **43** vindicarent (vendicarent) *ΓΔPTOam* diabolo *V* ut spiritum *V, Pa.c.m2* **44** dei *M*

negat, quod omne peccatum circa singulos est, hoc in universos. Soli sunt enim, qui volunt solvere Christi gratiam, qui ecclesiae membra discerpunt, propter quam passus est dominus Iesus spiritusque sanctus datus est nobis. **25.** Denique ut sciatis, quia de dispersoribus dicit, sic habemus scriptum: *Qui non est mecum, contra me est, et qui non colligit mecum, dispergit.* Et ut sciremus de his dictum, statim subiunxit: *Ideo dico vobis: Omne peccatum et blasphemia remittetur hominibus, spiritus autem blasphemiae non remittetur hominibus.* Cum dicit: 'Ideo dico vobis', nonne evidenter hoc prae ceteris a nobis intellegi voluit? Meritoque adiunxit: *Arbor bona bonos fructus facit, mala autem arbor malos fructus facit*; congregatio enim mala bonum facere fructum non potest. Arbor itaque congregatio est, fructus bonae arboris filii ecclesiae sunt.

26. Et ideo revertimini ad ecclesiam, si qui vos separastis impie. Omnibus enim conversis pollicetur veniam, quia scriptum est: *Omnis, quicumque invocaverit nomen domini, salvus erit.* Denique etiam Iudaeorum populus, qui dicebat de domino Iesu: *Daemonium habet*, qui dicebat: *In Belzebul eicit daemonia*, qui crucifixit dominum suum, Petri praedicatione vocatur ad baptismum, ut sceleris tanti merita deponat. — **27.** Sed quid mirum, si salutem negatis aliis, qui

---

51 sq. *Matth. 12, 30 **53—55** *Matth. 12, 31 **57 sq.** *cf.* Matth. 7, 17 12, 33 **63 sq.** *Ioel 2, 32 **65** *cf.* Ioh. 10, 20 **65 sq.** *cf.* Matth. 12, 24 **66 sq.** *cf.* I Cor. 2, 8 Act. 2, 14—38

---

47 enim sunt $\mathfrak{a}$m **48** qui] quia *RS* est] *add.* christus *M*, *post* **(49)** Iesus *RS* **49** spiritusque] qui *Δ* **50** scias *Pa.c.m3* dispersoribus] superioribus *M* dispersioribus *Ea.c.* **52** spargit *P* (*Vulg.*) **53** dico vobis *om. B* et blasphemiae *CX* **54** dimittetur *VRS* spiritu *Ba.c.m2* blasphemia *ΓVRSTa* remittitur *B* **57** fructus bonos *VX* facit fructus *H* **59** boni *BAHX*, *Pa.c.a* bonus *C* **61** qui] quos et *M* **63** omnis enim *D* **64** qui *om.* *Σ* > *TO* **65** habet et *ΔP* belzebul] *ut supra l.* **16** **66** eiecit *V* suum] iesum *ΓEam* **67** merita] crimina *ΔO*

vestram recusatis, licet illi nihil differant, qui a vobis paenitentiam petunt. Arbitror enim, quod etiam Iudas potuisset tanta domini miseratione non excludi a venia, si paenitentiam non apud Iudaeos, sed apud Christum egisset. *Peccavi*, inquit, *quod tradiderim sanguinem iustum*. Responderunt: *Quid ad nos? tu videris*. Quae vox alia vestra est, cum etiam minoris peccati reus vobis factum proprium confitetur? Quid respondetis aliud nisi hoc: *Quid ad nos? tu videris?* Hunc sermonem laqueus sequitur, eo feraliore poena, quo culpa est minor.

28. Sed si isti non convertuntur, vel vos revertimini, qui lapsu vario de innocentiae fideique praecelso fastigio decidistis. 'Bonum dominum' habemus, qui velit donare omnibus, qui te per prophetam vocavit dicens: *Ego sum, ego sum, qui deleo iniquitates tuas, et memor non ero. Tu autem memor esto, et iudicemur.*

5, 29. Referunt tamen quaestionem de verbis apostoli Petri, quia dixit 'ne forte', et putant non confirmasse Petrum, ut agenti paenitentiam peccatum remitteretur. — Sed con-

---

70 sqq. *cf.* ELuc. X 94 (p. 491, 5—9 *Sch.*); *cf. praef.* II 1, 2 not. 87 **72 sq.** *Matth. 27, 4 **74** Matth. 27, 4 **76 sq.** *cf.* Matth. 27, 4. 5 **79—84** *cf. infra* II 6, 40, *ubi repetitur idem locus cum emphasi et amplificatur* **81** *cf.* Ps. 134, 3 **82—84** *Esai. 43, 25 *sq.* (*codd. Sept.*)

5. 2 *cf. supra* II 4, 23 (*l.* **33**) Act. 8, 22 (si forte, *apud Ambrosium i. q.* ne forte; *cf. ind.*: ne *interrogativ.*)

---

69 deferant *ΓΔPα* **70** quod] ut *C* **71** domini tanta *V* tanta dei *Dαm* miseratione domini *L* **75** reos *V*, *Ra.c.* confutetur *Pa.c.* confiteretur *RS* **76** aliud *om. ΔP* **76 sq.** hos sermonum laqueos *VM*, *Ra.c.m2* **77** feralior *Va.c.Pp.r.M* feralior est *Hα* ferocior (oci *s. ras. 3 litt.*) *R* quod *C* **78** maior *Op.c.* (*ex* minor) **79** isti (i *pr. s. l.*) *B* **80** innocentia *Vp.c.* **81** cecidistis *Δ* vult *Δ*, *Pp.c.* (*ex* uellit) **82** ego sum *alt. om. Δ* **83** tuas *om. TMm*

5. 1 verbo *ΓΔα* **2** ne] si *HMα* et *om. AΔ* putent *A* putaent *Ra.c.m2* **3** peccata *Δ* peccatorum *P* remitteret *BAOPXα* remitterent *V* remitterentur *RS* redimeret *M* **3 sq.** consideret *Ba.c.RS*

siderent, de quo loquitur, hoc est de Simone, qui non ex fide
5 crederet, sed dolum cogitaret. Denique et dominus dicenti ei, cuius non plenam sinceritatem videret: *Sequar te*, ait: *Vulpes foveas habent*. Quem ergo dominus ante baptismum prohibuit sequi, quoniam fraudulentum videbat, miraris, si post baptismum praevaricantem non absolvit apostolus, quem in obli-
10 gatione iniquitatis manere pronuntiavit? **30.** Sed hoc illis responsum sit. Ego autem nec Petrum dubitasse dico, nec verbi unius praeiudicio tantam causam strangulandam arbitror. Nam si putant dubitasse Petrum, numquid et deus dubitavit, qui ait ad Hieremiam prophetam: *Sta in atrio domus*
15 *domini et responsum dabis omni Iudae, his, qui veniunt adorare in domo domini, omnia verba, quae constitui tibi respondere illis; noli auferre verbum: forsitan audient et revertentur?* Dicant ergo et deum ignorasse, quid esset futurum. **31.** Sed non ignorantia in eo verbo exprimitur, sed in scripturis divinis
20 frequens huiusmodi consuetudo advertitur, eo quod simplex sit elocutio, si quidem et ad Ezechiel dicit dominus: *Fili hominis, mittam ego te ad domum Israhel, eos, qui me exacer-*

---

6 sq. Matth. 8, 19 *sq.* **14—17** *Hier. 26, 2 *sq.* **21—24** *Ezech. 2, 3—5 (*Sept.*)

---

4 loquitur $\Sigma > O$ loquatur *cet.* **5** crediderit *VM*, *Pp.c.m2* ceciderit *Rp.r.* ei] et *A* **6** cuius] cum *O* plenam] palam *Va.c.m2* puram *Vm2* penam *H* planam *RS* viderit *ΔP* **8** quoniam] quem *O* **8 sq.** si post baptismum *s.l. Bm2* **9 sq.** obligationem *BL* **10** pronuntiat *Γ𝔞* illi *ΔO* **11** sanctum Petrum *Δ* **12** verbo *C* praeiudicio] *add.* ne *s. l. Bm3* transgulandam *A* **13** et *om. Δ* dominus *Δ* **14** atrium *BL* **15** omnibus Iudeis *Δ* iudae de *P* adorare] *add.* in Hierusalem *L* **16** domum *RS* responde *M* **17** forsitam *B* advertentur *V*, *Pp.c.m2Rp.c.* convertentur *M* adverterentur *Ra.c.* avertentur *ΓPm1S𝔞𝔪* **18** dn̄m̄ *𝔞* quid] quod *D* qui *Ra.c.* **19** non *om. C* in *om. ΓΔPO𝔞𝔪* **21** eiechiel *B* ezehiel *VRS* ezechihel *Pa.c.* (1 *s. l. m2*) hiezechiel *O* hezechiel *A* dominus *om. P* **22** strahel *B* israhel *TDP* israel *cet.* ad eos *AOEm2Δ* me *om. CXPm1* **22 sq.** exacerbaverunt me *ΔPm2* me exasperaverunt *L*

baverunt, ipsi et patres eorum usque in hodiernum, et dices ad eos: Haec dicit dominus, si forte audient et terrebuntur. Nesciebat ergo eos posse aut non posse converti? Non ergo semper dubitantis ista est elocutio. **32.** Denique ipsi sapientes saeculi, qui omnem gloriam suam statuunt in expressione verborum, quod Latine 'forte' dicimus, Graece τάχα, non ubique pro dubitatione posuerunt. Aiunt itaque dixisse primum suorum poetam: ἡ τάχα χήρη, quod est *cito vidua ero*, et alibi: τάχα γάρ σε κατακτανέουσιν Ἀχαιοὶ πάντες ἐφορμηθέντες. Non enim dubitaret omnibus simul insurgentibus unum facile ab universis posse prosterni. **33.** Sed nos nostris magis quam alienis utamur. Denique habes in evangelio, quia ipse filius de patre ait, cum misisset servos ad vineam suam et occidissent, dixisse patrem: *Mittam filium meum dilectissimum, forsitan hunc verebuntur.* Et alibi ex sua persona filius ait:

30 Hom. Il. VI 408 **31** Hom. Il. VI 409 *sq.* **36 sq.** *Luc. 20, 13

23 hodiernum diem *Δ* **24** audiant *ΘL* uerebuntur *M* **25** semper *om. Δ* **28** ταχα *om. Σ > O* **29** aiunt *om. Δ* aiunt itaque *om. P* **30** HTAXAXHPH (*litteris uncialibus B, varia litterarum separatione cet.*) *Σ* ταχα χhphi (*om.* ἡ) *VM* ταχαthephi (th *i. r.*) *R* HTAXAXHHPH *C*, *sim. H* Η τάχά χηρά Ηρή *a* ἡ τάχα χήρα ἔσομαι *m* *Erasmus*, (ἡ τάχα χήρη σεῦ ἔσομαι *Hom. Il. VI 408/9*) **31** TAXAΓAPGEKATAKTANEOYCINAXAIOIΠANTECEDOPAHΘENTEC (*litt. uncial.*) *B* TAXA TAPGEK . ataktaNEOYCINAXAIONANTe cedo pheeNTEC *T* taχa TaPGEKΛTΛNEOYCIN (*sic*) ΛXΛIONANTEC EDOPHEENTEC *E* taxa tap gekataktaneoycinax aionante cedopheentec *D* taxasatak taNEOYCI NaXaIO ΠarT ECEdopahΘeNTec *A* *sim. OL* TAXAPCEkATAM̈KTANEOYCINAXAIOI INANTETEΦOPMΘENTET *C*, ταχαρσε κατακτανεου σιναχαιοιν αντετεφορM HΘεντετ *a* *sim. H* (*in quo s. l. haec:* taxarse catactane oysina xaioin antete forme tenteht) taxa . IOIN . ANTECE . ΦORNIΛENTEE *V* taxa iomantece ΘPNEONTET *M* taxa ioi nantece ΦΘPNEDENTIT (*s. l. m. alia* fornedente) *R* taka deka iakta neovcinaxaio antecelopMeΘentet' *P* **32** dubitavit *VP* dubitare *RS* dubitaret in *m* **33** ab *om. BΘ* **34** utimur *ΔCPX* **35** ad] in *V* **36** occidi essent *C* occisi essent *HXa* **37** hunc] ipsum *ΓΔPam* reverebuntur *P*

Neque me scitis neque patrem meum; si enim me sciretis, et patrem meum forsitan sciretis. **34.** Si ergo his verbis usus est Petrus, quibus deus usus est sine praeiudicio scientiae suae, cur non accipimus et Petrum his usum sermonibus sine suae fidei praeiudicio? Neque enim poterat dubitare de Christi munere, qui sibi solvendorum peccatorum dederat potestatem, praesertim cum versutiis haereticorum locum non deberet relinquere, qui ideo volunt spem hominum destituere, ut iterandi baptismatis apud desperantes facilius inducant persuasionem. **35.** Sed apostoli hoc habentes secundum Christi magisterium paenitentiam docuerunt, spoponderunt veniam, culpam relaxaverunt, sicut et David docuit dicens: *Beati, quorum remissae sunt iniquitates et quorum tecta sunt peccata; beatus, cui non inputavit dominus peccatum.* Utrumque enim beatum dixit, et cuius iniquitas remittitur per lavacrum, et cuius peccatum tegitur operibus bonis. Qui enim agit paenitentiam, non solum diluere lacrimis debet peccatum suum, sed etiam emendatioribus factis operire et tegere delicta superiora, ut non ei inputetur peccatum.

36. Ergo tegamus lapsus nostros posterioribus factis, mundemus fletibus, ut audiat nos dominus deus noster ingemiscentes, sicut audivit lacrimantem Ephraem, quemad-

---

38 sq. *Ioh. 8, 19 **43** *cf.* Ioh. 20, 23 (*supra* I 2, 6) **49—51** *Ps. 31, 1. 2

---

38 sciretis me *DM* **40** sanctus Petrus *Δ* deus *om. Pa.c.m2* sententiae *H𝔞* conscientiae *Y* **41** accipiamus *ΓΔPED𝔞*m suae *om. OM* **42** enim *om. Γ𝔞* dubitari *P* **45** destruere *AVP*, (al destituere *Vm2 in mg.*) **47** habentes] debentes *Pa.c.m2* caventes *Y* **48** sponderunt *B* responderunt *C* **49** culpam relaxaverunt *om. RS* relaxarunt *VP* et *om. Δ* docuit david m **51** beatus] *add.* vir *E s.l. m1DOΔ𝔞*m enim *om. V* **54** solum diluere] soluere *A* debet lacrimis *V* **55** emendationibus *Δ* facta *RS* **56** superiora *Ci.r.* ei *om. V* **57** lapsos *BPa.c.* factis] nostris *H* **58 sq.** ingemescentes *Ea.c.TRX* **59** efrem *BV* (*semper*) effrem *cet.* 𝔞 (*semper*) **59 sq.** quemadmodum — **60** ephraem *om. Γ*

modum scriptum est dicente deo: *Audiens audivi Ephraem lamentantem.* Et ipsa verba Ephraem lamentantis expressit dicens: *Castigasti me et castigatus sum, sicut vitulus non sum edoctus.* Vitulus enim ludit et praesepe deserit, et ideo Ephraem 'sicut vitulus non est edoctus', longe positus a praesepio, quia 'praesepe domini' deseruit et Ieroboam secutus vitulos adoravit, quod prophetia futurum per Aaron indicaverat: sic lapsurum populum Iudaeorum. Ideoque agens paenitentiam dicit: *Converte me et convertar, quia tu dominus meus, quia in novissimo captivitatis meae paenitentiam egi, et postquam cognovi, ingemui super dies confusionis et subiectus sum tibi, quia accepi opprobrium et demonstravi te.*

37. Advertimus, quomodo agenda sit paenitentia, quibus sermonibus, quibus fletibus, ut peccati dies 'dies confusionis' appellet; confusio est enim, quando Christus negatur. **38.** Et ideo subiciamus nos deo et non subditi simus peccato et delictorum nostrorum memoriam recensentes tamquam opprobrium erubescamus, non velut quandam gloriam praedicemus, sicut quidam expugnata pudicitia, oppressa iustitia gloriantur. Et tanta fiat conversio, ut, qui deum non agnoscebamus, ipsi eum iam aliis demonstremus, motus autem dominus tali

---

60 sq. *Hier. 38, 18 *(Sept.)* **62 sq.** *Hier. 38, 18 *(Sept.)* **65** praesepe domini *cf.* Esai. 1, 3 **65 sq.** *cf.* III Reg. 12, 28—32 **66** *cf.* Exod. 32, 1—6 **68—71** *Hier. 38, 18 *sq.* *(Sept.)*

---

60 domino *TOΔ* **61** lacrimantem *ΓΔPTL*𝔞m ipse *V* (*om.* verba) lacrimantis *VP* **63** vitulus — **64** edoctus *om. Pa.c.m3* ludens *Pm3* et *pr. om. Δ* praesepia *ΔPm3*m **64** praesepi *DAΓ*𝔞m praesipe *Pa.c.* **65** praesipe *Ba.c.m3* ieroboam *BΓ*m hieroboam *cet.* 𝔞 secutus] *add.* est *Δ* (*exp. R*) **66** per aaron futurum *V* **68** tu es *ΔP*m deus *Δ* dominus deus *DOL*m **69** captivitati *Ba.c.* **71** accipio *Y* **73** ut *om. RS* dies *alt. om. ΓΔ*𝔞 **74** appelletur *V* (?) m christus *om. C* **75** et *pr.*] ut *Γ*𝔞 **76** dilectorum *Ba.c.m3* **77** non *om. PVRS* **78** pudicitia et m oppressã iustitiã (" *fortasse m. post.*) *B* gloriatur *Pp.c.M* **79** conversatio *RS* **80** eum] enim *C* iam *om. Δ* in aliis *Γ* demonstraremus *CX*

conversione nostra respondeat: *A iuventute mea es tu filius dilectus mihi Ephraem ut puer in deliciis, quoniam eo, quod sermones mei in ipso sunt, memoria memor ero eius; propterea festinavi super illum, misericordia miserebor eius, dixit dominus.*
85 **39.** Quam autem misericordiam nobis polliceatur, infra ostendit dicens: *Inebriavi omnem animam sitientem et omnem animam esurientem satiavi; ideo exsurrexi et vidi et somnus meus mihi dulcis est.* Advertimus, quod peccantibus dominus sacramenta promittit sua. Et ideo omnes convertamur ad dominum.

6, 40. Sed si isti non convertuntur, vel vos revertimini, qui lapsu vario de innocentiae fideique praecelso fastigio decidistis. Bonum dominum habemus, qui velit donare omnibus, qui te per prophetam vocavit dicens: *Ego sum, ego sum,*
5 *qui deleo iniquitates tuas, et memor non ero, tu autem memor esto, ut iudicemur.* 'Ego', inquit, 'memor non ero, tu autem memor esto', hoc est: Non revoco illa, quaecumque delicta donavi tibi, velut quadam oblivione tecta sint; 'tu autem memor esto'. 'Ego', inquit, 'memor non ero' propter gratiam,
10 'tu memor esto' propter correctionem, memor esto, ut scias

81—84 *Hier. 38, 19 *sq.* *(Sept.)* **86—88** *Hier. 38, 25 *sq.* *(Sept.)*
6. 1—6 *cf. supra* II 4, 28 **4—6** *Esai. 43, 25 *sq.*

81 conversatione *RS* conversioni nostrae *VP* mea] tua *Y* **81 sq.** tu es dilectus filius mihi *L* esto filius dilectus mihi *RS*, *Pp.c.* esto mihi filius dilectus *V* esto fidelis dilectus mihi *M* dilectus mihi est filius m **82** ephraem] *cf. ad l.* **59** ut *om.* m ex eo quod *VP* (quod *corr. ex* quo *Pm2*) **83** in ipsum *Ba.c.m3* in ipsius *ΘAL* memoria sunt *A* ero *om. L* **84** festinavit *VRS* dicit *Va.c.m2*m **85** pollicetur *M* **86** inebriavi — sitientem *om. VRS* **87** satiavi et *Δ* somnium eius *Pa.c.m2* **89** promittat *ΓΔPO* convertantur *RS* convertimur *Ca.c.*

6. 1 sed *om. Γa* si *Pi.r.* convertimini *RS* **2** qui] quia *Θ*, *La.r.* innocentia *Δ* fatigio *Ba.c.m3* **4** ego sum *alt. om. RS* **6** ut — **7** esto *om. Λ* ut] et *VP* **7** non] num *Y* **7 sq.** donavi tibi delicta *V* **8** sunt *ΔL*, *TCa.c.* **8 sq.** autemmor (*sic*) esto *B* **9** ego] *add.* autem *M*, *add.* a (*exp.*) *P* **10** correptionem *Λ* (*corr. Rm2*) scias tibi *L*

donatum esse peccatum, ne glorieris quasi innocens, ne te iustificando plus ingraves. Sed si vis iustificari, fatere delictum tuum; solvit enim criminum nexus verecunda confessio peccatorum. **41.** Vides, quid a te exigat *deus*, *deus tuus*, ut memor sis eius quam accepisti gratiae, non 'glorieris, *quasi non acceperis*'. Vides, qua remissionis pollicitatione te provocet ad confitendum. Vide, ne reluctando mandatis caelestibus indevotionem Iudaeorum incidas, quibus dicit dominus Iesus: *Cantavimus vobis et non saltastis, lamentavimus et non plorastis.* **42.** Vilis sermo, sed non vile mysterium. Et ideo cavendum, ne qui vulgari quadam sermonis huius deceptus interpretatione putet nobis saltationis lubricae histrionicos motus et scenae deliramenta mandari: haec etiam in adulescentula aetate vitiosa sunt. Sed saltationem eam mandavit, quam saltavit David ante arcam domini. Totum enim decet, quidquid defertur religioni, ut nullum obsequium, quod proficiat ad cultum et observantiam Christi, erubescamus. **43.** Non ergo illa deliciarum comes atque luxuriae saltatio praedicatur, sed qua unusquisque corpus adtollat inpigrum, nec humi pigra iacere membra vel tardis sinat torpere vestigiis. Saltabat

14 *cf.* Ps. 49, 7 **15** *cf.* I Cor. 4, 7 **19** *Luc. 7, 32 **25** *cf.* II Reg. 6, 14. 16. 20—22

12 plus *om. D* graves *V* graveris *Γ* ingraveris *La* **13** verecundia *Ha.r.Da.c.X* **14** deus, deus] dominus deus *Θ* deus *Γ*, *Op.c.m2LV,Rp.r.Pp.c.am* **15** gratiae et *m* non *pr.* — **15 sq.** acceperis *om. PVRS* non *pr.*] ne *L* **16** videmus *M* qua] quia *EDXY* quod a *A* provocat *Δ* **17 sq.** in indevotionem *ΘΓML* indevotationem *V*, *Op.c.* indevocationem *Oa.c.RS* **21** qui] quis *AH*, *Pp.c.m2Δam* **22** pudet *C* lubricae] publice *V* plublicae *R* strionicos *VRS* strionicus *Pa.c.m2* **24** vitio *V* salutationem *C* saltationem — quam *om. VRS* eam *om. Σ* qua *LM* **25** saltavit etiam *VRS* **26** refertur *Γ*, *Pa.c.* obsequium] servicium *L* **28** deliciorum *T* diliciorum *Pa.c.* comes atque] escarumque *VRS* comes escarumque atque *M* praedicatur *om. Σ > O* **29** qua] quia *PVRSX* corpus suum *ΔO* **30** tepore *Pa.c.* torpore *C* saltabit *Pa.c.*

spiritaliter Paulus, cum se pro nobis extenderet, et posteriora obliviscens priora adpetens contenderet ad bravium Christi. Tu quoque, cum ad baptismum venis, manus elevare, pedes, quibus ad aeterna conscendas, velociores habere admoneris. Haec est saltatio fidei socia, gratiae comes. **44.** Hoc est ergo mysterium: 'Cantavimus vobis' novi utique canticum testamenti, 'et non saltastis', hoc est: non elevastis animam ad spiritalem gratiam. 'Lamentavimus et non plorastis', hoc est: non egistis paenitentiam. Et ideo derelictus est Iudaeorum populus, quia nec egit paenitentiam et gratiam refutavit, per Iohannem paenitentiam, per Christum gratiam; istam quasi dominus donat, illam quasi servus adnuntiat. Utrumque igitur ecclesia custodit, ut et consequatur gratiam et non abiciat paenitentiam. Gratia enim munus largientis est, paenitentia delinquentis remedium.

45. Scivit Hieremias magnum remedium esse paenitentiae, quam in Threnis suis suscepit pro Hierusalem et ipsam inducit agentem Hierusalem dicens: *Plorans ploravit in nocte, et lacrimae eius in maxillis eius, nec est, qui eam consoletur ab*

---

31 sq. *cf.* Phil. 3, 13. 14 **33** manus elevare] *cf.* Sacr. VI 4, 18 (*l.* 23 *sq.*) **36—38** *cf. supra* II 6, 41; Luc. 7, 32 **41** *cf.* Ioh. 1, 17 **48—50** *Thren. 1, 2. 4

---

31 tenderet *PVRS* ostenderet *M* **32** brabium *Pa.c.* brachium *Ca.c.* **33** venies *V*, *Ra.r.* pervenies *M* manus elevare *om. Pa.c.m2* **34** aeternam *B* aeternam vitam *A* conscendens *Pa.c.m2* ammoneris *LM* moneris m **35** est *pr. om. ΓEV*ɑm salutatio *Ra.r.* gratia *V* **36** novi] hoc *VP* non *Σ*>*O* (*post* utique *add.* nisi *L*), *RS* **37** animum ɑ **38** lamentavimus *om. Pa.c.m2* **40** nec] non *LRS* **41** paenitentia *Cp.r.H*ɑm gratia *Γ*ɑm **43** utrum *C* et *om. P* **44** gratia] paenitentia *VRS* **46** scivit] sicut *Σ*>*D* magnum *om. VP* remedium] *add.* dicit in *L* paenitentiam *O* **47** quam *om. O* et quam *RS* suscipit *Γ* pro] per *V*, *om. Y* **47 sq.** suscepit et ipsam inducit hierusalem dicens (dicentem *TE*) pro hierusalem dicens *BTEA* suscepit hierusalem dicentem (*i.r.*) pro hierusalem *L* inducit] indicia *V* iudicia *RS* ducit *O* **48** agentem] ad gentem *ΔO* hierusalem] israel *V* ploravi *BTEO* **49** eam *om.* ɑ consoletur eam *LM*m ab] ex *Bp.c.m3s.l.*, *L*

omnibus, qui diligunt eam. Viae Sion lugent. Et adiecit: *In his ergo fleo,* hinc *oculi mei caligaverunt a fletu, quia elongavit a me, qui me consolabatur.* Advertimus, quod hunc malorum suorum acerbissimum cumulum arbitrabatur, quia deerat, qui consolaretur maerentem. Quomodo ergo vos ipsam consolationem aufertis, qui spem relaxandae negatis paenitentiae?

46. Sed audiant, qui agunt paenitentiam, quomodo agere debeant, quo studio, quo adfectu, qua mentis intentione, qua intimorum concussione viscerum, qua cordis conversione: *Vide,* inquit, *domine, quia tribulor, venter meus turbatus est* a fletu meo, *conversum est cor meum in me.* **47.** Cognovisti intentionem animi, fidem mentis, cognosce habitum corporis. *Sederunt,* inquit, *in terra, tacuerunt seniores filiae Sion, et inposuerunt terram super caput suum, praecinxerunt se cilicia, deduxerunt in terram principes virgines Hierusalem. Defecerunt in lacrimis oculi mei,* caligaverunt, *turbatus est venter meus, effusa est in terra* gloria mea. **48.** Sic flevit et Ninives populus et denuntiatum excidium civitatis evasit; tanta est enim paenitentiae medicina, ut mutare videatur suam deus

---

50—52 *Thren. 1, 16 **51** *cf.* Hiob 16, 17 **60 sq.** *Thren. 1, 20 **63—67** *Thren. 2, 10. 11 **66** caligaverunt *cf.* ~~Hiob 16, 17~~ Thren. 1, 16 **67 sq.** *cf.* Ion. 3, 5—10

---

50 diligunt] delinquunt *V* derelinquunt *RS* eam *om. Pa.c.m2* viae] ut *V* legunt *V* **51** fleo *om. VRS, exp. P* hinc *om. ΓΔPam* **52** me *alt. om. M* consulabitur *Ba.c.m3* huc *Ba.c.* hic *M* **54** qui] quo *P* consolabatur *ORS* merentem *ΓΔΘOLP* ergo *om. RS* **55** non (*i.r.*) aufertis *L* **55 sq.** paenitentiam *Ca.c.m2* **57** audiunt *Θ* audiuit *Pa.c.* **58** debent *V, Ra.c.* affletu *T* **59** intimore *VRS* timore *Pp.c.* concussione] consensione *Vp.c.m2* (consen *Vm1*), *Pa.c.m2* ac concussione *Pm2RS* accusatione *M* conversatione *C* conversionis *V*, *Pa.c.* **60** vide] unde *C, Ta.c.* tribulor et *OVM* conturbatus *Δ* **61** meo et *ΔO* **62** cognosce et *Ham* habitum] actum *Δ* **64** suum et *Δ* cilicio *Bp.c.m3* (*ex* cilicia), *ORp.c.am* **65** virginis *BPa.c.TDA* hierusalem] israel *V* iuda *Y* **66** lacrimas *CX* **67** nenives *Ba.c.m3* ninive *ΓAOVMam* **68** evasit] *add.* paenitentia est medicina *VP*

70 sententiam. In te est igitur, ut evadas. Vult rogari dominus, vult de se sperari, vult sibi supplicari. Homo es, et vis rogari, ut ignoscas, et putas deum tibi non roganti ignoscere? **49.** Ipse dominus Hierusalem flevit, ut, quia ipsa flere nolebat, domini lacrimis ad veniam pertineret. Ipse nos flere vult, ut evadere 75 possimus, sicut habes scriptum in evangelio: *Filiae Hierusalem, nolite me flere, sed vos ipsas flete.* **50.** Flevit David et meruit, ut mortem populi pereuntis divina removeret misericordia, quando tribus sibi propositis optionibus eam tamen, in qua maiorem domini miserationem experiretur, elegit. Quid 80 erubescis tu peccata tua flere, cum deus etiam prophetas iusserit flere pro populis? **51.** Denique et Ezechiel iussus est flere Hierusalem et accepit librum, in cuius capite scripta erat *lamentatio et melos et vae,* duo tristitiae, unum delectabile, quoniam ille salvus erit in futurum, qui in hoc saeculo plus 85 fleverit. *Cor* enim *sapientium in domo luctus, et cor stultorum in domo epularum.* Et ipse dominus ait: *Beati, qui fletis, quia ridebitis.*

7, 52. Fleamus igitur ad tempus, ut exultemus in aeternum. Timeamus dominum, praeveniamus eum confitendo peccata nostra, corrigamus lapsus nostros, emendemus er-

---

70 *cf.* ELuc. VII 236 (*p.* 387, 20 *Sch.*) **73** *cf.* Luc. 19, 41—44 **75 sq.** *Luc. 23, 28 **76—79** *cf.* II Reg. 24, 10—17 **81 sq.** *cf.* Ezech. 2, 9 *sq.* **85 sq.** *Eccl. 7, 5 **86 sq.** *Luc. 6, 21

---

70 igitur] enim *C* vult se *H* α **71** se *s. l. V* sibi *om. ΓΔP* **72** ipsa *om. RS* **76** flere me *A* vosmet *Y* **77** reuoueret *T* **78** sibi tribus *V* prepositis *V* **79** expertus est *Δ* **80** etiam *om. Γ* α prophetam *Δ* **81** eiechiel *B* hezechihel *P* ezechihel *T* iezechiel *O* iussus] uisus *OM* **83** erant *Cp.c.HL* lamentio *B* melos et] molestiae *B* molestiae et *Θ* carmen et *L* due (e *i. r.*) *A* tristitiae *BA recte, cum* 'lamentatio et vae' 'duo' *verba sint* 'tristitiae' tristitia *Va.c. Ea.c.m2* tristicia *CX* tristi**ia *R* tris**tia *P* unum *Σ* > *OL* et unum *cet.* **84** futuro *ΔOM, Pp.c.,* (*add.* saeculo) *L* saeculo *om. L* **86** epulatorum (ep. *s.l.m2*) *V, RS,* (to *s.l.*) *Pp.c.* qui nunc α m

7. 1 igitur *om. H* tempus (pus *s.l.m2*) *B*

rorem, ne et de nobis dicatur: *Heu me, anima, quia periit timoratus a terra, et qui corrigat, in hominibus non est.* **53.** Quid vereris apud bonum dominum tuas iniquitates fateri? *Dic*, inquit, *iniquitates tuas, ut iustificeris.* Adhuc reo culpae iustificationis praemia proponuntur; ille enim iustificatur, qui proprium crimen sponte agnoverit. Denique *iustus in exordio sermonis accusator est sui.* Novit omnia dominus, sed expectat vocem tuam, non ut puniat, sed ut ignoscat. Non vult, ut insultet tibi diabolus et celantem peccata tua arguat. Praeveni accusatorem tuum; si te ipse accusaveris, accusatorem nullum timebis; si te detuleris ipse, etsi mortuus fueris, revivesces. **54.** Veniet ad monumentum tuum Christus, et si viderit flere pro te Martham, boni feminam ministerii, flere Mariam, quae adtente audiebat verbum dei sicut sancta ecclesia, quae *optimam partem* sibi *elegit*, movebitur misericordia; cum viderit in tuo obitu lacrimas plurimorum, dicet: *Ubi posuistis eum?* hoc est 'in quo reorum statu est, in quo paenitentium ordine? Videam, quem fletis, ut lacrimis suis ipse me moveat. Videam, si iam peccato ei, cuius venia pos-

7. 4 sq. *Mich. 7, 2 *(Sept.)* **6 sq.** *Esai. 43, 26 **9 sq.** *Prov. 18, 17 **15** *cf.* Ioh. 11, 17 **16 sq.** *cf.* Luc. 10, 40. 39 **18** Luc. 10, 42 **20** Ioh. 11, 34

4 anima mea *ΔP* perit *BA* **5** timoratus] timoratur *Pa.c.* timor tuus *Γ𝔞* (timor tus *Ca.c.*) reverens *Δ* (vel timoratus *V*) *Lm* a] in *M* **6** dominum] deum *Λ* **7** eo culpa *Pa.c.m2* **8** iustificationes *𝔞* **9** in *om. Ba.c.m2* **10** sermonis suo *V* est] erit *Ca.c.m2* suo (*om.* sermonis) *Λ* **12** ut *om. Δ* (*add. s.l. R*) tibi *om. M* **13** ipsum *Y* accusaberis *B* **14** etsi] et non *Va.c.* **15** fueris *om. M* revivesces *Bp.c.m3 Pa.c.MX* reviviscis *C* revivisces *cet.* monimentum *Ba.c. m3* tuum *om. ΓP𝔞* **16** pro te flere *V* bonam *A* mysterii *PX* **17** flebat *V* sic *PVRS* **18** sibi *om. Ba.c.m2* **19** plurimorum et *HΔ𝔞m* dicit *MX* **20** rerum *ΓPVRS𝔞* **21** paenitentum *Va.c.m2* penitentiae *Λ* videam quem] videatque *V*, *Pp.c.* quem] quam *Γ𝔞* fletus *V* fletis (is *i.r.*) *Γ* ut] si *TEM* **22** me *om. P*, *Ma.c.m2VRSX* videat *V* si iam] suam *VX* veniam *V*, *add.* poscit *Y*

citur, defunctus est'. **55.** Dicit ei plebs: *Veni et vide.* Quid est 'veni'? Hoc est: veniat peccatorum remissio, veniat defunctorum vita, mortuorum resurrectio, 'veniat' et in hunc peccatorem 'regnum tuum'. **56.** Veniet itaque et levari lapidem iubebit, quem cervicibus peccatoris lapsus inposuit. Potuit removere lapidem imperio sermonis; iubenti enim Christo etiam insensibilis solet natura oboedire. Poterat tacita vi operationis occultae transferre saxum sepulchri, in cuius passione motis subito lapidibus plurima defunctorum sepulchra patuerunt. Sed hominibus iussit, ut removerent lapidem, in veritate quidem, ut increduli crederent, quod videbant, et aspicerent resurgentem mortuum, in typo autem, quod nobis donaret, ut levaremus delictorum onera, moles quasdam reorum. Nostrum est onera removere, illius est resuscitare, illius educere de sepulchris exutos vinculis. **57.** Videns itaque grave onus peccatoris inlacrimat dominus Iesus; solam enim flere non patitur ecclesiam, conpatitur dilectae suae et dicit defuncto: *Veni foras*, hoc est: 'qui iaces in tenebris conscientiae et delictorum tuorum sordibus, quodam reorum carcere, exi foras, delictum proprium prode, ut iusti-

---

23 Ioh. 11, 34 **25 sq.** *cf.* Matth. 6, 10 Luc. 11, 2 **26 sq.** *cf.* Ioh. 11, 38 *sq.* **28—34** *cf.* Exa. I 7, 27 (*p.* 26, 12—24 *Sch.*) **31 sq.** Matth. 27, 52 **37 sq.** *cf.* Ioh. 11, 35 **40** Ioh. 11, 43

---

23 dicet *ΓEVRS*𝔞 ei *om. ΓPV*𝔞 clemens *super* plebs *R* **24** hoc est *om. P* **25** et *om. ΔX* **26** itaque *om. Pa.c.m2*𝔪 utique *Rp.c.m2* et levari] elevari *VRSX* **28** potuit *om. Ba.c.m2* iubente *Bp.c.OTV*, *Pa.c.* **30** vi *om. Ma.c.m2* occultae *om. O* occulta et *BA* occultae et *Θ* occulte *CXPM*, (*post* saxum) *V* et occulta* (m *eras.*) *L* **31** remotis *ΓΔPO*𝔞𝔪 subito *om. ΓΔP*𝔞 **33** ut *om. C* **35** quod] quo *RX* lavaremus *Γ* laberemus *Pa.c.* laevaremus *Pp.c.* onerum *BTEA* **36** reorum *om. Σ>O* (*add. Dm2 in mg.*) movere *ΔX* **37** suscitare *ΔOX* vinculis] pondere *Σ>O* **39** enim] igitur *M* non patitur flere *V* conpatiatur *BO* **40** dicat *Bp.c.m3* qui] quid *ΓVRS*𝔞 **41** sordibus velut in *M* quodam] quasi (*ex* quosdam) *Bp.c.* **42** prode] profer *ΔX* perfer *V*

ficeris'. *Ore* enim *confessio fit ad salutem.* **58.** Si confessus fueris a Christo vocatus, claustra rumpentur et omnia solventur vincula, etsi corruptelae corporeae faetor gravis sit. Quatriduum enim habebat ille, cuius faetebat in tumulo caro. Cuius autem 'caro non vidit conruptionem', triduo fuit in sepulchro; carnis enim vitia nescivit, quae ex quattuor constat elementorum substantiis. Quantuslibet ergo mortui faetor sit, aboletur omnis, ubi sacrum redoluerit unguentum. Et surgit defunctus, et solvere iubentur eius vincula, qui adhuc in peccato sunt, tollere velamen de facie eius, quo veritatem gratiae, quam acceperat, obumbrabat. Sed quia venia donatus est, revelare faciem, aperire vultum iubetur; non habet enim, quod erubescat, cui peccatum remissum est. **59.** In tanta tamen domini gratia tantoque divini muneris miraculo, cum oporteret universos laetari, commovebantur impii et adversus Christum concilium congregabant, Lazarum quoque interficere volebant. Nonne meriti eorum successores vos fore cognoscitis, quorum duritiae heredes estis? Nam et vos indignamini et contra ecclesiam congregatis concilium,

43 Rom. 10, 10 **46** *cf.* Ioh. 11, 39 **46—49** *cf.* Origen. In Ioh. Comm. fragm. LXXIX (*p.* 546, 23—547, 10 *Preuschen*) **47** *cf.* Act. 2, 31 **51** *cf.* Ioh. 11, 44 EPs. 1, 55 (*p.* 46, 23 *sq. Pe.*) **57 sq.** *cf.* Ioh. 11, 46—56 **58 sq.** *cf.* Ioh. 12, 10

43 enim *om.* *Γ*𝔞 conversus *M* **44** fuerit *ΓRS* clustra *Ra.c.* **45** etiamsi *DM*𝔪 corruptela *Δ* corporea *Δ*, *Ca.c.m1* corporis *V* faetor *om.* *Δ* gravescit *M* **46** habet *ΘA* cuius — caro *om.* *RX* caro in tumulo *PV* **47** vidit (t *s. l.*) *B* corruptionem *codd.* > *B* **50** sit *om.* *O* hominis aboletur *M* redoleverit *ΓΔDL*𝔞𝔪 ungentum *BAH*, *Va.c.* **51** resurgit 𝔪 surget *ΔPp.c.* solvi *AOΔ*, *Pp.c.*𝔪 ei *C* qui] que *A*𝔞, *Dp.c. man. post.* quia *X* **52** sunt] est *OLΔ*, *Pp.c.*𝔪, *cf. praef. not. 110* tollitur *M*𝔪 tollent *A* tollis *Y* velamen] *add.* ignorantiae *Mi.r.* quo] quod *TEAOHΔ*, *Pp.c.* **54** veniae *ΔPOX* **55** enim habet *ΔX* **56** in tanta] intorta *V* tamen] enim *ΓΔP*𝔞 vero 𝔪 enim tamen *O* domini *om.* *O* divi *V* **57** cum] non *Va.c.* **58** consilium *Pa.c.M* **59** meritis *VRSX*, *Pp.c.* merito *ΘOCHM*𝔞𝔪 **60** fore] esse *Y*

quia videtis mortuos in ecclesia revivescere et peccatorum indulta venia resuscitari. Itaque quod in vobis est, per invidiam rursus vultis interficere suscitatos. **60.** Sed Iesus non revocat beneficia, immo cumulo suae liberalitatis amplificat. Revisit sollicite resuscitatum, et celebratae resurrectionis gratia laetus ad cenam venit, quam ei sua praeparavit ecclesia, in qua ille, qui fuerat mortuus, unus inter discumbentes cum Christo invenitur. **61.** Tunc mirantur omnes, qui vident puro utique obtutu mentis, qui invidere non norunt — tales enim ecclesia filios habet —, mirantur, ut dixi, quomodo ille, qui iacebat in tumulo heri et nudiustertius, unus sit de discumbentibus cum domino Iesu. **62.** Ipsa Maria mittit unguentum in pedes domini Iesu, ideo forte in pedes, quia unus de infirmis ereptus est morti; omnes enim corpus Christi sumus, sed alii forte superiora membra sunt: Os erat Christi apostolus, qui dicebat: *Experimentum quaeritis eius, qui in me loquitur Christus?* os eius prophetae, per quos loquebatur futura. Utinam ego pes eius esse merear et mittat in me Maria unguentum suum pretiosum et unguat et a peccato extergeat!

---

66 sqq. *cf.* Ioh. 12, 1 *sq.* **73 sqq.** *cf.* Ioh. 12, 3 **75 sq.** *cf.* I Cor. 12, 12—31 **77 sq.** II Cor. 13, 3 **79 sq.** *cf.* Ioh. 12, 3

---

62 in ecclesia mortuos *LM* **63** indulgentia *V* indulgentiam *RS* resuscitare *C* **65** suae *om. T* m libertatis *AVRS*, *Da.c. man. post. Oa.c.* liberalitatis munus *Θ* **66** revexit *RS* sollicitae *PORS* celebrata *Oi.r.Λ* **67** gratia] gloria *VX* preparabat *V* **68 sq.** cum christo *om. Y* **70** puro] pro *Γ* utique purae *Y* obtuto *BOa.c.m2* optutu *ΓP* non norunt] nolunt *M* non nolunt *V* non uolunt *RS* **72** nudostertius *Ba.c.* nudustertius *Bp.c.Pa.c.* **73 sq.** ungentum *BARS* **75** infirmis *codd.* infimis a m morti* *B* mortis *V* omnis *Ba.c.m3* **76** fortes *Y* **77** ei *V* **79** utinam] *add.* et *OVRS*, *Pp.c.Mp.c.m2* m, *add.* fetebat mortuus illic bono odore tanta repleatur domus (*cf. infra § 63*) *C* merear esse *H* et] ut *Ca.c.* **80** suum *om. O* ungat *Bp.r.AOL*, *Va.c.MP* et — extergeat] ut unguento peccatum expellat (terg *s.* pell) *Y* a peccato] peccato *C*, *Pa.c.* peccata *HX* a peccatum *Pp.c.ΔO* m extergeat *BCX* extergat *cet.* a m

63. Quod igitur de Lazaro legimus, in unoquoque debemus converso peccatore credere, qui, licet faetorem habeat, tamen fidei pretiosae emundatur unguento; tantum enim gratiae fides habet, ut, ubi ante diem faetebat mortuus, illic bono odore tota repleatur domus. **64.** Faetebat Corinthia domus, quando scriptum est de ea: *Auditur inter vos fornicatio, qualis nec inter gentes.* Faetor erat, quia modicum fermentum totam massam corruperat. Coepit bene olere, cum dicitur: *Si cui quid donastis, et ego; nam et ego quod donavi, propter vos in persona Christi.* Itaque liberato peccatore factum est in ea gaudium magnum et redoluit domus tota suavitate gratiae. Unde bene conscius, quod omnes apostolicae remissionis perfudisset unguento, ait: *Christi bonus odor sumus deo in his, qui salvi fiunt.* **65.** Huius igitur effusione unguenti laetantur omnes, solus Iudas contradicit. Ergo et nunc, qui praevaricator est, contradicat, repraehendat, qui proditor. Sed a Christo ipse repraehenditur, qui dominicae remedium mortis ignorat, et tantae mysterium sepulturae non intellegit. Ideo enim et passus et mortuus est dominus,

83 fidei unguento] *cf.* Ioh. 12, 3 nardi 'pistici' **84 sq.** *cf. ibid.* **86 sq.** I Cor. 5, 1 **87 sq.** *cf.* I Cor. 5, 6 **89 sq.** *II Cor. 2, 10 **93 sq.** *II Cor. 2, 15 **95** *cf.* Ioh. 12, 4 *sqq.* **97 sq.** *cf.* Ioh. 12, 7

81 quid *C*, *LRa.c.* quod *Di.r.* in unoquoque] nunc quoque *XY* **81 sq.** debemus de *XY* **82** pectore *Ca.c.* **83** pretioso *OΔ*, *Pp.c.* emendatur *Γ*𝔞 mundatur *P* **84** gratiae] gloriae *RS* die *C* mortuus — **85** faetebat *om. C* (*cf. supra § 62*) illic enim *M* **85** tanta *H* corinthi *V* corinthii *Δ* chorinthi* *P* **86** eo (o *i.r.*) *R* vos talis *Θ* **86 sq.** fornicatio] *add.* et talis fornicatio *Γ*𝔞𝔪 **87** faetor enim 𝔞 **88** corrumperat *AX* corrumpebat *Ca.c.m2 Pi.r.V* bene *om. BEAL*, *Da.c. man. post.* **89** quid cui *Δ* quid] et *C* **91** ea (o *s.* a) *M* eo 𝔞 **92** conscius apostolus 𝔪 omnis omnis (omnis *pr. del.*) *B* omnis *V* **93** perfudisse *V* unguentum *VRS* ait] at *D* ut *Pa.c.* **95** contradicit *ΓΔPO*𝔞𝔫. **96** reprehendit *HΔ*𝔞𝔪, *Pi.r.* **97** proditor] *add.* sit *Δ*, *Pi.r.* sed *om. ΔP* **98** tantae] tamen *ΓPVRS*𝔞

ut nos redimeret a morte. Hoc excellentissimum iudicat pretium suae mortis, quo peccator absolvitur, et in novam adsumitur gratiam, ut veniant et mirentur omnes, quomodo cum Christo recumbat, et laudantes dominum dicant: *Manducemus et epulemur, quia hic mortuus erat et revixit, perierat et inventus est.* Si qui autem infidelis obiecerit: *Quare cum publicanis et peccatoribus manducat?* respondetur ei: *Non opus est sanis medicus, sed his, qui male habent.*

8, 66. Ostende igitur medico vulnus tuum, ut sanari possis. Etsi non monstraveris, novit, sed a te audire expetit vocem tuam. Absterge lacrimis cicatrices tuas. Sic peccatum mulier illa in evangelio faetoremque sui erroris abstersit, sic culpam diluit, dum Iesu pedes lacrimis lavat. **67.** Utinam mihi quoque pedum tuorum lotum, Iesu, reserves, quos, dum in me deambulas, inquinasti! Utinam sordes vestigiorum tuorum detergendas mihi offeras, quas ego actu meo tuis adfixi gressibus! Sed unde mihi aquam vivam, qua pedes tuos possim lavare? Si aquam non habeo, habeo lacrimas, quibus dum pedes tuos lavo, utinam me ipsum diluam! Unde mihi, ut

---

103—105 *Luc. 15, 23. 24 **105 sq.** Matth. 9, 11 **106 sq.** *Matth. 9, 12

8. 3—5 *cf.* Luc. 7, 37. 38

---

100 indicat *DAOΔm* **101** quo] quod *Δ* **102** mirantur *C* **103** deum *TΔPAam* **104** quia *om.* *Δ* fuerat *VX* **105** qui *Ba.c.m3 Ca.c.m2* quis *cet.* *am* obicerit *B* adiecerit *V* abiecerit *Pa.c.* **106** manducet *a* responderunt *Ca.c.* respondebit *VM*, *Pp.c.m2* respondit *RS* eis *PVRS* **107** medico *Δ* male habentibus *X*

8. 1 ut] et *C* **2** non] *add.* possis *Ca.r.* expectat *Δ* **3** absterget *VRS* **4** absterxit *M* **5** deluit *P* dum] cum *DEΔm* lavit *TEOLVRS*, *Pp.c.a* **6** lotum *B* (*i. e.* 'das Waschen') locum *O* luctum *Ra.c.* lutum *cet.* *am* iesu *om.* *M*, *La.c.* reserves iesu *DA* **7** deambulabas *PV* **8** afferas *M* **9** aquam vivam (*sc.* *sumam*) *Ba.c.TDAL* aqua viva *cet.* **10** habeo *alt.* *om.* *VRS* lacrimis *VRS* quibusdam *ex* quibus dum *Rp.c.m1* **11** tuos *om.* *RS* inde *C*

de me dicas: *Remissa sunt eius peccata multa, quia dilexit multum?* Plus debuisse me fateor et plus dimissum mihi, qui de forensium strepitu iurgiorum et a publicae terrore administrationis ad sacerdotium vocatus sim. Et ideo vereor, ne ingratus inveniar, si minus diligam, cui plus dimissum est. **68.** Sed non omnibus mulierem istam aequare possum, quae etiam Simoni, qui prandium domino dabat, merito praelata est, quae omnibus, qui volunt veniam promereri, magisterium praestitit, osculando pedes Christi, lacrimis lavando, tergendo crinibus, ungendo unguento. **69.** In osculo insigne caritatis est, et ideo dicit ipse dominus Iesus: *Osculetur me ab osculo oris sui.* Capilli quid significant, nisi ut noveris inclinata omni infularum dignitate saecularium obsecrandam indulgentiam, ut ad terram flens te ipse prosternas, ut humi iacens moveas misericordiam? In unguento quoque bonae conversionis exprimitur odor. Rex nempe erat David et dicebat: *Lavabo per singulas noctes lectum meum, lacrimis stratum meum rigabo,* et ideo tantam gratiam meruit, ut ex eius familia virgo eligeretur, quae nobis partu proprio Christum ederet. Ideo et ista in evangelio praedicatur mulier.

70. Tamen si hanc aequare non possumus, scit dominus Iesus et infirmis subvenire; ubi non est, quae possit parare

---

12 sq. *Luc. 7, 47 **14 sqq.** *cf.* Off. I 1, 4 **18** *cf.* Luc. 7, 44—46 **22 sq.** *Cant. 1, 1 **28 sq.** *Ps. 6, 7 **33** *cf.* Ioh. 12, 1 *sqq.*

---

12 dimissa *ΓΔ*𝔞𝔪 eius] illi *P* ei *MX*𝔞 multa *om. M* quia] quoniam 𝔪 **13** dimissum est *ΘL* dimisisset *Pa.c.* **14** a *om. LΔP* publica *L* terrore] rerum *L* **15** sum *Σ* > *Ba.c.M*𝔞𝔪 **16** dismissum *Ba.c.* **17** omnes *DLp.c.ΓΔP*𝔞𝔪 possunt *Dp.c.ΓΔP*𝔞𝔪 **18** domino *om. Ca.c.m2* **21** criminibus *Va.c.* unguendo *ΓΔPO* ungento *BDA* insignia *Δ* **22** est] sunt *Δ* ipse *om. EDPΓΔ*𝔞𝔪 ab *om. ALCM*, *Oa.c.* **23** moveris *C* movearis *H*𝔞 **24** dignitatum *Y* saecularium ad *H*𝔞 **25** ut *pr. om. Γ*𝔞 flens *om. Γ*𝔞 humili *V* **26** in *om. Γ*𝔞 ungento *B* bene *C* **26 sq.** conversationis *ΓΘLRS*𝔞 **27** odor] dolor *O* **28** lava *Ca.c.* (lavo *p.c.*) lacrimis meis *ΓΔTDLP*𝔪 **32** aequari *ET* scit] sit *CM* didicit *Θ*, *L i. r.* (*add.* dicit, *quod exp.*) sic *RS* **33** quae] qui *V*

convivium, quae deferre unguentum, quae 'fontem aquae vivae' secum portare, venit ipse ad sepulchrum.

71. Utinam ergo ad hoc monumentum meum digneris accedere, domine Iesu, tuis me lacrimis laves, quoniam durioribus oculis non habeo tantas lacrimas, ut possim mea lavare delicta! Si inlacrimaveris pro me, salvus ero. Si dignus fuero lacrimis tuis, faetorem abstergebo delictorum omnium. Si fuero dignus, ut paulisper inlacrimes, vocabis me de monumento huius corporis et dices 'exi foras', ut non intra corporis huius angustias inclusae teneantur cogitationes meae, sed egrediantur ad Christum, in lumine versentur, ut non cogitem opera tenebrarum, sed opera lucis. Qui enim peccatum cogitat, intra suam conscientiam studet se ipse includere. **72.** Voca ergo foras servum tuum. Quamvis ligatus vinculis peccatorum meorum vinctos habeam pedes, innexas manus, et cogitationibus et 'operibus mortuis' iam sepultus, te vocante liber egrediar et inveniar 'unus de discumbentibus' in convivio tuo. Et domus tua pretioso replebitur unguento, si, quem redimere dignatus es, custodieris. Dicetur enim: 'Ecce ille non in ecclesiae nutritus sinu, non edomatus a puero, sed raptus de

---

34 sq. *cf.* Ioh. 4, 10. 14 **35** *cf.* Ioh. 11, 17 **36 sq.** *cf.* Ioh. 11, 34 *sq.* **42** *Ioh. 11, 43 **45** *cf.* Rom. 13, 12 **49** *cf.* Hebr. 9, 14 **50** *cf.* Ioh. 12, 2

---

34 quae *pr.*] *add.* vel *M* referre *V*, *Pa.c.* quae *alt. om.* *Γa* **35** portaret *V*, *Pa.r.* **36** monimentum *Ba.c.m3* **37** tuisque *P* ut tuis (ut *s.l.*) *L* me *om.* *Pa.c.m2* **39** indignus *Cp.c.m2* **40** absterge *CHMm* absterges *A* abstergam *Vi.r.Pi.r.Ep.c.* abstergo *a* **41** fuero] uero *C* inlacrimis *Ba.c.m3Pa.c.Rp.c.m2* **42** non *om.* *M* **45 sq.** cogitum cogitat (cogitum *del.*) *B* **46** ipsam *Va.c.* ipsum *Vp.c.M* illudere *O* **48** innoxas *V*, *Pa.c.* innexus *Da.c.* **49** mortuus *V*, *Pp.c.* iam] *add.* et *Pm2* sepultus] si pulsatur *M* si pulsatus *RS* secutus *X* **50** egreditur *Va.c.m2* ingrediar *RS* **51** repleatur *CXa* **52** est *Oa.r.RS* **52 sq.** eclesia *VRS* **53** enutritus *VRS*, (*add.* est) *P* edomatus] *cf. praef. not. 110* domatus *V* edomitus (i *i.r.*) *P* edomitus *OHΛam* puero — **55** voce *om.* *Pa.c.m2* de] a *ΓΛPDam*

tribunalibus, abductus vanitatibus saeculi huius, a praeconis voce ad psalmistae adsuefactus canticum, in sacerdotio manet non virtute sua, sed Christi gratia, et inter convivas mensae caelestis recumbit.' **73.** Serva, domine, munus tuum, custodi donum, quod contulisti etiam refugienti. Ego enim sciebam, quod non eram dignus vocari episcopus, quoniam dederam me saeculo huic. Sed *gratia* tua *sum*, *quod sum*, et *sum* quidem *minimus* omnium episcoporum et infimus merito; tamen quia et ego laborem aliquem pro sancta ecclesia tua suscepi, hunc fructum tuere, ne, quem perditum vocasti ad sacerdotium, eum sacerdotem perire patiaris, ac primum, ut condolere norimus peccantibus adfectu intimo — haec enim summa virtus, quia scriptum est: *Et non gaudebis super filios Iuda in die perditionis eorum, et ne magniloquaris in die tribulationis eorum* —, sed quotienscumque peccatum alicuius lapsi exponitur, conpatiar nec superbe increpem, sed lugeam et defleam, ut, dum alium fleo, me ipsum defleam dicens: *Iustificata est magis Thamar quam ego.* **74.** Fortasse adulescentula lapsa sit, occasionibus, quia delictorum fomites sunt, decepta ac

---

59—61 *cf.* I Cor. 15, 9 *sq.* **66 sq.** *Abd. 12 **68—70** *cf.* Paulini Vita Ambrosii 39 **70 sq.** *Gen. 38, 26

---

54 abductus a *Bp.c.m2PΔ* abductus de *ΘL* adductus de *AO* a — **55** voce] ad . . vocem *PVM* **55** salmistae *AX* sacerdotium *BL*, *Rp.c.* **56** et *om. M* **58** enim *om. Γa* **60** sum id quod *Rp.c.* et *om. P* **62** et *om. O* et ego *om. VRS* tua *om. M* **63** tuere] uere *C om. Pa.c.m2* perditum] per debitum *M* **64** primum] *add.* da *HmPp.c.* ut] in *Ca.c.* **64 sq.** condolere norimus *Γa* condolere noverimus *OV* condoleremus in (*om.* norimus) *BL* condoleamus in *Θ* condole in *A* cum dolere nouerim *M* cum dolore noluerim *Rm1* (voluerim *m2*) condolere norim (*post* con *ras.*, e *pr.s.* o) *Pp.c.*, m **65** peccatoribus *Σ* enim] *add.* est *s.l.Bm3* summa] *add.* est *Pp.c.* virtus] *add.* est *OVRS* **66** gaudebit *VRSX* filiis *Γa* **67** et — eorum *om. V*, *in mg. H* magniloquia loquaris *P* magna loquaris *Γ*, *Bp.c.m3ALVMam* tribulationis] proditionis *L* **69** fleam *LM* **70** est *om. V* **71** lapsa] ipsa *VRS*, *om. Y* **72** quia] quae *ΓΔPam* fomite *C*, (ex fomites) *Bp.c.* fomitis *V* fomitibusque (busque *i.r.*) *R* sunt *om. RS*

praecipitata. Peccamus seniores, repugnat in nobis lex huius carnis legi mentis nostrae et captivos nos in peccatum trahit, ut faciamus, quod nolumus. Illi de aetate suppetit excusatio, mihi iam nulla; illa enim debet discere, nos docere. Ergo *iustificata est magis Thamar quam ego.* **75.** Incusamus alicuius avaritiam? Recordemur, si nihil ipsi avare facimus, et si fecimus — quoniam *radix est malorum avaritia* et tamquam sub terra occulte in nostro serpit corpore—, dicamus singuli: *Iustificata est magis Thamar quam ego.* **76.** Si conmoti fuerimus in quemquam graviter, leviorem causam laicus habet quam episcopus, eo quod conmotus aliquid egerit: retractemus nobiscum et dicamus: Iustificatus est magis iste, qui conmotionis arguitur quam ego. Haec enim si dicamus, ipsi nobis cavebimus, ne dicat nobis dominus Iesus aut quisquam de discipulis eius: *Festucam in oculo fratris tui vides, trabem autem, quae in oculo tuo est, non vides. Hypocrita, eice primum trabem de oculo tuo, et tunc videbis eicere festucam de oculo fratris tui.* **77.** Non ergo erubescamus dicere graviorem nostram culpam esse quam eius, quem arguendum putamus, quia dixit hoc Iuda, qui arguebat Thamar, et recordatus suam ipse culpam ait: *Iustificata est magis Thamar quam ego.* In quo et altitudo mysterii est et morale praeceptum, et ideo culpae eius depu-

---

73 sq. *cf.* Rom. 7, 23 **76** *cf.* Off. I 1, 4 **77. 80 sq.** *Gen. 38, 26 **79** *cf.* I Tim. 6, 10 **87—89** *Matth. 7, 3. 5 **93** *Gen. 38, 26

---

73 praecipitata] *add.* sit *ΓΔPam* *add.* sunt *V* peccamus] *add.* et *ΓΔPOLam* **74** trahit (trahet *a*) *ante* in *Ham* **75** ut] *add.* et *VM* **78** nil *ΘL* avare fecimus *ΓP* aqua refecimus *V*, *Rp.c.* (*ex* reficimus) **78 sq.** et si fecimus *om. OPVM* **79** est] *add.* omnium *ΔPm2* **80** terram *C* seruit *TCa.c.X* **81** magis *om. CX* comiti *Ca.c.m2* in] et *M* **83** commotius *ΓTEAM* commodius *OPVRS* egerit aliquid *Ham* tractemus *P* **83 sq.** nobiscum *om. PVRS* **85** nos *C* vobis *a* **85 sq.** cavemus *ΓMam* **87** eius] suis *M* fistucam *Ba.c.m3Pa.c.* **88** tuo oculo *V* **89** fistucam *Pa.c.* **91** direxit *C* **92** iuda — et *om. VRS* iuda *BΘ* iudas *cet.am* ipse suam *PVX* ipsam *BTEA* **93** in quo — **94** praeceptum *om. V* **94** mortale *C* in culpa ei (*ex* culpa eius) *Rp.c.* **94 sq.** deputandum *O*

tatum non est, quia ipse se accusavit, priusquam ab aliis accusaretur. **78.** Non ergo gaudeam super alicuius peccatum, sed magis lugeam, quia scriptum est: *Noli supergaudere mihi, inimica mea, quia cecidi, sed resurgam, quoniam, si sedero in tenebris, dominus inluminabit me. Iram domini sustinebo, quia peccavi ei, donec iustificet causam meam; et faciet iudicium meum et educet me ad lumen et videbo iustitiam eius. Et videbit inimica mea et cooperietur confusione, quae dicit mihi: Ubi est dominus deus tuus? Oculi mei videbunt eam et erit in conculcatione sicut lutum in via.* Nec inmerito, quoniam qui lapsu alieno gaudet, diaboli gaudet victoria. Et ideo doleamus magis, cum audimus perisse hominem, *pro quo Christus mortuus est*, qui nec *stipulam in messe* neglegit. **79.** Atque utinam hanc 'stipulam in messe', hoc est inanem avenam fructus mei non abiciat, sed colligat, sicut ipse ait: *Heu me, quia factus sum sicut qui colligit stipulam in messe et sicut racemum in vindemia*, ut vel primitiva manducet in me gratiae suae, etsi posteriora non adprobet.

97—104 *Mich. 7, 8—10 **106 sq.** Rom. 14, 15 **107** *et* **109—111** *Mich. 7, 1 (et sicut racemum in vindemia = καὶ ὡς ἐπιφυλλίδά ἐν τρυγήτῳ)

---

95 se *om. V* prius magis quam *VRS* **96** gaudeamus *ΓDM*𝔞𝔪 peccato *TY*𝔪 **97** lugeamus *ΓDM*𝔞𝔪 **98** mea *om. RS* surgam *RS* resedero *M* **100** faciat *Σ* > *B*, *Γ* > *CX*, *PΔ*𝔪 **101** meum *om. VM* educat *Γ* > *CX*, *Pp.c.Δ*𝔞𝔪 **102** operietur *ΔL* mihi] ad me *ΓΔP*𝔞𝔪 **103** dominus *om. A* deus *om. V* eum *Ta.c.ED* **103 sq.** conculcationem *T*, (*add.* et videbit eam) *M*, *P*𝔞𝔪 **105** diabolo *VRS* victoriam *V*, *add.* cessisse *R* dole *Ba.c.m3* **105 sq.** dolere magis debemus *Θ* **106** audieris *L* audiamus *TDRS* **107** stipulam *om. CXPVM*, *Ra.c. tr. post* messe *H*𝔞𝔪 in messe — **108** stipulam *om. Σ* **108** messem *B* avenam] habenam *BO*, *CPa.c.*, habet nam *Θ*, habet *L* **109** meos *L* (utinam fructus *i. r.*) abiciet *A* colliget *A* ipse *om. ΓVRS*𝔞 ait] *add.* quidam *MP*𝔪 **109 sq.** heu me quia *om. Pa.c.m3* **110** sicut *alt. om. Γ*𝔞 **111** racemum] faenum *P* vindemiis (*ex* vindemius) *add.* et *Vp.c.* in me *om. M* **112** adprobem *Γ*𝔞

9, 80. Ergo et agendam paenitentiam et tribuendam veniam credere nos convenit, ut veniam tamen tamquam ex fide speremus, non tamquam ex debito. Aliud est enim mereri, aliud praesumere. Tamquam ex syngrapha fides inpetrat, praesumptio autem adroganti est propior quam roganti. Prius solve, quod debitum est, ut, quod speraveris, inpetrare merearis. Solve boni adfectum debitoris, ut versuram non facias, sed fidei tuae censu contracti nominis fenus evacues. **81.** Plura solvendi habet subsidia, qui deo, quam is, qui homini debet. Homo pecuniam pro pecunia reposcit, quae non semper debitori praesto est, deus adfectum exigit, qui in tua potestate est. Non pauper est, qui deo debet, nisi qui se ipsum pauperem fecerit. Etsi non habet, quae vendat, habet, quae solvat. Oratio, lacrimae, ieiunia debitoris boni census est multoque uberior, quam si quis ex pretiis fundorum pecuniam sine fide deferat. **82.** Denique pauper erat Ananias, cum vendito agro pecuniam deferret ad apostolos, unde nec solvere se potuit, sed inplicavit; dives illa vidua, quae duo aera minuta in gazophylacium misit, de qua dictum est: *Haec vidua paupercula plus omnibus misit.* Non enim pecuniam deus, sed

---

9. 4 tamquam ex syngrapha] *scilicet deo per paenitentiam solvenda* **16—18** *cf.* Act. 5, 1—11 **18 sq.** *cf.* Luc. 21, 2 **19 sq.** *Luc. 21, 3

---

9. 2 conveniunt *Ca.c.* tamen *del.* *Cm1* **4** tamquam] tamen *Δ* syngrapha (singrafa) *Γa* ingrapha *VO* ingrata *B* ingrato *A* ingratia (ia *i.r.*, in *exp.*) *L* gratia *Θ* integro *Pp.c.* (o *ex* a) ingrata gratia *codd. post.*, ingressu *RS* syngrapho *cet.* m inpetret *Ba.c.m3* impetretur (ur *i. r.*) *H* impetratur *M* **5** arroganti** (or *eras.*) *C* proprior *ΓEDPLa* **6** quod *pr. om. Ha* est *om. ΓMa* ut — **46** illam] *in folio post finem libri annexo* (*fol. 119r et 119v*) *B* **7** merearis] *add.* et *M* affectu *ΘAOLX* versura *V* usuram *LHM*, *DOp.c.a* **8** contracti nominis] contractionis *Lp.c.* **9** is] his *Pa* hic *V*, *Ra.c.* **12** non] nemo *ΓΔPOm* est *om. M* **13** etsi] sed si *M* non *om. Δ* quae] quod *VRS* **14** orati *V* orationes *M* debitoris — **15** multoque *om. VRS* **16** fine *X* **18** se *om. M* **19** gazophylacio *Σ*

fidem quaerit. **83.** Neque ego abnuo liberalitatibus in pauperes factis posse minui peccatum, sed si fides conmendet expensas. Quid enim prodest conlatio patrimonii sine gratia caritatis? **84.** Sunt, qui iactantiam solam, decorem largitatis adfectent, ut eo se probatos vulgo videri velint, quod sibi nihil reliquerint. Sed dum praesentis saeculi mercedem requirunt, non recondunt futuri, et quia hic *perceperunt mercedem suam*, illic sperare non possunt. **85.** Sunt, qui opes suas tumultuario mentis inpulsu, non iudicio perpetuo ubi ecclesiae contulerant, postea revocandas putarunt, quibus nec prima merces rata est nec secunda, quia nec prima iudicium habuit et secunda habuit sacrilegium. **86.** Sunt, quos paenituerit opes suas divisisse pauperibus. Sed eos, qui paenitentiam agunt, hoc solum paenitere non debet, ne ipsius paenitentiae agant paenitentiam. Nam plerique futuri supplicii metu peccatorum suorum conscii paenitentiam petunt, et cum acceperint, publicae supplicationis revocantur pudore. Hi videntur malorum petisse paenitentiam, agere bonorum. **87.** Nonnulli ideo poscunt paenitentiam, ut statim sibi reddi communionem velint. Hi non tam se solvere cupiunt quam sacerdotem ligare. Suam enim conscientiam non exuunt, sacerdotis induunt, cui

27 sq. *cf.* Matth. 6, 2. 5 **35** plerique = *quidam*

21 neque] non *Va.c.m2* nec *R* ego] ergo *BTEO*, *Aa.r.* enim *ΔH* **23** conlatio *om.* *Δ* patrimonium *Δ* **24** qui] *add.* ad *TDOLVM*m decore *ΓA*, *Lp.r.*a **25** adfectant *T*m videri *om.* *ΓE*a **26** dum] iam *A* requirunt — **27 sq.** mercedem *om.* *Aa.c.m2* **27** recordantur (or *ex* on) *Rp.c.* futuri] in futurum *H*a **29** tumultario *EPHVR* tumulario *C*, *Ma.c.m2* **30** contulerunt *ΓΔPO*am *cf. praef. not. 107* putauerunt *CΔ* putabunt *Pa.c.m3* (putant) **31** rata] grata *Σ* > *DL*, *Pp.c.VM* gratia *R* nata *Pa.c.m3* **35** supplicii] iudicii *V* **37** hii *BDOLP* **38** petisse] paenituisse *Γ* petiise m agere bonorum *om.* *Rm1* sed agere nolunt *Rm2 in mg.* bonorum *Vm2 i.r.* **40** hii *BDOLM* tamen *Ca.r.Aa.c.* **41** sua *V* conscientia *V*, *Ra.c.* conscientiae *Rp.c.* conscientiam] *add.* culpa *Y*m exsunt *V* exuunt] *add.* et m, *add.* sed *L in mg.* sacerdotes *Σ* > *O*, *VRSX* induit *PVRS* cui] quibus *Ep.c.m2Pp.c.AL* qui *Em1* cum *RS* *om.* *Γ*a

praeceptum est: *Nolite dare sanctum canibus neque miseritis margaritas vestras ante porcos*, hoc est: inmundis inpuritatibus sacrae communionis non inpertienda consortia. **88.** Itaque videas eos mutata veste incedere, quos lugere et gemere oportebat, quia vestem illam ablutionis et gratiae sordidarunt, feminas autem margaritis onerare aures, curvare cervices, quas bene Christo, non auro inclinarent, quae se ipsas flere debebant, quod margaritam, quae de caelo est, perdiderunt.

89. Sunt etiam, qui arbitrentur hoc esse paenitentiam, si abstineant a sacramentis caelestibus. Hi saeviores in se iudices sunt, qui poenam praescribunt sibi, declinant remedium, quos vel poenam suam conveniebat dolere, quia caelesti fraudarentur gratia.

90. Alii proposita spe agendae paenitentiae licentiam sibi delinquendi prorogatam putant, cum paenitentia remedium peccati sit, non peccandi incentivum. Vulneri enim medicamentum necessarium est, non vulnus medicamento, quia propter vulnus medicamentum quaeritur, non propter medicamentum vulnus desideratur. Infirma deinde spes, quae committitur tempori, cum omne tempus incertum sit, non omnis spes tempori sit superstes.

---

42 sq. *Matth. 7, 6 **49 sq.** *cf.* Matth. 13, 45. 46

---

42 est] sit *Ri.r.* sanctum dare *ΘOHX* **44** inpertienda] in percipienda *A* inpendenda *Γ𝔞* **45** incidere *Ba.c.m3* incaedere *P* **46** quia] qui *Va.c.m2* ablutionis] oblationis *ΓΔP𝔞* sordidauerunt *H* **47** margaritas *Oa.c.m2Ta.c.* ornare *Y* curare *BA* curbare *Pa.c.* **48** christo] ipse *Ri.r.* **49** deberent *Y* quae] *add.* et *Ri.r.* **51** etiam] enim *Δ* arbitrantur *Δ* **52** abstineatur *V* **53** proscribunt *C* sibi] si *VP*, filii *E*, sibi si *M*, sed *RS* **54** suam *om.* *Ea.c.m2* dolore *P*, *Ra.c.* **56** agendi *V* **57** delinquenti *C* prorogatam *BT* prerogatam *AL* propagatam *cet.* *𝔞m* **59** est necessarium *Δ* non vulnus medicamento *om.* *VRS* **60** medicamentum *pr.* (medica *s.l.m2*) *B* **63** omni *L*, *Dp.c.VRS𝔞m* temporis *OMPX* tempori] *add.* commitenda (*sic!*) *L* sit] *add.* ut *Σ* (*Da.r.*) *𝔞*

10, 91. An quisquam ferat, ut erubescas deum rogare, qui non erubescis rogare hominem, et pudeat te deo supplicare, quem non lates, cum te non pudeat peccata tua homini, quem lateas, confiteri? An testes precationis et conscios refugis, cum, si homini satisfaciendum sit, multos necesse est ambias, obsecres, ut dignentur intervenire, ad genua te ipse prosternas, osculeris vestigia, filios offeras culpae adhuc ignaros, paternae etiam veniae precatores? Hoc ergo in ecclesia facere fastidis, ut deo supplices, ut patrocinium tibi ad obsecrandum sanctae plebis requiras, ubi nihil est, quod pudori esse debeat, nisi non fateri, cum omnes simus peccatores, ubi ille laudabilior, qui humilior, ille iustior, qui sibi abiectior.

92. Fleat pro te mater ecclesia et culpam tuam lacrimis lavet, videat te Christus maerentem, ut dicat: 'Beati tristes, quia gaudebitis.' Amat, ut pro uno multi rogent; denique in evangelio motus viduae lacrimis, quia plurimi pro ea flebant, filium eius resuscitavit. Ideo citius exaudivit Petrum, ut Dorcas resurgeret, quia pauperes mortem mulieris ingemiscebant. Ideo ipsi Petro statim remisit, quia amarissime flevit. Et tu si amarissime fleas, Christus ad te respiciet, culpa discedet. Usus enim doloris ablegat luxuriam criminis, erroris

---

10. 14 *cf.* Luc. 6, 21 **15 sq.** *cf.* Luc. 7, 12. 13 **17 sq.** *cf.* Act. 9, 36—41 **19** *cf.* Luc. 22, 61. 62

---

10. 1 an] hanc *Σ* erubescat *A* **2** erubescit *A*, *Ra.c.* et] ut *C* deum *V* **3** pudeant *C*, *Hi.r.a* **4** lates *LΔP* an testes] antistes *La.c.Op.c.* antestites *TEa.c.* antistites *TEp.c.* precationibus *M* conscius *B*, *LRa.c.* **5 sq.** ambias obsecres] habeas obsecratores *R* **6** ipsum *RS* **7** ignarus *BPa.c.* ignoras *Va.c.m2* **8** ecclesiam *CX* facite (*om.* fastidis) *Pa.c.m3* fastidiis (*om.* facere) *E* **9** patrocinia *VRS* ad] *add.* dominum *CM*, *add.* deum *HXa* **10** quod] quo *Ba.c.m3ED* pudoris *Σ* > *OLP* **12** qui humilior *om. Pa.c.m2* ille — abiectior *om. V* **14** tristes] estis *V* **15** ridebitis (ł gaudebitis *s. l.*) *H* uno] illo *H* **18** dorchas *P*, tabita *M*, habitha *V*, tabitha *RS* morte *Σ* **19** dimisit *a* **20** et — fleas *om. Ca.c.m1* (*in mg.*), *RS* **21** usus] unus *VkS* uulnus *O* utilius *L* enim *om. ΓVa*, *Li.r.* abligat *Σ* > *O* abnegat *Ca.c.PΔ* carnis (ł criminis *s.*) *Y*

delicias. Ita dum dolemus admissa, admittenda excludimus et fit quaedam de condemnatione culpae disciplina innocentiae. **93.** Nihil ergo te revocet a paenitentia; haec tibi communis cum sanctis est, utinamque imitanda talis, qualis sanctorum deploratio. David 'manducabat sicut panem cinerem et potum suum lacrimis temperabat'. Ideo nunc amplius gaudet, quia amplius flevit: *Per exitus aquarum descenderunt*, inquit, *oculi mei*. **94.** Iohannes multum ploravit et revelata sibi dicit Christi mysteria. At vero illa mulier, quae, cum esset in peccatis et deberet flere, gaudebat et veste purpurea atque coccinea operiebatur et auro se multo et pretiosis lapidibus ornabat, aeterni fletus luget aerumnam merito.

95. Repperiuntur, qui saepius agendam paenitentiam putant. Qui 'luxuriantur in Christo'. Nam si vere agerent paenitentiam, iterandam postea non putarent, quia sicut 'unum baptisma', ita una paenitentia, quae tamen publice

---

26 sq. *cf.* Ps. 101, 10 **28 sq.** *Ps. 118, 136 **29** *cf.* Apoc. 5, 4 **30—33** *cf.* Apoc. 17, 4—18; 18, 7 **35** *cf.* I Tim. 5, 11 **37** *cf.* Eph. 4, 5

---

22 amissa *VM* ammissa *RS* ammittenda *VRS* amittenda *LM* **23** quaedam] quoque *ΓΔP* condemnatione *del. D* emendatione *p.c.* **24** nil *Γ*𝔞 te *om. Ba.c.m3TEL* ab *Ba.r.* ad *Va.c.* (d *exp.*) **25** utinamque imitanda] utinam namque emerenda *V* utinam namque emigranda *M* utinam quę imitenda *X* numquam namque emiganda *Ra.c.m2* numquam namque est mitiganda *Rp.c.m2* **26** manducabat — **27** temperabat *C in mg. inf.* **27** suum *om. T* cum lacrimis *ΘP*𝔪 **28** quia] qui *ΓO*𝔞 **28 sq.** deduxerunt *MX* **30** didicit *Bp.c.m3* sibi dicit christi] sunt ei diuina *M* christi *om. VRS* ad *B* **31** deberet flere] crebre flere *OMm1Ra.c.* crebre fleret *VMm2* (*in mg.* deberet *Mm2*) crebro flere *Rp.c.* **32** adque *B*, *Pa.c.* at *Ma.c.m2* **33** ornabat] *add.* nunc *A* *add.* sed *L* fletus] *add.* nunc 𝔪 erumna *P* merito *cum V cod. coniunxi cum hac sententia, (cf. Apoc. 18, 7:* quantum—tantum), *cum sequenti iungunt cet.* 𝔞𝔪 **34** repperiuntur *ΣΓΔP* reprehenduntur *Lp.c. et dett. 33—57. 65. 66. 180* 𝔪 reprehenditur 𝔞 reppenduntur *det. 19* repudiantur *dett. 141. 260* reprenduntur *Sch.* **35** putant — **36** paenitentiam *om. Δ* qui *Y* quia *cet.* 𝔞𝔪 **36** iterandum *V*

agitur; nam cottidie nos debet paenitere peccati, sed haec delictorum leviorum, illa graviorum.

96. Facilius autem inveni, qui innocentiam servaverint, quam qui congrue egerint paenitentiam. An quisquam illam paenitentiam putat, ubi adquirendae ambitio dignitatis, ubi vini effusio, ubi ipsius copulae coniugalis usus? Renuntiandum saeculo est, somno ipsi minus indulgendum quam natura postulat, interpellandus est gemitibus, interrumpendus suspiriis, sequestrandus orationibus, vivendum ita, ut vitali huic moriamur usui. Se ipsum sibi homo abneget et totus mutetur, sicut quendam adulescentem fabulae ferunt post amores meretricios peregre profectum et abolito amore regressum postea veteri occurrisse dilectae, quae, ubi se non interpellatam mirata, hinc putaverit non recognitam, rursus occurrens dixerit 'ego sum', responderit ille: 'Sed ego non sum ego.' **97.** Unde bene dominus ait: *Qui vult post me venire, abneget se ipsum sibi et tollat crucem suam et sequatur me.* Etenim qui mortui et consepulti Christo sunt, non debent iterum

53 sq. *Matth. 16, 24 **55** *cf.* Rom. 6, 4. 8 *et* Col. 2, 20

38 cotidiani *ΓΔPam* **39** debitorum *P* leviorum illa graviorum *om. Rm1* (leuiorum *add. m2*) **40** invenis *M* servaverit *Da.c.VRS* **41** egerit *Δ* paenitentiam] *add.* peccati *VM* an — **42** putat *om. ΔP* **42** putant *CXP* **43** copulae] culpae *Σ > DO* **44** minus *H i.r.* **44 sq.** quam natura postulat in- *C i. r.* **45** interpellandum *OVRSY* interpolandus *E, Lp.c.* interrumpendus] interpendus *Ba.c.m3* interrumpendum est *ΔO* utrũ inpend *C* **46** sequestrandum *ΔO, Pp.c.* videndum *Pa.c.* ita*** (que *eras.*) *C* **47** hic *Ma.c.m2* moriatur *A* usui] sensui *Y* adneget *V* **48** famulae *Ba.c.* post] propter *ΔPOTm* **49** amorem meretricium *Δ, Pp.c.* abolito amore] abmoto animo *Pa.c.m3* **50** veteri] vero *ΔO,* (*ex* uearii) *Pp.c.m3* veteri] *add.* ei *ΘL,* (*post* occurrisse) *Δ, Pp.c.m3* dilectam *Δ, Pp.c.m3* se *om. Γa* non *om. C* **51** interpellavit *OVM, Ra.c.m2,* (*ex* interpellat) *Pp.c.m3, m* admirata (ammirata) *ΔO, Pp.c.m3* hinc *om. ΓΔPOam* **52** dixerit *om. Pa.c.m3* **53** venire post me *Δ* **54** semet *ΘLCm* et *pr. om. Ma.c.m2* **55** sepulti *ΓΔPam* in christo *ΔPOD*

velut viventes de hoc mundo decernere. *Ne tetigeritis*, inquit, *nec adtaminaveritis, quae sunt omnia ad corruptelam ipso usu*, eo quod ipse vitae huius usus corruptela sit integritatis.

11, 98. Bona ergo paenitentia, quae si non esset, omnes ad senectutem differrent ablutionis gratiam. Quibus satis responsi sit, quia melius est, ut habeam, quod sarciam, quam non habeam, quod vestiar. Sed sicut semel adsuta redintegrantur, ita frequenter suta solvuntur. **99.** Eos autem, qui paenitentiam differunt, satis ipse dominus admonuit dicens: *Paenitentiam agite, adpropinquavit enim regnum caelorum.* Nescimus, qua hora fur venit, nescimus, an proxima nocte a nobis nostra reposcatur anima. Adam post culpam statim de paradiso deus eiecit; non distulit, sed statim separavit a deliciis, ut ageret paenitentiam, statim tunicam vestivit pelliciam, non sericam. **100.** Quid enim est, quod differas? An ut plura peccata committas? Ergo quia deus bonus est, ideo tu malus, et *divitias bonitatis eius et patientiae contemnis*? Sed bonitas domini magis ad paenitentiam te debet adducere. Ideo ad

---

56 sq. *Col. 2, 21

11. 7 Matth. 4, 17 **8** *cf.* Matth. 24, 43 (Luc. 12, 39) **8 sq.** *cf.* Luc. 12, 20 **9 sq.** *cf.* Gen. 3, 6—24 **14** Rom. 2, 4

---

56 discernere *Δ* (*corr. Rm2*) **56 sq.** inquit nec adtaminaveritis *om. Δ* **57** nec] ne *TEALCXP* **58** huius vitae *H* m

11. 1 bona] *add.* est *ΔO* **3** responsum *ΘLM* sit] est m set *P* quod — **4** habeam *om. VRS* **4** habeam] *add.* quod sartiam et non habeam *M* quod] quo *EDOLM* a **4 sq.** reintegrantur *Ba.c.m3La.c.T* **6** deferunt *V*, dicerunt *Ca.c.* ipse *om. D* **7** adpropinquabit *DOLCX*, *Ra.c.* caelorum] dei *M* **8** nescimus *pr.*] *add.* ergo *ΔPOT*m veniat *ΔOH* a veniet *Y* venerit *P* m **9** nostra *om. Γ* a **11** agerent *RS* tunica . . pellicia *PVRS* pelliceam *H* m **12** sirica *VM* syrica *Pa.c.m2* serica *RS* siricam *Θ* enim *om. CP* est *om. CXΔ* a quod *om. RS* quod] quid *M* **13** dimittas *V* **14** et *pr.*] nam *Δ* divitiae (*om.* eius — bonitas) *VRS* **15** domini] dei *L* ad paenitentiam *om. D* debent *RS*

omnes dicit sanctus David: *Venite, adoremus et procidamus ante eum, et ploremus ante dominum nostrum, qui fecit nos.* De peccatore autem sine paenitentia mortuo, quia nihil aliud superest nisi graviter maerere, nisi flere, habes plorantem ipsum et dicentem: *Filius meus Abessalon, filius meus Abessalon*; qui enim penitus est mortuus, sine ulla exceptione defletur. **101.** De his autem, qui exules atque peregrini limitum paternorum, quos lex Moysi sancta praescripsit, mundanis inplicabantur erroribus, audis canentem: *Super flumina Babylonis illic sedimus et flevimus, cum recordaremur Sion.* Inducit enim lapsorum genus in ipso temporum praesentium et rerum labentium adhuc positos statu debere resipiscere, eorum videlicet exemplo, qui propter peccati pretium deducti erant in captivitatis aerumnam. **102.** Nihil autem est, quod tam summo dolori sit, quam si unusquisque positus sub captivitate peccati recordetur, unde lapsus sit atque unde deciderit, eo quod ad corporea atque terrena ab illa speciosa ac pulchra

---

16 sq. *Ps. 94, 6 **20 sq.** *II Reg. 18, 33 **24 sq.** Ps. 136, 1 **29—33** *cf. supra l. 25*: cum recordaremur Sion

---

16 sanctus david dicit *H* a m dicit dn̄s sp̄s david *V* procedamus *B* **17** et *om. DC* ploremusque *C* **18** autem] eum *V* aliud *om. D* **19** graviter] gratiam *Va.c.m2* maereri *V* mereri *DRS*, *Pp.c.* merere *TEΓ*, *Pa.c.* **20** ipsum *om. D*, *add.* dauid *Mm2* filius meus Abessalon *pr.*] filia abielon (*m1*, abamlon *m2*) *V* fili** (us *eras.*) *R* meus *om. Δ* absalon *AD*, *Cp.c.Δ* a **20 sq.** filius — abessalon *alt. om. ΓLVRS* a meus *om. M* absalon *ADM* **21** ulla *om. P* exceptacione *CX* **22** autem] enim *VM*, *om. Γ* a qui*** (bus *eras.*) *C* atque] et *Δ* limitum] lamentorum *M* **23** quod *ΔP* **24** implicabuntur *EMP* m audi *M* **25** flebimus *BC* dum *ΓΔPTA* a m recordaremur] *add.* tui *HM* **26** genus] gemitus *ΓΔPO* a m tempore *C*, *Aa.c.* **27** posito *Σ > OL*, *V* positum *L* respicere et *Δ* resipiscere et a **28** qui *om. V* **29** est autem *Γ* a est *om. VRS* **30** summi doloris *ΔA* si *om. ΣΔP* si] ut *dett.* m **31** peccati] *add.* non *A* recordatur *Pa.c.Γ* a unde] unde quo *T* quo *E* ceciderit *DLP* **32** ad] a *Ca.c.V* corpoream *H* a terrenam *H* a

divinae cognitionis intentione deflexerit. **103.** Sic habes Adam abscondentem se, ubi deum cognovit esse praesentem, et quaesitum latere voluisse et vocatum a deo ea voce, quae latentis morderet adfectum, hoc est: *Adam, ubi es?* Hoc est: 'Cur te abscondis, cur lates, cur fugis eum, quem videre desiderabas?' Ita gravis culpa est conscientiae, ut sine iudice ipsa se puniat et velare se cupiat, et tamen apud deum nuda sit. **104.** Et ideo nemo in peccato positus adrogare sibi debet auctoritatem aut usurpationem sacramentorum, quia scriptum est: *Peccasti? quiesce!* Quod in praesenti psalmo David dicit: *In salicibus*, inquit, *in medio eius suspendimus organa nostra*; et infra: *Quomodo cantabimus canticum domini in terra aliena?* Si enim caro menti repugnat nec subdita est animi gubernaculo et mentis imperio, aliena est terra, quae non domatur exercitio cultoris, et ideo fructus non potest caritatis, patientiae, pacis adferre. Melius est ergo tunc quiescere, cum exercere non queas opera paenitentiae, ne in ipsa paenitentia fiat, quod postea indigeat paenitentia. Quae si semel fuerit usurpata nec iure celebrata, nec prioris fructum obtinet et aufert usum posterioris.

---

33 sq. *cf.* Gen. 3, 8 **36** *Gen. 3, 9 **42** *Gen. 4, 7 *Sept. cf.* Cain 7, 24 (*p.* 399, 8 *sq. Sch.*) **43 sq.** Ps. 136, 2. 4 **45 sq.** *cf.* Rom. 7, 23 **47 sq.** *cf.* Gal. 5, 22

---

33 conditionis *Δ* cogitationis *Ca.c.E* defluxerit *Pp.c.Δ* **35** latere *om. D* vocatumque (*om.* et) *C* domino *ΓΔPam* **36** adam — hoc est *om. VRS* **37** abscondisti *ΔP* lates (la *s. l.*) *B*, talis *RS* **37 sq.** desideras *Ba.c.* desiderabas videre *Δ* **39** dominum *C* **40** peccato *s. l. Cm2* arrogari *TE* **42** quod] *add.* et *AMm2* dicit] dicens *Δ* (*in mg. add.* ostendit *Mm2*) demonstrat dicens *Y* **43** psallicibus *C* inquit *om. ΓMa* inquiens *A* **44** cantavimus *BVRS* **45** est *om. ΓM* **47** et ideo *om. VRS* non potest fructus *Mam* **47 sq.** paenitentiae *ED, La.c.Δ* patientiam *Γa* **48** ac pacis *Am* et pacis *M* cum] quam *Δ* **49** quaeas *B* queras *Δ* (quaeras *M*) in *om. Δ* **50** paenitentie *Ca.c.* **51** auferet *DΔP*

105. Sane et cum caro repugnat, mens ad deum debet esse intenta, et si opera non sequuntur, fides deserviat, et si inpugnant vel carnis inlecebrae vel potestates adversariae, maneat mens deo dedita. Tunc enim maxime urgemur, cum caro caedit. Et sunt, qui vehementer incumbant miserae animae quaerentes omne auferre praesidium; unde illud est: *Exinanite, exinanite, usque dum fundamenta in ea.* **106.** Quam miseratus David ait: *Filia Babylonis misera!* Misera utique, quae Babylonis filia est, quae dei filia esse desivit. Cui tamen medicum invitat dicens: *Beatus, qui tenebit et adlidet parvulos tuos ad petram*, hoc est, qui infirmas et lubricas cogitationes elidat ad Christum, qui omnes inrationabiles motus sui reverentia et disceptatione conminuat, ut, si adulterino quis amore raptatur, excludat ignem copulamque meretricis et se suo studio abdicet, ut Christum adquirat.

107. Didicimus ergo et agendam paenitentiam et eo agendam tempore, quo culpae defervescat luxuria, et in captivitate peccati positos reverentiores nos, non usurpatiores

---

53 *cf.* Rom. 7, 23 **54** *cf.* Rom. 7, 15—22 **57** *cf.* II Cor. 12, 7 (caedit = κολαφίζει) **59** *Ps. 136, 7 **60** Ps. 136, 8 **62** Ps. 136, 9 **62—67** *cf.* EPs. 118 8, 34, 3 (*p.* 170, 16—18 *Pe.*)

---

53 Dnm̃ *Γ*𝔞 **54** sequitur *Σ* (*Ba.c.m2*) fides] *add.* non *Δ*, *Pp.c.m3*𝔪 deserviat *Σ* deseratur *Rp.c.m2* desideret *H*𝔞 deserat *cet.* 𝔪 **55** vel carnis] vitia carnis in deo suspensi sumus seqr̃ *V* carnes *B* **56** urguemur *CORS*, *Pa.c.* urgentur *V* urguetur *M* **57** caedit *P* cedit *cet.* 𝔞𝔪 **59** usque dum (= ἕως οὗ *Sept.*) *BOCXYP*, *Ra.c.* usque ad *cet.* 𝔞𝔪 fundamenta *BOLΓPY* fundamentum *cet.* 𝔞𝔪 **60** filia—misera *pr. om. D* misera *alt. om. VRS* **61** quae *pr. om. P*, quia *ΓΔ*𝔞𝔪 est *om. P* **63** suos *LOp.r.CRPa.c.XM* **64** allidat *V* elidit *Pp.c.* (*ex* elidat) **65** discretione *OV*, *Pp.c.* dilectione *R i. r.* communiat *A* ut *om. ΔP* si] sed *RS* **67** abdicat *VRS* **68** dicimus *ΔPX* et *pr. om. ΔP* **69** quo *om. Pa.c.m2* culpa *Δ*, *Pp.r.* luxuriae *ΔP* et *om. Ba.c.m2* **70** peccati *om. RS* usurpatores *Pa.c.* *Cp.c.HX*𝔞 usurpationes *Ca.c.*

esse debere. Nam si Moysi propius accedere gestienti, ut cognitionem mysterii caelestis hauriret, dicitur: *Solve calciamentum pedum tuorum*, quanto magis nos animae nostrae pedes exuere vinculis corporalibus et gressus omnes mundi
75 istius nexu debemus absolvere.

---

72 sq. *Exod. 3, 5

---

71 proprius *Ba.c.* accedenti gestienti *V* **72** cogitationem *Ra.c. Pa.c.m3* auriret *AMX*, *Ra.c.* audiret *Pa.c.m3* **72 sq.** calciamenta *O* **73** impedum *O* **74** regressus *XY* **75** obsolvere *B* TRACTATUS PAENITENTIAE EXPLICIT LIBER II FILICITER *B*, (*om.* feliciter) *DT* explicit liber II sci ambrosii de paenitentia *A* sancti ambrosii de paenitentia liber II explicit *L* explicit de penitencia liber secundus *Γ* > *XV* explicit liber sancti ambrosii de penitentia. amen. *E*, *om.* amen *add.* secundus *P* explicit tractatus beati ambrosii de penitentia *O* explicit de penitentia liber secundus *V* *carent subscriptione XRS*

DE EXCESSU FRATRIS

Conspectus codicum

B = Bononiensis (Boulogne-sur-mer) 32 saec. VII
P = Parisinus bibliothecae nationalis Lat. 12137 (olim S. Germani a Pratis 204) saec. IX
D = Parisinus bibliothecae nationalis Lat. 11624 (olim S. Benigni Divionensis) saec. XI
O = Oxoniensis Bodleianus 137 (olim capituli Exoniensis) saec. XII
L = Laudunensis (oppidi Laon) 178 (olim Vallis Clarae) saec. XII
F = Oxoniensis Bodleianus 762 (olim Elyensis) saec. XIII

Σ = consensus codicum *BPDOLF*

C = Coloniensis ecclesiae metropolitanae 38 saec. X
H = Herbipolitanus bibliothecae universitatis M. Theol. Fol. 26 (olim monasterii S. Benedicti Herbipolitani ad S. Stephanum) saec. XI
W = Montepessulanus (Montpellier) 305 saec. XIII
X = Avenionensis 276 saec. XI (interdum adhibitus)
K = Turonensis 267 (olim S. Gatiani) saec. X vel XI

Γ = consensus codicum *CHWXK*

In l. I 1—II 53:

E = Augiensis, nunc Caroliruhensis, CXXX (olim Augiae maioris) saec. X
A = Parisinus bibliothecae armamentarii 1244 (olim Cluniacensis 119) saec. XI
Q = Vaticanus bibliothecae Ottobonianae Lat. 107 (olim bibliothecae Reginae 75) saec. IX vel X

In l. II 53—135:

Y = Bruxellensis bibliothecae regiae 952 (1893—99) (olim Vallis S. Martini in Lovanio) saec. XI
T = Trecensis 284 (olim Clarae Vallis F. 45) saec. XII

In l. II 106—126:

V = Vaticanus bibliothecae Vaticanae antiquae Lat. 296 (olim Ios. Ioffridi) saec. IX vel X
R = Vindobonensis bibliothecae nation. 1029 saec. XI
S = Vindobonensis bibliothecae nation. 1010 saec. XI
M = Laurentianus S. Marci 519 saec. XI/XII
G = Monacensis bibliothecae nation. 2564 (olim Alderspacensis 34) saec. XII (interdum adhibitus)
N = Bambergensis Msc. Patr. 7 (B. II. 9) (olim montis S. Michaelis) saec. XI (interdum adhibitus)

Δ = consensus codicum *VRSM(GN)*

𝔞 = Editio Amerbachii Basileensis anni 1492
𝔪 = Editio Maurinorum anni 1690
Sch = Proecdosis libri I ed. Car. Schenkl in Ambrosiana, Scritti Vari pubblicati nel XV Centenario dalla morte di S. Ambrogio (Milano 1897, nr. V)

Liber primus

1. Deduximus, fratres dilectissimi, hostiam meam, hostiam incontaminatam, 'hostiam deo placentem', domnum et fratrem meum Satyrum. Memineram esse mortalem, nec fefellit opinio, sed 'superabundavit gratia'. Itaque nihil habeo, quod querar, et habeo, in quo deo gratias agam, quia semper optavi, ut, si quae perturbationes vel ecclesiam vel me manerent, in me potius ac meam deciderent domum. Deo igitur gratias, quia in hoc omnium metu, cum omnia motibus sint suspecta barbaricis, communem maerorem privato dolore transegi, et in me conversum est, quidquid timebamus omnibus. Atque utinam hic consummatum sit, ut dolor meus publici doloris redemptio sit! **2.** Nihil quidem habui, fratres

---

I, 1. 2 *cf.* Phil. 4, 18 **3** memineram *eqs. cf.* Sen. Ad Marc. 10. 5 **4** *cf.* Rom. 5, 20 **5** querar . . . gratias agam: *cf.* Sen. Ad Marc. 12, 1 **6 sq.** *cf.* Liv. XLV 41, 8 Val. Max. V 10, 2 (Cic. Tusc. III 70 *ad consolationem revocat, unde forte Ambrosius hausit verba*)

ΣΓEAQ

Inc̄ liber I de excessu fratris s̄ci ambrosi (*uncialibus litteris*) *B* incipit liber primus de excessu Satyri fratris sancti ambrosii episcopi *POX*, *similiter Q* incipiunt libri sancti ambrosii episcopi de excessu fratris sui et de resurrectione mortuorum *D* incipit eiusdem liber I de satyro fratre suo *L* incipit liber eiusdem primus de excessu fratris sui *F* incipit liber sancti ambrosii de fratris excessu *CH* incipit de excessu fratris *E* incipit liber I sancti ambrosii episcopi mediolanensis de excessu fratris sui satyri *A* flebilis querimonia beati ambrosii antistitis de excessu karissimi sui fratris *K* incipit liber . . . de morte satyri fratris sui (*vel similiter*) *codd. recentiores*

I, 1. 1 karissimi *D* **2** domnum *Σ* dominum *Γ𝔞* et *s. l. m2 B* **3** satirum *CHEA* memineram] *add.* quippe *A*, *Qp.c.m2*, quippe eum *CH𝔞* **4** sed — gratia *om. O* **5** et] sed *H𝔞* **6** si *om. L* vel] *add.* in (*utroque loco*) *Bm3* **7** in] im *B* reciderent *ΓE* **8** montibus *Ba.r.* **10** timebam *DFm* **10 sq.** omnes *Γ*, *Pa.c.m1𝔞* **11** hinc *E* consumptum *C* meus (e *s. l. m2*) *B*

carissimi, in rebus humanis tanto fratre pretiosius, nihil amabilius, nihil carius, sed praestant privatis publica. Ipsius quoque si quis sententiam sciscitaretur, mallet occidere pro aliis quam sibi vivere. Propterea enim pro omnibus secundum carnem Christus est mortuus, ut nos non solis nobis vivere disceremus. **3.** Accedit illud, quod ingratus divinitati esse non possum. Laetandum enim magis est, quod talem fratrem habuerim, quam dolendum, quod fratrem amiserim; illud enim munus, hoc debitum est. Itaque perfunctus sum, quamdiu licuit, commisso mihi fenore; qui deposuit pignus, recepit. Nihil interest, utrum abiures depositum an doleas restitutum. In utroque fidei ambiguum, vitae periculum est. An si pecuniam neges, culpa est, si hostiam neges, pietas est, cum pecuniae fenerator inludi possit, naturae auctor et necessitudinis creditor fraudari non queat? Itaque quanto uberior fenoris summa, tanto gratior usura sortis. **4.** Unde ingrati de fratre esse non possumus, quia, quod naturae communis fuit, reddidit, quod gratiae singularis est, meruit. Quis enim commu-

---

2. 5 sq. *cf.* II Cor. 5, 15

3. 1 sqq. *cf.* Sen. Ad Pol. 10, 1. 6; De tranqu. an. 11. Cic. Tusc. I 93 (usura vitae) **2 sq.** *cf.* Hieron. Ep. 60, 7 (PL 22, 593) nec doleas — talem habueris

4. *de tota § 4 sqq. cf.* Menandri Rhetor. Περὶ παραμυθητικῶν (Spengel, Rhet. Graec. III, p. 414, 3): ὅτι τὸ θεῖον κατέκρινε τῶν ἀνθρώπων τὸν θάνατον καὶ ὅτι πέρας ἐστὶν ἅπασι τοῖς ἀνθρώποις ὁ θάνατος καὶ ὅτι ἥρωες καὶ θεῶν παῖδες οὐ διέφυγον.

ΣΓΕΑQ

2. 3 clarius *D* **4** sententiam si quis *Da.c.*m suscitaretur *Pa.c.* scissitaretur *D* mallit *BDL*, *Pa.c.* occidere *CK*, *Aa.c.Qp.c.* occidi *cet.*, *cf. praef. not. 142* **5** pro omnibus *om. K* **6** mortuus est *F* nos *om. HE*ꝗ, *add. post* nobis *C* nobis solis *CH*ꝗ solum *Ap.c.*

3. 1 accidit *Σ*, *Pa.c.m1* **2** est enim magis *CH*ꝗm **3** habuerim — fratrem *om. A* **4** perfructus *F* perfruitus *D* perfectus *X* **7** in utroque *bis Ca.r.* ambiguum**** *C* **8** inpietas *Σ* > *D*, *Sch.*, (*add.* non) *W*ꝗ **8 sq.** pecunia *ΣX* **11** sortis usura *K*m fortis *HW*ꝗ

4. 1 de fratris morte ꝗ **2** naturae] *add.* ei *D* communi *X*

nem condicionem recuset? Quis doleat sibi proprium pignus ereptum, cum ad solacium nostri filium suum unicum pro nobis pater tradiderit ad mortem? Quis exceptum se putet esse debere a condicione moriendi, qui non sit exceptus condicione nascendi? Magnum pietatis mysterium, ut mors corporis nec in Christo esset excepta, ac licet naturae dominus, carnis tamen, quam susceperat, legem non recusaret. Et mihi necesse est mori, illi necesse non fuit. An qui de servo dicit: *Si volo eum sic manere, donec venio, quid ad te?* non potuit ipse sic manere, si vellet? Sed perpetuitate vitae huius sibi pretium, mihi sacrificium perdidisset. Quo igitur maius est solacium nostri, quam quod 'secundum carnem' et Christus est mortuus? Aut cur ego vehementius fleam fratrem, cum sciam illam mori non potuisse pietatem?

5. Cur solus prae ceteris fleam, quem fletis omnes? Privatum dolorem communi dolore digessi, praesertim cum meae lacrimae nihil prosint, vestrae autem lacrimae fidem adstruant, consolationem adferant. Fletis, divites, et flendo probatis nihil opitulari repositas divitias ad salutem, cum pecuniae pretio mors differri non queat et pari usu divitem inopemque dies supremus eripiat. Fletis, senes, quod in hoc liberum sortem pavetis. Et ideo, quia vitam corporis producere non potestis, instituite liberos non ad usum corporis, sed

---

5 sq. *cf.* Rom. 8, 32 **12** *Ioh. 21, 22 **15** *cf.* Rom. 1, 3
5. 8 sq. vitam producere *cf.* Verg. Aen. II 637

ΣΓEAQ

4 sibi *om. L* **7** exceptus] (*scil.* a condicione moriendi; 'condicione nascendi' *est abl. causae, cf. praef. not. 156*) *add.* a *AQWX*ꝓm *Sch.* **12** si] sic *WX* si *om. KF* eum volo *H*m ad] a *P*, *Ea.c.m3* **13** vellit *BPa.c.m2* **14** quo] quod *Bp.c.m3Op.c.m1*, *Γ* **16** mortuus est *WX*m **17** posse *DW*

5. 1 solum *Σ* > *D* **5 sq.** pecuniae] penitentiae *Ca.c.* potenciae *A*, *Q s. l. m2* **7** subpremus *CE* suppremus *BOF* **8** liberum *EQa.c.m2* (ro *s.* rum) liberam *Σ* (*i. r. Fm2*) liberorum *cet.* ꝓm quia] qui *L* **9** non potestis *om. X* institute *BPa.c.* instruite *D*

ad virtutis officium. Fletis et iuvenes, quod naturae finis non sit maturitas senectutis. Fleverunt et pauperes, et, quod multo est pretiosius multoque uberius, lacrimis suis eius delicta laverunt. Illae sunt lacrimae redemptrices, illi gemitus, qui dolorem mortis abscondunt, ille dolor, qui perpetuae ubertate laetitiae veteris sensum doloris obducat. Itaque licet privatum funus, tamen fletus est publicus. Et ideo non potest fletus esse diuturnus, qui universorum est adfectibus consecratus.

6. Nam quid te, mi frater amantissime, fleam, qui mihi sic ereptus es, ut esses omnium? Non enim perdidi usum tui, sed commutavi, ante corpore inseparabilis, nunc individuus adfectu; manes enim mecum ac semper manebis. Et quidem cum viveres nobiscum, numquam te patria eripuit mihi, nec ipse mihi umquam patriam praetulisti, et nunc alteram praestitisti; coepi enim iam hic non esse peregrinus, ubi melior mei portio est. Numquam enim in me totus fui, sed in altero nostri pars maior amborum, uterque autem eramus in Christo, in quo et summa universitatis et portio singulorum est. Hic mihi tumulus genitali solo gratior, in quo non naturae, sed gratiae meae fructus est; in isto enim corpore, quod nunc exanimum iacet, praestantior vitae meae functio, quia in hoc quoque, quod gero, corpore uberior tui portio. **7.** Atque utinam ut memoriae, ut gratiae, ita etiam vitae tuae hoc,

---

6. 9 sq. *cf.* Col. 1, 18. 19

ΣΓΕΑQ

13 redemptricis *B*, *Pa.c.m2* **14** qui *om. F* perpetua *DF* **16** fletus tamen **m** **17** esse fletus *H* **17 sq.** adfletibus congregatus *Pa.c.m2* fletibus affectibus *X* **18** consecratus *om. O*

6. 1 mi *om. D* **2** omnium] somnium *Ha*, *Pp.c.m2* **4** ac] at **m** et *D*, *Ha.c.* **5** numquam *om. K* **7** hic iam *CHWAQa* non hic *K* **8** totus in me *H am* **9** maior] *add.* est *C* autem] enim *L* **11** genitalis *O* **13** exanimatum *CHWa* exanime *X*

7. 2 ut gratiae *om. E*

quidquid est, quod spiramus, spirare possemus, dimidiumque meorum decederet temporum, quod ad tuorum proficeret usum! Par enim erat, ut, quibus indivisum semper fuit patrimonium facultatum, non esset vitae tempus divisum, vel certe qui indistincta semper habuimus vivendi consortia, non haberemus distincta moriendi.

8. Nunc vero, frater, quo progrediar quove convertar? Bos bovem requirit seque non totum putat et frequenti mugitu pium testatur adfectum, si forte defecerit, cum quo ducere collo aratra consuevit: ego te, frater, non requiram? Aut possim umquam oblivisci tui, cum quo vitae huius semper aratra sustinui, labore inferior, sed amore coniunctior, non tam mea virtute habilis quam tua patientia tolerabilis, qui pio semper sollicitus adfectu latus meum tuo latere saepiebas, caritate ut frater, cura ut pater, sollicitudine ut senior, reverentia ut iunior? Ita in unius necessitudinis gradu conplurium mihi necessitudinum officia pendebas, ut in te non unum, sed plures amissos requiram, in quo uno ignorata adulatio, expressa pietas. Neque enim habebas, quod simulatione adderes, qui totum pietate conpraehenderas, ut nec incrementa reciperes nec vicem expectares.

8. 1 sqq. *cf.* Menandri Rhetor. Περὶ Μονῳδίας 319 (III, p. 436, 26—29 *Spengel*). **3 sq.** *cf.* Verg. Georg. III 518

ΣΓEAQ

3 speramus sperare *Pa.c.m2O*, *Ea.c.m3K* spe paramus sperare *BFL* sperabamus sperare *D* possimus *PDOFE* **4** decideret *Pm2CHWA*𝔞𝔪, *Qp.c.m2* **4 sq.** proficeret usum *P i. r.* **5** qui divisum *Pa.c.m2* **6** divisum tempus *CH*𝔞 **8** moriendi] *add.* contubernia *K*

8. 3 adfectum] amorem 𝔪 defecit *CAa.c.* **4** consuevit] *add.* et 𝔪 **5** possum *LFHWX*𝔞𝔪 **6** aratra semper *LH* labore] *add.* enim *CHW*𝔞 inferior] *add.* fui *HW*𝔞 **7** quam — tolerabilis *s. l. Bm1* **8** pio *om. X* sollitus *C* **8 sq.** sapiebas *X* **10** ita] *add.* ut *DFEX*, *Qa.r.* **11** inpendebas *HW*𝔞𝔪 **13** adulatio] *add.* est *HW*𝔞 expressa] *add.* est 𝔪 **14** conprehenderes *nonnulli dett.* 𝔪 **15** receperis 𝔪 expectaris *BOa.c.m3PLFA*

9. Sed quo, inmemor officii, memor gratiae, inmodico dolore progredior? Revocat apostolus et tamquam frenos maerori inducit dicens, sicut nuper audistis: *Nolumus vos ignorare, fratres, de dormientibus, ut non tristes sitis sicut et ceteri, qui spem non habent.* — Date veniam, fratres carissimi, neque enim omnes possumus dicere: *Imitatores mei estote sicut et ego Christi*, sed ad imitandum si auctorem quaeritis, habetis, quem possitis imitari. Non omnes ad docendum idonei, utinam omnes ad discendum habiles! **10.** Non gravem lacrimis contraximus culpam, non omnis infidelitatis aut infirmitatis est fletus. Alius naturae dolor, alia est tristitia diffidentiae. Et plurimum refert desiderare, quod habueris, et lugere, quod amiseris. Non solus dolor lacrimas habet, habet et laetitia lacrimas suas, et pietas fletum excitat, et oratio stratum rigat, et praecatio iuxta propheticum dictum lectulum lavat. Fecerunt et fletum magnum sui, cum patriarchae sepelirentur. Lacrimae ergo pietatis indices, non inlices sunt doloris. Lacrimavi ergo, fateor, etiam ego, sed lacrimavit et dominus, ille alienum, ego fratrem, ille in uno lacrimavit omnes, ego in omnibus lacrimabo te, frater. **11.** Ille nostro,

---

9. 3 sqq. *I Thess. 4, 13 **6 sq.** I Cor. 11, 1 **8** docendum] *cf.* Off. I 1, 4

10. 7 sq. *cf.* Ps. 6, 7 **8 sq.** *cf.* Gen. 49, 32 *sq.* 50, 10 **10 sq.** *cf.* Ioh. 11, 35 *et* Paen. II 7, 54—58

ΣΓEAQ

9. 1 quo] quod *BOKXQ*, (quid *m2*) *P*, *om. L* **3** maeroris (meroris frenos *C*) *Γ*𝔞, *Qa.r.* dicit *A* **4** contristes sitis *E* contristetis (tis *i. r. m2*) *F* contristemini *L* et *om. L* **6** enim *om. P* **8** potestis *W* **9** discendum] docendum *Ca.c.* hamabiles (m *ex* b) *X*

10. 1 at non *Pp.c.* (*ex* ut), *quidam dett.* 𝔪 aut non *O* **2** traximus *W* omnis] *add.* ẽ *D* infidelitatis aut *om.* *Σ* **3** alius] *add.* est 𝔞𝔪 **6** fletus *L* **7** predicatio *CH* **8** fletum] planctum *AQX* **10** lacrimatus sum 𝔞 **10 sq.** lacrimatus est et dñs 𝔞 (*item in sequentibus vv.*) **11 sq.** lacrimavit (*corr. m3 graphio*: lacrimatus) affectu (*om.* omnes) *E*

non suo inlacrimavit adfectu — neque enim divinitas lacrimas habet —, sed lacrimavit in eo, qui tristis fuit, lacrimavit in eo, qui crucifixus est, qui mortuus, qui sepultus est, lacrimavit in eo, de quo hodie nobis insinuavit propheta dicens: '*Mater Sion*', *dicet homo, et homo factus est in ea, et ipse fundavit eam altissimus*. In eo lacrimavit, quod 'matrem' Sion dixit genitus in Iudaea, susceptus ex virgine, matrem autem secundum divinitatem habere non potuit, quia auctor est matris. Ille 'factus est' non divina generatione, sed humana, quia 'homo factus est', deus natus est. **12.** Sic et alibi habes: *Puer natus est nobis, filius datus est nobis*; in puero enim nomen aetatis, in filio 'plenitudo divinitatis' est. 'Factus' ex matre, 'natus' ex patre, idem tamen et 'natus est' et 'datus'. Non diversum, sed unum putes; unus enim dei filius et 'natus' ex patre et ortus ex virgine distanti ordine, sed in uno concurrit nomine, sicut et praesens lectio docet, quia 'et homo factus est in ea, et ipse fundavit eam altissimus', 'homo' utique corpore, 'altissimus' potestate, etsi deus et homo diversitate naturae, idem

---

11. **3** *cf.* Matth. 26, 38 *al.* **5 sqq.** *Ps. 86, 5

12. **1 sq.** *Esai. 9, 6 **3** *cf.* Col. 2, 9 **3 sqq.** *cf.* Fid. I 14, 93 *sqq.*; III 8, 54—58; *Symbolum "Quicumque"* (*Denzinger-Umberg, Enchiridion symbolorum nr. 40*): qui licet deus sit et homo, non duo tamen, sed unus est Christus **6** in uno concurrit nomine] *cf.* Fid. III 9, 60

ΣΓEAQ

11. **2** lacrimavit *Σ* > *BL, HW* **3** in (*utrumque*) *om.* *Γ*𝔞𝔪 **3 sq.** qui] quo (*quattuor locis*) *Γ*𝔞𝔪 (qui *pr.* — **4** eo *om.* *CW*𝔞; qui mortuus qui sepultus *K*) **5** in *om.* *ΓEA*𝔞 de *om.* *C* **6** dicit *BO*, *Qa.c.m2* **7** altissimus *in mg.* *Pm2* in *om.* *ΓEA*𝔞𝔪 quod] quo *ΓEA*𝔞𝔪 **9** quia] qui *DF*𝔞 est *s.l.Qm2*

12. **1** sic et] sicut *K* sicut et 𝔞 **2** et filius *X* **3** est *om.* *D* **4** idem — **5** patre *om.* *X* et *pr.* *om.* *H* est *om.* *ΓE*𝔞 **5** enim] autem *W* enim] *add.* est *DF* **6** distant *Ap.r.E, Sch.* in *om.* *C* unum concurrente *ΓA*𝔞𝔪 unum concurrunt *E Sch.* cucurrit *F* nomen *Ep.c.m2* nomina *Sch.* *cf.* *praef. not. 153* **7** docet dicens *X* docens dicit *Q* **8** homo — **9** potestate *in mg.* *suppl.* *K*

10 tamen, non alter in utroque. Aliud ergo speciale naturae suae, aliud commune nobiscum, sed in utroque unus et utrumque perfectus. **13.** Non igitur mirandum est, quia *et dominum eum et Christum fecit deus*. 'Fecit' ergo Iesum, eum utique, qui ex corpore nomen accepit, fecit eum, de quo etiam patriarcha scribit David: '*Mater Sion*', *dicet homo, et homo factus*
5 *est in ea*. Dissimilis utique non divinitate, sed corpore, nec discretus a patre, sed exceptus in munere, manens in consortio potestatis, segregatus in mysterio passionis.

14. Plura loci huius tractatus exposcit, quibus possimus ostendere auctoritatem patris, proprietatem filii, trinitatis totius unitatem. Sed consolandi hodie, non tractandi partes recepi, quamquam abducere a maerore animum intentione
5 tractandi consolationis usus sit. Sed temperandus mihi maeror quam alienandus adfectus est, ut mulceantur magis desideria quam sopiantur. Non libet enim abire a fratre longius et occupatione subduci, cum velut comitandi eius gratia hic

---

11 sq. "utrumque perfectus" *cf. symbolum* "*Quicumque*" *l. c.*: perfectus deus, perfectus homo; Fid. III 8, 54

13. 1 sq. Act. 2, 36 **4** *Ps. 86, 5

14. 4 sq. *cf.* Sen. Ad Marc. 1, 6; 8, 2; Ad Pol. 8, 1 *sq.*; Plut. Ad uxor. 8; *al.*

ΣΓΕΑQ

11 sq. utrumque] in utrumque *F* utrimque *K Sch.* utroque *CHX*, *Wa.c.m2*m in utroque *EAQ*a

13. 2 fecit deus *om. E* iesum] *add.* christum *K* **4** david] *add.* quia *ΓEA*a dicit *BLE* **5** ea] *add.* quasi ergo factus homo *C*, quasi homo ergo factus *HWA*a, quasi homo factus ergo *X*, *Qa.c.m2*, homo autem factus m utique] *add.* est m **7** misterio *D*, *Qa.c.m2* ministerio *CX*, *Wa.c.*

14. 1 possumus *LXAQ* possemus *K* **2** propietatem *Ba.c.m3* *Pa.c.m2* fili *B*, *Pa.c.m2Ea.c.m1* **3** consulendi *D* tractandi] *add.* consolationis *P i. r.* **4** recipi *Ba.c.m3* **5** sit usus m mihi] *add.* magis m **6** est *om.* m **7** opinatur *Qa.c.m2* **8** occupacioni *C* conmutandi *CHXA*a, *Qp.c.m2*

sermo susceptus sit, ut diutius sensu prosequar proficiscentem, et, quem oculis teneo, mente conplectar. In illo enim totam oculorum aciem figere libet, cum illo totis animorum officiis inmorari, illum toto blanditiarum ambire obsequio. Dum stupet animus, nec amissum credo, quem adhuc cerno praesentem, nec mortuum puto, cuius adhuc officia non requiro, quibus ego vitae meae usum et spirandi omne munus addixeram.

15. Quid enim referrem tantae gratiae, tanto labori? Ego te, frater, heredem feceram, tu me heredem reliquisti, ego te superstitem optabam, tu me superstitem dimisisti. Ego pro muneribus tuis, ut conpensarem beneficia, vota referebam, nunc et vota perdidi, sed tamen tua beneficia non amisi. Quid agam mei successor heredis? Quid agam meae vitae superstes? Quid agam exsors huius quod capio luminis? Quas grates, quae munera referam tibi? Nihil a me praeter lacrimas habes. Aut fortasse securus meriti tui quas solas superstites habeo lacrimas non requiris. Nam etiam cum adhuc viveres, flere prohibebas, maeroremque magis nostrum quam tuam mortem tibi esse testabaris dolori. Prohibent ulterius prodire lacrimae fletusque revocant. Prohibent etiam tui gratia, ne, dum nostra deflemus, de tuis meritis desperare

---

15. 1 sqq. *cf.* Sen. Ad Pol. 5, 1—3

ΣΓΕΑQ

10 totam] tantam *A* **11** animis (*om.* officiis) *Ep.c.* **12** abire *Bm1* (abere *corr. m3*) ăbire *P* **14** non *eras. A* ł sine non *s.Fm2* **15** usum] quibus sum *P*

15. **1** referram *Bp.c.m3* (a *ex* e), *Pa.c.m2* referre *C* referam *HWO* referre valeam (*ex* refferam) *Qp.c.* **2** feceram] reliqueram *D* **5** tua tamen *W* **6 sq.** quid — superstes *om. P* **7** cupio *CHWXa* **9** an fortassis *W* **10** requires *HWKa*, *CQa.c.* *etiam (cum *s. l.*) *C* **11** nostrum magis *C* **12** tristabaris *C* prohibeantur (n *s. l.*) *A* **13** prodere *BPO*, *Da.c.* pondere *F* prohibet *ΓLAam* **14** flemus *E* meritis (*ex* muneribus) *Pp.c.m2*

videamur. **16.** At certe tu nobis etiam maeroris istius minuisti acerbitatem: Non habeo, quod timeam, qui timebam tibi. Non habeo, quod mihi iam mundus eripiat. Etsi sancta supersit soror integritate venerabilis, aequalis moribus, non inpar officiis, tibi tamen ambo plus timebamus, in te vitae huius iucunditatem repositam putabamus. Propter te vivere delectabat, propter te non pigebat mori; te enim ambo superstitem praecabamur, tibi nos supervivere non iuvabat. Quando non coartavit animus, cum metus huiusmodi titillaret? Quomodo consternata mens erat aegritudinis tuae nuntio! **17.** Vae miserae opinioni! Putabamus redditum, quem videmus dilatum; tuis enim votis apud sanctum martyrem Laurentium inpetratum esse nunc cognoscimus commeatum. Atque utinam non solum commeatum, sed etiam prolixum vitae tempus rogasses! Potuisti annos plurimos inpetrare vivendi, qui potuisti commeatum inpetrare veniendi. Equidem tibi, omnipotens aeterne deus, gratias ago, quod vel haec nobis suprema solacia non negasti, quod amantissimi fratris ex Siculis Africanisve regionibus exoptatum nobis reditum contulisti; ita enim mature, postquam venit, ereptus est,

---

17. 2 *cf.* ExhV. 3, 15 9 *cf. infra* I 24—27

ΣΓEAQ

16. 1 ad *B*, *Ea.c.* an *A* aut *POHWXa* tu] ut *CHWAa*, *Qp.c.* nobis *bis* *Ca.c.* etiam *om.* *KWQ* 1 sq. minuis *CHKXEm*, *Qa.c.m2* minuas *Aa*, *Qp.c.m2* 2 aceruitatem *Bp.c.m2*, *PEa.c.* 3 mundus mihi iam *C* iam mihi mundus *EQ* mundus iam mihi *W* 4 soror] *add.* Marcellina *HWa* 5 plus *in mg.* *C* 6 portabamus *Q* propter] propterea *Pa.c.m2* 7 mori non pigebat *m* 8 praedicabamus *E* supervivere] vivere *P* sempervivere *F*, (*s.* super) *H* 9 cohartavit *BO*, *Pa.r.* coartavit (*scil.* nos) *Pp.r.DL* coartavit se *F* cohorruit (co *s.l.*) *C*, *HEQp.c.am* corruit *KW* (*ex* chorruit) *A* huiusmundi *Ca.c.*

17. 2 tuis *Di.r.* martyrem *om.* *D* 3 esse *om.* *C* commeatum *om.* *E* 4 non solum *s.l.C* prolixae *E* 6 qui — veniendi *in mg.* *Hm1* veniendi] vivendi *Pm1C* 6 sq. equidem] et quidem *Σ* > *BO*, *CXAQam* 7 aeterne *F i.r.* 10 naturae *PE*

quasi propter hoc solum videretur esse dilatus, ut ad fratres rediret. **18.** Habeo plane pignus meum, quod nulla mihi peregrinatio iam possit avellere, habeo, quas conplectar reliquias, habeo tumulum, quem corpore tegam, habeo sepulchrum, super quod iaceam: commendabiliorem deo futurum esse me credam, quod supra sancti corporis ossa requiescam. Utinam sic potuissem adversus mortem quoque tuam meum corpus obicere! Si gladiis petitus esses, me pro te potius subfigendum dedissem, si exeuntem potuissem revocare animam, meam potius obtulissem. **19.** Nihil mihi profuit ultimos hausisse anhelitus, nihil flatus meos inspirasse morienti; putabam enim, quod aut tuam mortem ipse susciperem aut meam vitam in te ipse transfunderem. O infelicia illa, sed tamen dulcia suprema osculorum pignora! O amplexus miseri, inter quos exanimum corpus obriguit, halitus supremus evanuit! Stringebam quidem brachia, sed iam perdideram, quem tenebam, et extremum spiritum ore relegebam, ut consortium mortis haurirem. Sed nescio quomodo vitalis ille mihi halitus factus

---

19. 8 *cf.* Verg. Aen. IV 684 *sq.* (*De extremi osculi more cf.* Cic. Verr. V 118; Stat. Silv. V 1, 195; Plin. Nat. Hist. IX 16; Sen. Ad Marc. 3, 2; Quint. Inst. VI praef. 12; *al.*; *cui consuetudini Ambr. hic novam subdit significationem*)

Σ ΓEAQ

11 delatus *DLX* dilatatus *F*

18. 1 habeo — **2** avellere *om. A* habeo] *add.* enim *L* **2** posita vellere *Pp.c.E* posita velleret (*in mg. m1* possit avellere) *C* **4** iaceam] *add.* et *Γ*ꝫm commendabiliorem — **5** credam *om. X* **5** me esse *LFC* **7** obiecere *B*, *Pa.r.* obducere *W* opponere *K* **7 sq.** subrigendum *Σ* (surrigendum *F*) **8** animam revocare *C*

19. 1 sq. habuisse *W* **2** hanillitus (e *s.* i *pr. m3*) *B*, hanelitus (h *eras.*) *P* fletus *Ca.c.* meos] meus *Ba.c.m3* (o *s.* u), *PE* mōs *A* in os *F* m inspirare *F* **3** quod *om. E* susciperem ipse *C* vitam] tuam *AQ* **7** perdideram] amiseram *X* quem] quod *C* **8** relegabam *Ba.c.m3* religabam *Bp.c.PDO*, *Fp.c.m2* religebam *Fa.c.WE* **9** ille mihi vitalis *A* vitalis ille halitus mihi *W* halitus (h *s.l.*) *D* hanelitus *L* alitus *WE* habitus *A*

10 est et maiorem gratiam in ipsa morte redolebat. Atque utinam, si tuam nequivi meo spiritu vitam producere, vel ultimi anhelitus tui vigor transfundi potuisset in meam mentem et illam tui animi puritatem atque innocentiam noster spiraret adfectus! Hanc mihi hereditatem, frater carissime, reliquisses, 15 quae non lacrimabili dolore percuteret adfectum, sed memorabili gratia commendaret heredem. **20.** Quid igitur nunc agam, cum omnis vitae istius suavitates, cuncta solacia, cuncta denique ornamenta amiserim? Tu enim mihi unus eras domi solacio, foris decori, tu, inquam, in consiliis arbiter, 5 curae particeps, depraecator sollicitudinis, depulsor maeroris, tu meorum adsertor actuum cogitationumque defensor, tu postremo unus, in quo domestica sollicitudo resideret, publica cura requiesceret. Testor sanctam animam tuam me in fabricis ecclesiae id saepe veritum esse, ne displicerem tibi. 10 Denique ubi redisti, obiurgasti moram, ita domi forisque eruditor quidam et arbiter sacerdotis, ut domestica cogitare non sineres, publica curare censeres, ut non verear, ne videar adroganter dicere; haec enim laudis tuae portio est, quia sine

---

11 vitam producere *cf.* Verg. Aen. II 637

20. **9** fabricis ecclesiae] *i. e. basilicae ab Ambr. aedificatae*: *cf.* Ep. 22, 1. 13

ΣΓEAQ

10 redolebam *Σ* **11** nequivi] nequeuim *C* ultimi (l *s. l.*) *B* **11 sq.** hanelitus *BLF* haelitus (h *eras.*) *P* **12** vigor *s.l.L* potuisse *F* et] *add.* in *Σ* (*Bs.l.m2*) **13** spirasset *a m* speraret *CX* **15** non] nunc *C* dolore — **15 sq.** memorabili *om. E* percuret *C* aspectum *Γ* (asspextum *C*)

20. **1** quod *C* **2** omnes *Pa.c.m2HWXKEAa* huius *K* **4** domi eras *H* solacia *O* inquam] enim quam *P* **5** depraecator] ademptor *A*, (*ex* demtor) *Qp.c.m2* **7** resideret] urgueret *X* **8** testor] *add.* in *Σ* **9** fabricis] publicis *HWa* **10** rediisti *CWL*, *Ep.c.* morem *Ca.c.* **11** eruditos *Aa.c.* et] ut *E* **12** censeris *Ba.c.m3 Pa.c.m2* (iura recenseres *Pm2*), *Qa.c.m2* ut] at *m* non] ne *C* non *om. a* vereor *HWa* ne videar *om. X* videar] verear *F* videret *Pa.c.m2*

offensione ulla et gubernasti fratris domum et commendasti sacerdotium.

21. Sentio equidem, quod repetendis officiis tuis recensendisque virtutibus adficiatur animus, sed tamen in ipsa mei adfectione requiesco atque hae mihi recordationes, etsi dolorem renovant, tamen voluptatem adferunt. An ego possum aut non cogitare de te aut umquam sine lacrimis cogitare? Et potero umquam aut tanti non meminisse fratris aut sine lacrimabili quadam meminisse gratia? Quid enim mihi umquam iucundum, quod non esset ex te profectum? Quid, inquam, mihi sine te aut tibi umquam sine me voluptati fuit? Quis non usus nobis et prope visus ipse somnusque communis? Quae discreta umquam voluntas? Quod non commune vestigium, vere ut, cum gradum tollerem, vel tu meum vel ego tuum corpus videremur adtollere? **22.** Quodsi quando sine altero prodeundum fuit, intectum latus putares, adfectum vultum cerneres, maestum animum iudicares. Non adsueta gratia, non vigor solitus praenitebat, suspecta omnibus solitudo metum alicuius aegritudinis adferebat: ita novum videbatur omnibus nos dividi. Ego certe fraternae oblitus absen-

21. 3 sq. *cf.* Verg. Aen. II 3 (renovare dolorem)

ΣΓEAQ

14 commendasti] *add.* tibi *O*, (*ex* ubi) *Pm2*

21. 1. quod] *add.* in *A*, *Qp.c.m2* reprehendis *F* **4** voluntatem *AQX* adferunt voluptatem m an] aut *L* **5** aut *pr. s. l. H*, *om. L* numquam *F* sine — **6** aut *alt. om. A* **7** quadam] *add.* non *X* **7 sq.** umquam *bis AQ* **8 sq.** mihi inquam *C* **9** voluntati *X* **12** vere] fuere *Pp.c.m2*, fere *HWam* **13** videre *B*, *Pa.c.m2* viderem *O* viderer *Pp.c.m2L*

22. 3 vultum] multatum *K* iudicaris *B* **3 sq.** adsueta gratia] ad sanctam gratiam *Σ* **4** non *om. Σ* paenitebat *BPLFE*, *Oa.c.m2* (pendebat), *Qa.c.m2* renitebat *D* praeminebat *X* **6** nos] non *Σ* nobis nos *E om. C* **6 sq.** fraternae oblitus absentiae] fraternae absentiae inpaciens vel inmemor (*corr. ex* in morte) *C* fraternae absentiae impatiens vel non immemor *HWa* fraternae impatiens et non oblitus absentiae m

tiae quasi praesentem reflexa saepius cervice quaerebam et coram alloqui atque aspicere videbar mihi, sed tamquam suspensum collo iugum, ubi speratis excideram, trahere me putabam, difficilis progredi, verecundus videri, et redire deproperans, quod sine te procedere non liberet. **23.** At vero ubi ambobus prodeundum fuit, non plura in itinere vestigia quam verba, nec incessus quam sermo crebrior, nec ambulandi cura, sed conloquendi gratia. Uterque enim nostrum ex alterius ore pendebat, non intento aspectu legere iter, sed mutuos sollicitus excipere sermones, haurire oculorum gratiam, spirare fraternae imaginis voluptatem. Quam virtutes tuas tacitus mecum ipse mirabar, quam plaudebam mihi, quod tali me dominus fratre donaverat, tam pudico, tam efficaci, tam innocente, tam simplici, ut, cum tuam innocentiam cogitarem, efficaciam desperarem, cum efficaciam cernerem, innocentiam non putarem! Sed utrumque mira quadam virtute iungebas. **24.** Denique ea, quae ambo nequiveramus concludere, solus inplesti. Plaudebat sibi, ut audio, Prosper, quod sacerdotii mei occasione redditurum se, quae abstulerat, non putabat, sed vehementiorem tuam unius efficaciam ex-

---

23. 4 sq. *cf.* Verg. Aen. IV 79 **5** legere iter *cf.* Verg. Aen. IX 392 *sq.* vestigia legit; *cf.* Val. 25

ΣΓEAQ

7 relaxa *F* **8** coram] quasi *X* spicere *Ba.c.m3* **9** suspenso *K* m speratus *W* **10** verecundius *D* verecundis *X* **10 sq.** properans *KAQ*m **11** procedere *in mg. Pm2*

23. 4 loquendi *AQ* **5** aspecto *Ca.c.m2* iter] iterum *PDLF* iter in *O* sed *post* **6** gratiam *Σ* **6** mutuo sollicitos *Γ* > *W*, *EA*a, (*et facta interpunctione maiore post* pendebat) m *Sch.* excipere] experiri m gratiam] *add.* et *Sch.* **7** aspirare *AQX* volumtatem (*sic!*) *B* voluntate *PDLF*, (*p.c. ex* volubtate?) *O* voluntatem *X*, *Qa.c.* voluptates *K*m quam] quas *CHWXE*a **10** innocente *ΣQX* innocenti *cet.* a m **11** desperarem — **11 sq.** innocentiam *om. E*

2 . 1 sq. conducere *L* **3** occansione *Ba.c.Pa.r.* quae] qui *AQp.c.* quem (quẽ) *Σ* **4** tuam *om. X*

pertus est quam duorum. Itaque solvit omnia, nec moderationi ingratus tuae nec inludens pudori, sed et modestiae gratus nec insolens efficaciae. Sed cui, frater, illa quaesisti? Nos enim idem volebamus laborum tuorum esse praemium, quod documentum erat: peregisti omnia, et ubi perfunctus omnibus revertisti, tu solus nobis, qui omnibus es praeferendus, eriperis, quasi ideo mortem distuleris, ut consummares pietatis officium, palmam efficaciae reportares.

25. Quam nec ipsi nos, frater carissime, saeculi huius delectabant honores, quod nos a nobis invicem dividebant! Quos ideo adepti sumus, non quia eorum fuit expetenda perceptio, sed ne vilis dissimulatio videretur. Aut fortasse ideo sunt tributi, ut, quia maturo tui obitu nostrae futurus erat voluptatis occasus, sine nobis iam vivere disceremus. **26.** Equidem praesagae mentis agnosco formidinem, dum repeto saepe, quae scripserim. Revocabam te, frater, ne ipse Africam peteres ac potius aliquem destinares. Timebam te committere viae, fluctibus credere, et solito metus maior incesserat animum. Sed et peregrinationem explicuisti et rem ordinasti et veteri et sentinoso — ut audio — navigio iterum te fluctibus credi-

---

26. 2 *cf.* Verg. Aen. X 843 (praesaga mali mens)

ΣΓEAQ

6 alludens ꝑ sed] uerum *AQX* modesti *Ca.c.* **8** volabamus (a *pr. ex* i) *Cp.c.* **9** quod] quia *A* perlegisti (*om.* omnia) *D* peregistis *F* perfunctis *Bp.c.m3O* functus *D* **11** eripies *Pa.c.m2* destuleris *Ba.c.m3*, (*exp.* s *pr. m2*) *P* consumeres *Ca.c.m2* **12** efficatia *AQ*

25. 1 quam] ł quia *s.l.Em1* ipse *Ea.c.m2* ipsius (*om.* nos) *D* **2** quod] quos *Ca.c.* quę *Ap.c.* **3** fuit eorum *CHXQ*ꝑ*m* expectanda *ΣE*, *Qa.c.* **5** quia maturo] quiamator *B* quia mator *Pa.c.m2* (i *s.* t) quia maior *DO* qui amator *F* quia maturiori (*om.* tui) *L* qui amaturo *C* quia inmaturo *HW*ꝑ*m* obitus *Bp.c.m3* futuris *K* eras *X*ꝑ*m* **6** iam] *add.* non *F*

26. 1 sq. et quidem *DHWEm* **2** recepto *F* **3** ipsi *C* **4** potium *Pa.c.m2* **5** fluctibus — animum *om. CHW*ꝑ **6** explicuisti *om. L* **7** et *om. C*

disti. Namque dum celeritatem aucuparis, cautelam praetermisisti, avidus nostrae gratiae, dissimulans periculi tui. **27.** O fallax laetitia, o incerta humanarum rerum curricula! Ex Africa redditum, ex mari restitutum, ex naufragio servatum putabamus iam nobis non posse eripi. Sed graviora naufragia in terris positi sustinemus; nam quem non potuerunt naufragia ad mortem deducere strenuis natatibus evitata, eius mors coepit nobis esse naufragio. Quid enim superest suavitatis, quibus tam praedulce decus, tam carum in his mundi tenebris lumen extinctum est, in quo non nostrae solum familiae, sed totius patriae decus occidit?

28. Habeo sane vobis, fratres dilectissimi, plebs sancta, maximam gratiam, quod non alium meum dolorem quam vestrum putatis, quod vobis accidisse hanc nostri creditis solitudinem, quod fletum totius civitatis, aetatum omnium, omnium ordinum nova quadam pietate defertis. Non enim misericordiae privatae dolor, sed quoddam publicae officium et munus est gratiae, aut, si qua vos mei tangit misericordia, quod talem fratrem amiserim, habeo fructum uberem, habeo vestri pignus adfectus. Mallem fratrem viventem, sed tamen

---

27. 7 praedulce decus *cf.* Verg. Aen. XI 155

28. 1 sqq. *cf.* Menandri Rhetor. Περὶ μονῳδίας (Περὶ Ἐπιδεικτικῶν) 318 (III p. 436, 11 *sq. Spengel*)

ΣΓΕAQ

8 dum] cum *K* m aucupares *KL*, *Bp.c.m3*

27. 1 laetitie *Pa.c.m2* o *alt. s.l.C* humana *Pa.c.m2* **2** reditum *EF* naufragia *Pp.c.* (*sic!*) **2 sq.** reservatum *PDFE* **3** putabam nobis iam *E* iam nobis *om. W* **4 sq.** poterunt *C* **5** naufragia] *add.* maris m **6** huius *L* **7** dulce *WX* clarum m *Sch.* (*cum ed. Paris. a. 1642*) his] huius *K*

28. 2 dolorem meum *CHW* a m **4** sollicitudinem *EKX* quod] quia *C* **5** ordinum omnium *CHW* a m omnium *om. QX* ordinum] *add.* vota a m difertis *Ba.c.m3F* differtis *LW* **7** est *om. L* si vosmet (*om.* qua . . mei) *L* tanget *Pa.c.m2Da.c.F* **9** vivere *HW* a fratre vivente *CA*, *Qp.r.*

publicum officium in secundis rebus iucundius est, in adversis gratius. **29.** Neque vero mihi mediocre meritum tanti videtur officii. Neque enim otiose vel in actibus apostolorum Tabitha mortua flentes viduae describuntur, vel in evangelio mota lacrimis viduae prosequens turba funus adulescentis inducitur, cui resurrectio debebatur; illam tamen Tabitham viduae, hunc tota civitas flevit. Non ergo dubium est vestris lacrimis apostolorum patrocinium conparari, non, inquam, dubium est Christum misericordia motum, cum vos flentes videret. Etsi nunc non 'tetigit loculum', suscepit tamen commendatum. Etsi non appellavit corporis voce defunctum, divinae tamen potestatis auctoritate a cruciatibus mortis et a 'nequitiae spiritalis' incursionibus eius animam liberavit. Etsi non 'resedit' in loculo, 'qui erat mortuus', tamen requievit in Christo. Etsi non locutus est nobis, tamen ea, quae supra nos sunt, cernit, et quae potiora sunt nobis, iam se videre laetatur. Per ea enim, quae in evangelio legimus, 'quae futura sunt', intellegimus, et praesentium species indicium futurorum est. **30.** Non opus fuit ei resurrectio temporalis, cui aeterna debetur.

---

29. 2 sq. *cf.* Act. 9, 36 *sqq.* **3 sqq.** *cf.* Luc. 7, 12 *sqq.* **9** Luc. 7, 14 **11 sq.** *cf.* Eph. 6, 12 **13** Luc. 7, 15 **14 sq.** *cf.* Menandr. Rhet. Περὶ ἐπιδεικτικῶν (περὶ παραμυθητικοῦ) 283 (III *p.* 414, 15—20 *Spengel*); (περὶ ἐπιταφίου) 294 (III *p.* 421, 16 *sq. Spengel*) **16 sq.** *cf.* Dan. 8, 19

ΣΓEAQ

29. 2 otiose] occisae *F* **2 sq.** tabitham mortuam *WK*𝔞 **4** indicitur *E* **6** est *om. E* **9** non tegit (non teg *i. r.*) *C* non contigit *D* commendatum] datum *D* commendatum spiritum *ΓEAQ*𝔞𝔪 *Sch.* **10** voce corporis *LH* corpus (*ras. s.* us) *P* tamen divinae *E* **11** a *alt. om. DH* **11 sq.** spiritalis nequitiae *L* **15** sunt *pr. om. LF* nobis *om. L* **16** per ea] propterea *P* **17** intellegamus *BP* indicium *om. C*𝔞 **18** est futurorum 𝔪

30. 1 corporalis *L*

Quid enim in hanc miseram et aerumnosissimam recideret labem atque in hanc flebilem vitam rediret, quem raptum magis esse ex tam imminentibus malis urgentibusque periculis gaudere debemus? Nam si pacato saeculo bellisque cessantibus raptum Enoc nemo deflevit, sed magis propheta laudavit, sicut de illo scriptura dixit: *Raptus est, ne malitia mutaret cor eius*, quanto magis nunc iure dicendum est, cum ad saeculi lubricum vitae accedat ambiguum: *Raptus est*, ne in manus incideret barbarorum, *raptus est*, ne totius orbis excidia, mundi finem, propinquorum funera, civium mortes, postremo ne sanctarum virginum atque viduarum, quod omni morte acerbius est, conluvionem videret. **31.** Ego vero te, frater, cum vitae tuae flore, tum mortis commoditate beatum arbitror. Non enim nobis ereptus es, sed periculis, non vitam amisisti, sed ingruentium acerbitatum formidine caruisti. Nam qui eras sanctae mentis misericordia in tuos, si nunc urgeri Italiam tam propinquo hoste cognosceres, quantum ingemisceres, quam doleres in Alpium vallo summam

---

30. 3 sqq. *cf.* Menandr. Rhet. *l. c.* 283 (III *p.* 414, 8—15 *Spengel*) **7 sq.** *cf.* Gen. 5, 22—24. Hebr. 11, 5 (Eccli. 44, 16) **8 sq.** *Sap. 4, 11 **12 sq.** *cf.* Amm. XXXI 8, 6—8; 10, 4

31. 2 sqq. *cf.* Cic. De orat. III 3, 12 **3** *cf.* Sall. Iug. 14, 22 *sq.*

ΣΓEAQ

3 miseriam *K* aerumnosam *HW*𝔞 decideret *W* **4** vitam] etatem *W* **5** urguentibusque *PEQ*, (que *s. l.*) *C* **6** gaudere (a *i. r.*, ude *s.l.m2*) *B* pacto *BPDa.c.m2* peccato *Ka.c.m2*, *XEa.c.* paccata *Qa.r.* (a *tert. ex* o) **7** enoc *BC* in hoc *O* enohc *H* hunc *AQ* enoch *cet.* **8** sicut] sic *BO* si *Ea.c.m3* sed *CQ* **9** nun *B* non *PO* nunc — est] nuntius edicendus est *E* **10** ad] ob *Σ* > *O*, hoc *O*, ab *E* lubrico *Ep.c.* accidit *L* abscedit (bs *s.* c) *E* **11** in *om. CHXAQ*, *Ea.c.m3*𝔞 **13** ne postremo *ΓEAQ*𝔞m **14** omnium *W*

31. **1** vero] enim *CHW*𝔞 **2** florem *B*, *Pa.c.Ea.r.* tum] sum *Oa.r.* tuum *Ea.r.* te *DF* et *L* **4** admisisti *C* aceruitatum *BEa.c.* acerbitatem *Da.c.* formidinem *BEa.c.* **5** qui] quae (*s.* vel qui) *E* qua *Ap.c.m2*𝔞m sanctae *om. A* **6** nunc] non *Pa.c.m2* urgueri *AQ*,*Pp.c.* **7** ingemesceres *Pa.c.m2D* dolores *PQa.c.m2*

nostrae salutis consistere lignorumque concaedibus construi murum pudoris! Qua adflictione maereres tam tenui ab hoste discrimine tuos esse, ab hoste inpuro atque crudeli, qui nec pudicitiae parceret nec saluti! **32.** Quonam, inquam, haec modo ferres, quae nosp erpeti et fortasse, quod gravius est, spectare cogemur: rapi virgines et avulsos a conplexu parentum parvos liberos supra tela iactari, incestari sacrata deo corpora et senilem viduae maturioris uterum in usus desuetos onerum redire, non pignorum? Quonam, inquam, modo ista tolerares, qui etiam ultimo spiritu tui iam fortasse oblitus et adhuc nostri non inmemor de cavenda incursione barbarorum nos saepius admonebas, commemorans non frustra te dixisse fugiendum, fortasse ideo, quod nos destitui tua morte cernebas? Quod non infirmitate animi, sed pietate faciebas, etsi infirmus pro nobis, tamen firmus tibi, qui, cum a viro nobili revocareris, Symmacho, tuo parente, quod ardere bello Italia diceretur, quod in periculum tenderes, quod in hostem incurreres, re-

---

32. 3 sq. *cf.* Sall. Cat. 51, 9 **12** revocareris] *i. q.* retinereris (*cf.* Exa. V 13, 41: *p.* 173, 10 *Sch.*; V 11, 32: *p.* 166, 17 *Sch.*; *al.*) **13** parente] *i. q.* propinquo (*infra* I 52, *l.* 5; Exa. VI 7, 40: *p.* 232, 2 *Sch.*; Abr. I 6, 51: *p.* 536, 20 *Sch.*; I 3, 10: *p.* 510, 6; Ep. 17, 12; *al.*)

ΣΓEAQ

8 congeribus *Σ* (congeriebus *L* congerie *Dp.c.*) **9** muros *EA* tam tenui] in tanto teneri *HW*𝔞 **9 sq.** discrimine tuos ab hoste *HW*𝔞m **10** discrimine *om. D* esse ab hoste *om. HW*𝔞 esse] distineri m creduli *Pa.c.m2*

32. 1 quoniam (q̃m) *E* hoc *Σ* (*om. D*) **2** et *om. E* **3** expectare (*ex* espectare) *Am2Q* cogimur *OFKE*, *Qa.c.m2* conspectu *E* **4** parvulos m lactari *Aa.c.* incestari *om. A* **5** ueterum *Ea.c.* dissuetos *L* desuetus *Ca.c.Ea.c.m2* **6** non redire *E* quoniam (q̃m) *E* inquam *om. L* **6 sq.** ista tolerares] ferres ista *O* **7** ultimi *Bp.c.m1* spiritui *KF* tui *om. DLKF* fortasses *PQ* (-is *ex* es *m2*), *O* fortassis *ΓEA* et *om. E* **12** tam *W* a viro] ex utero *K i. r.* revoreris *Pa.c.m2* revocare *C* revocarere *HWAQ*, *Ea.r.* (e *s.* is, *sed eras.*) revocares *K* **14** quod *pr.*] quid *Pa.c.m2* tenderis *Ba.c.m3Pa.c.m2* incurreris *Ea.c.m3*

spondisti hanc ipsam tibi causam esse veniendi, ne nostro deesses periculo, ut consortem te fraterni discriminis exhiberes.

33. Felix igitur tam oportuno obitu, quia non es in hunc servatus dolorem, certe felicior quam sancta soror, quae tuo solacio destituta, de suo pudore sollicita, duobus nuper beata germanis, nunc ex duobus fratribus aerumnosa, neque alterum sequi potest neque alterum derelinquere, cui tumulus hospitium tuus et corporis tui sepulchrum est domus — atque utinam vel hoc tutum diversorium! — cibus in fletibus, potus in lacrimis. *Cibum etenim dedisti nobis panem lacrimarum et potum dedisti nobis in lacrimis in mensura*, aut fortasse ultra mensuram. **34.** Nam quid de me loquar, cui neque mori licet, ne sororem relinquam, neque vivere libet, ne a te revellar? Quid enim mihi sine te potest esse iucundum, in quo omnis semper fuit nostra iucunditas? Aut quid diutius in hac vita degere iuvat atque in terris morari, in quibus tamdiu iucunde viximus, quamdiu simul viximus? Etsi esset, quod hic delectare nos posset, sine te delectare non posset. Etsi quando voluissemus inpense vitam producere, iam tamen sine te esse nollemus. **35.** Haec intolerabilia. Quid enim tolerabile

---

33. **1 sq.** *cf.* Verg. Aen. XI 159 **8 sq.** *Ps. 79, 6

34. **1 sq.** *cf.* Sall. Iug. 14, 24 **8** vitam producere] *cf.* Verg. Aen. II 637

ΣΓEAQ

15 causam tibi *DF* esse *s.l.Pm2* **16** periculi vel discriminis *A*, (vel discrimi- *in mg.*) *Q*

33. **1** est m **2** certe certe *K* **5 sq.** tuus hospitium *A* **6 sq.** utinam *om. L* **7** vel *om. H* **8 sq.** cibasti enim nos pane . . potasti nos . . *AQ* **9** in mensuram *CH*a

34. **1** loquor a **2** evellar *ΣX* avellar *A*, *Q s.l.*m *Sch.* **6** viximus simul *E* **6 sq.** delectari *PDp.c.m2* **7** nos *om.* Σ posset *alt.*] possit *Ba.c.P* **8** te *om. L* **9** nolemus *PEa.c.*

35. **1** haec] nec a quod *C* quid non (non *s.l.m2*) intollerabile (*om.* enim) *A* intolerabilius (in- *s.l. exp.*) *E*

sine tanto vitae comite, tanto laborum meorum officiorumque consorte? Cuius ego casum, quo esset tolerabilior, nec praemeditari potui: ita pavebat animus de illo tale aliquid cogitare, non quo condicionem ignorarem, sed quidam votorum usus sensum communis fragilitatis obduxerat, ut de illo nisi secunda omnia cogitare nescirem. **36.** Denique proxime cum gravi quodam — atque utinam supremo — urgerer occasu, hoc solum dolebam, quod non ipse adsideres lectulo ac votivum mihi cum sancta sorore partitus officium morientis oculos digitis tuis clauderes. Quid optaveram, quid rependo? Quae vota deficiunt, quae ministeria succedunt? Aliud praeparabam, aliud exhibere conpellor, non iam ipse ministerium funeris, sed minister. O dura oculorum lumina, quae potuistis fratrem videre morientem! O inmites et asperae manus, quae clausistis oculos, in quibus plus videbam! O durior cervix, quae tam lugubre onus, consolabili licet obsequio, gestare potuisti! **37.** Haec tu, frater, mihi iustius exhiberes, haec ego a te expectabam, haec ego officia desiderabam. Nunc vero ipse meae vitae superstes, quod sine te solacium capiam, qui solus maerentem solari solebas, excitare laetitiam, maestitudinem propulsare? Qualem te nunc ego, frater, aspicio iam nulla mihi verba referentem, iam nulla offerentem oscula! Quamquam ita mutuus semper utrique nostrum insederit amor, ut interiore potius foveretur adfectu quam forensi

35. 3 sqq. *cf.* Cic. Tusc. III 14, 29—15, 31

ΣΓEAQ

2 sine] *add.* te **a m** **4** aliquid tale *W* aliquod *C* **5** non] in *F* **6** coñmunis *B* **6 sq.** secundam *Pa.c.m2*

36. 2 urguerer *OAQX* occasum *EAa.r.* **3** adsederes *BPDa.c.* adsedere *E* **6 sq.** praeparaueram *E* **9** inmitis *CEa.c.* **10** clausisti *B*, *Pa.c.m2* oculos *om. L* plus *om. L* videbam plus *C*

37. 1 iustus *Ba.c.* **2** ego *alt.*] *add.* a te *H* **3** vitae meae *WA* **4** consolari *H* **4 sq.** maesticiam *CHWELa* **5** nunc te *C* ergo nunc (*om.* ego) *A* aspiciam *D*, *Aa.c.* iam *om. D* **6** efferentem osculo *F* **8** aspectu *E* forens *E*

blanditia divulgaretur; neque enim aliorum quaerebamus testimonium, qui tantam nostri gratiam tenebamus. Ita virilis se utrique nostrum germanitatis sucus infuderat, ut non blanditiis probare amorem, sed conscia mente pietatis interno amore contenti fucum blanditiarum non requirere videremur, quos et ipsa in amorem mutuum imago formaret. Nescio qua enim expressione mentis, qua corporis similitudine alter in altero videbamur. **38.** Quis te aspexit, qui non me visum putaret? Quotiens aliquos salutavi, qui, quoniam te prius consalutaverant, se a me iam dicerent salutatos! Quanti tibi dixerunt aliquid, qui se mihi dixisse memorarent! Quae mihi hinc gaudia, quanta frequenter oborta laetitia, quod eos errare in nobis cernerem! Quam gratus error, quam iucunda prolapsio, quam religiosa fallacia, quam suavis calumnia! Neque enim de tuis erat al quid aut factis aut sermonibus, quod timerem, qui mihi tua laetabar adscribi. **39.** Tamen si vehementius tenderent, quod se mihi aliquid intimasse memorarent, respondebam ridens et gaudens: Videte, ne fratri dixeritis! Nam cum omnia nobis essent nostra communia, individuus spiritus, individuus adfectus, solum tamen commune non erat secretum amicorum, non quo conferendi

---

38. 6 gratus error] *cf.* Verg. Aen. X 392

Σ ΓEAQ

9 enim *om. E* **9 sq.** testimonia *Da.c.* **12** conscia mente] conscientia teste *HWA* a, (teste *s.l.*, *signo addito in mg.*: ał mente; mente *post* pietatis *del.*) *C* **13** fucum] sucum *C* succum (c *pr. exp.*) *L* **15** quae (*om.* enim) *DF* quam (*om.* enim) *L* quam enim *B* enim qua *Op.c.*m expressiorē *Ba.c.m3* (-nē *in mg.*), *DF* expressiorem *Pa.r.L* expressiore (-ne *s.* re *m2*) *O* qua *alt.*] quam *BPFC*, atque *O* similitudinem *BDLF*, sollicitudinē *Oa.r.* (~ *eras.*)

38. 3 salutaverant *H*, consalutatos (*om.* se — salutatos) *K* a me] ante *W* **5** gaudio *C* **6** in nobis *om. L* **9—39, 1** adscribi tamen] adscribtamen *Ea.c.m1* (nam *s.* ṃẹṇ)

39. 2 contenderent *Γ* > *K*, *AQ*am **3** respondebat *BLF*, *Pa.c.m2* **5** spiritus individuus (*alt.*) *om. E* tamen *om. O* **6** amicorum secretum *E*

periculum vereremur, sed tenendi servaremus fidem. Sane si consilio pendenda res esset, erat semper commune consilium, non semper commune secretum. Nam etsi amici alteri nostrum dicerent, ut dicta sua ad alterum pervenirent, tamen scio plerumque conplacitum ita fidem secreti esse servatam, ut nec fratri committeretur; erat enim fidele indicium et extraneo non esse proditum, quod non esset cum fratre conlatum.

40. His igitur tantis ac talibus bonis in excessum quendam, fateor, mentis elatus superstitem me timere desieram, quod illum vita crederem digniorem, et ideo excepi plagam, quam ferre non possum; tolerabiliora enim tanti doloris praemeditata quam inexplorata vulnera. Quis iam maestum solabitur, quis adflictum levabit, cum quo participabo curas, quis me ab istius mundi vindicabit usu? Tu enim actor negotiorum, censor servulorum, arbiter fratrum, non litis, sed pietatis arbiter. **41.** Nam si quando aliquid cum sancta sorore mihi conferendum fuit, utra melior videretur sententia, te iudicem sumebamus, qui nulli laederes os. Atque utrique satisfacere gestiens et amandi adfectum tenebas et censendi

---

40. 4 sq. *cf. supra* I 35, 3 *sq. et* Sen. Ad Helv. 5, 3
41. 3 sq. *cf.* Ter. Ad. 864; Vgs. II 2, 7 (*p.* 47, 17 *Faller*)

ΣΓEAQ

9 non] nec m amici] *add.* ita *Γ* > *K*, *AQ*ɑm **10 sqq.** *cf. praef. not. 156* **10** alterutrum *CHW*ɑ scio *s.l. H* sic *A* sio *Qa.c.m2* **11** conplacitum *om.* m complacito *Sch.*

40. 2 desideram *CF* desiderarem ɑ temere desiderarem *W* **4** tolerabilia *D*, *Aa.c.* laboris *H* **5** inexplorata *A*, *QXp.c.*ɑm *Sch.* explorata *cet.* vulnere *Ca.c.* **6** consolabitur *D* levavit *E* cumque quo *W* **7** vindicabit (*s.* liberabit) *Q* uisu *W* usura *E*m actor *BDKX* auctor *cet.* **8** censura *E*

41. 2 utra *Bp.c.Pp.r.Γ*, *Ap.r.* (*ex* utraque) ultra *BPEXa.c.DLF*, *Qa.r.* ultro *O* utrum *Ep.c.* intra ɑ videbatur *Σ* **3** nulli *CKXAQ cum Terentio!* nullius *DHE*ɑm nullum *cet.* laederes os (*cf. praef. not. 142*) *Γ*>*X* (os̃ *C*) *AE*, (laederis *a.c.m2*) *Q* os *om. cet.* utrisque *O* **4** satisfacere gestiens] satisfaceres *Σ* tenebas affectum *H*

modum, ut et utrumque gratum dimitteres et utriusque tibi gratiam vindicares. Aut si ipse aliquid disceptandum deferres, quam grata contentio tua, quam sine felle ipsa indignatio, quam servulis ipsis coercitio non amara, cum te fratribus magis deferre quam ex adfectu diceres vindicare! Nobis enim professio repressit studia coercendi, immo tu, frater, ab omni nos abducebas coercitionis adfectu, vindicare pollicens et lenire desiderans.

42. Non mediocris igitur prudentiae testimonium, quae ita a sapientibus definitur: bonorum primum esse deum scire et verum illud atque divinum pia mente venerari, illam amabilem et concupiscendam aeternae pulchritudinem veritatis tota mentis caritate diligere, secundum autem in proximos a divino illo atque caelesti naturae derivare pietatem. Quod etiam mundi sapientes nostris hausere de legibus; neque enim derivare ista in hominum disciplinas nisi de caelesti illo divinae legis fonte potuissent. **43.** Quid igitur observantiam eius erga dei cultum praedicem? Qui priusquam perfectioribus esset initiatus mysteriis, in naufragio constitutus, cum ea,

---

42. 2 sqq. *ex gnomologio?* **6 sq.** *cf.* Matth. 22, 37—39; Eccli. 13, 18—19

ΣΓEAQ

5 ut *om. KF* et *pr. om. X, Qa.c.* dimitteres (dimitte- *i. r.*) *B* et utriusque — **6** vindicares *s.l.Bm2* **6** si ipse] subse *C* deceptandum *W* differres *Σ* **7** indignatio *add.* tua *H* **8** ipsis *om. O, Aa.c.* ipsa *X* coercio *X, Qa.c.m2* cohercio *O* **9** ex *om. P* disceres m vindicari *AQ* **9 sq.** Vindicare enim nobis *coniungit K* **10** immo tu] in motu *L* immo** *Pa.c.m2* frater *om. E* **11** deducebas *A*, (de- *s.l.m2*) *Q*

42. **2** omnium bonorum (*om.* definitur) *L* esse primum *W* **3** et tunc *A* et tum *EX* **5** caritate] veritate *L* **6** illo] *add.* fonte *ΓEAQ*ȧm, (*post* naturae) *K*, (*post* caelesti) *O* **7** etiam *om. W* ausere *Aa.c.m2, QX* auxere *E* **8** disciplinis *K* disciplinas] *add.* potuissent *DF* **9** fonte *om. X* potauissent *W* potassent *DF*

43. **2** cultum dei *D* **3** in *om. D* constitus *Ba.c.E, Fa.c.m2*

qua veheretur, navis scopuloso inlisa vado et urgentibus hinc atque inde fluctibus solveretur, non mortem metuens, sed ne vacuus mysterii exiret e vita, quos initiatos esse cognoverat, ab his divinum illud fidelium sacramentum poposcit, non ut curiosos oculos insereret arcanis, sed ut fidei suae consequeretur auxilium. Etenim ligari fecit in orario et orarium involvit in collo atque ita se deiecit in mare, non requirens de navis conpage resoluta tabulam, cui supernatans iuvaretur, quoniam fidei solius arma quaesierat. Itaque his se tectum atque munitum satis credens alia auxilia non desideravit.

44. Simul fortitudinem eius spectare licet, qui fatiscente remigio non quasi naufragus tabulam sumpserit, sed quasi fortis ex se ipso adminiculum suae virtutis adsumpserit. Nec deseruit spes nec fefellit opinio; denique primus servatus ex undis et in portum terrenae stationis evectus praesulem suum, cui se crediderat, recognovit, statimque ubi etiam ceteros servulos suos vel ipse liberavit vel liberatos conperit, neglegens facultatum nec amissa desiderans dei ecclesiam requisivit, ut ageret gratias liberatus et mysteria aeterna cognosceret, pronuntians nullum referenda gratia maius esse officium. Quodsi homini non referre simile homicidio iudicatum est, non referre deo quantum crimen est!

---

43. 4 *cf.* Verg. Aen. I 112 (inliditque vadis)

44. 10 *cf.* Cic. De off. I 15, 47 **10 sq.** *cf.* Prov. 28, 24

ΣΓEAQ

4 quae *OL* navis] *add.* in *P* **6** mysteriis *E* e] et *EF* de *W* **8** curioso *W* curiosus *L* inferret m in archanis *AQ* **9** ligari *in mg. Pm2* largiri *F* oratorio *AQa.c.W* **10** in *pr. om. W*m mari *Ep.c.* **11** resolutam *HWXEA*ɑm tabula *Σ* supernat*ans (r *eras.*) *P* **12** quaesierat] poposcerat *W* **13** munitum salis *La.c.m2, in mg.* munimentum salutis *Lm2* auxilia — **44, 1** fortitudinem *L i. r.*

44. 1 expectare *Aa.c.m2QXF* **2** supersederit *L* **3** assumpsit *K* **4** se fellit *C* **6** cui] ubi *Am1* (vel cui *m2s.l.*), *QX* se *om. L* etiam *om. F* ceteros] alios *W* **10** referendae gratiae *HW*ɑ ad referendam gratiam *Σ* **11** referre *pr.*] referret *ΣE* **11 sq.** non referre deo — est *om. E* quantum crimen est non referre deo *ΓAQ*ɑm

45. Est ergo prudentis agnoscere se ipsum, et, quemadmodum a sapientibus definitum est, secundum naturam vivere. Quid est enim tam secundum naturam quam referre auctori gratiam? Aspice caelum hoc! Nonne auctori refert gratiam, cum videtur? *Caeli* enim *enarrant gloriam dei et opera eius adnuntiat firmamentum.* Mare ipsum, cum sedatum atque tranquillum est, divinae serenitatis testatur indicium, cum movetur, indignatio superna terrori est. Nonne omnes dei gratiam iure miramur, cum advertimus, quod insensibilis natura quadam sensibili ratione suos fluctus coerceat et fines suos unda cognoscat? Nam de terris quid loquar, quae divino oboedientes praecepto omnibus sponte animantibus pabulum subministrant atque id, quod acceperint agri, velut crescentibus usuris multiplicatum cumulatumque restituunt? **46.** Ergo ille, qui natura duce divini rationem operis igneo mentis vigore perceperat, scivit primo omnium servatori suo gratiam esse referendam. Sed quia referre non poterat, habere poterat; est enim huiuscemodi gratiae vis, ut et, cum refertur, habeatur et habendo referatur. Referebat igitur gratiam, deferebat fidem. Nam qui tantum mysterii caelestis involuti in orario

---

45. **2 sq.** *cf.* Cic. De fin. V 9, 26 **5 sq.** *Ps. 18, 2 **10 sq.** *cf.* Prov. 8, 29 **11 sqq.** *cf.* Gen. 1, 11 **13 sq.** *cf.* Cic. Cat. m. 15, 51

46. **2** *cf.* Verg. Aen. VI 730 (igneus vigor) **5 sq.** *cf.* Cic. Planc. 28, 68 (Gell. I 4)

ΣΓEAQ

45. **1** est — agnoscere *C i. r.* **3** enim est *CHW*ɑm est *om. L* ferre *Ba.c.* **4** actori *A* uictori *E* **5** videtur] *add.* denique *AQ* enim *om. AQ* **6** opera] *add.* manuum *DLFHWEAQX*ɑm annuntiant *CD* adnuntiant *E* **7** serenitatis divinae *AQ* **8** cum (u *ex* o *m2*) *B* commovetur (*om.* cum) *F* supernae terroris *Bp.c.m3* **9** gratiam dei *AQ*, (iure gratiam dei) *W* quod] quia *Aa.c.m2Q* **10** suos *om. W* **12** oboedientia *F*

46. **2** naturae *Ea.c.* divinae *Ea.c.m3*, divinam *Em3*, dum (*om.* divini) *D* **4** non *om.* ɑ **5** grata (*ex* gratia) vis *Ep.c.* gratia eius *LF* vis *in mg. Pm2* cum refertur] circumfertur *W* **7** involutum *E*

praesidium fuisset expertus, quantum arbitrabatur, si ore sumeret et toto pectoris hauriret arcano! Quam maius putabat fusum in viscera, quod tantum sibi tectum orario profuisset! 10
47. Sed non ita avidus, ut esset incautus; scimus enim plerosque aviditate studii praetermittere cautionem. Advocavit ad se episcopum nec ullam veram putavit nisi verae fidei gratiam percontatusque ex eo est, utrumnam cum episcopis catholicis, hoc est cum Romana ecclesia conveniret. Et forte 5 ad id locorum in schismate regionis illius ecclesia erat; Lucifer enim se a nostra tunc temporis communione diviserat. Et quamquam pro fide exulasset et fidei suae reliquisset heredes, non putavit tamen fidem esse in schismate; nam etsi fidem erga deum tenerent, tamen erga dei ecclesiam non tenerent, 10 cuius patiebantur velut quosdam artus dividi et membra lacerari. Etenim cum propter ecclesiam Christus passus sit et Christi corpus ecclesia sit, non videtur ab his exhiberi Christo fides, a quibus evacuatur eius passio corpusque distrahitur.
48. Itaque quamvis gratiae fenus teneret et metueret tanti nominis debitor navigare, tamen eo transire maluit, ubi tuto posset exolvere; iudicabat enim divinae solutionem gratiae

---

47. 6 ad id locorum] *cf.* Sall. Iug. 63, 6 **12 sq.** *cf.* Eph. 5, 25; Col. 1, 24 **14** *cf.* I Cor. 1, 17

ΣΓEA, Q usque ad § 46, *l.* **9** arcano

9 archano hauriret *H* archanum *Aa.c.* quam maius — § 63 *incl. om. Q* maius] magis *DFX* **10** tecto *ΣE Sch.*

47. 1 avidus] *add.* fuit *HW*𝔞𝔪 ut *om. EA* **3** illam *K* veram *om. LX* putabit *BPa.c.* putabat *L* verae *om. ΣE* **4** percunctatusque *Bp.c.m3Ap.c.m2FWX* **5** catholicis] *add.* hoc est cum episcopis catholicis *Pa.c.m2 add.* ei *K* et forte] *add.* et 𝔞 **6** locorum] lucrum *Σ* (loci *s.* lucrum *Pm1*) loci lucrum *O* **8** pro fide] prouide *F*𝔞 exsultasset *BO* exulasset (l *i. r.*) *P* **10** tamen — tenerent *alt. om. W* erga *om. F* dei *om. E* tenerent *alt.*] tenebat** *X* tenebant *A*𝔪 tenere *Sch.* **14** distreitur *Ba.c.m2* distraitur *Bp.c.m2D*

48. 1 fenus] stenus *A* **2** debito *E* toto *O* **3** possit *E* iudicavit *ED* solutione *BP*

in adfectu ac fide esse. Quam quidem statim, ubi primum copia liberior ecclesiae fuit, inplere non distulit deique gratiam et accepit desideratam et servavit acceptam. Nihil igitur ea prudentia sapientius, quae divina et humana secernit.

49. Nam quid spectatam stipendiis forensibus eius facundiam loquar? Quam incredibili admiratione in auditorio praefecturae sublimis emicuit! Sed malo illa laudare, quae perceptis mysteriis dei duxit humanis esse potiora.

50. Fortitudinem quoque eius si quis plenius spectare volet, consideret, quotiens post naufragium invicto quodam contemptu vitae huius maria transfretaverit diffusasque regiones obeundo peragrarit, postremo quod hoc ipso tempore periculum non refugerit, sed ad periculum venerit patiens iniuriae, neglegens frigoris atque utinam sollicitus cautionis, sed hoc ipso beatus, quod, dum licuit vigore uti corporis, inoffenso ad exequenda, quae vellet, functus iuventutis officio vitam vixit, debilitatem ignoravit.

51. Qua vero prosecutione simplicitatem eius edisseram? Ea est enim quaedam morum temperantia mentisque sobrietas. Date, quaeso, veniam et permittite dolori meo, ut de eo mihi paulo uberius liceat loqui, cum quo iam non conceditur conloqui. Certe et vobis proficit, ut advertatis non fragilitate

---

ΣΓEA

4 ac] et *H* **5** dei (*om.* que) *CHW*𝔞 denique m **7** igitur *om. K*

49. **1** expectatam *EX* in stipendiis *Γ*𝔞m **2** quam] quae *Γ*𝔞 in — **3** sublimis *om. W* adiutorio *Pa.c.m2*𝔞 **2 sq.** praefecturae sublimis *om. CHA*𝔞 **3** sublimis *om. X* mallo *B*, *PDa.c.* illam *BX* praeceptis *L* **4** dei *om. L* dixit *LA*, *Op.c.* fortiora *K*

50. **1** expectare 𝔞 **2** voluerit *A* invictus (s *s.l.m1*) *E* **4** peragraverit *LA* peragrauit (r *s.* u *m3*) *E* **5** ad (d *s.l.*) *PE* **8** vellit *Ba.c.* (l *pr. exp.*), *Pa.c.m2* (e *ex* i) fructus *F* (*om.* iuventutis) iuventatis *BEa.c.m3Ca.c.A* **9** vita *O* vixit] *signo app. in mg.* uicit *Bm2* ignoravit (v *i. r.*) *B*

51. **1** persecutione *CD* disseram *Σ* **2** ea *om. L* **4** paulo *om. W* conceditur] (con *s. l.*) *E*, liceat *D* **5** adversitatis *WF* nos *L*

quadam vos hoc officium, sed iudicio detulisse, nec misericordia mortis inpulsos, sed virtutum honorificentia provocatos. *Anima* enim *benedicta omnis simplex.* Tanta autem simplicitas, ut conversus in puerum simplicitate illius aetatis innoxiae, perfectae virtutis effigie et quodam innocentium morum speculo reluceret. Intravit igitur in regnum caelorum, quoniam credidit dei verbo, quoniam sicut puer artem reppulit adulandi, iniuriae dolorem clementer absorbuit quam inclementius vindicavit, querelae quam dolo promptior, satisfactioni facilis, difficilis ambitioni, sanctus pudori, ut frequenter in eo superfluam magis verecundiam praedicares quam necessariam quaereres. **52.** Sed numquam superflua fundamenta virtutis; pudor enim non revocat, sed commendat officium. Itaque velut quadam virginali verecundia suffusus ora, cum vultu adfectum proderet, si forte aliquam subito veniens offendisset parentem, veluti depressus et quasi demersus in terram, licet in ipso nequaquam dissimilis coetu virorum, rarus adtollere os, elevare oculos, referre sermonem. Quod pudico quodam mentis pudore faciebat, cum quo castimonia quoque corporis congruebat. Etenim intemerata sacri baptismatis dona servavit, mundo corpore, purior corde, non

51. 8 *Prov. 11, 25 (*Sept.*) 9—12 *cf.* Matth. 18, 3
52. 3 *cf.* Verg. Georg. I 430 5 parentem] *cf.* I 32, *l.* 13

ΣΓΕΑ

6 indicio *E* **6 sq.** miseria *Ap.c.m2*, vel miseria *s.* misericordia *Em1* **7 sq.** provocatus *Ba.c.L* **8 sq.** tantae autem simplicitatis erat *HW*𝔞 **9** simplicitas] *add.* erat 𝔪 in] ad *E* simplicitatem *CEALa* simplicitatis (*om.* aetatis) *W* **10** effigiae *C* effigiem *BLE*, *Pa.c.* quadam *Pa.c.m2K* innocentiae *E* **11** murum *D* specula *K* eluceret 𝔪 **13 sq.** clementius *CHWA*𝔞 **14** doli *A* **14 sq.** satisfactione *EWa.c.* **15** difficilis *om. K* sanctus *om. K* **16 sq.** necessarium *Ea.c.m3* necessaria *A*

52. **3** suffusum *Σ* **4** affectus *E* prodere *K* aliquem *Pp.c.m2F* **5** veluti *B* velut *cet.* **7** os] omnes *F* **10** mundus *KL*𝔪 puriore *Σ* durior *E*

minus adulterini sermonis obprobrium quam corporis perhorrescens, non minorem ratus pudicitiae reverentiam deferendam integritate verborum quam corporis castitate. **53.** Denique in tantum castimoniam dilexit, ut nec uxorem expeteret, licet in eo non solum castitatis adpetentia fuerit, sed etiam pietatis gratia. Miro autem modo et coniugium dissimulabat et iactantiam declinabat. Tantaque erat dissimulatio, ut nobis quoque urgentibus differre magis consortium quam refugere videretur. Hoc unum itaque fuit, quod nec fratribus crederet, non aliqua cunctationis haesitantia, sed virtutis verecundia. **54.** Quis igitur non miretur virum inter fratres duos, alteram virginem, alterum sacerdotem, aetate medium, magnanimitate non inparem ita inter duo maxima munera praestitisse, ut alterius muneris castitatem, alterius sanctitatem referret, non professionis vinculo, sed virtutis officio? Ergo si libido atque iracundia reliquorum vitiorum educatrices sunt, iure castitatem atque clementiam dixerim quasdam virtutum parentes, quamquam pietas quoque ut omnium principatus bonorum, ita etiam seminarium virtutum est ceterarum. **55.** Nam de parsimonia quid loquar et quadam habendi castitate? Is enim non quaerit aliena, qui sua servat, nec inflatur inmodico, qui contentus est proprio. Nihil ergo aliud nisi proprium recuperare voluit, magis ne fraudaretur, quam ut ditaretur. Nam eos, qui aliena quaererent, recte

---

55. 5 sq. *cf.* Plaut. Pers. 409

ΣΓΕΑ

12 sq. differendam *K* **13** castitatem *BPDF*

53. 1 sq. deinde *W* **2** castimonia *A* nec] ne *E* expectaret *ΣE* **3** appetenda *W* **4** gratia pietatis *C* **5** simulatio *K* **7** quo *D* **8** inhaesitantia *H*

54. 2 alterum *Bp.c.m3* **4** perstitisse *Bp.c.m3* muneris] minoris *HW*𝔞 **7** iure] iustae *Ea.c.* (*exp.* a) quasdamna (na *exp.*) *B*

55. 2 castitatem *B*, *Pa.c.* **3** in modico 𝔞 contemptus *D*, *AFa.c.m2* **4** ne *Fm2 i. r.* **5** ut *om. KW* quaerunt *HW*𝔞

'accipitres pecuniae' nominabat — quodsi *radix malorum omnium avaritia est*, utique vitia exuit, qui pecuniam non requirit —, (**56.**) non umquam accuratioribus epulis aut congestis ferculis delectatus, nisi cum amicos rogaret, quantum naturae satis esset, non quantum voluptati superesset, requirens. Et certe erat non pauper opibus, sed tamen pauper spiritu, *quoniam ipsorum est regnum caelorum*. De istius beatitudine nequaquam utique dubitare debemus, qui neque ut opulens exultavit in divitiis neque ut pauper exiguum, quod habuit, iudicavit.

57. Superest, ut ad conclusionem cardinalium virtutum etiam iustitiae partes in eo debeamus advertere. Nam etsi cognatae sint inter se concretaeque virtutes, tamen singularum quaedam forma et expressio desideratur maximeque iustitiae. Ea enim sibi parcior, foris tota est, et quidquid habet, quadam inclementia sui, dum rapitur amore communi, transfundit in proximos. **58.** Sed huius multiplex species, alia erga propinquos, alia erga universos, alia erga dei cultum vel adiumentum inopum. Itaque qualis in universos fuerit, provin-

---

6 sq. *I Tim. 6, 10

56. 2 sq. quantum — requirens] *cf.* Liv. XXI 4, 6 **5** Matth. 5, 3

57. 1 *cardinalium virtutum divisionem et descriptionem Stoicorum ex Cicerone* (De off. I 5, 15—17) *adsumpsit*: *cf.* Ambros. Off. II 49; Par. 3, 14 (*p.* 273, 22—24 *Sch.*); EPs. 118, 11, 11 (*p.* 239, 21—24 *Pe.*); *cf.* Quint. III 7, 15 **2 sq.** *cf.* Off. II 43; Par. 3, 22 (*p.* 279, 11 *sq. Sch.*)

58. 1 sqq. *cf.* Off. I 127: *aliam divisionem*!

ΣΓΕΑ

6 acceptores *DF* acceptrices *CEa.c.m1* quod (*om.* si) *Σ* **8** relinquet *Ea.c.* (reliquit *p.c.*) quaerit *A*

56. 1 nonnunquam *F* **2** delectatus est *HWam* ad epulas rogaret *Ha* ad epulas invitavit *W* **4** spiritu] *add.* beati autem pauperes spiritu *Sch.*; *cf. praef. not. 156* **5** quoniam — caelorum *om.* m **6** opulentus *L* **7 sq.** habuit iudicavit *C i. r.*

57. 3 sint *BOC* sunt *cet.* **4** forma expressior *ΓEAam* **6 sq.** transfundi *Ba.c.m2*

58. 1 multiplex] *add.* est *Lm*

cialium, quibus praefuit, studia docent, qui parentem magis fuisse proprium quam iudicem loquebantur, gratum piae necessitudinis arbitrum, constantem aequi iuris disceptatorem. **59.** Inter fratres autem qualis fuerit, licet omne hominum genus benivolentia conplecteretur, indivisum patrimonium docet nec distributa aut delibata, sed reservata hereditas. Etenim pietatem sibi causam negavit esse testandi. Nam hoc quoque ultimo sermone signavit, cum, quos dilexerat, commendaret, sibi nec uxoris arbitrium fuisse ducendae, ne a fratribus divelleretur, nec testamenti faciendi voluntatem, ne nostrum in aliquo arbitrium laederetur. Denique et oratus et obsecratus a nobis nihil tamen condendum putavit, non oblitus pauperum, sed tantum obsecrans esse tribuendum, quantum nobis iustum videretur. **60.** Quo uno satis et divini timoris expressit indicium et humanae edidit religionis exemplum. Nam quod pauperibus contulit, deo detulit, quoniam, *qui largitur pauperi, deo fenerat*, et postulando, quod iustum est, non exiguum, sed totum reliquit. Haec enim summa iustitiae: vendere, quae habeas, et conferre pauperibus; qui enim *dispersit, dedit pauperibus, iustitia eius manet in aeternum.* Ergo dispensatores nos, non heredes reliquit; nam hereditas successori quaeritur, dispensatio pauperibus obligatur.

61. Unde non inmerito quantus fuerit, hodie quoque per

---

60. 4 *Prov. 19, 17 **6** *cf.* Matth. 19, 21 **7** *Ps. 111, 9

ΣΓΕΑ

6 sq. disceptat*orem (i *eras.*) *B*

59. 1 qualis *om. L* **4** pietate *O*, *PEAp.r.* esse negavit *H*𝔞𝔪 **5** cum] ut *Σ* (*Bp.r.* ex cum) **6** docende *E* ne] nec *Pa.r.* (*om.* 𝔞) **7** faciundi *Ca.c.Ea.c.m3W* **9** non] nec *L* **10** oblitus] *add.* tamen *K*𝔪

60. 1 quod *F* **2** iudicium *E* **4** feneratur deo *CHWXEA*𝔞 (*Hp.c. ex* fenerator) **5** est enim *AW* enim est *H*𝔞𝔪 **5 sq.** iustitia *EL* **6** quod *D* conferre] dare *A* qui] quid *Ba.c.* **7** dispersit] *add.* et *A* aeternum] saeculum saeculi *W*

vocem lectoris parvuli spiritus sanctus expressit: *Innocens manibus et mundo corde, qui non accepit in vanum animam suam nec fecit proximo suo dolum: haec generatio requirentium deum.* Hic ergo et 'in montem domini ascendet' et in 'tabernaculo habitabit' dei, quia *ingressus sine macula operatus est iustitiam, locutus est veritatem, non decepit* proximum, *nec pecuniam feneratus est suam,* qui semper voluit recuperare hereditariam. Agnosco oraculum; quod enim nulla ordinavit dispositio, spiritus revelavit. **62.** Quid vero illud recenseam, quod supra ipsam iustitiam pietate progressus, cum quaedam incubatori communium fructuum mei contemplatione muneris putasset esse tribuenda, largitatis me iactabat auctorem, portionis suae lucrum ad commune consortium conferebat? **63.** Haec et alia, quae mihi tunc erant voluptati, maxime nunc recordationem doloris exasperant. Manent tamen eruntque semper, nec tamquam umbra praeterierunt; neque enim virtutis gratia cum corpore occidit, nec idem naturae meritorumque finis, licet ipsius naturae usus non in aeternum occidat, sed temporali quadam vacatione requiescat.

---

61. 2 sqq. *Ps. 23, 4 **4** *Ps. 14, 3 **4 sq.** *Ps. 23, 6 **5 sq.** *cf.* Ps. 23, 3 *et* Ps. 14, 1 **6 sqq.** *Ps. 14, 2—5

63. 3 *cf.* Ps. 143, 4 **4** *cf. infra* § 66

ΣΓΕΑ

61. 3 vano *PHWEX* **4** dolum] malum *E* haec] *add.* est *ΓEA*𝔞𝔪 quaerentium *EALW* **5** deum] dominum *A*, *Ka.c.X* ascendit *EAH*, *Da.c.*𝔞 **6** habitauit *E* quia] qui *EL* est *om. E* **7** veritatem] *add.* quod *E* **9** hereditatem *E* agnosce *D*

62. 4 mee *E*, *Pa.r.* meae *L* mei *Oa.r.* actorem *Op.c.m2*

63. 1 in voluptate *K*, *E* (e *ex* i *m2*) **2** nunc *om. D* recordatione *HW*𝔞 dolorem *AL* exasperaui *CH*𝔞 manent — **3** praeterierunt *in mg. Pm2*, *om. L* **3** tamquam] umquam velut 𝔪 praetereunt 𝔪 vel praeter- (*in mg. dextro abscisis reliquis litteris, fortasse* eunt) *Bm2* **6**nim *om. CHW*𝔞 **4** corpore (ore *add. m2*) *B* natura *E*, *Bm2* (*ex* nature) **4 sq.** meritorum quae *E* meritorum qui *BLF* meritumque *D* e vocatione *LOFEHW*

64. Talibus igitur perfunctum virtutibus, ereptum periculis, desiderio magis quam amissione flebo. Suadet enim ipsa oportunitas mortis, ut prosequendum magis gratia quam dolendum putemus. Scriptum est enim in communi dolore proprium vacare debere; neque enim prophetico sermone uni illi mulieri, quae figuratur, sed singulis dicitur, cum ecclesiae dictum videtur. **65.** Dicitur ergo et ad me et dicit scriptura caelestis: Hocine doces, sic instituis dei plebem? An nescis, quia exemplum tuum periculum ceterorum est? Nisi forte exauditum non esse te quereris! Primum istud adrogantis est inpudentiae mereri solum velle, quod multis etiam sanctis negatum noveris, cum scias, *quia non est personarum acceptor deus*. Nam etsi misericors deus, tamen, si semper exaudiret omnes, non iam ex voluntate libera, sed ex quadam velut necessitate facere videretur. Deinde cum omnes rogent, si exaudiret omnes, nemo ergo moreretur. Pro quantis cottidie rogas! Numquid constitutio dei contemplatione solvenda est tui? Cur ergo non inpetratum aliquando doles, quod non semper inpetrabile esse cognoscis? **66.** Stulte, inquit, *super omnes mulieres, nonne vides luctum nostrum et quae nobis contigerunt, quoniam Sion mater nostra omnium in tristitia contristatur et humilitate humiliata est? Lugete validissime et*

---

65. 6 sq. Act. 10, 34 **11** 'constitutio dei' *cf.* Gen. 3, 19 Hebr. 9, 27
66. 1—12 *IV Hesdrae 10, 6—11

ΣΓEA, Q inde a § 64

64. 1 perfuctum *Ba.c.m3* perfructum (vel functum *s.* fructum) *P*, (func *s.* fruc) *C* **3** gratiam *Pa.c.m2* **4** putamus *A* dolori *Ap.c.* **5** vocare *FW* **6** mulierique *L*

65. 1 dicitur] dicit *E* **2** hocine *D*, *Ea.c.Qa.c.m2* hoccine *Ep.c.Qp.c.m2Wam* heccine *A* hoc in eo *CH* hoc ne *K* hoc me *cet.* sic] *add.* et *K* instruis *A*, *Qa.c.X* **3** periculum *om. O* **4** est *s. l. Hm1K* **7** etsi] et *CHEa* si] etsi *L* **8** iam non *E* non iam — **10** omnes *om. D* volumtate *B* **9** videtur *Ca.c.* **10** ergo *post* quantis m

66. 3 in *om.* m **4** luget enim *L* validissimi *C*, *Ea.c.*

nunc, quoniam omnes lugemus, et tristes este, quoniam omnes contristati sumus! Tu enim contristaris in fratre. *Interroga terram, et dicet tibi, quoniam haec est, quae debeat lugere, tantorum superstes germinum. Et ex ipsa,* inquit, *initio omnes nati, et alii venient, et ecce paene omnes in perditionem ambulant, et in exterminium fit multitudo eorum. Et quis ergo debet lugere magis nisi quae tam magnam multitudinem perdidit, quam tu, qui pro uno doles?* **67.** Absorbeat igitur nostrum dolorem communis dolor et acerbitatem proprii maeroris excludat! Non enim dolere debemus eos, quos cernimus liberatos; neque enim otiose tam sanctas hoc tempore animas corporeis vinculis reminiscimur absolutas. Namque velut divino iudicio tam graves viduas ita uno tempore defunctas videmus, ut profectionis quidam videatur excessus, non mortis occasus, ne veterana emeritis stipendiis pudicitia dubium diu servati pudoris incideret. Quos gemitus mihi, quos dolores tam acerba excitat recordatio! Etsi maeroribus non vacabam, tamen in ipso dolore privato, in ipso tantorum amisso flore meritorum communis quaedam naturae me condicio solabatur defixusque in uno dolor acerbitatem publici funeris domesticae specie pietatis obduxerat. **68.** Repeto ergo, sancta scriptura, solacia tua; iuvat enim tuis praeceptis, tuis sententiis inmorari. Quam *facilius est caelum et terram praeterire quam de lege*

---

67. 3 sqq. *cf. supra* §§ 30—32 **8** emeritis stipendiis] *cf.* Cic. Cat. m. 14, 49 emeritis stipendiis libidinis *eqs.*

68. 3 sq. Luc. 16, 17

ΣΓEAQ

5 lugeamus *E* etsi tristis (tristes *m2*) estis *E* este *CQa.c.* estote *HWA*, *Qp.c.Xa* sitis *Km* estis *cet. Sch.* **6** in fratrem *a* **7** debebat *HWOa* **8** inquit *om. A*, *add.* ab *Qp.c.m2m* **9** pone *C* penes *H* **10** exterminum *Pa.c.F* fit] fuit *E* **12** quam] quod *F*

67. 1 sq. dolorem nostrum *L* **7** prouectionis *A* **8** veterana — **9** incideret *in mg. Am2* meritis *Σ* pudicitia] *add.* in m **10** acerua *B*, *PEa.c.* vacabant *D* **13** deflexusque (l *s. l.*) *C* una *D* doloris acerbitate *DF*

68. 1 repete *Ca* sacra *CHWLam*

unum apicem cadere! Sed iam audiamus, quae scripta sunt: *Nunc*, inquit, *retine apud temet* ipsum *dolorem tuum et fortiter fer, qui tibi contigerunt, casus! Si enim iustificaveris terminum dei, et filium tuum recipies in tempore et in mulieribus conlaudaberis.* Si hoc ad mulierem, quanto magis ad sacerdotem! Si de filio, non utique absurdum etiam de fratrum amissione talia posse memorari. Quamquam si mihi fuisset filius, numquam eum amplius dilexissem. Nam sicut in obitu liberum effusi labores, suscepti frustra dolores maerorem videntur augere, ita etiam in fratribus consuetudinis usus atque collegii acerbitatem doloris accendunt.

69. Sed ecce dicentem scripturam audio: *Noli facere hunc sermonem, sed consenti persuaderi — qui enim casus Sion! — et consolare propter dolorem Hierusalem! Vides enim, quia sancta nostra contaminata sunt et nomen, quod nominatum est super nos, paene profanatum est et filii nostri contumeliam passi sunt et sacerdotes nostri succensi sunt et levitae nostri in captivitate fuerunt et mulieres nostrae contaminatae sunt et virgines nostrae vim passae sunt et iusti nostri rapti sunt et parvuli nostri proditi sunt et iuvenes nostri servierunt et*

5—8 *IV Hesdrae 10, 15 *sq.*
69. 1—15 *IV Hesdrae 10, 20—24

ΣΓEAQ

4 iam] *add.* ut *K* **5** temetipsam m **6** quae *K* **8** si *alt. om. L* **9** amissione fratrum *H* **10** posse *om. CHW*a **11** liberum *Ba.c.m2Ea.c.PC* liberorum *cet.* a m **12** laboris *E* maerorem] memoriam *Σ* (memoria *D*), *EA*

69. 1 audio scripturam *AW* facere] credere *Oa.c.* **2** sed consenti *om. O* enim] *add.* fles *HW*a **3** et *om.* m enim] ergo *ΣK* **5** filii] illi *ΣK* m fili *Sch.* iuvenes *CHWE*a nostri] *add.* et iuvenes nostri *A, Qm2 in mg. inf.* **6** nostri *s. l. B* et levitae — **7** fuerunt *om. L* **7** nostri] nostrae *C* fuerunt *om. O* nostrae *om. C* contaminatae — **8** virgines nostrae *om. E* **8** sunt *alt. om.* m **8 sq.** et iusti nostri rapti sunt *om. L, Qa.c.m2* **9** sunt *pr. om.* m et parvuli — proditi sunt *om. E, Qa.c.m2* et iuvenes — **10** facti sunt *om. Qa.c.m2*

fortes nostri invalidi facti sunt et, quod omnium maius, signaculum Sion, quoniam resignata est de gloria sua nunc et tradita est in manibus eorum, qui nos oderunt. Tu ergo excute tuam multam tristitiam et depone abs te multitudinem dolorum, ut tibi repropitietur fortis et requiem faciat tibi altissimus requietione dolorum!

70. Cessabunt igitur lacrimae; parendum est enim remediis salutaribus, quia debet aliquid inter fidos et perfidos interesse. Fleant ergo, qui spem resurrectionis habere non possunt, quam non sententia dei eripit, sed fidei inclementia. Intersit inter Christi servulos idolorumque cultores, ut illi fleant suos, quos in perpetuum existimant interisse, illi nullas habeant lacrimarum ferias, nullam tristitiae requiem consequantur, qui nullam putant requiem mortuorum, nobis vero, quibus mors non naturae, sed vitae istius finis est, quoniam in melius ipsa natura reparatur, fletus omnes casus mortis abstergeat. **71.** Certe si illi sibi aliqua solacia reppererunt, qui finem sensus defectumque naturae mortem arbitrati sunt, quanto magis nos, quibus meliora post mortem praemia bonorum factorum conscientia pollicetur! Habent gentiles solacia sua, quia requiem malorum omnium mortem existi-

70. 3 sq. *cf.* I Thess. 4, 13

71. 4 sqq. *cf.* Cic. Tusc. I 34, 82—84; Sall. Cat. 51, 20; Sen. Ad Marc. 19, 5—6; Ad Pol. 9, 2; *al.*

ΣΓEAQ

10 magis omnium (*ex* omnium magis) *A*, *Qp.c.* **13** te] *add.* tuam *W* **14** tibi *alt. s. l. Om2* **14 sq.** requetione *Ba.c.m2* (i *s.* e *alt.*), requietionem *E*

70. 1 est *om. L* enim *om. W* **2** aliquid *om. W* fidos *ex* filios *Cp.c.* filios *X* perfidos] infidos *K* **3** interesse] esse distantia *W* **4** eripit dei *PD* clementia *Ap.r.Ep.c.* **5** interserit (r *alt. s. l. m2*) *A* inter *om. L* **6** inter**isse *C* **7** abeant *C* **8** qui] quia *DLF* **9** quibus] qui *E* **10** omnis *Ea.c.m2K* **11** abstergat *ΓLFEam* abstergat mortis *E*

71. 1 si *om. E* illis *Ba.c.* repperierunt *BOF*, *La.c.* **2** mortem *om. E*

mant, et, ut vitae fructu carent, ita etiam caruisse se putant omni sensu et dolore poenarum, quas in hac vita graves et adsiduas sustinemus. Nos vero, ut erectiores praemio, ita etiam patientiores solacio esse debemus; non enim amitti, sed praemitti videntur, quos non adsumptura mors, sed aeternitas receptura est.

72. Cessabunt ergo lacrimae, aut, si cessare non poterunt, in communibus lamentis flebo te, frater, et sub dolore publico domesticos gemitus tegam. Nam cessare qui poterunt, cum ad omnem sonum nominis tui lacrimae subrepant, vel cum usus ipse recordationem excitat, vel cum adfectus imaginem repraesentat, vel cum recordatio dolorem renovat? Quando enim dees, qui tantis officiis repraesentaris? Ades, inquam, et semper offerris, et toto te animo ac mente conplector, aspicio, adloquor, osculor, conpraehendo, vel in ipsa quiete nocturna vel in luce clara, cum revisere et solari dignaris maerentem. Denique ipsae iam noctes, quae quasi molestiores vivente te videbantur, quod mutui conspectus copiam denegarent, ipse iam somnus, conloquiorum nostrorum dudum interruptor inamabilis, dulcis esse iam coepit, quia te mihi reddit. Non igitur miseri, sed beati, quorum nec praesentia deficit nec cura minuitur et augetur gratia; etenim somni

72. 15—73, 5 *cf.* Cic. Cat. mai. 22, 80. 81 (Verg. Aen. VI 522; II 369)

ΣΓEAQ

6 fructificarent *Pa.c.m2* corruisse (*om.* se) *D* **7** omni** sensu et dolorum et poenarum *D* dolore mortis poenarumque (que *s. l.*) *A*, (*sine* que) *Q* quas* (i *eras.*) *A* **8** rectiores *E* **9** patientiores — non *C i.r.* **10** videntur] iubentur *E* adsumptura (ass.) *BLOFCQX*, *Aa.c.*m absumpta *K* absumptura *cet.* a *Sch.*

72. 1 non *om. D* **3** qui] non *CHW*a **5** excitant *E* (*om.* vel) **8** inquam] enim *L* offerris *Σ* (offereris *PO*) offenderis *CHA*, *Ep.c. m3Qp.c.* offunderis *Ea.c.m3K*, *Qa.c.*m effunderis *X* ostenderis *W*a **10** consolari *DF*m **12** evidebantur *Ba.r.* mutuis *E* aspectus *H* **13** iam] *add.* michi *D* **14** iam *om. D* mihi] *add.* iam *E* **15** reddidit *Γ* > *K*, *DEAQ*, *Bp.c.m3*am **16** defecit *B* somno *Pp.c.m2*

similis imago mortis. **73.** Quodsi in quiete nocturna vinculis adhuc corporeis inhaerentes et quasi in carceraria religatae claustra membrorum possunt tamen animae altiora et discreta perspicere, quanto magis spectant haec, cum iam puro aetherioque sensu nulla corporeae labis inpedimenta patiuntur! Meritoque mihi conquerenti vergente quodam iam in occasum die, quod non reviseres quiescentem, totus omni tempore individuus adfuisti, ita ut illo perfusus sopore membrorum, cum ego vigilarem tibi, tu viveres mihi, dicerem: 'Quid est mors, frater? Nam certe nullis a me separaris momentis.' Ita enim ubique praesto eras, ut, quam in istius vitae usu habere nostri copiam nequibamus, nunc nobis semper et ubique praesto sit. Nam tunc utique omnia praesto esse non poterant; neque enim conplexionis nostrae, conspectus et osculorum corporalium suavitates locis omnibus et omnibus temporibus subpetebant, animorum imagines semper nobiscum erant, etiam quando non eramus una. Quae ne nunc quidem occiderunt adsiduoque advolant, quo maiore desiderio, eo maiore copia. **74.** Teneo igitur te, frater, nec mihi te aut mors aut tempus avellet. Ipsae dulces lacrimae sunt, ipsi

---

73. 4 sq. *cf.* Verg. Aen. VI 746 *sq.* purumque relinquit aetherium sensum

---

ΣΓEAQ

73. 2 in] inter *Γ* > *K*, *EAQ*𝔞𝔪 carceralia *E* carcerarea *C* carcerali *K* ligatae *K* relegate *A*, *Qp.c.* (e *ult. ex* i) **3** secreta *D* **4** expectant *Ea.c.DF* **4 sq.** aetherioque (h *s. l. m3*) *B* aethereoque (e *tert. ex i*) *P* ethereoque (h *s. l.*) *A* aerioque *L* **5** corporae *B*, *Pa.c.m2* potiuntur *H* **6** conquirenti *Bp.c.DFW* urgente *Σ* quodam] quod *CHW*, -que 𝔞 casum *E* **7** quod *om. CHW*𝔞 revisceres *C*, *Aa.r.X* **8** sopore] opere *Σ* (sopore *Pp.c.m2Op.c.*), *K* **10** nam] nunc *Sch.* separare *CWKAQ*𝔞, *Ea.c.* separabare *H* **11** utique *F* eris *Pp.c.O* quamuis *L* usus *K* **12** nostri *om. CHWAD*𝔞 **14** nec *HW*𝔪 complexiones *ΓEAQ*𝔞𝔪 conspectusque *ΓAQ*𝔞𝔪 complexusque *EX* **15** et omnibus *om. F* **16** temporalibus *A*, *Qp.c.* animarum *E* annorum *D* **17** ne] nec *O*

74. 2 avellat *W*

fletus iucundi, quibus restinguitur ardor animi et quasi relaxatus evaporat adfectus. Neque enim sine te esse possum aut tui non meminisse umquam aut meminisse sine lacrimis. O amari dies, qui interruptam copulam proditis! O flebiles noctes, quae tam bonum consortem quietis et individuum mihi comitem perdidistis! Quas ederetis cruces, nisi se offunderet imago praesentis, nisi visiones animi repraesentarent, quem species corporis denegaret! **75.** 'Iam iam, frater animo meo carissime, quamquam' tu 'inmaturo' decesseris obitu, beatus tamen, qui ista non sustines nec amissum fratrem maerere conpelleris, quem absentem diu ferre non poteras, sed recursu celeri revisebas. Quodsi tunc solitudinis meae taedia repellere, maestitiam fraternae mentis ablevare properabas, quanto nunc crebrius adflictum animum debes revisere et ex te conceptum per te lenire maerorem!

76. Ac mihi tamen dat aliquas officii usus inducias et obsequii sacerdotalis intentio abducit animum. Sanctae vero sorori quid fiet, quae, licet divino metu pietatem temperet, rursus tamen ipsum pietatis dolorem studio religionis accendit, strata humi et totum gremio sui conplexa tumulum, laborioso fessa incessu, tristis adfectu dies noctesque maerorem integrat?

---

75. 1 sq. Sall. Iug. 14, 22

ΣΓEAQ

3 restringitur *LF* restrigitur *A* restringuitur *QX* quasi] quibus *W* **3 sq.** relaxatos *K* **4** esse *om. E* esse non *DF*, *Ca.r.* esse possum *L i.r.* **5** umquam] *add.* aut meminisse umquam *Aa*, *Qp.c.m2* **8** offenderet *PLOFA* offerret *D* eo funderet (*om.* se) *E*

75. 2 tu *om. CHWa* **5** sollicitudinis *QX* depellere *EA* **6** frater paterne *AQ* allevare *Pp.c.m2LF*, *Ep.c.m3* (ablevare *i. q.* „erleichtern" *cf.* Iug. 7, 38; Ep. 68, 3; Vid. 36 *al.*)

76. 1 at *Eam*, *Lp.c.m2* **1 sq.** obsequio (*om.* intentio) *L* **2** sancta *Ba.c.m2Ap.r.C* de sancta *HWa* **3** sorore *BEa.c.Ap.r. CH*, *Pp.c.m2La* sanctam . . . sororem *Q*, *Aa.r.* **4** regionis *Ba.c.* **6** iterat *D*

Nam licet fletum plerumque sermone suspendat, in oratione renovat, et quamvis scripturarum memoria consolationes serentibus praecurrat, flendi tamen desiderium precandi adsiduitate conpensat, lacrimarum ubertatem tunc praecipue, quando nemo interrumpere possit, instaurans. Ita quod miserearis, habes, quod repraehendas, non habes; flere enim in oratione virtutis est. Et quamquam istud familiare virginibus, quibus mollior sexus, tenerior adfectus, contuitu communis fragilitatis in lacrimas etiam sine domestici sensu doloris exuberat, tamen, cum maior causa maerendi est, finis maeroris excluditur. **77.** Deest igitur consolandi via, quia subpetit excusandi gratia. Neque enim possis prohibere, quod doceas, praesertim cum religionis adstruat lacrimas, non doloris, et communis seriem deplorationis in metu pudoris obtexat. Consolare ergo, qui potes adire animum, penetrare mentem. Cernat te esse praesentem, sentiat non esse defunctum, ut, cuius secura de merito, eius functa solacio discat pro eo non graviter dolere, qui se admonuerit non dolendum.

78. Sed quid ego demoror, frater? Quid expecto, ut nostra tecum commoriatur et quasi consepeliatur oratio? Licet ipsa species et exanimis corporis forma soletur ocu-

---

78. 3 sq. *cf.* Menandr. Rhet. Περὶ ἐπιδεικτικῶν (Περὶ μονῳδίας) 318 (III *p.* 436, 15—20 *Spengel*)

ΣΓEAQ

8 recovat *L* renovet *K* **9** merentibus *F* procuret *F* **9 sq.** assiduitatem *DL* **10** ubertate *ΣEK* **14** melior *CH* contuitu — **16** exuberat *in mg. Qm2* **15** domesticis *BP*, *Oa.c.* **17** maeroribus m, doloris *W*

77. 1 igitur *om. H* **3** adstruant *C* **4** in *om.* m **4 sq.** pudorisubtexat (u *alt. ex* o) *B* **5** obtegat *Pa.c.m2* obtexit *Da.c.* **7** functa] facta *POF*, fota *D*, defuncta *K*, funera sint *E*, funera *Qa.c.m2* **8** admouerit *L* non *alt.*] *add.* esse m

78. 1 ergo *Ca.r. Sch.* demorer *LA* te morer m expecto *B* expectem *cet.* **2** quasi *om. W* **3** et *om. W* examini *EF*

losque manens gratia et permanens figura demulceat, nihil, inquam, moror: procedamus ad tumulum. Sed prius ultimum coram populo vale dico, pacem praedico, osculum solvo. Praecede ad illam communem omnibus et debitam, sed iam mihi prae ceteris desiderabilem domum. Para hospitii consortium, et quemadmodum hic omnia nobis fuere communia, ita illic quoque ius dividuum nesciamus.

79. Ne, quaeso, cupientem tui diu deseras: properantem expecta, festinantem adiuva, et si diutius morari tibi videbor, accerse. Neque enim umquam prolixius afuimus a nobis, tu tamen solebas revisere. Nunc quoniam tu redire iam non potes, nos ad te ibimus. Aequum est, ut officium rependamus, subeamus vicem. Numquam nobis fuit vitae condicio discretior, semper aut sanitas aut aegritudo communis, ut, cum alter aegresceret, alter incurreret, et cum alter revalesceret, uterque consurgeret. Quomodo ius nostrum amisimus? Et nunc consortium aegritudinis fuit, quomodo mortis consortium non fuit?

80. Tibi nunc, omnipotens deus, innoxiam commendo animam, tibi hostiam meam offero: cape propitius ac serenus fraternum munus, sacrificium sacerdotis! Haec mei iam libamina praemitto, in hoc ad te pignore venio, non

---

80. 1 sq. *cf.* ibidem (Περὶ ἐπιταφίου) 295 (III *p.* 422, 2—4 *Spengel*)

ΣΓEAQ

5 precedamus *D* **6** dico] dedico *A* oscula *H* **8** sed] *add.* et *D* iam *om. A* **9** hospiti *CHW*ɑm

79. 1 diu *om. F*, *Oa.c.m2L* desideras *B*, *PLa.c.m2* desideres *F* deferas *C* **3** videar *D* accersi *PDLFHW*ɑ affuimus *PDL*, *Oa.c.CH* abfuimus *Ep.c.WK*ɑm **6** fuit *om. W* **7** decretior *BDLF*, *Pa.c.m2* **8** aegresceret] aeger esset *ΣKXEQ m1* aegresceret] *add.* aegritudinem *Sch.* in morbum incurreret m et *om. HA*ɑ **9** convalesceret (con *s. l. m3*) *E*

80. 4 libamina] liba *ΓEAQ*ɑ pervenio *L*

pecuniae, sed vitae pignore. Ne me diutius residere facias tanti fenoris debitorem! Non mediocris est fraterni amoris usura nec vilis naturae sors, quam cumulant incrementa virtutis. Possum ferre, si cito cogar exsolvere.

Liber secundus

1. Superiore libro aliquid indulsimus desiderio, ne tamquam ferventi plagae austeriora adhibita medicamenta exasperarent magis quam lenirent dolorem. Simul quia fratrem saepius adlocuti sumus et oculis tenebamus, absurdum non fuit relaxare paulisper adfectum naturae, qui lacrimis magis pascitur, fletibus delinitur, stupore defigitur. Mollis enim et tenera species est et forma pietatis, nil insolens amat, nil inmite, nil durum. Ferendo autem probatur patientia quam resistendo. **2.** Ergo quia dudum dies mortis inter lacrimabiles aspectus debuit animum inclinare fraternum, qui totum tene-

---

ΣΓEAQ

7 nec] haec (c *post add.*) *E* cumulavit *a* incrementum *Wa* explicit* (B *eras.*) liber I incipit liber II de fratre sancti ambrosi *B*, (. . . primus . . . secundus) *P*, (primus . . . secundus . . . sancti ambrosii episcopi) *D* explicit liber I sancti ambrosii de satyro. incipit secundus *L* explicit primus liber (*dein unus versus erasus*) fratre sancti ambrosii. incipit II. *O* explicit liber I. (*p.c. ex* II.) beati ambrosii. Incipit II. (*p.c. ex* III.) de excessu fratris *F* explicit de fratris excessu *K* explicit liber primus de excessu fratris sui incipit liber secundus de eodem *A*, (*om.* sui *et* de eodem) *Q* finit de excessu fratris liber I incipit liber II *E* de excessu fratris sui explicit incipit de resurrectione *C* explicit liber de fratris excessu incipit de resurrectione *H* explicit liber sancti ambrosii de obitu fratris incipit liber eiusdem de resurrectione *W*

II, 1. 1 superiori *PDOK* **6** delenitur *E* defrigitur *C*, designatur *AQ* etenim et *D* **7** terrena *AQ* et] ut *C om. ΣX* nihil *C* (*bis*) **8** autem] *add. in mg.* magis(?) *Bm3* patientia] *add.* magis *L* (quam *i.q.* magis quam: *cf.* I 51 *l.* **13**; Off. I 173. 174; II 50; III 127; CSEL 64, *Index* III *s. v.* quam), *add.* plus *dett.*

2. 2 declinare m quia *Dm* **2 sq.** tenebatur *D*

bat, nunc, quoniam die septimo ad sepulcrum redimus, qui dies symbolum futurae quietis est, a fratre paululum ad communem humani generis cohortationem iuvat derivare mentem intentionemque transfundere, ita ut neque totis sensibus defigamur in fratre, ne obrepat adfectus neque tantae exules pietatis et gratiae eum, quem diligimus, deseramus et vere ipsi nobis tanti doloris augeamus iniuriam, si hodie nobis et in sermone moriatur. **3.** Unde proposuimus, fratres carissimi, solari nos communi usu nec durum putare, quidquid universos maneret, et ideo mortem non esse lugendam, primum quia communis sit et cunctis debita, deinde quia nos saeculi huius absolvat aerumnis, postremo quia somni specie, ubi ab istius mundi labore requietum sit, vigor nobis vivacior refundatur. Quem enim non soletur resurrectionis gratia, quem non excludat maerorem, si credas nihil perire morte, immo ipsius celeritate fieri mortis, plus perire ne possit? Erit ergo, fratres carissimi, ut in adhortatione communi etiam fratri nostrum pendamus adfectum nec ab eo longius deviasse videamur, si per resurrectionis spem et futurae gloriae suavitatem etiam in sermone nobis hodie revivescat.

II, 2. 3 sq. *cf.* Gen. 2, 2. 3; Lev. 23, 3

ΣΓEA, Q usque ad **2,** *l.* **7** fra[tre]

3 septima *DF* **5** cohortationes *Aa.c.Qp.c.m2* **6** toti *O* m **6 sq.** defingamur *A* defigamus *E* **7** fra *desinit Q* fratre ne] fraterne *Aa.c.* fraternis *Ap.c.* tantae *om. K* **8** gratiae *om. F* **9** auegeamus (e *pr. i. r.*) *B* abigamus *O*

3. 2 nec dū *O* quidquid] *add.* in *E* **3** manaret *Ep.c.m3* manet *H* a primum] *add.* quidem *X* **4** deinde] sed inde *A* **5** absolvit a ubi *om. Σ* **6** mundi] modi *DF* quietum *Pa.c.m2* vel quiescendum *in mg. Bm3* **7** enim] dolorem a m **9** mortis celeritate fieri *dett. 192. 229. 294. 297.* m morti *K* mortis] *add.* ut *Pp.c.m2DO, dett.* m ne] *cf. praef. not. 156* non *PDOFCKQ* m **11** nostro *CHW* a vestrum *X* ne *D* **13** hodie *om. K* **13 sq.** revivescat *BD, POEa.c.* reviviscat *cet.*

4. Ordiamur igitur ab eo, ut lugendum nobis nostrorum obitum non esse doceamus. Quid enim absurdius quam ut id, quod scias omnibus esse praescriptum, quasi speciale deplores? Hoc est animum supra condicionem extollere, legem non recipere communem, naturae consortium recusare, mente carnis inflari et carnis ipsius nescire mensuram. Quid absurdius quam nescire, qui sis, adfectare, quod non sis? Aut quid inprudentius: quod futurum scias, id cum acciderit, ferre non posse? Natura ipsa nos revocat et ab huiuscemodi maeroribus quadam sui consolatione subducit. Quis est enim tam gravis luctus aut tam acerbus dolor, in quo non interdum relaxetur animus? Habet hoc natura, ut, quamvis homines in tristibus rebus sint, tamen — si modo homines sunt — a maerore mentem paulisper abducant. **5.** Fuisse etiam quidam feruntur populi, qui ortus hominum lugerent obitusque celebrarent; nec inprudenter enim eos, qui in hoc vitae salum venissent, maerendos putabant, eos vero, qui ex istius mundi procellis et fluctibus emersissent, non iniusto gaudio prosequendos arbitrabantur. Nos quoque ipsi natales

---

4. 2 sqq. *cf.* Sen. Ad Pol. 1, 1—3; 21, 1; Ad Marc. 10, 5; 11, 1, 2 **5 sq.** *cf.* Col. 2, 18

5. 1 sqq. *cf.* Pompon. Mel. II 2, 3; Val. Max. II 6, 12; Herod. V 4

ΣΓEA, def. Q

4. 1 ordiamus *D* ordinamur *A* ut *om. F* legendum *Ea.c.m2* **2** doceamur *Ap.c.* **3** quod] *add.* ut *D* **5** commune *CHX*𝔞, *Ap.r.* communem] *add.* non *F* refutare *L* mentem *A* **7** qui] quis *W* quid *AX*, *Ep.c.m3* quod] quo *B*, *Pa.c.m2* non *om. A* **8** inpudentius *EAX* inprudentius] *add.* quam (*in marg. absciso superest* m) *Bm3* 𝔪 id] idem *K* adcederit *Ba.c.* accederit *Bm2*, *Ea.c.* absciderit *F* **9** ab *om. ΓEA*𝔞 **10** suis *A* collatione *CHW*𝔞 conlatione *X* est *om. LW* **11** aceruus *BX*, *PEa.c.*

5. 3 obitumque *D* inpudenter *A* eos enim *ΓEA*𝔞𝔪 enim *om. X* **4** salum *Ca.c.HA* solum *EKW* salo *Cp.c.* cursu *Σ* **5** istius mundi (-s mun- *i. r.*) *B* **6** naturales *K*

dies defunctorum obliviscimur et eum, quo obierunt, diem celebri sollemnitate renovamus.

6. Non est ergo gravis subeundus maeror secundum naturam, ne aut excellentiorem aliquam naturae exceptionem nobis adrogare videamur aut communem recusare. Etenim mors aequalis est omnibus, indiscreta pauperibus, inexcepta divitibus. Et ideo, licet per unius peccatum, in omnes tamen pertransivit, ut, quem generis non refugimus auctorem, non refugiamus et mortis et sit nobis sicut per unum mors, ita per unum etiam resurrectio nec recusemus aerumnam, ut perveniamus ad gratiam. *Venit* enim, ut legimus, *Christus salvum facere, quod perierat*, sed *ut* non solum *vivorum*, sed etiam *mortuorum dominetur*. Lapsus sum in Adam, de paradiso eiectus in Adam, mortuus in Adam: quem revocat, nisi me in Adam invenerit, ut in illo culpae obnoxium, morti debitum, ita in Christo iustificatum? Si ergo debitum mortis est, solutio debet esse tolerabilis. Sed hic locus posterioribus partibus reservandus. **7.** Nunc propositum est adserere mortem graviori non debere esse maerori, quod eum natura

---

6. 5 sq. *cf.* Rom. 5, 18 **9 sq.** Luc. 19, 10 **10 sq.** *cf.* Rom. 14, 9 **11** lapsus sum — **14** iustificatum] Aug. De pecc. origin. 41, 47 (*p.* 205, 9—12 *Vrba-Zycha*)

ΣΓΕΑ, def. Q

7 quo] qui *E* obierint *CHKEADL, Fp.c.* **8** celebri *om. D* renovamur *A*

6. 1 ergo *om. CHWA* α **2** aut] ab *E* excellentiore *E* exceptationem *HWA* α **3** commune *E* **3 sq.** mors enim *K* **4** indiscreta] indiscepta *CHWA* α inexcepta] indiscepta *CHW* α **5** ideo *om. L* **7** ita] *add.* et *L* **8** etiam per unum *EWX* nec] non *O* recusemur *A* **9** enim] ergo *H* christus] *add.* querere et *L* **10** ut salvum faceret *K* sed *pr.*] et m non *om. W* **12** quem] quomodo m revocaret α revocet m **13** illum *EA* **13 sq.** debitum *pr.*] deditum *KW* **14** est mortis m mors est *X*

7. 1 adserere (re *s. l. m2*) *B*

ipsa respuat. Denique Lyciorum feruntur esse praecepta, quae viros iubeant mulierum vestem induere, si maerori indulgeant, quod mollem et effeminatum iudicaverint in viro luctum. Deforme est enim eos, qui pro fide, pro religione, pro patria, pro aequitate iudicii atque intentione virtutis obvium morti debeant pectus offerre, maerere in alio gravius, quod in se, si causa exegerit, expetendum sit. Nam quemadmodum potes in te non refugere, quod inpatientius alii doleas accidisse? Depone maerorem, si potes, include, si non potes! **8.** Aut absorbendus omnis aut premendus est dolor. Cur enim maestitiam tuam non ratio potius quam dies leniat? Nam quod oblitteratura est temporis series, melius prudentia mitigabit. Quin etiam hoc ipsum inreligiosum puto erga ipsorum memoriam, quos dolemus amissos, ut oblivisci eorum malimus quam consolatione mulceri aut cum horrore reminisci quam meminisse cum gratia, recordationem timere, quorum imago esse debeat voluptati, diffidere potius quam sperare de meritis defunctorum et poenae addictos quam inmortalitati debitos, quos dilexeris, aestimare.

---

7. 3 sqq. *fort. ex Cic. Consolatione, cf.* Val. Max. II 6, 13; Plut. Cons. ad Apollon. 113 A 5—9, Cic. Tusc. I 48, 116

8. 2 sq. *cf.* Cic. ad Att. XII 10 (Sen. Ad Marc. 8, 1—3) **5 sqq.** *cf.* Sen. Ad Pol. 5, 1—3

ΣΓΕΑ, def. Q

3 litiorum *CL*, *Dp.c.* ditiorum *Da.c.F* **4** quae] quod *Bm3* muliebrem *HW*𝔞 **4 sq.** indulgent *Σ*, *Op.r.* **5** eo quod 𝔞𝔪 quod mollem *om. K* **6** regione *A*, *La.c.* **7 sq.** obvium — pectus *in mg. inf. Bm2* obvium] civium *A* **8** debent *H*𝔞𝔪 **9** expectandum *DLF* sit] est *ΓEA*𝔞 **10** aliis *HWX*𝔞

8. 2 obsorbendus *A* praetermittendus *L* **3** nam] non 𝔪 **5** ergo *BPLO* ipsorum (o *i. r.*) *B* **6** dolebamus *EX* **7** consolari (*om.* mulceri) *E* **8** recordatione *EA* tinere *Oa.c.* (tenere *p.c.*) **8 sq.** debeat esse *HWX*𝔞𝔪 differre *O* **10** additos *Aa.c.CW*𝔞 debitos *om. K*

9. Sed dicis: 'Quos diligebamus, amisimus.' — Nonne haec nobis cum ipso mundo elementisque communia sunt, quia ad tempus credita in perpetuum tenere non possumus? Gemit terra sub aratris, imbribus caeditur, tempestate con-
5 cutitur, stringitur frigore, sole torretur, ut fructus annuos feta parturiat, et cum se vario flore vestierit, exuitur proprio et spoliatur ornatu. Quantos haec raptores habet! Nec fructum suum queritur amissum, quem ideo generavit, ut amitteret, nec in posterum negat, quem sibi meminit auferendum. **10.** Caelum ipsum non semper stellarum micantium globis fulget et quasi quibusdam insignitur coronis. Non semper ortu lucis albescit, radiis solis rutilat, sed adsiduis vicibus ille quidam mundi vultus gratissimus umenti noctium
5 caligat horrore. Quid gratius luce, quid sole iucundius? Quae cottidie occidunt; tamen decessisse nobis haec non moleste ferimus, quia redire praesumimus. Doceris in his, quam in tuis debeas exhibere patientiam. Si superiora tibi occidunt nec dolori sunt, cur, si occiderint humana, doleantur?

11. Sit tamen patiens dolor, sit in tristibus modus, qui exigitur in secundis. An si inmoderate gaudere non convenit, lugere convenit? Non enim mediocre malum est inmoderatio

---

9. 1 sqq. *cf.* Sen. Ad Pol. 1, 1 (10, 4; Cic. Tusc. I 39, 93)

ΣΓEA, def. Q

9. 1 quos] quodsi *E* nonne] non *E* **3** quia] qui *E* **5** sol exoritur *L* sole uritur *DF* **6** proprio exuitur m **7** et] eius *L* **8** quaeritur *C*, *PEa.c.* amisum *B* generaverit *A* **9** imposterum ąm

10. 2 fulgente *Ea.c.m2* et] et cum *Ep.c.m2*, quibus *Bm3 i. r. P s. l. m2O* m et *om. X* **3** ortu lucis *om. D* orto *Ea.c.m3* inrutilat *CHW*ąm **4** quidem *EA* umenti *BPE*, *Dp.c.* humenti *cet.* **5** quid gratius — **6** cottidie *om. E* **6** qui cotidie occidit *W*ą decessisse tamen *ΓEA*ąm haec nobis *HW*ąm **7** quia] *add.* eum *H*m redire praesumimus] repraesumimus *HW*ą **8** excipere *A* **9** doloris *Bp.c.m3AX* sic (c *s. l.*, occiderint *om.*) *O*

11. 1 sit] si *EO* in *om. PDF* nodus *H* **2** exitur *L* moderate *O* **3** lugere convenit *om. K*

doloris aut metus mortis. Quantos ad laqueum inpulit, armavit ad gladium, ut in eo ipso amentiam suam proderent, mortem non ferentes et mortem adpetentes, et quod pro malo fugerent, pro remedio adsciscerent! Qui quoniam consentaneum naturae suae ferre ac perpeti nequiverunt, contrarium voti incidunt, ut ab his in perpetuum separentur, quos sequi desideraverint. Sed haec rara, quoniam natura ipsa revocat, etsi praecipitet amentia.

12. Illud vero frequens in mulieribus, ut clamores publicos serant, quasi metuant, ne earum ignoretur aerumna, ut inluviem vestis adfectent, quasi in ea sit sensus dolendi, ut inpexum sordibus inmadident caput, ut postremo — quod plerisque in locis vulgo fieri solet — discisso amictu, diloricata veste secreti pudoris nuda prostituant, quasi ipsum lenocinentur pudorem, quia pudoris sui praemia perdiderunt. Sic procaces oculi provocantur, ut concupiscant, ut amare incipiant membra nudata, quae si non aspicerent, non amarent. Atque utinam sordidata illa tegimenta corporis non speciem, sed mentem obnuberent! Latet plerumque sub tristi amictu mentis lascivia et deformis horror vestis obtexitur, ut secreta petulantium tegantur animorum. **13.** Satis pie virum luget, quae servat pudorem, non deserit fidem. Haec bene defunctis officia penduntur, ut vivant in mentibus, in adfectibus perse-

---

ΓEA, def. Q

4 quantum *Ea.c.m2* (ł tos *s.* tum *m2*) **5** gladios *L* prodent *Oa.c.m2* prodant *Om2* **6** appendentes *D* **7** fugerunt *Pa.c.m2* fugerant *Da.c.m2* asscriberent *W* qui] quia *E* **8** nequierunt *D* nequient *H* nequiunt *W* nequeunt ꝓ **9** voci *F* voto m imperpetuum *HWF* sequi (s *s. l.*) *H* **10** desideraverunt ꝓ **11** praecipit *A* praecepit *F* amentiam *EAa.r.*

12. **2** ferant *O* **4** inplexum *Pa.r.D*, *Ap.c.m2* (*ex* inplessum) inmadidum *Ep.c.* (*ex* inmadidens), *K* **5** doloricata *A* **6** quisi *C* ipsum *om. X* **8** oculis *K* **10** illa *om. L* tegumenta *LFX*ꝓm **11** obnubilent *F* tristitia ictu (e *s.* a, *sed eras.*) *Ea.c.m2* tristitia mictu *C* **12** mentis *om. AK* lascivia (ia *s. l.*) *B* lasciva *Pa.c.* veste *KX*

13. **3** inpenduntur *H*, *Ep.c.m3* impenduntur ꝓm dependuntur *X*

verent. Non amisit virum, quae exhibet castitatem, non est viduata coniugio, quae non mutavit nomen mariti. Nec tu perdidisti heredem, quae adiuvas coheredem, sed pro successore corruptibilium mutasti consortem inmortalium. Habes, qui tibi repraesentet heredem: solve pauperi, quod debetur heredi, ut non solum maternae aut patriae senectutis, sed etiam vitae propriae sit superstes. Plus successori tuo relinquis, si portio eius non ad luxum praesentium proficiat, sed ad pretium futurorum.

14. Sed desideramus amissos. Duo sunt enim, quae maxime angunt: aut desiderium eorum, quos amiserimus, sicut meo exemplo metior, aut quod eos vitae suavitate privatos, ereptos laboris sui fructibus arbitremur. Tenera enim amoris est titillatio, quae inprovisum affectum excitat, ut sedandi magis quam excludendi doloris facultas relinquatur, simul quia pium videtur desiderare, quod amiseris, et specie virtutis adolescit infirmitas.

15. Sed cur tu putas patientiorem illam esse debere, quae dilectum ad peregrina dimiserit et militiae gratia vel susceptae administrationis officio vel negotiandi usu transfretasse conpererit, quam te, quae non fortuito arbitrio derelinqueris aut studio pecuniae, sed lege naturae? — Sed recuperandi tibi interclusa spes! Quasi cuiquam certa redeundi! Et plerumque dubia plus fatigant, ubi periculi metus

---

14. 3 sq. *cf.* Cic. Tusc. I 34, 83

ΣΓEA, def. Q

6 quem adiuvas quo heredem *A* **7** corruptibilem *Da.c.* consortium *Σ* **9** patriae] paternae *HF*𝔞𝔪 **10** relinques *Γ*𝔞

14. 2 agunt *BPOFEK* augent *L* **4** arbitramur *HWX* **5** inproviso *E* ex improviso *H*𝔞

15. 1 putas *B, om. C* putes *cet.* 𝔞𝔪 **2** ad peregrinandum miserit *K* malitiae *CL* **4** fortuito *Ba.c.DLFC, Ea.c.* fortuitu *cet.* dereliqueris *DHK*𝔞 **5** legi *F* sed *alt.*] at 𝔪 **6** interclausa *DF* cuidam *AH*𝔞 certe *X* certa] *add.* sit 𝔪

integer, graviusque est timere, ne acciderit, quam dolere, quod iam noveris accidisse; aliud enim summam formidinis coacervat, aliud finem expectat doloris. **16.** An dominis ius est — quae non creaverint — transferre mancipia, deo non est? — 'Sed non subpetit expectare remeantem!' Subpetit tamen praecedentem sequi. Et certe brevis vitae usus nec illi multum videtur eripuisse, qui ante praecessit, nec te differre diutius, qui remanseris. **17.** Quodsi desiderium tuum mitigare non possis, nonne tamen videtur indignum pro desiderii tui studio rerum ordinem velle converti? Amantium ardentiora utique desideria sunt et tamen necessitatis contuitu temperantur; et si dolent discedere, lugere tamen non solent, destituti amare inpatientius erubescunt. Ita patientia desiderii plus probatur.

18. Quid autem de his loquar, qui defunctos putant vitae suavitate privari? — Nulla potest esse iucunditas inter has vitae nostrae amaritudines aut dolores, quae vel ex corporis ipsius infirmitate vel extrinsecus accidentium incommoditate generantur. Anxii enim semper et ad ipsa laetiorum vota suspensi quodam fluctuamus incerto, sperantes dubia pro certis, incommoda pro secundis, caduca pro solidis, nihil

---

18. 2 sqq. *fortasse secundum Ciceronis Consolationem: cf.* Cic. Tusc. I 34, 83—35, 85 (I 31, 76)

ΣΓEA, def. Q

8 integer (ege *s. l. m2*) *P* dolore *Ea.c.Pa.c.m2* dolare *Fa.c.* tolerare *CHW*𝔞𝔪 **9** summa *DE* **10** coa*cebat (r *eras.*) *C* coacerbat *Ba.c.PD* coercebat *L* in finem *Ca.c.* expectabat *L*

16. 1 an] in *D* ius] usus *A* usus ius *C* **2** quae non creaverint] quo decreverint 𝔞𝔪; *cf. praef. not. 157* **3** meantem *Ha.c.K* **4** vitae *s. l. K* **5** differt (t *s. l.*) *E*

17. 1 quod (*om.* si) *EAX* **5** discedere (discere *L*) *Σ* deseri *cet.* 𝔞𝔪 **5 sq.** destitui 𝔞 **7** plus] populi *F* probatur] amatur *H*

18. 2 vitae *om. W* **3** vel] velut *EAX* **4** ipsius *om. W* **5** ad] ab *A* laetitiae *ΓEA*𝔞 laetitiarum *Bp.c.m3* **7** fecundis *Ba.c.m2 Ea.c.m3* solis *C*

habentes potestatis in arbitrio, firmitatis in voto. At si aliquid contra voluntatem acciderit, perditos nos putamus plusque adversorum dolore frangimur quam secundorum fructu potimur. Quibus igitur carent bonis, qui magis eripiuntur incommodis? **19.** Valitudo, credo, bona plus adiuvat quam adfligit mala, aut opulentia plus delectat quam egestas adficiat, aut filiorum magis amabilis gratia quam lugubris amissio, aut adulescentia iucundior quam senectus tristior, quam plerumque suorum taedet votorum et optati paenitet, ut doleat inpetratum, quod non inpetrare metuebat. Exilia vero et ceterarum poenarum acerbitates quae potest conpensare patria? Quae voluptates? Quae etiam cum sunt, debilitantur tamen aut non utendi adfectu aut amittendi metu. **20.** Esto tamen, maneat inoffensus, inmunis a doloribus, perpes in voluptatibus vitae cursus humanae: quid tamen commodi consequi potest anima in istiusmodi corporis inclusa conpagibus et quibusdam membrorum angustiis coartata? Si caro nostra carcerem fugit, si detestatur omne, quidquid evagandi facultatem negat, quae utique parvis ultra se audiendi videndique excurrere videtur sensibus, quanto magis anima nostra corporeum istud evadere gestit ergastulum, quae motu aerio libera nescimus quo vadat aut unde veniat. **21.** Scimus

11 *cf.* Sen. Ad Pol. 9, 2
20. 2 sq. *cf.* Sen. Ad Pol. 9, 3; Ad Marc. 24, 5 **10** *cf.* Joh. 3, 8
21. 1—4 *cf.* Sen. Ad Pol. 9, 3

ΣΓEA, def. Q

8 habentis *Aa.c.m2* arbitrio] *add.* nihil *E*m at] ad *BC*, *Ea.c.*, aut *X* **9** volumtatem *B* **10** dolo *C* **11** potimur] poriamur *X* magis] maioribus *W*a

19. 1 valetudo *CKX* **2** adfligat *Bp.c.m3* aut] autem *A* opulenta *X* **3** adficiat] adfigit *E* afficit *ΓA*am **6** non *om. A* inpetrare] inpetraret *A* **7** et *om. E* **8** adsunt m **9** aut *pr.*] ut *A* utendi] intendendi *CHWAm2*a

20. 1 esto] tu *Σ* **2** mane *Σ* perpes] expers *Σ* **3** consequi commodi *EX* **5** coarctata m **6** carcer fuit *L* **9** aereo *Bp.c.WX* **9 sq** aerio — vadit (*sic*!) *C i. r.*

tamen, quod corpori supervivat, et ea iam depositis proprii sensus repagulis expedita libero cernat obtutu, quae ante sita in corpore non videbat — quod exemplo dormientium possumus aestimare, quorum animi velut sepulto quieti corpore ad altiora se subrigunt et renuntiant corpori — rerum absentium vel etiam caelestium visiones. Ergo si mors carnis et saeculi nos absolvit aerumnis, utique malum non est, quae libertatem restituit, excludit dolorem.

22. His igitur nobis adoriendus disputandi locus mortem malum non esse, quia sit aerumnarum omnium malorumque perfugium, fida statio securitatis, portus quietis. Nam quid in hac vita non experimur adversi? Quas non procellas tempestatesque perpetimur? Quibus non exagitamur incommodis? Cuius parcitur meritis? **23.** Sanctus patriarcha Israhel profugus patria, parentibus, domum mutavit exilio, stuprum filiae, generi necem flevit, famem pertulit, sepulturam defunctus amisit; transferri ossa sua, ne vel mortuus requiesceret, obsecravit.

---

23. 1 sq. *cf.* Gen. 28, 5 **2 sq.** *cf.* Gen. 34, 1—30 **3** *cf.* Gen. 42, 2 **3 sq.** *cf.* Gen. 49, 29—50, 14

ΣΓEA, def. Q

21. 2 vivat *D* ea iam] eam *EA* ea *X* depositi *EAL* **3** optuitu *F* **4** si*ta *B* in (i *s. l.*) *B* non *s. l. B* videbat *B i. r.* **5** sepulti *K* quieti corpore *om. K* quiete *EDF*, *Sch.* quietis *L* **6** ulteriora *EA* se *om. F* **7** visitationes *Dp.c.m2* **8** et] ex *Ap.c.m2* a *DFK*, *Pp.c.m2 s. l.* (ł a), e *Cp.c.s. l.* absolvat *Ca.c.W*𝔞 aerumnis — **9** dolorem *in mg. inf. Cm1* utique] atque utinam *W* mala *Ap.c.* esse 𝔞 **9** et cludit *C* et excludit *W*𝔞

22. 1 his *Bm1PDLO* iis *F* is *EK* hic *Bm3CHWA*𝔞*Sch.* hinc *cet.* m adoriundus (*ex* adoriendos) *Bm3* locus disputandi *H* **2** esse *D i. r.* sit *om. H*𝔞m malorumque *om. L* **2 sq.** perfugium] *add.* est et *H*𝔞m **3** securitatis] *add.* ac *H*𝔞m numquid *CHW*𝔞 **4** adversa *HW*𝔞 non *om. F* **5** exagitatur *O*

23. 1 istrahel *B* (*semper*) israhel *PK* isrł *cet.* patria] *add.* fratre *ΓA*𝔞m **2** generis *KHW*, *Aa.r.*𝔞 generique *Bp.c.m3* **3** famem] stamen *Pa.c.* attamen *Pp.c.*

24. Sanctus Ioseph odia fratrum, insidias invidorum, servulorum obsequia, mercatorum imperia, reginae petulantiam, regis inscitiam, carceris quoque est expertus aerumnam. **25.** Sanctus David filios amisit duos, unum incestum, alterum parricidam. Hos habuisse pudoris est, doloris est perdidisse. Amisit et tertium, quem amabat, parvulum. Hunc viventem adhuc flevit, mortuum non desideravit. Sic enim legimus, quod aegrotante puero deprecabatur David dominum pro puero et ieiunavit et in cilicio iacuit et adstantibus maioribus natu, ut excitarent eum de terra, nec surgendum sibi nec cenandum putavit. Ubi vero defunctum puerum conperit, surrexit de terra, lavit ilico, unctus est, vestimenta mutavit, adoravit dominum, cibum sumpsit. Cum haec miranda pueris suis viderentur, respondit eis recte se infante vivente ieiunasse, plorasse, quia iure arbitrabatur dominum posse misereri nec dubitandum, quod vitam posset servare viventis, qui posset vivificare defunctos. Iam vero obita morte quid ieiunaret, qui iam non posset reducere mortuum exanimemque revocare? *Ego*, inquit, *ibo ad eum, ipse autem non revertetur ad me.* **26.** O maximum solacium desiderantis, o verum sapientis iudicium, o miram patientiam servientis, ut nemo sibi

---

24. 1 *cf.* Gen. 37, 4—11. 18—24 **2 sq.** Gen. 37, 28—36; 39, 7—20
25. 1 sq. *cf.* II Reg. 13, 28—31 *et* 18, 32. 33 **3 sqq.** *cf.* II Reg. 12, 15—23 **16 sq.** *II Reg. 12, 23

ΣΓEA, def. Q

24. 2 reginae] dominae a m; *cf. praef., not. 156* inpetulantiam *C* **3** regis] mariti a m

25. 1 alterum] alium *A* unum *K* **2** pudoris] doloris *L* est *alt. om. DW* **5** quod] quia *A* **6** puero] eo *Pp.c.m2* m **7** ut *om. C* **11** suis pueris *PDLEAΓ* a respondit — se *om. CH* a se *om. A* infantem viventem *E* vivente] *add.* eum *HW* a **12** ieiunasse] *add.* et *K* m quia iure *om. K* **13** mereri *E* **14** iustificare *F* defunctum *L* **15** exanimumque *F*

26. 2 mira *EX* patientia *DFX*, *Ep.c.* patientium *Ea.c.* sapientiam *Ba.c.m1* m

adversi aliquid accidisse indigne ferat et contra meritum suum se queratur adflictum! Quis enim tu es, qui de tuo merito ante pronunties? Cur praevenire desideras cognitorem? Cur eripis sententiam iudicaturo? Nec sanctis istud permissum est nec a sanctis inpune umquam est usurpatum. David se propterea flagellatum suo carmine confitetur: *Ecce ipsi peccatores et abundantes in saeculum obtinuerunt divitias. Ergo sine causa iustificavi cor meum, lavi inter innocentes manus meas, et fui flagellatus tota die et index meus in matutinum.* **27.** Petrus quoque quamvis plenus fide devotionis, tamen, quia nondum conscius nostrae infirmitatis praesumptive dixerat domino: *Animam meam pro te ponam*, temptationem praesumptionis, antequam tertio gallus cantaret, incurrit, licet illa temptatio documentum fuerit ad salutem, ut discamus non contemnere carnis infirmitatem, ne contemnendo temptemur. Si Petrus temptatus est, quis praesumat, quis adstruat se non posse temptari? Atque haud dubie pro nobis temptatus est Petrus, ut in fortiore non esset temptamenti periculum, sed in illo disceremus, quemadmodum in persecutionibus resistentes, etsi vitae studio temptaremur, temptationis tamen aculeum patientiae lacrimis vinceremus. **28.** Idem tamen David, ne

---

26. 8—**11** *Ps. 72, 12—14

27. **4** Ioh. 13, 37 **4 sq.** *cf.* Ioh. 18, 27 Marc. 14, 72

ΣΓEA, def. Q

3 adversis *C* **4** suum *om. DK* queretur *E* **9** saeculum *Ba.c.m3PF, Ea.c.* (*cf. Sept.* εἰς τὸν αἰῶνα) saeculo *cet.* ȧm **10** meum] *add.* et *ΓOE*ȧm **11** iudex *Pp.c.AOp.c.m2F*, vindex *DW*ȧ

27. **2** fide *s. l. C* **5** tertio *om. A* ipsa ȧ **6** contemnere] tenere *C* **7** temtetur *Ca.c.* (temtemur *p.c.*) temptetur *E* **8** quis *pr.*] qui *Ea.c.m3* **9** dubio *Bp.c.L* **10** in *pr. om. Pa.c.m2* fortiori *Ea.c.m3AX* fortiorem *FK* non *ante* ut *Castiglioni* (Ambrosiana, Scritti di storia . . . nel XVI Centenario della Nascita di S. Ambrogio, Milano *1942, p. 122*) deesset *Ap.c.m2* esse *PDF* in *alt. om. CHW*, ab ȧ **11** resisteremus *A* essemus resistentes *Pp.c.m2O* resistantes *C* **12** eculeum *F*

quem fortassis scripturarum tenacem moveat factorum diversitas, idem, inquam, David parricidam mortuum flevit, qui non fleverat innocentem. Denique cum ploraret et lugeret, dixit: *Filius meus Abessalon, filius meus Abessalon, quis dabit mihi mortem pro te?* Non solus ergo fletur Abessalon, fletur parricida, fletur Amnon. Non solum fletur incestus, sed etiam vindicatur, alter contemptu regni, alter fratris exilio. Fletur sceleratus, non fletur dilectus. Quae causa? Quae ratio? Non mediocris igitur in prudentibus deliberatio, sapientibus confirmatio; magna enim prudentiae in tanta factorum diversitate constantia, una fides. Et illos mortuos flevit et flendum infantem mortuum non putavit; illos enim sibi perisse credebat, hunc resurrecturum sperabat.

29. Sed de resurrectione posterius, nunc ad proposita revertamur. Praemisimus enim etiam sanctos viros gravia in hoc mundo multa perpessos, sine suffragatione meritorum, cum aerumna laborum. Unde regressus ad se David in posterioribus dicit: *Memento, domine, quia pulvis sumus; homo, tamquam faenum dies illius.* Et alibi: *Homo vanitati similis factus est, dies eius sicut umbra praeterierunt.* Quid enim nobis mise-

---

28. 5 sq. *II Reg. 18, 33 **7** *cf.* II Reg. 13, 31 **7 sq.** *cf.* II Reg. 13, 34—38

29. 5 sq. *Ps. 102, 14 *sq.* **6 sq.** *Ps. 143, 4

ΣΓΕA, def. Q

28. 2 fortasse *E* **3** patricidam *A* parricidiam *F* **4** fleverat] flevit *A* dum *L* **5** meus *pr. om. D* absalon *HWKDFa* habsalon *C* abesalon *A* filius meus abessalon *alt. om. DOF* quis — **6** abessalon *in mg. Pm2* **6** solum *CHWa* **7** fletur amnon *om. CHWa* annon *O* anon *Ba.c.m2* amon *X* ammon *LAm* non solum *om. EAX* solum *om. CHa* **9** dilectis *C* **10** imprudentibus *L* in pudentibus *EA* **11** magnae *E* enim *om. D* prudentia* (e *eras.*) *P* **12** una est *a* **13** mortuum (*ex* mortui) *Pp.c.* illos — **14** sperabat *om. A* **14** hinc *C*

29. 2 etiam *om. EX* **3** mundo] *add.* et *ΓEAam* **4** in *om. F* **6** dies illius] *cf. Sept.* Ps. 102, 15 ἄνθρωπος, ὡσεὶ χορτὸς αἱ ἡμέραι αὐτοῦ eius *LHWXam* vanitatis *B, Op.c.PLa.c.* **7** praetereunt *Γ>H, DOLam*

rius, qui tamquam spoliati et nudi proicimur in hanc vitam, corpore fragili, corde lubrico, inbecillo animo, anxii ad sollicitudines, desidiosi ad labores, proni ad voluptates? 10

30. Non nasci igitur longe optimum secundum sancti Salomonis sententiam. Ipsum enim etiam hi, qui sibi visi sunt in philosophia excellere, secuti sunt. Nam ipse illis anterior, nostris posterior, ita in Ecclesiaste locutus est: *Et laudavi ego omnes defunctos, qui iam mortui sunt, magis quam* 5 *viventes, quicumque vivunt usque adhuc. Et optimus supra hos duos, qui nondum natus est, qui non vidit hoc opus malum, quod factum est sub sole. Et vidi ego universum laborem et omnem virtutem huius operis, quia aemulatio viro ab altero eius. Et quidem hoc vanitas et praesumptio spiritus.* **31.** Et 10 hoc quis dixit nisi ille, qui sapientiam poposcit et inpetravit, ut sciret *dispositionem orbis terrarum et virtutem elementorum, anni cursus et stellarum dispositiones*, non ignoraret *naturas animalium et iras* colligeret *bestiarum, vim ventorum et cogita-* 5 *tiones hominum* depraehenderet? Quem igitur non latuerunt caelestia, quemadmodum laterent mortalia? Qui cogitatio-

---

8—10 *cf.* Cic. De re publ. III 1, 1. 2 Aug. Contra Iul. Pelag. IV 12, 60 (PL 44, 767 B) Lact. De opif. dei 3

30. 2 *cf.* Cic. De Cons. fragm. 9 (Lact. Div. inst. III 19, 13) Tusc. I 48, 114 **4 sqq.** *Eccle. 4, 2—4 (*Sept.*)

31. 2 sqq. *cf.* Sap. 7, 7. 17. 19. 20 **7 sq.** *cf.* III Reg. 3, 16—27

ΣΓEA, def. Q

8 proiciamur *C* producimur *E, Ap.c.* **9** flagili *C* fragiles *K* inbecilli *L* **9 sq.** sollicitudinem ꝓ solitudinem *A* **10** laborem *CHWEAX*ꝓ volumtates *Ba.c.m3* voluntates *Pa.c.m2F*

30. 1 sancti *om. H* **2** solomonis *B* hii *CKWL* ii m, *om.* ꝓ **4** nostri *Ba.c.L* ita *om. E* eclesiasten *B* ecclesiasten *Pa.c.m2DLFKEA* locutum *C* **5** defunctos] mortuos *EAX* mortui] defuncti *EAX* **6** super *H*ꝓm **7** est] *add.* et *HA*ꝓm videt *C* opus *om. W* **8** laborem] *add.* eorum *ΓEA*ꝓ **9** operis huius *W*ꝓm viri *Cp.c.* viro ab altero *om. D* **10** eius *om. HW*ꝓ equidem *H*ꝓ

31. 2 quis hoc *W*ꝓm sapientiam qui *A* poposcisset *H* **3** dispositiones *CHWEA*ꝓ compositionem m **4** ignoret *C* **5** colligere *EA*

nem mulieris investigavit infantem vindicantis alienum, qui naturas animalium, quas non acceperat, divina tamen gratia adspirante cognovit, hic de suae condicione naturae, quam in se expertus est, errare aut mentiri potuit? **32.** Sed non solus hoc sensit, etsi solus expressit. Legerat sanctum dixisse Iob: *Pereat dies illa, qua natus sum*, et cognoverat nasci malorum omnium esse principium et ideo diem, qua natus est, perire optavit, ut tolleretur origo incommodorum, et optavit perire diem generationis suae, ut diem resurrectionis acciperet. Audierat etiam Salomon dixisse patrem suum: *Notum fac mihi, domine, finem meum et numerum dierum meorum, quis est, ut sciam, quid desit mihi.* Noverat enim David non posse hic, quod perfectum est, conpraehendi et ideo ad ea, quae sunt futura, properabat. Nunc enim ex parte scimus et *ex parte cognoscimus*, tunc autem id, *quod perfectum est*, poterit conpraehendi, cum revelata facie nobis speculandae maiestatis aeternitatisque divinae coeperit relucere non umbra, sed veritas. **33.** Nemo tamen festinaret ad finem, nisi vitae istius fugeret incommoditatem, et ideo etiam David, quare ad finem festinet, exposuit dicens: *Ecce veteres posuisti dies meos et habitudo mea tamquam nihil ante te, verumtamen universa*

---

8 sq. *cf.* Sap. 7, 20
32. 3 *Hiob. 3, 3 **7—9** Ps. 38, 5 **11 sqq.** *cf.* I Cor. 13, 9—12
33. 3—5 *Ps. 38, 6

ΣΓΕΑ, def. Q

8 mulie*ris *B* infantem] *add.* sibi *Pm2, ante* infantem m iudicantis *C* **9** quassi *H* **10** sua *PCA, Ea.c.* **11** metari *Ca.c.*

32. 2 solus *pr.*] solum *Aa.c. E* hoc *om. A* sentit *A* solus *alt.*] plus *A* expressisset *F* **3** ille *P*m *om. L* in qua *LA* in quo m qui *C* **4** in qua *L* qui *C* in quo m **6** ut diem] et idem *Ea.c.m2* (et diem *p. c.*) **9** qui est *CHW*a *om.* m **10** hic] id *CEAH*am est] *add.* hic am **11** et *om. P* **13** speculantae *B* speculante *PLOF* speculum tante *D* **14** ceperit *L* deperit *B* coeperit (c *p. c. m2. ras. sup.* o) *P* coeperat *C*

33. 2 fugaret *Ca.c.* **3** festinaret *DLOF* posuisti] posui *W* **4** habitudo] substantia *F* nihilum *DFA*

vanitas omnis homo vivens. Quid igitur moramur fugere vanitatem? Aut quid nos delectat in hoc saeculo vane conturbari, thensaurum pecuniarum condere et ignorare, cui congregemus heredi? Petamus amoveri a nobis plagas, eripi nos ex insipienti saeculo, carere peregrinatione diuturna, ad illam redire patriam et naturalem domum. In hac enim terra advenae sumus atque peregrini; remigrandum eo, unde descendimus, ambiendum et obsecrandum non perfunctorie, sed obnixe, ut a dolo et ab iniquitate loquacium liberemur. Et ille, qui remedium noverat, prolongatum tamen suum ingemit incolatum et cum peccatoribus et iniquis se habitare deplorat. Quid ego faciam, qui et peccatum habeo et ignoro remedium? **34.** Hieremias quoque quod generatus sit, et ipse deplorat his verbis dicens: *Heu me ego, mater, ut quid me peperisti virum causam dicentem iudicii in omni terra? Non profui neque profuit mihi quicquam, virtus mea defecit.* Si igitur sancti viri vitam fugiunt, quorum vita, etsi nobis utilis, sibi tamen inutilis aestimatur, quid nos facere oportet, qui nec aliis prodesse possumus et nobis vitam hanc quasi fenebrem pecuniam usurario quodam cumulo gravescentem onerari

---

6 sq. *cf.* Ps. 38, 7 **8** *cf.* Ps. 38, 11 **9** *cf.* Ps. 38, 13 **10 sq.** *cf.* Ps. 38, 13 (Eph. 2, 19) **12 sq.** *cf.* Ps. 119, 1—3 **14 sq.** *cf.* Ps. 119, 5 *sq.*

34. 2—4 *Hier. 15, 10 (*Sept.*)

ΣΓEA, def. Q

5 moramur] videmur *CHWA*𝔞 **6** delectet *A* **7** thensaurum *B* thesaurum *cet.* pecuniam *C* congregamus *LA* **8** ex] et *CH*𝔞 **9** carere de *HW*𝔞 peregrinationem *C*, *Ea.r.* diuturnam *EAa.r.* **11** atque] et *DW* atque peregrini *K i. r.* **12** ambigendum 𝔞 **13** dolis *ΓEA*𝔞m **14** ingemuit *Bp.c.* **15** habere *CHWA* **16** ergo *C*𝔞 facio *E* habeo] facio *E*

34. 1 ieremias *BF* iheremias *LHW* **2** ego *om.* *HW*𝔞m ergo *EPp.c.Ca.r.* (*graece*: οἴμοι ἐγώ!) peperisti me *HW* **3** profui] fui *EA* **4** quisquam *Pm2LOH* **5** sibi] si *C* **7** foenebrem m funebrem *codd.* (u *i. r. C*) 𝔞 **8** in usurario *K* usuario *C* grauescente *E*

in dies peccatorum aere sentimus? **35.** *Cottidie morior*, apostolus dicit, melius quam illi, qui meditationem mortis philosophiam esse dixerunt; illi enim studium praedicarunt, hic usum ipsum mortis exercuit, et illi quidem propter se, Paulus autem ipse perfectus moriebatur non propter suam, sed propter nostram infirmitatem. Quid autem est mortis meditatio nisi quaedam corporis et animae segregatio, quia mors ipsa non aliud quam corporis atque animae secessio definitur?

36. Sed hoc secundum communem opinionem, secundum scripturas autem triplicem esse mortem accipimus, unam, cum morimur peccato, deo vivimus: beata igitur mors, quae culpae refuga, domino dedita a mortali nos separat, inmortali nos consecrat. Alia mors est vitae huius excessus, qua mortuus est patriarcha Abraham, patriarcha David, et sepulti sunt cum patribus suis, cum anima nexu corporis liberatur. Tertia mors est, de qua dictum est: *Dimitte mortuos sepelire mortuos suos*. Ea morte non solum caro, sed etiam anima moritur: *Anima enim*,

---

35. 1 I Cor. 15, 31 **2 sqq.** *cf.* Cic. Tusc. I 30, 74—31, 75 (Plat. Phaed. *p.* 67 DE); Hieron. ep. 60, 14 **7 sq.** *cf.* Stob. Flor. 119, 30 Plat. Phaed. *p.* 67 D (Ambr. Bon. 8, 32: *p.* 731, 11 *Sch.*)

36. 2 sqq. *cf.* Rom. 6, 10 **9** Matth. 8, 22 **9 sq.** *Ezech. 18, 4

ΣΓEA, def. Q

9 aere sentimus] cupimus *CHWE*𝔞 ore sentimus *dett. 38. 39* arescere sentimus *dett. 49* arcescere sentimus *dett. 64*

35. 2 melius] *add.* utique m **3** praedicauerunt *DF* **4** ipse] iam in se *E* **6** est autem *A* mortis *om. A* **7** et *om. E* qua 𝔞 **8** corpus *C* successio *BL*, *PAa.c.Oa.c.m2Ea.c.m3* succisio *D* diffinitur *W*

36. 1 hoc *B i. r.* **2** scripturam *A* mortem *om. L* accepimus *A*, *Pa.c.* una *CHKEA* una est *W*𝔞m **3** vivimus deo *K* **4** refugat *Aa.r.Kp.c.* refugit *Ka.c.* deo *E* debita *F* **5** huius *om. HW*𝔞 excelsus *C* **6** abraam *B* **8** *post* dictum *ras. 14 litterarum C* dimitte mortuos sine (*exp. m2*) mortuos suos sepeliant *E* **8 sq.** et a morte *EXAa.c.* et ea morte *Ap.c.* **9** moriatur *Aa.c.EX* morietur *Ap.c.*

quae peccat, ipsa morietur. Moritur enim domino, non naturae infirmitate, sed culpae. Sed haec mors non perfunctio huius est vitae, sed lapsus erroris. **37.** Una ergo est mors spiritalis, alia naturalis, tertia poenalis. Sed ⟨non⟩, quae naturalis, eadem poenalis; non enim pro poena dominus, sed pro remedio dedit mortem. Denique Adae peccanti praescriptum est aliud pro poena, aliud pro remedio, pro poena, cum dicitur: *Quoniam audisti vocem mulieris tuae et manducasti de ligno, de quo praeceperam tibi, ab hoc solo ne manducares, maledicta terra in operibus tuis, manducabis fructum eius omnibus diebus vitae tuae. Spinas et tribulos germinabit tibi et edes pabulum agri, cum sudore vultus tui manducabis panem tuum, donec revertaris in terram, ex qua adsumptus es.* **38.** Habes poenarum ferias, quia adversum spinas saeculi huius et sollicitudines mundi voluptatesque divitiarum, quae verbum excludunt, poenam includunt, mors pro remedio data est quasi finis malorum. Non enim dixit: 'quoniam audisti vocem mulieris, reverteris in terram'. Haec enim esset poenalis sententia, quemadmodum est illa: *Maledicta terra, spinas et tribulos*

---

37. 6—11 *Gen. 3, 17—19

38. 2 sq. *cf.* Luc. 8, 11—14 **7 sq.** Gen. 3, 17 *sq.*

ΣΓΕΑ, def. Q

10 peccat *om. W* peccaverit *PDOFKX*𝔪 morietur] moritur *L* moritur] meritur *C* **11** infirmitati *BF* culpae] cure *X* perfunctoria *L* **12** est *om. D*

37. 2 tertia — naturalis (*alt.*) *om. Pa.c.m2* sed — **3** poenalis *om. K* non 𝔪 *om. codd.* **3** dominus *om. CHW*𝔞 **4** dedit mortem] difinitio mortis. iterum duplicem esse mortem (*vacua dimidia linea*) *C* denique — **5** remedio *Pm2 in mg. inf., om. L* **5** cum *om. CHWF*𝔞 **6** mulieris] uxoris *LW*𝔞𝔪 **7** de *om. W* praeperam *C* hoc] eo 𝔪 ne] non *F* **8** tuis] *add.* in tristitia 𝔪 eius] *add.* in *L* **9** edes] credes *Ca.c.m2* et des *Cm2* **10** agri] *add.* tui *CHEAX*𝔞 **11** ex] de *HAX*𝔞𝔪 sumptus *DF*

38. 2 adversus *LCHWA*𝔞𝔪 et sollicitudines *om. D* sollicitudinis *Ba.c.C* **5** uxoris vocem *W* **6** haec] non *W* **7** est] *add.* de *A s. l.*

germinabit tibi. Sed dixit: 'manducabis panem tuum in sudore, donec revertaris in terram'. Vides mortem magis metam nostrarum esse poenarum, qua cursus vitae huius inciditur.

39. Ergo mors non solum malum non est, sed etiam bonum est. Denique pro bono quaeritur, sicut scriptum est: *Quaerent homines mortem et non invenient eam*. Quaerent enim illi, qui dicturi sunt *montibus: cadite super nos, et collibus: operite nos*. Quaeret etiam 'anima illa, quae peccat', quaeret dives ille positus in inferno, qui vult digito Lazari refrigerari linguam suam. **40.** Videmus itaque, quod et mors haec lucrum est et vita poena est. Unde et Paulus ait: *Mihi enim vivere Christus et mori lucrum*. Quid est Christus nisi mors corporis, spiritus vitae? Et ideo commoriamur cum eo, ut vivamus cum eo. Sit quidam cottidianus in nobis usus adfectusque moriendi, ut per illam, quam diximus, segregationem a corporeis cupiditatibus anima nostra se discat extrahere et tamquam in sublimi locata, quo terrenae adire libidines et eam sibi glutinare non possint, suscipiat mortis imaginem, ne poenam mortis incurrat. Repugnat enim lex carnis legi mentis et eam legi erroris addicit, sicut apostolus revelavit dicens: *Video* enim legem carnis meae *repugnantem legi mentis meae et capti-*

---

39. **3** Apoc. 9, 6 **4 sq.** Luc. 23, 30 **5** *cf.* Ezech. 18, 4 (*supra* II 36) **5 sqq.** *cf.* Luc. 16, 24

40. **2 sq.** *Phil. 1, 21 **4 sq.** *cf.* II Tim. 2, 11 **5** *cf. supra* II 35 **11—13** *cf.* Rom. 7, 23

ΣΓΕΑ, def. Q

9 sq. esse nostrarum *HW*𝔞𝔪 **10** huius vitae *HW*𝔞𝔪 vitae istius *L*

39. **2** queritur *CHA* ponitur *L* sic 𝔞 est *om. Ba.c.m3* **3** quaerent *pr.*] querunt *CHA*𝔞 quaerent *alt.*] querunt *CH*𝔞 illi *om. LW* **4** aperite *B*, *Pa.c.* operire 𝔞 **5** vos *B*, *Pa.c.* quaeret *pr.*] quaerit *CWE* etiam] enim *E* quaeret *alt.*] quaerit *PΓEA*𝔞𝔪

40. **2** vitae *E* poenam *Ea.r.* est *om. E* et *alt. om. HX* enim *om. LWA*𝔪 **3** christus *pr.*] *add.* est *Bp.c.m3DHWXA*𝔞𝔪 **4** spiritus vitae] christus vita est *A* eo] illo *W*, eo sit quidam *Ca.c.* ut] et *E* ut — **5** eo *om. W* **5** usus in nobis *H*𝔞𝔪 - que *om. E* **6** quam] quem *A* **9** possunt *X* suscipiant *D* ne *om. E* **10** carnalis *PDF* **11** adiicit 𝔞

vantem me in lege peccati. Omnes inpugnamur, omnes sentimus, sed non omnes liberamur. Et ideo *infelix ego homo*, nisi remedium quaeram. **41.** Sed quod remedium? *Quis me liberabit de corpore mortis? Gratia dei per Iesum Christum dominum nostrum.* Habemus medicum, sequamur remedium. Remedium nostrum Christi gratia est, et corpus mortis corpus est nostrum. Ergo peregrinemur a corpore, ne peregrinemur a Christo. Etsi in corpore sumus, tamen, quae sunt corporis, non sequamur nec deseramus iura naturae, sed dona gratiae praeoptemus. *Dissolvi* enim *et cum Christo esse multo melius, permanere autem in carne magis necessarium propter vos.* **42.** Sed non omnibus necessarium, domine Iesu, non mihi, qui nulli utilis sum; nam mihi lucrum est mori, ne plura peccem, lucrum mihi est mori, qui ipso libro, quo alios consolor, quasi vehementiore monitore ad desiderium amissi fratris inpellor, quoniam me eius non sinit oblivisci. Nunc magis amo et vehementius desidero. Desidero, cum loquor, desidero, cum relego, et ideo hoc potius scribendum arbitror, ne quando ab eius recordatione divellar. Quod non contra scripturas facio, sed cum scripturis sentio, ut patientius doleam, inpatientius desiderem.

---

14 Rom. 7, 24

41. 1—3 *Rom. 7, 24 *sq.* **5** *cf.* II Cor. 5, 6—8 **6 sq.** *cf.* II Cor. 10, 3 **8 sq.** *Phil. 1, 23 *sq.*

42. 3 *cf.* Phil. 1, 21 **4 sq.** *cf.* Sen. Ad Pol. 18, 2

ΣΓEA, def. Q

14 homo *om. W* **15** quaeram — **41, 1** remedium *om. Pa.c.m2*

41. 1 liberauit *Aa.c. E* **2** mortis] *add.* huius *EX*m **4** est *pr. om. CHWA*a corpus *pr.*] *add.* est *O* mortis — **5** nostrum] nostrum corpus est mortis *H* **5** peregrinamur *a.c.* (*om.* a corpore ne peregrinemur) *E* **7** deseremus *Bp.c.m3* desideremus *L*

42. 3 est] enim *A* **4** quo] qua *A* aliis *D* consulo *Ba.c.m3 Pa.c.m2DLF* consulor *Bp.c.m3* **4 sq.** vehementiori *DFCWA*a, *Hp.c.* **6** oblivisci non sinit *C* **7** desidero cum loquor *om. K, repetit E* desidero *alt. om.* Σ > *F, AX* **10** patienciam *Ca.c.m2* **11** desiderem *repetit E*

43. Praestitisti mihi, frater, ne mortem timerem, atque utinam moriatur anima mea in anima tua! Hoc enim sibi Balaam pro maximo bono optat donatus spiritu prophetandi: *Moriatur anima mea in animis iustorum et fiat semen meum sicut semen istorum.* Et vere hoc secundum prophetiam optat; qui enim viderat ortum Christi, vidit eius triumphalem mortem, vidit in eo perennem hominum resurrectionem et ideo mori non timet resurrecturus. Non moriatur ergo anima mea in peccato neque peccatum in se recipiat, sed moriatur in anima iusti, ut eius recipiat aequitatem. Denique qui moritur in Christo, fit eius gratiae particeps in lavacro.

44. Non ergo formidabilis mors nec amara egentibus nec gravior divitibus nec iniusta senioribus nec ignava fortibus nec perpetua fidelibus nec inprovisa sapientibus. Quam multi enim vitam solo mortis titulo consecrarunt! Quantos vivere puduit, mori profuit! Morte unius plerumque accipimus maximos populos liberatos, morte imperatoris fugatos exercitus hostium, quos vivus vincere nequivisset. **45.** Morte

---

43. 4 sq. *Num. 23, 10 (*Sept.*) **6 sq.** *cf.* Num. 24, 17—19 (*Sept.*) **10 sq.** *cf.* Rom. 6, 3 *sq.*

44. 5 sq. *cf.* ELuc. VI 108 (*p.* 280, 19 *sqq. Sch.*) Cic. Tusc. I 48, 116

ΣΓEA, def. Q

43. 1 prestiti *A* nec *D* timerem] metuam *W* **2** enim *om. C* mihi *a. c.* (sibi *s.* mihi) *C* **3** maximo] proximo *C* spiritus *EAa.c.* **4** moriatur] *add.* inquit *H*𝔞𝔪 **5** istorum (τούτων *Sept.*) *OFA* iustorum *cet.* 𝔞𝔪 vero *C* **6** triumphale *DLHA*𝔪, *add.* vidit *alt.* 𝔪 **7** eo] eum *Σ*, *Aa.c.* meum *Ea.c.m2* meam et *Ep.c.m2* hominum] eius *D* **8** non *alt.*] ne (*ex* non) *Ap.c.* **9** neque] ne *CHWEX*𝔞 nec *A* in se *om. A* in *pr. B i.r.* sed — **10** recipiat *om. L* **10** ut] et *E* iniquitatem *L* **11** particeps *om. A*

44. 1 gentibus *Aa.c.Pa.c.m2CE* **2** gravior] gratiosa *ΓEA*𝔞 ingratiosa *X* **3** nec *alt. om. K* **4** solo vitam *A* morti stimulo *CH* mortis stimulo *W*𝔞 **5** accepimus *Bp.c.m3*, *Cp.c.H*𝔞𝔪 **6** mortem *Aa.r.* fugatus *EA* fugatur *X* **7** vivos *B*, *Pa.c.m2OFEK* nequisset *L* non potuisset *W*

martyrum religio defensa, cumulata fides, ecclesia roborata est. Vicerunt mortui, victi persecutores sunt. Itaque quorum vitam nescimus, horum mortem celebramus. Unde et David prophetice gloriatur in suae mentis excessu: *Pretiosa*, inquit, *in conspectu domini mors sanctorum eius*. Mortem maluit praeferre quam vitam. Ipsa mors martyrum praemium vitae est. Morte etiam inimicorum odia solvuntur. **46.** Quid plura? Unius morte mundus redemptus est. Potuit enim Christus non mori, si noluisset, sed neque refugiendam mortem quasi ignavam putavit neque melius nos quam moriendo servasset. Itaque mors eius vita est omnium. Morte eius signamur, mortem eius orantes adnuntiamus, mortem eius offerentes praedicamus. Mors eius victoria est, mors eius sacramentum est, mors eius annua sollemnitas mundi est. Quid praeterea de eius morte dicamus, cum divino probemus exemplo, quia inmortalitatem mors sola quaesivit atque ipsa se mors redemit? Non igitur maerenda mors, quae causa salutis est publicae, non fugienda mors, quam dei filius non dedignatus est, non refugit. Non resolvendus ordo naturae; quod enim commune est omnibus, exceptum in singulis esse non potest.

---

45. 5 sq. Ps. 115, 15

ΣΓEA, def. Q

45. 5 gloriatus *CWAK*𝔞𝔪 suo *ex* sua *Ap.c.m2* inquit *om. EA* **6 sq.** proferre *LA* **7** vitae] vita *C*

46. 1 quod *C* **3** non] noster *Ba.c.m2* noster non *Bm2PDOF post* mori *ras. in BF* voluisset *LOFHWKA, Ep.c.*𝔞𝔪 **4** ignavam *i. q.* '*unwirksam*', '*nutzlos*'; ignavem *D* nos quam] nusquam *CH* nos *W* **5** morte] mortem *Pa.c.m2* **6** mortem *pr.* — adnuntiamus *om. K*, — **7** praedicamus *om. L* orantes] hortantes *EA* adnuntia*mus *B* (n *eras*?) **7** victoria — **8** eius *om. Pa.c.m2* est] eius *CHWA*𝔞 **8** est *pr.*] eius *C*, *Wa.c.* solemnia *Ea.c.m2* **10** sola] illa *D* **13** dignatus *Ba.c.m2* solvendus 𝔪, (*add.* est) *K* resolvendus] *add.* igitur *Bm3 in mg.*, *add.* est 𝔞 **14** in *om. CHWXEA*𝔞

47. Et mors quidem in natura non fuit, sed conversa in naturam est; non enim a principio deus mortem instituit, sed pro remedio dedit. Et consideremus, ne videatur esse contrarium. Nam si bonum est mors, cur scriptum est, quia *deus mortem non fecit*, sed malitia hominum *mors introivit in orbem terrarum?* Re vera enim mors divino operi necessaria non fuit, cum in paradiso positis bonorum omnium iugis successus adflueret, sed praevaricatione damnata in labore diuturno gemituque intolerando vita hominum coepit esse miserabilis: Debuit dari finis malorum, ut mors restitueret, quod vita amiserat. Inmortalitas enim oneri potius quam usui est, nisi adspiret gratia. **48.** Et si bene discutias, non naturae mors ista est, sed malitiae; manet enim natura, malitia moritur. Resurgit, quod fuit, atque utinam ut iam peccandi liberum, ita vacuum culpae prioris! Sed hoc ipsum indicio est mortem non esse naturae, quia idem erimus, qui fuimus. Itaque aut peccatorum nostrorum supplicia pendemus aut bene gestorum gratiam consequemur. Resurgit enim natura eadem iam stipendiis mortis honoratior. Denique *mortui qui in Christo sunt, resurgunt primi, deinde et nos, qui*

---

47. 5 sq. Sap. 1, 13; 2, 24 **11 sq.** *cf.* Sall. Iug. 14, 4 prius oneri quam usui esse

48. 9—11 *I Thess. 4, 16 *sq.*

ΣΓEA, def. Q

47. 1 et *s. l. Bm2* cum *s.* in *Bm3* **2** est in naturam m naturam] natura *LF*, (*om.* in) *CX* **5** intravit *LK* **6** orbe *B* **7** positus *L* omnium bonorum *O* **8** successus *om. Pa.c.m2* aflueret *Ba.c.m3E* affuerat *F* afflueret *Bm3 cet.* **9** diurno *CHW*a **10** debuitque m dare *L* **11** immortalis *CHW*a **12** nisi] *add.* quod *W*

48. 2 malitiae (l mi *s.* ma) *D* **3** utiiam (i *alt. ex* n) *Cp.c.* ut iam *om. CX* iam *om. HWA*a ut *om. F* iam] *add.* non *F* **4** culpa *L* **5** indicium *EK* iudicio a iidem m **6** itaque *om. A* aut] ut *Ba.c.m3 POa.c.m2* **6 sq.** pendimus *K* **7** surgit *PDF* resurget *ΓALm* **8** natura *om. L* stipendio (o *ex* i) *Ep.c.* **9** qui mortui *E* sunt *om. C* resurgent *Pp.c.DLFWKXA*m

vivimus, inquit, *simul cum illis rapiemur in nubibus obviam Christo in aera et ita semper cum domino erimus*. Illi primi, viventes autem secundi, illi cum Iesu, viventes per Iesum, illis dulcior vita post requiem, viventibus etsi grata conpendia, tamen ignota remedia.

49. Nihil est igitur, quod in morte timeamus, nihil, quod debeamus dolere, si aut naturae repetenti vita, quae accepta est, rependatur, aut petenti inpendatur officio, in quo religionis cultus aut virtutis usus est. Neque enim quisquam sibi, ut sic maneret, optavit. Iohanni promissum aestimatum est, sed non est creditum. Verba tenemus, sententiam derivamus: ipso in libro negat sibi, quod non moreretur, esse promissum, ne quem vana spes exemplo incesseret. Quod si id velle spes insolens, quanto insolentius, quod non praeter modum acciderit, ultra modum dolere?

50. Gentiles plerumque se consolantur viri vel de communitate aerumnae vel de iure naturae vel de inmortalitate animae. Quibus utinam sermo constaret ac non miseram animam in varia portentorum ludibria formasque transfunderent! Quid igitur facere nos oportet, quorum stipendium

---

49. 4 sqq. *cf.* Ioh. 21, 22 *sq.*

50. 1 *cf.* Menandr. Περὶ ἐπιδεικτικῶν: Περὶ παραμυθητικοῦ (III *p.* 414, 2—27 *Spengel*) **3 sq.** *cf.* Plat. Phaid. 81 E—82 B

ΣΓΕΑ, def. Q

10 rapiemur cum illis *W* rapimur *B*, *Pa.c.* **13** etsi grata] et signata *A* et figurata *H* **14** ignota] *add.* esse *A* ignorata *Ha*

49. 1 igitur] enim *A* **2** dolore *C* repenti *E* repen*ti *C* vita — **3** petenti *Pm2 in mg.* **3** rependantur *E* **4** regionis *B*, *POa.c.m2* uisus *BOF*, (l usus *s. l.*) *P* **5** manet *Ba.c.m2* **7** ipsi *E* ipse m **8** quem] que *BOFE* qua *DL* vana] una *Pa.c.* incesserit *DF* **9** insolens] *add.* est *Ha* insolentius] *add.* est *Wa* **10** accideret *Bm3* accederet *DF* doleret *D*

50. 1 sq. communitate] *add.* naturae *D* commoditate *Wa* **4** formaque *LF* formamque *BPO* funderent *Σ* transfunderet *Ha.c.* **5** nos facere *CHam*

resurrectio est? Cuius gratiam quoniam negare plerique non possunt, fidem abnuunt. Et ideo eam non uno argumento aliquo, sed pluribus modis, ut possumus, adstruamus.

51. Et quidem omnia aut usu aut ratione aut exemplo aut eo, quia decorum sit esse ea, ideo esse creduntur. Et ad fidem singula suffragantur: usus, quia movemur, ratio, quia, quod movet, virtutis alterius convenit aestimari, exemplum, quia generavit ager fruges et ideo generaturum esse praesumimus, decorum, quia, et ubi fructum non putamus, decere tamen credimus, ut virtutis opera minime deseramus. **52.** Singula igitur singulis adstruuntur, tribus tamen evidentius colligitur resurrectionis fides, quibus omnia conpraehenduntur: ratione, universitatis exemplo, testimonio rei gestae, quia plurimi resurrexerunt. Ratio evidens, quia, cum omnis vitae nostrae usus in corporis animaeque consortio sit, resurrectio autem aut boni actus praemium habeat aut poenam inprobi, necesse sit corpus resurgere, cuius actus expenditur. Quomodo enim in iudicium vocabitur anima sine corpore, cum de suo et corporis contubernio ratio praestanda sit?

53. Resurrectio omnibus adtributa est, sed ideo difficile

---

52. 5—10 *cf.* Athenagorae De resurr. 18—23 (PG VI 1068 *sqq.*)

ΣΓΕΑ, def. Q

6 est *om. K* quoniam] quia *W* quam *LX* **7** eam *om. CHW𝔞* **8** possimus *E*

51. 1 equidem *W𝔞* **2** aut eo] audeo *Ba.c.m3Pa.c.m2F* aut ideo *Bp.c.m3* aut eo — **3** sin(gula) *in mg. inf. Pm1* quia] quo *K* esse ei *CH* ea esse *𝔞* esse eius *A* esse ea ideo *del. Pm2* **3** fidem *Dm* finem *cet.* *𝔞* movetur *OX* **4** aestimare *K* exemplo *K* **5** generaturum] generatum *O* **6** de quorum *CHWE𝔞* quia et] gratia *HW𝔞* quia ut *C* dicere *AX*, *La.c.* docere *F* **7** credimur *P*

52. 5 surrexerunt *DCHW𝔞m* evidens] *add.* est *H𝔞m* **6** usus nostrae *K* sit consortio *O* **7** autem *om. A* habet *BOK* habent *F* **8** inpenditur *A* expeditur *L* **9** in *s. l. C*

53. 1 adtributa est] erit *HW𝔞*, *om. CKEAX*

creditur, quia supra nostrum meritum dei munus est. Prima igitur resurrectionis fides usus est mundi rerumque status omnium, generationum series, successionum vices, obitus ortusque signorum, diei et noctis occasus eorumque cottidie tamquam rediviva successio. Temperamenti quoque genitalis huius aliter ratio subesse non posset, nisi umoris ipsius, quo omnia terrena generantur, quantum diurni solis aestus excoqueret, tantum rore nocturno dispositio divina repararet. Nam quid de fructibus loquar? Nonne tibi videntur occidere, cum decidunt, resurgere, cum virescunt? Quod satum est, resurgit, resurgit, quod mortuum est, et in eadem genera, in easdem species reformatur. Hos terra primum reddidit fructus, in his primum natura nostrae speciem resurrectionis imitata est. **54.** Quid dubitas de corpore corpus resurgere? Granum seritur, granum resurgit, pomum decidit, pomum resurgit. Sed flore granum induitur folliculoque vestitur, *et hoc mortale oportet induere inmortalitatem et hoc corruptibile induere incorruptionem.* Flos resurrectionis inmortalitas est,

---

53. 2 **sqq.** *cf.* Clementis Rom. Ep. I 24 (*p.* 93 *Funk*)
54. 3—5 *I Cor. 15, 53

ΣΓ, EA usque ad § 53, 2, inde YT; def. Q

2 supra] non *HW*ɑm, *om. C* meritum] *add.* sed *H*ɑm est] *desinunt EA* EXPLICIT DE EXCESSU FRATRIS LIBER .II. *A* Explicit de excessu fratris liber secundus *E* Prima] *incipiunt YT* Incipit liber sancti Ambrosii mediolanensis episcopi de resurrectione *YT* primum *K* **5** occasum *C* **6** genitalis] *add.* usus *P* **7** huius] *add.* terrae *Y*m, *add.* arvi *Sch.*; *sed referendum ad* temperamenti **8** diuturni *OHX* diurna *W* **8 sq.** exquoqueret *BPOX* extorqueret *H* extorreret *W*ɑ **9** divina] diurna *Y* **10** videtur *H* **11** cum *pr.*] dum *W* decedunt *YT* revirescunt *H*m viviscunt *L* satis *Ya.c.m1* est *om. K* **12** resurgit *alt. post* mortuum est *Pm2* (*in mg. dext.*), m genera] *add.* et *F* **13** reddit *Ya.c.* **14** naturae *BDL, Pm1* (l a *s.* ae *m2*) nostra *OFKX*m

54. **3** sed *om. F*, et *PD* follibusque *Ca.c.* foliisque *Cp.c.* **5** inmortalitas — **6** resurrectionis *om. F*

flos resurrectionis incorruptio est. Quid uberius quiete perpetua, quid locupletius securitate diuturna? Hic est multiplex fructus, cuius proventu pullulat fecundior hominum natura post mortem.

55. Sed miraris, quemadmodum putrefacta solidentur, dispersa coeant, absumpta reparentur. — Non miraris, quemadmodum semina vapore et conpressu terrae soluta viridescant? Nam utique etiam ipsa terreno coalitu putre-
5 facta solvuntur, et cum obcaecata et mortua soli genitalis sucus animaverit quodam calore vitali, spiritum quendam herbae viridantis exhalant. Deinde paulatim teneram spicae adulescentis aetatem culmo erigit et vaginis quibusdam natura tamquam sedula mater includit, ne pubescentem
10 glacies adurat aspera atque a nimio solis defendat ardore. Frugem quoque ipsam adhuc quasi primis erumpentem cunabulis, mox adultam, ne pluvia decutiat, ne aura dispergat, ne avium minorum morsus interimat, vallo aristarum saepire consuevit. **56.** Quid igitur miraris, si homines, quos acceperat, terra restituat, cum seminum corpora, quaecumque susceperit,

---

55. 4—15 sq. *cf.* Cic. Cato. Mai. 15, 51: quae cum gremio — vallo aristarum (Exa. III 8, 34: *p.* 81, 17—82, 13 *Sch.*) **10 sq.** *cf.* Cic. Cato. Mai. 15, 53: nimios solis defendit ardores.

ΣΓYT, def. QEA

6 quid] *add.* enim *HW*𝔞𝔪 **8** proventus *CH*𝔞 secundior *P* **9** naturam *HW*𝔞

55. 1 mirares *BPLa.c.D* mira res *YT* **2** adsumpta *B*, *Pa.c.* assumpta *Pp.c.OF* **3** soluta *om. W* **5** abcaecata *Σ* > *F* occata *W*𝔞 obiecta *X* et mortua *om. HW*𝔞 mortui *F* **6** animavertet *F* quodam] quod a *BO*, *Pa.c.m2* vitalem *Σ* > *L* vitalis *X* spiritu *Y* spiritus *X* quaedam *X* **7** viridantes *K* virides *YT* viride *X* **8** culmus *T* **10** a nimio] animo *Ca.c.* animi *dett. 26. 44. 204. 242* animis *dett. 32. 82. 160. 216* a minis *dett. 100* a nimiis *dett. 274* annui *Σ* defendit *T* ardorem *Σ* ardoribus *dett. 100* **11** erumpentem primis *YT* **12** adulta *Y* ne *alt.*] nec *F* **13** ne] nec *X* morsu *BDLF* aristaram *BPa.c.*

56. 1 miraris] intraris 𝔞 si *om. Oa.c.m2* acciperit *B*, *Pa.c.* acceperit *X* **2** quaecumque] quae cum ui *CH*𝔞

vivificet, erigat, vestiat, muniat atque defendat? Desine ergo dubitare, quod depositum generis humani terrae fides reddat, quae commendata sibi semina usurario quodam fenore multiplicata restituat. Nam quid de generibus arborum loquar, quae 'posito resurgunt de semine' fructusque resolutos rediviva fecunditate resuscitant et formae veteri atque imagini suae reddunt, multasque aetates quaedam arborum corpora reparata transmittunt, ut ipsa 'durando vincant saecula'? Putrescere videmus acinum, vitem resurgere; surculus inseritur, arbor renascitur. An de reparandis arboribus divina est providentia, de hominibus nulla cura? Et qui ea, quae ad usus hominum dedit, perire non passus est, hominem perire patietur, quem ad imaginem sui fecit?

57. Sed incredibile tibi videtur, ut mortui revivescant? — *Insipiens, tu ipse quod seminas*, non prius moritur, ut vivificetur? Sere quemlibet fructum arentem: resuscitatur. 'Sed habet sucum!' — Et nostrum corpus habet sanguinem suum, habet umorem suum. Hic nostri sucus est corporis. Unde illud quoque explosum arbitror, quod arentem surculum quidam revivescere negant idque ad praeiudicium carnis derivare nituntur. Non enim caro arida, cum caro omnis e limo sit, limus in umore, umor e terris. Denique multa gignentia

---

56. **5** usurario quodam fenore] *cf.* Cic. Cato. Mai. 15, 51 (*initio*) **7** *cf.* Verg. Georg. II 14 **10** *cf.* Verg. Georg. II 295 **15** *cf.* Gen. 1, 26 *sq.*

57. **2** *I Cor. 15, 36

ΣΓYT, def. QEA

3 desinat *HY* **4** humani generis *YT* terrae *om. K* **5** usurario *W* **7** surgunt *Yam* resurgant *W* **8** resuscitante *YT* et *om. Y* imaginis *DF* **9** multasque] *add.* in *T* **10** vincant saecula *om. X* **11** vite *Y* vites *T* surculis *C* **12** an de] unde *CHWa* parandis *X* renascendis *H* **14** non — perire *alt. om. F*

57. **1** revivescant *Ba.c.m3DKX* reviviscant *cet.* **2** non] nonne *HLam* **6** ex***plosum *C*, exemplo sumendum *K* **7** revivescere *BDK* reviviscere *cet.* ad *om. K*

quamvis iugi serenitate 'humi arido harenosoque' nascuntur, quoniam ipsa sibi terra umorem sufficit. Num igitur in hominibus terra degenerat, quae omnia regenerare consuevit? Unde claret non esse dubitandum, quod secundum naturam magis quam contra naturam est; ex natura est enim resurgere nascentia omnia, contra naturam est interire.

58. Sequitur illud, quod gentiles plerumque perturbat, quomodo fieri possit, ut quos mare absorbuerit, ferae dilaceraverint, bestiae devoraverint, terra restituat. — Quod ita demum inveniatur necesse est, ut non de fide resurrectionis, sed de parte dubitetur. Esto enim, ut laceratorum corpora non resurgant, resurgunt ceteri, nec resurrectio destruitur, si condicio excipitur. Miror tamen, cur vel de his dubitandum putent, quasi non omnia, quae ex terris sunt, in terram redeant et in terram resolvantur. Mare quoque ipsum, quaecumque corpora humana demerserit, vicinis expuit unda plerumque litoribus. Quod ni ita esset, difficile, credo, deo foret dispersa conectere, dissipata sociare, cui mundus obtemperat,

---

10 Sall. Iug. 48, 3

58. 1 sqq. *cf.* Athenagorae De resurr. 4—8 (PG VI 981 *sqq.*) **8 sq.** *cf.* Eccle. 3, 20 **11—14** *cf.* Athenagorae De resurr. 3 (PG VI 980 B *sqq.*)

ΣΓYT, def. QEA

10 humi arido] humo arida *HL*ȧm humando *Y* humido *T* humi arida *dett. 61. 99. 204. 240. 242* harenosoque] harenoque *Ba.c.O* arenaque *L* arenosoque *X* harenosaque *HK, dett. 61. 204. 240. 242* nascantur *LH* **11** quoniam] tamen *H* sibi ipsa *YT* terra *om. L* humore *Y* ad humorem *H*ȧ suffit *O* sufficiat *D* sufficit** *B* subiciat *L* proficit *X* num] non *X* in] id *K* **12** denegarat *B* (*in mg. absciso* rat *m3, fortasse* degenerat), *Oa.c.* denegat *Op.c.m2K* denegaret *D* **14** est *pr.*] *add.* interire *X* est *pr.* — **15** naturam *om. HW*ȧ*Pa.c.m1* ex — **15** naturam *om. C* enim est *L*m

58. 1 perturbant *Ba.c.m3Pa.r.* **2** obsorbuit *Ca.c.* obsorbuerit *Cp.c.* ferae] fe*re *C* fere *P* facile *Da.c.m2* **2 sq.** dilaniaverint (l dilaceraverint *s.*) *H* **3** quo *CHWYT*ȧm **4** veniatur *YT*ȧm **6** resurgunt *om. K*, resurgant *Ya.c.T* ceterum *K* **8** quasi] quas *C* **11** nisi *Pp.c.m2DK, Ta.c.* cedo *Yp.c.* (*exp.* r)

muta obsequuntur elementa, servit natura, quasi non maioris miraculi sit limum animare quam iungere!

59. Avis in regione Arabiae, cui nomen est Phoenix, redivivo suae carnis umore reparabilis, cum mortua fuerit, revivescit: solos non credimus homines resuscitari? Atqui hoc relatione crebra et scripturarum auctoritate cognovimus memoratam avem quingentorum annorum spatia vitali usui habere praescripta eamque, cum sibi finem vitae adesse praesaga quadam naturae suae aestimatione cognoverit, thecam sibi de ture et myrra et ceteris odoribus adornare conpletoque opere pariter ac tempore intrare illo atque emori. Ex cuius umore oriri vermem paulatimque eum in avis eiusdem figuram concrescere usumque formari, subnixam quoque remigio pennarum renovatae vitae officia munere pietatis ordiri; nam thecam illam, vel tumulum corporis vel incunabulum resurgentis, in qua deficiens occidit et occidens resurrexit, ex Aethiopia in Lycaoniam vehit. Atque ita resurrectione avis huius locorum incolae conpletum quingentorum annorum tempus intellegunt. Ergo isti avi quingentesimus resurrec-

---

59. 1 sqq. *cf.* Clementis Rom. Ep. I 25 (*p.* 49, 20 *sqq. Bihlmeyer*); Exa. V 23, 79 (*p.* 197, 1 *sqq.*) *cum nota Caroli Sch.* (CSEL 32, 1 *p.* XVII) **2** reparabilis *cf.* Auson. Idyll. XXXII 6 **4** scripturarum auctoritate: *Aut cum* Tert. De resurr. carn. 13 (*p.* 42, 11 *sq. Kroymann*) *respicit* Ps. 91, 13 (*textum graecum*: ὡς φοῖνιξ ἀνθήσει) *aut Clementis epistulam scripturarum auctoritati aequiperat.*

ΣΓYT, def. QEA

59. 2 redivivos *Ba.c.m3, PDLa.c.* **3** revivescit *Ba.c.m3DK* reviviscit *cet.* atque *X* **4** crebra relatione *Ha.c.T* **5** vitalis *B* (s *i. r.*), *PDLO, Ya.r.*m usus *LK*m **7** aestimatione] aestimare *X* existimare *Y*, instigante *T* **8** adhornare *C* **9** opere *i. e.* theca ac] et *D om.* Σ > *D* illa *C* illam *HW*a atque] et *K* mori *Pa.c.OYT* **10** eum in *om. L* figura *PDOFY* **11** usuque Σ subnixa *YT* **12** ordinari *XYT* odori *F* **13** cunabulum *YT* **14** cecidit *D, om. YT* resurgit *KL*m **15** vehit *Bp.c.m3ΓYT*am vehi *cet.* resurrectionem *Y, Ta.c.* resurrectionis *D* **16** quingentensimus *Ba.c.*

tionis annus est, nobis millesimus, illi in hoc saeculo, nobis in consummatione mundi. Plerique etiam opinantur, quod avis haec rogum sibi ipsa succendat et rursus de favillis suis et cineribus revivescat.

60. Sed fortasse natura discretior fidei quoque discretionem videatur adferre: In originem principiumque hominis procreandi mens nostra redeat. Viri estis, feminae estis; quae humana sunt, non ignoratis et, si qui ignoratis ex nihilo putantes esse, quod nascimur, quam ex parvo quanti exsurgimus! Etsi non exprimimus, intellegitis tamen, quid velimus vel potius quid nolimus dicere. Unde hoc caput et vultus iste mirabilis, cuius artificem non videmus, opus videmus, in varia officia ususque formatur? Unde forma erectior, status excelsior, faciendi vis, sentiendi vivacitas, gradiendi facultas? Ignota certe nobis sunt naturae organa, sed nota ministeria. Et tu semen fuisti et tuum corpus semen est resurrecturi. Audi Paulum et disce, quia semen est: *Seminatur in corruptione, surgit in incorruptione, seminatur in ignobilitate, surgit in gloria, seminatur in infirmitate, surgit in virtute, seminatur corpus animale, surgit corpus spiritale.* Et tu ergo se-

---

18 *cf.* Apoc. 20, 5 *sq.* **19 sqq.** *cf.* Lactant., De Phoenica 86—92, Claudian., Carm. min. 27, *al.*

60. 13—16 *I Cor. 15, 42—44

ΣΓYT, def. QEA

18 est annus *FT* illi *post* saeculo *TW* **19** mundi *om. D* **20** ipsa *om. LOW* **21** revivescat *BDKP* reviviscat *cet.*

60. 4 qui *om. C* quid *YT* **5** putantis *Ba.c.Oa.c.m2* putatis *ΓYTam* resurgimus *W* **6** experimur *W* intellegimus *C* intelligimus *HWYTa* **7** vel — nolimus *om. K* **9** formari *Yp.c.m2* (*ex* formori), *T* forma] formae *DFYT* rectior *DLOFYT* **10** gradiendique *H* **12** misteria *KY, Ta.c.* tu] *add.* quidem *W* tu semen] tamen *L* fuisti] fecisti *CHW* **13** es *DLCHWam* **14** corruptionem *Pa.c.L* **14, 15, 16** surget *Pp.c.m2DLFK* **14** incorruptionem *BDO, Pa.c.* **15** gloriam *F* **15 sq.** seminatur] *add.* in *K* **16** spirituale *FYT* et] *add.* cum *Bm3*

minaris ut cetera: quid miraris, si resurgis ut cetera? Sed illa credis, quia vides, ista non credis, quia non vides? *Beati, qui non viderunt et crediderunt.* **61.** Tamen antequam tempus veniat, nec illa creduntur; non enim omne tempus adcommodum ad resuscitanda semina. Alio triticum seminatur, alio nascitur; alio vitis inseritur, alio gemmantia sarmenta pubescunt, luxuriat pampinus, uva formatur; alio plantatur olea, alio velut alvo gravis et onusta prole bacarum fructus sui ubertate curvescit. Ante vero quam suum cuique tempus adveniat, fetura restrictior est nec generationis aetatem habet in potestate generandi ipsa, quae generat: nunc informem situ, nunc fetu nudam, nunc virentem floribus, nunc arentem ipsam omnium cernas parentem. Quae utique vellet omnibus se vestire temporibus nec umquam aurea segetum aut viridantia pratorum indumenta deponere, ipsa sui egens et proventuum suorum, quae in alios transfuderit, indotata conpendiis.

62. Ergo et nostram resurrectionem etsi non credis fide, non credis exemplo, usu es crediturus. Et aliis quidem fructibus, ut viti, oleae pomisque diversis, anni aetas extrema habilis maturandis: nobis quoque mundi consummatio tamquam extremus anni finis adcommodam resurgendi prae-

---

18 sq. Ioh. 20, 29

61. 4 sq. *cf.* Cic. Cato. Mai. 15, 53

ΣΓYT, def. QEA

17 resurges *KW* resurgas *Bp.c.* **18** beatiores *ΓYTa*

61. 4 germinantia *D* **5** luxuriaet *D* panpinus *BPFY* **8** futura *DH* restrictio *DF*, *Pa.c.* **10** foetum *C* fętuum *HWa* fetuum *KYT* nudam] fecundam *L* virentem] virtutem *H* carentem *CHWL* **11** omnium *om. O* cerno *L* **12** aut aurea *D* area *Ya.c.T* aream *Yp.c.* **13** agens *BLF*, *Pa.c.m2* aegens *D* **14** quem *Σ* induta *Σ* indota *C*

62. 1 fide — **2** credis *om. F* **2** usus *Y* usui *K* crediturus es *Σ* **3** olere *F* **4** nobis] oris *C* sic oris *H* **5** extremis *YT* finis *om. YT* adcommodum *X* ad commoda *DFY* **5 sq.** praescripsit *Km* asscribit *W* praescribat *F*

scribit aetatem. Et bene in consummatione mundi resurrectio mortuorum est, ne post resurrectionem in hoc malum nobis esset saeculum recidendum. Ideo enim Christus est passus, ut nos ex hoc malo saeculo liberaret, ne iterum nos huius saeculi temptamenta subruerent et obesset renasci, si renasceremur ad culpam.

63. Et rationem igitur resurrectionis et tempus tenemus, rationem, quia in omnibus sibi fetibus aeque natura respondet nec in sola hominum successione degenerat, tempus, quia omnia in anni fine generantur. Mundi tempora annus unus est. Et quid mirum est, si annus unus est, quando dies una est? Una enim die dominus operarios conduxit ad vineam dicens: *Quid hic statis tota die otiosi?*

64. Causae originum semina sunt. Semen esse corpus humanum gentium doctor adseruit. Est ergo substantia resurgendi, quando est series seminandi. Quodsi substantia aut causa non esset, arduum quisquam putaret deo, unde vellet vel quemadmodum vellet, homines regenerare, qui mundum ex nulla materia, nulla substantia esse iussit, et factus est? Caelum aspice, terram intuere! Unde stellarum ignes, unde orbis solis et radius, globus lunae? Unde montium vertices, dura saxorum, nemorosa silvarum? Unde vel diffusus aer vel infusae vel superfusae aquae? Sed si haec omnia deus

---

63. 7 Matth. 20, 6

64. 1 sq. *cf.* I Cor. 15, 42—49

ΣΓYT, def. QEA

8 esset] est *L* 9 malo *om. YT* nos *alt. om. L* 10 ob*esset *B*

63. 1 et *pr. om. YT* 2 fructibus *F* respondit *BF, Pa.c.* 3 degerat *Ca.c.* degenerant *Y* 4 tempora *om. P* annis *a* 5 quid est mirum *T* quidem mirum (*om.* est) *Y* quid mirum *ΓLam* est *alt. om. C* est unus *KYT* est *tert. om. K* 7 statis hic *F*

64. 4 quisquam *om. YT* quicquam *Ca.c.* putaretur *T* vellet — 6 materia *om. YT* 5 quemadmodum] quomodo *Γ* > *CK, YTam* 6 factum *YT* 7 respice *F* ignis *DFYT* 8 et *om. YT* radius] *add.* unde *Pm2m* radiis *BF* radii *OX* lunae globus *m*

fecit ex nihilo — *ipse enim dixit et facta sunt, ipse mandavit et creata sunt* —, cur miremur renasci posse, quod fuerit, cum videamus natum esse, quod non fuit?

65. Illud mirum, quod, cum resurrectionem non credant, tamen ne genus pereat humanum, clementi quadam benignitate prospiciunt et ideo transire ac demigrare in corpora dicunt animas, ne mundus intereat. Sed quid sit difficilius, ipsi adserant, transire animas an redire, sua repetere an nova quaerere. **66.** Sed illi dubitent, qui non didicerunt, nos vero, qui legimus legem, prophetas, apostolos, evangelium, dubitare fas non est. Quis enim dubitet, cum legit: *Et in tempore illo salvabitur omnis plebs tua, quae scripta est in libro, et multi dormientium in terrae fossu in adapertionem exurgent, hi in vitam aeternam et hi in obprobrium et confusionem perpetuam. Et intellegentes splendebunt ut splendor firmamenti et ex iustis multi sicut stellae in saecula?* Bene itaque dormientium dixit quietem, ut intellegas mortem non esse perpetuam, quae somni vice initur ad tempus et ad tempus excluditur, melioremque

---

11 sq. *Ps. 32, 9 (148, 5)

65. 3 sqq. *cf.* Plat. Phaed. *p.* 72 C—D, *p.* 81 E—82 B *forte contra Porphyrium: cf.* Aug. De Civ. Dei 30

66. 3—8 *Dan. 12, 1—3 (*Sept.*)

ΣΓYT, def. QEA

11 ipse *alt. om. K* **13** fuerit *Dp.c.m2*

65. 1 cum *om. K* credat *Ba.c.C* **2** genus] *add.* ne *Pa.c.m2* pereat genus *Y* humanum] hominum *ΓPOLam* **3** proficiunt *Ca.c.* **4** ne — **5** animas *om. W* quod *C*

66. 1 dicerent *Ba.c.m3* didicerent *Bm2*, *Pa.c.m2* didicerint *L* **2** legem *om. L* **3** dubitat *P* **4** est] sunt *L* **5** terra *ΣX* fossu] *cf. praef. not. 142* defossi *Σ* fossa *KX* fossis m in adapertionem *BPDLF i. e. ut adaperiatur, utri in vitam aeternam, utri in opprobrium exsurgant* in adapertione *O* in apertione *KYT* ima apertione (aperticione *Ca.c.*) *CHW* una apertione am in una apertione *dett. 29* (una *add. m2*) in operacione *dett. 204* et surgent *YT* **6** oprobrium *B* in confusionem *ΓYT* (in confusionem et in obprobrium perpetuum *WY*) **8** in saecula *om. YT* **9** non esse mortem *H*

profectum vitae eius ostendit, quae futura post mortem est, quam eius, quae ante mortem maerore ac dolore transigitur. Siquidem illa stellis conparatur, haec aerumnae addicitur. **67.** Nam quid illa contexam, quae alio loco scripta sunt: *Suscitabis me et confitebor tibi?* Quid etiam illud, quod Iob sanctus vitae istius expertus iniurias et adversa omnia patientia virtutis exsuperans conpensationem sibi malorum praesentium de resurrectione promisit dicens: *Suscitabis corpus meum hoc, quod multa mala passum est?* Esaias quoque resurrectionem populis adnuntians dominici se nuntium dixit esse responsi; sic enim habes: *Os enim domini locutum est et dicent die illa.* Quid igitur os domini locutum sit populos esse dicturos, in posterioribus declaratur, ubi scriptum est: *Propter timorem tuum in utero accepimus et parturivimus spiritum salutis tuae, quem effudisti super terram. Cadent, qui inhabitant terram, resurgent, qui in monumentis sunt. Ros enim, qui abs te, sanitas est illis, terra vero impiorum peribit. Ambula, populus meus, et intra in recessus tuos, absconde te aliquantulum, donec transeat ira domini.* **68.** Quam bene recessus esse signavit tumulos mortuorum, quibus pauxillulum abscondimur, ut in iudicium dei, quod pro nostris sceleribus ius debitae indignationis

---

67. 2 *Ps. 117, 16. 28? **5 sq.** *Hiob. 19, 26 (*Sept.*) **8 sq.** *Esai. 25, 8 *sq.* (*Sept.*) **10 sqq.** *Esai 26, 17 (*in fine*) —*20* (*Sept.*)

ΣΓYT, def. QEA

67. 2 suscitabit *F* et] *add.* ego *T* **2 sq.** sanctus Iob *YTF* **3 sq.** patientiae *Pp.c.* **4** virtute (*ex* virtus) *Cp.c.* virtutes *Pp.c.m2* **6** perpessum est *TW* eseias *B* esaias *PO* esayas *CH* ysaias *F* **8** domini enim *C* **11** tuum] *add.* domine m accipimus *BPa.c.m2, Ca.c.* et] ut *Ca.c.* parturimus *Ba.c.m2* **12** quam *F* inhabitent *F* **13** te] *add.* est *ΓPDLOF*𝔞 **14** ambulate *Σ*> *F, HWXY*𝔞, *CTa.c.* popule *L* **15** in recessus (*ex* ingressus) *Pp.c.* abscondere m te] *add.* pusillum *XY* **16** domini] dei *CHWX*𝔞m

68. 1 sq. mortuorum tumulos *Y*, (-lus) *T* **2** pusillulum *B* (a *post* p *add. m3*), *PDOF* pusillum *LXYT* **3** ius] uis *T*

adsumet, tolerabilius transire possimus! Vivit igitur, qui absconditur, et quiescit quasi e medio se subtrahens et recedens, ne eum artioribus laqueis mundi huius involvat aerumna, quibus repositam resurrectionis esse laetitiam sanitatemque corporum solutorum divino rore reparabilem caelestia oracula propheticis vocibus pollicentur. Et bene ros significatur, quo genitalia omnia terrarum semina suscitantur. Quid igitur mirum, si fatiscentis quoque corporis nostri cineres ac favillae pinguedine caelestis roris exuberant et accepto umore vitali in conpagem suam membrorum nostrorum habitus reformantur?

69. Docet etiam sanctus Ezechiel propheta et plena expositione describit, quemadmodum arentibus vigor ossibus refundatur, sensus redeat, motus accedat nervisque redeuntibus conpago corporis rigescat humani, quemadmodum nimis arida renatis ossa visceribus vestiantur, venarumque hiatus et sanguinis rivulus extentae cutis velamen obducat. In ipsis, dum legimus, propheticis sermonibus humanorum videtur seges corporum rediviva consurgere, atque ipsa spatia diffusa camporum novis videas pullulare seminibus. **70.** Quod si veteres sapientes satis hydri dentibus in regione Thebana inhorruisse armatorum segetem crediderunt, cum utique alterius naturae semina certum sit in naturam verti alteram

---

69. 1 sqq. *cf.* Ezech. 37, 1—10 (*infra* § 71)

70. 1 sqq. *cf.* Verg. Georg. II 140—142 (satis immanis dentibus hydri)

ΣΓYT, def. QEA

4 vivit] venit *W* qui] quod *L* **5** de medio *W* **6** eum] cum *FK*, umquam *L* arctioribus *F* **8** solatorum *Ca.c.H* solidorum *Cp.c.* **11** quoque *om. L* ac] aut *La.c.* **12** pinguine *K* **13** compaginem m nostrorum *om. L* **13 sq.** reformatur *T*

69. 1 dicit *C*𝔞 iezechiel *YTO* hiezechiel (hi *s. l.*) *D* **2** dispositione *K* scribit *K* arentibus] *add.* uirentibus *C* **4** corporis compago 𝔞m nimiis *D*, *POa.c.* **6** rivulos *T*m

70. 2 hydrae *Cp.c.HW*𝔞 **4** semine *YT*

nequivisse nec partum suis discordem fuisse seminibus, ut ex serpente homines nascerentur, ut caro ex dentibus gigneretur, quanto magis utique credendum est, quaecumque seminata sint, in suam naturam resurgere nec a satione sua segetes discrepare nec duris mollia nec mollibus dura vivescere nec in sanguinem venena converti, sed carnem de carne, os de ossibus, sanguinem de sanguine, umorem de umore reparari. Potestis ergo, gentiles, reformationem negare naturae, qui mutationem potestis adserere? Potestis non credere oraculis, non evangelio, non prophetis, qui fabulis inanibus creditis? **71.** Sed iam ipsum audiamus prophetam; sic enim ait: *Et facta est super me manus domini et eduxit me in spiritu dominus et posuit me in medio campo et hic erat plenus ossibus humanis. Et circumduxit me per gyrum eorum et ecce multa valde in facie campi, arida nimis. Et ait ad me: 'Fili hominis, si vivent ossa ista?' Et dixi: 'Domine, tu scis.' Et ait ad me: 'Prophetiza super ossa ista et dices illis: "Ossa arida haec, audite verbum domini! Haec dicit dominus ossibus istis: Ecce ego induco in vos spiritum vitae et dabo in vos nervos et adducam super vos viscera et extendam super vos cutem et dabo spiritum meum in vos et vivetis et scietis, quod ego sum dominus."* Et *prophetavi sicut mandavit mihi. Et factum est, cum prophetarem haec omnia, et ecce terrae motus magnus.* **72.** Vide nunc, quemad-

---

71. 1 sqq. *Ezech. 37, 1—7

ΣΓYT, def. QEA

5 nequisse *D* fudisse a m **8** sint B sunt *cet.* (sunt seminata *ΓYT*am) sua natura *XYT* **9** viviscere *FCHW* **10** venas *L* **13** mutatione *F* **14** non *pr.*] in *L* evangeliis *ΓYT*a prophetiis m

71. 2 est *om. C* me *alt. om. L* **3** plenus erat *L* **4** ecce] *add.* ossa *L*m faciem *PDOFKYX, Ta.c.* **5** si *om. XYT* **6** dixit *C, Pa.r.* domine] *add.* mi *LW* scis] *add.* ista *KXYT* ad me *om. DF* **6 sq.** prophetiza super ossa ista] sta *CHW*a **7** haec *om. CHWYT*a **8** dominus] *add.* de *O* **8 sq.** in vobis *Y*, (*om.* in) *X* **11** quod] quia *WXY* **12** mandavit] praeceperat *W* mihi] *add.* dominus *H* **13** et *om. KYT* ecce] *add.* factus est *CHXY*a m, (*post* terrae motus) *WT*

modum et auditum in ossibus et motum prius ostendat esse, quam vitae spiritus refundatur. Nam et supra ossa arida iubentur audire, quasi sensum habeant audiendi, et hic accessisse eorum unumquodque ad suam conpaginem prophetico sermone signatur; sic enim habes: *Et accedebant ossa, unumquodque ad suam conpaginem. Et vidi et ecce super illa nervi et viscera nascebantur et ascendebat super ea cutis desuper et spiritus in his non erat.* **73.** Magna domini gratia, quod futurae resurrectionis propheta testis adhibetur, ut nos quoque ea illius oculis videremus. Neque enim omnes testes adhiberi poterant, sed in uno omnes testes sumus, quia nec in virum sanctum cadit mendacium nec in tantum error prophetam. **74.** Nec minus verisimile debet videri, quia iubente deo ossa in suam conpaginem reformantur, cum utique innumera habeamus exempla, quibus natura rerum caelestibus est obsecuta praeceptis: ut terra pabulum gignere iuberetur et gigneret, ut ad virgae tactum sitientibus populis petra vomeret aquam atque aestu torridis miseratione divina undarent fluenta dura saxorum. Virga in serpentem versa quid aliud indicavit nisi volente deo de insensibilibus sensibilia posse generari? An vero incredibilius putas quod ossa, cum iubentur, accedunt, quam quod retrorsum fluenta vertuntur, maria fugiunt? Sic enim propheta testatur: *Mare vidit et fugit, Ior-*

---

72. 6 sqq. *Ezech. 37, 7 *sq.*

74. 4 sq. *cf.* Gen. 1, 11 **5 sq.** *cf.* Num. 20, 11; Sacr. V 1, 3; Myst. 8, 48 **7** *cf.* Exod. 4, 3 **11 sq.** Ps. 113, 3

Σ Γ Y T, def. Q E A

72. 2 auditus *W* et motum *om. X Y T* **3** quam] quo *Σ* **6** accedebat *T* os *Y T* **9** his] eis *Y*

73. 3 eam *O K* m **4** sed] si *B P O F* **5** in *pr. om. Ba.c.m2*

74. 1 sq. deo iubente *W* **2** sua conpagine *Σ X Y T* reformatur *Ba.c.m3* **3** est *om. Σ > P* **4** obscuta *C* obscura *L* obsequuta *H* iubetur *O*, uideretur *W* **5** a virgae tactu *Y T* vigae *Ba.c.m2* **6** atque — torridis *P i. r.* **7** fluentum *Y T* **8** de] ex *H* a m, sed *C om. D* insibilibus *Ba.c.m2* **10** avertuntur *Σ* **11** testatur *om. W*

danis conversus est retrorsum. Nec super hoc ambigi potest, quod duorum populorum alterius salute, alterius obitu conprobatum est aquarum cursus stetisse frenatos eosdemque aliis circumfusos, aliis ad mortem refusos, ut alios mergerent, alios reservarent. Quid in ipso evangelio? Nonne tibi probavit dominus, quod verbo unda mitescat, fugentur caeli nubila, cedant flabra ventorum placidisque litoribus muta deo famulentur elementa? **75.** Sed persequamur cetera, ut et, quemadmodum spiritu vitae animentur defuncti, surgant iacentes, sepulcra reserentur, possimus advertere. *Et ait ad me: Prophetiza, fili hominis, et dic spiritui: 'Haec dicit dominus: A quattuor ventis caeli veni, spiritus, et insuffla in mortuos istos et vivant.' Et prophetavi, sicut mandavit mihi, et intravit in eos spiritus vitae et vixerunt et steterunt in pedibus suis congregatio nimis multa. Et locutus est dominus ad me dicens: Fili hominis, ossa haec omnis domus Israhel est. Ipsi enim dicunt: 'Arida facta sunt ossa nostra, periit spes nostra, interivimus.' Propterea prophetiza et dic: 'Haec dicit dominus: Ecce ego aperio vobis monumenta vestra et educam vos de monumentis vestris in terram Israhel et scietis, quod ego sum dominus, cum aperiam sepulcra vestra et educam de sepulcris populum meum, et dabo spiritum meum in vobis et vivetis et ponam vos*

12—16 *cf.* Exod. 14, 21—31; Sacr. I 6, 20; IV 4, 18; Myst. 3, 12; 9, 51 **16—19** *cf.* Matth. 8, 26

75. 3 sqq. *Ezech. 37, 9—14

Σ Γ Y T, def. Q E A

13 salus *Σ* obitus *Σ* **13 sq.** conprobatur (*om.* est) *Σ* **15** mergerent] eligerent *Σ* **16** quod *P* ibi *H* a m **16 sq.** probabit *Y T* **18** fabra *C* **18 sq.** fabulentur *K* famulantur *F*

75. 1 et *om. P* (*ras.*), *L W K* a m **2** resurgant *Y T* **3** possumus *C* **5** infla *W* mortuis istis *D F* **8** multa nimis *W Y T* ad me dominus *D O F T* dominus *om. L* **9** est *om.* m **10** perit *B C*, *P a.c.* spes] omnis species *L* **10 sq.** interimus *C K X Y T* interibimus *P* m **11** et *om. B D*, *P a.c.* **12** ego *om. K* aperiam *H W* a

super terram vestram et scietis, quod ego sum dominus locutus, et faciam, dicit dominus.' **76.** Advertimus, quemadmodum vitalis spiritus commercia resumantur, cognovimus, quemadmodum dehiscentibus tumulis mortui suscitentur. An vero mirandum est iussu domini mortuorum sepulcra reserari, cum tota suis terminis uno tonitruo terra quatiatur, mare suis exundet finibus idemque suarum cursus refrenet undarum? Denique ille, qui credidit, quia *in momento oculi, in novissima tuba et mortui resurgent primi,* rapietur *in nubibus obviam Christo in aera,* qui non credidit, relinquetur et perfidia sua subdet se ipse sententiae.

77. Ostendit tibi etiam dominus in evangelio — ut iam ad exempla veniamus —, quemadmodum resurgas. Non enim unum Lazarum, sed fidem omnium suscitavit, quod tu si credas, cum legis, mens quoque tua, quae mortua fuerat, in illo Lazaro revivescit. Quid enim sibi vult quod dominus ad monumentum accessit, *magna voce clamavit: Lazare, exi foras,* nisi ut futurae resurrectionis speciem praestaret,

---

76. 7—9 *I Cor. 15, 52 *et* I Thess. 4, 16 *sq.*
77. 6 sq. *Ioh. 11, 43

ΣΓYT, def. QEA

16 quod] quia *YT*m locutus] *add.* sum *LXYT*m

76. 2 vitalis — resumantur *C i. r.* vitales *Cp.c.* **3** commercia] in artus *CHW*a resumatur *W*a resumuntur *K* reformantur *T* rimentur *L* reparantur *dett.* **5** tonitru *YT* **6** exundet *C i. r.* abundet *H* itemque *HW*a refrenetur *HW*a **7** crediderit *HW*a im momento *B* momento] *add.* in ictu m **8** tuba] *add.* canet enim *K add.* canet enim tuba m et *om.* am primi] cum primis *HW*am rapientur *BPa.c.Dp.c. LOFCKYT* rapiemur *Da.c.* ob*viam *B* **9** non] si *Y* crediderit *HWL*a credit *K* relinquitur *Y* perfidiae *X*a sue *Pa.c.m2* (*corr.* sui) suae *Γ*a **10** subsidet ipsam sententiam *T* ipsi *POL*

77. 1 dominus etiam *CHWT*am **3** fidem *om. D* fide *Y* **3 sq.** si tu *LF* **5** revivescit *Ba.c.m3Da.c.* revivescet *Bp.c.m3* reviviscit *cet.* **6** accessit] *add.* et *Y* exi] veni *DFYT* **7** specimen m praestaret] *add.* et *Pm2O*

exemplum ederet? Cur voce clamavit, quasi spiritu non soleat operari, quasi tacitus non soleat imperare? Sed ut illud ostendeet, quod scriptum est, quoniam *in momento oculi in novissima tuba et mortui resurgent incorrupti.* Tubarum enim strepitus vocis mentitur elatio. Et clamavit: *Lazare, exi foras!* Cur etiam nomen additur, nisi forte ne alius resuscitatus pro alio videretur aut fortuita magis resurrectio quam imperata? **78.** Audivit ergo defunctus, et exivit foras de monumento, *ligatus pedes et manus institis, et facies eius orario colligata erat.* Conpraehende, si potes, quemadmodum clausis oculis iter carpat, vinctis pedibus gradum dirigat, inseparabili gressu, separabili progressu. Manebant vincula nec tenebant, tegebantur oculi, sed videbant. Videbat denique, qui resurgebat, qui ambulabat, qui deserebat sepulcrum. Virtute enim divinae praeceptionis operante natura suum non requirebat officium et tamquam in excessu posita non iam suo ordini, sed divino nutui serviebat. Rumpebantur prius mortis quam sepulturae vincula, agebatur prius, quam parabatur incessus. **79.** Si miraris haec, disce, qui imperaverit, ut mirari desinas: Iesus Christus, dei virtus, via, lux,

---

10 sq. *I Cor. 15, 52 **12 sq.** *Ioh. 11, 43
78. 2 sq. *Ioh. 11, 44
79. 2 sq. *cf.* Rom. 1, 16; Ioh. 14, 6; 8, 12; 11, 25

ΣΓYT, def. QEA

8 spiritum *YT* **9** impetrare *W* **10** quoniam *om. YT* im momento *BC* momento] *add.* in ictu *Lp.c.*m **11** resurgunt *Σ* **12** crepitus *CHW*a m crepitu *XYT* strepitu *F* metitur *BPp.r.LHYT*a m imitatur elevatio *Dm3 in mg.* **13** ne *om.* *Σ* > *L*, *Ta.c.m2Y* suscitatus *Σ* > *P*, *YT* **15** impetrata *W* intuperata *Da.c.m3* (vera *corr. m3*)

78. 2 ligatos *P* manus et pedes *LT* institutis *Pa.c.m2* **3** orario] sudario *YT* **4** gressum *KY* gradus *T* **5** separabilique m manebat *B*, *Pa.c.* **6** nectebant *C*, *Ha.c.* (*in mg.* l nec tenebant) tegebant *D* **10** ordine *Σ*

79. 1 quis *Tp.c.Y*m **2** ut] tum *HW*a desines a deus *Σ* vita a m

resurrectio mortuorum. Virtus erexit iacentem, via gressum extulit, lux fugavit tenebras, reparavit obtutum, resurrectio vivendi gratiam reformavit. **80.** Fortasse moveat, quod Iudaei lapidem tollunt, Iudaei institas solvunt, ne forte et tu sollicitus sis, qui lapidem de monumento tuo tollant. Quasi vero qui spiritum refundere poterat, lapidem removere non poterat, aut vincla rumpere, qui vinctum fecerat ambulare, aut deoperire faciem, qui opertis oculis lumen infuderat, aut findere petram, qui poterat reformare naturam! Sed ut vel oculis suis crederent, qui credere mente nolebant, removent lapidem, vident cadaver, faetorem sentiunt, institas rumpunt. Non possunt negare defunctum, quem aspiciunt resurgentem. Vident signa mortis et vitae munera. Quid si, dum conantur, labore ipso emendantur? Quid si, dum audiunt, vel auribus suis credunt? Quid si, dum intuentur, vel oculis corriguntur? Quid si, dum rumpunt vincula, mentes suas solvunt? Quid si, dum Lazarus exuitur, populus liberatur, dum Lazarum abire permittunt, ipsi ad dominum revertuntur? Denique multi, qui venerant ad Mariam, videntes, quae facta sunt, crediderunt.

81. Nec hoc solum exemplum edidit dominus noster Iesus, sed alios quoque resuscitavit, ut nos vel exemplis uberioribus

---

80. 1 sq. *cf.* Ioh. 11, 41. 44 **18** *cf.* Ioh. 11, 45

ΣΓYT, def. QAE

3 vita *C* a m **5** vivendi *om. H*

80. 2 instita *Γ* > *XT a.c. Y* a solvant *K* **3** quis m quia *YT* tollat m **4** movere *CHW* a **5** vincula *ΓLFYT* a m qui] per *C* **6** apertis *L a.c. W* lumen *om. L* **7** aut — **8** naturam *om. O* fundere *F* **8** vel oculis] velocius *YT* suis] *add.* factis *YT* **9** factorem *C* **10** instita *CHW* a **11 sq.** munera vitae *YT* **12** quid — emendantur *post* **13** credunt *Y* **13** quid — credunt *om. T* **13 sq.** quid — corriguntur *post* **15** solvunt *F* **14** intuerentur *C* oculis] *add.* suis a m **15** solvant *W* **17** qui] quidem *YT* qui venerant] quidem erant *X* **18** mariam] *add.* et *T* facta fuerant *L*

81. 1 dedit *PK, om. W* iesus] *add.* christus *ΓDLF* a m

crederemus. Resuscitavit adulescentem fletu viduae matris inflexus, quando *accessit et tetigit loculum* dicens: *Adulescens, tibi dico, surge! Et resedit, qui erat mortuus, et coepit loqui.* Statim audivit, statim resedit, statim locutus est. Alia enim virtutis gratia, alius ordo naturae. **82.** Nam quid de archisynagogae filia loquar, in cuius obitu flebant turbae, tibicines personabant? Etenim ad fidem mortis pompa funeris exhibetur. Quam cito ad vocem domini convertitur spiritus, redivivum corpus erigitur, cibus sumitur, ut vitae testimonium crederetur.

83. Et quid miremur ad vocem dei refundi animam, redire ossibus viscera, cum meminerimus prophetici tactu corporis mortuum suscitatum? Helias oravit et defunctum suscitavit infantem. Petrus in nomine Christi Tabitham surgere atque ambulare praecepit et redditam sibi pauperes gratulati crediderunt pro alimentis. Et nos adhuc pro salute non credimus? Illi resurrectionem alienam suis lacrimis redemerunt, nos nostram nec Christi credidimus passione? Qui cum emitteret spiritum, ut ostenderet pro nostra resurrectione se mortuum, seriem ipsam resurrectionis exercuit;

---

81. 3—6 *cf.* Luc. 7, 14 *sq.*

82. 1 sqq. *cf.* Matth. 9, 18—25 Luc. 8, 55

83. 1—3 *cf.* IV Reg. 13, 21 **3 sq.** *cf.* III Reg. 17, 20—22 **4—6** *cf.* Act. 9, 40

ΣΓYT, deff. QEA

5 sq. statim ut audivit *HW*𝔞*m* **6** statim *pr. om. WX* enim] ergo *XYT*m

82. 1 archisynagogae] *cf.* ELuc. VI 64 (*p.* 258,9 *Sch.*), Isa. 5, 45 (*p.* 670,2 *Sch.*) archisynagogi *DO*m, *Fp.c.* **2** flebat *Ca.c.* turbae *om. O* tubicines *BPOCKY* tybicines *L* **3** finem *Σ* > *D*, *XYT*𝔞 **4** domini *om. L*

83. 1 dei] domini *DLF* **2** prophetico *CH*𝔞 **3** helias *DLOFH* elias *cet.* **4** thabitam *POH* tabitam *CF* **5** resurgere *FYT* **6** alimento *XYT* **7** illi — **10** mortuum *om.*, ipse etiam dn̄s n̄r ih̄s *add. K* **8** redimerunt *BPF*, *La.c.m2 CY* credidimus *B*, *Pp.c.m2* redimimus *CHWXYT*𝔞 credimus *cet.* passionem *HY* **9** amitteret *D*

simul enim, ut *clamans iterum voce magna emisit spiritum, et terra mota est et petrae fissae sunt et monumenta aperta sunt et multa corpora sanctorum dormientium resurrexerunt et exeuntes de monumento post resurrectionem eius venerunt in sanctam civitatem et multis apparuerunt.* **84.** Si haec lecta, sunt, cum emitteret spiritum, cur incredibilia putamus, cum redire coeperit ad iudicium, praesertim cum haec resurrectio documentum illius resurrectionis et futurae veritatis exemplum sit? Minus autem exemplum est quam veritas. Quis igitur in domini passione monumenta aperuit, manum resurgentibus dedit, viam, qua civitatem sanctam peterent, demonstravit? Si nemo fuit, fuit utique vis divina, quae operaretur in corporibus mortuorum. Hominis tu quaeris auxilium, ubi opus dei cernis? **85.** Non egent humanis divina ministeriis. Caelum deus fieri iussit et factum est, terram creari statuit et creata est. Quis umeris saxa convexit, quis congessit inpensas, quis laboranti deo suam operam ministravit? In momento haec facta sunt. Vis scire, quam brevi? Dixit et fecit. Si dicto elementa consurgunt, cur dicto mortui non resurgant? Qui licet mortui sunt,

---

11—15 *Matth. 27, 50—53

85. 2 sq. *et* **6** *cf.* Gen. 1, 6 *sqq. et* Ps. 32, 9 (148, 5)

ΣΓYT, deff. QEA

11 remisit *BPFXY, OTa.c.* **12** et *pr. om. HW*𝔞 fissae] scissae *Pm2DLFCHWYT*𝔞𝔪 aperta *om. Ba.c.m2* **13** surrexerunt *Pa.c.m2L* **15** apparuerunt multis *HFX*

84. 1 lecta] facta 𝔪 **2** cum] ut *Y, Ta.c.m2* incredibile *L* **4** documenta *YT* **5** sit *om. C*, sit exemplum *H*𝔞 **6** igitur] *add.* qui *Y* **8** itaque *CH*𝔞

85. 2 misteriis *DOXY* mysteria *CW*𝔞 ministeria *H* **5** demonstravit *XYT* monumento *F* in momento — **7** resurgant *om. Y* **6** dixit et fecit] ipse dixit et facta sunt *W* fecit] facta sunt 𝔞𝔪 **7** resurgunt *XKT* sunt *BPOFCXY*: *ad indicativum cf.* Exa. V 11, 34 (*167,23 Sch.*) Par. 14, 71 (*329,11 sq. Sch.*) Noe 27, 99 (*482,20 Sch.*) Abr. I 4, 23 (*518,6 Sch.*) sint *cet.* 𝔞𝔪

tamen aliquando vixerunt, habuerunt spiritum sentiendi, habuerunt vires agendi, plurimumque refert capax animi non fuisse et exanimum remansisse. Diabolus dicit: *Dic lapidi huic, ut fiat panis*, confitetur iubente deo converti posse naturam. Tu non credis iubente deo reformari posse naturam?

86. De solis cursu caelique ratione philosophi disputant et sunt, qui putant his esse credendum, cum, quid loquantur, ignorent. Neque enim caelum ascenderunt, axen dimensi mundum oculis perscrutati sunt, quia nullus eorum cum deo in principio fuit, nullus eorum de deo dixit: *Cum pararet caelum, cum ipso eram, et eram cum eo conponens, ego eram, cui adgaudebat.* Si ergo illis creditur, non creditur deo, qui ait: *Quemadmodum enim caelum novum et terra nova, quae ego facio manere coram me, dixit dominus, sic stabit nomen vestrum et semen vestrum; et erit mensis ex mense et sabbatum ex sabbato et veniet omnis caro in conspectu meo, ut adorent in Hierusalem, dixit dominus deus. Et exibunt et videbunt membra hominum, qui praevaricati sunt in me. Nam vermis eorum non morietur et ignis eorum non extinguetur et erunt in aspectu universae*

---

10 sq. *Luc. 4, 3

86. 5—7 *Prov. 8, 27. 30 (*Sept.*) **8—15** *Esai. 66, 22—24 (*Sept.*)

ΣΓYT, deff. QEA, a. l. **12** *F*

9 refert *i. q.* interest (*es ist ein Unterschied*); *saepe apud Ambrosium, e. gr.* Abr. I 3, 17 (*p.* 514,10 *Sch.*) referre *K* capax] *sc. aliquid* animo *L* **10** exanimem *WL* dixit a m **11** deo] dn̄o *KT* **12** tu — **13** naturam *om. Pa.c.L* credes *B* deo *om. F* dño *XYT*

86. 2 quod *DW* **3** neque axem dimensi sunt *K* axen *B*, *Pa.c.* axem *cet.* **6** ipso] eo *LW* eram *pr. om. Ca.c.m2* et eram cum eo *om. XKYT* **7** adplaudebat *BOK*, *Pa.c.* applaudebat *Pp.c.DLF* creditur *pr.*] *add.* cur *Pp.c.m.2* **8** enim *om. ΓYT* terram novam *BPLO* **9** dixit dominus *om. HW* a dicit *DLC* m statui *X* **9 sq.** semen vestrum et nomen vestrum *L* **11** venit *C* caro *om. L* conspectum *C* **12** dicit *D* m hominum — § 93, 6 bona quies, sed vita melior *om. F* **13** moritur *Ta.c.m2* **14** non *om. W* aspectum *H* a m conspectu *L*

carnis? **87.** Si terra renovatur et caelum, cur dubitemus hominem posse renovari, propter quem terra facta vel caelum est? Si praevaricator servatur ad poenam, cur iustus non perpetuatur ad gloriam? Si vermis non moritur peccatorum, quemadmodum interibit caro iustorum? Haec est enim resurrectio — sicut verbi ipsius sonus exprimitur — ut, quod cecidit, hoc resurgat, quod mortuum fuerit, revivescat. **88.** Et haec est series et causa iustitiae, ut quoniam corporis animique communis est actus, quia animus cogitavit, corpus effecit, utrumque in iudicium veniat, utrumque aut poenae dedatur aut gloriae reservetur. Nam propemodum absurdum videtur, ut, cum animi legem lex carnis inpugnet et mens plerumque, quod odit, hoc faciat, quando inhabitans in homine peccatum carnis operatur, animus subdatur iniuriae, alienae reus culpae, caro quiete potiatur, auctor aerumnae, et solus adteratur, qui non solus erravit, aut solus gloriam referat, qui non solus gloriae militavit.

89. Plena, ni fallor, et iusta ratio. Sed ego rationem a Christo non exigo. Si ratione convincor, fidem abnuo. *Credidit Abraham deo.* Et nos credamus, ut, qui sumus generis, etiam fidei simus heredes. 'Credidit' et David, 'propter quod

---

88. 1 sqq. *cf.* Athenagorae De resurr. 21 *sqq.* (PG VI 1013 D *sqq.*)
89. 2 sq. Rom. 4, 3 (Gal. 3, 6) **4 sq.** *cf.* Ps. 115, 1

ΣΓYT, deff. QEAF

15 carni *Y* m

87. 2 hominem *om. X* vel] et *XT* m **3** praevaricatio *YT* reservatur *YT* **6** somnus *C* sono a exprimit *T* m **7** moriturum *Ca.c.* fuit *YT*, *Pp.c.m2* fuerat *W* revivescat *BO*, *Da.c.* reviviscat *cet.*

88. 2 est *om. XYT* seriei *D* **2 sq.** animaeque *XYTL* **3** quia] quae *CHW* a quia quae m cogitavit] *add.* quod *YT* **4** efficit *HW* inditium *Cp.c.* veniet *K* ut utrumque *K* **5** detur *Y* datur (*ex* deputet) *Tp.c.m2* **6** carnalis *YT* inpugnat *L* **7** haec *BPOD* habitans *Ba.c.m2* **9** quietem patiatur *K* **10** adatur *Ba.c.* gloriam] gratiam *Pa.c.W* **11** gloriae] gratiae *O* m

89. 2 non vincor *D* **3** abram *B* et] ut *YT* credimus *Ta.c.Y* **4** quod] *add.* et *L* m, *Ka.c.*

5 locutus est'; et nos credamus, ut possimus loqui: *scientes, quoniam, qui suscitavit dominum Iesum, et nos cum Iesu suscitabit.* Hoc enim *promisit qui numquam mentitur deus.* Hoc promisit veritas in evangelio suo dicens: *Haec est autem voluntas eius, qui misit me, ut omne, quod dedit mihi, non* 10 *perdam ex eo, sed resuscitem illud in novissimo die.* Nec satis putavit semel dixisse, sed etiam repetita expressione signavit; sic enim sequitur: *Haec est enim voluntas patris mei, qui me misit, ut omnis, qui videt filium et credit in eum, habeat vitam aeternam. Et resuscitabo eum in novissimo die.* **90.** Quis hoc dicit? Utique is, qui mortuus plurima defunctorum corpora suscitavit. Si deo non credimus, nec exemplo credimus? Non credimus, quod promisit, quando etiam, quod 5 non promisit, effecit? Ipse autem quam causam moriendi habuisset, nisi habuisset et causam resurgendi? Etenim quoniam deus mori non poterat, mori non poterat sapientia, resurgere autem non poterat, quod mortuum non erat, adsumitur caro, quae mori possit, ut, dum moritur, quod solet, 10 quod mortuum fuerat, hoc resurgeret. Neque enim poterat esse nisi per hominem resurrectio, quoniam sicut *per hominem mors,* ita *et per hominem resurrectio mortuorum.* **91.** Ergo

---

5—7 *II Cor. 4, 14 **7** *Tit. 1, 2 **8—10** *Ioh. 6, 39 **12—14** *Ioh. 6, 40

90. 2 sq. *cf.* Matth. 27, 52 **11 sq.** I Cor. 15, 21

ΣΓYT, deff. QEAF

6 iesum] *add.* christum $\mathfrak{a}$ m iesu] sanctis *X* **7** suscitavit *Ta.c.Y* **8** suo *om. Y* autem *om. Y* **11** putavit] *add.* se *YT* repetit *CY, Ta.c.m2* repetiit *WH*$\mathfrak{a}$ signavit] firmavit *CHW*$\mathfrak{a}$ **12** enim voluntas est *Y* **12 sq.** misit me *DLCHWX*$\mathfrak{a}$m **13** credidit eum *Y* **14** et] *add.* ego *L*m illum *T*

90. 2 is] his *DK, om. L* qui *om. Y* **4** non credimus *om. K* non nec *L* **5** efficit *C* et fecit *ΣXKY* **6** et *om. LCHWYT*$\mathfrak{a}$ causam *om. X* **7** dei *LW*$\mathfrak{a}$ mori non poterat *alt. om. CHWL*$\mathfrak{a}$ **8** autem *om. L* **9** mori] *add.* non *X* posset *CHWD*$\mathfrak{a}$m **10** resurgat *L* **11** esse *om. L* **12** et *om. CHWY*$\mathfrak{a}$

resurrexit homo, quoniam homo mortuus est, resuscitatus homo, sed 'resuscitans deus', tunc 'secundum carnem' homo, nunc 'per omnia deus'; 'nunc' enim 'secundum carnem iam non novimus Christum', sed carnis gratiam tenemus, ut ipsum 'primitias quiescentium', ipsum 'primogenitum ex mortuis' noverimus. Primitiae utique eiusdem sunt generis atque naturae, cuius et reliqui fructus, quorum pro laetiore proventu primitiva deo munera deferuntur, sacrum munus pro omnibus et quasi reparatae quaedam libamina naturae. Primitiae ergo quiescentium Christus. Sed utrum suorum quiescentium, qui quasi mortis exsortes dulci quodam sopore teneantur, an omnium mortuorum? — Sed *sicut in Adam omnes moriuntur, ita in Christo omnes vivificantur.* Itaque sicut primitiae mortis in Adam, ita etiam primitiae resurrectionis in Christo.

92. Omnes resurgunt, sed nemo desperet neque iustus doleat commune consortium resurgendi, cum praecipuum fructum virtutis expectet. Omnes quidem resurgunt, sed *unusquisque*, ut ait apostolus, *in suo ordine.* Communis est divinae fructus clementiae, sed distinctus ordo meritorum. Dies omnibus lucet, sol omnes populos fovet, pluvia possessiones omnium uberiore imbre fecundat. **93.** Omnes nascimur,

---

91. 3 *cf.* Act. 2, 32 **3 sq.** *cf.* Rom. 9, 5 **4 sq.** *cf.* II Cor. 5. 16 **6** *cf.* I Cor. 15, 20 Col. 1, 18 **13 sq.** *I Cor. 15, 22

92. 4 *I Cor. 15, 23

ΣΓYT, deff. QEAF

91. 2 est] et *CHW*𝔞 est] *add.* sic *O* resuscitatur *YT* **3** resuscitat *Tp.c.* **5** non *om. Y* carnem *Ca.c.m2,* (*add.* per) *HW*𝔞 **8** pro laetiore] prolexiore *B* prolixiore *PDLO* **9** offeruntur (ł de *s.* of) *H* **9 sq.** pro omnibus *om. T* **10** liba *CHWXYT*𝔞 **11 sq.** quiescentium] *add.* fructus *H* **12** quadam *C* **13** tenentur *W*𝔞 **14** ita] *add.* et *PDLK*m in christo *C i. r.* omnes *om. L* vivicabuntur *C* vivificabuntur *HWX*𝔞m **15** primitiae *pr.*] primitia *C* etiam *om. O* primitae *alt.*] primiciae *C*

92. 3 fructuum *B, Pa.c.* resurgent *HWXT*𝔞m **5** fructus divinae *DT* **7** omnium — **93. 2** omnes *om. D* uberiori *YT*

omnes resurgimus, sed in utroque vel vivendi vel reviviscendi gratia dispar, diversa condicio. *In momento enim oculi, in novissima tuba et mortui resurgent incorrupti et nos inmutabimur.* Quin etiam in ipsa morte quiescunt alii, vivunt alii. Bona quies, sed vita melior. Denique Paulus ad vitam excitat quiescentem dicens: *Surge, qui dormis, et exurge a mortuis et inluminabit tibi Christus.* Ergo hic excitatur, ut vivat, ut similis Pauli sit, ut possit dicere: *Quia nos, qui vivimus, non praeveniemus eos, qui dormierunt.* Non enim communem hunc vivendi loquitur usum spirandique commercium, sed meritum resurgendi. Nam cum dixisset: *Et mortui, qui in Christo sunt, resurgunt primi,* subiecit: *Deinde et nos, qui vivimus, simul cum illis rapiemur in nubibus obviam Christo in aera.* **94.** Utique mortuus est Paulus et passione venerabili vitam corporis cum inmortali gloria conmutavit. Non fefellit ergo, qui se viventem scripsit in nubibus obviam Christo esse rapiendum. Hoc enim de Enoch legimus aut Helia. Sed et tu rapieris in spiritu. Ecce currus Heliae, ecce ignes, etsi non videntur, parantur, ut iustus ascendat, innocens transferatur. Et tua vita mori nescit; denique mori apostoli nescierunt, unde et dictum est: *Amen, amen dico*

---

93. 3—5 *I Cor. 15, 52 **7 sq.** *Eph. 5, 14 **9 sq.** I Thess. 4, 15 **12—15** *I Thess. 4, 16 *sq.*

94. 4 *cf.* Gen. 5, 24 **5 sq.** *cf.* IV Reg. 2, 11 **8—10** *Matth. 16, 28

ΣΓYT, deff. QEA (F usque ad 93. 6)

93. 2 resurgemus *Bp.c.m3 Pp.c.m2OHW*𝔞𝔪 revivescendi *DXK* **3** diversaque *CH*𝔞 im momento *BP* momento (me *i. r.*) *C* enim] *add.* in ictu *HW*𝔞𝔪 **4** et *pr. om.* 𝔪 resurgunt *B, Pa.c.m2* **5** alii vivunt *YT* **6** denique Paulus] *rursus incipit F* (*cf.* § 86, *l.* 12) **8** inluminabit tibi christus] contingeschristum *XYT* tibi] te *F* excitur *Y* excitatus *F* **11** sperandique *BPWY, OTa.c.* **13** resurgent *Σ > BPm1, Γ > C, YT*

94. 2 non] num *Γ*𝔞𝔪 **4** christo] *add.* se *F* legimus aut *om. L* **5** helia] haelia *C* helya *LW* elia *B* Heliae] elie *B* helye *W* **6** ignis *Σ > B, XKYT* etsi] et *K* ut] et *F* **7** nesciat *KL*𝔪 **7 sq.** apostoli mori *OT*𝔞𝔪

vobis, multi ex his adstantibus non gustabunt mortem, donec videant filium hominis venientem in regno suo. Vivit enim, qui non habet, quod moriatur in eo, qui non habet ex Aegypto calciamentum aliquod ut vinculum, sed exuit illud, priusquam corporis huius deponat officium. Non solus itaque Enoch vivit, quia non solus est raptus, rapitur et Paulus 'obviam Christo'.

95. Vivunt etiam patriarchae; neque enim aliter deus Abraham, deus Isaac et deus Iacob, nisi mortui viverent, diceretur; *deus* enim *mortuorum non est, sed viventium.* Vivemus et nos, si gesta moresque maiorum sequamur. Miramur patriarcharum praemia, imitemur obsequia, praedicamus gratiam, sequamur oboedientiam, non escis inducti saeculi laqueos incidamus. Arripiamus oportunitatem temporis, praescriptum legis, clementiam vocationis, desiderium passionis. Exierunt de terra sua patriarchae, et nos exeamus proposito de corporis potestate, nos exeamus proposito, illi exilio. Sed exilium non putarunt, quod devotio obiret, non necessitas imperaret. Illi terram solo mutarunt, nos caelo

---

11 sq. *cf.* Exod. 3, 5 Origen. In Gen. Hom. VIII, 7 (*p.* 82, 1—5 *Baehrens*) **15** *cf.* I Thess. 4, 17

95. 1 sq. *cf.* Luc. 20, 37 (Exod. 3, 6) **3** *Luc. 20, 38 **6 sq.** *cf.* Exod. 32, 6 **9** *cf.* Gen. 12, 1. 4

ΣΓYT, deff. QEA

9 iis *F* **10** venientem] viventem *F* **11** quod] quo *K* quod — habet *alt. om.* Σ qui *alt.*] quod *YT* **12** ut] aut Σ > *Ba.c.m2, YT* exiit *Cp.c.* (*ex* exiuit) **14** raptus *om. CHW*𝔞 rapietur *CHWXYT*𝔞

95. 1 alter *BPa.c.* **2** abraam *B* isac *B* et *om. Ca.c.YT* deus *alt. om. BPDO* **3** non diceretur *Bp.c.m2 PDa.c.OF* **4** vivimus *YT* sequamur] voluerimus imitari *ΓYT*𝔞m **5** miremur *YT* **5 sq.** praedicemus *BPLHWYT* **6** sequamur oboedientiam *om. CHW*𝔞 non — **9** passionis *om. K* **8** clementia *YT* disiderio *Y* desiderio *T* **10** proposito *pr. om. XKYT* proposito *alt. om. CHW*𝔞 illi] *add.* de *H* **11** putauerunt *C* quo devotione *K* obediret *LOX*, ambiret *Ta.c.m2*, abirent *K* **12** impetraret *O* · illic (*ex* illit) *Pp.c.m2* sole *F* **12 sq.** terram caelo m

terram mutemus, illi habitatione, nos spiritu. Illis inluminatum stellis caelum ostenderit sapientia, nostri oculos cordis inluminet. Sic typus veritati et veritas concurrit typo. **96.** Abraham paratus hospitibus, fidelis deo, inpiger mysterio, promptus officio trinitatem in typo vidit, hospitalitatem religione cumulavit, tres suscipiens, unum adorans, et personarum distinctione servata unum tamen dominum nominabat, tribus honorificentiam muneris deferens et unam significans potestatem. Loquebatur enim in eo non doctrina, sed gratia, et melius credebat ille, quod non didicerat, quam nos, qui discimus. Nemo enim typum falsaverat veritatis et ideo tres videt, sed unitatem veneratur. Tres mensuras similaginis promit, unum immolat vitulum, satis credens unum esse sacrificium, trium munus, unam hostiam, trium gratiam. Nam in quattuor regibus quis non intellegat, quod materialis elementa naturae praefiguratae dominicae passionis indicio et omnia sibi mundana subiecerit? Fidelis in bello, abstemius in triumpho, qui donis non hominum ditescere, sed dei mallet. **97.** Generare posse filium senex credit, immolare se posse

---

13 sq. *cf.* Gen. 15, 5

96. 1—6 *cf.* Gen. 18, 2 *sq.* **3** tres — adorans *cf.* Origen. In Gen. Hom. IV, 2 (*p.* 52, 20 *sq. Baehrens*) **9 sq.** *cf.* Gen. 18. 6 **10** *cf.* Gen. 18, 7 **12** *cf.* Gen. 14, 1—15 **12 sq.** *ex Origene?* **14 sq.** *cf.* Gen. 14, 21—24

97. 1 *cf.* Gen. 18, 10—14 **1—16** *cf.* Gen. 22, 1—10

ΣΓYT, deff. QEA

13 habitationis (*om.* nos) *K* **14** ostendit *Pp.c.m2 DOFK* cordis oculos *a*m **15** et veritas *om. Ba.c.m2* ocurrat (veritas oc *i. r.*) *W*

96. 1 paratus] *add.* excipiendis m deo fidelis *C* ministerio *PLTa*m **3** religionem *Y* suspiciens m **4 sq.** nominavit *L* **8** didicimus *L*m typo *Y* typum falsauerat (*spat. vac. rel.*) *om. L* **9** vidit *PYTa* **10** immolans *P* **10 sq.** esse unum *H* **11** trinum munus *L* una hostia *CHWa* gratiarum *PDFK* **13** praefigurato *CHWTa* iudicio *Ca.c.* **14** munda *K* abstes *Ca.c.*, abstinens *HWa*, abstemis *X*, strenuus *L* **15** ditesceret *Y* malle *Ta.c.Y*

97. 1 generare] *add.* se *HWXa*m, (*post* posse) *YT* credidit *Xa* se *om. PF* posse se *Ca*m posse *om. W*

filium pater iudicavit. Nec patris trepidavit adfectus, cum senis dexteram pietas adiuvaret; sciebat enim acceptiorem deo filium immolatum esse quam sanum. Ergo adducit ad sacrificium 'filium dilectissimum', et quem sero susceperat, cito obtulit, nec paterni nominis adpellatione revocavit, cum ille patrem vocaret, hic filium. Cara quidem nominum pignora, sed amabiliora praecepta. Itaque licet conpaterentur corda, vota durabant. Destrinxit super filium gladium paterna manu et patrio percussus adfectu, ne periret poena, trepidavit, ne ictus erraret, dextra deficeret. Sensit pietatis adfectum, sed non omisit devotionis negotium et properabat obsequium, etiam cum audiret oraculum. Unde nos quoque deum omnibus, quos diligimus, praeferamus, patri, fratribus, matri, ut possit nobis servare dilectos, sicut in Abraham uberiorem remuneratorem quam ministrum videmus. **98.** Obtulit quidem filium pater, sed deus non sanguine, sed pietate placatur. Ovem pro homine demonstravit in ligno, ut et filium patri redderet nec periret hostia sacerdoti. Itaque nec Abraham parricidio cruentatus est nec deus sacrificio defraudatus est. Vidit propheta nec adfectavit iactantiam nec tenuit perti-

5 *cf.* Gen. 22, 2 **6 sq.** *cf.* Gen. 22, 7 **13—16** *cf.* Origen. In Gen. Hom. VIII 8 (*p.* 83, 6—9 *Baehrens*) **15** *cf.* Vgs. I 7, 32 (*p.* 31, 25 *Faller*); II 2, 16 (*p.* 51, 7—9 *Faller*)

98. 3 sq. *cf.* Gen. 22, 11—13

ΣΓYT, deff. QEA

2 patrius *Γ* > *KYT*𝔞𝔪 **3** senex *CKY* dextram *H* dextera *K* pietatis *Y*, *Ta.c.m2* **4** immolatum — **5** filium *i. mg. Cm1* immolatum] dilectissimum *Σ* **4 sq.** filium dilectissimum ad sacrificium *YT* **6** revocavit] *scil. eum ille ab sacrificio* revocatur *LHWXYT*𝔞𝔪 **7** clara *F* nominum] nominavit *W* **8** amabiliora] *add.* dei 𝔪 licet *om. T* cumpaterentur *BF*, *POa.c.* **9** destrinxit *C* distinxit *PLF* distrinxit *cet.* 𝔞𝔪 **10** percussit *Γ*𝔞𝔪 processit *T* pene *L* **11** dextera *OCWYT* **12** non *om.* *Σ* > *L* et *om. L* **15** nos *HWYT*𝔞 servari *Bp.c.Op.c.m2 LF* dilectus *Σ* **16** remunerationem *T*, *om. K* quam] quaem *D* quem *KY*, *Ta.c.*

98. 3 ovem — **6 sq.** pertinaciam *om. K* **4** nec] ne *F* **5** est *pr. om. CHW*𝔞 est *alt. om. Dp.r.*𝔪

naciam, ovem pro homine mutavit. Quo magis ostenditur, quam religiose obtulerit, quem tam libenter receperit. Et tu, si munus tuum offeras, non amittis. Sed avari sumus. Deus unicum filium morti pro nobis obtulit, nos nostros negamus. Vidit hoc Abraham et agnovit mysterium, salutem nobis in ligno futuram. Nec latuit in uno eodemque sacrificio aliud esse, quod videretur offerri, aliud, quod possit occidi. **99.** Imitemur ergo Abrahae devotionem, imitemur Isaac bonitatem, imitemur castimoniam. Bonus plane et pudicus vir, devotus deo, castus uxori, qui iniuriam non reddidit, excludentibus cessit, paenitentes eosdem recepit nec protervus contumaciae nec durus gratiae. Litium fugitans, cum recederet, facilis veniae, cum reciperet, profusior bonitate, cum ignosceret. Petebatur societatis consortium, adiunxit convivium voluptatis. **100.** Imitemur etiam in Iacob typum Christi, sit eius in nobis aliqua similitudo factorum. Erimus consortes, si fuerimus imitatores. Matri obedivit, fratri cessit, socero servivit, mercedem de lucris, non de gregis divisione quaesivit. Non avara divisio, ubi lucrativa portio. Nec illa otiosa significatio, scala de caelo, quod per crucem

---

8 sqq. *cf.* Origen. In Gen. Hom. VIII, 8. **10** (*pp.* 84, 6—11; 85, 25 *Baehrens*) **9 sq.** *cf.* Rom. 8, 32 **11** *cf.* Origen. *l. c.* VIII 9 (*p.* 84, 29 *sqq. Baehrens*)

99. 3—8 *cf.* Gen. 26, 14—31

100. 3 sq. *cf.* Gen. 27, 5—14; 27, 41—28, 5; 29, 18—20 **4 sq.** *cf.* Gen. 30, 27—34 **6** *cf.* Gen. 28, 12—15

ΣΓYT, deff. QEA

8 quem tam (*spat. vac. rel.*) *om. L* recipit *Pm1* recepit *Pm2 LT*m reciperit *Bm1* reciperet *Bm3* **9** si] *add.* deo a amittes *CHW*a **10** filium suum pro nobis morti *L* **13** videretur *om. Ka.c.m2* posset *HWXKYT*am

99. 1 isac *B* **2** castitatem *L* **5** fugax *Σ* **6** facilior *YT* **7** petebat *CW*a **7 sq.** voluptatis convivium *H* **8** voluntatis *L*

100. 2 eius in nobis aliqua (*spat. vac. rel.*) *om. L* **5** non] *add.* est *L* **6** ulla *CHW*a scalae *Bp.c.m3*

Christi angelorum atque hominum futura consortia viderentur, cui obstupefactum esset femur, ut in femore suo agnosceret generationis heredem et obstupefactio femoris passionem prophetaret heredis. **101.** Videmus igitur caelum patere virtuti nec hoc esse paucorum; *multi enim venient ab oriente et ab occidente et ab aquilone et ab austro et recumbent in regno dei*, delectationem perpetuae quietis sepultis animorum motibus exprimentes. Sequamur Abraham moribus, ut nos recipiat in gremium suum et tamquam Lazarum suae humilitatis heredem propriis circumfusum virtutibus pio foveat amplexu. Non enim nos in gremio corporali, sed in quodam bonorum factorum amictu sancti patriarchae probata deo successio fovet. *Nolite*, inquit, *seduci, deus non deridetur.*

102. Advertimus, quam grave sit sacrilegium resurrectionem non credere; si enim non resurgimus, *ergo Christus gratis mortuus est*, ergo *Christus non resurrexit.* Si enim nobis non resurrexit, utique non resurrexit, qui, sibi cur resurgeret, non habebat. Resurrexit in eo mundus, resurrexit in eo caelum, resurrexit in eo terra; erit enim caelum novum et terra nova.

---

8 *cf.* Gen. 32, 25—32

101. 2—4 *Luc. 13, 29 *et* Matth. 8, 11 **5 sq.** *cf.* Luc. 16, 22 **10** *Gal. 6, 7

102. 2 sq. *cf.* Gal. 2, 21 **3** *cf.* I Cor. 15, 13 **6** *cf.* Apoc. 21, 1

ΣΓYT, deff. QEA

8 esse *W* est *DL*m, *Yp.c.* **9** spefactio *Y* pefactio *Ta.c.*

101. 1 videamus *DF* **3** et ab occidente *om. XY, T a. c.* ab *pr. om. HK* ab *alt.* et *tert. om. CHW*ɑm **4** dilectio onem *C* dilectionem *H* delectionem *Y* **4 sq.** motibus] mortibus (r *s. l.*) *H* moribus *K* **5** exprimentis *BPLO* ut] et *C* **6** recipiat] eripiat ɑ **7** circumfusus *F*, *Yp.c.* fovebat *BDC*, *Pa.c.* **8** in *alt. om. Ca.c.* **9** factorum amictu bonorum *K* **10** fovetur *D* inridetur *P* irridetur *DF*ɑ deridebitur *T*

102. 2 non *s. l. C* enim] ergo *XYT* resurgemus *Bp.c.m3*, *H*ɑ **3** resurrexit] surrexit m **4** resurgeret] *add.* rationem ɑ **5** resurrexit in eo caelum *om. XYT* **6** eo *om. F*

Sibi autem ubi erat necessaria resurrectio, quem mortis vincula non tenebant? Nam etsi secundum hominem mortuus, in ipsis tamen erat liber infernis. **103.** Vis scire, quam liber? *Factus sum sicut homo sine adiutorio inter mortuos liber.* Et bene 'liber', qui se poterat suscitare, iuxta quod scriptum est: *Solvite hoc templum, et in triduo resuscitabo illud.* Et bene 'liber', qui alios descenderat redempturus. Factus est autem 'sicut homo', non specie utique, sed veritate formatus, quia *et homo est, et quis cognoscit eum?* Etenim *in similitudine hominum factus et specie inventus ut homo, humiliavit semetipsum, factus oboediens usque ad mortem,* ut per illam scilicet oboedientiam eius gloriam videremus, *gloriam quasi unigeniti* secundum sanctum Iohannem. Ita enim scripturae figura servatur, ut et unigeniti gloria et perfecti hominis natura servetur in Christo. **104.** Itaque 'adiutore' non eguit; neque enim eguit, cum faceret mundum, ut egeret, cum redimeret. Non legatus, non nuntius, sed ipse dominus salvum fecit eum: *Ipse dixit et facta sunt.* Ipse dominus salvum fecit eum, ubique ipse, quia *per ipsum omnia.* Quis autem adiuvaret eum, in quo creata sunt omnia *et omnia in ipso constant?* Quis adiuvaret eum, qui omnia 'in momento' facit? Et in 'novissima tuba'

---

103. **2** Ps. 87, 5 Fid. III 4, 27 *sq.* **4** *Ioh. 2, 19 **6 sq.** *cf.* *Hier. 17, 9 (*Sept.*) **7—9** *Phil. 2, 7 *sq.* **10** Ioh. 1, 14

104. **3 sq.** Ps. 32, 9 (148, 5) **5 sq.** *Col. 1, 16 *sq.* **7** *cf.* I Cor. 15, 52

ΣΓYT, deff. QEA

7 ubi] non *a* quae *C*

103. **2** mortuo *B* **4** templum hoc *DLKYT* triduum *Σ* > *FH* suscitabo *LYT* **5** descendebat *CHWa* est *om. W* **7** cognoscet *Da.c.LHam* cognovit *YT* in *om. CHWa* similitudinem *DFa.c.LXYTm* **8** ut *s. l. C* **9** obedientiam scilicet *YT* **10** unigeniti] *add.* a patre *m* **11** iohannem sanctum *HLm*

104. **1** neque enim eguit *in mg. inf. P* **3** munitius *D* fecit (*spat. vac. rel.*) *om. L* ipse — **4** eum *om. Y* **5** quis (*spat. vac. rel.*) *om. L* in quo — **7** eum *om. W, in mg. P* **6** omnia *alt. om. Y* constat *Ca.c.* quis (*spat. vac. rel.*) *om. L* quis] *add.* autem *CY*

mortuos suscitat, non quia prima aut secunda non possit aut tertia, sed ordo servatur, non quo difficultas sero vincenda, sed legitimus numerus vindicandus sit.

105. Tempus autem arbitror de tubarum specie dicere, quoniam sermo propinquat ad finem, ut nostri quoque consummandi eloquii tuba signum sit. Septem tubas legimus in apocalypsi Iohannis, quas septem sumpsere angeli. Ubi habes, quoniam septimus angelus tuba cecinit, et facta est vox magna de caelo dicens: *Factum est regnum huius mundi dei et Christi eius, et regnabit in saecula saeculorum.* Tuba quidem et pro voce accipitur, quia habes, quoniam *et ecce ostium apertum in caelo et vox prima, quam audivi, sicut tubam loquentem mecum et dicentem: Ascende huc, et ostendam tibi, quae oportet fieri.* Legimus etiam: *Canite in initio mensis tuba*, sed etiam alibi: *Laudate dominum in sono tubae.*

106. Ergo quid sibi velit tubarum significatio, omni virtute debemus advertere, ne quasi fabulam aniliter accipientes periclitemur, si indigna dogmate spiritali nec convenientia scripturarum eminentiae sentiamus. Nam cum legerimus bellum nobis esse *non adversus carnem et sanguinem, sed adversus*

---

105. 3 sq. *cf.* Apoc. 8, 2 **6 sq.** *Apoc. 11, 15 **8—11** *Apoc. 4, 1 **11 sq.** *Ps. 80, 4 **12** *Ps. 150, 3

106. 5—8 *cf.* Eph. 6, 12

ΣΓYT, a § 106, l. 5 Δ; deff. QEA

8 quia] *add.* aut m posset *C* **9** non *om. YT* quo *CHW*𝔞m quod *cet.* **10** vindicandus] explicandus *ΓYT*𝔞m

105. 2 sq. consumandi *DF* **3** sit signum *W*m **4** angeli sumpsere *H* **7** dei] domini nostri *W* dei nostri m **8** quoniam *om. LK, add.* vidi *D* et *alt. om. PΓYT*𝔞m **9** et *om. BDOF, Pa.c.* sicut] tamquam *W* **10** tubam — dicentem] tubae loquentis (*add.* mecum 𝔞) et dicentis *W*𝔞 **11** tibi *om. L* fieri] *add.* cito post haec *F* in *om. CHWYT*𝔞m initium *CY, Ta.c.* **12** tuba] tubae *Ba.c.P* dominum] eum *WYT*𝔞m

106. 1 vult *CHW*𝔞 **2** aniliter *om. W* **3** si] sed *F* dogmati *YT* spirituali *FY* **4** eminentia *Ta.c.Y* sentiamus] significamus *X YT* legimus *CHWXYT*𝔞 legeremus *Fp.c.m2* **5** sed] *hic incipit Δ* (*cf. praef.* II 2, 14—18. 24; III 2, 17. 22)

spiritalia nequitiae, quae sunt in caelestibus, non carnalia utique arma, *sed fortia deo* aestimare debemus. Non enim satis est tubam videre nec sonum eius audire, nisi proprietatem sonitus intellegas. Etenim si incertam vocem det tuba, quomodo quis parabit se ad bellum? Unde oportet vocis tubae nos scire virtutem, ne videamur barbari, cum tubas huiusmodi aut audimus aut loquimur. Et ideo cum loquimur, oremus, ut eas nobis spiritus sanctus interpraetetur.

107. Requiramus igitur in scripturis veteribus, quid de tubarum genere legerimus, conicientes eas sollemnitates, quae Iudaeis lege praescriptae sunt, superiorum esse umbram celebritatum caelestiumque festorum. Hic enim umbra, illic veritas. Per umbram ad veritatem pervenire nitamur. Cuius figura etiam alibi expressa est hoc modo; habes enim, quia locutus est dominus ad Moysen: *Loquere filiis Israhel dicens: Mense septimo, una mensis, erit vobis requies in memoriale tubarum, vocata sancta erit vobis. Omne opus servile non facietis et accendetis holocaustum domino.* In Numeris autem *locutus est dominus ad Moysen dicens: Fac tibi duas tubas ductiles, argenteas facies eas, et erunt tibi ad evocandam synagogam et promo-*

---

6 sq. *cf.* II Cor. 10, 4

107. 2—4 *cf.* Col. 2, 16 *sq.* **7—10** *Lev. 23, 24 (*Sept.*) **10 sqq.** *Num. 10, 1—10 (*Sept.*)

ΣΓΔYT, deff. QEA

7 ubique *Bp.c.m(3?)* deo] eo *Ca.c.* dei *Ta.c.YG* **8** tuba *PO* te videre m videre] cedere *Pa.c.m2* (canere *m2*), *DOLF* videre tubam *Δ* nec — audire *om. K* **8 sq.** pietatem *P* **10** quomodo *om. W* a parauit *C* praeparabit *X* voci *Ba.c.m2* **11** ne (*ex* de *corr.*) *C* videamus *Y* **12** huius mundi *L* audiuimus *F* uidimus *Y* audemus *Ta.c.*

107. 2 conscientes *C*, *Ha.c.m2* conscinentes *Hm2* continentes *X* consentientes *dett. 204. 240. 242* m scientes *ΔW* a eas sollemnitates *om. Δ* **3** praescripta *CH* scriptae *F* **4** festorum] secretorum *G* **5** umbra *C* nitamur pervenire *Δ* venire *X* nituntur *O* **6** hoc modo *om. H* a hoc mei *C* **8** nobis a **9** et *om.* a **11** dominus *om. Y* tubas] tabulas *BDF*, *PLa.c.* **12** facies eas *om. G* tibi] ibi *C* evocandum *FM* **12 sq.** promoves *Ma.c.m2*, *RV* promovebis *Mp.c.m2*

venda castra. Et tuba canes in illis et colligetur omnis turba ad ostium tabernaculi testimonii. Si autem in una tuba cecinerit, ad te venient omnes principes et duces Israhel et tuba canetis significationem et promovebunt castra et constituentur ad orientem. Et tuba canetis significationem secundam et promovebunt castra et constituentur ad Libanum. Et tuba canetis significationem tertiam et promovebunt castra, quae constituentur ad mare. Et tuba canetis significationem quartam et promovebunt castra, quae constituentur ad aquilonem. Significationem tuba canent in promotu eorum. Et cum congregabitis synagogam, tuba canite et non significationem. Et filii Aaron sacerdotes tubis canent et erunt vobis legitimum aeternum in progenies vestras. Si autem exieritis in bellum in terram vestram ad adversarios, qui resistunt vobis, et significabitis tubis et reminiscemini coram domino et liberationem habebitis a mortuis vestris. Et in diebus laetitiae vestrae et in diebus festis vestris et in neomeniis vestris concinite tubis et in holocaustis et sacrificiis salutaribus vestris et erit vobis in commemoratione vestra coram domino, ait dominus.

ΣΓΔYT, deff. QEA

13 turba (r *s. l.*) *P* **14** in *om. K* cecineris *L*𝔞𝔪 **16** movebunt *Y* castra] *add.* quae *D* et constituentur *om. O* **18** et *pr.*] quae *X* Libanum] *error transferentis substantivum* Sept. Λίβα (*a nom.* λίψ = *Notus* '*Südwestwind*'), *quo transfertur vox Hebraica têmânâh*, '*Süden*' *ut vidit R. Meister* **19** quae] et *K* ad mare *scripsi*; ad borram *B*, *Pa.c.* ad bosram *F* ad boream *cet.* (ad mare = Sept. παρὰ θάλασσαν; *sic certe legit Ambrosius, ut patet ex* § 115, *l.* 6 *sq.*; ad borram *lapsus secretarii videtur esse in libro edendo* **21** significatione *C* canenti *B* canetis *X* canente *L* canent *W i. r.* **22** in *om. XL* cum *om. CHWYTLNR*𝔞, *POMa.c.* congregatis *Ba.c.K* **23** significatione *CHW*𝔞, *Rp.c.* fili *B*, *Pa.c.* sacerdotis *Σ*>*P*, *XYTΔ* tuba *XLGV* **24** erit *Pp.c.LOΔ*𝔞𝔪 aeternum] sempiternum *CHWXYT*𝔞 **25** terra vestra *D* ad *om. Pa.c.F*, contra *Δ* **26** et *pr. om. HWΔ*𝔞𝔪 signabitis *HW*𝔞 reminiscimini *PDa.c.FYV* **27** deo *CHW*𝔞 et liberationem — **30** domino *om. Y* a mortuis vestris] *supponitur alius textus Sept.* (*fortasse* ἀπὸ τῶν νεκρῶν *pro* ἀπὸ τῶν ἐχθρῶν): 'Mortui' *vocabantur* '*hostes fidei*' (*cf. Tertull. De carne Chr.* 2 (*p.* 192, 20—25 *Kroymann*); *F. I. Dölger, Ichthys* I 169; II 569 *not.* 2 **28** numiniis *Ba.c.m3* **30** commemorationem vestram *Δ* domino] *add.* et *BPa.c.LO*

108. Quid igitur? Dies festos in potu et in epulis aestimabimus? Sed nemo nos in manducando diiudicet; *novimus enim, quia lex spiritalis est. Nemo ergo* nos *iudicet in escis aliquibus aut in potu aut in parte diei festi aut neomeniis aut sabbato, quae sunt umbra futurorum, corpus autem Christi.* Corpus itaque Christi requiramus, quod nobis quasi novissima tuba vox de caelo paterna monstravit, tunc, cum dicebant Iudaei, quia *tonitruum factum est* illi, corpus Christi, quod iterum tuba nobis novissima revelabit, *quoniam ipse dominus in iussu archangeli et in tuba domini descendet de caelo, et mortui, qui in Christo sunt, resurgunt; ubi* enim *corpus, illic et aquilae,* ubi Christi corpus, ibi veritas. Septima igitur tuba hebdomadis requiem videtur significare, quae non solum in diebus et annis et periodis aestimatur — unde et iubilaeus sacratus est numerus —, sed etiam annum septuagesimum conpraehendit, quando in Hierusalem regressus est populus, qui septuaginta annis in captivitate duravit. In centesimis quoque, etiam in millesimis sacri observatio numeri minime

---

108. 2 sq. *Rom. 7, 14 **3—5** *Col. 2, 16 *sq.* **8** *Ioh. 12, 29 **9—11** *I Thess. 4, 16 **11 sq.** *cf.* Luc. 17, 37 **16 sq.** *cf.* II Par. 36, 21 *sqq.*

ΣΓΔYT, deff. QEA, a § 108, l. 17 L

108. 2 vos *XYTM* noscimus *YT* **3** quia] quoniam *YT* spiritualis *YTGF* nos *om. L* diiudicet *XYT* **4** numiniis *Ba.c.m3* neomoeniis *P* **5** corpus autem christi *om.* D **6** vobis *T*m **8** illi] *om. K* illis *Σ* > *L* (illud) ei *W* illic *YTΔ* corpus christi *om. K* quid *YT* **9** nobis *om. YTV* revelavit *Ta.c.XYR* **10** iussu] *add.* et in voce *G* angeli *XYTN* dei *XYTLG*m descendit *CYG, HTa.c.* **11** qui *om. F* sunt *om. F* resurgunt *BCY, Pa.c.* resurgent *cet.* am, *add.* primi *Δ* et *om. CHW*a **12** veritas] libertas *Δ* **13** ebdomadis *ΣCHG* videtur requiem *YT* requies *C* qui *Ta.c.Y* **14** et *alt.*] ex *K* perimodis *BF, Pa.c.* (*ut vid.*), pentemadis *Pp.c.m2* **15** septuagensimum *B* **17** annos *XY* captivitate] *hic desinit L* centensimis *Ba.c.* (*exp.* n *alt.*) **18** etiam] et *TM*m etiam et *Pp.c.H*a et etiam *G* in *om. XM* sacris *DY* sacra *Tp.c.* observatio numeri] observationum *CF, Ta.c., add.* ritus *D, add.* eius *XY* numeri *om. HW*

praeteritur; neque enim otiose dixit: *Reliqui mihi septem milia virorum, qui non curvaverunt genua ante Bahal.* Ergo umbra futurae quietis in diebus, mensibus, annis, mundi ipsius tempore figuratur, et ideo per Moysen mandatur filiis Israhel, ut septimo mense una mensis singulis fiat requies in memoriale tubarum nec servile aliquod opus, sed deo sacrificium deferatur, eo quod in ipso fine hebdomadis quasi mundi sabbato spiritalia a nobis, non carnalia opera flagitentur. Quod enim carnale, servile, quia animo caro servit, liberum innocentia facit, culpa vernaculum.

109. Oportuit igitur per speculum et in aenigmate fieri spiritalia. *Nunc* enim *per speculum videmus, tunc facie ad faciem,* nunc *secundum carnem militamus,* tunc spiritu videbimus divina mysteria. Et ideo verae legis character in nostris moribus exprimatur, qui in dei ambulamus imagine, quoniam legis umbra transivit, umbra Iudaeis carnalibus, imago nobis, veritas resurrecturis. Tria enim haec secundum legem esse cognovimus, umbram, imaginem, veritatem, umbram in lege, imaginem in evangelio, in iudicio veritatem. Sed Christi omnia et in Christo omnia, quem nunc secundum veritatem videre non possumus, sed videmus quasi in quadam

---

19 sq. *III Reg. 19, 18 **22 sqq.** *cf.* Lev. 23, 24 (*Sept. supra* II 107)
109. 2 sq. I Cor. 13, 12 **3** *cf.* II Cor. 10, 3 **6** *cf.* Hebr. 10, 1

ΣΓΔYT, deff. QEAL

19 enim *om. D* otiose] *add.* deus *Pm2*m mihi *om. Da.c.* **20** qui non] quin *C* curvaverunt] flexerunt *CHWΔ*a ante *om. CH*a babahal *B* baalim *Δ* **21** annis *om. C* **24** nec] ne *Ta.c.Y* offeratur *XG*am **25 sq.** spiritali *D* spiritualia *FYTG* **26** flagitantur m **27** animae *DF* anima carni *OΔ* liberum] *add.* vero m

109. 1 in *om. DFX* enigmata *DF* **2** spiritalia *om. YT* tunc] *add.* autem *DF*m **2 sq.** faciem ad faciem *BCa.c.* **4** videmus *CHW*a vere *BPDCK* **5** exprimitur *OΔ* imaginem *Ba.c.P* **6** quoniam iam *ΓOΔ*am quia iam *X* quia *YT* legis] legimus *Y* **7** resurrectionis *Ka.c.m2 X* **9** umbra *C* veritatem in iudicio *HWK*am **11** vidimus *C* in *om. Pa.c.YT* **11 sq.** quandam imaginem *YT*

imagine futurorum, quorum umbram in lege perspeximus. Ergo Christus non umbra, sed *imago dei*, non vacua imago, sed veritas. Et ideo *per Moysen lex*, quia umbra per hominem, figura per legem, per Iesum veritas. Neque enim veritas aliunde nisi ex veritate procederet. **110.** Si quis ergo hanc imaginem dei videre desiderat, debet diligere deum, ut diligatur a deo et sit iam non servus, sed amicus, qui mandata dei fecerit, ut possit introire in nubem, ubi est deus. Ipse faciat sibi rationabiles *tubas duas ductiles argento probato*, hoc est pretioso verbo conpositas et ornatas, quibus non raucum increpans terribili sonitu murmur interstrepat, sed sublimes gratiae deo continua iubilatione fundantur. Talium enim tubarum sonitu mortui suscitantur, non crepitu utique aeris, sed verbo veritatis animati. Et fortasse duae istae tubae sunt, per quas divino spiritu Paulus increpavit dicens: *Orabo spiritu, orabo et mente*; *psallam spiritu, psallam et mente*; alterum enim sine altero nequaquam videtur evocationem habere perfectam. **111.** Nec tamen omnium est utraque canere tuba nec omnium est universam colligere synagogam,

---

13 *cf.* II Cor. 4, 4 **14** *cf.* Ioh. 1, 17

110. 3 *cf.* Ioh. 15, 14 *sq.* **4** *cf.* Exod. 24, 15 *sq.* **5** *cf.* Num. 10, 1 (*supra* II 107) **12 sq.** I Cor. 14, 15

ΣΓΔYT, deff. QEAL

12 quorum *om. CHW*𝔞 **14** per hominem umbra *YT* **15** figuram *C* **16** per veritatem *CHW*𝔞

110. 3 a deo *om. W* et sit *om. Δ* **4** deus] xps *O* ipse *om. Y* **5** faciet 𝔞 duas rationabiles tubas *T* ex argento *K* **6 sq.** non raucum] nostrarum vocum *HX* **7** inter se repat *F* inter se strepat *Y* **7 sq.** sublimis *BPDOYT* **8** fundatur *ΣWY* enim] ergo *H*, *om. Δ* **9** strepitu *Y* **10** istae duae *Δ* **10 sq.** tubae istae *HY* **11** tubae] *add.* illae *XYTΔ* increpavit *BOT* increpuit *cet.* 𝔞 m **12** psallam *pr.* — **13** mente *om. D* **13** alterum] alterã *C* altera *HW*𝔞 altero] altera *HW*𝔞 **13 sq.** vocationem *CHW*𝔞

111. 1 omnium] hoc omnium *X*, hoc mirum *Y*, mirum *Ta.c.m2*, minimum *Tp.c.* **2** est omnium *HW*𝔞 m

sed solis sacerdotibus et ministris dei canentibus praerogativa ista defertur, ut, quicumque audierit et secutus eos fuerit, ubi est dei gloria, et ad tabernaculum testimonii praematura intentione convenerit, opera possit spectare divina et legitimum illud aeternumque domicilium in suae posteritatis serie promereri. Tunc enim bellum conficitur, hostis fugatur, quando spiritus gratia concinit et mentis industria. **112.** Sunt et illae salutares tubae, si corde credas et ore fatearis; *corde enim creditur ad iustitiam, ore confessio fit ad salutem.* Hac igitur gemina tuba ad illam sanctam terram, resurrectionis scilicet gratiam, pervenitur. Et ideo semper tibi concinat, ut semper audias dei voces, semper te angelorum prophetarumque oracula excitent atque commoveant, ut ad superiora festines, (**113.**) *in locum tabernaculi admirabilis usque ad domum dei; in voce exultationis et confessionis sonitus epulantis.* Non enim soli hostes harum tubarum sonitu vincuntur, sed et delectationes et dies festi et neomeniae sine his esse non possunt. Nemo enim potest, nisi divini hauriat promissa sermonis et resultantibus credat oraculis, exultare laetitia, dies festos aut neomenias agere, quibus se corporali gratia

111. 3—8 *cf.* Num. 10, 8
112. 2 sq. Rom. 10, 10
113. 1—3 *Ps. 41, 5 3—5 *cf.* Num. 10, 9 *sq.*

ΣΓΔYT, deff. QEAL

3 et — canentibus *om.* *Δ* **3 sq.** ista praerogativa ꝓ m **4** secutusque *Δ* eo *HW* ea *X* **5** dei *om.* *Δ* et ad] in *Δ* **6** convenerit] *add.* et *PO* m expectare *XYT* **7** potestatis *T* **8** seriem *ΓYT* ꝓ m

112. **2** credas — **3** enim *om.* *Δ* confitearis ꝓ m **3** ore] *add.* autem *X* ꝓ m confensio *C* **5** gratia *BF* et gratiam *Ta.c.XY* pervenimus *T* concinant m **6** vocem *X dett.* m semper — **8** festines *om.* *T* **8** festines] *add.* hanc intentionem david versabat (servabat *T*) in pectore cum dicebat quoniam transibo *YT* m

113. **2** dei] *add.* voces semper *Ba.c.* (*exp.*) et confessionis *om.* *K* sonus *PDOF*, *Ca.c.m2 XYT* sonitu *K* **3** vinciuntur *F* **4** numeniae *Ba.c.m3* neomenia *CH* **5** hauriant *O* audiat *Δ* **7** neomenia *CH* numinias *Ba.c.m3*

et saeculari occupatione vacuatum Christi repleri luce desideret. Sacrificia quoque ipsa deo probata esse non possunt, nisi confessio vocis adspiret, quae sacerdotali oblatione ad obsecrandam dei gratiam populos excitare consuevit. **114.** Itaque simus praedicatores domini et laudemus eum *in voce tubae*, non exigua de virtute eius et vilia sentientes, sed ea, quae possint aurem mentis inplere et intimae conscientiae penetrare secretum, ut ea, quae corpori conveniunt, divinitati non putemus aptanda nec divinae magnitudinem potestatis humanis viribus metiamur, ut quaeramus, quomodo quis resurgat aut quali corpore veniat aut quemadmodum soluta coeant, lapsa reparentur; haec enim arbitrio dei simul ut statuuntur, inplentur. Nec sensibilis tubarum expectatur auditus, sed invisibilis potentia magnificentiae caelestis operatur; deo enim velle pro facto est. Nec resurrectionis requirendus nisus, sed fructus nobis est expetendus. Quae proclivius celebrabitur, si exinaniti vitiis plenitudinem spiritalis mysterii consequamur gratiamque renovatam caro sumat a spiritu et fulgorem lucis aeternae anima mutuetur a Christo.

115. Sed non solum singulorum, verum etiam universitatis ista mysteria sunt. Adverte enim iuxta typum legis

---

114. 2 sq. *cf.* Ps. 97, 6 **16** mutuetur *eqs.*] *cf.* Val. 64

ΣΓΔYT, deff. QEAL

8 repleri christi *YT* **8 sq.** desiderat luce repleri *W* **10** aspiceret *F* quae *om. YT* **11** populus *C* populus excitari *YT*

114. 5 ut] et *CH*𝔞 **8** aut *alt.*] ut *PDF* **9** coeant *om. YT* **11** magnificentiae — **12** operatur *Bs.l.m1* **12** pro fecto *CHX* **13** est nobis *WGV* expectandus *T* qui *YTΔ* **14** proclivis *BOF*, *Pa.c.m2* (ł profecto facilius *in mg. m2*) proclive *ΓΔYT*𝔞 proclitus *D* plenitudine *Δ* **14 sq.** spiritualis *YTF* **15** renovata *Δ*m **16** sumata *Ca.c.* consumata *Cp.c.* a *om. ΣΔHWK* sp̃m *Δ* ̣anima *om. O* mutuetur] mereatur *Cp.c.HWX*𝔞 meretur *Ca.c.* mutetur *Δ*

115. 1 sed *om. Δ* verum — **3** ordinem] hominum resurgentium sed etiam ordo designatur conveniens caelestis *YT* **2** ista sunt mysteria *W* sunt ista mysteria m

ordinem gratiae. Cum tuba prima cecinerit, orientales congregat quasi praecipuos et electos, cum secunda, subpares meritis, qui secundum Libanum siti dereliquerint ludibria nationum, cum tertia, eos, qui tamquam in mari exagitati istius freto mundi, saeculi huius fluctibus vacillaverint, cum quarta, illos, qui dura mentium nequaquam satis potuerint eloquii spiritalis mollire praecepto et ideo secundum boream vocati sunt; boreas enim secundum Salomonem durus est ventus. **116.** Itaque licet *in momento* resuscitentur omnes, omnes tamen meritorum ordine suscitantur. Et ideo primi resurgunt, qui maturi devotionis occursu et quodam antelucano fidei exortu prodeuntes solis aeterni radios receperunt. Quod vel de patriarchis iuxta veteris seriem testamenti vel de apostolis iuxta evangelium iure memoraverim. Secundi autem, qui ritum gentium relinquentes ab errore sacrilego transierunt in ecclesiae disciplinam. Et ideo illi primi ex patribus, isti secundi ex gentibus; ab illis enim lux fidei coepit, in istis usque ad mundi occasum suscepta durabit. Tertii suscitantur et quarti, qui ab austro et ab aquilone sunt.

---

115. 3 sqq. *cf. supra* § 107, 13 *sqq.* (Num. 10, 1—10) **10 sq.** Eccli. ~~43, 22~~

116. 1 I Cor. 15, 52

ΣΓΔYT, deff. QEAL

3 prima tuba *YT* **4** supparis *BP*, *Fm1* **5** meriti *Pp.r.* dereliquerunt *FHXYT* **7** freto *ΣXKYTΔ* flato *CHW* viagillarint (a *pr. exp.*) *C* vacillarint *Ha* vacillarent *W* **8** qui] per *C* duritiam *a* satis *om. W* potuerunt *KYTΔ* **9** eloquiis *C* spiritualis *FYT* borram (o *ex* u) *Bp.c.m3* boram *Pa.c.* borem *O* **10** sunt vocati *W* solomonem *B*

116. 1 itaque] ita *P* in *om.* m **2** meritorum *om. D* meritorum] *add.* suorum *XYT* suscitentur *B*, *Pa.c.* **3** resurgent *DHW*m maturo *ΓΔYTam* **4** prodeuntis *WΔa* susceperunt *T* **6** memoraverimus *Δ* nominaverim *D* **7** ritus *K* ritu *Y* **9** isti] illi *Tp.c.m2XY* **10** occasum mundi *H* durabit *Ba.c.m3W* duravit *cet.* am **11** et quarti *Y*m, *om.* *Σ*, et *CHWKa*, hii (ii) *Δ* et *alt.*] et qui *Γam* sunt *om. D*

His quattuor terra distinguitur, his quattuor annus includitur, his quattuor mundus inpletur, his quattuor ecclesia congregatur. Omnes enim, qui sacrosanctae ecclesiae copulati divini nominis adpellatione censentur, praerogativam resurrectionis et delectationis aeternae gratiam consequentur, quoniam *venient ab oriente et occidente et ab aquilone et austro et recumbent in regno dei.* **117.** Non enim exigua mundum suum Christus luce conplectitur, quandoquidem *a summo caelo egressio eius et occursus eius usque ad summum eius nec est, qui se abscondat a calore eius.* Omnes enim benignus inlustrat nec refutare levem, sed emendare vult, nec excludere durum ecclesia, sed mollire desiderat. Et ideo eos in Canticis Canticorum ecclesia, in evangelio Christus invitat dicens: *Venite ad me omnes, qui laboratis et onerati estis, et ego vos reficiam; tollite iugum meum super vos et discite a me, quia mitis sum et humilis corde.* **118.** Ecclesiae quoque vocem invitantis agnosce; dicit enim: *Exsurge, aquilo, et veni, auster, perfla hortum meum et defluant unguenta mea. Descendat frater meus ad hortum suum et edat fructum pomiferarum suarum.* Sciens enim iam tunc etiam horum tibi forte opera

17 sq. *Luc. 13, 29
117. 2—4 Ps. 18, 7 **8—10** *Matth. 11, 28 *sq.*
118. 2—5 *Cant. 4, 16 5, 1

ΣΓΔYT, deff. QEAL

12 terra distinguitur — **13** quattuor *pr. in fine folii post* § **118, 1** quoque *C*, *om. XΔ* > *G* annus] agnus *C* **13** his quattuor mundus inpletur *om. HW*𝔞 mundus inpletur, his quattuor (*alt.*) *om. C* **15** consentur *Cp.c.m2* **16** consequuntur *T* **17** et ab occidente *C* et *alt. om. PX*𝔪 ab austro et ab aquilone *XYT* et ab austro *Ba.c.KW*

117. 3 usque *om. W* **6** sed — **7** ecclesia *om. Δ* > *G* **8** onorati *C* honorati *F* **9** reficiam vos *G*𝔞𝔪 a me *om. CHW*𝔞

118. 2 agnoscite *W* audi *T* agnoscit *Δ* > *G* dicit enim *om. Δ* **3** defluat *Δ* ungenta *BY*, *Pa.c.m2* unguentum meum *Δ* **4** ad] in *CHW*𝔞𝔪 et *om. YTW* edat] ad *ΣΔYT*, ut comedat *W*, colligat *M*, *om. X* pomiferum *C* **5** iam] *add.* et *Ta.c.Y* horum] hortum *CHW*𝔞 forte *Σ* (*eras.* t *P*) fore *cet.* 𝔞𝔪

fructuosa, Christo tuo fructum de talibus pollicebare, quae primo te in cubiculum dixisti regis inductam diligens 'ubera super vinum', cum diligentem amares, latentem quaereres, pericula pro religione contemneres. **119.** Deinde a Libano sponsa rogaris, ut venias, iudicio domini adhuc tota inrepraehensibilis, tota formonsa. Sic enim scriptum est: *Tota es formonsa, proxima mea, et repraehensio non est in te.* **120.** *Ades huc a Libano, sponsa, ades huc a Libano,* postea ipsa iam nullos aquae lapsus, iam nullos impetus descendentes a Libano pertimescens, aquilonem et austrum advocans, perflari cupiens hortum tuum, ut in aliis unguenta defluant, in aliis multiplices fecunditatis tuae fructus offeras Christo.

121. Et ideo *beatus, qui custodit verba prophetiae huius,* quae nobis resurrectionem evidentioribus testimoniis revelavit dicens: *Et vidi mortuos magnos et pusillos stantes ante sedem*

---

7 sq. *cf.* Cant. 1, 1—3

119. 3—120. 2 *Cant. 4, 7 *sq.* **2** *cf.* Cant. 4, 15 **4 sqq.** *cf.* Cant. 4, 16; 5, 1 (*supra* § 118, 2—5)

121. 1 *cf.* Apoc. 1, 3 **3—7** *Apoc. 20, 12. 13

ΣΓΔYT, deff. QEAL

6 pollicebar *DXK* pollicebaris *YT* pollicetur *O* pollicebatur *Δ* quae] et quae *Tp.c.m2*m et qui *Δ* que *s. l. B* quo *Ca.c.m2Pp.c.m2* eque *Ta.c.YOF* denique *D* **7** te primo *YT* te primum *X* duxisti *YT* inducta *YT* introductam ꝓ **8** diligenter *K* amaris *YT* amoris *Σ* lactentem *HW* lactantem ꝓm quaeris *Σ* quaereris *Y* quesieris *T* **9** contemneris *B*, *Pa.c.* contemnis *PDp.c.O* contempseris *YT*

119. 2 sponsam rogares *K* ad iudicium *OΔ* **2 sq.** tota formosa (*add.* adhuc m) tota inreprehensibilis *CHW*ꝓm **3** formonsa *Ba.c.* (= *l.* 4) formosa *cet.*

120. 2 huc *pr.*] adhuc *PDGVM* sponsa — libano *alt. om. CHWKM*ꝓ **3** aquae *om. Δ* adquae *B*, *Pa.r.* aeque *C* ęquae *HW*ꝓ nullos *alt.*] nullus *BYT* descendentes (den *i. r.*) *B* descendentis *Ta.c.XY* descendens *Tp.c.Δ* **4** pertimescit *Δ* advocas *HW*ꝓm **5** suum *XYTΔ* aliis *pr.*] alios *Δ* unguenta] *add.* tua m aliis *alt.*] alios *Δ* **6** fecunditati *P* tuae *om. Δ* offerat *Δ*

121. 3 et *pr. om. Y*

et libros aperuerunt; et alius liber apertus est, qui est vitae, et iudicati sunt mortui de scriptis in libris secundum facta sua. Et dedit mare mortuos, qui in ipso erant, et inferni dederunt mortuos, qui penes se erant. Ne ergo dubites, quemadmodum resurgant, quos inferi revomunt, mare reddidit. **122.** Accipe etiam, quando promittatur gratia futura iustorum: *Et audivi*, inquit, *vocem magnam de caelo dicentem: Ecce tabernaculum dei cum hominibus et habitabit cum illis. Et ipsi populus eius erunt et ipse deus cum illis erit illorum deus et delebit omnem lacrimam de oculis eorum et mors non erit amplius neque luctus neque clamor neque dolor ultra erit.*

123. Conpara nunc, si placet, atque contende vitam hanc cum illa vita et elige, si potes, perpetuam corporis vitam in labore aerumnaque miserabili tantarum conmutationum, votorum taedio, fastidio voluptatum. Nonne si deus ista perpetuare vellet, illa diligeres? Nam si per se ipsa vita fugienda est, ut sit molestiarum fuga, requies aerumnarum, quanto magis ea requies expetenda, cui futurae resurrectionis voluptas perpetua succedet, ubi nulla criminum series, nulla inlecebra delictorum? **124.** Quis in dolore tam patiens, qui non mortem oret? Quis in infirmitate tam constans, ut

---

122. 2—7 *Apoc. 21, 3 *sq.*

ΣΓΔYT, deff. EAQL

4 qui est *om. W, s. l. O* **5** de scriptis] descripti *Bm3XYTΔ* discripti *Bm1* descripti sunt (*add.* qui *s.* descr. *m2*) *P* **6** inferi *HW*𝔞m **8** resurgunt *Δ* reddit *Γ* (reddet *X*) 𝔞

122. 2 gratia futura] gloria futurorum *W* **3** caelo] throno *N*m de caelo *om. K* **4** habitauit *CWKm1FGN* habitaui *B, Pa.c.m2* **5** et *pr. om.* Σ > *F* eorum *WYT*, (et erit eorum) *X*

123. 2 et *om. CHWΔ* **3** et erumpna *W* tantorum *Δ* **3 sq.** commotionum *F* **4** votorumque *HW*𝔞m fastidioque *Δ* **5** velet *BPO* velit *CHW*𝔞m illam *Δ* deligeres *OFm2YT*m ipsam *KYT* **6** ut] *add.* quid *C* sit] si *F* requies] *add.* est *HW*𝔞m **7** expetenda] *add.* est *Δ* **8** succedit *YTΔ*

124. 2 qui] quis *BPa.c.F om. X* oret] horret *M, Ra.c.* in *om. BF, Pa.c.m2*

non optet mori se potius quam debilem vivere? Quis in maerore tam fortis, ut non desideret eo se vel moriendo defungi? Quod si ipsi nobis, dum vivimus, displicemus, cum vivendo finem praestitutum esse norimus, quanto amplius vitae nos taederet istius, si sine fine futuros nobis labores huius corporis cerneremus? Quis est igitur, qui se velit mortis exsortem? Aut quid gravius inmortalitate miserabili? *Si in hac vita*, inquit, *in Christo tantum sperantes sumus, miserabiliores sumus omnibus hominibus*, non quo in Christo sperare sit miserum, sed quia Christus sperantibus in se vitam alteram praeparaverit. Haec enim peccato obnoxia, illa praemio reservata. **124 b.** Ipsos cursus breves nostrarum aetatum quantum videmus nobis adferre fastidium! Puer adulescentiam desiderat, adulescens annos sibi maioris mentitur aetatis, iuvenis beneficio aevi florentis ingratus senilem honorificentiam concupiscit. Ita omnibus ex natura venit velle mutari, quia eius nos, quod sumus, paenitet. Denique etiam ipsa post usum vota fastidio sunt, et quae mereri optavimus, cum meruimus, abdicamus. **125.** Unde non inmerito sancti etiam viri 'prolongatum incolatum' suum

124. 9—11 *I Cor. 15, 19
125. 2 *cf.* Ps. 119, 5

ΣΓΔYT, deff. EAQL

3 se mori *WYT* **4** non *om.* *Σ* vel se *Y* se velle *Δ* **5** ipsi] *add.* in *CHW*𝔞 vivendo *BOF*𝔪 vivendi *cet.* 𝔞 **6** praestitum *Pa.c.CW*𝔞𝔪 norimus] morimus *F* novimus *XYT* noverimus *CHWΔLO*𝔞𝔪 vitae *om. D* **7** taedere *Ta.c.Y* si *s.l.COm2* nobis *om. W* **8** volet *Δ* **10** sumus] simus *K* **10 sq.** mirabiliores *C* **11** quod *ΣWYT* quo *cet.* **13** obnoxia] *add.* est *H*𝔞𝔪 **14** observata *W*

124 b. **3** maiores *Ba.c.PDK* metitur *FWTp.c.*𝔞𝔪 **4** florentes *C* **6** mutari] imitari *H*; *add.* contra sectas (sectias *C*) philosophorum qui vel (-rum qui vel *om. C, ras. 7 litt.*) animam solam (animas solas *W*) durare dicant post corporis mortem vel (*om. K*) metempsichosim credant *CHWK*𝔞 *et aliqui dett.* sumus] scimus Y **7** post usum] postremum H𝔞 postumum *C* post ipsum *X om. W* nota *H* **8** comeruimus *C* meruerimus *HTΔ*𝔞𝔪

125. **2** etiam sancti *Γ*𝔞𝔪

saepe doluerunt. Doluit David, doluit Hieremias, doluit Helias. Sapientibus creditur et hi, in quibus divinus spiritus loquebatur, ad meliora properabant. Si reliquorum iudicia sciscitemur, ut cognoscamus omnes in unam convenire sententiam, quanti mortem maerori, quanti mortem formidini praetulerunt, iudicantes videlicet graviorem metum mortis esse quam mortem! Adeo suis malis mors non timetur, sed vitae miseriis antefertur, cum expetitur morientis exitus et evitatur formido viventis.

126. Sed esto, huic vitae resurrectio praeferatur: quid philosophi ipsi genus post mortem aliquod reppererunt, quo nos uti magis quam resurgere delectabit? Et illi quidem, qui dicunt animas inmortales esse, non satis mulcere me possunt, cum pro parte me redimunt. Nam quae potest esse gratia, ubi non totus evasi, quae vita, si in me opus dei occidat, quae iustitia, si naturae finis mors sit erranti iustove communis, quae veritas, ut, 'quia ipsa se moveat' et semper moveatur anima, inmortalis esse credatur — quod nobis

---

3 Hier. 20, 14—18 **3 sq.** *cf.* III Reg. 19, 4

126. 3 sq. Cic. Cato M. 21, 77—23, 85 *respicitur* (*cf. infra l.* 8 *et* §§ 134 *et* 135, *ubi laudatur*!) **8 sq.** *cf.* Cic. Cato M. 21, 78 (*p.* 159, 8 *Müller*; De re publ. VI 27 Tusc. I 22, 53—23, 54; Plat. Phaedr. *p.* 245 C) *fortasse respicit* Plat. Phaedon. *p.* 70 C *sqq.*

Σ ΓYT, deff. QEAL, a § 126, l. Δ

4 helias] *add.* si *CHK*𝔞m sapientes creduntur *K* hii *BKW* his *XG* **6** sciscitamur *LΓΔ*𝔞m suscitentur *P* sciscitentur *O* sciscitantur *T* suscitamur *Y* cognoscamus *om. CHW*𝔞 conveniant *HW* **8** mortis] meroris] *CHW*𝔞 **10** miseris *Ba.c.* expeditur *C*, *Fa.c.m2* morientis] mortis *D* **11** formido] mors *T*

126. 1 esto *om. YT* quod *PDOF* numquid *Δ* **3** delectauit *YT* **5** pro *om. Ca.c.m2* potest esse] est ista *Δ* (ipsa *M*) **6** evasit *Tp.c.Y* in *om. F* dei *om. VRMN* **7** iudicia *W* sit *om. VR* est *MN* erranti] sierit *VRMN*, *om. F* iustove] et iusto vitae *CHW*𝔞 iusto vitae *K* uictorie *X* iustone *G* iusto voce *VMN* iusto *Rm1* iusta *Rm2* **8** se ipsa *YT* moneat *VRN* **9** moveatur] voveatur *C* move *M* mone *V* monet *N* moneat *R* movet *alii dett. hic desinunt VRMN* credatur] *hic desinit G*

in corpore commune cum bestiis, ante corpus, quid geratur, incertum — nec ex contrariis colligatur veritas, sed destruatur? **127.** An vero illorum sententia placet, qui nostras animas, ubi ex hoc corpore emigraverint, in corpora ferarum variarumque animantium transire conmemorant? At certe haec Circeis medicamentorum inlecebris conposita esse ludibria poetarum ipsi philosophi disserere solent, nec tam illos, qui perpessi ista simulentur, quam sensus eorum, qui ista confinxerint, velut Circeo poculo ferunt in varia bestiarum monstra conversos. Quid enim tam simile prodigii quam homines credere in habitus ferarum potuisse mutari? Quanto maioris est prodigii gubernatricem hominis animam adversam humano generi bestiarum suscipere naturam capacemque rationis ad inrationabile animal posse transire quam corporis effigies esse mutatas? Vos ipsi haec destruitis, qui docetis. Nam magicis incantata carminibus portentosae huius conversionis genera tradidistis. **128.** Ludunt haec poetae, repraehendunt philosophi, et quae putant ficta de viventibus, haec arbitrantur vera de mortuis. Illi autem, qui ista finxerunt, non suam probare fabulam, sed philosophorum errores inridere voluerunt, qui putant, quod illa anima, quae miti humilique proposito iracundiam vincere, patientiam ad-

127. 1—3 *cf.* Plat. Phaedon. *p.* 81 E — 82 B **4 sqq.** *cf.* Verg. Aen. VII 15—20 (Hom. Od. K 229 *sqq.* Ov. Met. XIV 8 *sqq.*)

ΣΓYT. deff. QEALΔ

10 quod *C*, *Pa.c.* generatur *YTa.c.*

127. 1 quae *K* **2** hoc *s. l. Cm2* migraverint *Pa.c.m2* migraverunt *F* **3** variorumque m, *pauci dett.* **4** haec] eis *YT* circaeis *CH* circa *YT* circa eis *XK* illecebras *YT* **5** pęnarum a deserere *BF*, *Pa.c.* tam *om. F* tantum *Op.c.m2* **6** ista] has *YT* **7** confixerint *CPYa.c.DF* vel *XYT* circaeo *C* circaeos *XHYT* circeos *W*a poculum *X* populo *C* populos *HW*a populum *YT* **8** quid] qui *W* enim] etiam *H* **9** habitus *XYT* habitu *ΣΓ* habitum am posse a mutuari *Y* minari *Ta.c.m2* **12** irracionale *H* **13** mutata si *Y* distruitis *BPa.c.C* **14** portento *CHW*a portentosa *Bp.c.* portento se *Y* **15** tradidisti *YT*

128. 5 quae *om. Y* **6** mitti *PFTa.c.* verecundiam *Σ*

sumere, cruore abstinere consueverat, eadem frementi motu leonis incensa irae inpatiens effrena rabie sitire sanguinem caedemque possit expetere, et illa, quae populorum fremitus varios regali quodam consilio temperabat et rationabili voce mulcebat, eadem se inter devia atque deserta ritu 'luporum' patiatur 'ululare', aut quae iniusto sub onere gemens duros aratri labores questu miserabili mugiebat, eadem postea in figuram hominis conmutata 'levi cornua quaerat in fronte', vel illa, quam praepetes prius pennae usque ad alta caeli per sublime aeris alarum remigiis evehebant, eadem postea volatus iam non suos requirat et se humani doleat corporis gravitate pigrescere. **129.** Hinc fortasse et illum Icarum perdidistis, quod persuasionibus vestris inductus adulescens prius avem se fuisse fortasse crediderat. Hinc etiam senes plerique decepti sunt, ut gravi inmorererentur dolori, cygneis male creduli fabulis, dum putant modulis se mulcendo flebilibus albentem 'molli pluma' mutare canitiem.

130. Haec quam incredibilia, quam deformia! Quanto illud convenientius, ut credas secundum naturam, credas secundum usum fructuum ceterorum, credas secundum exempla gestorum, oracula prophetarum Christi caeleste

---

128. 11 sq. *cf.* Verg. Aen. VII 18 **14** *cf.* Verg. Ecl. VI 51 **15 sq.** *cf.* Verg. Aen. VI 14—19

129. 1 sqq. *cf.* Ov. Met. VIII 223 *sqq.* **3—6** *cf.* Verg. Aen. X 189—192 Ov. Met. II 367 *sqq.*

ΣΓYT, deff. QEALΔ

7 consuerat *WX* frequenti *CHW*𝔞 **8** et patiens *Y* effrenata *K* **12** patiatur *om. W* iniusto] in isto *C* onere] honore *Pm1* honere *Pm2Bm2* **13** quaestu *BP* **14** leve *HW*𝔞 levia *Bp.c.m3* cornu *CHWX*𝔞 **17** avolatus *Tp.r.Y* evolatus *X* et se] esse *Ta.c.XY* humanis *Ba.c.C*

129. 1 hic *X* **3** avem] autem *PDXYT* hinc *Ki.r.* huic *C* **4** immorentur *W*𝔞 morerentur *ΣX* dolore *CO, Pp.c.m2* cigneis *DFH* cycneis *XT, Ya.c.m3* cicneis *K* **5** credi *D* crudeli (e *s.* u) *W* **6** albente *Ta.c.m2Y*

130. 2 illud] *add.* est 𝔞m convenientibus *Ba.r.* credas *alt.* — **3** ceterorum *om. D* **3** fructivum *C* **4** gestorum exempla *CHW*𝔞m

promissum! Quid vero praestantius, quam ut opus dei iudices non perire et secundum imaginem et similitudinem dei factos transferri non posse in effigies bestiarum, cum utique ad similitudinem dei non corporis sit imago, sed ratio? Nam quemadmodum homo, cui subiecta sunt animantium genera ceterarum, in subiectum sibi animal meliore sui parte demigret? Non patitur hoc natura, et si pateretur natura, non pateretur gratia. **131.** Sed videro quid vos de vobis, gentes, opinionis habeatis; neque enim mirum debet videri, quod creditis vos in bestias posse mutari, qui bestias adoratis. Ego tamen malim de vestro merito melius iudicetis, ut non inter coetus ferarum, sed inter angelorum consortia vos credatis futuros.

132. Habet animus ex hoc iam vitae anfractu et terreni corporis conluvione discedere et ad illa concilia superna contendere, etsi sanctorum sit pervenire, laudem dicere deo — quam citharizantes illos dicere prophetica lectione conperimus, quia *magna et mirabilia opera tua, domine deus omnipotens, iustae et verae viae tuae, rex gentium. Quis non timebit et magnificabit nomen tuum, quia solus sanctus es, quia omnes gentes venient et adorabunt ante te* —, videre quoque tuas, Iesu, nuptias, in quibus de terrenis ad caelestia conci-

---

132. 1 sq. *cf.* Cic. Cato M. 23, 84: O praeclarum diem — conluvione discedam **4 sq.** *cf.* Apoc. 14, 2 **5—8** *Apoc. 15, 3. 4 **8 sqq.** *cf.* Matth. 22, 2 Cant. 6, 8 *sq.*

ΣΓYT, deff. QEALΔ

5 quod *C* quis *Ta.c.Y* **6** iudices] radices *Ca* **7** dei *om. Ta.c.m2Y* **9** ratio] spiritus *ΓYTam* **10** ceterorum *OHp.c.m2am* (*cf.* § 127, 3) **11** parte *om. D* demigeret *Pa.c.m2* (demigraret *m2*) si *om. F*

131. 1 quid] quas *Tp.c.m2* **3** qui] quia *D* **4** ergo *D* malum *DF* **5** ut] uter *Y*

132. 1 habet] et *CHWa* ardet *Tm3s.l.* animos *CHWYa*, *Ta.c.* **2** consilia *Ta.c.Y* **3** etsi] et sic *HWa* etsi — pervenire *om. K* **3 sq.** laudemque deo dicere *K* **4** quam — dicere *om. K* chitarizantes *B* cytharizantes *CO* **5** quia *om. K* et *om.* m **6** quis — **8** te *om. K* **7** timebit] *add.* te *H* **8** videro *K* **9** iesus *C* de] deo *PF*

nentibus omnium gaudiis sponsa deducitur — *ad te* enim *omnis caro veniet* — iam non saeculo obnoxia, sed spiritui copulata, videre thalamos ornatos byssino, rosis, liliis et coronis. Sic enim cuius alterius ornantur nuptiae: confessorum livore, martyrum sanguine, liliis virginum, coronis etiam sacerdotum? **133.** Hoc sibi prae ceteris David sanctus optavit, ut haec spectaret et cerneret; denique ait: *Unam petivi a domino, hanc requiram, ut inhabitem in domo domini omnes dies vitae meae et videam voluptatem domini.* **134.** Iuvat hoc credere, sperare delectat, certe non credidisse poena est, sperasse gratia. Quod si in hoc erro, quia angelis me post mortem sociari malo quam bestiis, libenter erro neque umquam hac me opinione, dum vivo, fraudari patiar.

135. Quid enim superest solacii mihi, quam quod me citius ad te, frater, spero venturum nec digressus tui inter nos longa divortia fore tuisque intercessionibus mihi hoc posse conferri, ut citius desiderantem tui advoces? Quis enim est, qui non sibi debeat istud optare prae ceteris, ut

---

10 sq. Ps. 64, 3 **14** livore] *cf.* Esai. 53, 5

133. 2—4 *Ps. 26, 4

134. 3—5 *cf.* Cic. Cato M. 23, 85: Quod si in hoc erro — volo

135. 2 sq. nec digressus — fore: *cf.* Cic. Cato M. 23, 84 (*fin.*) non longinquum — fore **5 sq.** *cf.* I Cor. 15, 53

ΣΓYT, deff. QEALΔ

10 sponsae *K* enim *om. HXYT* **11** veniet et *Y* iam *om. W* **13** cuius enim alterius sic ornantur nuptiae ornantur enim *dett. 99. 204. 240. 242.* m **14** libore *Ba.c.m3X* labore *DYT*, (labore confessorum) *K* sanguine martyrum *K*

133. 2 expectaret *Ta.c.m2XY* et *om. CH* **3** petii *DKXYT* **4** omnibus diebus *XYT* omnes — domini] et sequentia *K* et] ut *FYT* volumtatem *B* voluntatem *PDXYT*

134. 3 quia] qui *BDF, Pa.c.m2* **4** mallo *B, Pa.c.* libenter] *add.* in hoc *W*ɑm **5** me hac *YT* fraudari dum vivo *YT*

135. 1 quod *C* mihi superest solacii ɑm **3** tuis (*om.* que) *HW*ɑ **5** istud *Cs. l.*

corruptibile hoc induat incorruptelam et mortale hoc induat inmortalitatem, ut, qui nunc morti corporis fragilitate subcumbimus, supra naturam siti mortem iam timere nequeamus.

ΣΓYT, deff. QEALΔ

6 incorruptelam — induat *alt. Bm2 in mg. inf.* **8** siti] sit ut *ΣK* exp̃. liber secundus lege felex in Xpo ihm̃ *B* explicit liber secundus *PO* explicit secundus liber *D m. saec. XIV* explicit de resurrectione *CHY*, (*add.* liber *post* explicit) *W* *nulla subscriptio in FKXUT*

DE OBITU VALENTINIANI

Conspectus codicum

A = Audomaropolitanus (S. Omer) 72 s. VIII/IX
P = Parisinus bibliothecae nationalis Lat. 1913 s. IX
C = Parisinus bibliothecae nationalis Lat. 1719 s. XI
D = Dunelmensis (Durham) bibliothecae cathedralis B II 6 s. XI
E = Parisinus bibliothecae nationalis Lat. 1729 s. XII

Π = consensus codicum A P C D E
Γ = consensus codicum C D E

B = Parisinus bibliothecae nationalis Lat. 1920 s. XIV
H = Ambrosianus J 71 sup. s. XI (olim S. Mariae Coronatae Mediolanensis)
α = liber monasterii S. Crucis (Heiligenkreuz prope Vindobonam) 254 s. XII

K = Laurentianus S. Crucis XIV dext. 9 s. XII

𝔞 = Editio Amerbachii Basileensis anni 1492
𝔪 = Editio Maurinorum anni 1690

1. Etsi incrementum doloris sit id, quod doleas, scribere, tamen quoniam plerumque in eius, quem amissum dolemus, commemoratione requiescimus, eo quod in scribendo, dum in eum mentem dirigimus intentionemque defigimus, videtur nobis in sermone revivescere, signare aliquid de Valentiniani iunioris ultimis cordi fuit, ne aut oblitterasse silentio bene meriti de nobis pignoris memoriam videremur atque inhonoratam reliquisse aut refugisse incentivum dolendi, cum doluisse plerumque solatium sit dolentis, simul cum de ipso aut ad ipsum loquor, tamquam de praesente mihi vel ad praesentem sermo sit.

2. Quid igitur primum defleam? Quid primum amara conquestione deplorem? Conversi sunt dies nobis votorum nostrorum in lacrimas, siquidem Valentinianus nobis, sed

---

2. 2 sq. *cf.* I Mach. 1, 41

Explicit liber de paradiso beati ambrosii incipit liber de consolatione valentiniani (*corr. ex* valetiani) *A* incipit de consolatione valentiniani liber I. *P* incipit eiusdem de consolatione valentiniani *C* liber sancti ambrosii de consolatione Valentiniani *D* de consolatione Valentiniani *E* de obitu Valentiniani imperatoris incipit *B* incipit de obitu Valentiniani imperatoris (iunioris *add. m2*) *H* incipit idem de morte valentiniani iunioris *K* *sine inscriptione* α (*manu recenti add.:* Ambrosii de obitu Valentiniani consolatio)

1. 1 doleat *B*, *Ka.c.* **2** quoniam tamen *Hα*𝔞𝔪 quoniam *om. K* admissum doleas *K* **4** dirigimus] intendimus α **5** revivescere *PHa.c.* reviviscere *cet.* signare *om. Hα* **7** atque] aut *K* **7 sq.** honoratam *Ka.c.m2* inhonoratum *Pp.c.m2* **8** refugisse] reliquisse *B* fuisse *K* incenti∗uam *A* intentivum *D* **9** dolentis] dolendi α dolcenti *K* dolen∗∗tis (di *eras.*) *A* dolentis sit *D* simul] *supplendum* ut, *quo continuatur* ne *l. 6*; *add.* ut *Hα*𝔞 de *om. Γ* **10** aut *Ei.r.* ad∗ (a *s. l.*, e *eras.*) *A* loquor *Π* > *P*, *KHα* loquar *P* aliquis *B* praesenti *K* **10 sq.** mihi vel ad praesentem *om. Hα*𝔞 vel ad praesentem mihi 𝔪

2. 2 deploremus *Pm1* deploremur *Pm2* deplorem *corr. m3* cum versi *K* **3** in *B s.l.* valentianus *A*

non talis, qualis sperabatur, advenit. Et iste quidem vel morte sua promissum voluit inplere, sed nobis acerbissima est facta eius, quae exoptabatur, praesentia. Utinam adhuc nobis abesset, ut sibi viveret! Sed ille non passus, cum audiret Alpes Italiae hoste infestari barbaro, maluit periclitari se, si Gallias derelinqueret, quam nostro deesse periculo. Magnum crimen agnoscimus imperatoris, quod Romano subvenire voluit imperio! Haec causa mortis, quae plena laudis! Solvamus bono principi stipendiarias lacrimas, quia ille nobis solvit etiam mortis suae stipendium.

3. Nec tamen flendi admonitio necessaria. Flent omnes, flent et ignoti, flent et timentes, flent et inviti, flent et barbari, flent et qui videbantur inimici. Quantos iste de Galliis usque huc totius tractus itineris populorum egit gemitus! Omnes enim non tamquam imperatorem sibi, sed tamquam parentem publicum obisse domestico fletu doloris inlacrimant, suaque omnes funera dolent. Amisimus enim imperatorem, in quo duo pariter acerbant dolorem, annorum inmaturitas et consiliorum senectus. In his ergo fleo, sicut dixit propheta: *Oculi mei caligaverunt a fletu, quia elongavit a me, qui consolabatur me.* Oculi non solum corporis, sed etiam mentis hebetati

---

3. 3 sq. *cf.* Verg. Aen. VI 872 *sq.* Quantos ille . . . campus aget gemitus **9 sqq.** *Thren. 1, 16 (*Sept.*)

---

4 quidem] tamen *ΠKm* **5** adimplere *D* implere voluit *C* voluit implere promissum *am* saed (*ex* ad) *Ap.c.* nobis *om. ΠK* aceruissima *Ha.c.m2* **6** eius *om. α* exortabatur *Ka.c.m2* **6 sq.** nobis adhuc *E* **7** audiret] *add.* non *Ka.c.* **8** barbarorum *K* **9** si *om. Ka.c.m2* deesset *B* **10** discrimen *a* cognoscimus *D* quod] qui *K* **11** voluit subvenire *E* plena] *add.* est *D* **13** suae *om. B*

3. 1 tamen] non *αa.c.* est ammonitio *K* ammonitio est *D* admonitione *CE* **2** et *pr. om. ΠK* ignoti] *add.* sunt *Ba.c.* flent et inviti *om. α* **3** quantus *A, Pa.c.* istic *B* **4** hic *Γ* adhuc *K* tractu *Hαam* **6** publi*cum *A* **7** enim] etiam *K* **8** acervant dolorem *K* **9** ergo] ego *m* flent *Hαa* **10** elongaverit *D* **11** oculi] *add.* mei *Hαam* mentis *om. B*

sunt, et quadam caecitate omnis sensus obductus est, quoniam ereptus est mihi, qui convertit animam meam et ad spem maximam de summa rerum desperatione revocavit. **4.** *Audite, omnes populi, et videte dolorem meum. Virgines meae et iuvenes mei abierunt in captivitatem*, sed cognito, quod de Valentiniani essent partibus, liberi reverterunt. Militavit hostis barbarus imperatori adulescenti et suae oblitus victoriae memor fuit imperialis reverentiae. Laxavit sponte, quos ceperat, excusans, quod ignorasset Italos. Nos adhuc murum Alpibus addere parabamus: Valentiniani gratia non expectavit Alpium vallum, fluenta amnium, aggeres nivium, sed Alpes et fluvios supergressa muro nos sui imperii protexit. Unde prophetici threni mihi utendum exordio videtur: Quomodo maeret Italia, quae abundabat gaudiis? *Plorans ploravit in nocte, et lacrimae eius in maxillis eius, nec est, qui eam consoletur ab omnibus, qui diligunt eam. Omnes, qui amant illam, despexerunt eam. Omnis populus eius ingemescentes.* **5.** Et quia de Hierusalem dictum est, 'ploravit' et nostra Hierusalem, id est ecclesia, et 'ploravit in nocte', quoniam, qui eam splendidiorem fide sua et devotione faciebat, occubuit. Merito ergo 'plorans ploravit et adhuc lacrimae eius in maxillis eius'. Ubertatem

---

4. 1—3 *Thren. 1, 18 **10 sq.** *cf.* Thren. 1, 1 **12—14** *Thren. 1, 2 **15** *Thren. 1, 11 (*Sept.*)

---

12 eductus *K* **13** ad *om. K* **14** summo *K*

4. 2 omnes *bis Aa.r.* **6** coeperat α **8** apium *ACa.c.* alpicum *Pp.c.m2* **9** animum *B* **9 sq.** supergressus *Ap.c.m2Pm3* supergressos *Pm2* **10** profecti cithreni *Am1* profecto threni *Am2* **11** tuendum *Γ* exordium utendum videtur α exordium *CEHα* videtur exordio m **12** habundauit *Aa.c.* **13** eius *pr.*] illius αm nec] non *BKHα*αm **14** illam] eam *E* eam *alt.*] illam *EKα* **15** ingemescentes *Am1* ingemescens *Am2Pm3H* ingemiscens *Pm1ΓKα* (*cf. Sept.* πᾶς ὁ λαὸς αὐτῆς καταστενάζοντες)

5. 1 quia de] quidem α **2** dictum — hierusalem *om. Hα*α est *pr.*] *add.* plorans m ploravit] *add.* in nocte m **3** et *om. Pp.c.m2α*m **4** obcubuit *A*

quidem fletuum solet vultus umescentis declarare infusio, cum lacrimis genae rorant, sed quia scriptum est: *Genae eius sicut fialae aromatis gignentes unguentaria, labia eius lilia distillantia myrram plenam*, mystice ecclesiae gratia deflentis accipitur, quae in obitu Valentiniani bonum doloris sui effundit unguentum et vitam eius praedicando concelebrat. Cui mors obesse non potuit, eo quod odor praedicationis universorum ore celebrabilis faetorem omnem mortis abolevit.

6. Flet igitur ecclesia pignus suum, *et lacrimae eius in maxillis eius*. Quid sit maxilla, audi: *Qui te percusserit in maxillam, praebe ei et alteram*, eo quod in dolore sit patiens, ut paeniteat verberantem. Percussa eras, ecclesia, in maxilla tua, cum amitteres Gratianum, praebuisti et alteram, quando tibi Valentinianus ereptus est. Merito tibi non in una maxilla, sed in utraque sunt lacrimae, quia pie germanum utrumque deploras. Ploras, igitur, ecclesia, et fletu genae tuae velut fluentibus quibusdam stillicidiis pietatis exundant. Quae sunt istae genae ecclesiae, de quibus et alibi ait scriptura: *Ut corium malorum granatorum genae tuae*? Istae sunt genae,

---

5. 7 cum — rorant] *cf.* Lucr. III 469 lacrimis rorantes ora genasque **7—9** *Cant. 5, 13 (*Sept.*: σιαγόνες αὐτοῦ ὡς φιάλαι τοῦ ἀρώματος φύουσαι μυρεψικά)

6. 1 sq. Thren. 1, 2 **2 sq.** *Luc. 6, 29 *cf.* Thren. 3, 30 **11** *Cant. 6, 6

---

6 quidem] quam *D* humescentis *Ap.c.m2ΓBαKm* **7** lacrimas *Pa.c.m2Γ* genae rorant] generarunt *APa.c.m2* generarit *Pp.c.m2Γ* **8** gignentis *α* ungentaria *Aa.c.P* eius *alt.*] *add.* sicut *α* **9** lilia] labia *CK* destillantia *Pa.c.m3* mirtam *B* murram *A* plenam] primam *K* mystica *ΠKm* **10** deflens *CE* defletis *Pa.c.m2D* deflaetibus *A* qui *AD, Pa.c.m3* doloris] odoris *K* **11** effudit *ΠKHαm* ungentum *AP* **12** odor] dolor *ΠK* **13** celebralis (e *pr. s. l.*) *A*

6. 2 quid] quae *Am* **3** et *om. E* **4** percusseras *H* eras] es *B* erat *α* ecclesiam *H* maxillam tuam *α* **5** ammitteres *A* admitteres *K* mitteres *H* gratianum] granum *B* tibi] iterum *α* **6** tibi] tibi sed *H* igitur sed *α* **7** sunt] *add.* maxime *K* pie *om. K* **8** fletum *BHαα* **9** exudant *α* **10** ecclesiae] *add.* iste sunt *K* et *om.* m scriptura ait *B*

in quibus solet nitere verecundia, pulchritudo fulgere, in quibus aut flos iuventae aut perfectae aetatis insigne est. In obitu igitur fidelium imperatorum quidam fidei pudor, quaedam ecclesiae verecundia est, et in tam inmatura morte piorum principum omnis ecclesiae maestior pulchritudo est. **7.** Plorat ecclesia in sapientibus suis, qui sunt velut caput ecclesiae; *oculi* enim *sapientis in capite eius*. Plorat in oculis, hoc est in suis fidelibus, quia scriptum est: *Oculi tui sicut columbae extra taciturnitatem tuam*, eo quod et videant spiritaliter et noverint ea, quae viderint, tacere mysteria. Plorat in sacerdotibus suis, qui sunt sicut genae ecclesiae, in quibus est 'barba Aaron', hoc est barba sacerdotalis, in quam de capite descendit unguentum. Isti sunt, in quibus est pulchritudo ecclesiae, in quibus flos eius gratior, in quibus aetas perfectior: qui velut cortices malorum punicorum decorem foris praeferant abstinentia corporali, intus autem commissam sibi plebem diversae aetatis et sexus foveant sapientia spiritali, obiecti quidem saeculo ad iniurias, sed interna mysteria dividentes. Plorat in virginibus suis, quae sunt sicut 'lilia', et lilia 'myrra plena', candorem integritatis et mortificatae corporalis inlecebrae gloriam praeferentes. **8.** In his ergo flet, sicut scriptum est: *Viae Sion lugent*,

---

7. 2 *Eccle. 2, 14 **3 sq.** *Cant. 4, 1 (*Sept.*) **4 sq.** *cf.* Origen. Exc. Procop. In Cant. cap. 4 (PG 13, 202 B) Inst. V. 1, 4 **7** *cf.* Ps. 132, 2 **10 sq.** *cf.* Cant. 6, 6 4, 3 Origen. *l. c.* **15** *cf.* Cant. 5, 13
8. 1—3 *Thren. 1, 4 (*Sept.*)

---

12 nitare *H* **13** aut *alt.*] ac *D* **14** oblitu *K* **15** tam*** *E
7. 1 sq. velut caput ecclesiae sunt *Hαam* **2** enim***** *A* sapientium *K* **3** est *pr. om. H* **4** extra] et habet *B* suam *B* et *om. Dm*, (euideant) *K* **5** ea] et *APa.c.m2CK om. APp.c.m2D* **6** sicut *om. D*, *Ha.c.* gene *As.l.* **7** est *pr. As.l.* **8** qua *C* descendit de capite *α* descendet *H* **9** gratior *om. K* **10** aetatis *Pa.r.* cortices (c *pr. s.l.*) *B* **11** floris *BHαa* praeferunt *ΠK* **12** fovent *Ap.c.K* **13** sapientiae *APa.c.* **14** interna] in terra *AP* **15** lilia et *om. Hα* candore *Π > D* **16** mortifice *H*

sacerdotes eius ingemescunt, virgines eius abductae, et ipsa indignatur intra se.

Et intra se quidem indignatur, ad Valentinianum autem dicit: *Adsumam te et inducam te in domum matris meae et in secretum eius, quae concepit me. Potum tibi dabo a vino operosi unguenti,* hoc est multi operis, multi odoris unguento, *a fluxu malorum granatorum* meorum, ut bibat *vinum,* quod *laetificat cor hominis,* et defluat in eum malorum granatorum fluxus, in quibus multus et diversus est fructus. Sermo enim multorum sensuum et de diversis scripturis abundans, sermo angelorum, sermo apostolorum ac prophetarum, quos uno velut corio ecclesia sancta conplectitur, malorum fluxus est granatorum.

9. Videns haec Valentinianus integrae plena gratiae respondet: *Misericordiae domini, quod non defecimus, quia non sunt consummatae miserationes eius. Renovavit illas sicut lux matutina.* Multi sunt gemitus mei et cor meum defecit. *Sors mea dominus, dixi, ideo sustinebo eum. Bonus est dominus sustinentibus eum, animae, quae quaerit eum. Bonum est sperare in salutare domini. Bonum est viro, cum portavit iugum grave in iuventute sua: Sedebit singulariter et*

5—7 *Cant. 8, 2 (*Sept.*) **8** *ibidem* **8 sq.** *cf.* Ps. 103, 15 **10—14** *ex Origenis Comm. in Cant.*?

9. 2—4 *Thren. 3, 22 *sq.* **5—9** *Thren. 3, 24—28

---

8. 2 ingemescunt *AH* ingemiscunt *cet.* eius *alt. om. DK* ipse *Aa.c.m2* **3** indignabitur *K* **4** quidem] inquam *D* indignabitur *K* **5** te *alt. om.* m **6** a *om. D* **7** unguento] unguenti ɑ **8** a fluxu] a fluxa *Aa.c.P* affluxa *D* adfluxu *Hα* et a fluxu *K* granorum *B* ut — **9** granatorum *om. ΠK* **10** fluxus *om. K* **11** ultorum *Ha.c.m2* **12** ac] sermo *D*

9. 1 plene *B* plena esse *C* gratia *AP* **3** consumatae *BHα* consumpte *K* renovavi *KΠ > D* renovabit *Hα*ɑm illa *ΓHα*ɑ **4** sunt *om. K* **5** dominus *Hs.l.* dixit *Hα*ɑ suscitabo *Hα*ɑ **6** dominus *om. K* animae quaerenti illum *Γ* quae] qui *H* **7** salutari *K* dei *ΠK* est *alt. om. Ea.c.* viro *om. KΠ > E* **8** portabit *BH* portaverit *DE*ɑm grave *om. C* singulariter sedebit *D*

silebit, quia tulit iugum grave. Et ille quidem se suarum virtutum remuneratione solatur, eo quod in iuventute sua labores absorbuit, pericula multa toleravit, iugum maluit grave emendatioris propositi quam molle illud ac plenum deliciarum vivida mentis cervice portare. **10.** Beatus plane, qui vel in senectute correxit errorem, beatus, qui vel sub ictu mortis animum avertit a vitiis. *Beati* enim, *quorum tecta sunt peccata*, quia scriptum est: *Desine a malo et fac bonum et inhabita in saeculum saeculi.* Quicumque ergo desierit a peccatis et fuerit ad meliora in quacumque conversus aetate, habebit superiorum indulgentiam peccatorum, quae fuerit vel paenitenti confessus adfectu vel corrigenti aversus ingenio. Sed huic cum plurimis veniae societas emerendae; plurimi enim sunt, qui se a peccatis et a lubrico iuventutis in senectute revocare potuerunt, rarus autem, qui in iuventute iugum grave seria sobrietate portaverit. Hoc est illud iugum, de quo ait dominus in evangelio: *Venite ad me omnes, qui laboratis et onerati estis, et ego vos reficiam: tollite iugum meum super vos.* Si quis ergo, antequam gravi oneretur peccatorum sarcina, tulerit iugum in iuventute, 'singulariter sedebit', non cum plurimis conferendus, sed cum illo, qui

---

10. 3 sq. Ps. 31, 1 **4 sq.** *Ps. 36, 27 **13—15** *Matth. 11, 28 *sq.*

---

10 virtute *A* **11** toleravit multa *E* multorum *Hαα* **12** emendationis *Aa.c.PDE* eminentioris *B* **12** plena *Aa.c.m2* **13** delitiarum *AB* diuitiarum *Γ* inuida *α*

10. 1 bene beatus plane *Hαα* plene *Aa.c.m2* **2** correxerit *A* surrexit ab errore *B* **3** averterit *Ap.c.m2* vertit *Hα* convertit *α* **5** saeculum saeculum *A* saecula saeculorum *Hαα* **6** peccato *Γ* **6 sq.** aetate conversus *E* **7** habebit (eb *i. r.*) *A* habet *BHαK* **8** penitendi *Pp.c.m2* poenitendi *m* pacienti *Hα* patienti *α* corrigendi *Pp.c.m2m* **9** adversus *Ba.c.K* adversatus *α* aversatus *m* **10** et a lubrico *om. Hαα* in lubrico *Aa.r.* (in *s. l.*), *PCEK* quae in lubrico *D* **10 sq.** iuventutis] *add.* commiserunt *D*, *add.* et *Pm2CEK* **12** grave iugum *αm* sera *Hα* **13** dominus in evangelio ait *m* **14** recipiam *B* iu*gum *A* **16** in *As.l.* **17** conplurimus *Am1* (i *ex* u *alt. m2*) qui *om. Hαα*

potest dicere: *Quoniam tu singulariter in spe constituisti me.*
11. Sed forte dicas: Quomodo iugum grave dicit Hieremias, cum in evangelio dominus dixerit: *Iugum enim meum suave est et onus meum leve est?* — Ac primo disce, quia Graecus 'iugum' tantummodo posuit, non addidit 'grave'. Tamen
5 et illud adverte, quia, etsi ita esset in threnis, in evangelio 'iugum suave' dixerit et 'onus leve', non iugum leve. Potest enim grave iugum verbi esse, sed suave: grave adulescenti, grave iuveni, cuius aetas est florulentior, ut nolit iugo verbi subiciendam animi praebere cervicem. Potest et grave verbi
10 iugum videri propter onera disciplinae, austeritatem correctionis, pondus abstinentiae restrictionemque lasciviae: Suave tamen est fructu gratiae, spe remunerationis aeternae, purioris conscientiae suavitate. Tamen iugum verbi suave dixit, onus oboedientiae leve, quoniam ei, qui iugum verbi patienti
15 cervice susceperit, disciplinae onus grave esse non poterit.
12. Qui ergo tulerit in iuventute iugum, 'singulariter sedebit et silebit', revelata sibi gaudens divinae remunerationis aeterna mysteria. Aut certe 'silebit' non opus habens excusatione peccati, quod matura confessione praevenit et
5 propera correctione deposuit. Non enim dicetur huic: *Quae in iuventute non congregasti, quomodo invenies in senectute?*

---

18 *Ps. 4, 10
11. 2 sq. *Matth. 11, 30 **3 sq.** *cf.* Thren. 3, 27 (*supra* 9, 7 *sq.*)
12. 1 sq. *et* **9** *cf.* Thren. 3, 28 **5 sq.** *Eccli. 25, 5

---

11. 1 grave *om.* *Da.c.m2* **2** enim *om.* m **3** est *pr. om.* *Hα𝔞* primum *Hα𝔞* grecus quia *D* **5** averte *H* evangelio] *add.* tamen m **6** dixit m **7** grave adulescenti *om.* *K* **8** est *om.* *K* **9** subiciendum *Aa.c.m2P* et *om.* *Π* **9 sq.** iugum verbi *DE* **10** propter onera] praepondere *α* preponere *H* prae pondere *𝔞* **11** pondere *Hα𝔞* restrictioneque *Hα𝔞* **12** est] esse *BHα𝔞*m fructum *H* **13** verbis *Aa.r.Pa.c.* **14** pacientię *Ha.r.*

12. 1 in] a *BHα𝔞*m **2** gaudens] *add.* esse *K* **3 sq.** excusationem *D* **4** quod] cum *ΠK* (quod *s. l. eras. P*) confessio *B* **5** prospera *Hα* dicetur enim *D* dicitur m **6** in senectute invenies *C*

Potest autem et sic intellegi, quoniam, qui cito portaverit iugum verbi, hoc est a iuventute, non se miscebit cum iuvenibus, sed 'sedebit seorsum et silebit', donec plena se perfectione virtutis erudiat et magnam induat animo patientiam, *dabitque percutienti maxillam* suam, etiam caedis contemptus iniuriam, ut mandatis obsequatur caelestibus. **13.** Magnum est enim vel abstinere a vitiis iuventutis vel ea in ipso iuventutis vestibulo derelinquere atque ad seriora converti. Lubricae enim et perplexae viae sunt iuventutis. Denique Salomon ait: *Tria mihi inpossibilia intellegere et quartum, quod non cognosco: vestigia aquilae volantis et vias serpentis in petra et semitas navis navigantis et vias viri in iuventute.* David autem ait: *Delictum iuventutis meae et ignorantiae ne memineris.* Iuvenis enim non solum fragilitate lubricae aetatis prolabitur, verum etiam ignorantia caelestium mandatorum plerumque delinquit: cito autem meretur veniam, qui praetendit ignorantiam. Propheta itaque dicit: 'Delicta iuventutis meae et ignorantiae ne memineris.' Non dicit: 'Delicta senectutis meae et scientiae ne memineris', sed quasi propheta, qui cito correxerit et emendaverit vitia iuventutis, aetatem ignorantiamque praetendit.

14. Valentinianus quoque, etiam in delicto prophetae

---

10 sq. *cf.* Thren. 3, 30

13. 5—7 *Prov. 30, 18 *sq.* **8** *Ps. 24, 7 **12 sq.** *ibid.*

---

9 sed *om.* α perfectionis *Aa.c.m2* **10** induet *APK* inducet *E* **11** contemptus *Pa.c.m2* (contempnens *m2*), *K* contentus *AΓHαα* contempta *B* contemnens m (*cf. praef. adn. 178*) iniuria *Ap.r.KBHαα*

13. 2 a vitiis abstinere *C* **3** ad seriora] in saniora *K* ad saniora *αα* **4** sunt viae *Γ* **5** tria] *add.* sunt *Cm3* inpossibilia] *add.* sunt *Hαα*m **6** agnosco *D* viam *B* **8** delicta *BHαα*m (delictum *secundum Sept.* ἁμαρτίας νεότητός μου καὶ ἀγνοίας μὴ μνησθῇς) ignorantias meas *BHαα* ignorantiae meae *CK*m **13** ignorantiae meae *CHα*m ignorantias meas α **14** scientiae meae *CKα*m **15** correxit *B* **15 sq.** ignoranti eamque *K* **16** protendit *H*

14. 1 in delicto etiam *D* etiam *om.* α **1 sq.** similis prophetae *E*

similis, ait: 'Delicta adulescentiae meae et ignorantiae meae ne memineris.' Nec solum dixit, sed etiam ante correxit errorem, quam disceret esse lapsum alicuius erroris. Itaque dicit: 'Correctionem iuventutis meae memineris.' Error in pluribus est, in paucis correctio. **15.** Et quid de aliis dicam, qui etiam ludo iuventutis putaverit abstinendum, resecandam aetatis laetitiam, severitatis publicae duritiam molliendam, lenitatem senectutis in alienis annis deferendam ei, qui in periculum convicti criminis vocaretur? Ferebatur primo ludis circensibus delectari: sic istud abstersit, ut ne sollemnibus quidem principum natalibus vel imperialis honoris gratia circenses putaret celebrandos. Aiebant aliqui ferarum eum venationibus occupari atque ab actibus publicis intentionem eius abduci: omnes feras uno momento iussit interfici. **16.** Audire in consistorio negotia et Danihelis spiritu, in quibus dubitarent senes vel personae alicuius contuitu ducerentur, congruam vero adulescentem videres senilem ferre sententiam. Iactabant invidi, quod praemature prandium peteret: coepit ita frequentare ieiunium, ut plerumque ipse inpransus convivium sollemne suis comitibus exhiberet, quo et religioni sacrae satisfaceret et principis humanitati. **17.** Scenicae alicuius forma ac

---

14. 2 sq. *cf.* Ps. 24, 7

16. 2 sq. *cf.* Sus. 45—64 (Dan. 13, 45—64)

---

2 similis] simul $\mathfrak{a}$ meae *pr. om. BH* m **3** nec] non *BHαK*$\mathfrak{a}$ **5** meae] *add.* ne *ΠKHαa*

15. 1 quid] quidam *H* quid iam $\mathfrak{a}$m quid amo (o *s.* m) *α* **2** qui] quid *Pa.c.* resecandum *A*, *Pa.c.* nec secundum *K* **3** laetitiam] licentiam *αa*m duritiem m **5** ludis *om. CE* **6** cirnensibus *Ha.c.m2* cirenensibus *Km1* solentibus *K* **7** imperialibus *Γ* **7 sq.** cirnensis *H* cirenenses *Km1* **8** esse celebrandos $\mathfrak{a}$ **10** uno] in *D*

16. 1 cum audiret *K* **4** vero *del. P, om. K* adolescentie *Kp.c.m2* videres et *K* senilemque m feruere *K* **5** peteret] prependeret *Ha.c.m2* **7** exiberet *AC* **8** et] *add.* ne *Pm2, dett.* princeps humanitatis *APm1Γ, dett.*

17. 1 alicuius] cuiusdam m

decore deperire Romae adulescentes nobiles nuntiabatur: iussit eam ad comitatum venire. Missus pretio depravatus sine mandati effectu redit. Alterum misit, ne voluisse emendare vitia adulescentium et non potuisse videretur. Datus est obtrectandi aliquibus locus. Deductam tamen numquam aut spectavit aut vidit. Postea redire praecepit, ut et omnes cognoscerent irritum eius non esse mandatum et adulescentes doceret ab amore mulieris temperare, quam ipse, qui poterat habere in potestate, despexerat. Et haec fecit, cum adhuc non haberet uxorem et tamen exhiberet sui tamquam vinctus coniugio castitatem. Quis tam dominus servi quam ille sui corporis fuit? Quis tam aliorum arbiter quam ille suae censor aetatis?

18. Quid de pietate eius loquar, qui cum hominem nobili ortum genere et locupleti prosapia, quae cito movere invidiam solent, regiae cupiditatis accusator urgeret et praefectus insisteret, respondit, ut nihil cruentum sanctis praesertim diebus statueretur? Et cum post aliquot dies accusatoris legeretur libellus, calumniam pronuntiavit, accusatum libere, donec praefectus cognosceret, observare iussit. Neque ante aut postea quisquam tanti criminis sub adulescente imperatore formidavit invidiam. Risit adulescens, quod robusti metuunt imperatores. **19.** Miserat propter recuperanda templorum iura,

---

19. 1 sqq. *cf.* Ep. 57, 2—5; Ep. 17

---

2 deperiret *Π* (non deperiret, non *s. l. C*) adolescens nobilis *Π* nuntiabantur *B* **3** eam] enim *Aa.c.m2* **4** rediit *HKα* ne] nec *B* **5** adolescentum *Dαm* est] esset *D* **7** expectavit *PCE* aspexit *D* **8** agnoscerent m **9** docerent α **10** non adhuc *Γ* **11** iunctus *Γ* **12** in coniugio *B* qui *Ba.c.m2* **13** consor *Aa.c.m2Pa.c.Ba.c.m2*

18. 1 sq. homines nobili ortos *ΠHαα*m (hortos *PH*) **2** et *om. A* locupletes *Π* **3** solet *ΠKHα*m solet invidiam *E* causator (*ex* acusator) *Ap.c.m2* urgere *Pp.c.* urgueret *Hα* et *B om. cet.* m **4** ut *om. Π* **5** statuetur *K* cum post] comptus *D* aliquod *Aa.c.P* **6** libellis *Aa.c.* pronuntiat *Ha.c.m2* pronunciaturus α **7** observari *K* antea *Dα*

19. 1 miserant *Pp.c.*

sacerdotiorum profana privilegia, cultus sacrorum suorum Roma legatos et, quod est gravius, senatus nomine nitebantur. Et cum universi, in consistorio qui aderant, Christiani pariter atque gentiles, dicerent esse reddenda, solus velut Danihel excitato in se dei spiritu arguebat perfidiae Christianos, gentilibus obviabat dicens: 'Quod pius frater non eripuit, quomodo a me putatis esse reddendum, cum in eo et religio laedatur et frater?' — a quo se nollet pietate superari. **20.** Et cum paterno conveniretur exemplo, quod sub patre suo ea nullus abstulerat, respondit: 'Patrem meum laudatis, quia non abstulit: nec ego abstuli. Numquid pater meus reddidit, ut me debere reddere postuletis? Postremo etiamsi pater reddidisset, frater abstulerat! Imitatorem in ea parte fratris esse me mallem. Aut numquid pater Augustus fuit et frater non fuit? Par utrique debetur reverentia et par utriusque est circa rem publicam gratia. Utrumque imitabor, ut et non reddam, quod et pater reddere non potuit, quia nullus abstulerat, et servem, quod a fratre est constitutum. Postulet parens Roma alia, quaecumque desiderat: Debeo adfectum parenti, sed magis obsequium debeo salutis auctori.'

21. Quid de amore provincialium loquar, vel quo eos ipse conplectebatur, vel qui ab his consultori suo rependebatur,

---

5 sq. *cf.* Sus. 45 (Dan. 13, 45)

20. 3 sqq. *cf.* Ep. 57, 2 Ep. 17, 16 *sq.*

---

2 sacerdotum *Π* (sacerdotes *Pp.c.*) et profana *D* ac cultus *D* **3** Romam *Hp.c.* nomine *om. K* nitebatur *Kp.c.* **4** qui in consistorio *Hαam* consisterio *D* **5** vel aut *Ha.c.* **7** quid *Pa.c.* non *om. Πam* (*fortasse propter verba* **20. 5 sq.**: frater abstulerat; *sed retinendum* non, *quia ex mente Ambrosii* 'pius frater non eripuit' *verum ius deorum cultoribus; cf.* Ep. 17, 7 nullius iniuria est, cui deus omnipotens antefertur) **7 sq.** putatis a me *E* **8** esse *om. Γ*

20. 2 suo *om. Γ* eo *H* abstulerit *B* **4** reddere debere *B* **5** etiamsi] autem si *K* etsi *a* **7** numquid] *add.* meus *Hαam* et frater non fuit *om. B* **8** est *om. D* **9** et *alt. om.* m **10** abstulit *C* **11** Roma parens *B*

21. 1 ipso *B* **2** conplectabatur *Aα* his] iis *am*

quibus nihil umquam indici passus est? 'Praeterita', inquit, 'non queunt solvere, nova poterunt sustinere?' Hoc laudant provinciae Iulianum: et ille quidem robusta aetate, iste in processu adulescentiae; ille plurima repperit et exhausit omnia, iste nihil invenit et omnibus abundavit. **22.** Audivit in Transalpinis partibus positus ad Italiae fines barbaros adpropinquasse: sollicitus, ne alieno hoste suum regnum adtemptaretur, venire properabat, cupiens dimittere Gallicana otia et pericula nostra suscipere.

23. Haec mihi cum aliis communia. Illa privata, quod saepe me adpellabat absentem et a me initiandum se sacris mysteriis praeferebat. Quin etiam cum rumor quidam ad Viennensem pertulisset urbem, quod invitandi eius ad Italiam gratia eo pergerem, quam gaudebat, quam gratulabatur me sibi optato adfore! Mora ei adventus mei prolixior videbatur. Atque utinam adventus ipsius nullus praevenisset nuntius! **24.** Iam promiseram me profecturum, respondens vel honoratis petentibus vel praefecto, ut tranquillitati Italiae consuleretur, me, sicut superfluo ingerere non possem propter verecundiam, ita necessitatibus non defuturum. Confirmatum hoc erat. Ecce postridie litterae de instruendis mansionibus, invectio ornamentorum regalium aliaque huiusmodi, quae in-

---

21. 3 indici] *scil.* tributorum

23. 1 sqq. *cf.* Ep. 53, 1—3

---

4 hoc *om.* *Γ* in hoc *B* ex hoc *K* m 5 in robusta *E* a m 6 exausit *APKH*

22. 2 positas *Aa.c.* postias *P* posticas *Γ* barbaros *C s.l.* propinquasse m 3 aptemptaretur *B*

23. 2 appellabant *B* initiatum *Hαa* se *om.* *D* 3 quidam] quidum *Aa.c.m2* quondam *Am2* quidnon *PCE* 4 eius] eum *K* 5 gratiae *A*, *Pa.c.E* gratiam *H* eo *om.* *Π* 6 **optato *E* optatum *D* 7 adventum *CHαa* m ipse *Ka.r.* illius *Kp.c.*

24. 1 sq. oneratis *A* 2 profecto *DEa* tranquillitate *Pp.c.m2* in tranquillitate *D* 2 sq. consoletur *A* consoleretur *Pm1* consolaretur *Pm2Γ* 3 ingerere] iungere *α* possim *ΠK* 5 postriduum *Aa.c.m2P* post triduum *Am2Γ* post tridie *K* 6 eiusmodi *Hαa* m

gressurum iter imperatorem significarent. Quibus rebus ab ipsis, a quibus fuerat postulata, intermissa legatio est. **25.** Reus mihi videbar speratae meae praesentiae nec inpletae: sed utinam viventi tibi hunc deberem reatum! Excusarem, quod nulla tua audissem pericula, nullas tuas accepissem litteras, quod non potuissem propriis animalibus occurrere, etiamsi iter ingressus essem. Itaque securus veniae, dum dies subduco, adventus tui iter lego; ecce rescriptum accipio, ut sine mora pergendum putarem, eo quod vadem fidei tuae habere me apud comitem tuum velles. Num restiti? Num moratus sum? Additur eo, ut properarem ocius nec arbitrarer causam itineris mei synodum Gallorum esse episcoporum, propter quorum frequentes dissensiones crebro excusaveram, sed ut ipse baptizaretur. **26.** In ipso egressu gestarum iam rerum indicia potui cognoscere, sed properandi studio nihil advertere poteram. Iam superabam Alpium iuga, et ecce nuntius amarus mihi et omnibus de tanti morte imperatoris. Reflexi iter et fletibus meis lavi. Quibus ego votis omnium proficiscebar; quo gemitu omnium revertebar! Non enim imperatorem sibi, sed salutem ereptam putabant. Quanto ipse angebar dolore! Primum quod tantus princeps, quod dulce pignus meum, quod ita mei cupidissimus occidisset. Quos ego aestus eius illo biduo fuisse conperi, quo litteris, quas ad me miserat, supervixit! Vesperi profectus est silentiarius, tertio die mane quaerebat, iamne

---

25. 7 iter lego] *cf.* ExcF. I 23 (Verg. Aen. IX 392 *sq.*) 9 comitem] *scil.* Arbogastem (*cf. praef.* IV 1, 1 *sqq.*)

---

7 iter *om. K* imperatorum *A* significarent] *add.* accepta sunt *K* 8 a *om. BHα* fuerant *Ap.c.m2*m

25. 2 inpletae] susceptae *K* 3 excusare *ΓK* 5 proprias *Aa.r.* 7 adventum *BHαa* tuum *α* iter lego] intellego *BHαa* 8 habere *om. D* habere me apud] haberem caput *Hαa* 9 non restiti *C* 11 proepiscoporum *B* 11 sq. frequentas *AD, Pa.c.m2* 12 crebro] *add.* me *a*m

26. 1 regum *APa.c.* indicia *om. D* 1 sq. cognoscere potui *C* 4 et *om. Hαa* 7 quã tũ *Aa.r.* quantum *Ap.r.PCE* 8 quod *tert.*] quo *A, Pa.c.* 10 ad me *As.l. om. Γ* 11 requirebat *K*

remeasset, iamne venirem: ita sibi salutem quandam venturam arbitrabatur.

27. O iuvenis optime, utinam te viventem invenire potuissem, utinam te dilatio aliqua meo reservasset adventui! Nihil de aliqua mei virtute polliceor, nihil de ingenio atque prudentia, sed quanta ego cura inter te et comitem tuum, quanta sedulitate concordiam et gratiam refudissem! Qua me ipsum pro tua obtulissem fide, quam in me ipsum eos recepissem, quibus ille se timere dicebat! Certe si comes non esset inflexus, tecum remansissem. Praesumebam de te, quod ipse me audires, si pro te non esse auditum videres. **28.** Multa habueram, quae tenerem; nunc nihil habeo praeter lacrimas et fletus. Cottidie mihi maior ad dolorem es, crescis ad gemitum. Omnes quanti me feceris, protestantur, omnes absentiam meam causam tuae mortis adpellant. Sed non sum Helias, non sum propheta, ut potuerim futura cognoscere. Sed sum 'vox clamantis' in gemitu, quo possim deflere praeterita. Quid enim habeo, quod melius faciam, quam ut tibi lacrimas pro tanto tuo in me adfectu rependam? Ego te suscepi parvulum, cum legatus ad hostem tuum pergerem, ego maternis traditum manibus amplexus sum, ego tuus iterum legatus repetivi Gallias, et mihi dulce illud officium fuit pro salute tua primo, deinde pro pace atque pietate, qua fraternas reliquias postulabas, nondum pro te securus et iam pro fraternae sepulturae honore sollicitus.

29. Sed revertamur ad threnos et ipsa doloris in-

---

28. 5—7 *cf.* Ioh. 1, 21—23 **9—14** *cf.* Ep. 24

---

12 iam venire *Πα* iam venirem *HKα* sibi] is *D* venturam *om. CE*

27. 2 adventu *B* **5** qua (*sc.* fide; *cf. l.* 6) *AB* quam *cet.* m **6** quam] quia *B* ipso *B* **7** dicebat (t *i. r. m2*) *A* inflexus non esset *C*

28. 3 es *eras. P* est *A* (cres- *i. r.*) crescis] *add.* et *As.l.* ac (c *ex* d *m2*) gemitum *Pp.c.m2* **4** quanta *Π* me] mi *APa.c.m2* mihi *APp.c.m2Γ* **5** non sum helias *om. Hαα* **6** ut] non *H*, quo *αα* **7** in] *add.* deserto *Ba.c.* **10** ego] *add.* Iustinae *Hm2ααm*

29. 1 revertam (*om.* ad) *AD*, *Pm1* revertimur ad *Pm2* revertar ad *CE* **1 sq.** ingredimur *PCE* ingrediamus *A* ingrediar *D*

grediamur viscera: *Quid testabor*, inquit, *tibi aut quid adsimilabo tibi, filia Hierusalem? Quis salvam faciet te et quis consolabitur te, virgo filia Sion? Quia magna facta est super te contritio tua. Quis sanabit te?* Quis autem me consolabitur, a quo alii petunt consolationis officium? *Inplevit me amaritudine, inebriavit me felle. Ventrem meum doleo*, ut prophetico utar eloquio, quoniam, quem in evangelio eram generaturus, amisi.

30. Sed ille non amisit gratiam, quam poposcit, qui mihi in sermone, quo utebar ad plebem, hodie resurrexit. Nam cum in tractatum incidissem propositae lectionis, quod populus pauper benediceret deum, quaerere coepi, quis esset hic populus, et distinguere, quod esset populus alter dives, alter pauper, dives Iudaeorum, pauper ecclesiae, dives ille eloquiis sibi creditis, iste pauper aliena eloquia mutuatus. Merito pauper, quia congregatus a paupere est, illo videlicet, qui pauper factus est, cum dives esset, ut nos eius inopia ditaremur; exinanivit enim se, ut omnes repleret. **31.** Sed quomodo pauper, qui habebat aeternitatis divitias et 'plenitudinem divinitatis'? Denique in carne erat et dicebat: *Amodo videbitis filium hominis sedentem ad dexteram virtutis.* Et alibi ad Petrum dicit: *Tibi dabo claves regni caelorum.* Hic ergo pauper, qui regnum caeleste donabat? Sed audi, quomodo pauper: *Tollite*, inquit,

---

29. 2—5 *Thren. 2, 13 (*Sept.*) **6 sq.** *Thren. 3, 15 (*Sept.*) *et* Hier. 4, 19 **8** *cf.* I Cor. 4, 15

30. 3 sq. *cf.* Soph. 3, 12 Ps. 73, 21 (*?*) **7 sq.** *cf.* II Cor. 8, 9 **8 sq.** *cf.* Phil. 2, 7

31. 2 *cf.* Col. 2, 9 **3 sq.** *Matth. 26, 64 **5** Matth. 16, 19 **6 sq.** Matth. 11, 29

---

3 te faciet *m* **4** virgo *in mg. C* filie *A* **7** me] in *Hαα* ventrem meum doleo *bis CDm* (*cf.* Hier. 4, 19)

30. 2 surrexit *DHαα* **3** tractatu *Π* > *D, B* **4** dominum benediceret *K* **5** et — populus *alt. om. DE* dives] *add.* et *Π* **7** alieno *Aa.c.m2* alienis eloquiis *K* **8** quia *Hs.l.* est a paupere *D* a *om. B* ille *CE* illo — **9** factus est *om. D* qui] quia *H* **9** fractus *Pa.c.m2* esset dives *B* nos *om. K*

31. 4 a dextris *K* ad *alt.*] ait *Pa.c.m2 om. Γ* Petro *Γ*

iugum meum super vos, quia mitis sum et humilis corde. Ideo et populus eius pauper est, non indigentia, quem divite illo populo video ditiorem; non solum enim oracula prophetarum, sed etiam apostolorum meruit divino fusa spiritu habere praecepta. **32.** Non ergo inopia pauper, sed pauper spiritu, cui dictum est: *Beati pauperes spiritu, ipsorum enim est regnum caelorum.* Vere 'beati pauperes', qui acceperunt, quod divites non habebant. Ex hoc numero est ille propheticus pauper, de quo scriptum est: *Iste pauper clamavit, et dominus exaudivit eum.* Ex hoc populo ille, qui ait: *Argentum et aurum non habeo, sed, quod habeo, do tibi: in nomine Iesu Nazareni surge et ambula.* Ille ergo pauper auctor populi pauperis dicit: *Deus, laudem meam ne tacueris, quoniam os peccatoris et os dolosi super me apertum est. Locuti sunt super me lingua dolosa et sermonibus odii circumdederunt me et expugnaverunt me gratis. Pro eo, ut me diligerent, detrahebant mihi, ego autem orabam.* Bonum scutum oratio, quo omnia adversarii ignita spicula repelluntur. Orabat ergo dominus Iesus, et eius imitator Valentinianus orabat. **33.** Sed forte dicatur: 'Quid ei sua profuit oratio? Ecce in primo vitae occidit cursu.' — De celeritate mortis, non de genere loquor; non enim accusationis voce utor, sed doloris. — Sed etiam dominus orabat et crucifixus est; hoc enim orabat,

---

32. 2 *Matth. 5, 3 5 sq. Ps. 33, 7 6—8 *Act. 3, 6 8—12 *Ps. 108, 1—4 12 sq. *cf.* Eph. 6, 16

---

7 et *alt.* *As.l.* 8 divitem *Pa.c.m2ACE* 9 video] iudeorum *Ea.c.m2C* oraculas *B* 10 divina *Ba.c.D* spiritui *Ea.r.*

32. 1 sed pauper *om. H* pauper *alt. om.* 𝔞 2 est *alt. om. Aa.c.P* enim *om. D* est enim *CEm* 4 habeant *B* 5 dictum est *D* 7 habeo] *add.* hoc *H*𝔞*m* nazarei *A*, *Pa.c.* 8 pauper *et* pauperis *om. B* 8 sq. laude *A* 9 quia *H* os *alt. om. B* 10 sunt *om. E* super] adversum *K* 11 me *pr.*] *add.* circumierunt *AP* expūgnauerunt *B* 12 diligerent me *PΓ* me *om. H* 13 quo] qui *Pa.c.m2* spectacula *Aa.r.* 14 ergo *om. K*

33. 1 profuit sua *DK*𝔞 2 primo] principio *H* cursu (*spat. vac. rel.*) *om. K*

ut 'peccatum mundi tolleret'. Audiamus ergo, quid oret Christi discipulus. Utique quod magister docuit. Docuit autem, ut vigilemus et oremus, ne ingrediamur in temptationem, hoc est, ne incidamus in peccatum. Haec est enim temptatio Christiani, si in suae animae periculum prolabatur: mortem autem timere non est perfectionis. **34.** Rogare autem quis debeat et pro inimicis suis, orare etiam pro persequentibus, sicut ipse dominus orabat dicens: *Pater, dimitte illis, non enim sciunt, quid faciunt.* Vide clementiam magnam: Illi suum persequebantur auctorem, ipse adversariis etiam gravia peccata donabat; quin etiam ignorantiae velamine excusabat admissum dicens, quia 'nesciunt quid faciunt'; nam si scirent, dominum non persequerentur suum, in cuius potestate ac iure salutem suam esse arbitrarentur. Et quia non sola Christi persecutores eius erant morte contenti, addebant maledicta atque convicia, ut ait ipse: *Maledicent ipsi, et tu benedices.* Docuit nos; quod timere maledicta persequentium minime debeamus, cum habeamus benedictionis auctorem, nec movere nos convicia debeant, ubi praesul est, qui possit auferre maledicta.

35. Quid illud, quod mori non timuit? Immo pro omnibus se obtulit dicens, quod frustra innoxii in invidiam vocarentur, quod frustra propter se alii periclitarentur, sibique potius mortem optabat, ne ipse aliis causa mortis esset. Hoc est illud

---

33. 5 *cf.* Ioh. 1, 29 **6 sq.** *cf.* Matth. 26, 41 (Marc. 14, 38 Luc. 22, 40. 46) **9 sq.** *cf.* Matth. 10, 28

34. 1 sq. *cf.* Matth. 5, 44 **3 sq.** (7) Luc. 23, 34 **7 sq.** *cf.* I Cor. 2, 8 **11** *Ps. 108, 28

---

5 quid oret] qui doceret *Aa.r.* **6** docuit *alt.*] docui *A* **7** oraemus *A* ploremus *PΓ* et oremus *om. Hαa* ingrediamur] intremus *Ha*

34. 1 debet *ΓBKm* **2** etiam] autem *E* autem et *D* etiam et *B* ipse *om. BHαm* **3** dimitte] ignosce *CE* **5** adversarius *Pa.c.* **6** velamine ignorantiae *E* **9** esse *om. K* esse suam *am* **10** contempti *K* addebat *D* **11** ut] et *ΠK* illi *DKB* **12** persequentum *α* **12 sq.** abeamus *A* **13** vicia *C* vitia *D*

35. 2 innoxii — **3** frustra *in mg. Am1* in *om. BH*

evangelicum domini in ipsa sui captione dicentis: *Si me quaeritis, sinite hos ire.* Occidit itaque pro omnibus, quos diligebat, pro quo amici sui parum putabant, si omnes perirent.

36. Advertimus, quem circa amicos suos habuerit animum, consideremus, quem erga germanas suas habuerit adfectum. In ipsis requiescebat, in ipsis consolabatur, in ipsis relaxabat animum et fessa curis corda mulcebat. Rogabat eas, ut, si quo pueritiae suae lapsu, si sermone aliquo offensae a fratre viderentur, ignoscerent, veniam sibi a domino deo depraecarentur. Manus, capita sororibus osculabatur, inmemor imperii, memor germanitatis. Et quanto magis aliis potestatis iure praestaret, hoc se magis humilem sororibus exhibebat. Rogabat, ut non meminissent iniuriae, meminissent gratiae.

37. Acciderat, ut quoddam de earum possessione audiret negotium; tantus enim erat, ut etiam in causa sororum aequus fore arbiter a provincialibus aestimaretur, quod, etsi circa sanctas necessitudines suas caritate propenderet, tamen pietatem suam iustitia temperaret. Audivit negotium non de iure, sed de possessione praedii. Hinc pietas pro sororibus, inde misericordiae pro orphano causa certabat, ut pro eo apud ipsas interveniret sorores. Remisit ad iudicem publice ne-

---

35. 5 sq. *Ioh. 18, 8

---

5 domini *om. D* sua *DE* **5 sq.** queritis interficere *C* **6** irae *A* abire *ΓKαm* itaque] igitur *K* quo *K*

36. 1 advertamus *αα* **2** consideremus *post* adfectum *m* suas *om. A* **2 sq.** affectum *s.l.m1*, animum *Aa.c.* **3** se consulabatur *ααm* **4** se relaxabat animum *K* **5** suae *om. B* offensae *post* **6** viderentur *B* **6** deo *om. Hαα* **7** capit a *Hα* caput *α* sororum *D* **8** menor *A* quanto] quo *α* postestatis *Da.r.* **9** iure (re *s. l.*) *P* humilem *om. α*

37. 1 acciderat *post* quoddam *H* ut quod dum acciderat *α* ut quod acciderat *α* **2** erat enim *D* **3** forte *CDK* existimaretur *α* **3 sq.** sanctas circa *B* **4** caritatem *BHK* proponderet *A* perpenderet *α* **4 sq.** pietate sua *ΠK* **5** iustitiam *Pm2ΓK* **7** misericordia est *Γ* misericordia *dett.* m orphani *Πm* (pro — certabat *om. C*) certabatur *Kp.c.m2* **8** publicem *A*, *Pa.c.* publicum *Pp.c.m*

gotium, ne aut ius aut pietatem laederet. Privatim tamen, quantum ex proposito nobilium puellarum advertimus, pium sanctis sororibus inpressit adfectum, ut concedendi praedii voluntatem haberent, indicium darent. Vere dignae tanto fratre germanae, quae id, quod mater sibi reliquerat, mallent de suo potius iure laxare quam fratrem in sua causa verecundiam sustinere.

38. Haec est vobis, sanctae animae, hereditas pretiosior fraternae laudis et gloriae, his vos pius frater nobiliores et ditiores reddidit, qui caput vestrum non gemmis onerabat, sed osculis, manus vestras non tam regalibus ambiebat insignibus, quam imperatorio ore lambebat. In vestrae fructu praesentiae omne ponebat solatium, ut nec ipsam nimie desideraret uxorem. Ideo nuptias differebat, quia pius eum vestrae gratiae pascebat adfectus. Haec vobis desiderio amplius quam dolori sint, ut fraterna gloria plus reficiat mentem quam dolor torqueat. Pascunt frequenter et lacrimae et mentem ablevant, fletus refrigerant pectus et maestum solantur adfectum. **39.** Durum quidem funus videtis, sed stabat et sancta Maria iuxta crucem filii et spectabat virgo sui unigeniti passionem. Stantem illam lego, flentem non lego. Unde dixit ei filius: *Mulier, ecce filius tuus*, et discipulo dixit: *Ecce mater tua*, hereditatem illi caritatis suae et gratiae derelinquens. In quo vobis, pia pignora, quoniam fratrem

---

39. 2—4 *cf.* Ioh. 19, 25 ELuc. X 132 (*p.* 505, 18—21 *Sch.*) Ep. 63, 110 InstV. 49 **4 sq.** *cf.* Ioh. 19, 26 *sq.*

---

9 privatam *Pa.c.* **10** puellarum nobilium *E* **12** haberent] *add.* et *D* verę *A* vero *Γ* fratri *Γ* **13** id] ei *Hαa*

38. 1 vobis *om. K* nobis *B* **3** ornabat *K* **4** ambibat *Cp.r.* **6** nimiae *AP* **7** pius] plus *Pp.c.m2*m **9** doloris *Π* (dolores *Pp.c.*) sint ut] in tot *Π* > *C* (in tota), sit ut *BH*, sint *K* **10** et *om. B* **11** allevant *Γa*m

39. 1 funus *om. C* videris *Γ* **2** et *pr. om. K* sancta *s. l. K* **3** flentem] *add.* illam *Cα* **5** illi *B om. D* illis *cet.* m **6** pio *D*

vestrum servare propter mea peccata non merui, adfectum paternum exhibere desidero. Illum intueor in vobis, illum teneo, illum puto mihi esse praesentem, immo utrumque germanum, quos velut oculos mihi effossos arbitror. Felicius episcopos persequuntur imperatores quam diligunt. Quanto mihi beatius Maximus minabatur! In illius odio laus erat, in horum amore supplicii feralis hereditas. Utinam, filii, pro vobis licuisset hunc spiritum fundere! Conpendium doloris inveneram et gloriosius mihi fuerat pro tantis obire pignoribus.

40. Sed ad vestram, sanctae filiae, consolationem revertar, quamvis rerum gestarum acerbitas vim omnem consolationis absorbeat. Quae si brevis sit, nihil adfert, quo maestum adfectum demulceat, sin prolixior, longiorem adfert admonitionem doloris. Quo enim prolixior fueris, hoc magis in consolando adficies eum, quem consolari velis, et diutius maerorem eius tenebis. **41.** Non igitur velut penicillo quodam sermonis mei vestras abstergebo lacrimas; neque enim id facere vellem, etiamsi possem — est enim piis adfectibus quaedam etiam flendi voluptas et plerumque gravis lacrimis evaporat dolor —. Sed id postulo, ne vel

12 *cf.* Ep. 24, 12
41. 3—5 *cf.* ExcF. I 74

7 servare *om.* *Hαα* servire *Da.c.* peccata mea *C* merui *s.* potui *C* meruit *H* **8** parentum *α* **9** esse mihi *Hm* **10** effossos mihi *E* arbitror] doleo *BHα* **11** persecuntur *AE* persequantur *BHαα* diligant *BHα* **12** mihi *om.* *K* **14** nobis *a* effundere *D* **15** doloris *om.* *α*

40. 2 quamvis] *add.* per *CE* acerbias *APa.c.m2* aceruias *Am2* acerbius *Pm2* aceruitas *H* **3** absorbeam *Π* > *D* nil *Γ* afferet *Bαa* afferret *H* **4** m**estum *A* adfectum *om.* *A* affectu *a* **4 sq.** afferet *Bα* afferret *H* afferat *a* **6** in *om.* *K* **7** maerorem] memoriam *B* tenebit *B*

41. 1 sq. pincello *APp.c.m2* pinnicello *K* pincillo *C* penicello *B* pinicello *α* penicillo *Haam* (*i. q.* spongia) **2** abstergendo *B* abstergo *Kα* abstergam *Daam* **3** possim *Π* > *D*, *K* **4** etiam *om.* *ΠK* voluntas *Π* **5** lacrimis *om.* *Ha* lacrimas *D* euaportat *Pa.c.* seua poscat *Pp.c.*

infixum pectori vestro fratrem duris gemitibus revellatis vel avertatis planctibus vel requiescentem excitetis. Ille vobis maneat in corde, ille vivat in pectore, ille amplexibus piis haereat, ut solebat, ille fraterna oscula premat, ille semper in oculis sit, semper in osculis, semper in adloquiis, semper in mentibus, ille iam talis, ut ei nihil timeatis sicut ante. Obliviscamini eius aerumnam, teneatis gratiam. Ille vobis auxiliaturus speretur, ille noctibus praesul adsistat, illum a vobis iam nec somnus excludat. Propter ipsum delectet quies, ut vobis gratior revertatur. In vobis est, filiae, ut fratrem vobis iam nemo possit auferre.

42. Sed corpus eius tenere desideratis, tumulum circumfusae tenetis. Ille tumulus vobis fratris habitatio sit, ille sit aula palatii, in quo cara vobis membra requiescent.

43. Quodsi me ad illum revocatis dolorem, quod cito excessit e vita, nec ego abnuo inmatura obisse aetate, quem nostrae vitae temporibus fulcire cuperemus, ut de nostris annis viveret, qui fungi non potuit suis. **44.** Sed quaero, utrum aliquis sit post mortem sensus an nullus. Si est, vivit; immo quia est, vita iam fruitur aeterna. Quomodo enim non habet sensum, cuius anima et vivit et viget et remeabit ad corpus et faciet illud, cum refusa fuerit, revivescere? Cla-

---

44. 1 sqq. *cf.* Sen. Ad Pol. 9, 2. 3; Cic. Tusc. I 34, 82

---

6 inflixum *Aa.r.* revelatis *Hα* relevetis *α* **7** plantibus *B* **8** ille *alt.* — **9** premat *om. D* **10** oculis] osculis *AP* semper in osculis *om. Π* **11** nihil ei *DK* sicut ante] sic *B* **12** tenetis *Aa.c.* ut teneatis *B* **13** noctibus] nobis *K* existat *K* **14** nec iam sonus *D* **15** requies *A* est *om. K* **16** posset *H*

42. 2 fratris vobis *αm* **3** pa*latii *A* palatium *B* vobis *om. α* requiescunt *α*

43. 1 me] mentem *K* illam *Ap.c.m2* **2** de vita *K* a vita *E* e *om. B* abuno *B* inmature *Aa.c.*

44. 2 an] aut *B* vivit — **4** cuius *om. ΠK* **4** et *pr. om.* m remeavit *A*, *Pa.c.* remanebit *D* **5** ad] in *ΠK* corpore *D* reversa *K* revivescere *AH*, *Pa.c.* reviviscere *cet.*

mat apostolus: *Nolumus autem vos ignorare, fratres, de dormientibus, ut non tristes sitis, sicut et ceteri, qui spem non habent. Nam si credimus, quod Iesus mortuus est et resurrexit, ita et deus illos, qui dormierunt, per Iesum adducet cum ipso.* Manet ergo eos vita, quos manet resurrectio. **45.** Quod si gentes, quae spem resurrectionis non habent, hoc uno se consolantur, quo dicant, quod nullus post mortem sensus sit defunctorum ac per hoc nullus remaneat sensus doloris, quanto magis nos consolationem recipere debemus, quia mors metuenda non sit, eo quod finis sit peccatorum, vita autem desperanda non sit, quae resurrectione reparatur? Iob quoque docet nec mortem timendam et potius optandam piis dicens: *Utinam in inferno me custodires, absconderes me, donec mitigetur ira tua et constituas mihi tempus, in quo memor sis mei. Si enim mortuus fuerit homo, vivet. Consummans dies vitae meae sustinebo, donec iterum fiam. Tunc vocabis, et ego tibi oboediam: opera autem manuum tuarum ne despicias.*

46. Esto tamen, dolendum sit, quod primaeva obierit aetate: gratulandum tamen, quod virtutum stipendiis veteranus decesserit. Tanta enim fuit emendatio vitae eius in

---

6—9 *I Thess. 4, 13 *sq.*

45. 1 sqq. *cf.* ExcF. I 71 **5 sq.** *cf.* ExcF. II 48 **9—13** *Hiob. 14, 13—15 (*Sept.*)

46. 1 sqq. *cf.* Menandr. Περὶ Παραμυθητικῶν (III *p.* 413, 15—414, 27 *Spengel*)

---

6 autem *om.* $H\alpha\mathfrak{a}$ fratres *om.* K **7** ut non contristemini $BH\alpha K\mathfrak{a}$ (*Vulg.*) ut non contristetis A **9** qui dormierunt *om.* D cum eo $H\alpha\mathfrak{a}\mathfrak{m}$ **10** eorum vita $H\alpha\mathfrak{a}$

45. 2 quae] qui AD, $Pa.c.\mathfrak{a}$ **3** quo $H\alpha\mathfrak{a}$ quod *cet.* $\mathfrak{m}$ **5** debeamus D **6** non A *s.l.* **7** non sit *om.* D **8** docet] dicit ΠK mortem nec B **8 sq.** piis optandam E **9** dicit $Aa.c.m2$ custodires] *add.* et $H\alpha\mathfrak{a}\mathfrak{m}$ **11** *mei (e *eras.*) A fuerat ADE, $Pa.c.$ consummas BPD consumas A et cum summas E et cum consummas C **13** obedientiam D despicas $Aa.c.m2$ dispicias $Am2$

46. 1 esto] istud $H\mathfrak{a}$ illud α **2** tamen] autem $\mathfrak{a}$ **3** discesserit BC

illo omnibus lubrico adulescentiae tempore, tanta laus morum eius, ut omnem memoriam doloris obducat. Quod enim obiit, fragilitatis est, quod talis fuit, admirationis. Quam beata fuisset res publica, si eum diutius servare potuisset! Sed quia vita sanctorum non hic in terris est, sed in caelo — iustis *enim vivere Christus et mori lucrum*, quia *dissolvi et cum Christo esse multo melius* —, dolendum est, quod nobis cito raptus sit, consolandum, quod ad meliora transierit.

47. Denique David moriturum filium flebat, mortuum non dolebat. Flebat, ne sibi eriperetur, sed flere desivit ereptum, quem sciebat esse cum Christo. Et ut scias verum esse, quod adsero: Incestum Amnon filium flevit occisum, parricidam Abessalon doluit interemptum dicens: *Filius meus Abessalon, filius meus Abessalon*, innocentem filium non putavit esse lugendum, quia illos sibi perisse pro scelere, hunc pro innocentia credidit esse victurum.

48. Nihil ergo habetis, quod gravissime doleatis in fratre: homo natus est, humanae fuit obnoxius fragilitati. Nemo se redimit a morte, non dives, non ipsi reges, immo ipsi gravioribus subiacent. Iob dixit: *Numerati anni dati sunt potenti, timor autem eius in auribus eius; quando videtur pacem habere, tunc veniet eius eversio.* Vobis quoque ipsis tam acerba incidisse patienter ferre debetis, quae

---

9 sq. *Phil. 1, 21. 23

47. 1 sqq. *cf.* II Reg. 12, 16 *sqq.* ExcF. II 28 **4** *cf.* II Reg. 13, 32. 36 *sq.* **5 sq.** *II Reg. 18, 33 **6 sq.** *cf.* II Reg. 12, 19—23

48. 4—6 *Hiob. 15, 20 *sq.* (*Sept.*)

---

4 laus *Ai.r.* **5** doloris] *add.* eius *Ea.c.* obiit enim *D* **8** hic] haec *ΠHα* **9** enim *om. A* quia] *add.* et *Ha* **11** quod *om. CE*

47. 2 eripetur *B* sed flere *Ei.r.* **3** et] sed *BHα* ut *s. l. A* **4** assero *Ei.r.* filium *om. CK* **6** meus abessalon *alt.*] meus absalon *Ei.r.* **7** luguendum *A* hinc *H*

48. 2 fragilitatis *AP* nemo — **7** eversio *om. ΠK* **3** redemit *H* **6** habere pacem *Hαam* eius] ei *Hαa* a vobis *Π* (sed vobis *Pp.c.*) ac vobis *K* **7** ferre patienter *B* debetis *om. K*

videtis vobis communia esse cum sanctis. Etiam David amissis filiis destitutus est. Optasset illos tales obire, qualis vobis frater ereptus est. Ille crimina doluit, non exitum filiorum.

49. Sed esto, fuerit ingemiscendum. Quo usque luctus tempora protrahantur? Duorum mensuum curricula in fraterni funeris cottidiano clausistis amplexu. Sola in scripturis Iepthae filia fletus sui tempora postulavit, cognito, quod pater eius profecturus ad proelium voverat, quia id rerum potitus offerret domino, quod sibi primum occurreret. Post victoriam revertenti occurrerat filia gnara pietatis, ignara promissi. Vidit eam et ingemuit pater dicens: *Heu me, filia, inpedisti me, in stimulum doloris facta es mihi. Ego vero aperui os meum de te ad dominum et non potero avertere.* Illa dixit ad eum: *Pater, si in me aperuisti os tuum, fac mihi ita, ut exiit de ore tuo.* Et iterum dixit: *Sine me mensibus duobus et vadens flebo in montibus super virginitatem meam, ego et conpares amicae meae.* Itaque duobus exactis regressa mensibus sacrificii munus implevit. Quae decreto populi Israhel quaternis in anno diebus ab eiusdem plebis feminis deplorabatur. **50.** Ad deflendum igitur virginitatis suae

---

49. 3 sqq. *cf.* Iudd. 11, 29—40 **7** gnara — ignara] *cf.* Vgt. 2, 5 **9—11** *Iudd. 11, 35 (*Sept.*) **12 sq.** *Iudd. 11, 36 (*Sept.*) **13—15** *Iudd. 11, 37 (*Sept.*) **15 sqq.** *cf.* Iudd. 11, 38—40

---

9 destitutis *D* **10** illae *C* illa *E*

49. 1 sed — ingemiscendum *om. Hαα* quo usque] quae *Hα* **2** protrahuntur *BHαam* mensuum *AP* mensium *cet.* **5** noverat *B* vocaverat *H* **6** potitus *H* potius *cet.* offerret — sibi *Ei.r.* **7** occurrerit *A, Pa.c.CE* occurrit *Pp.c.DKm* gnara] ignara *AΓHα* **8** eam] etiam *Aa. r.* et *om. CE* **9** es facta *Hα* est *Aa.r.* **10** vero]enim *Am* de te *A s.l.* et non potero *bis A* advertere *AΓH, Pa.c.* **12** ita *om. Hαam* me *Ks.l. om. Hαa* **12 sq.** duobus mensibus *E* **13** in montibus *om. K* **14** amicae] animae *D* regresso *H* **16** quaternos *Aa.c.* diebus] mensibus *K* **17** deploratur *a*

50. 1 suae virginitatis *m*

florem duos sat esse menses Iepthae filia iudicavit, et adhuc non venerat resurrectio. Et hoc spatio temporis satis putavit a paucis se esse defletam. Vobiscum omnes populi defleverunt, omnes ingemuerunt provinciae, et adhuc parva putatis vestri haec esse supplicia? Si fratrem vestro redimere possetis exitio, nollet tamen ille vestra adflictione resuscitari, qui se melius vivere credit in vobis, qui optavit potius se ipsum mori quam vestram videre iniuriam, qui pro vobis se libenter fuit paratus offerre, qui ipso nostri doloris die dicitur hanc solam emisisse vocem: 'Vae miseris sororibus meis!' Itaque magis vestram destitutionem quam suam mortem dolebat.

51. Sed audio vos dolere, quod non acceperit sacramenta baptismatis. Dicite mihi: Quid aliud in nobis est nisi voluntas, nisi petitio? Atqui etiam dudum hoc voti habuit, ut, antequam in Italiam venisset, initiaretur, et proxime baptizari se a me velle significavit, et ideo prae ceteris causis me acciendum putavit. Non habet ergo gratiam, quam desideravit, non habet, quam poposcit? Et quia poposcit, accepit, et ubi illud est: *Iustus quacumque morte praeventus fuerit, anima eius in requie erit.*

52. Solve igitur, pater sancte, munus servo tuo, quod Moyses, quia in spiritu vidit, accepit, quod David, quia

---

51. 8 sq. *Sap. 4, 7

52. 2 *cf.* Myst. 3, 12(I Cor. 10, 1. 2) **2 sq.** *cf.* Myst. 5, 26 (Ps. 28, 3)

---

2 satis *K* sat̃ *C* sat (s *man. rec.*) *H* **4** a *om.* *H α ȧ* se *om.* *D* deflendam *K* defluerunt *B* **5** vestra *K m* **6** vestrum *D α ȧ* possitis *A P* **7** adflictatione *P a.c. A p.c. Γ* **8** credidit *H α ȧ m* mori] *add.* pro vobis *C* **9** cum vestram videret *H α ȧ* **10** vestri *ȧ*

51. 1 audiui *H α ȧ* acceperat *B a.c.* sacramentum *Γ* **2** quod *H a.c.* est in vobis *D* vobis *A P K* **3** adqui (*ex* adque) *A* atque *K* aut qui *Γ H α* at qui *ȧ* votum *B H ȧ* ut] *add.* et *m* antequam] cum *Π K* **4** in *om.* *B D* proximo *Γ* **5** prae ceteris] praeteritis *P* **5 sq.** accedendum (eden *i. r.*) *A* accipiendum *H α ȧ* accersendum *m* **6** gratia *A* **7** habet] *add.* ergo gratiam *D* et *pr.*] certe *m* **8** ubi] unde *m* quacumque quae *H* **9** requie] refrigerio *ȧ*

52. 1 sanctae *A P* **2** moyse *H α* quia *pr.*] dum *H α ȧ*

ex revelatione cognovit, emeruit. Solve, inquam, servo tuo Valentiniano munus, quod concupivit, munus, quod poposcit sanus, robustus, incolumis. Si adfectus aegritudine distulisset, tamen non penitus a tua misericordia esset alienus, qui celeritate temporis esset, non voluntate, fraudatus. Solve ergo servo tuo munus tuae gratiae, quam ille numquam negavit, qui ante diem mortis templorum privilegia denegavit his urgentibus, quos revereri posset. Adstabat virorum caterva gentilium, supplicabat senatus. Non metuebat hominibus displicere, ut tibi soli placeret in Christo. Qui habuit spiritum tuum, quomodo non accepit gratiam tuam?

53. Aut si, quia sollemniter non sunt celebrata mysteria, hoc movet, ergo nec martyres, si catechumeni fuerint, coronantur; non enim coronantur, si non initiantur. Quodsi suo abluuntur sanguine, et hunc sua pietas abluit et voluntas.

54. Ne, quaeso, eum, domine, a fratre seiungas, ne iugum hoc piae germanitatis patiaris abrumpi. Hic tuus iam et tuo iudicio vindicatus periclitatur amplius Gratianus, si separetur a fratre, si non mereatur esse cum eo, per quem meruit vindicari. Quas ille nunc manus ad te, pater, erigit!

---

3 meruit *ΠK* inquit *Ha.c.m2* **5** incolomis *AHα*, *Ka.c.* **6** detulisset *PE* paenitus *AP* penitens *CE* **7** alienus esset *B* **8** gratiae tuae *Bm* **10** denegavit] negavit *Hαa* denegavit] *add.* et negavit *B* his urgentibus] insurgentibus *Paa* hi surgentibus *H* reveri *APa.c.m2* **11** renatus *Hα* **12** dispicere *Ha.c. man. rec.* ut — placeret *om. Haa* placere *B* **13** spiritum] *add.* sanctum *Ba.c.*

53. 1 quia] qua *Π* **2** si] sic *Ha.c.* si catechumeni] sicuthaec umini *Aa.c.* (-amini *p. c.*) si cuthecumini *Pa.c.* si catecumini *ΓK* si cathecumini *B* **2 sq.** coronentur *Cm* **3** si non] nisi *K* **4** hanc *A*, *Pa.c.* voluntas abluit et pietas *D* abluat *K*

54. 1 domine eum *D* ne *alt.*] nec *K* **2** patiaris *om. Π* > *D*, *K* sinas *D* abrumpas *Pp.c.m2K*, (iugum — abrumpas *i. r.*) *E* et] ex *D* **3** vendicatus *D* vindicatur *E* amplius *om. K* **5** at te *A*, *Pa.c.*

Quas pro fratre preces fundit! Quo ei inhaeret amplexu! Quemadmodum sibi eum non patitur avelli! **55.** Adest etiam pater, qui militiam sub Iuliano et tribunatus honores fidei amore contempsit. Dona patri filium, fratri germanum suum, quorum utrumque imitatus, alterum fide, alterum
5 devotione pariter atque pietate in templorum privilegiis denegandis, quod patri defuerat, adiunxit, quod frater constituit, custodivit. Et huic adhuc intercessionem adscisco, cui remunerationem praesumo. **56.** 'Date manibus' sancta mysteria, pio requiem eius poscamus adfectu. Date sacramenta caelestia, 'animam nepotis' nostris oblationibus prosequamur. *Extollite*, populi, mecum *manus in sancta*, ut eo
5 'saltem munere' vicem eius meritis rependamus. Non ego floribus tumulum eius aspergam, sed spiritum eius Christi odore perfundam. Spargant alii 'plenis lilia' calathis, nobis Christus est lilium. Hoc reliquias eius sacrabo, hoc eius commendabo gratiam. Numquam ego piorum fratrum sepa-
10 rabo nomina, merita discernam. Scio, quod dominum commemoratio ista conciliet et copula ista delectet. **57.** Nec putet aliquis meritis eorum obitus celeritate detractum. Raptus est et Enoch, ne malitia mutaret cor eius, et Iosias XVIII anno regni sui ita domini pascha celebravit, ut omnes

---

56. 1—7 *cf.* Verg. Aen. VI 883—886 **4** *cf.* Ps. 133, 2

57. 3 *cf.* Gen. 5, 21—24 Sap. 4, 11 **3 sq. — 7** *cf.* IV Reg. 23, 21—30

---

7 velli *B*

55. 1 adest — militam *E i. r.* **4** suum *om. K* imitatur *Γ* imitatus est *ɑm* fides *A* **5** templum *Γ*

56. 2 sq. sacramenta] sacrata *B* caelestia] mysteria *B*, *Ha.c.* caelestia mysteria *αɑ* **3** nepotis] piam *BHα* (*cf. praef. not. 181*) nostris] matris *ɑ* **4** eo] eos *A* eius *Γ* **5** saltim *AK*, *Pa.c.* non] nec *Hɑ* **6** spiritum] bustum *K* **7** profundam *ɑ* spargunt *D* plenos liliis calathos *K* lilia plena calathis *D* **8** lilium est Christus *Hαɑm* eius *pr. om. DE* **10** nomina] numerum *ɑ* **11** et *om. BHα*

57. 2 aliquis] *add.* quidquam *m* **3** et *pr. om. Hαɑm* **4** XVIII. *APKα* octavo decimo *Γ* decem et octo *Ha.c.* decimo et octavo *Hp.c.* nono decimo *B* omnes *om. K*

retro principes devotione superaret, nec diutius fidei suae meritis supervixit, immo quia plebi Iudaeae grave inminebat exitium, rex iustus ante sublatus est. Metuo, ne et tu nobis aliqua nostri offensione sis raptus, ut octavo decimo regni tui anno inminentis mali acerbitatem quasi iustus evaderes.

58. Sed iam cara mihi conplectar viscera et debito condam sepulchro. Prius tamen singula membra perspiciam. Valentinianus meus, *iuvenis meus candidus et rubeus* habens in se imaginem Christi — talibus enim prosequitur ecclesia in Canticis Christum; nec iniuriam putes: charactere domini inscribuntur et servuli et nomine imperatoris signantur milites. Denique et ipse dominus dicit: *Nolite tangere christos meos*, et: *Vos estis lux mundi*, et Iacob dixit: *Iuda, te conlaudent fratres tui*. Ad filium loquebatur et dominum revelabat. Et de Ioseph dixit: *Filius meus ampliatus, filius meus ampliatus Ioseph*, et Christum significabat. **59.** Licet ergo et mihi charactere domini signare servulum — *iuvenis meus candidus et rubeus electus de decem milibus!* Electus est filius meus, cum post mortem patris parvulus adsciscere-

---

58. 2 sqq. *cf.* Menandr. Περὶ Μονῳδίας (III *p.* 436, 15—21 *Spengel*) **3** *Cant. 5, 10 **7** Ps. 104, 15 **8** Matth. 5, 14 **8 sq.** *Gen. 49, 8 **10 sq.** *Gen. 49, 22

59. 2 sq. *Cant. 5, 10 **4** parvulus] *anno 375 Val. erat quattuor annorum*

---

5 superasset *K* **7** exitum *B*, *Ha.c.* sublevatus *H* metuo] *add.* ergo **m** ne *om. D* **8** aliqua] *add.* nobis *alt. APm1* (a *s.* nobis *Pm2*) nostre *A* ut] et *AHa.c.* **9** aceruitatem *Ap.c.*

58. 1 conplectar] completa *A* debito] bito *AΓ*, *Pa.c.* subito *Pp.c.* auito *K* debita **a** **1 sq.** quondam *ΓHαa* **2** prius *om. ΠA* **3** meus *alt.*] *add.* et **m** ruber **a** **5** canticis canticorum *K* **6** nomina *AP* signatur *B* **7** dixit *BHαΓKam* **8 sq.** collaudant *Γ* laudabunt *Hαam* conlaudabunt *K* **10** dictum *Π* (*add.* est *D*), **m** **10 sq.** filius meus ampliatus *alt. om. B* **11** meus *om. K* et *om. ΓK*

59. 2 signare] scena (*om.* servulum) *Hα*, schema **a** **3** ruber **a** electus de *om. Hαa* de *om. A* de] e **m**

5 tur imperio. *Caput eius aurum cephaz, oculi eius sicut columbae super abundantiam aquarum.* Ibi enim *sedimus et flevimus*, dixerunt, qui inde venerunt. **60.** *Venter eius pyxis eburnea*, qui reciperet oracula scripturarum, ut posset dicere: *Ventrem meum doleo*, sicut dixit propheta; dicit enim haec, qui imitator est Christi. **61.** *Genae eius sicut fialae aromatis*, quibus Christi influebat unguentum. **62.** *Labia eius sicut lilia stillantia myrra plena. Manus eius tornatae, aureae, plenae tharsis*, eo quod in verbis eius iustitia refulgeret, in factis et operibus reniteret gratia: in quo et plenum virtutis auctoritatisque
5 regalis esset adloquium nec inflexa aliquo mortis terrore constantia et factorum pretiosa et emendata correctio; omnis enim bonus operarius manus Christi est. **63.** *Fauces eius dulcedines et totus desiderium.* Quam dulcia enim omnia iudicia eius universorum faucibus adhaeserunt! Quanta

---

5 sq. *Cant. 5, 11 *sq.* **6** Ps. 136, 1

60. 1 *Cant. 5, 14 (*Sept.*) *Multa abhinc ex aeperdito Origenis Comm. in Cant. hausta esse veri simile est.* **2 sq.** Hier. 4, 19

61. *Cant. 5, 13 (*Sept.*)

62. 1 sq. *Cant. 5, 13 *sq.* *(Sept.)*

63. 1 sq. *Cant. 5, 16 (*Sept.:* φάρυγξ—ὅλος ἐπιθυμία: fauces — totus desiderium)

---

5 cephaz] *ex verbis Sept. non intellectis* καὶ φάζ (*var. lect.* καιφάζ *vel* κεφάζ); φάζ *pro Hebraico* pâz, *i. e.* aurum purum (*cf. Vulg.* aurum optimum) ophaz *B* cephat *D*

60. 1 eius] *add.* sicut *BΓ* pixis *Ap.c.ΓHαK* piscis *Aa.c.* pisis *B* oburnea *B* **2** reciperat *AP* receperat *ΓK* oraculas *Aa.c.* possit *A* **3** dicit] dixit *B*

61. 1 sicut *om.* 𝔞 **2** christus *B*𝔞

62. 1 illius *D* sicut *om.* *B*𝔞 distillantia *BHαK*𝔞𝔪 **2** murra *A*, *Pa.c.* mirram primam *K* mirrã prima *D* aurae *Pa.c.A* auro *Pp.c.Γ* aureae et *B* tharsis] *Sept.*: Θαρσεῖς *vel* Θαρσίς, *pro Hebraico* 'tarschisch', *i. e. lapidis pretiosi* (*chrysolithi*) **3** refulgebat *K* et] *add.* in *B* **4** reniteret] redderet *B* auctoritatis quae *A* auctoritatis *Hα* et auctoritatis 𝔞𝔪 **5** aliquo] aloquo *APa.c.* a loco *Γ* **6** et *alt. om.Hα*𝔞 **7** est] et *K*

63. 2 dulcedinis *BΠ* totũ 𝔞 desiderabilis *B*

gratia sermones ipsius singuli recensentur! Quemadmodum, fili, desideraris a populis! Mihi certe inpressisti, quae pectore teneo, verba illa postrema, quibus me vadem tuum fieri postulabas. Reliquisti ipse de me testimonium iudicii gloriosi. Ego tibi fidem meam exhibere non potui, quam parabam; dixi tamen absens, et dicentem me fidem pro te Christus audivit. Tenetur in caelo sponsio mea, etsi non tenetur in terris. Obligatus sum deo, etsi non potui hominibus obligari.

64. Locutus sum de corpore tuo, nunc adloquar animam tuam dignam propheticis ornamentis. Isdem igitur utar exordiis: *Quaenam est haec prospiciens sicut diluculum, speciosa sicut luna, electa sicut sol?* Videor mihi te videre fulgentem, videor audire dicentem: 'Diluculum mihi est pater: *nox* terrena *praecessit, dies* caelestis *adpropinquavit.*' Prospicis igitur nos, sancta anima, de loco superiore tamquam inferiora respiciens. Existi de tenebris istius saeculi, et 'ut luna' resplendes, 'ut sol' refulges. Et bene 'ut luna', quia et ante, in umbra licet istius corporis, refulgebas et terrarum tenebras inluminabas et nunc lumen a sole iustitiae mutuata clarum diem ducis. Videre igitur videor te tamquam de corpore recedentem et repulsa noctis caligine surgentem diluculo

---

64. 3 sq. *Cant. 6, 9 (*Sept.* 6, 10) **5 sq.** *cf.* Rom. 13, 12 **11** *cf.* ExcF. II 114 *l.* 16 *sq.*

---

5 a populis] apostolis *B* certe] *add.* erit *Ba.c.* imprestisti *H* **6** illa *Am2s.l.* postremo *B* me vadem tuum] meoaduentu (uent *i. r.*) *A* meo eadem tuum *Pm1* meo vadem tuum *Pm2* me adesse tibi *D* **7** requisisti *Γ* **9** me *om. Ha.c.m2* pro te *post* **10** audivit *B* christi *A* **10** responsio *ΠK* tenetis *PCE*

64. 1 sum *om. DE* corpore] corde puro *Aa.c.* **2** dignum *A,Pa.c.K* hisdem *ΠKH* **3** exodiis *A* **4** sicut (*utrumque*)] ut *Bm* **5** est mihi *Γ* **6** processit *AP* **7** nos igitur *Hαα* superiori *Aa.c.* inferiores *B* **8** huius *Γ* **8 sq.** resplendens *BD* **9** ut *pr.* — et *pr. om.* α refulgens *B* et *pr. om. Hα* **10** corporis] saeculi *Pa.c.* **11** sola *Aa.c.* solae *Ap.c.P* iustiae *A* **12** diem] de *Γ* dem *Pa.c.* ducis] dicit *Ha.c.* ducit *Hp.c.α*

sicut solem, adpropinquantem deo et rapido volatu sicut aquilam, quae terrena sunt, relinquentem. **65.** *Convertere, Solamitis, convertere, convertere et videbimus in te.* Convertere ad nos 'pacifica', ut gloriam tuam sororibus tuis monstres et incipiant se tuae quietis et gratiae securitate solari. Semel tantum ad nos convertere, ut te videamus, et rursus convertere atque ad Hierusalem illam civitatem sanctorum tota intentione festina. Aut certe, quia ad animam piam Christus hoc dicit, iubet illam paulisper converti, ut nobis gloria eius appareat et requies futura cum sanctis, et postea praecipit eam ad illud supernum sanctorum festinare consortium. **66.** *Quid videbitis,* inquit, *in Solamitide, quae venit sicut chori castrorum,* hoc est in ea, quae multum et adversum plurimos in corpore proeliata est? Etenim pugnavit adversus extraneos hostes, pugnavit adversus lubricas saeculi mutationes, pugnavit adversus corporis fragilitates, adversus multiplices passiones. Audivit a domino: 'Convertere, Solamitis'. Conversa est 'ad pacem' semel in saeculo, conversa est iterata conmonitione ad gratiam Christi, et ideo pulchra conversio

---

65. 1 sq. *Cant. 6, 12 (*Sept.* 7, 1) Solamitis = pacifica *cf.* Isa. 8, 66 (*p.* 689, 5 *Sch.*) Onomastica Sacra, On. Vatican. *p.* 222, 66 *Lagarde* Gloss. Colbert. *ibid. p.* 227, 41 **6** *cf.* Apoc. 21, 10

66. 1 sq. *Cant. 7, 1 (*Sept.*) **6 sq.** *cf. supra* **65. 1 sq.**

---

15 aquila *DE* delinquentem *B*

65. 2 sunamitis *BH*, *Cp.c.DK*𝔞 salamitis *Pa.c.* sonamitis *Pp.c.* convertere *alt. om. D* in *As.l.*, *om. DE*α*K*𝔪 **3** tuis *om. Γ* **4** incipient *BH*α*Γ*𝔞 te *Ea.c.* **5** tantum] *add.* nos *A*, *Pa.c.* (os *p.c.*), *add.* modo *D* **6** ad *As.l.* **7** quia *om. H*α𝔞 **8** iubet] ubi et *D* nobis *om. D* **9** et *pr.*] ut *A*, *Pa.c.Γ*

66. 1 quituidebitis *P* quidem videbitis *A* qua *H*α𝔞 thori *D* **2** et *om. P* adversus 𝔪 **3** in corpore *om. B* praelia *B* adversum *Π* **4** adversum *CDK* **5** adversus *pr.*] adversum *Π* > *D*, *K* **5** multipliciter *H* **6** passiones] *add.* ideo *D* sunamitis 𝔞 **6 sq.** conversa] converteres *Aa.r.* (s *eras.*) convertere *K* **7** est *pr. om. AK* es *P*, *Ep.r.CD* **8** commonitione *B* communione *cet.* 𝔪 conversio] confessio *Aa.c.*

eius in saeculo, pulcherrimus incessus eius et volatus in caelum.
67. Unde meretur audire: *Speciosi facti sunt gressus tui in calciamentis, filia Aminadab*, hoc est 'filia principis'; speciosos enim processus habuisti in corpore, tamquam calciamento eo usa, non ut involucro, ut quasi superior et eminentior, quo velles, tuum circumferres sine ulla offensione vestigium, vel certe sicut calciamentum illud exsolveres, sicut Moyses fecit, cui dictum est: *Solve calciamentum pedum tuorum.*
68. Dicit igitur tibi nunc pater Aminadab, ille 'populi princeps': *Audi, filia, et vide, quoniam concupivit rex speciem tuam. Speciosi* ergo *facti sunt gressus tui in calciamentis, filia Aminadab. Moduli femorum tuorum similes torquibus,* hoc est consonans sibi in omnibus factis tuis gratia atque moderatio magnorum aequavit insignia triumphorum. Denique moderatione tua et tranquillitate pacifica nec Gallia hostem sensit et Italia hostem reppulit, qui eius finibus inminebat. Torques autem insignia esse victoriae dubitari non potest, cum hi, qui in bello fortiter fecerint, torquibus

67. 1 sq. *Cant. 7, 1 (*Sept.* 7, 2) **1 sqq.** *cf.* InstV. 14, 87 **2** 'filia principis'; *cf.* Isa. 8, 65 (*p.* 688, 22 *Sch.*: Aminadab, hoc est pater populi; *aliter* Hieronymus *et* Onom. Sacra *Lagarde* nr. 12, 10 15, 14 31, 20 34, 11/12 60, 8 161, 14 171, 37 185, 91/92;) Origen. In Cant. Excerpta Procop. *cp.* 6 *fin.* (PG 13, 211 A) **6** *cf.* Origen., In Gen. Hom. 8, 7 (*p.* 82, 1—5 *Baehrens*) **7** *Exod. 3, 5

68. 1 populi princeps] *cf.* **67. 2** **2 sq.** *Ps. 44, 11 *sq.* **3 sq.** *Cant. 7, 1 (*Sept.* 7, 2) **9** *cf.* Origen. In Cant. Excerpta Procop. *cp.* 7 (PG 13, 212 A περιτραχηλίοις κατεσκευασμένοις τῇ ἀρετῇ

9 incensus *Aa.c.m2* et *om. Hα*

67. 1 mereretur *Π* **2** filia *pr.*] filii *Ap.c.* (fili *a.c.*), *CE* minadap *P* **2 sq.** speciosus enim (*add.* es *α*) in processu *Hα* speciosa es enim in processu, habitasti *α* **4** volucra *A* involucra *Π* > *AHm1* quasi] quia *α* **5** quo] ei ut *H* eo ut *αα* velles tuum (-les tu- *i. r.*) *A* circumferes *A* circumferre *BE* **6** exsolvere *codd.* > *K*, *α*

68. 1 tibi *om. Γ* nunc *om. K* populi *om. K* **4** filii *E*, *Aa.r.* (fili *p. r.*) **5** consonant *K* in *Ai.r.* suis *ΠK* **6** signa *D* **7** sua *K* et] ex *Hαα* galilea *H* galliam *A*, *Pa.c.* **9** dubitare *E* **10** cum mihi *Aa.c.* hi] ii *αm*

honorentur. **69.** *Umbilicus tuus crater tornatilis non deficiens mixto. Venter tuus acervus tritici munitus inter lilia. Cervix tua sicut turris eburnea. Oculi tui stagna in Esebon.* Bonus 'umbilicus' animae, virtutum omnium capax sicut crater ab
5 ipso fidei auctore tornatus. *Sapientia* enim in cratere *miscuit vinum suum* dicens: *Venite, edite panes meos et bibite vinum, quod miscui vobis.* Ergo umbilicus iste tornatus omni decore virtutum non deficit mixto. Venter quoque eius non solum iustitiae velut frumentario cibo replebatur, sed etiam gratiae
10 suavitate, quae florebat ut lilium. Cervix quoque eius candida et pura, iugo Christi sponte subiecta; cogitationes rationabiles, fidei odor, 'circumcisionis adtentio', ornatus capitis gloriosus, quod non regalia diademata, sed domini sanguinis insignia coronarent. **70.** Merito tamquam rex peccati victor et caelesti corona redimitus ascendit, cuius animae dicit deus verbum: *Quid pulchra et suavis facta es, caritas, in deliciis tuis,* pulchra per virtutis decorem, suavis per gratiam, procera
5 sicut palma, quae vincentis est praemium.

71. Huic ascendenti animae Gratianus frater occurrit et conplexus eam dicit: *Ego fratri meo, et super me conversio*

---

69. 1—3 *Cant. 7, 2—4 (*Sept.* 3—5) **3—14** *cf.* Origen. *l. c. cp.* 7 (PG 13, 212 B—D) **5—7** *Prov. 9, 1. 2. 5 **11—14** *cf.* Cant. 7, 4. 5

70. 3 *Cant. 7, 6 (*Sept.* 7, 7) **4 sq.** *cf.* Origen. In Cant. Excerpta Procop. cp. 7 (PG 13, 213 A): εἰς ἀρετῆς ὡραιότητα — γλυκεῖαι

71. 2 sq. *Cant. 7, 10 (*Sept.* 7, 11)

---

69. 2 musto *BDE* munitus *scripsi* (*cf.* *Sept.* πεφραγμένη) minutus *Aa.c.* minuti *Ap.c.PEK* mixti minuti *D* muniti *cet.* m **3** sicut *om.* *D* stagna] sunt agna *B* sicut stagna m stagna in] sanguine *K* **4** anima et *K* grater *AP*, erat *EK*, (*ex* erant) *C* **7** umbilicus ergo *Hαα*m **8** defecit *Pa.c.* deficiet *K* musto *Γ* **9** vel (ut *s.l.*) *A* gratia *Aa.c.Pp.c.DK*m **10** suavitateque, *om.* quae (-que — **11** sponte *in mg. A*) *APCEHα*m ut *DK* sicut m *om. cet.* **11** purpura *Ca.c.* purpurae *Cp.c.m3* sponte *om. K* **12** odor] honor *Π* caput gloriosum *Π* **13** quot *H* dominici m

70. 3 quid] quam *B*m (*cf.*Cant. 7, 7 *Sept.* Τί ὡραιώθης καὶ τί ἡδύνθης) est *APα* **4** gratiam] *add.* sicut *A*, *Pa.c.*

71. 1 huic] tuae *Hαα* ascendentis est *Aa.r.* **2** dixit *B*

eius, vel quod sibi eum cupiat inhaerere, vel quod pietate fraterna quasi advocatus adsistat, dicens conversionem eius etiam suae gratiae praeferendam. **72.** *Veni*, inquit, *frater meus, exeamus in agrum, requiescamus in castellis, diluculo surgamus in vineas*, hoc est: Venisti eo, ubi diversarum virtutum fructus pro singulorum meritis deferuntur, ubi abundant meritorum praemia. 'Exeamus' ergo 'in agrum', in quo non vacuus labor, sed fecundus proventus est gratiarum. Quod in terris seminasti, hic mete; quod ibi sparsisti, hic collige. Aut certe veni in illum agrum, qui est odor Iacob, hoc est veni in gremium Iacob, ut sicut Lazarus pauper in Abrahae sinu, ita etiam tu in Iacob patriarchae tranquillitate requiescas; sinus enim patriarcharum recessus quidam est quietis aeternae. Merito ergo Iacob ager est fructuosus, sicut Isaac patriarcha testatus est dicens: *Ecce odor filii mei tamquam odor agri pleni, quem benedixit dominus.* **73.** 'Requiescamus', inquit, 'in castellis', ostendens illic esse requiem tutiorem, quae septo caelestis refugii munita atque vallata non exagitetur saecularium incursibus bestiarum. **74.** *In foribus*, inquit, *nostris omnes fetus arborum: nova et vetera, frater meus, servavi tibi. Quis dabit te*, frater, *fratrem mihi, lactantem ubera matris meae? Inveniens te foris osculabor te, adsumam te et inducam te in domum matris meae et in secretum*

---

72. 1—3 *Cant. 7, 11 *sq.* (*Sept.* 7, 12 *sq.*) **8** *cf.* Gen. 27, 27 **9 sq.** *cf.* Luc. 16, 22 **13 sq.** *Gen. 27, 27

74. 1—8 *Cant. 7, 13 — 8, 3 (*Sept.* 7, 14 — 8, 3)

---

3 eam *BHα* pi**etate *P*

72. 3 vineis *K* **6** gratiarum est *B* **9** lazarum *A* pauperem *Ap.c.m2* **10** abrae *Pa.c.* **11** quiescas m **12** meritum *ΠK* ager *om. Hαa* **14** tamquam] sicut *C*

73. 3 refugii caelestis *B*

74. 2 fletus *Pa.r.* fructus *Γ* **3** fratrem *om. K* **4** lactentem *BCEK*m osculabor te] *add.* et quidem non spernent me *C*m (*cf. Sept.* Cant. 8, 1 *fin.*) **5** te *pr. om. Π* > *E* et *alt. om. Aa.c.*

eius, quae concepit me. Potum dabo tibi a vino operosi unguenti, a fluxu malorum granatorum meorum. Laeva eius sub caput meum et dextera eius conplectetur me. Promittit fratri augustae memoriae Gratianus praesto sibi fructus diversarum esse virtutum; fuit enim et ipse fidelis in domino, pius atque mansuetus, puro corde. Fuit etiam castus corpore, qui praeter coniugium nescierit feminae alterius consuetudinem. **75.** Ideo 'in foribus' sedis suae habet fructus paratos nec longe petendos. Offert, quae servaverit fratri 'nova et vetera', hoc est et testamenti veteris et evangelii sacramenta, et dicit: 'Quis dabit te, frater, fratrem mihi lactantem ubera matris meae?' Hoc est: non quicumque te, sed Christus inluminavit gratia spiritali. Ille te baptizavit, quia humana tibi officia defuerunt. Plus adeptus es, qui minora te amisisse credebas. Quae sunt 'ubera' ecclesiae nisi sacramenta baptismatis? Et bene ait 'lactantem', quasi qui baptizatus lactis nivei sucum requirat. 'Inveniens', inquit, 'te foris osculabor te', hoc est extra corpus te reperiens osculo mysticae pacis amplectar. 'Nemo' te 'spernet', nullus excludet, 'in penetralia' te et arcana ecclesiae 'matris' inducam et in omnia secreta mysterii, ut bibas 'poculum' gratiae spiritalis. **76.** Amplexatus igitur fratrem ducere coepit ad propriam mansionem,

---

75. 1 sq. *cf. supra* **74. 1—3** **4 sq.** *cf.* **74. 3 sq.** **8 sq.** *cf. e. g.* Origen. In Exod. Hom. 2, 3 (*p.* 158, 6—10 *Baehrens*) **10** *cf.* I Petr. 2, 2 **10 sq.** *cf.* **74. 4** **12** *cf.* Cant. 8, 1 **12 sqq.** *cf.* **74. 5—7**

76. 1 sq. *cf.* **74. 7 sq.**

---

6 tibi dabo *D* operiosi *B* operisi *K* **7** meorum *om. K* **7 sq.** capite meo *B* **8** eius *om. B* complectatur *B* frater *D* **11** puro] pio *K* etiam] et *P* enim *K*

75. 2 qui α servaverat *K* servavit *B* fratri *Hs.l.* **3** et *pr. om. Γ* **4** fratrem] *add.* meum *K* lactentem *BCEK*m **6** inluminabit *Hα*α spirituali *Γ* **7** minora] inmora *B* **9** lactentem *BCEK*m qui] eum *Π* > *D* eum qui *D*m enim *K* cum *dett.* **12** amplector *Π* spernat *B* **13** et *pr. om. Hα*α induam *A* introducam *K* **14** spiritualis *Γ*

76. 2 *fratrem *A* deducere *A*, (*add.* eum) m

et quia pro officio ad ulteriora processerat, cum fratre coepit ascendere petens, ut sibi et fratri maior illic caritas augeatur, eo quod vitia humana defecerant, invidia atque iactantia, quae in plerisque solent fraternae pietatis iura vacuare. **77.** Videntes eos vel angeli vel aliae animae quaerunt ab his, quae veluti comitatu suo fratres hos et officio deducebant, dicentes: *Quae est haec, quae ascendit candida innitens super fratrem suum?* Nec nos quidem dubitabamus de meritis Valentiniani, sed iam credamus vel testimoniis angelorum, quod detersa labe peccati ablutus ascendit, quem sua fides lavit et petitio consecravit. Credamus et sicut alii habent, quia *ascendit a deserto*, hoc est ex hoc arido et inculto loco ad illas florulentas delectationes, ubi cum fratre coniunctus aeternae vitae fruitur voluptate. **78.** 'Beati ambo', 'si quid' meae orationes 'valebunt': 'nulla dies' vos silentio praeteribit, nulla inhonoratos vos mea transibit oratio, nulla nox non donatos aliqua praecum mearum contextione transcurret, omnibus vos oblationibus frequentabo. Quis prohibebit innoxios nominare, quis vetabit conmendationis prosecutione conplecti? *Si oblitus fuero te, sancta Hierusalem*, hoc est sancta anima, pia et 'pacifica' germanitas, *obliviscatur me dextera mea, adhaereat lingua mea faucibus meis, si non meminero*

---

77. 4 sq. *Cant. 8, 5 (*Sept.*) **9** *Cant. 8, 5 (*Vulg. et Complut.*) EPs. 118, 14, 34 (*p.* 321, 9 *sq. Pe.*) Sacr. IV 2, 5, *l.* 5

78. 1 sq. *cf.* Verg. Aen. IX 446 *sq.* **7—10** *Ps. 136, 5 *sq.*

---

3 pro] pio *Bαam* **4** et *om. Hαa* illi *P* **5** iactantia] iudicia *C*

77. 2 eos *om. D* his] iis *am* qui *K* **3** cominatu *A* hos] honore *B* et hos *Γ* et] ex *D* officium *Hα* **5** dubitamus *ΠK* dubitemus *m* **6** credimus *D* **7** quod] quo *PC* **8** et *alt.* — habent *om. Haa* **9** hoc *alt. om. K* **10** florentes *Aa.c.m2* florulentes *Am2Pa.c.m2* fratre *Ei.r.* coniuntus *A*

78. 2 die suos *H* dies suos *Aa.c.* **3** honoratos *CE* transiuit *Aa.c.m2* nox] uox *Γ* nos *Ha.c.* **4** pretium *B* contexione *Γα* **5** uox *A* **6** commendationes *Π* prosecutiones *C* prosecutionem *BHα*

10 *tui, si non meminero Hierusalem in principio laetitiae meae.* Ipse me citius quam vos obliviscar, et si umquam sermo tacebit, loquetur adfectus, et si vox deficiet, non deficiet gratia, quae meis est infixa praecordiis.

79. *Quomodo ceciderunt potentes!* Quomodo uterque *super* illa *Babylonis* ceciderunt *flumina!* Quomodo rapidiora utriusque vitae fuere curricula quam ipsius Rhodani sunt fluenta! O mihi, Gratiane et Valentiniane, speciosi et carissimi, 5 quam angusto vitam fine clausistis, quam proxima vobis mortis fuere confinia, quam sepulcra vicina! Gratiane, inquam, et Valentiniane, in vestris nominibus adhaerere iuvat, atque delectat in vestri conmemoratione requiescere. O omnibus, Gratiane et Valentiniane, speciosi et carissimi, inseparabiles 10 in vita et in morte non estis separati. Non vos discrevit tumulus, quos non discernebat adfectus, non causa mortis separavit, quos pietas una iungebat. Non virtutum distantia dispares fecit super columbas simpliciores, super aquilas leviores, super agnos clementiores, super vitulos innocentiores. 15 Gratiani *sagitta non est reversa retro*, et Valentiniani iustitia 'non fuit vacua' nec inanis auctoritas. *Quomodo* sine pugna *ceciderunt potentes!* **79 b.** *Doleo in te,* fili Gratiane, 'suavis mihi valde'. Plurima dedisti tuae pietatis insignia. Tu me

---

79. 1 *II Reg. 1, 27 **2** *cf.* Ps. 136, 1 **4** *et* **9 sq.** *et* **13 sq.** *cf.* II Reg. 1, 23 **15 sq.** *cf.* II Reg. 1, 22 (Hier. 50, 9) I Cor. 15, 10 **16 sq.** *II Reg. 1, 27

79. b 1 sq. *cf.* II Reg. 1, 26

---

10 meminero] *add.* tui *alt.* *D* meae laetitiae *H*ɑm **11** me *om.* *HK* quam vos *A s.l.* sermo umquam *Γ*

79. 2 sq. rapidior aurisque *A a.c.* rapidior utrisque *A p.c.* rapidiora utrisque *PΓ* **3** vitae] viri *Am1CE* viridi (di *s. l., eras.*) *Am2* viris *PD* iñ *K* rodani *codd.* sunt *om.* *P* **4** fluentia *P* gratia (ne *s. l.*) *P* **5** finem *A*, *P a.c.* **6** morte *A a.c.* inquam *C s.l.* **7** valentiane *H* **8** delectari *H*ɑɑ commoratione *B* delectatione *C* o *om.* *BD*ɑ **9** inseperabiles *A* **11** *s.* quos *add.* quia *Pm2* **13** impares *D* fecit] *add.* quos religio una fovebat m super *pr.* *Pi.r.*

79 b. 2 mihi *om.* *B*

inter tua pericula requirebas, tu in tuis extremis me appellabas, meum de te plus dolebas dolorem. *Doleo* etiam *in te*, fili Valentiniane, 'speciosus mihi valde'. Ceciderat amor tuus in me sicut amor pignoris. Tu per me putabas eripi te periculis, tu me non solum ut parentem diligebas, sed ut redemptorem tui et liberatorem sperabas. Tu dicebas: 'Putasne videbo patrem meum?' Speciosa de me voluntas tua, sed non efficax praesumptio. Ei mihi, vana spes in homine! Sed tu in sacerdote dominum requirebas. Ei mihi, quod voluntatem tuam non ante cognovi! Ei mihi, quod non clanculo ante misisti! Ei mihi, qualia amisi pignora! *Quomodo ceciderunt potentes et perierunt arma* concupiscenda!

80. Domine, quia nemo habet, quod alii plus deferat quam quod sibi optat, non me ab illis post mortem separes, quos in hac vita carissimos sensi. Domine, peto, *ut ubi ego* fuero, *et illi sint mecum*: vel illic eorum perpetua copula fruar, quia hic uti eorum diuturniore coniunctione non potui. Te quaeso, summe deus, ut carissimos iuvenes matura resurrectione suscites et resuscites, ut inmaturum hunc vitae istius cursum matura resuscitatione conpenses.

---

4 sq. *cf. ibid.* **13 sq.** *II Reg. 1, 27
80. 3 sq. *cf.* Ioh. 17, 24

---

5 deciderat *Πm* **6** in] a *K* putabas] sperabas *B* eripere *B* te eripi *K* **7** a periculis *DK* **10 sqq.** ei] eu *A semper* heu *K emper* hei m *semper* vanae *Hαα* **11** dominum requirebas *om. BHαα* deum *D* ei] eis *Pa.r.* **12** ante non *B* **13** clanculum *PΓ* **14** concupiscentia deum (*om.* domine **80, 1**) *Hαα*

80. 1 et quia α plus *Cs.l.* **2** sibi] si *B* mea *Pa.r.* **3** quos] quod *A* vita — **4** mecum *Pm2 i. mg.* **4** sint et illi *Hαm* mecum] *add.* ut *Cm* copulata *A* **7** hunc *om. B* **7 sq.** istius vitae *B* **8** cursus *A*, *Pa.c.* maturiore suscitatione m matura resurrectione *A*, *Ca.c.α* conpenses] *add.* amen *CDKm*

Explicit de consolatione valentinane (!) *A* explicit liber de consolatione valentiniani *PCE* explicit de obitu valentiniani imperatoris *H* explicit de obitu valentiniani iunioris ephitaphium (!) beati ambrosii episcopi *K* *deest subscriptio in DBα*

DE OBITU THEODOSII

Conspectus codicum

B = Parisinus bibliothecae nationalis Lat. 1920 saec. XIV

R = Berolinensis bibliothecae nationalis theol. Lat. fol. 908 (olim Bellovacensis) saec. IX

V = Vaticanus bibliothecae Vaticanae antiquae Lat. 286 saec. IX/X

A = Parisinus bibliothecae armamentarii 1244 (olim Cluniacensis 119) saec. XI

L = Parisinus bibliothecae nationalis Lat. 1748 (olim Colbertinus) saec. XII

C = Coloniensis ecclesiae cathedralis 32 saec. X

H = Ambrosianus J 71 sup. (olim S. Mariae coronatae Mediolanensis) saec. XI

α = liber monasterii S. Crucis (Heiligenkreuz prope Vindobonam) 254 saec. XII

K = Laurentianus S. Crucis XIV dext. 9 saec. XII

Φ = consensus codicum *R V H α*

Ω = consensus codicum omnium praeter *B C*

a = Editio Amerbachii Basileensis anni 1492

m = Editio Maurinorum anni 1690

1. Hoc nobis motus terrarum graves, hoc iuges pluviae minabantur, et ultra solitum caligo tenebrosior denuntiabat, quod clementissimus imperator Theodosius recessurus esset e terris. Ipsa igitur excessum eius elementa maerebant: caelum tenebris obductum, aer perpeti horrens caligine, terra, quae quatiebatur motibus, replebatur aquarum alluvionibus. Quidni mundus ipse defleret eum principem continuo esse rapiendum, per quem dura mundi istius temperari solerent, cum criminum poenas indulgentia praeveniret?

2. Et ille quidem abiit sibi regnumque non deposuit, sed mutavit, in tabernacula Christi iure pietatis adscitus, in illam Hierusalem supernam, ubi nunc positus dicit: *Sicut*

---

1. 1 sqq. *cf.* Marcellin. Chron. ad annum 394 (*p.* 64, 6 *Mommsen*)
2. 2 *cf.* Ps. 14, 1 **3** *cf.* Apoc. 21, 10 **3—5** *Ps. 47, 9

Incipit de obitu Theodosii imperatoris ubi diei quadragesimae eius fecit verbum. amos. LXXX. *C*, (*om.* amos. LXXX.) *R* (die quadragesima *p. r.*), (amos] ambrosius) *V* (psalmus CXIIII *add. m 2*); LXXX Incipit de obitu Theodosii imperatoris (ato *eras.*) ubi diei quadragesimi eius fecit verbum *A*

Incipit tractatus beati ambrosii de morte Theodosii imperatoris quem habuit ad populum die quadragesimo obitus eius *L* Psalmus CXIIII de obitu Theodosii imperatoris *B* Incipit de obitu Theodosii imperatoris liber sanctissimi episcopi eiusdem ambrosii ad filium augustum *K* Incipit de obitu Theodosii imperatoris psalmus C. XIIII. *H* de morte theodosii imperatoris *α man. saec. XV in mg.*

---

1. 3 clementissimo *A* excessurus m esset] est *L* **4** e *om. B* igitur] ergo α elementa excessum eius *K* **5** haerens α **6** quae *B* *om. cet.* m motu* (s *eras.*) *A* **7** quid nisi *A* **8 sq.** temperare *A* **9** solent *RVAK*

2. 1 abiit *om. R* abiit] *add.* accipere *ALm* sibi *del. Rm2* sibi] *add.* in *iHm2* (*sed eras.*), αα regnumque] regnum quod *LHαα*m regnum quem *Ra.r.* (?) **2** tabernaculo *B* abscitus *B*

audivimus, ita et videmus *in civitate domini virtutum, in civitate dei nostri*, quam *deus fundavit in aeternum.* Sed plurimos tamquam paterno destitutos praesidio dereliquit, ac potissimum filios. Sed non sunt destituti, quos pietatis suae reliquit heredes, non sunt destituti, quibus Christi adquisivit gratiam et exercitus fidem, cui documento fuit deum favere pietati ultoremque esse perfidiae.

3. Eius ergo principis et proxime conclamavimus obitum et nunc quadragesimam celebramus, adsistente sacris altaribus Honorio principe, quia, sicut sanctus Ioseph patri suo Iacob quadraginta diebus humationis officia detulit, ita et hic Theodosio patri iusta persolvit. Et quia alii tertium diem et tricesimum, alii septimum et quadragesimum observare consuerunt, quid doceat lectio, consideremus. Defuncto, inquit, Iacob *praecepit Ioseph pueris sepultoribus, ut sepelirent eum. Et sepelierunt sepultores Israhel. Et repleti sunt ei quadraginta dies; sic enim dinumerantur dies sepulturae. Et luxit eum Aegyptus septuaginta diebus.* Haec ergo sequenda sollemnitas, quam praescribit lectio. Sed etiam in Deuteronomio scriptum est, quia *planxerunt filii Israhel Moysen diebus triginta, et consummati sunt dies luctus.* Utraque ergo observatio habet auctoritatem, qua necessarium pietatis inpletur officium. **4.** Bonus itaque Ioseph, qui formam pio

---

3. 7—11 *Gen. 50, 2 *sq.* (*Sept.*) **13 sq.** *Deut. 34, 8

---

4 videmus *CHα, Vp.c.m2* vidimus *cet.* m **6** destitos *R* praesidio* *H* praesidio et *RVa.r.C* **7** potissimos *ΦC* non — **8** heredes *post* **9** gratiam *α* sed non sunt] sunt non dicunt (?) *L* quos — **8** heredes *in mg. Cm2* **8** non sunt destituti *om. C* **10** pietate *L*

3. 1 et *om. B* proximo *B* proximae *V* proxime quadragesime *α, Hp.c.m2* **2** quadragesimum *Hαa* **2 sq.** sacris altaribus *om. K* **3** qui *RVA* **5** iura *B* **7** consueverunt *BHm* **8** inquit] itaque *CΩHα,* m praecepit] *add.* inquit *A* m Ioseph *om. α* **9** ei *om. RB* **11** aegyptius *Aa.c.* ergo] add. est *Hα* **12** perscribit *R* **14** dies] diebus *α* **15** quia *R* **16** impleretur *K*

muneri dedit, quem amabat pater, cui dixit: *Adiuvet te deus meus et benedicat te benedictione terrae habentis omnia, propter benedictionem mamillarum et vulvae, benedictiones matris tuae, et propter benedictionem patris tui*, pii patris suboles bona. Celebrat ergo et iste quadragesimam patris Iacob, subplantatoris illius, et nos celebramus Theodosii quadragesimam, qui sanctum imitatus Iacob subplantavit perfidiam tyrannorum, qui abscondit simulacra gentium; — omnes enim cultus idolorum fides eius abscondit, omnes eorum caerimonias oblitteravit —, qui etiam his, qui in se peccaverant, doluit, quam dederat, perisse indulgentiam et veniam denegatam. Sed non negabunt filii, quod donavit pater, non negabunt, etiamsi quidam interturbare conatus sit; neque enim poterunt negare, quod in commune donavit, qui solvunt, quod singulis dedit.

5. Nihil gloriosius exitus tanti principis habuit, qui omnia iam filiis tradidisset, regnum, potestatem, nomen Augusti, nihil, inquam, speciosius ei in morte servatum est

---

4. 2—5 *Gen. 49, 25 *sq.* (*Sept.*) **6 sq.** *cf.* Gen. 25, 25 *sq. cum* 27, 36 Cai. II 6, 22 (*p.* 359, 4 *Sch.*) **8—11** *cf.* Gen. 31, 19 *sq. cum* 31, 34 *et* 35, 4: Cod. Theod. XVI, 10, 7 — XVI, 10, 12 (*p.* 899—900 *Mommsen*) **11** qui in se peccaverant] *cf.* Orelli, Inscr. *nr.* 5593 (*scl. Flaviano, qui ipse se interfecerat indulgentia Theodosii non expectata*)

---

4. 2 cuique *A* m **4** benedictiones *scripsi cum* m benedictionis *BCAL*, *Φ* > *V* benedictione *VK* **5** benedictionem] benedictiones m benedictionem propter *Ba.c.* patris *alt.*] *add.* officium *K*, sui *Ra.c.* suboles *C* subolis *RVa.c.* sobolis *Vp.c.AK* soboles *LB*, *Rp.c.*m **6** et *eras. R* **7** theodosi *Ra.c.* **7 sq.** quadragesimam theodosii *K* **8** sanctum *B* cum *RVHCAL om. K*αm iacob imitatus *CVLK*, (*add. alt.* iacob) *RA* iacob iacob *H* **9** omnis *Ra.c.m2HCALa* **10** omnis *H* eorum] enim *H*a **11** his] iis am in *As.l.* **12 sq.** denegatam (de *s. l.*) α **13** quod] qui *K* **14** quiddam a **16** quod] *add.* in *H*αa

5. 1 qui] *add.* cum *BL* **2** iam *om. B* filius *H* potestate *C* **3** in *Rs.l.*

quam quod — inmane quantis! — promissa annonarum exigendarum relaxatio dum moratur, facta est successio eius indulgentiarum hereditas, ut ille, qui voluit inpedire, sibi odium fecerit, Theodosio tamen tantae cumulus gratiae non ademptus sit. Nec inmerito; si enim privatorum ultimae voluntates et deficientum testamenta habent perpetem firmitatem, quomodo potest tanti principis esse inritum testamentum? Gloriosius quoque in eo Theodosius, qui non communi iure testatus sit; de filiis enim nihil habebat novum, quod conderet, quibus totum dederat, nisi ut eos praesenti commendaret parenti: de subditis sibi et commissis testari debuit, ut legata dimitteret, fidei commissa signaret. Praecepit dari legem indulgentiae, quam scriptam reliquit. Quid dignius, quam ut testamentum imperatoris lex sit?

6. Ergo tantus imperator recessit a nobis, sed non totus recessit; reliquit enim nobis liberos suos, in quibus eum debemus agnoscere et in quibus eum et cernimus et tenemus. Nec moveat aetas! Fides militum imperatoris perfecta aetas est; est enim perfecta aetas, ubi perfecta est virtus. Reciproca haec, quia et fides imperatoris militum virtus est.

---

5. 4 sq. annonarum *eqs.*] *cf.* Cod. Theod. XI, 28, 2 (*p.* 617 *Mommsen*) **14** parenti] *scil. Stiliconi* **16** legem indulgentiae] *cf.* Cod. Theod. XV, 14, 9—12

6. 4 aetas] *Honorius natus a. d. V. Id. Sept. anni 384, Arcadius anno fere 377*

---

4 inmane quantis (*cf.* Ambr. Ep. 6, 3 immane quantum *et sim.*)] humane quantis *K* in ânnis quantis *B* in aliquantis *dett.* m promissarum *K* premissa *A* promisit *L* **5** moritur *Rp.c.m2BαLK* **7** theodosius *K* tamen] uero *K* cumulum *K* **8** adeptus *BK* sit ademptus m **9** et deficientum] ad faciendum *B* deficientum *Ra.c.m2* deficientium *cet.* testamentum *B* **11** gloriosus *Rp.c.BK* gloriosior *dett. 38. 64. 89. 213.* quoque] tamen *Ra.c.m2K* in theodosio *VK* in eo theodosio *Hm2α* **12** sit] est *Hαam* **14** parenti] *add.* et m **16** dare *ΦCLa*

6. 2 enim] eum *C om.* α **3** et *pr. om. B* eum *om. R* **5** est *pr. om. V* est aetas m est *tert. om. B*

7. Recognoscitis nempe, quos vobis Theodosii fides triumphos adquisiverit. Cum locorum angustiis et inpedimentis calonum agmen exercitus paulo serius in aciem descenderet et inequitare hostis mora belli videretur, desiluit equo princeps et ante aciem solus progrediens ait: 'Ubi est Theodosii deus?' Iam hoc Christo proximus loquebatur. Quis enim posset hoc dicere, nisi qui Christo se adhaerere cognosceret? Quo dicto excitavit omnes, exemplo omnes armavit, et iam certe senior aetate, sed validus fide.

8. Theodosii ergo fides fuit vestra victoria: vestra fides filiorum eius fortitudo sit. Fides ergo auget aetatem. Denique nec Abraham, ut in senectute generaret filium, consideravit aetatem, nec Sara, ut pareret. Nec mirum, si auget aetatem fides, cum repraesentet futura. Quid est enim *fides* nisi *rerum earum, quae sperantur, substantia*? Sic nos scripturae docent. Ergo si substantia eorum, quae sperantur, fides est, quanto magis eorum, quae videntur. Bona fides, de qua scriptum est: *Iustus autem ex fide vivit; quodsi subtraxerit se, non placebit animae meae.* **9.** Nos autem non subtrahamus nos ad dispendium animae, sed inhaereamus fidei ad animae nostrae adquisitionem, quoniam in hac fidei militia 'testi-

---

7. 1 triumphos] *scil. in bello contra Eugenium gesto a. 394, in proelio Aquileiensi* **7** Christo adhaerere] *cf.* I Cor. 6, 17

8. 3 *cf.* Rom. 4, 19—22 Hebr. 11, 11 (Gen. 17, 17) **5 sq.** *Hebr. 11, 1 **9 sq.** *Hebr. 10, 38 (Rom. 1, 17 Gal. 3, 11 Hab. 2, 4)

9. 1 sqq. *cf.* Hebr. 10, 39 **3 sq.** *cf.* Hebr. 11, 2

---

7. 1 recognoscetis *R V C L* **2** colonum *A H α* **3** exercitus *om.* α **4** desiliuit *R p.c. H α K* α m **5** theodosi *R A* **6** christi *A* possit *R V C A* hoc] *add.* est α **7** dictu *R C L* **8** omnes *pr.*] *add.* et *H* α α m

8. 1 theodosii — **2** sit *om.* Ω > *H α* ergo *om.* α **2 sq.** denique — **4** aetatem *in mg. H m 2* **4** aetatem] filium *H p.c. m 2 α* **5** cum *om. R* enim est *K H α* α **6 sq.** scriptura docet *B* **9** autem *om. B* vivet *R a.c. m 2* quodsi] qui si *K*

9. 2 fide *K* ad *alt. om. R a.c. m 2* **3** inquisitionem *K* **3 sq.** testimonia *R a.c.*

monium consecuti sunt' seniores nostri Abraham, Isaac, Iacob et ideo hereditatem nobis fidei reliquerunt. Fidelis Abraham, qui non ex operibus, sed ex fide iustificatus est, quoniam deo credidit, Isaac, qui per fidem nec gladium feriuri parentis expavit, Iacob, qui paternae fidei vestigiis intentus, dum iter agit, angelorum vidit exercitum et vocavit concilium dei. **10.** Alibi quoque, id est in libris regnorum, Helisaeus erat intra Samariam et subito eum circumfusus Syrorum obsedit exercitus. Vidit eos Giezi et ait ad dominum suum: '*O domine, quid faciemus?*' Et dixit Helisaeus propheta: '*Noli timere, quoniam nobiscum plures sunt quam cum illis.*' Et rogavit, ut aperiret dominus oculos Giezi. Et aperti sunt oculi eius, et vidit plenum montem equis et curribus in circuitu Helisaei. Et rogavit Helisaeus, ut percuteret eos deus caecitate. Et percussi sunt et introierunt in civitatem, quo ingrederentur nequaquam videntes. Audistis certe, milites, qui circumfusi estis, quia ubi perfidia, ibi caecitas est. Merito ergo caecus erat exercitus infidelium. Ubi autem fides, ibi exercitus angelorum est. Bona itaque fides, quae frequenter operatur in mortuis. Denique adversarius et legiones suae cottidiana martyrum virtute torquentur. Unde arbitror, quod fila cordarum citharae ideo fides dicantur, quoniam et mortua sonum

---

5—7 *cf.* Gen. 15, 6 Rom. 4, 1—22 **5—9** *cf.* ExcF. II 99 *sq.* **7 sq.** *cf.* Gen. 22, 6 *sqq.* **8 sq.** *cf.* Gen. 32, 1 *sq.*

10. 1—10 *cf.* IV Reg. 6, 13—20 **3—5** *IV. Reg. 6, 15 *sq.* **10—12** *cf. supra* **7. 2** (*de tempestatis pulvere milites Eugenii obcaecante*) **14 sq.** *cf.* Ep. 22, 2. 9. 16. 21. 22; ExhV. 2, 9: *de inventione martyrum Mediolanensium*

---

4 nostri *om. B* isaac] *add.* et *Va.r.KCαm* **7** qui *om.* α fidem] fi *B* (!) **8** qui *om. Hm1*α **9** angelicum *B* vidit *om. B* consilium *RB*

10. 2 eum *om. L* **5** quoniam] quia α **6** deus *CHL*α **7** circuitu] exercitu α **8** dominus *B* **9** in] et *B* **10** audisti *H* circumsi *B* (!) **11** est *om. A* **13 sq.** operatur in mortuis frequenter *L* **14** denique] *add.* et *L* **15** coquentur *Vα*, (*ex* consequentur) *Hp.c.* **16** sonunt (!) *B*

reddant. **11.** Quo magis ac magis enitendum est, ne in hoc vivendi munere siti simus ingrati, sed pii pignoribus principis sedulum ac patrium inpendamus adfectum. Solvite filiis eius, quod debetis patri. Plus debetis defuncto quam debuistis viventi. Etenim si in liberis privatorum non sine gravi scelere minorum iura temerantur, quanto magis in filiis imperatoris.

12. Addatur eo, cuius imperatoris: imperatoris pii, imperatoris misericordis, imperatoris fidelis, de quo non mediocre locuta est scriptura dicens: *Magnum et honorabile est homo misericors, invenire autem virum fidelem difficile est.* Si magnum est misericordem aut fidelem quemcumque hominem invenire, quanto magis imperatorem, quem potestas ad ulciscendum inpellit, sed revocat tamen ab ultione miseratio? Quid praestantius fide imperatoris, quem non extollat potentia, superbia non erigat, sed pietas inclinet? De quo praeclare Salomon inquit: *Regis minitatio similis rugitui leonis, sicut autem ros in herba, sic et hilaritas eius.* Quantum igitur est deponere terrorem potentiae, praeferre suavitatem gratiae? **13.** Beneficium se putabat accepisse augustae memoriae Theodosius, cum rogaretur ignoscere, et tunc propior erat veniae, cum fuisset conmotio maior iracundiae. Praerogativa ignoscendi erat indignatum fuisse et optabatur in eo, quod in aliis timebatur, ut

---

12. 3 sq. *Prov. 20, 6 (*Sept.*) **10 sq.** *Prov. 19, 12 (*Sept.*)
13. 1 sqq. *cf.* Ep. 51, 4

---

17 reddam *Ra.c.m2*

11. 2 siti *om. Ha.c.m2KL* sitis *Rm1, del. m2* satis *BC* **3** filii *Aa.c.*

12. 1 eo] et *KHαα* **3** scriptura *om. α, add.* divina *BC* **4** autem *om. α* **5** aut] ac *α* at *H* **6 sq.** impellat *α* **7** revocet *Φα* ultio *A* **8** quam *R* **9** de quo *om. R* salomon praeclare *Hαα* inquit *B* ait iniqui *ΩCm* **10** minatio *A* ministratio *Kp.c. man. s. XIV* imitatio *α* rugitu *A* autem *om. C* **11** est *om. C* **12** potentia *R* gratia *R*

13. 2 augustae *om. Aα* **3** proprior *R, Ba.c.* fuisse *B* **3 sq.** commotior *B* **4** iracundia *B* **5** et] ex- *B* in aliis] malus *α*

irasceretur. Hoc erat remedium reorum, quoniam, cum haberet supra omnes potestatem, quasi parens expostulare malebat quam quasi iudex punire. Saepe trementes vidimus, quos obiurgabat, et convictos sceleris, cum desperassent, solutos crimine. Vincere enim volebat, non plectere, aequitatis iudex, non poenae arbiter, qui numquam veniam confitenti negaret; aut si quid esset, quod occulta conscientia involveret, deo servabat. Hanc vocem eius homines amplius quam poenam timebant, quod tanta imperator ageret verecundia, ut mallet sibi homines religione quam timore adstringere.

14. Maximum philosophorum inpunitatem ferunt dedisse his facinoribus, quae per iram commissa forent, sed scriptura divina melius ait: *Irascimini et nolite peccare.* Maluit peccatum recidere quam excusare. Satis est in indignatione laudem clementiae repperire quam ira in ultionem excitari.

15. Quis ergo dubitabit filiis eius apud dominum maximum praesidium fore? Domino favente Arcadius imperator iam validus iuventa est, Honorius continuo pulsat adulescentiae fores, provectior aetate quam Iosias. Ille enim destitutus

---

14. 1 sq. *cf.* Plat. Legg. IX 7—9 (*minime plenam impunitatem dat Plato: cf. in primis p.* 866 D — 867 C). *Ceterum ex hoc loco* ('ferunt') *apparet Platonem ipsum ab Ambrosio lectum non esse* (*cf. W. Wilbrand, Ambrosius und Platon, Römische Quartalschrift XXV* (*1911*) *p. 42*—49**) **3** Ps. 4, 5

15. 2—4 *cf. supra ad* § **6. 4** **4—8** *cf.* IV. Reg. 22; 23

---

7 potestatem supra omnes *B* super *K* omnem *A* expostulari *Φ* > *R,CAK*𝔞 **9** convinctos *Aa.c.B* **10** non plectere *om. B* **11** *numquam (*om.* qui) *R* **12** aut] at *α* **13** reservabat *B* servabant *α* amplius] magis *AHα*𝔞𝔪 **14** imperatorem *Hα*𝔞

14. 1 maximam *Hα* his] iis 𝔪 **3** irascimini inquit (*om.* ait) *B* **4** satius *RVp.c.Aa.c.K* in *om. AHα*𝔞 in indignationem *RVCL* **4 sq.** laudem] *add.* etiam *B* **5** quam — excitari *om. B* irae *Φ* > *α*, *Ap.c.CL* in ira *K* excitare *L*

15. 1 dubitavit *Ra.c.ALK* dabit et *B* **2** forte *Ra.c.m2* **3** inventa *B* **4** flores *Hα*𝔞

patre orsus imperium usque ad tricesimum et primum annum regni sui perduxit aetatem et placuit domino, quoniam prae ceteris regibus Israhel domini pascha celebravit et cerimoniarum abolevit errores. Asa quoque adhuc invalidus corporis robore, cum regnandi curricula recepisset, quadraginta annis regnavit in Hierusalem. Qui, cum Aethiopum infinita urgeretur atque innumerabili multitudine, speravit in domino et in paucis se posse salvari. Utinam tam fidelis processu quam exordio! Nam servatus in paucis et victor, postea a Syris auxilia relicto domino postulavit et medicos adhibuit ad pedum dolorem; accepto enim tanto indicio divini favoris auxiliatorem suum non debuit derelinquere, sed tenere. Ideo ei nec medici profuerunt et quasi incredulus mortem inplevit. **16.** Sed illorum patres Abias et Amos ambo infideles. Theodosius vero plenus timoris dei, plenus misericordiae, speramus, quod liberis suis apud Christum praesul adsistat, si dominus propitius sit rebus humanis. Bonum est misericors homo, qui, dum aliis subvenit, sibi consulit et in alieno remedio vulnera sua curat. Agnoscit enim se esse hominem, qui novit ignoscere, et vias Christi sequitur, qui carne suscepta maluit in hunc mundum redemptor venire quam iudex.

8—17 *cf.* III Reg. 15, 9—24 II Par. 14, 2—16, 14

16. 1 *cf.* III Reg. 15, 3 IV Reg. 21, 21 **4 sq.** *cf.* Prov. 11, 17 **7 sq.** *cf.* Ioh. 3, 17 12, 47

---

5 orsus] locutus *α*, *H in mg. eras.* imperium] imperatorem *H* trecessimum (*om.* et primum) *R* **8** asaph *Ca.c.BHVL*, *α a.r.* asaf *R* **9** regni *R* **10** regnavit *om. C* qui *BA* quoniam *cet.* cum] eum *α p.c.* infinitae *VH* infinite *Ra.c.m2* **10 sq.** urgueretur *RVCHα* **11** desperavit *L*, *dett.* in *BCVAK* a *cet.* **12** et — **14** domino *BC om. cet.* processus *α* **13** quam] *add.* devotus *m* **13 sq.** ab assiriis *B* a syriis *α* **14** postulavit] *add.* et vicit *A* medicos] *add.* post *A* **15** dolorum *Ra.c.m2* iudicio *C* **16** debuit *om. H* debuisset relinquere *B* derelinquere non debuit *m*

16. 1 abdias *Vp.c.KH* abia *B* **5** contulit *Φ* > *R*, *K*

17. Unde pulchre psalmista dixit: *Dilexi, quoniam audiet dominus vocem orationis meae.* In quo psalmo, dum legitur, velut ipsum Theodosium loquentem audivimus. 'Dilexi' inquit; agnosco vocem piam, cuius testimonia vocis agnosco. Et vere dilexit, qui officia diligentis inplevit, qui servavit hostes, qui dilexit inimicos, qui his, a quibus est appetitus, ignovit, qui regni adfectatores perire non passus est. Non mediocris, sed perfecti in lege vox ista est dicere: 'Dilexi'; *plenitudo* enim *legis dilectio est.* Sed quid dilexerit, audiamus. Cum tacetur genus dilectionis, utique divinae caritatis gratia significatur, qua diligimus illud, quod est super omnia desiderabilia desiderabile, de quo scriptum est: *Diliges dominum deum tuum.* **18.** Ergo discedens e terris pia anima et sancto repleta spiritu quasi interrogantibus his, qui sibi occurrerent, cum sese ad sublimia et superna subrigeret, dicebat: 'Dilexi.' Nihil hoc plenius, nihil expressius. Interrogabant angeli vel archangeli: 'Quid egisti in terris?' — occultorum enim solus cognitor deus —: Dicebat: 'Dilexi.' Hoc est dicere: legem inplevi, evangelium non praeterivi; hoc est dicere: morti me obtuli et tota die aestimatus sum sicut ovis occisionis et ideo confido, *quia*

---

17. 1 sq. *Ps. 114, 1 **8** Ps. 114, 1 **8 sq.** *Rom. 13, 10 **11 sq.** *cf.* Prov. 8, 11 **12 sq.** Deut. 6, 5 (Matth. 22, 37 *al.*)

18. 1—11 *cf.* Origen. In Rom. fragm. VIII 38 (*p.* 156, 20—33 *Cramer*) **3** Ps. 114, 1 **5** *cf.* Dan. 13, 42 **6** Ps. 114, 1 legem implevi] *cf.* Rom. 13, 8 **6 sq.** evangelium non praeterivi] *cf.* Deut. 26, 13 **7 sq.** *cf.* Rom. 8, 36 (Ps. 43, 22) **8—11** Rom. 8, 38 *sq.*

---

17. 1 audiet *BCV* exaudiet (*cf. Vulg.*) *cet.* m (*om. Ha.c. man. rec.*) **1 sq.** dominus audiet *C* **3** audimus ꝗ **4** testimonium *A* **5** diligentius *A* m dilectionis *K* **6** his] iis ꝗ m **7** affectores *Hα* est passus *A* m **7 sq.** mediocri *B* **10** tacetur genus *B* tacet urget nos *ΩC* dilectio *Hα*ꝗ utique] *add.* nomine *K*, *add.* in qua *A* **11** qua] quia *ALK*, *Φ* > *R*, ꝗ

18. 1 descendens *ΦCA* decedens *Hp.c.*ꝗ ascendens *K* pia *om. VHα LK* **2** his] iis ꝗ m occurrerunt m **3** sese (-se *i. r.*) *R* sublima *A* **4** vel] et *K* **5** conditor *B* **8** oves *R* quia] et *B s. l.*

neque mors neque vita neque angeli neque virtutes neque altitudo neque profundum neque creatura alia poterit nos separare a caritate dei, quae est in Christo Iesu domino nostro. **19.** Hoc mandatum legis etiam in evangelio dominus Iesus docet esse servandum, cum dicit ad Petrum: *Simon Iohannis, diligis me?* Et ille respondit: *Tu scis, domine, quia diligo te.* Et iterum dixit: *Simon Iohannis, diligis me?* Et iterum respondit: *Etiam, domine, tu scis, quia diligo te.* Et tertio interrogatus ait: *Domine, omnia tu scis, tu nosti, quia amo te.* Confirmavit itaque caritatem trina responsio vel abolevit trinae negationis errorem. Et hic trinam responsionem si quaerimus, invenimus: *Dilexi, quoniam audiet dominus vocem orationis meae*; *dilexi*, quoniam *inclinavit aurem suam mihi*, ut *in diebus meis* invocarem eum; *dilexi*, quia *tribulationem et dolorem inveni* et pro nomine dei mei *pericula inferni* non refugi, sed expectavi, ut conpraehendere et invenire me possent.

20. Et pulchre ait: 'Dilexi', quia iam cursum vitae huius inpleverat. Unde et apostolus in passione iam positus ait: *Certamen bonum certavi, cursum consummavi, fidem servavi; quod reliquum est, reposita est mihi corona iustitiae.* Magnus dominus, qui nobis dedit certamina, quibus mereatur, qui vicerit, coronari. *Dilexi*, inquit, confidens, *quoniam audiet dominus vocem orationis meae.* **21.** *Dilexi*, et ideo *inclinavit*

---

19. 3—7 *Ioh. 21, 15—17 **7—9** *cf.* Sacr. II 7, 21 Spi. II 10, 105 **10** *Ps. 114, 1 **11 sq.** Ps. 114, 2 **12 sq.** Ps. 114, 3

20. 1 Ps. 114, 1 **3 sq.** *II Tim. 4, 7 *sq.* **6 sq.** *Ps. 114, 1

21. 1 sq. Ps. 114, 2

---

11 domino] *add.* deo *R*, *add.* iesu *Ba.c.*

19. 3 diligitis *Ra.c.* **4** domine] d' *B* diligo] amo *K* **6 sq.** domine *om.* *BΦAKα* **7** nosti] scis *VHαα*, (*add.* domine) *K* cor firmavit *R* **8** vel (*cf.* Ap. Dav. I 9, 50 *p.* 333, 7—9 *Sch.*)] et *B* adolevit *V* trinae] *add.* responsionis *Ba.c.* **10** exaudiet *RAKm* **11** suam *om.* *A* **11 sq.** invocem *R*

20. 1 pulchro *α* **2** passionem *K* **4** relicum *R* ma*gnus *R* **5** dedit nobis *L* **6** exaudiet *Am*

aurem suam mihi, ut iacentem erigeret, mortuum resuscitaret. Non enim deus inclinat aurem suam, ut audiat corporaliter, sed ut condescendat nobis, quo nos audire dignetur et infirmitates nostrae relevare substantiae. Inclinat se nobis, ut nostra ad eum ascendat oratio. Voce non indiget, qui misericordiam defert; neque enim voce indiguit, qui Moysen tacentem audivit et non loquentem, sed interpellantem *gemitibus ineffabilibus* ad se clamare dicebat. Novit deus et sanguinem audire, cui nulla vox subest, lingua non suppetit, sed accepit vocem sacrae titulo passionis. Clamavit in martyrio, clamavit in parricidio, quod pertulit pro sacrificio. **22.** 'Dilexi', inquit, et ideo diligens feci voluntatem domini et 'invocavi' eum non in paucis, sed in 'omnibus diebus vitae meae'. Nam certis diebus invocare, non omnibus fastidientis est, non sperantis, et pro usu adfluentium commodorum mercedem gratiarum referre non pro devotionis adfectu. Et ideo Paulus: *In omnibus*, inquit, *gratias agite*. Quando enim non habes, quod deo debeas, aut quando sine dei munere es, cui cottidie vivendi usus a domino est? *Quid* enim *habes, quod non accepisti?* Ergo quia semper accipis, semper invoca, et quia, quod habes, a domino est, debitorem te semper esse cognosce. Malo tamen, ut quasi diligens quam coactus debitum tuum solvas.

23. Audis dicentem: '*Circumdederunt me dolores mortis*, ego tamen et in mortis dolore dominum 'dilexi'. *Pericula inferni*

6—9 *cf.* Exod. 14, 13—15 Origen. In Exod. Hom. 5, 4 (*p.* 189, 13—20 *Baehrens*) **8** *Rom. 8, 26 **9—11** *cf.* Gen. 4, 10 **11** in martyrio] *cf.* Apoc. 6, 9—11

22. 1 Ps. 114, 1 **1 sq.** *cf.* Matth. 7, 21 **2 sq.** *cf.* Ps. 114, 2. 4 *cum* Ps. 26, 4 **6 sq.** I Thess. 5, 18 **7** *cf.* I Cor. 4, 7 **9** I Cor. 4, 7

23. 2 sq. Ps. 114, 3

---

21. 2 suscitaret *VHαCLKa* **4 sq.** infirmitatis *Am* infirmitate *C* infirmitatem *L* **5** levare *B* substantiam *Am* **8** inenarrabilibus *Bα* **9** dominus *C* **10** sacro *B* **11** titulo *om. L*

22. 7 agite] referre *α* aut — **8** es *om. Ω* > *A i.r., C* **8** et quando *C* dei sine *B* cui — **9** acce (pisti) *A i.r.* vivendi *om. VKHα* **11** malum *Rac.m2*

23. 2 dominum et in morte (*om.* dolore) *B* dolorem *VK* domino *R*

invenerunt me, non timentem utique, sed amantem, sed sperantem, quod nullae me angustiae, nulla persecutio, nulla pericula, nullus gladius separat a Christo.' Denique volens invenit *tribulationem et dolorem*, sciens, quia *tribulatio patientiam operatur, patientia probationem, probatio spem*. Etenim quasi bonus athleta quaesivit certamina, ut coronam inveniret, quam tamen non suis viribus, sed domini auxilio novit sibi esse donatam. Non enim potuisset vincere, nisi eum, qui certantes adiuvat, invocasset.

24. Miser homo congreditur, ut vincat, et ipse in periculum ruit, nisi domini nomen adfuerit, nisi, cum veretur, oraverit dicens: *O domine, libera animam meam*. Hinc illud apostolicum: *Video legem carnis meae repugnantem legi mentis meae et captivantem me in legem peccati, quod est in membris meis. Infelix ego homo! Quis me liberabit de corpore mortis huius? Gratia dei per Iesum Christum dominum nostrum.* **25.** Ille vincit, qui gratiam dei sperat, non qui 'de sua virtute praesumit'. Cur enim non praesumas gratiam, cum habeas praesulem certaminis misericordem? *Misericors* enim *et iustus dominus et deus noster miseretur*. Bis misericordiam posuit, semel iustitiam; in medio iustitia est gemino septo inclusa misericordiae; superabundant enim peccata, superabundet ergo misericordia. Apud dominum omnium virtutum abun-

---

3 Ps. 114, 1. 3 **4 sq.** *cf.* Rom. 8, 35 **5 sq.** Ps. 114, 3 **6 sq.** Rom. 5, 3 *sq.*

24. **3** Ps. 114, 4 **4—7** *Rom. 7, 23—25

25. **2 sq.** *cf.* Iud. 6, 15 **4 sq.** *Ps. 114, 5 **7 sq.** *cf.* Rom. 5, 20

---

4 angustiae] *add.* nulla tribulatio *K* **5** separet *B* m **10** vincere *om. C*

24. **1** in periculum ipse *L* **2** nomen domini *L* nisi *alt.*] si non *K* si *VHα*𝔞 **3** hinc] *add.* est *L* **5** captivante (nte *add. m2*) *R* captivitatem *B* in legem me *Ba.c.* me in lege *RVK*𝔞 quod] quae *LK* **6** liberauit *RVC*

25. **2** de gratia *B* **3** enim] ergo *Hα*𝔞 praesumat *Va.c.* **4** misericordem] misericordiam *α* **5** miserebitur *K* posuit] pro suis *Hα* **6** iustitiae *ΦC* inclusa gemina septa *L* gremio septa et inclusa *K* septa *Φ* septaque *Rm2* septae 𝔞 **7** misericordia *L* **8** domino *R*

dantia est, quia *dominus virtutum* est, neque tamen iustitia
10 sine misericordia est neque sine miseratione iustitia, quia scriptum est: *Noli esse nimium iustus*. Quod supra mensuram est, nocet; etsi bonum est, tamen tu non sustines. Mensuram serva, ut secundum mensuram recipias. **26.** Non inpedit tamen iustitia misericordiam, quia misericordia ipsa iustitia est. *Dispersit, dedit pauperibus, iustitia eius manet in aeternum*. Novit enim iustus debere se infirmibus atque inopibus subvenire.
5 Unde dominus veniens ad baptismum, ut nobis infirmantibus peccata donaret, ait ad Iohannem: *Sine modo; sic enim decet nos inplere omnem iustitiam*. Liquet igitur iustitiam esse misericordiam et misericordiam esse iustitiam. Etenim si dei nos misericordia non sustentaret, quomodo in ipso exordio
10 parvuli viveremus, cum effusi utero de calidis in frigida, de umidis in arida piscium more iactemur, quos naufragos in hanc vitam quidam naturae fluctus expuerit? Ratio deest, sed gratia divina non deficit. Ipse ergo 'custodit parvulos', aut certe eos, qui se parvulos humili confitentur adfectu.

27. Bona igitur humilitas, quae liberat periclitantes, iacentes erigit. Novit eam ille, qui dixit: *Ecce sum ego; pec-*

---

9 Ps. 23, 10 *et passim* **11** *Eccle. 7, 17 **12 sq.** *cf.* Matth. 7, 2 Eph. 4, 7 Origen. De Princ. II 11, 6, 107 (*p.* 192, 3—14 *Koetschau*) Ambr. Ep. 7, 6

26. 2 sq. *Ps. 111, 9 **6 sq.** Matth. 3, 15 **10 sq.** *cf.* Philo, De mundi opificio 161 (I 56, 9—14 *Cohn-Wendland*) **13** *cf.* Ps. 114, 6

27. 2—4 *II Reg. 24, 17 (*Sept.*)

---

11 est *Ri.r.* **12** nocet (*cf.* Ep. 7, 6) *B C A om. cet.* non sustines] sustinens *R*

26. 1 inpetivit *Ra.c.* inpedivit *p.c.* **2** misericordiam iustitia *R* ipsa misericordia *L* **4** infirmibus *R V C cf.* Int. IV 6, 22 (*p.* 283, 9 *Sch.*) ELuc. II 41 IV 6 (*pp.* 63, 19; 141, 24 *Sch.*) infirmis *cet.* a m **6** modo — decet *om. B* docet *Kp.c.m2* **7** implere *Rm2s.l.* adimplere α omnem *om. C* licet *Hα* iustitiam *alt. om. Hα* **8** et misericordiam *om. ΦK* esse] *add.* et *K* **10** videremus (*ex* viderimus) *Rm2, Va.c. m2H* videremur *K* effusi] *add.* de *B* **11** umidis *VH* humidis *cet.* iactamur *Rp.c.m2* **12** quidam] *add.* velut *A* expluerit *Va.r.* **13** deficit *B, Rp.c.m2* defecit *cet.* **14** confitentur humili *L*

27. 2 sum] adsum *B* ego sum qui *Kα*

cavi, et ego pastor male feci, et isti in hoc grege quid fecerunt? Fiat manus tua in me. Bene hoc dicit, qui regnum suum deo subiecit et paenitentiam gessit et peccatum suum confessus veniam postulavit. Ipse per humilitatem pervenit ad salutem. Humiliavit se Christus, ut omnes elevaret. Ipse ad Christi pervenit requiem, qui humilitatem fuerit Christi secutus.

28. Et ideo, quia humilem se praebuit Theodosius imperator et, ubi peccatum obrepsit, veniam postulavit, conversa est anima eius in requiem suam, sicut habet scriptura, quae dicit: *Convertere, anima mea, in requiem tuam, quia dominus benefecit mihi.* Pulchre dicit animae 'convertere' quasi diuturno cursu usque exercitae, ut a labore convertatur ad requiem. Convertitur equus ad stabulum, ubi cursum inpleverit, navis ad portum, ubi ad stationem fidam a fluctuum mole subducitur. Sed quid est, quod ait '*ad requiem tuam*', nisi secundum illud intellegas, quod ait dominus Iesus: *Venite, benedicti patris mei, hereditate possidete paratum vobis regnum a constitutione mundi?* Tamquam enim possessionem hereditariam recipimus, quae promissa sunt nobis; *fidelis* enim *deus*, qui

---

5 paenitentiam] *scil. anno 390 de caede Thessalonicensium; cf. infra § 34*; Ep. 51; Paulin. Vita Ambr. 24; Rufin. Hist. Eccl. II 18; Sozomen. Hist. Eccl. VII 25; Theodoret. Hist. Eccl. V 17 *sq.* **7** *cf.* Phil. 2, 8

28. 4 sq. *Ps. 114, 7 **6** cursu exercitae] *cf.* Verg. Georg. III 529 *sq.* exercita cursu flumina **10—12** *Matth. 25, 34 **13** I Cor. 1, 9 *et passim*

---

3 malefici *R* et *alt. om. B* **6** pervenis *Ha.c.* **7** levaret *B* **8** christi fueris *C* christi fuerit *Ωm* christi fuerat *a*

28. 1 se *om. C* **2** obrexit *B* **3** habet *om. K* quae *om. K* **4** mea *om. KH* in] ad *B* **5** mihi] tibi *Aa.c.BKm* pulchrae *VC* dicitur *B* **6** cursu usque *scripsi* (*cf. praef.* V 2, 13) cursu *K* cuiusque *BCΦ* cuiusque sudore *A* quoque *L* cuiusque operis sudore *am* exercito *R* exercitate *HαL* exercitae] *add.* labore *dett. 262. 270* **7** convertatur *Hα* aequus *C* stabulum] salutem *ΦKL* **9** ad] in *m* tuam *BAK* meam *cet. a* **11** posside *C* possedite *R* **12** possionem *H* hereditariam possessionem *B* hereditariam] *add.* de qua *CAa* de qua (*om.* hereditariam) *Ω > A* **13** recepimus *R* recipimus] *add.* ea *m* enim *om. a* dominus *C* qui] que *H*

semel servis suis praeparata non subtrahit. Si fides nostra maneat, manet et sponsio.

29. Vide, o homo, circa te gratiam Christi: adhuc in terris quateris et in caelo possides! Ibi ergo sit cor tuum, ubi possessio tua. Haec est requies, quae iustis debetur, negatur indignis. Unde ait dominus: *Sicut iuravi in ira mea: si introibunt in requiem meam.* Qui enim *non cognoverunt vias* domini, non ingrediuntur in requiem domini. Qui autem 'bonum certamen certavit' et 'cursum consummavit', ipsi dicitur: *Convertere in requiem tuam.* Bona requies praeterire, quae mundi sunt, et in illis, quae supra mundum sunt, caelestium consortiis requiescere secretorum. Haec est requies, ad quam propheta properavit dicens: *Quis dabit mihi pennas sicut columbae, et volabo et requiescam?* Hanc sanctus requiem suam novit, ad hanc requiem convertendum animae suae dicit. Erat ergo anima in requie sua, ad quam dicit esse redeundum. Haec est requies sabbati magni, ut unusquisque sanctorum supra mundi sensibilia sit in illo intellegibili secreto totus intentus atque adhaerens deo. Haec est illa requies sabbati, quo requievit deus ab omnibus operibus mundi istius.

---

29. 2 sq. *cf.* Matth. 6, 21 **4 sq.** *Ps. 94, 11 (Hebr. 4, 3) **7** *cf.* II Tim. 4, 7 **8** Ps. 114, 7 **11 sq.** Ps. 54, 7 **17** adhaerens deo] *cf.* Ps. 72, 28 *et sim.* **18 sq.** *cf.* Gen. 2, 2

---

14 praeparat *Va.c.m2KHαa* subtraxit *Hα* si *om. R* **15** permaneat *A* et *om. B* sponsio] possessio *B*

29. 1 o *om. Va.c.m2* **2** quaterris *Ra.c.* quam terris *Rp.c.* quas teris *H*, *αa.c.a* quas terris *α p.c.* catheris *B* **3** ubi] *add.* est *AHαa* iustis] iust' *B* **4** vel indignis *s.* iniustis *A* sic *L* **5** introibit *R* **6** ingredientur m **7** et *om. K* **8 sq.** praeterise (s. *s.* s *m2*) *R* **9** in *om. CΩ* > *Hα*, m **10** caelestibus *CΩ* > *A*, m requiescere (cere *del. m2*) *R* **11** propheta *om.* Φ*La* praeparavit *α* dicens] diues *L* **12** pinnas *Va.c.m2* **13** convertendam Φ **14** animam suam *L* dicit *bis A* **18** requies illa *Aαam* illa *s.l.Hm2* deus *om. VHα LK* operibus *bis R* **19—30. 1** istius feriatus. His *interpunx. VK* istius feriatur. His *R*

30. Feriatus his saeculi curis Theodosius 'ereptum' esse se gaudet et elevans animam suam ad illam perpetuam dirigit requiem pulchre sibi consultum adserens, quod 'eripuerit a morte animam eius' deus, quam mortem frequenter in hoc saeculi istius lubrico sustinebat, inquietus fluctibus peccatorum, eripuerit etiam 'oculos eius a lacrimis'. *Fugit* enim *dolor et tristitia et gemitus*. Et alibi habemus: *Delebit omnem lacrimam ab oculis eorum et mors non erit amplius neque luctus neque clamor neque dolor*. Si ergo mors non erit, lapsum sentire non poterit in illa requie constitutus, sed 'placebit *deo in regione vivorum*'. Non enim, ut hic homo involutus est 'mortis corpore' obnoxio lapsibus atque delictis, ita et illic. Ideoque regio illa vivorum est, ubi anima est, quae 'ad imaginem et similitudinem' dei facta est, non caro figurata 'de limo'. Ideo caro in terram revertitur, anima ad requiem festinat supernam, cui dicitur: *Convertere, anima mea, in requiem tuam*. **31.** In quam festinavit intrare Theodosius atque ingredi civitatem Hierusalem, de qua dictum est: *Et reges terrae ferent gloriam suam in illam*. Illa est vera

---

30. 1 sq. *cf.* Ps. 114, 8 **4** *ibidem* **6** *ibidem* **7** *Esai. 35, 10 *et* 51, 11 (*Sept.*) **8 sq.** *Apoc. 21, 4 **11** Ps. 114, 9 **12** *cf.* Rom. 7, 24 **14** *cf.* Gen. 1, 26 *sq.* Origen. De Princ. III 6, 1 (*pp.* 280, 5—282, 6 *Koetschau*) **15** *cf.* Gen. 2, 7 **16 sq.** Ps. 114, 7

31. 3 *Apoc. 21, 24

---

30. 1 sq. se ereptum esse *CA* secretum (*om.* esse) *Hα* se ereptum (*om.* esse) *cet.* ϟm **2** et *om. RL* elevat ϟm suam] *add.* atque *CΩ* > *L*, m **2 sq.** requiem illam perpetuam (*om.* dirigit) atque *L* **3** dirigere *Φ* dirigens *K* pulchrae *V* **4** a morte *om. ΦCK* animam eius deus de morte m deus *om. L* **5** lubrico] libri eo *B* **6** peccatorum] *add.* et quod *L*, *add.* et *K* etiam *om. ΦKL* **7** fugiet m **8** deleuit *ΦKϟ* lacrimam *om. B* **12** est *om. K* **14** dei — **15** caro *om. Hα* facti *Ka.c.* factus *Kp.c.* **15** caro *om.* ϟ in terra *BCΦ* revertit *Φ* **16** festinat — **17** requiem *om. R* festinant *C* **17** suam *R*

31. 1 intrare *Hm2s.l.*

gloria, quae ibi sumitur, illud regnum beatissimum, quod ibi possidetur, ad quod festinabat apostolus dicens: *Audemus ergo et consentimus magis peregrinari de corpore et adesse ad dominum. Et ideo conitimur sive absentes sive praesentes placere illi.* **32.** Absolutus igitur dubio certaminum fruitur nunc augustae memoriae Theodosius luce perpetua, tranquillitate diuturna, et pro his, quae in hoc gessit corpore, remunerationis divinae fructibus gratulatur. Ergo quia dilexit augustae memoriae Theodosius dominum deum suum, meruit sanctorum consortia.

33. Et ego — ut quadam sermonem meum peroratione concludam — 'dilexi' virum misericordem, humilem in imperio, corde puro et pectore mansueto praeditum, qualem dominus amare consuevit dicens: 'Supra quem requiescam, nisi supra humilem atque mansuetum?' **34.** 'Dilexi' virum, qui magis arguentem quam adulantem probaret. Stravit omne, quo utebatur, insigne regium, deflevit in ecclesia publice peccatum suum, quod ei aliorum fraude obrepserat, gemitu et lacrimis oravit veniam. Quod privati erubescunt, non erubuit imperator, publicam agere paenitentiam, neque ullus postea dies fuit, quo non illum doleret errorem. Quid

---

5—8 *II Cor. 5, 8 *sq.*
33. **2** *cf.* Ps. 114, 1 **4 sq.** *cf.* Esai. 66, 2
34. **2** arguentem] *cf.* § 27

---

4 ibi] ubi *Aa.c.* illic *K* summittitur *H* submittitur *α* **6 sq.** adño *Ra.r.* dn̄o *p.r.* **7** sive *alt.* (ve *s. l.*) *V*

32. **1** certaminum *B* certamen *RV* certo (*post* fruitur) *K* certamine *cet.* m **2** *nunc *R* memoria *Ra.c.m2* **3** his] iis m **3 sq.** munerationis *ΦCL* numerationis *A* **6** consortia sanctorum *B* consortium *K*

33. **1** quidam *ΦCA* quidem *Rm2LKα* per orationem *RKLHαα* **2** dilexit *Ha.c.* in *om.* *Hαα* **4** supra] super *LK* **5** supra] super *L* atque] et *KHαα*m

34. **3** quod *RV*, *Aa.c.* regnum *Bα* **6** publice *Ωαm* **7** qua *Rp.r.* quod *Aa.r.* deleret *Hα* qui* (d *eras.*) *R*

quod praeclaram adeptus victoriam, tamen, quia hostes in acie strati sunt, abstinuit a consortio sacramentorum, donec domini circa se gratiam filiorum experiretur adventu? **35.** 'Dilexi' virum, qui me in supremis suis ultimo spiritu requirebat. 'Dilexi' virum, qui cum iam corpore solveretur, magis de statu ecclesiarum quam de suis periculis angebatur. 'Dilexi' ergo, fateor, et ideo dolorem meum intimo viscere dolui et prolixiore sermonis prosecutione solandum putavi. 'Dilexi' et praesumo de domino, quod suscipiat 'vocem orationis meae', qua prosequor animam piam.

36. *Circumdederunt me dolores mortis, pericula inferni invenerunt me*; multorum enim pericula sunt, sed remedia paucorum. In omnibus sacerdos periclitatur, in omnibus reis angitur; quod enim alii patiuntur, ipse sustinet, et iterum liberatur ipse, cum alii, qui tenentur periculis, liberantur. Conteror corde, quia ereptus est vir, quem vix possumus invenire. Sed tamen tu solus, domine, invocandus es, tu rogandus, ut eum in filiis repraesentes. Tu, domine, *custodiens* etiam *parvulos* in hac humilitate, *salvos* facito *sperantes in te*. Da requiem perfectam servo tuo Theodosio, requiem illam, quam praeparasti sanctis tuis. Illo convertatur anima eius, unde descendit, ubi mortis aculeum sentire non possit, ubi cognoscat mortem hanc non

---

8 victoriam *scil. ad Frigidum fluvium die 8 Sept. anni 394*

35. 1. 3. 4. 6. 7 sq. Ps. 114, 1

36. 1 sq. Ps. 114, 3 **6 sq.** Ps. 114, 4 **8** *cf.* Ps. 114, 6 **9** Ps. 16, 7 **9 sqq.** *cf.* Ps. 114, 7 **11 sq.** *cf.* Ps. 114, 8 (Hymn. 'Te Deum laudamus' v. 17: devicto mortis aculeo)

---

8 quod *om. R* **8 sq.** in acie hostes *L* **9** acies *VK* strati] irati *VKH* prostrati m **10** gratia* *A* gratia *Hαα* exprimeretur *Hαα*

35. 2 in — **3** qui *om. A* supernis *Vp.c.m2Hαα* **5** ergo *om. B* intimo *bis B* **6** persecutione *R* solendum *R*

36. 1 inferni *om. H* **3** rei *VH* **4** ipse *om. Ωαm* **5** alii qui] aliqui *H* liberatur *B* **9** fac *B* facis *R* facies *A* daque (*om.* requiem) *L* perfecto *α* **10** illam *om. Hα* sanctis] servis *L* **12** cognoscant *Hα*

naturae finem esse, sed culpae. *Quod enim mortuus est, peccato mortuus est*, ut iam peccato locus esse non possit. Resurget
15 autem, ut perfectior renovato munere vita reparetur.
37. 'Dilexi' et ideo prosequor eum usque ad 'regionem vivorum' nec deseram, donec fletu praecibusque inducam virum, quo sua merita vocant, *in montem domini sanctum*, ubi perennis vita, ubi corruptelae nulla contagio, nullus gemitus, nullus
5 dolor, nulla consortia mortuorum. Vera regio viventium, ubi *mortale hoc* induet *inmortalitatem et corruptibile hoc* induet *incorruptionem*. Magna 'requies', quae votum inpleat diligentis, pulcherrima promissio.

Ideo et 'centesimus quartus decimus' psalmus inscri-
10 bitur; denique supra in quarto decimo psalmo perfectionem hominis accepimus, sed illic formatur, perfectus licet vir, sed adhuc peccato obnoxius, quia vivit in saeculo: hic vera perfectio est, ubi iam culpa cessavit, gratia

---

13 sq. *Rom. 6, 10

37. 1 *cf.* Ps. 114, 1. 9 **3** *cf.* Ps. 2, 6 3, 5 14, 1 *al.* **3 sqq.** *cf.* Esai. 35, 10 **6 sq.** *cf.* I Cor. 15, 53 **7 sq.** *cf.* Ps. 114, 7. 1 **9 sqq.** *de numeri quarti decimi significatione cf.* Abr. II 9, 65 (*pp.* 619, 15—620, 8 *Sch.*); *fons est* Philo De Abr. § 13 (*vol.* IV *p.* 4, 7—11 *Cohn-Wendland*); *de numeri centesimi significatione idem* Philo, De mut. nom. § 189 (*vol.* III 188, 25 *sqq. Cohn-Wendland*) **10** supra] *scil. in eodem libro Psalmorum* (*cf.* Sacr. VI 5, 25: Psalmorum unus libellus) **10 sq.** *cf. totum* Ps. 14

---

13 naturae] hominis $\mathfrak{a}$ est *om.* $H\alpha$ **14** ut iam] utinam H ut—possit *om.* α

37. 1 dilex̃ V dilexit H **2** ne $Ra.c.VH$ et precibus Am precibus ΦCLK **3** advocavit B **4** corruptela nulla, nulla Lm contagia B **5** nullum consortium Am religio R **6** induet *pr.*] induat $RAC\mathfrak{a}m$ induit $VH\alpha K$ induet *alt.*] induat $\Phi AC\mathfrak{a}m$ induit K **9** et *om.* $\Omega\mathfrak{a}m$ psalmus — **38, 2** decimus *om.* A psalmus] *add.* alleluia Bm **10** quarto decimo] centesimo undecimo B **10 sq.** perfectionem $B\mathfrak{a}m$ per refectionem C refectionem Ω **11** accipimus K formatur B formatus et L formatus $C\Omega > L, \mathfrak{a}m$ licet *om.* α lice $Va.c.m2$ **12** quia] *add.* qui B **13** vero L

perpetuae quietis adfulsit. **38.** Ideo 'centesimus quartus decimus' psalmus, quia remuneratio caritatis est. Unde domini pascha quarta decima luna formam celebritatis accepit, quoniam, qui pascha celebrat, debet esse perfectus, debet amare dominum Iesum, qui diligens populum suum perfecta caritate sese obtulit passioni. Et nos sic diligamus, ut, si necesse fuerit, pro domini nomine mortem non fugiamus, nullum aestimemus dolorem, nihil metuamus; *perfecta* enim *caritas timorem expellit foras.* Grande numeri mysterium, quando pater unicum filium pro nobis omnibus tradidit, cum pleno luminis sui orbe luna fulgeret. Ita est enim ecclesia, quae pie pascha celebrat domini nostri Iesu Christi: *sicut luna perfecta in aeternum* manet. Quisquis bene hic domini pascha celebraverit, in lumine perpetuo erit. Quis splendidius celebravit quam qui sacrilegos removit errores, clusit templa, simulacra destruxit? In hoc Iosias rex superioribus antelatus est.

39. Manet ergo in lumine Theodosius et sanctorum coetibus gloriatur. Illic nunc conplectitur Gratianum iam sua vulnera non maerentem, quia invenit ultorem; qui licet

---

38. 2 sqq. *cf.* Exod. 12, 6 Lev. 23, 5 *al.* **5** *cf.* I Cor. 16, 22 **8 sq.** *I Ioh. 4, 18 **10** *cf.* Ioh. 3, 16 Rom. 8, 32 **11 sq.** *cf.* Ep. 23, 4 (*de festo paschatis*) **12 sq.** Ps. 88, 38 **15 sq.** *cf.* Cod. Theod. II, 8, 18—21 (*p.* 87 *sq. Mommsen*) *et supra* § 4, *ll.* 8—11 **16** Iosias] *cf.* IV Reg. 23, 4—25 *et supra* § 15, *l.* 4 *sqq.*

39. 1 *cf.* I Ioh. 2, 10 **3** sua vulnera] *Gratianus imperator anno 383 a. d. VIII Kal. Sept. Lugduni occisus erat Maximo auctore; cf.* EPs. 61, 17 (*p.* 388, 1—19 *Pe.*) Val. 54 *sqq.*

---

14 adfulxit *H* adluxit *L*

38. 1 et ideo *C* ideo et *B* **2** quia] qui *AC* **6** et sic diligamus nos quoque *Hαꝗ* **7** refugiamus *L* **8** extimemus *H* extimeamus *α* existimemus *ꝗ* recusemus *B* **9** foris *RV* **10** filium unicum *Hꝗm* **12** pium *L* piae *C* pia *VHα om. B* pascham *B* **13** quisq; *VHα ACL* quisque *R* bene *om. C* domini hic *C* **14** celebrat *Hαꝗ* qui *Aa.c.B* **15** celebrabit *Ra.c.L* clusit *ΦKꝗ* clausit *cet.* **16** rex *om. B*

39. 2 grã*num *V* gratia nunc *Ap.c.* **3** non] *add.* me *H*

indigna morte praereptus sit, requiem animae suae possidet. Illic bonus uterque et pietatis interpres largus misericordiae suae consortio delectantur. De quibus bene dicitur: *Dies diei eructat verbum.* Contra autem Maximus et Eugenius in inferno quasi *nox nocti indicat scientiam*, docentes exemplo miserabili, quam durum sit arma suis principibus inrogare. De quibus pulchre dicitur: *Vidi inpium superexaltatum et elevatum super cedros Libani: et transivi et ecce non erat.* Transivit enim pius de caligine saeculari ad lumen aeternum, et 'non erat inpius', qui esse desivit iniquus. **40.** Nunc se augustae memoriae Theodosius regnare cognoscit, quando in regno est domini Iesu et considerat templum eius. Nunc sibi rex est, quando recepit etiam filium Gratianum et Pulcheriam, dulcissima sibi pignora, quos hic amiserat, quando ei Flaccilla adhaeret, fidelis anima deo, quando patrem sibi redditum gratulatur, quando Constantino adhaeret. Cui licet baptismatis gratia in ultimis constituto omnia peccata dimiserit, tamen quod primus imperatorum credidit et post se heredidatem fidei principibus dereliquit, magni meriti locum repperit. Cuius temporibus conpletum est propheticum illud: *In illo die erit, quod super frenum èqui, sanctum domino*

6—8 Ps. 18, 3 **10 sq.** *Ps. 36, 35 *sq.* **13** *cf.* Prov. 10, 25
40. 3 *cf.* Ps. 26, 4 **12 sq.** *Zach. 14, 20

---

4 morte] *add.* preventus ac *H* ꝓ praeceptus ꝓ **5** ille ꝓ largos *Ap.c.* largius ꝓ misericordia *L* **6** delectatur *Ha.c.*ꝓ **7** eructuat *RVL* autem] *hoc *A* **11** super] ultra *B* sicut *AK* (*cf. Vulg.*) **13** iniquus *om. B*; *cf. praef. not. 197*

40. 2 regno recognoscit *Ra.c.m2VC* regem recognoscit *Rm2B* regno cognoscit *K* regem cognoscit *L* **3** iesu] *add.* christi *H*αꝓm **4** recepit *B*, *La.c.* recipit *cet.* ꝓm ut etiam *C* **4 sq.** pulcherrimam *Aa.c.* pulcherrima *Ap.c.L* pulcher iam *VHK* pulchra iam ꝓ **5** dulcissimaque *Ap.c.* (dulcissimamque *a.c.*), *L* quos] quae *A*ꝓm **6** ei] eius *H*αꝓ ei sua m deo *om. L* **6 sq.** sibi patrem *BK* **7** constantinus *B* **9** quod *bis R* se *om.* Φ*ALK* **11** temporibus] *add.* locum est *Ba.c.* **11 sq.** illud propheticum *HK*ꝓm **12** frenum] *add.* est *A* aequi *AC* equi sanctum] equis cum *R* sanctum domino *om. K* **12 sq.** dominus omnipotens *R*

omnipotenti. Quod illa sanctae memoriae Helena, mater eius, infuso sibi dei spiritu revelavit.

41. Beatus Constantinus tali parente, quae imperanti filio divini muneris quaesivit auxilium, quo inter proelia quoque tutus adsisteret et periculum non timeret. Magna femina, quae multo amplius invenit, quod imperatori conferret quam quod ab imperatore acciperet. Anxia mater pro filio, cui regnum orbis Romani cesserat, festinavit Hierosolymam et scrutata est locum dominicae passionis. **42.** Stabulariam hanc primo fuisse adserunt sic cognitam Constantio seniori, qui postea regnum adeptus est. Bona stabularia, quae tam diligenter praesepe domini requisivit. Bona stabularia, quae stabularium non ignoravit illum, qui vulnera curavit a latronibus vulnerati. Bona stabularia, quae maluit aestimari stercora, ut Christum lucrifaceret. Ideo illam Christus de stercore levavit ad regnum, secundum quod scriptum est, quia *suscitat de terra inopem et de stercore erigit pauperem.*

43. Venit ergo Helena, coepit revisere loca sancta, infudit ei spiritus, ut lignum crucis requireret. Accessit ad Golgotham et ait: 'Ecce locus pugnae, ubi est victoria? Quaero vexillum salutis et non invenio. Ego, inquit, in regnis, et crux domini

---

42. 1 stabulariam] *cf.* Hieron. Chronic. *ad annum 306* (*p.* 228, 23 *Helm*) concubina Helena **4—6** *cf.* Luc. 10, 34 *sq.* **6 sq.** *cf.* Phil. 3, 8 **7 sq.** *cf.* I Reg. 2, 8 **9** *Ps. 112, 7

---

14 infusu *C* dei] sancto *Hαα om. B*

41. 1 imperanti *om. K* **2** quod *ΦCL* **4** conferet *B* deferret *L* **6** romã *B*

42. 2 primum *C* sic cognitam] sed coniunctam *K* cognatam *A* cognitam a *B* constanti*o *R* constantino (constantino cognitam) *Ha.c.* seniore *B* **3 sq.** bona — **4** requisivit *RH in mg.* **4** quae *om. C* **6 sq.** maluit aestimari] omnia aestimavit ut *B* **7** illum *CΩ* > *L* **8** christum *R* elevavit *C* **9** quia] qui *C* **10** eriget *Ra.c.m2*

43. 1 cepit *B* cecipit *Ha.c.* **2** ei *Hm2s.l.* golgotha *ALm* **3** et ait ecce] ecce inquit *B* vel vexillum *Hα* **4** domini] christi *R*

in pulvere? Ego in aureis, et in ruinis Christi triumphus? Ille adhuc latet et latet palma vitae aeternae? Quomodo me redemptam arbitror, si redemptio ipsa non cernitur?

44. Video quid egeris, diabole, ut gladius, quo peremptus es, obstrueretur. Sed Isaac obstructos ab alienigenis puteos eruderavit nec latere aquam passus est. Tollatur igitur ruina, ut vita appareat: promatur gladius, quo veri Goliae caput est amputatum: aperiatur humus, ut salus fulgeat. Quid egisti, diabole, ut absconderes lignum, nisi ut iterum vincereris? Vicit te Maria, quae genuit triumphatorem, quae sine inminutione virginitatis edidit eum, qui crucifixus vinceret te et mortuus subiugaret. Vinceris et hodie, ut mulier tuas insidias depraehendat. Illa quasi sancta dominum gestavit, ego crucem eius investigabo. Illa generatum docuit, ego resuscitatum. Illa fecit, ut deus inter homines videretur, ego ad nostrorum remedium peccatorum divinum de ruinis elevabo vexillum.'

45. Aperit itaque humum, decutit pulverem, tria patibula confusa repperit, quae ruina contexerat, inimicus absconderat. Sed non potuit oblitterari Christi triumphus. Incerto haeret, haeret ut mulier, sed certam indaginem spiritus sanctus inspirat, eo quod duo latrones cum do-

---

44. 2 sq. *cf.* Gen. 26, 18 **4 sq.** *cf.* I Reg. 17, 51 **5** aperiatur *eqs.*] *cf.* Esai. 45, 8

45. 1 sqq. *cf.* Cyrill. Hierosol. Ep. ad Const. 3 (PG 33, 1167 B) Rufin. Hist. Eccl. I 7 *sq.* (PL 21, 475—478) Socr. Hist. Eccl. I 17 (PG 67, 117—121) **5 sq.** *cf.* Matth. 27, 38

---

5 aureis] *substantivum* (= aureis ornamentis), *cf.* Mart. III 26, 2 *et* XII 49, 4 auris *H* aures *Va.c.m2* aulis *αα* **7** redemptam] redempta *C*

44. 2 isaac] is *A* hec *L* et ysaac *B* sed isaac obstructos ab] sedis ab obstructos *Ra.c.m2* obstrictos *Va.c.m2* alienis *H* **4** goliae] gloriae *Ca.c.* **5** amputandum *B* amputatum est *L* **7** vinceris *Aa.c.B* **8 sq.** te crucifixus vinceret (*om.* et) *B* **10** **gestuit (*ex* gustavit) *Rp.c.* decuit *Hαα* **12** nostrum *RC* nm̃ *V* nostrorum *om. Hαα* **13** levabo *B*

45. 3 sed] se *C* non *om. ΦCK* **4** incerta *LK* haeret *pr.*] haberet *H* haeret *alt. om. α* **5** sanctus spiritus *Hαα*m latrones duo *Hα*

mino crucifixi fuerint. Quaerit ergo medium lignum. Sed poterat fieri, ut patibula inter se ruina confunderet, casus inverteret. Redit ad evangelii lectionem, invenit, quia in medio patibulo titulus erat: *Iesus Nazarenus, rex Iudaeorum.* Hinc collecta est series veritatis, titulo crux patuit salutaris. Hoc est, quod petentibus Iudaeis *respondit Pilatus*: *Quod scripsi, scripsi*, id est: non ea scripsi, quae vobis placerent, sed quae aetas futura cognosceret, non vobis scripsi, sed posteritati; propemodum dicens: Habeat Helena, quod legat, unde crucem domini recognoscat. **46.** Invenit ergo titulum, regem adoravit, non lignum utique, quia hic gentilis est error et vanitas impiorum, sed adoravit illum, qui pependit in ligno inscriptus in titulo, illum, qui sicut scarabeus clamavit, ut persecutoribus suis pater peccata donaret. Avida mulier festinabat tangere remedium inmortalitatis, metuebat calcare sacramentum salutis. Laeto corde et trepidante vestigio, quid faceret, nesciebat; pertendit tamen ad cubile veritatis. Lignum refulsit et gratia emicuit, ut, quia iam feminam visitaverat Christus in Maria, spiritus in Helena visitaret.

9 Ioh. 19, 19 **11 sq.** Ioh. 19, 22

46. 3 sq. *cf.* Gal. 3, 13 **4** scarabeus] *cf.* Hab. 2, 11 (*Sept.* κάνθαρος) *et cf.* ELuc. X 113 (*p.* 498, 2 *sqq. Sch.*) EPs. 118, 3, 8 (*p.* 45, 23 *Pe.*) Ep. 32, 5 Ep. 46, 5; Hieron. Comm. In Abacuc I 2; *Fons Ambrosii videtur esse* Origen. In Hier. Hom. 17, *unde* Ep. 32 *pars prior* (F. I. Dölger, Antike u. Christentum II (1930) *pp.* 230—240)

6 querite *K* **7** patibula] tabulas *K* casus] *add.* mutaret et *Hαa* **8** reddit *V* **8 sq.** imedio *C* in eo *Ap.c.* (*ex* in meo) **9** patibulo] *add.* praelatus *am* **11** est *del. Rm2* et *Ap.c.* quod *pr. om. ΦC* iudaeis] *add.* scripsit *Hα* pilatus respondit *Ham* respondi *C* **12** scripsi *tert.*] scribi *V* scribo *Rp.c.* **13** scripsi *om. ΦALK* **14** future posteritati *K* quod] que *Ha*

46. 2 utique *om. K* **3** et] ut *VH* aut *A* (aut vanitas impiorum *i. r.*) adoravit] *add.* non *C* **4** inscriptus] scripsit *R* (scripsit in ligno, *quod del. m2*) scriptus *Ω* > *R*, *m* in *alt. om. C* titulo] ligno *Ω* illum] *add.* inquam *m* **5** pater *om. ΩC* **7** trepidanti *AHaam* **9** micuit *ΩCam* ut] et *ΩCam* **10** visitaverat] visitaret *Hα* visitavit et *Rp.c.* visitavit *m*

Docuit eam, quod mulier ignorabat, et deduxit in viam, quam mortalis scire non poterat.

47. Quaesivit clavos, quibus crucifixus est dominus, et invenit. De uno clavo frenum fieri praecepit, de altero diadema intexuit; unum ad decorem, alterum ad devotionem vertit. Visitata est Maria, ut Evam liberaret, visitata est Helena, ut redimerentur imperatores. Misit itaque filio suo Constantino diadema gemmis insignitum, quas pretiosior ferro innexa crucis redemptionis divinae gemma conecteret, misit et frenum. Utroque usus est Constantinus et fidem transmisit ad posteros reges. Principium itaque credentium imperatorum *sanctum* est, *quod super frenum*: ex illo fides, ut persecutio cessaret, devotio succederet. **48.** Sapienter Helena, quae crucem in capite regum locavit, ut Christi crux in regibus adoretur. Non insolentia ista, sed pietas est, cum defertur sacrae redemptioni. Bonus itaque Romani clavus imperii, qui totum regit orbem ac vestit principum frontem, ut sint praedicatores, qui persecutores esse consueverant. Recte in capite clavus, ut ubi sensus est, ibi praesidium. In vertice corona, in manibus habena: corona de cruce, ut fides luceat, habena quoque de

---

47. 2 de uno clavo *eqs.*] *cf. ind. rer. s. v. crucis inventio* **9 sq.** Zach. 14, 20 Hieron. In Zach. 14, 20 (PL 25, 1540 A)

48. 5 sq. *cf.* Hilar. In Ps. 138, 27 (PL 9, 807 A)

---

11 eam] ea *L* etiam *Hαa* in *om. A*

47. 1 et *om. B* **1 sq.** inveniet *C* **2** de] et *B* frenum *BK* frenos *cet.* **3** altera *Ra.c.m2* devotionem] tuitionem *Bα* **5** imperatores redimerentur *ΩCam* (*contra clausulam*) **6** innexas *ΩCam* cruci *K* **7** conectat *K* conecterat *RVCL* **8** finem *R* posteros] pastores *R*

48. 1 sapiens *BC* sapienter egit *LKHαa* **2** regum] *add.* levavit et *Hαa* crux christi *Aam* **4** clavus romani *ΩCam* imperatorii *V* imperatoris *Hαa* regit *BL* redemit *Rp.c.m2* redigit *Ω* > *L, C* **5** principium *B* **6** consuerunt *ΩCa* consueverunt *m* **7** est *om. B* ibi] *add.* sit *m* **8** habena *pr.*] habent *V* fides habent *Rm1AL* fides habenta *C* fides habetur *Hα* fidem habent *K* fides. Habet *Rm2* corona] coronam *AL* habena *alt.*] habent *RVALK* habet *Hα* habenta *C* quoque] *add.* frenum *dett. 21. 37. 38. 104. 213, add.* vexillum *dett. 98, alii*

cruce, ut potestas regat sitque iusta moderatio, non iniusta praeceptio. Habeant hoc etiam principes Christi sibi liberalitate concessum, ut ad imitationem domini dicatur de imperatore Romano: *Posuisti in capite eius coronam de lapide pretioso.*

49. Ex illo gratulatur ecclesia, erubescit Iudaeus, nec solum erubescit, sed etiam torquetur, quod ipse sibi auctor confusionis est. Dum insultat Christo, confessus est eum regem; dum regem Iudaeorum adpellavit, sacrilegium suum, qui non credidit, confitetur. 'Ecce, inquiunt, et crucifiximus Iesum, ut Christiani et post mortem resurgant et mortui regnent. Nos crucifiximus, quem reges adorant; quem non adoramus, ipsi adorant. Ecce et clavus in honore est, et quem ad mortem inpressimus, remedium salutis est atque invisibili quadam potestate daemones torquet. Putabamus nos vicisse, sed victos fatemur. Iterum Christus resurrexit et resurrexisse eum principes agnoverunt. Iterum vivit, qui non videtur. Nunc maior nobis contentio, nunc pugna vehementior adversus eum. Cui regna famulantur, cui servit potestas, illum contempsimus. Quomodo regibus resistemus? Ferro pedum eius reges inclinantur.' — Reges adorant, et Photiniani divinitatem eius negant! Clavum crucis eius diademate suo praeferunt imperatores, et Arriani potestatem eius inminuunt!

---

12 sq. Ps. 20, 4
49. 3 sq. *cf.* Matth. 27, 29. 37

---

9 iusta *C* **10** praecatio *ΦALL* praedatio *K* habebant *ΦALK* **12** posuisti — coronam *om. ΦCK* eius] meo *RAL*

49. 1 gratulatur ecclesia *bis Ra.r.* iudaeus] impius *A* nec] non *RHα* **4** appellat *B* **5** et] ut *A om.* m crucifixum *Hα* **6** resurgent *Rm1* resurgant *Rm2* **7** quem *alt.*] quos *RVC* **8** non] nos *RC* et *om. K* **11** surrexit christus *A* **13** nunc *pr.*] hinc *AL* pugna] *add.* nobis *Hαα* **15** regibus] regnanti *L* **15 sq.** resistimus *ΩC* **17** clavus *L* **18** diademati *Cαm* **19** potestate α

50. Sed quaero: Quare *sanctum super frenum*, nisi ut imperatorum insolentiam refrenaret, conprimeret licentiam tyrannorum, qui quasi equi in libidines adhinnirent, quod liceret illis adulteria inpune committere? Quae Neronum, quae Caligularum ceterorumque probra conperimus, quibus non fuit *sanctum super frenum*! **51.** Quid ergo aliud egit Helenae operatio, ut frena dirigeret, nisi ut omnibus imperatoribus sancto dicere spiritu videretur: '*Nolite fieri sicut equus et mulus*', sed *in freno et camo maxillas eorum* constringeret, qui se non agnoscerent reges, ut regerent sibi subditos? Prona enim potestas in vitium ferebatur et more pecudum vaga sese libidine polluebant, ignorabant deum. Restrinxit eos crux domini et revocavit a lapsu impietatis, levavit oculos eorum, ut Christum in caelo quaererent. Exuerunt se camo perfidiae, susceperunt frena devotionis et fidei, secuti dicentem: *Tollite iugum meum super vos; iugum enim meum suave est et onus meum leve est.* Inde reliqui principes Christiani — praeter unum Iulianum, qui salutis suae reliquit auctorem, dum philosophiae se dedit errori — inde Gratianus et Theodosius.

52. Non ergo mentita est prophetia dicens: *Ambulabunt reges in lumine tuo.* 'Ambulabunt' plane ac maxime Gratianus et Theodosius, prae ceteris 'principes', non iam armis militum,

---

50. 1 sq. 6 *cf.* Zach. 14, 20

51. 4 sq. *Ps. 31, 9 **6 sq.** *cf.* Sall. Cat. 1, 1 **11 sq.** *Matth. 11, 29 *sq.*

52. 1 sq. *Esai. 60, 3 (*Sept.*)

---

50. 1 ut *Bs.l.* **2** refrenarent *C* **3** libidinem *B* adinnirent *BK* **4** illis] eis *Ł*

51. 2 ergo] enim *C* **3** spiritu dicere *LK* **4** mulus] *add.* quibus non est intellectus *K* (*Vulg.*) **5** se *om. Hα* **6** potestas] *add.* eorum *K* **7** vage *H* se *R* in libidines *K* silidine (!) *R* **9** caelum *ΦCALm* **12** est *alt. om.* m **13** christi *ΩC* unum *om. Ca.c.m2* **14** suae *om. H* reliquit] reddidit *H* auctorem reliquit m

52. 2 reges] gentes *K* (*Vulg.*) **3** caeteri *V* ceteris] *add.* pii *B* principibus *K*

sed meritis suis tecti, non purpureum habitum, sed amictum induti gloriae. Qui cum hic delectarentur absolutione multorum, quanto magis illic pepercisse se pluribus recensendo pietatis suae recordatione mulcentur. Qui nunc luce fruuntur candida, longe meliora illic, quam hic possidebant, habitacula consecuti dicentes: *O Israhel, quam magna est domus* tua *et quam ingens locus possessionis eius, magnus et non habens finem.* Et perfuncti maximis laboribus inter se conferunt: *Bonum est viro, cum portavit iugum grave a iuventute, sedebit singulariter et silebit, quia portavit iugum grave.* Qui enim iugum grave portavit a iuventute, requiescit postea; remotus a turba praecipuum locum quietis suae possidet dicens: *Quoniam tu singulariter in spe constituisti me.* **53.** 'Portavit iugum grave a iuventute' sua Lazarus pauper, ideo singulariter *in sinu Abrahae* requiescit divinae testimonio lectionis. 'Portavit iugum grave' Theodosius 'a iuventute', quando insidiabantur eius saluti, qui patrem eius triumphatorem occiderant. 'Portavit iugum grave', quando subiit pietatis exilium, quando infusis Romano imperio barbaris suscepit imperium. 'Portavit iugum grave', ut tyrannos Romano imperio dimoveret. Sed quia hic in labore, ibi in requie.

54. Sed iam veniamus ad augusti corporis transmissionem.

---

4 sq. *cf.* Eccli. 50, 12; 6, 32 **9—11** *cf.* *Bar. 3, 24 *sq.* **12 sq.** *Thren. 3, 27 *sq.* **16** Ps. 4, 10

53. 2 sq. *cf.* Luc. 16, 23

---

6 se *om. C* **7** luce] cruce *H α* **9** tua] domini *A H α* 𝔞 𝔪 et *om. K* **10** eius] tue *K* magnum *A* habet *K* **12** portaverit *Ω* > *R V*, 𝔞 𝔪 grave a iuventute] ab adolescentia sua *K* a — **13** grave *om. V* **13** singulariter] solitarius *H α* (*Vulg.*) silebit] tacebit *L α* sedebit *B a.c.* **14** portat *B* portaverit *L* 𝔪 iuventute] *add.* sua, *om.* requiescit — **15** turba *V H α K* **16** tu] *add.* domine *K* 𝔪

53. 2 sq. in sinu abrahae singulariter *K* **4** theodosius — **6** grave *om. Ω* **6** grave] *add.* theodosius *L*, *add.* iste *K* **7** auxilium *L K* **8** grave iugum *B* **9** demoveret *Φ C* dimoveret imperio 𝔪 ibi] illic *B*

54. 1 iam *om. V H α*

Fles, Honori, germen augustum, et lacrimis pium testificaris adfectum, quod inhonorum adhuc honore tumuli patris corpus per spatia multa transmittis. Sed et patriarcha Iacob propter populum liberandum, quem tetra fames gravi urgebat periculo, relicta domo senex ad peregrina contendit atque ibi defunctus ad sepulchrum patrium per aliquot dies filio prosequente deductus est. Nec derogatum est aliquid meritis eius, sed magis accessit ad laudem, quod pro suis carens debitae domus sorte quodam supremi funeris peregrinabatur exilio.

55. Fles etiam, imperator auguste, quod non usque Constantinopolim reverendas reliquias ipse prosequeris. Eadem tibi causa nobiscum est: omnes iusto dolore prosequimur, omnes, si fieri posset, deductores tecum esse cuperemus. Sed Ioseph ad finitimam accessit provinciam, hic multa interiacent regionum divortia, hic maria transfretanda sunt. Nec hoc quidem tibi laboriosum, nisi te teneret res publica, quam boni imperatores et parentibus et filiis praetulerunt. Denique ideo te imperatorem pater fecit, dominus confirmavit, ut non soli militares patri, sed omnibus imperares.

56. Nec vereare, ne inhonorae videantur, quocumque accesserint reliquiae triumphales. Non hoc sentit Italia, quae claros spectavit triumphos, quae a tyrannis iterum liberata

---

54. 4—6 *cf.* Gen. 42, 1 *sq. et* 45, 18—46, 7 **6—8** *cf.* Gen. 50, 4—14
55. 4 sq. *cf.* Gen. 50, 13

---

2 flens *Ra.c.VC* flentes *H* honore *Va.c.m2* testificari *Va.c.H* **4** multa *om. K* transmittitis *H* **5** tetra] terra *BC* famis *Rm1V* **6** senes *H* **9** quo *A* careres *B* **9 sq.** deditae $\Omega >$ *Vm2* dedita $\mathfrak{a}$ **10** quadam *A* peregrinatus est $\mathfrak{a}$

55. 1 flens *RH* etiam] *add.* archadi *B* **3** est] nam *Vm2* (*s.* est) iusta *Ra.c.m2C* iuxta *Ha.c m2* **4** si *Rm2s.l.* potest *L* **5** hic] huic *H* **5 sq.** regionum interiacent *B* **6** divortia] discreta *K* **7** te *om. VK* **10** solum *Ka.c.H*$\alpha\mathfrak{a}$ militares] imitares *R* imperatores *R*

56. 1 vereare] uerearis *K* ue et ea re *H* videantur] indecenti sit̃ *Vm2* **2** reliquias *V*

concelebrat suae libertatis auctorem; non hoc Constantinopolis, quae secundo ad victoriam principem misit, quem, cum vellet tenere, non potuit. Expectabat quidem in reditu eius triumphales sollemnitates et titulos victoriarum, expectabat totius orbis imperatorem stipatum exercitu Gallicano et totius orbis subnixum viribus. Sed nunc illi Theodosius potentior, nunc gloriosior redit, quem angelorum caterva deducit, quem sanctorum turba prosequitur. Beata plane, quae paradisi incolam suscipis et habitatorem supernae illius civitatis augusto sepulti corporis tenebis hospitio.

---

4 hic *B* **5** secundo (*i. q.* iterum *cf.* Paen. I 90 *al.*)] secundum *Kp.c.m2* principem] in melius in *Vm2* (!) quem] quae *RAB* **7** victoriae *R* totus *A* **8** stipatum] stipendio et *K* **9** subnixu muneribus *C* subnixu in uiribus *Ha.c.m2* nunc] et ne *K* illic Ωm illuc ϡ (illi *dat.*, *i. e.* Constantinopoli) **10** rediit *K* quem *om. B* **11** plane] *add.* terra *K* **13** angusto *LHαϡ* augusti *AK* sepulchri *RVCAL* sepulcro *K* tenebris *B* ospitium *K* explicit epistula de obitu theodosii *AK* explicit de morte theodosii *R*, (theosii) *C*, (*add.* imperatoris) *L* deo gratias amen *α*, *H man. rec.*; *deest subscriptio in BV*

INDEX LOCORUM SACRAE SCRIPTURAE[1])

Gen.
*1, 2: 92, 3. 15 s
1, 6 ss: cf. 52, 4. 17 ss; 295, 85. 2. 6
1, 11: cf. 234, 45. 11 ss; 289, 74. 4 s
1, 11 s: cf. 38, 1. 22 s
1, 20 s: cf. 38, 1. 24 s
1, 26: cf. 70, 4. 87 s
1, 26 s: cf. 279, 56. 15; 387, 30. 14
2, 2: cf. 386, 29. 18 s
2, 2 s: cf. 252, 2. 3 s
2, 7: cf. 32, 6. 4—11; 387, 30. 15
2, 15—17: cf. 32, 6. 4—11
3, 1—6, 15: cf. 41, 1. 74
3, 6—24: cf. 32, 6. 4—11; 202, 11. 9 s
3, 7: cf. 70, 4. 89 s
3, 8: cf. 204, 11. 33 s
*3, 9: 204, 11. 36
3, 14: cf. 151, 13. 79 s
3, 17: cf. 269, 38. 7 s
*3, 17—19: 269, 37. 6—11
*3, 19: 32, 6. 10; 34, 6. 34; 151, 13. 80 s; cf. 242, 65. 11
*4, 7: 204, 11. 42
4, 10: cf. 382, 21. 9—11
5, 21—24: cf. 356, 57. 3
5, 22—24: cf. 226, 30. 7 s
5, 24: cf. 300, 94. 4
*6, 3: 92, 3. 26 s
6, 12—8, 12: cf. 93, 3. 29—32
6, 12—9, 17: cf. 25, 6. 22
12, 1. 4: cf. 301, 95. 9
14, 1—15: cf. 302, 96. 12
14, 14—18: cf. 50, 3. 14—17; 108, 8. 25—30
14, 18: cf. 59, 1. 15
14, 21—24: cf. 302, 96. 14 s
15, 5: cf. 302, 95. 13 s
15, 6: cf. 376, 9. 5—7
18, 2 s: cf. 302, 96. 1—6
18, 6: cf. 302, 96. 9 s
18, 7: cf. 302, 96. 10
18, 10—14: cf. 302, 97. 1
18, 27: cf. 164, 1. 18 s
19, 32 ss: cf. 155, 14. 91
22, 1—10: cf. 302, 97. 1—16
22, 2: cf. 303, 97. 5
22, 6 ss: cf. 376, 9. 7 s
22, 7: cf. 303, 97. 6 s
22, 11—13: cf. 303, 98. 3 s
25, 25 s: cf. 373, 4. 6 s
26, 14—31: cf. 304, 99. 3—8
26, 18: cf. 394, 44. 2 s
27, 5—14: cf. 304, 100. 3 s
27, 27: cf. 363, 72. 8. 13 s
27, 36: cf. 373, 4. 6 s
27, 41—28, 5: cf. 304, 100. 3 s
28, 5: cf. 261, 23. 1 s
28, 12—15: cf. 304, 100. 6
29, 18—20: cf. 304, 100. 3 s
30, 27—34: cf. 304, 100. 4 s
31, 19 s: cf. 373, 4. 8—11
31, 34: cf. 373, 4. 8. 11
32, 1 s: cf. 376, 9. 8 s

[1]) Primo numero indicatur pagina, secundo caput, tertio linea, asterisco (ut in adnotatione) lectio a Vulgata differens, verbo cf.: non afferri ipsa verba sacrae scripturae.

32, 25—32: cf. 305, 100. 8
34, 1—30: cf. 261, 23. 2 s
35, 4: cf. 373, 4. 8—11
37, 4—11: cf. 262, 24. 1
37, 18—24: cf. 262, 24. 1
37, 28—36: cf. 262, 24. 2 s
*38, 26: 193, 8. 70 s; 194, 8. 77. 80 s. 93
39, 7—13: cf. 153, 14. 43 ss
39, 7—20: cf. 262, 24. 2 s
42, 1 s: cf. 400, 54. 4—6
42, 2: cf. 261, 23. 3
45, 18—46, 7: cf. 400, 54. 4—6
*49, 8: 357, 58. 8 s
49, 22: 357, 58. 10 s
*49, 25 s: 373, 4. 2—5
49, 29—50, 14: 261, 23. 3 s
49, 32 s: cf. 214, 10. 8 s
*50, 2 s: 372, 3. 7—11
50, 4—14: cf. 400, 54. 6—8
50, 10: cf. 214, 10. 8 s
50, 13: cf. 400, 55. 4 s
Exod.
*3, 3: 154, 14. 72 s
*3, 5: 206, 11. 72 s; 361, 67. 7; cf. 301, 94. 11 s
3, 6: cf. 301, 95. 1 s
4, 1—4: cf. 110, 9. 7 s
4, 3: cf. 289, 74. 7
7, 19—21: cf. 110, 9. 10—13
12, 6: cf. 391, 38. 2 ss
12, 11: cf. 20, 4. 10; 171, 3. 40 s
12, 22: cf. 103, 7. 6 s
13, 21. 22: cf. 24, 6. 13 s; 94, 3. 55 s;
14, 1—15, 21: cf. 20, 4. 6—8
14, 9—15, 21: cf. 24, 6. 5—21
14, 13—15: cf. 382, 21. 6—9
14, 21. 22: cf. 53, 4. 41—43; 94, 3. 55 s; 111, 9. 14—17
14, 21—31: cf. 290, 74. 12—16
*15, 10: 93, 3. 45 s
15, 13: cf. 39, 1. 35
15, 22—25: cf. 30, 4. 18—22; 111, 9. 23—26
15, 23—25: cf. 54, 4. 45—47; 94, 3. 60 s
16, 2—36: cf. 49, 3. 12
16, 4—36: cf. 109, 8. 45 s
16, 13—15: cf. 107, 8. 17 s
16, 14. 15: cf. 49, 3. 3 s
16, 14—36: cf. 51, 4. 3—5
17, 1—7: cf. 59, 1. 17—21
17, 5. 6: cf. 109, 8. 58; 111, 9. 20 s
24, 15 s: cf. 312, 110. 3
30, 10: cf. 46, 1. 1—3
32, 1 ss: cf. 140, 9. 31 s
32, 1—6: cf. 179, 5. 66
32, 6: cf. 301, 95. 6 s
*32, 31 s: 140, 9. 35 s
Lev.
16, 2—34: cf. 46, 1. 1—3
19, 2: 67, 4. 36
23, 3: cf. 252, 2. 3 s
23, 5: cf. 391, 38. 2 ss
*23, 24: 308, 107. 7—10; cf. 311, 108. 22 ss
Num.
10, 1: cf. 312, 110. 5
*10, 1—10: 308, 107. 10 ss; cf. 315, 115. 3 ss
10, 8: cf. 313, 111. 3—8
10, 9 s: cf. 313, 113. 3—5
17, 2—10: cf. 46, 1. 6
20, 11: cf. 289, 74. 5 s
*23, 10: 272. 43. 4 s
24, 17—19: cf. 272, 43. 6 s
Deut.
6, 5: 380, 17. 12 s
26, 13: cf. 380, 18. 6 s
29, 23: 129, 5. 14 s
*34, 8: 372, 3. 13 s
Ios.
3, 15. 16: cf. 111, 9. 17 s
10, 12—14: cf. 27, 2. 7 s

Iudices.
6, 19—21: cf. 100, 5. 7 s
11, 29—40: cf. 353, 49. 3 ss
*11, 35: 353, 49. 9—11
*11, 36: 353, 49. 12 s
*11, 37: 353, 49. 12—14
11, 38—40: cf. 353, 49. 15 ss
I Reg.
2, 8: cf. 393, 42. 7 s
*2, 25: 138, 9. 1—3
17, 51: cf. 394, 44. 4 s
II Reg.
1, 22: cf. 366, 79. 15 s
1, 23: cf. 366, 79. 4. 9. 13
1, 26: cf. 366, 79 b. 1 s; 367, 79 b. 4 s
*1, 27: 366, 79. 1. 16 s; 367, 79 b. 13 s
6, 14. 16. 20—22: cf. 181, 6. 25
12, 15—23: cf. 262, 25. 3 ss
12, 16 ss: cf. 352, 47. 1 ss
12, 19—23: cf. 352, 47. 6 s
12, 23: cf. 262, 25. 16 s
13, 28—31: cf. 262, 25. 1 s
13, 31: cf. 264, 28. 7
13, 32—36 s: cf. 352, 47. 4
13, 34—38: cf. 264, 28. 7 s
18, 32 s: cf. 262, 25. 1 s
*18, 33: 203, 11. 20 s; 264, 28. 5 s; 352, 47. 5 s
24, 10—17: cf. 184, 6. 76—79
*24, 17: 384, 27. 2—4
III Reg.
3, 16—27: cf. 265, 31. 7 s
8, 27: cf. 67, 4. 28
12, 28—32: cf. 179, 5. 65 s
15, 3: cf. 379, 16. 1
15, 9—24: cf. 379, 15. 8—17
17, 20—22: cf. 294, 83. 3 s
18, 36—38: cf. 29, 4. 4; 100. 5. 8; 112, 9. 38 s
19, 4: cf. 320, 125. 3 s
*19, 18: 311, 108. 19 s
IV Reg.
2, 11: cf. 136, 8. 11 s; 300, 94. 5 s
5, 1 ss: cf. 19, 3. 3 s
5, 1—14: cf. 21, 5. 1—16
5, 1—19: cf. 95, 3. 71—86
5, 10—14: cf. 169, 2. 74—76
5, 14: cf. 97, 4. 17 s
6, 5—7: cf. 29, 4. 4 s; 54, 4. 49—52; 111, 9. 26—29
6, 13—20: cf. 376, 10. 1—10
*6, 15 s: 376, 10. 3—5
13, 21: cf. 294, 83. 1—3
21, 21: cf. 379, 16. 1
22; 23: cf. 378, 15. 4—8
23, 4—25: cf. 391, 38. 16
23, 21—30: cf. 356, 57. 3 s—7
I Par.
1, 34: cf. 49, 3. 9
II Par.
14, 2—16, 14: cf. 379, 15. 8—17
36, 21 ss: cf. 310, 108. 16 s
Iudith.
6, 15: cf. 383, 25. 2 s
Hiob
1, 5: cf. 69, 4. 69 s
*2, 6: 149, 13. 41 s; 150, 13. 65 s; cf. 148, 13. 15 s
2, 7: 149, 13. 39 s
2, 7—10: cf. 149, 13. 52 ss
2, 8: cf. 164, 1. 20 s
*3, 3: 266, 32. 3
14, 4: cf. 45, 2. 50
*14, 4 s: 120, 1. 27; cf. 137, 8. 43
*14, 13—15: 351, 45. 9—13
*15, 20: 352, 48. 4—6
16, 17: cf. 183, 6. 51. 66
*19, 26: 286, 67. 5 s
*40, 20. 24. 27: 150, 13. 55—57
42, 10 ss: cf. 164, 1. 20 s
Ps.
*1, 3: 46, 1. 13 s

2, 6: cf. 390, 37. 3
2, 7: 37, 1. 11; 70, 4. 78 s
4, 5: 378, 14. 3
*4, 10: 336, 10. 18; 399, 52. 16
*6, 7: 191, 8. 28 s; cf. 214, 10. 7 s
7, 10: cf. 78, 4. 9 s
*8, 2. 4: 84, 5. 62 ss
8, 2: cf. 67, 4. 28
*8, 5—8: 84, 5. 71—75
*14, 1: 139, 9. 9 s; cf. 241, 61. 5 s; 371, 2. 2
*14, 2—5: 241, 61. 6 ss
*14, 3: 241, 61. 4
16, 7: 389, 36. 9
18, 2: 67, 4. 30 s; *234, 45. 5 s
18, 3: 392, 39. 6—8
18, 7: 316, 117. 2—4
20, 4: 397, 48. 12 s
*21, 2: 6, 4. 8 s
*22, 1 s: 107, 8. 7 ss
*22, 1—4: 63, 3. 7—12
*22, 4 s: 107, 8. 9—14
*22, 5: 63, 3. 15—17; 107, 8. 6
23, 3: 139, 9. 13 s. 17 s; cf. 241, 61. 5 s
23, 4: 139, 9. 18 s; 241, 61. 2 ss
*23, 6: 241, 61. 4 s
*23, 7: 104, 7. 22 s
23, 8: 104, 7. 24; cf. 104, 7. 21
23, 10: 384, 25. 9
*24, 7: 337, 13. 8. 12 s; cf. 338, 14. 2 s
*26, 2: 155, 14. 102 s
*26, 4: 324, 133. 2—4; cf. 382, 22. 2 s; 392, 40. 3
28, 3: 100, 5. 5 s; cf. 354, 52. 2
31, 1: 335, 10. 3 s
*31, 1 s: 178, 5. 49—51
*31, 9: 398, 51. 4 s
*32, 6: 92, 3. 20 s
*32, 9: 285, 64. 11 s; 306, 104. 3 s; cf. 295, 85. 2 s. 6
33, 7: 345, 32. 5 s
*33, 9: 115, 9. 96 s
*36, 27: 335, 10. 4 s
*36, 35 s: 154, 14. 69 s; 392, 39. 10 s
38, 5: 266, 32. 7—9
*38, 6: 266, 33. 3—5
38, 7: cf. 267, 33. 6 s
38, 11: cf. 267, 33. 8
38, 13: cf. 267, 33. 9. 10 s
*41, 5: 313, 113. 1—3
*42, 4: 48, 2. 19 s; 107, 8. 2 s
*44, 11 s: 361, 68, 2 s
*47, 9: 371, 2. 3—5
49, 7: cf. 181, 6. 14
*50, 4: 137, 8. 43 s
50, 6: 171, 3. 34
*50, 7: 126, 3. 46 s
50, 9: 103, 7. 3 s; cf. 48, 2. 12 s
54, 7: 386, 29. 11 s
64, 3: 324, 132. 10 s
*72, 12—14: 263, 26. 8—11
72, 28: cf. 386, 29. 17
*76, 8: 128, 4. 40
76, 9 s: 128, 4. 41—43
77, 25: 109, 8. 47
79, 5. 8. 15. 20: 42, 2. 16
79, 6: 147, 13. 4 s; *228, 33. 8 s
*79, 9: 64, 3. 33 s
*80, 4: 307, 105. 11 s
82, 2: 139, 9. 26
*86, 5: 215, 11. 5 ss; 216, 13. 4
87, 5: 306, 103. 2
*88, 32 s: 146, 12. 40—43
88, 38: 391, 38. 12 s
91, 13: cf. 281, 59. 4
*94, 6: 203, 11. 16 s
*94, 11: 386, 29. 4 s
97, 6: cf. 314, 114. 2 s
101, 10: cf. 200, 10. 26 s
*102, 5: 48, 2. 23; 166, 2, 31; cf. 107, 8. 4
*102, 14 s: 264, 29. 5 s

103, 15: cf. 115, 9. 104 s; 334, 8. 8 s
104, 15: 357, 58. 7
*108, 1—4: 345, 32. 8—12
*108, 28: 346, 34. 11
109, 4: 51, 3. 39
*111, 9: 240, 60. 7; 384, 26. 2 s
112, 4: cf. 67, 4. 27
*112, 7: 393, 42. 9; cf. 130, 5. 37 s; 164, 1. 21 s
113, 3: 289, 74. 11 s
*114, 1: 380, 17. 1 s. 8; 380, 18. 3. 6; 381, 19. 10 *eqs.*
114, 2: 381, 19. 11 s; 381, 21. 1 s
114, 2. 4: cf. 382, 22. 2 s
114, 3: 381, 19. 12 s; 382, 23. 2 s; 383, 23. 5 s; 389, 36. 1 s
114, 4: 383, 24. 3; 389, 36. 6 s
*114, 5: 383, 25. 2 s
114, 6: cf. 384, 26. 13; 389, 36. 8
*114, 7: 385, 28. 4 s; 386, 29. 8; 387, 30. 16 s; 389, 36. 9 ss; 390, 37. 7 s
114, 8: cf. 387, 30. 1 s. 4. 6; 389, 36. 11
114, 9: 387, 30. 11
115, 1: cf. 297, 89. 4 s
115, 4: cf. 94, 3. 64
115, 15: 273, 45. 5 s
*117, 16. 28 (?): 286, 67. 2
117, 18: 147, 12. 52 s
*118, 136: 200, 10. 28 s
119, 1—3: cf. 267, 33. 12 s
119, 5: cf. 319, 125. 2
119, 5 s: cf. 267, 33. 14 s
122, 1: cf. 82, 5. 40
123, 5: 154, 14. 66 s
*132, 2: 101, 6. 3 s; cf. 333, 7. 7
133, 2: cf. 356, 56. 4
134, 3: cf. 175, 4. 81
136, 1: 203, 11. 24 s; 358, 59. 6; cf. 366, 79. 2
136, 2. 4: 204, 11. 43 s
136, 5 s: 365, 78. 7—10
*136, 7: 205, 11. 59
136, 8: 205, 11. 60
136, 9: 205, 11. 62
*140, 3: 77, 3. 37 s
*143, 4: 264, 29. 6 s; cf. 241, 63. 3
148, 5: 52, 4. 24 s; 112, 9. 40 s
*150, 3: 307, 105. 12

Prov. 3.32: 138, 8. 47 ss.
5, 2 (3): cf. 152, 14. 28
5, 22: 154, 14. 62 s
*6, 25: 153, 14. 60
6, 27: 151, 14. 5—8
*6, 28: 155, 14. 87 s
7, 21: cf. 153, 14. 50 s
8, 11: cf. 380, 17. 11 s
*8, 27. 30: 296, 86. 5—7
8, 29: cf. 234, 45. 10 s
*9, 1. 2. 5: 362, 69. 5—7
10, 25: cf. 392, 39. 13
11, 17: cf. 379, 16. 4 s
*11, 25: 237, 51. 8
*15, 1: 80, 4. 27
*18, 17: 185, 7. 9 s
*19, 12: 377, 12. 10 s
*19, 17: 240, 60. 4
*20, 6: 377, 12. 3 s
*23, 14: 148, 13. 9 s
28, 24: 233, 44. 10 s
*30, 18 s: 337, 13. 5—7

Eccle.
*2, 14: 37, 1. 6; 101, 6. 9 s; 333, 7. 2
3, 20: cf. 280, 58. 8 s
*4, 2—4: 265, 30. 4 ss
*7, 5: 184, 6. 85 s
*7, 17: 120, 1. 12; cf. 384, 25. 11

Cant.
*1, 1: 61, 2. 2; 191, 8. 22 s; cf. 61, 2. 12 s
1, 1—3: cf. 317, 118. 7 s

*1, 2: 61, 2. 13 s; 101, 6. 5 s
*1, 3: 62, 2. 19 s; 101, 6. 7 s
*1, 4 (*Sept.*): 62, 2. 23 s. 26 s; 103, 7. 13 s
*4, 1: 104, 7. 30 ss; 333, 7. 3 s
*4, 2 s: 104, 7. 34 ss
4, 3: cf. 333, 7. 10 s
*4, 7: 105, 7. 45
*4, 7 s: 317, 119. 3—120. 2
*4, 8: 105, 7. 46 s
*4, 10—12: 113, 9. 64—69
4, 15: cf. 317, 120. 2 s
*4, 16 (*Sept.*): 64, 3. 23 ss; 316, 118. 2—5; cf. 317, 120. 4 ss
*4, 16—5, 1: 114, 9. 78—81
*5, 1: 64, 3. 28—31; 114, 9. 86—88; 115, 9. 93 s; 316, 118. 3—5; cf. 317, 120. 4 ss
*5, 10: 357, 58. 3; 357, 59. 2 s
*5, 11 s: 358, 59. 5 s
*5, 13: 332, 5. 7—9; 358, 61. 1; cf. 333, 7. 15
*5, 13 s: 358, 62. 1 s
*5, 14: 358, 60. 1
*5, 16: 358, 63. 1 s
*6, 6: 332, 6. 11; cf. 333, 7. 10 s
6, 8 s: cf. 323, 132. 8 ss
*6, 9: 359, 64. 3 s
*6, 12: 360, 65. 1 s
*7, 1: 360, 66. 1 s; 361, 67. 1 s. 68. 3 s
*7, 2—4: 362, 69. 1—3
7, 4 s: cf. 362, 69. 11—14
*7, 6: 362, 70. 3
*7, 6 s: 105, 7. 49 ss
*7, 10: 362, 71. 2 s
*7, 11 s: 363, 72. 1—3
*7, 13—8, 3: 363, 74. 1—8
*8, 1 s: 105, 7. 52—55; cf. 364, 75. 12
*8, 2: 334, 8. 5—7. 8
*8, 5: 47, 2. 5; 103, 7. 17 s; 365, 77. 4 s
*8, 6: 74, 2. 11 s; 106, 7. 63 s
8, 7: cf. 106, 7. 69 s
Sap.
1, 13: 274, 47. 5
2, 24: 274, 47. 5 s
*4, 7: 354, 51. 8 s
*4, 11: 226, 30. 8 s; cf. 356, 57. 3
7, 7. 17. 19. 20: cf. 265, 31. 2 ss
7, 20: cf. 266, 31. 8 s
Eccli.
6, 32: cf. 399, 52. 4 s
13, 18—19: cf. 232, 42. 6 s
*25, 5: 336, 12. 5 s
25, 13: cf. 160, 16. 18 ss
25, 28: cf. 152, 14. 28
43, 22: cf. 315, 115. 10 s
44, 16: cf. 226, 30. 7 s
50, 12: cf. 399, 52. 4 s
Esai.
1, 3: cf. 179, 5. 65
*1, 18: 103, 7. 11 s
*6, 5: 137, 8. 40—42
*9, 6 (5): 26, 2. 6; 215, 12. 1 s
*11, 2 s: 42, 2. 3—5; 106, 7. 72 s
*11, 6. 7. 9: 150, 13. 76—78
11, 8: cf. 150, 13. 58 s
*19, 20: 28, 2. 33 s
*25, 8 s: 286, 67. 8 s
*26, 17—20: 286, 67. 10 ss
*26, 20: 77, 3. 30 s
29, 13: 77, 3. 23 s; cf. 131, 5. 43
*30, 15: 130, 5. 21
33, 6: cf. 81, 5. 18
*35, 10: 387, 30. 7; cf. 390, 37. 3 ss
41, 4: cf. 59, 1. 10
*43, 2: 154, 14. 68; cf. 151, 14. 8
*43, 25 s: 180, 6. 4—6; 175, 4. 82—84
43, 26: 185, 7. 6 s
44, 6: cf. 59, 1. 10
45, 8: cf. 394, 44. 5
48, 12: cf. 59, 1. 10

50, 11: cf. 155, 14. 83 s
51, 11: 387, 30. 7
53, 4: cf. 5, 3. 17 s
53, 5: cf. 324, 132. 14
*60, 3: 398, 52. 1 s
*63, 1: 104, 7. 25 ss
66, 2: cf. 388, 33. 4 s
*66, 22—24: 296, 86. 8—15
Hier.
4, 19: 358, 60. 2 s; cf. 344, 29. 6 s
*7, 16: 140, 9. 44
*15, 10: 267, 34. 2—4
*15, 18: 98, 4. 37
*17, 9: 125, 3. 36 s; 306, 103. 6 s
*17, 14: 134, 7. 15
20, 14—18: 320, 125. 3
*26, 2 s: 176, 5. 14—17
*38, 18 (31, 18 *Vulg.*): 179, 5. 60 s. 62 s
38, 18 s (31, 18 s *Vulg.*): 179, 5. 68—71
*38, 19 s (31, 19 s *Vulg.*): 180, 5. 81—84
*38, 25 s (31, 25 s *Vulg.*): 180, 5. 86—88
Thren.
1, 1: cf. 331, 4. 10 s
*1, 2: 331, 4. 12—14; 332, 6. 1 s
*1, 2. 4: 182, 6. 48—50
*1, 4: 333, 8. 1—3
*1, 11: 331, 4. 15
*1, 16: 183, 6. 50—52; 330, 3. 9 ss
*1, 18: 331, 4. 1—3
*1, 20: 183, 6. 60 s
*2, 10 s: 183, 6. 63—67
*2, 13: 344, 29. 2—5
*3, 15: 344, 29. 6 s
*3, 22 s: 334, 9. 2—4
*3, 24—28: 334, 9. 5—9
3, 27: cf. 336, 11. 3 s
*3, 27 s: 399, 52. 12 s
3, 28: cf. 336, 12. 1 s
3, 30: cf. 332, 6. 2 s; 337, 12. 10 s
*3, 31—33: 130, 5. 30—33
3, 34: cf. 130, 5. 35 s
*4, 20: 115, 9. 102 s
Bar.
3, 1: 140. 9. 48 s
*3, 24 s: 399, 52. 9—11
4, 26: 137, 8. 34
*5, 1: 141, 9. 51—53
Ezech.
*2, 3—5: 176, 5. 21—24
2, 9 s: cf. 184, 6. 81 s
*18, 4: 268, 36. 9 s; cf. 270, 39. 5
33, 11: cf. 125, 3. 27 s; 145, 12. 16
*37, 1—7: 288, 71. 1 ss
37, 1—10: cf. 287, 69. 1 ss
*37, 7 s: 289, 72. 6 ss
*37, 9—14: 290, 75. 3 ss
Dan.
8, 19: cf. 225, 29. 16 s
*12, 1—3: 285, 66. 3—8
12, 3: cf. 84, 5. 69 s
13, 42: cf. 380, 18. 5
13, 45: cf. 340, 19. 5 s
13, 45—64: cf. 338, 16. 2 s
Os.
*6, 4: 129, 5. 8 s
*6, 6: 124, 3. 25; 146, 12. 20
*11, 8: 129, 5. 9 s
*11, 8 s: 129, 5. 15—17
*14, 10: 139, 9. 19 s
Ioel
*2, 32: 174, 4. 63 s
Abd.
*12: 193, 8. 66 s
Ion.
3, 5—10: cf. 183, 6. 67 s
Mich.
*7, 1: 195, 8. 107. 109—111
*7, 2: 185, 7. 4 s
*7, 8—10: 195, 8. 97—104
7, 17: cf. 148, 13. 17 s

Hab.
2, 11 : cf. 395, 46. 4
Soph.
3, 12: cf. 344, 30. 3 s
Zach.
3, 3: 104, 7. 28 s
*14, 20: 392, 40. 12 s; 396, 47. 9 s; cf. 398, 50. 1 s
Mal.
*2, 7: 18, 2. 30 ss; 90, 2. 9—11
*3, 1: 18, 2. 28 s
I Macc.
1, 41: cf. 329, 2. 2 s
(IV Hesdrae
*10, 6—11: 242, 66. 1—12
*10, 15 s: 244, 68. 5—8
*10, 20—24: 244, 69. 1—15)
Matth.
1, 1: cf. 121, 1. 29
1, 18: 116, 9. 115 s
1, 18—23: cf. 121, 1. 30
3, 10: cf. 114, 9. 84
3, 11: cf. 136, 8. 12 s
3, 14: 39, 1. 47; 22, 5. 24; 138, 8. 53
3, 15: 22, 1. 25 s; 138, 8. 53 s; 384, 26. 6 s; cf. 40, 1. 49
3, 16: cf. 93, 3. 37
3, 16 s: cf. 22, 5. 33—52
*3, 17: 99, 5. 2 s
4, 17: 202, 11. 7
5, 3: 239, 56. 5; *345, 32. 2
5, 14: 357, 58. 8; cf. 136. 8. 9
*5, 28: 152, 14. 29 s
5, 44: cf. 346, 34. 1 s
6, 2: cf. 197, 9. 27 s
6, 5: cf. 197, 9. 27 s
*6, 6: 76, 3. 5 s; 77, 3. 22. 28 s; 77, 3. 32 s; 78, 3. 43 s
*6, 9—13: 65, 4. 5—9; 82, 5. 38—53
6, 10: cf. 186, 7. 25 s
6, 12. 70, 4. 83. 94
6, 13: cf. 71, 4. 99 s
6, 21: cf. 386, 29. 2 s
7, 2: cf. 384, 25. 12 s
*7, 3: 194, 8. 87 s; cf. 138, 8. 46
*7, 5: 194, 8. 88 s
*7, 6: 198, 9. 42 s
7, 17: cf. 174, 4. 57 s
7, 21: cf. 382, 22. 1 s
8, 11: cf. 305, 101. 2—4
8, 22: 268, 36. 9
8, 26: cf. 290, 74. 16—19
9, 11: 190, 7. 105 s
*9, 12: 133, 6. 27; 190, 7. 106 s
9, 13: 146, 12. 22
9, 18—25: cf. 294, 82. 1 ss
*9, 20 s: 134, 7. 16 ss
9, 27—30: cf. 43, 2. 32 s
10, 8: cf. 136, 8. 3 s
*10, 16: 99, 4. 63 s
*10, 28: 127, 4. 4—6; cf. 346, 33. 9 s
*10, 32: 127, 4. 6—9; 128, 4. 23
*11, 10: 18, 2. 28 s
*11, 28: 120, 1. 18; 316, 117. 8—10; 335, 10. 13—15
*11, 29: 344, 31. 6 s; 398, 51. 11 s; cf. 134, 7. 3
*11, 29 s: 126, 3. 61—64
*11, 30: 336, 11. 2 s
12, 22: cf. 43, 2. 32 s
*12, 24: 172, 4. 15 s; cf. 174, 4. 65 s
*12, 25—27: 172, 4. 16—20
*12, 30: 174, 4. 51 s
12, 31: 172, 4. 8; *174, 4. 53—55
*12, 31 s: 172, 4. 2—6
12, 33: cf. 174, 4. 57 s
12, 34: 173, 4. 26 s
13, 25 ss: cf. 6, 4. 26
13, 45 s: cf. 198, 9. 49 s
14, 19: cf. 55, 5. 5 ss. 11
14, 29—31: cf. 136, 8. 7 s
15, 8: 77, 3. 23 s; 131, 5. 43; 132, 5. 64 s

*16, 11: 157, 15. 34—36
16, 12: cf. 157, 15. 36—38
*16, 19: 135, 7. 32—35; 344, 31. 5
*16, 24: 201, 10. 53 s
*16, 28: 300, 94. 8—10
17, 2: cf. 103, 7. 8
17, 10 s: cf. 136, 8. 11 s
18, 3: cf. 237, 51. 9—12
*18, 20: 100, 5. 16
19, 21: cf. 240, 60. 6
19, 26: cf. 81, 5. 23 s; 168, 2. 69 s
19, 29: cf. 160, 16. 18 ss
20, 6: 284, 63. 7
20, 30—34: cf. 43, 2. 32 s
21, 14: cf. 43, 2. 32 s
22, 2: cf. 323, 132. 8 ss
22, 6: cf. 134, 7. 5 s
22, 11 ss: cf. 171, 3. 38
22, 11—14: cf. 134, 7. 10 s
22, 37: 380, 17. 12 s
22, 37—39: cf. 232, 42. 6 s
*24, 28: 18, 2. 22; 49, 2. 25
24, 43: cf. 202, 11. 8
25, 26: cf. 66, 4. 14
*25, 34: 385, 28. 10—12
25, 35. 36. 40: cf. 114, 9. 89—91
*25, 36: 134, 7. 22 s
26, 26: 113, 9. 55; cf. 55, 5. 6—9
26, 27 s: cf. 55, 5. 12 ss
26, 28: cf. 58, 6. 15 s; 65, 3. 41 s
26, 38: cf. 215, 11. 3
26, 41: cf. 346, 33. 6 s
*26, 64: 344, 31. 3 s
*27, 4: 175, 4. 72 s. 74
27, 4 s: 175, 4. 76 s
27, 29: cf. 397, 49. 3 s
27, 37: cf. 397, 49. 4
27, 38: cf. 394, 45. 5 s
27, 50—53: 295, 83. 11—15
27, 52: 186, 7. 31 s; cf. 298, 90. 2 s
*28, 19: 29, 4. 2 s; 31, 5. 4 s; 35, 7. 16 s; 97, 4. 15 s

Marc.
1, 10 s: cf. 22, 5. 33—52
6, 41: cf. 55, 5. 5 s
7, 4. 8: cf. 26, 1. 14
7, 19: cf. 68, 4. 58
7, 32—35: cf. 15, 1. 11—13
7, 32—37: cf. 90, 1. 17 s
7, 34: 16, 1. 14; 90, 1. 15
8, 22—25: cf. 43, 2. 32 s
10, 27: cf. 81, 5. 23 s
10, 46—52: cf. 43, 2. 32 s
10, 52: 9, 6. 14 s
14, 22: 113, 9. 55; cf. 55, 5. 6—9
14, 23 s: cf. 55, 5. 12 ss
14, 36: cf. 81, 5. 23 s
14, 38: cf. 346, 33. 6 s
14, 72: cf. 263, 27. 4 s
*16, 17 s: 136, 8. 15—17

Luc.
1, 35: cf. 94, 3. 53 s
2, 14: cf. 7, 5. 14 s; 68, 4. 51
3, 8: cf. 160, 16. 15 s
3, 22: cf. 22, 5. 33—52; 99, 4. 57—60
*4, 3: 296, 85. 10 s
*6, 21: 184, 6. 86 s; cf. 199, 10. 14
*6, 29: 332, 6. 2 s
7, 12 ss: cf. 130, 5. 24 s; 199, 10. 15 s; 225, 29. 3 ss
7, 14: 225, 29. 9
7, 14 s: cf. 294. 81. 3—6
7, 15: 225, 29. 13
7, 30: 33, 6. 26 s
*7, 32: 181, 6. 19; cf. 182, 6. 36—38
7, 37 s: cf. 190, 8. 3—5
7, 44—46: cf. 191, 8. 18
*7, 47: 160, 16. 32 s; 191, 8. 12 s
8, 11—14: cf. 269, 38. 2 s
8, 55: cf. 294, 82. 1 ss
9, 16: cf. 55, 5. 5 ss
9, 52—56: cf. 159, 16. 6 ss

*9, 55 s: 159, 16. 9 s
*10, 29: 133, 6. 10; cf. 133, 6. 8 s
10, 30—37: cf. 144, 11. 36 s
10, 31 s: cf. 133, 6. 11 s
10, 33 s: cf. 132, 6. 2—6
10, 34 s: cf. 393, 42. 4—6
10, 35. 37: cf. 133, 6. 13
10, 36 s: cf. 133, 6. 15 s
10, 37: 145, 11. 56
10, 39 s: cf. 185, 7. 16 s
10, 42: 185, 7. 18
11, 1: 65, 4. 3 s
11, 2: cf. 186, 7. 25 s
11, 4: cf. 138, 8. 49 s
12, 8 s: cf. 127, 4. 20
12, 20: cf. 202, 11. 8 s
12, 39: cf. 202, 11. 8
*12, 42: 139, 9. 21—23
*12, 43: 139, 9. 24—26
*12, 47 s: 147, 12. 48—50
13, 6—9: cf. 164, 1. 6—12
13, 19: cf. 114, 9. 84
13, 21: cf. 157, 15. 31—33
*13, 29: 305, 101. 2—4; 316, 116. 17 s
14, 19: 134, 7. 2 s
14, 21—23: 134, 7. 7 ss
15, 4—6: cf. 132, 6. 6 s
15, 5: cf. 120, 1. 10
*15, 7: 132, 5. 70—72
15, 11—24: cf. 169, 3. 2 ss
15, 13: 169, 3. 9; 170, 3. 13 s
15, 17: cf. 170, 3. 18
*15, 18: 170, 3. 19—21
15, 20—23: cf. 171, 3. 35 ss
15, 21: 170, 3. 29
15, 23: cf. 171, 3. 43
*15, 23 s: 190, 7. 103—105
15, 25—32: cf. 158, 15. 61 s
16, 17: 243, 68. 3 s
16, 22: cf. 305, 101. 5 s; 363, 72. 9 s
16, 23: cf. 399, 53. 2 s
16, 24: cf. 270, 39. 5 ss
17, 5: 143, 11. 12
17, 21: 68, 4. 45
*17, 37: 18, 2. 22; 49, 2. 25; cf. 310, 108. 11 s
18, 35—43: cf. 43, 2. 32 s
19, 10: 254, 6. 9 s
19, 41—44: cf. 184, 6. 73
*20, 13: 177, 5. 36 s
20, 37: cf. 301, 95. 1 s
*20, 38: 301, 95. 3
21, 2: cf. 196, 9. 18 s
*21, 3: 196, 9. 19 s
22, 19: 113, 9. 55; cf. 55, 5. 6—9
22, 20: cf. 55, 5. 10. 12 ss
22, 40. 46: cf. 346, 33. 6 s
22, 61 s: cf. 199, 10. 19
*23, 28: 184, 6. 75 s
23, 30: 270, 39. 4 s
23, 34: 346, 34. 3 s
24, 47: cf. 160, 16. 13 s
Ioh.
1, 14: 306, 103. 10
*1, 17: 94, 3. 57 ss; 146, 12. 23; cf. 61, 1. 37; 182, 6. 41; 312, 109. 14
1, 21—23: cf. 343, 28. 5—7
1, 29: cf. 346, 33. 5
*1, 32: 98, 4. 50 s
*1, 33: 98, 4. 48 s; cf. 99, 4. 57—60
1, 34: cf. 23, 5. 39
*2, 19: 306, 103. 4
3, 4: cf. 115, 9. 108 s
*3, 5: 97, 4. 12 s; cf. 96, 4. 6 s
3, 8: cf. 260, 20. 10
3, 13: cf. 136, 8. 10 s
*3, 16: 142, 11. 4—6; cf. 391, 38. 10
3, 17: 146, 12. 18 s; cf. 379, 16. 7 s
3, 18: 145, 12. 6 s; cf. 145, 12. 17
*3, 36: 145, 12. 1—3
4, 10: cf. 192, 8. 34 s

4, 14: cf. 60, 1. 27 s
5, 3: cf. 27, 2. 21 s
*5, 4: 26, 2. 1—4; 97, 4. 25—28
5, 6 s: cf. 27, 2. 24 s
5, 7: cf. 98, 4. 43
5, 37: 99, 4. 67 s
6, 35: cf. 63, 3. 5
6, 35—58: cf. 68, 4. 59
*6, 39: 298, 89. 8—10
*6, 40: 298, 89. 12—14
6, 41: 73, 1. 18 s
6, 49: cf. 20, 4. 6—8; 56, 5. 31
6, 49—58: cf. 109, 8. 48 s
6, 50. 58: cf. 109, 8. 50
6, 51 s: cf. 109, 8. 49 s
6, 54—61: cf. 72, 1. 4—9
6, 55: cf. 72, 1. 3
6, 58: cf. 56, 5. 33
6, 67—69: cf. 73, 1. 11—15
6, 69: 73, 1. 14 s
8, 12: cf. 136, 8. 10; 292, 79. 2 s
*8, 19: 178, 5. 38 s
9, 1—7: cf. 43, 2. 22—35
*9, 6 s: 43, 2. 33 s
*9, 7: 44, 2. 34 s; 45, 2. 54 s
10, 20: cf. 174, 4. 65
*10, 38: 9, 6. 9; 91, 3. 9
11, 17: cf. 185, 7. 15; 192, 8. 35
11, 25: cf. 292, 79. 2 s
11, 26: cf. 56, 5. 33; 109, 8. 50
11, 34: 185, 7. 20; 186, 7. 23
11, 34 s: cf. 192, 8. 36 s
11, 35: cf. 186, 7. 37 s; 214, 10. 10 s
11, 38 s: cf. 186, 7. 26 s
11, 39: cf. 187, 7. 46
11, 41. 44: cf. 293, 80. 1 s
11, 43: 186, 7. 40; *192, 8. 42; *291, 77. 6 s; 292, 77. 12 s
*11, 44: 292, 78. 2 s; cf. 187, 7. 51
11, 45: cf. 293, 80. 18
11, 46—56: cf. 187, 7. 57 s
12, 1 s: cf. 188, 7. 66 ss
12, 1 ss: cf. 191, 8. 33
12, 2: cf. 192, 8. 50
12, 3: cf. 188, 7. 73 ss; 188, 7. 79 s; 189, 7. 83 ss
12, 4 ss: 189, 7. 95
12, 7: cf. 189, 7. 97 s
12, 10: cf. 187, 7. 58 s
*12, 29: 310, 108. 8
*12, 32: 62, 2. 25 s
*12, 46 s: 145, 12. 10—12
12, 48: 146, 12. 25
13, 4—11: cf. 39, 1. 42
13, 5: cf. 101, 6. 15 s
13, 6: cf. 39, 1. 44
*13, 8: 40, 1. 50 s; 101, 6. 16 s; 102, 6. 19 ss; 135, 7. 25 s
*13, 9: 41, 1. 68 s; 102, 6. 21 s
*13, 10: 41, 1. 71 s; 102, 6. 22 s
*13, 14: 102, 6. 29 ss
13, 37: 263, 27. 4
14, 6: cf. 292, 79. 2 s
*14, 12: 136, 8. 3; cf. 135, 8. 1
*14, 27: 50, 3. 24
15, 14 s: cf. 312, 110. 3
16, 20: cf. 155, 14. 98
17, 24: cf. 367, 80. 3 s
*18, 8: 347, 35. 5 s
18, 25—27: cf. 34, 7. 9—14
18, 27: cf. 263, 27. 4 s
18, 37: 67, 4. 42
19, 19: 395, 45. 9
19, 22: 395, 45. 11 s
19, 25: cf. 348, 39. 2—4
19, 26 s: cf. 348, 39. 4 s
19, 31—34: cf. 60, 1. 28—34
19, 34: cf. 109, 8. 58 s
20, 8: cf. 23, 5. 39
20, 17: 133, 6. 7; 137, 8. 36 s
20, 22: 122, 2. 17 ss; 123, 2. 42 ss; cf. 169, 2. 78 s
20, 23: cf. 178, 5. 43
20, 29: 283, 60. 18 s

*21, 15—17: 381, 19. 3—7
21, 15—18: cf. 34, 7. 9—14
*21, 17: 35, 7. 13
21, 22: 211, 4. 12; cf. 275, 49. 4 ss
21, 25: cf. 30, 4. 17 s
Act.
2, 1—3: cf. 31, 5. 11—14
2, 14—38: cf. 174, 4. 66 s
2, 31: cf. 187, 7. 47
2, 32: cf. 299, 91. 3
2, 36: 216, 13. 1 s
*3, 6: 345, 32. 6—8
4, 12: cf. 35, 7. 19
5, 1—11: cf. 196, 9. 16—18
7, 58: cf. 142, 10. 28—30
7, 60: 142, 10. 27
8, 18—23: cf. 173, 4. 28 ss
*8, 21—23: 173, 4. 31—35
8, 22: cf. 175, 5. 2
9, 1 ss: cf. 142, 10. 28—30
9, 7—18: cf. 136, 8. 5 s
9, 15: cf. 135, 7. 35
9, 36—41: cf. 199, 10. 17 s
9, 36 ss: cf. 225, 29. 2 s
9, 40: cf. 294, 83. 4—6
10, 34: 242, 65. 6 s
13, 33: 37, 1. 9—12; cf. 39, 1. 34
Rom.
1, 3: cf. 121, 1. 29; 211, 4. 15
1, 16: cf. 292, 79. 2 s
*1, 20: 91, 3. 6—8
2, 1: cf. 138, 8. 50 s
2, 4: 202, 11. 14
*3, 4: 124, 3. 21 ss
4, 1—22: cf. 15, 1. 4 s; 376, 9. 5—7
4, 3: 297, 89. 2 s
4, 16: cf. 109, 8. 42
4, 19—22: cf. 375, 8. 3
5, 3 s: 383, 23. 6 s
5, 18: cf. 254, 6. 5 s; 157, 15. 22
5, 20: cf. 209, 1. 4; 383, 25. 7 s
6, 3: 167, 2. 39 s; cf. 35, 7. 22 s; 272, 43. 10 s
6, 3—11: cf. 38, 1. 19
*6, 4: 166, 2. 26—30; cf. 34, 7. 5 s
6, 4—6: cf. 74, 2. 16 s
6, 4. 8: cf. 201, 10. 55
6, 4. 11: cf. 97, 4. 22
*6, 5 s: 167, 2. 40—42
*6, 10: 390, 36. 13 s; cf. 35, 7. 24 s; 74, 2. 15 s; 162, 17. 41 s; 168, 2. 59; 268, 36. 2 ss
6, 11: cf. 97, 4. 21
*7, 14: 310, 108. 2 s
7, 15—22: cf. 205, 11. 54
7, 23: cf. 148, 13. 25 s; 194, 8. 73 s; 204, 11. 45 s; 205, 11. 53; 270, 40. 11—13
*7, 23—25: 383, 24. 4—7; cf. 96, 3. 89 s
7, 24: 126, 3. 48 s; 271, 40. 14; cf. 387, 30. 12
*7, 24 s: 271, 41. 1—3
8, 3 s: 125, 3. 29 ss
8, 5. 7: 148, 13. 23 ss
*8, 26: 382, 21. 8
8, 30: cf. 74, 2. 18
8, 31: 72, 4. 109; 126, 3. 52
*8, 31—34: 126, 3. 53—58
8, 32: cf. 211, 4. 5 s; 304, 98. 9 s; 391, 38. 10
8, 35: cf. 383, 23. 4 s
8, 36: cf. 380, 18. 7 s
8, 38 s: cf. 380, 18. 8—11
9, 5: cf. 299, 91. 3 s
10, 10: 187, 7. 43; 313, 112. 2 s
12, 1: cf. 57, 6. 6
13, 8: cf. 380, 18. 6
*13, 10: 380, 17. 8 s
13, 12: 70, 4. 81; cf. 192, 8. 45; 359, 64. 5 s
14, 9: cf. 254, 6. 10 s
14, 15: 133, 6. 19; 195, 8. 106 s

I Cor.
1, 9: cf. 385, 28. 13
1, 17: cf. 235, 47. 12 s
1, 30: cf. 50, 3. 22 s
2, 8: cf. 174, 4. 66 s; 346, 34. 7 s
*2, 9: 48, 2. 8 s; 96, 4. 3 s; 108, 8. 20 s
4, 7: 382, 22. 9; cf. 181, 6. 15; 382, 22. 7
4, 12 s: 165, 1. 28—30
4, 15: cf. 344, 29. 8
*4, 21: 147, 13. 7 s; cf. 156, 15. 1 ss
4, 21—5, 5: cf. 166, 2. 10
5, 1: 189, 7. 86 s
5, 1—5: cf. 148, 13. 10 ss
5, 2: 159, 15. 70 s
5, 5: 149, 13. 43 ss; 162, 17. 33 s; cf. 149, 13. 36 s
5, 6: cf. 156, 15. 8; 189, 7. 87 s
5, 7: 156, 15. 9. 17; 157, 15. 24 s; 158, 15. 50 s. 55; 171, 3. 43 s
5, 8: cf. 158, 15. 58
5, 9 s: 162, 17. 24—26
5, 11: 162, 17. 26—28; cf. 162, 17. 29 s
6, 17: cf. 375, 7. 7
6, 18: 154, 14. 77
*7, 9: 151, 14. 4
9, 11: cf. 165, 1. 30 s
9, 27: cf. 148, 13. 21 s; 154, 14. 76
10, 1 s: 24, 6. 2 s; 93, 3. 43—45; cf. 354, 52. 2
*10, 1. 3: 115, 9. 99 ss
*10, 4: 60, 1. 21 s
*10, 4—6: 110, 8. 64—66
*10, 11: 24, 6. 3 s
11, 1: 76, 3. 16; 214, 9. 6 s
11, 19: cf. 5, 4. 2
11, 23: 55, 5. 5 s
11, 24: 113, 9. 55; cf. 55, 5. 6—9
11, 25: cf. 55, 5. 10
11, 25 s: cf. 57, 6. 2 s
11, 26: cf. 57, 6. 13 s; 65, 3. 41 s; 171, 3. 44 s
*12, 4—6: 74, 2. 23—26
12, 4—11: cf. 42, 2. 13—15
12, 9: cf. 142, 11. 10 s
12, 11: 75, 2. 27 s
12, 12—31: cf. 188, 7. 75 s
13, 9—12: cf. 266, 32. 11 ss
13, 12: 311, 109. 2 s
14, 15: 312, 110. 12 s
14, 22: cf. 27, 2. 10 s; 32, 5. 19
15, 9 s: cf. 193, 8. 59—61
15, 10: cf. 366, 79. 15 s
15, 13: cf. 305, 102. 3
15, 14: cf. 9, 6. 20 s
*15, 19: 319, 124. 9—11
15, 20: 9, 6. 21 s; 299, 91. 6
15, 21: 28, 2. 28 s; 298, 90. 11 s
*15, 22: 299, 91. 13 s
*15, 23: 299, 92. 4
15, 24: cf. 7, 5. 14. 20
15, 31: 268, 35. 1
*15, 36: 279, 57. 2
15, 41 ss: 84, 5. 70
*15, 42—44: 282, 60. 13—16
15, 42—49: cf. 284, 64. 1 s
15, 44: cf. 115, 9. 100 s
*15, 52: 291, 76. 7 s; 292, 77. 10 s; 300, 93. 3—5; 315, 116. 1; cf. 306, 104. 7
*15, 53: 277, 54. 3—5; cf. 324, 135. 5 s; 390, 37. 6 s
16, 22: cf. 391, 38. 5
II Cor.
1, 3: cf. 75, 2. 36
1, 21 s: cf. 74, 2. 6 s; 106, 7. 74—76
2, 5—11: cf. 166, 2. 10
*2, 6 s: 161, 17. 2—5
2, 6—10: cf. 156, 15. 8
*2, 10: 135, 7. 36 s; 189, 7. 89 s
*2, 10 s: 161, 17. 15—18

2, 15: 16, 1. 25; 189, 7. 93 s; cf. 47, 1. 21 s
2, 15 s: cf. 90, 1. 12
4, 4: cf. 139, 9. 27; 312, 109. 13
*4, 14: 298, 89. 5—7
4, 18: 20, 3. 12 s; 91, 3. 4 s
5, 6—8: cf. 271, 41. 5
*5, 8 s: 388, 31. 5—8
5, 15: cf. 210, 2. 5 s
5, 16: cf. 299, 91. 4 s
*5, 17: 53, 4. 31
5, 21: 125, 3. 33 s
6, 8: cf. 164, 1. 17
8, 9: cf. 344, 30. 7 s
9, 8: cf. 71, 4. 104 s
10, 3: cf. 271, 41. 6 s; 311, 109. 3
10, 4: cf. 308, 106. 6 s
*12, 7: 156, 14. 108 s; cf. 205, 11. 57
12, 9: cf. 148, 13. 31
12, 10: cf. 149, 13. 32 s
13, 3: 188, 7. 77 s

Gal.
2, 19: cf. 36, 7. 31 s
2, 20: cf. 148, 13. 26 s
2, 21: cf. 305, 102. 2 s
3, 6: 297, 89. 2 s
3, 13: cf. 395, 46. 3 s
4, 7: cf. 66, 4. 14
4, 26: cf. 169, 3. 10
5, 9: cf. 156, 15. 8
5, 22: cf. 204, 11. 47 s
*6, 7: 305, 101. 10
6, 14: cf. 168, 2. 53 s

Eph.
2, 5: 66, 4. 15 s
*2, 19: 170, 3. 12 s; cf. 169, 3. 11; 267, 33. 10 s
3, 10: 42, 2. 14
3, 17: cf. 65, 3. 44
4, 5: 26, 1. 10; 167, 2. 35; 168, 2. 59; 200, 10. 37
4, 7: cf. 384, 25. 12 s
*4, 23 s: 166, 2. 29—31
*5, 14: 300, 93. 7 s
5, 18: 65, 3. 43
5, 23: cf. 235, 47. 12 s
6, 11: cf. 71, 4. 106 s
6, 12: cf. 225, 29. 11 s; 307, 106. 5—8
6, 16: cf. 345, 32. 12 s

Phil.
*1, 21: 270, 40. 2 s; cf. 271, 42. 3
*1, 21. 23: 352, 46. 9 s
*1, 23 s: 271, 41. 8 s
*1, 29: 143, 11. 23 s
*2, 7: 99, 4. 66 s; cf. 4, 3. 13; 5, 3. 17; 344, 30. 8 s
*2, 7 s: 306, 103. 7—9
2, 8: cf. 385, 27. 7
*3, 8: 164, 1. 16 s; cf. 393, 42. 6 s
3, 13 s: cf. 182, 6. 31 s
4, 3: cf. 90, 2. 5
4, 18: cf. 209, 1. 2

Col.
1, 15: cf. 139, 9. 27
*1, 16 s: 306, 104. 5 s; cf. 67, 4. 29
*1, 18: 38, 1. 15; cf. 299, 91. 6
1, 18 s: cf. 212, 6. 9
1, 20: cf. 68, 4. 48
1, 24: cf. 235, 47. 12 s
2, 7: cf. 65, 3. 44
2, 9: cf. 215, 12. 3; 344, 31. 2
*2, 12: 167, 2. 43; cf. 34, 7. 5 s
2, 14: cf. 70, 4. 92 s; 167, 2. 46
*2, 15: 167, 2. 48 s; cf. 168, 2. 55 s
*2, 16 s: 310, 108. 3—5; cf. 308, 107. 2—4
*2, 18 s: 133, 6. 17 s; cf. 253, 4. 5 s
2, 19: cf. 133, 6. 20 s
2, 20: cf. 201, 10. 55
*2, 21: 202, 10. 56 s
3, 9: cf. 156, 15. 10
*4, 3: 77, 3. 39 s

I Thess.
*4, 13: 214, 9. 3 ss; cf. 245, 70. 3 s
*4, 13 s: 351, 44. 6—9
4, 15: 300, 93. 9 s
*4, 16 s: 274, 48. 9—11; 291, 76. 7—9; 310, 108. 9—11; 300, 93. 12—15
4, 17: cf. 301, 94. 15
5, 18: 382, 22. 6 s
I Tim.
*2, 1: 81, 5. 25 ss; cf. 52, 4. 12 s
*2, 5: 53, 4. 39; cf. 28, 2. 32
2, 8: 76, 3. 3 s; cf. 79, 4. 12—26
2, 9: cf. 80, 5. 5—7; 81, 5. 14
5, 11: cf. 200, 10. 35
*5, 23: 155, 14. 95 s
*6, 10: 239, 55. 6 s; cf. 194, 8. 79
II Tim.
2, 11: cf. 270, 40. 4 s
2, 22: cf. 81, 5. 14 s
*4, 7 s: 381, 20. 3 s; cf. 386, 29. 7
Tit.
*1, 2: 298, 89. 7
3, 5: 103, 7. 12 s; cf. 66, 4. 18 s; 166, 2. 25
Hebr.
1, 2 s: cf. 72, 1. 3
2, 9: cf. 9, 6. 18
5, 12—6, 1: cf. 168, 2. 61 s
6, 1 s: 168, 2. 60
6, 2: cf. 26, 1. 14
6, 3: 168, 2. 66 s
*6, 4—6: 165, 2. 4—9; cf. 167, 2. 50—52
6, 6: cf. 166, 2. 24 s
7, 1—3: cf. 50, 3. 14—17
7, 2: cf. 50, 3. 20 s
*7, 3: 50, 3. 30 s; 51, 3. 33; 108, 8. 30—33; cf. 59, 1. 4 s
7, 17: 51, 3. 39
9, 1—7: cf. 46, 1. 3—7
9, 3 s: cf. 46, 1. 5—7
9, 4: cf. 47, 1. 19 s
9, 6 s: cf. 46, 1. 1—3
9, 7: 46, 1. 9
9, 10: cf. 26, 1. 14
9, 14: cf. 192, 8. 49
9, 15 s: cf. 33, 6. 15
9, 22: cf. 171, 3. 48
9, 27: cf. 242, 65. 11
9, 28: cf. 171, 3. 46 s
10, 1: 311, 109. 6
*10, 38: 375, 8. 9 s
10, 39: cf. 375, 9. 1 ss
*11, 1: 170, 3. 15—17; 375, 8. 5 s
11, 2: cf. 375, 9. 3 s
11, 5: cf. 226, 30. 7 s
11, 11: cf. 375, 8. 3
*12, 6: 147, 12. 51
13, 8: 70, 4. 80
Iac.
1, 18: cf. 66, 4. 18 s
5, 13—15: 136, 8. 19 s
I Petr.
*1, 12: 48, 2. 7
2, 2: cf. 364, 75. 10
*2, 9: 47, 1. 16 s; cf. 101, 6. 11 s
*2, 21: 115, 9. 104
2, 22: 22, 5. 30; 125, 3. 33 s; cf. 40, 1. 49
2, 25: cf. 144, 11. 40 s
3, 1 s: cf. 80, 5. 8 ss
3, 3 s: cf. 81, 5. 15 s
I Ioh.
2, 10: cf. 391, 39. 1
2, 18: cf. 26, 2. 6 s
*4, 18: 391, 38. 8 s
5, 8: cf. 96, 4. 7 s
*5, 16: 141, 10. 5 ss
Apoc.
1, 3: cf. 317, 121. 1
1, 7 s: cf. 10, 7. 7 s
1, 17: 59, 1. 10

*2, 14—16: 141, 10. 17—21
*2, 17: 142, 10. 22—24
3, 11: cf. 48, 2. 14 ss
*4, 1: 307, 105. 8—11
5, 4: cf. 200, 10. 29
6, 9—11: cf. 382, 21. 11
8, 2: cf. 307, 105. 3 s
9, 6: 270, 39. 3
*11, 15: 307, 105. 6 s
14, 2: cf. 323, 132. 4 s
*15, 3 s: 323, 132. 5—8
17, 4—18: cf. 200, 10. 30—33
18, 7: cf. 200, 10. 33
20, 5 s: cf. 282, 59. 18
20, 12 s: 317, 121. 3—7
21, 1: cf. 305, 102. 6
*21, 3 s: 318, 122. 2—7
*21, 4: 387, 30. 8 s
21, 10: cf. 360, 65. 6; 371, 2. 3
*21, 24: 387, 31. 3
22, 13: cf. 108, 8. 39 s
22, 19: cf. 10, 7. 9 s

INDEX LOCORUM RELIQUORUM AUCTORUM

Ammianus Marcellinus, Rerum gestarum XXXI 8, 6—8 cf. 226, 30. 12 s

Athanasius, De synodis cf. 4, 2. 12 s

Athenagoras, De resurrectione 3 cf. 280, 58. 11—14; 4—8 cf. 280, 58. 1 ss; 18—23 cf. 276, 52. 5—10; 21 ss cf. 297, 88. 1 ss

Augustinus, Confessiones IX 6 cf. 44, 2. 38

— Contra duas epistolas Pelagianorum IV 11 cf. 41, 1. 69 s; IV 11, 29 cf. 126, 3. 44 ss

— Contra Iulianum I 4, 11 cf. 41, 1. 70—78; IV 12, 60 cf. 265, 29. 8—10

— De civitate dei X 30 cf. 285, 65. 3 ss

— De nuptiis et concupiscentia II 15 cf. 126, 3. 44 s

— De gratia Christi et de peccato originali II 41, 47 cf. 126, 3. 44 s; 254, 6. 11—14

— De sermone domini in monte I 9, 30 cf. 71, 4. 99 s

Ausonius, Idyllia, XXXII 6 cf. 281; 59. 2

Canon Missae cf. 55, 5. 2—14; 57, 6. 2—12

Cicero, Epp. ad Atticum XII 10 cf. 255, 8. 2 s

— Cato Maior 14, 49 cf. 243, 67. 8; 15, 51 cf. 234, 45. 13 s; 278, 55. 4 ss; 279, 56. 5; 15, 53 cf. 278, 55. 10 s; 283, 61, 4 s; 21, 77—23, 85 cf. 320, 126. 3 s; 21, 78 cf. 320, 126. 8 s; 22, 80 s cf. 246, 72. 15—73. 5; 23, 84 cf. 323, 132. 1 s; 324, 135. 2 s; 23, 85 cf. 324, 134. 3—5

— Consolatio, fragm. 9 cf. 265, 30. 2; incertum: 255, 7. 3 ss; 259, 18. 2 ss

— De finibus V 9, 26 cf. 234, 45. 2 s

— De officiis I 15, 47 cf. 233, 44. 10

— De oratore III 3, 12 cf. 226. 31. 2 ss

— De re publica III 1, 1. 2 cf. 265, 29. 8—10

— Paradoxa III 24 s cf. 121, 2. 6 ss

— Pro L. Murena 29, 61 cf. 121, 2. 6 ss

— Pro Cn. Plancio 28, 68 cf. 234, 46. 5 s

— Tusculanarum Disputationum I 30, 74—31, 75 cf. 268, 35. 2 ss; I 34, 82 cf. 350 44. 1 ss; I 34, 82—84 cf. 245, 71. 4 ss; I 34, 83 cf. 258, 14. 3; I 34, 83—35, 85 cf. 259, 19. 2 ss; I 39, 93 cf. 210, 3. 1 ss; 256, 9. 1 ss; I 48, 114 cf. 265, 30. 2; I 48, 116 cf. 255, 7. 3 ss; 272, 44. 5 s; III 14, 29—15, 31 cf. 229, 35. 3 ss; III 70 cf. 209, 1. 6 s

Claudianus, Carmina minora 27 cf. 282, 59. 19 ss

Clemens Romanus, Epistola I 24 cf. 277, 53. 2 ss; I 25 cf. 281, 59. 1 ss

Codex Theodosianus II 8, 18—21 cf. 391, 38. 15 s; XI 28, 2 cf. 374, 5. 4 s; XV 14, 9—12 cf. 374, 5.

16; XVI 10, 7—XVI 10, 12 cf. 373, 4. 8—11
Concilium Nicaenum canon 8 cf. 120, 1. 25
Cyprianus, De dominica oratione 25 cf. 71, 4. 99 s
— Epistula 52, 28 s cf. 170, 3. 23 s; Epistula 55, 15 cf. 120, 1. 10; 55, 16 cf. 121, 2. 6 ss; 143, 11. 17; 55, 19 cf. 133, 6. 11 s; 55, 24 cf. 135, 7. 31
Cyrillus Hierosolymitanus, Catecheses mystagogicae, II 3 cf. 17, 4. 3 s
— — Epistula ad Constantium 3 cf. 394, 45. 1 ss

Didymus Alexandrinus, De Trinitate II 14 cf. 21, 5. 1—22; 22, 5. 20—52; 24, 6. 1—21; 25, 1. 1—16; 26, 2. 1—37; 28, 3. 2—8; 29, 4. 4—16; 92, 3. 13—19. 25—41. 42—59; 94, 3. 60. 68; 95, 3. 71—86; 96, 3. 87—94; 97, 4. 25—46; 98, 4. 51—55; 99, 4. 63—65; 100, 5. 5 s; 103, 7. 3—9; 107, 8. 9—14; 111, 9. 14—30
Diogenes Laertius VII 120 cf. 121, 2. 6 ss

Herodotus, Historiae, V 4 cf. 253, 5. 1 ss
Hieronymus, Epistula 60, 7 cf. 210, 3. 2 s; 60, 14 cf. 268, 35. 2 ss
Hilarius, Tractatus super Psalmos, In Ps. 138, 27 cf. 396, 48. 5 s
Homerus, Ilias, VI 408 cf. 177, 5. 30; 409 s cf. 177, 5. 31
Horatius, Satirae, I 3, 96 ss cf. 121, 2. 6 ss
Iohannes Chrysostomus, Homiliae In Ep. II ad Corinthios 20, 3 cf. 61, 2. 11; In Ep. ad Ephesios 4 cf. 69, 4. 66; In Ep. ad Timotheum 3: ibidem

Lactantius, Divinae Institutiones, III 19, 13 cf. 265, 30. 2
— De opificio dei 3 cf. 265, 29. 8—10
— (?), De ave Phoenice 86—92 cf. 282, 59. 19 ss
Livius, Ab urbe condita, XXI 4, 6 cf. 239, 56. 2 s; XLV 41, 8 cf. 209, 1. 6 s
Lucretius Carus, De rerum natura, III 469 cf. 332, 5. 7

Menander Rhetor, Περὶ ἐπιδεικτικῶν, 283 cf. 226, 30. 3 ss; 225, 29. 14 s; 295 cf. 250, 80. 1 s; 318 cf. 249, 78. 3 s
— — Περὶ Μονῳδίας 318 cf. 224, 28. 1 ss; 319 cf. 213, 8. 1 ss; 357, 58. 2 ss
— — Περὶ παραμυθητικῶν (III 413, 15 ss, *Spengel*) cf. 351, 46. 1 ss; (III 414, 2—27 *Spengel*) cf. 275, 50. 1; 210, 3. 4
Missale Ambrosianum, ed. Ceriani-Ratti-Magistretti Mediolani 1913, p. 260, 35 ss cf. 26, 2. 1—4; p. 416, n. 33 cf. 83, 54—57

Origenes Alexandrinus, De oratione 9, 1 cf. 80, 5. 5 ss; 9, 1—3 cf. 78, 4. 1—80, 5. 5; 14, 2 ss cf. 81, 5. 20 ss; 22, 2 cf. 66, 4. 14; 25, 1 cf. 67, 4. 42 ss; 26, 5 cf. 68, 4. 49; 27, 9 cf. 68, 4. 57—59; 28, 5 cf. 70, 4. 92 s; 30, 1 cf. 71, 4. 101—104; 31—33 cf. 75, 3. 1 ss; 31, 2 cf. 79, 4. 21 s
— — De Principiis II 11, 6, 107 cf. 384, 25. 12 s; III 6, 1 cf. 387, 30. 14
— — In Genesim Hom. IV 2 cf. 302, 96. 3; VIII 7 cf. 301, 94.

11 s; 361, 67. 6; VIII 8 cf. 303, 97. 13—16; VIII 8. 10 cf. 304, 98. 8 ss; VIII 9 cf. 304, 98. 11
— — In Exodum Hom. II 3 cf. 364, 75. 8 s; V 4 cf. 382, 21. 6—9; XIII 3 cf. 79, 4. 16 s; 80, 5. 1—5
— — In Leviticum Hom. V 12 cf. 79, 4. 23—26
— — In Numeros Hom. XII 4 cf. 90, 2. 2—5
— — In Libros Iudicum Hom. VIII 5 cf. 40, 1. 55—62
— — In Canticum Canticorum I (p. 101, 20 ss *Baehrens*) cf. 62, 2. 19 s
— — In Canticum Excerpta Procopii cap. 4 cf. 333, 7. 4 s; 333, 7. 10 s; cap. 6 cf. 361, 67. 2; cap. 7 cf. 361, 68. 9; 362, 69. 3—14; 362, 70. 4 s
— — In Hieremiam Hom. XVII cf. 395, 46. 4
— — In Matthaeum Comment. ser. 86 cf. 114, 9. 89—91
— — In Matthaeum Tom. XVI 19 ad Matth. 21, 6—11 cf. 103, 7. 19—27
— — In Lucam Hom. XIV (p. 97, 5—11 *Rauer*) cf. 104, 7. 28 s
— — In Iohannem Comment. I 4, 21—23 cf. 43, 2. 26—30; II 11, 84—85 cf. 99, 4. 57—60; fragm. LXXIX cf. 187, 7. 46—49
— — In epistulam ad Romanos Comment. VI 12 cf. 125, 3. 39 ss; fragm. VIII 38 cf. 380, 18. 1—11
Ovidius Naso, Metamorphoses, II 367 ss cf. 322, 129. 3—6; VIII 223 ss cf. 322, 129. 1 ss
Pacianus Barcinonensis, Epistula 1, 7 cf. 147, 12. 47 s
Paulinus, Vita Ambrosii, 39 cf. 193, 8. 68—70
Philo Alexandrinus, De Abraham § 13 cf. 390, 37. 9 ss
— — De mundi opificio 161 cf. 384, 26. 10 s
— — De mutatione nominum 189 cf. 390, 37. 9 ss
Plato, Leges, IX 7—9 cf. 378, 14. 1 s; — Phaedo, p. 67 D cf. 268, 35. 7 s; p. 70 C ss cf. 320, 126, 8 s; p. 72 C—D cf. 285, 65. 3 ss; p. 81 E—82 B cf. 275, 50. 3 s; 285, 65. 3 ss; 321, 127. 1—3
Plautus, Persa 409 cf. 238, 55. 5 s
Plutarchus, Ad uxorem 8 cf. 216, 14. 4 s; — Consolatio ad Apollonium 113 cf. 255, 7. 3 ss
Pomponius Mela, Choreographia II 2, 3 cf. 253, 5. 1 ss

Rituale Ambrosianum, Oratio post baptismum cf. 36, 7. 36—38; Oratio episcopi in protensione manuum super confirmandos cf. 42, 2. 1—6
Rufinus Aquileiensis, Commentarius in Symbolum apostolorum 5 cf. 5, 4. 4 s

Sallustius, De coniuratione Catilinae 1, 1 cf. 398, 51. 6 s; 51, 9 cf. 227, 32. 3 s; 51, 20 cf. 245, 71. 4 ss
— De bello Iugurthino 14, 4 cf. 274, 47. 11 s; 14, 22 s cf. 226, 31, 3; 248, 75. 1 s; 14, 24 cf. 228, 34. 1 s; 48, 3 cf. 280, 57. 10; 63, 6 cf. 235, 47. 6
Seneca, Ad Helviam de consolatione 5, 3 cf. 231, 40. 4 s

Seneca, Ad Marciam de consolatioen 1, 6 cf. 216, 14. 4 s; 8, 2 cf. 216 14. 4 s; 10, 5 cf. 209, 1. 3; 253, 4. 2 ss; 11, 1. 2 cf. 253, 4. 2 ss; 12, 1 cf. 209, 1. 5; 19, 5. 6 cf. 245, 71. 4 ss; 24, 5 cf. 260, 20. 2 ss
— Ad Polybium de consolatione 1, 1—3 cf. 253, 4. 2 ss; 256, 9. 1 ss; 5, 1—3 cf. 217, 15. 1 ss; 255, 8. 5 ss; 8, 1 s cf. 216, 14. 4 s; 9, 2 cf. 245, 71. 4 ss; 260, 18. 11; 9, 2 s cf. 350, 44. 1 ss; 9, 3 cf. 260, 21. 1—4; 260, 20. 2 ss; 10, 1. 6 cf. 210, 3. 1 ss; 10, 4 cf. 256, 9. 1 ss; 18, 2 cf. 271, 42. 4 s; 21, 1. cf. 253, 4. 2 ss
— De tranquillitate animi 11 cf. 210, 3. 1 ss
Symbolum Romanum 1 cf. 6, 4. 21; 1 s cf. 6, 5. 1 s; 1—3 cf. 10, 8. 4; 3 cf. 5, 3. 15 s; 3—4 cf. 7, 5. 7 s; 3—5 cf. 9, 6. 16 ss; 4 cf. 11, 8. 7; 5 cf. 7, 5. 8 s; 11, 8. 11; 5—6 cf. 7, 5. 15; 6 cf. 7, 5. 9 s; 11, 8. 11; 6 b—7 cf. 8, 5. 22; 11, 8. 11; 8 cf. 8, 5. 35; 9 a cf. 8, 6. 2 s; 10 b *et* 11 cf. 8, 6. 2 s

Terentius, Adelphoe 864 cf. 231, 41. 3 s
Tertullianus, Apologeticum 30, 4 cf. 79, 4. 21 s; De resurrectione carnis 13 cf. 281, 59. 4

Valerius Maximus, Factorum et dictorum memorabilium libri novem, II 6, 12 cf. 253, 5. 1 ss; II 6, 13 cf. 255, 7. 3 ss; V 10, 2 cf. 209, 1. 6 s
Vergilius, Aeneis I 112 cf. 233, 43. 4; I 660 cf. 153, 14. 39 s; II 3 cf. 221, 21. 3 s; II 369 cf. 246, 72. 15—73, 5; II 637 cf. 211, 5. 8 s; 220, 19. 11; 228, 34. 8; III 244 cf. 163, 1. 3; IV 79 cf. 222, 23. 4 s; IV 684 s cf. 219, 19. 8; VI 14—19 cf. 322, 128. 15 s; VI 522 cf. 246, 72. 15—73. 5; VI 730 cf. 234, 46. 2; VI 746 s cf. 247, 73. 4 s; VI 872 s cf. 330, 3. 3 s; VI 883—886 cf. 356, 56. 1—7; VII 15—20 cf. 321, 27. 4 ss; VII 18 cf. 322, 128. 11 s; IX 392 s cf. 222, 23. 5; 342, 25. 7; IX 446 s cf. 365, 78. 1 s; X 189—192 cf. 322, 129. 3—6; 392 cf. 230, 38. 6; X 843 cf. 223, 26. 2; XI 155 cf. 224, 27. 7; XI 159 cf. 228, 33. 1 s
— Eclogae, VI 51 cf. 322, 128. 14
— Georgica, I 80 s cf. 164, 1. 13 s; I 82 s cf. 163, 17. 45—50; I 430 cf. 237, 52. 3; II 14 cf. 279, 56. 7; II 140—142 cf. 287, 70. 1 ss; II 295 cf. 279, 56. 10; III 518 cf. 213, 8. 3 s; III 529 s cf. 385, 28. 6; IV 32 cf. 46, 1. 11; 114, 9. 82

INDEX NOMINUM, RERUM, VERBORUM[1])

Abraham, pater noster ex fide iustificatus 15, 1. 4 s; Moyse longe anterior 108, 8. 26 s; fidei pater 109, 8. 42; summa humilitate invenit dei gratiam 164, 1. 18 s; credidit deo, . . . nos fidei heredes 297, 89. 2—4; trinitatem in typo vidit 302, 96. 1 ss

Abrahae sinus 363, 72. 9 s *et passim*; gremium 305, 101. 6

abrenuntiatio in baptismo 17, 2. 10 ss

absolvere: excellentissimum pretium mortis Christi, quo peccator absolvitur 190, 7. 100 s; cf. 187, 7. 51; 186, 7. 32—36; 188, 7. 66—69

absolutio: moderatio et quos damnaverit, dignos solet facere absolutione 119, 1. 3 s; indignatio domini Iesu absolutionis operatio est 129, 5. 19 s

abstinentia corporalis (sacerdotum) 333, 7. 11

Adam subplantatus a diabolo est 41, 1. 74; lapsus sum in A., de paradiso eiectus in A., mortuus in A. 254, 6. 11 ss

Adama (Os. 11, 8) 129, 5. 10

adolere (factitivum verbi adolescere) '*wachsen lassen*' 149, 13. 50; 165, 1. 26; al.

adolescentiae ignis, ardor iuvenalis aetatis 154, 14. 63 s

adulterinus amor 205, 11. 65 s; ignis 153, 14. 41 s; cupiditas 151, 14. 10

adulterium 153, 14. 44 ss

adultero 152, 14. 28 ss

aegritudo carnis peccatum repellit 149, 13. 49 s

alimentum divinum (eucharistia) 170, 3. 18 s

alimonia sacra (eucharistia) 170, 3. 28

altare (christianum) 43, 2. 19; 45, 2. 57 ss; 47, 2. 1; 48, 2. 18 s; 49, 3. 1 s; 58, 1. 2; 61, 2. 1; 63, 3. 1. 18; forma corporis Christi 49, 2. 25 s; 61, 2. 11; a. conponitur 107, 8. 5 s

altaria (christiana): ante a. ministrare 18, 2. 19; ad a. Christi contendere 107, 8. 1 s; a sacris a. separatus 169, 3. 9

amator: oculus meretricis laqueus amatoris 153, 14. 58

Ambrosius vocis fragilitate patiens 25, 6. 26; docuit, quod fortasse non didicit 85, 5. 77 s; de forensium strepitu iurgiorum et a publicae terrore administrationis ad sacerdotium vocatus 191, 8. 13 ss; non in ecclesiae nutritus sinu *eqs.* 192, 8. 52—193, 8. 57 ss; minimus omnium episcoporum 193, 8. 58 ss; gravi morbo oppressus paulo ante mortem Satyri fratris 229, 36. 1 ss

[1]) Nominum omittuntur ea, quae in laudatis Sacrae Scripturae locis iam continentur. — Verborum ea tantum recepta sunt, quae peculiari videbantur significatione. — Verborum et rerum grammaticarum index completus sequetur in fine omnium Ambrosii operum a me vel ab aliis editorum.

Aminadab = princeps 361, 67. 2
amor: incidere amoris incendium 151, 14. 9 ss; amoris nodus manus petulantis mulieris 153, 14. 50 s
angelus: spectarunt angeli, viderunt vos advenientes ad altare 47, 2. 2 ss; praesentibus angelis locutus es 90, 2. 8; angeli exsultant omnes super uno peccatore paenitentiam agente 132, 5. 70 s; angelorum oracula 313, 112. 6 s; angelis post mortem sociari malo quam bestiis 324, 134. 3 s; angeli animam ascendentem interrogant 380, 18. 4 ss; et homines angeli sunt 18, 2. 25
anima ad imaginem et similitudinem dei facta 387, 30. 14; animae substantia sacramentis (eucharisticis) firmatur 113, 9. 63; baptismo renovatur 101, 6. 6 s; vocatur sponsa Christi 61, 2. 2 ss; nuptiae Christi et a. 62, 2. 18 s; 104, 7. 29 ss; — a. in corporis inclusa conpagibus 260, 20. 4 ss; a corporeis cupiditatibus se discat extrahere 270, 40. 7 ss; a. quae peccat, morietur 268, 36. 9 ss; non accendatur vapore corporis 151, 14. 2 s; in ipsa quiete nocturna altiora perspicit 247, 73. 1—5; scimus quod corpori supervivat 261, 21. 2; a. inmortalitas secundum gentiles 275, 50. 2 ss; a. demigrare in corpora dicunt 285, 65. 2 ss; philosophorum inmortalitas 320, 126. 4 ss; a. non sine corpore in iudicium vocabitur 276, 52. 5 ss; a. defuncti nequitiae spiritalis obnoxia incursionibus 225, 29. 11 s; pia a. sancto repleta spiritu respondet ascendens interrogantibus (angelis) 380, 18. 1 ss; a. defuncti deo commendatur 250, 80. 1 ss; 354, 52. 1 ss; 391, 39. 1 ss; conversa est in requiem suam 385, 28. 2 ss; cf. requies; mors
annus mundi 284, 63. 4
apertio aurium in baptismo 15, 2. 1 ss; a. mysterium 90, 1. 14 ss
aqua consecratur a sacerdote (episcopo) in baptismo 22, 5. 19; 23, 5. 42 s; 31, 4. 27 ss; 31, 5. 1 ss; 94, 3. 61 s; 96, 4. 10 s; a. et vinum in calice (eucharistico) 59, 1. 14 ss
aquila, mortua ex suis reliquiis renascitur 167, 2. 32; cf. phoenix
Arbogastes, comes 102* ss; 343, 27. 4. 7
Arcadius (filius Theodosii maior, natus anno fere 377, Augustus 383, mortuo patre imperator orientis) cf. 378, 15. 2 s
Arriani 6, 4. 19; 59, 1. 6 s (filium dei dicunt de tempore esse); 75, 2. 33 ss (sancto spiritui derogant); 397, 49. 18 s (potestatem Christi inminuunt)
athleta 128, 4. 33 ss; a. Christi 17, 2. 4 ss; 128, 4. 36 ss; 383, 23. 7 s
auctor = deus 8, 6. 1 s; 9, 6. 7; 5, 3. 16; a. naturae 210, 3. 9; 234, 45. 4; = Christus 59, 1. 11; 110, 8. 67 s; 346, 34. 4 s; auctor salutis 102, 6. 31 s; 340, 20. 13
auditorium praefecturae 236, 49. 2

baptisma(-tis,n.) b. unum 167, 2. 34 ss; multa in lege 168, 2. 61 ss; Iudaeorum 26, 1. 14; gentium 26, 1. 11; iteratum Novatianorum 134, 7. 4—6; 178, 5. 45 s; figurae baptismatis 24, 6. 1 ss; 25, 1. 1 ss; 92, 3. 13 ss; formam baptismatis Iesus Ch. dedit 22, 5. 23; b. de cruce

Christi 27, 2. 25 s; b., quo baptizat Christus in ecclesia 29, 3. 13 s; si unum detrahas (aqua, sanguis, spiritus), non stat b. sacramentum 96, 4. 8 s; in b. homo vivus moritur et vivus resurgit 33, 6. 30; baptismate peccata omnia diluuntur 26, 1. 8 s; omnis culpa diluitur 41, 1. 73; concrucifigeris Christo 74, 2. 18 s; peccato mortui renascimur deo 167, 2. 33 s; intemerata sacri b. dona servavit 237, 52. 9 s

baptismum, (-i, n.) propter nos 22, 5. 31; b. perfidorum non sanat 98, 4. 37 s

baptismus, (-i, m. vel baptismum, -i, n.?) accipere 15, 1. 5; iterare 166, 2. 17 s. 21; baptismi operatio: in lavacro operatur mysteriorum gratia 137, 8. 27; sepelitur omne flagitium 93, 3. 34 s; culpa demersa est 105, 7. 46; remissio peccatorum omnium 137, 8. 23; peccata propria per b. relaxantur 102, 6. 27 s (opp. hereditaria peccata!); per lavacrum pater te genuit (caelestis) 66, 4. 18; renovati per b. cf. regeneratio. — ritus baptismi: apertio aurium 15, 2. 1 ss; 90, 1. 14 ss; venire ad fontem 17, 2. 1; 90, 2. 1 s; unctio ante b. 17, 2. 1; abrenuntiatio 17, 2. 10 ss; 90, 2. 2 ss; ad orientem conversio 91, 2. 16; videre sacerdotem supra fontem 19, 3. 1 s; consecratio fontis 23, 5. 42—46; 91, 3. 2 s; descendere in fontem 32, 6. 2; confessio trinitatis cum trinis mersionibus 34, 7. 1 ss; 97, 4. 19 s; 100, 5. 19 ss; venisti ad sacerdotem 36, 7. 35; 101, 6. 1; oratio sacerdotis 36, 7. 35 ss; unctio post b. ibid.; 101, 6. 2 ss; lectio 39, 1. 38; 101, 6. 16; pedum lotio 39, 1. 39 ss; 101, 6. 15 ss; vestimenta candida 63, 3. 20 (familia candidata); 102, 7. 1 ss; elevare manus 182, 6. 33 s; spiritale signaculum ('consignatio') 42, 2. 1 ss; 106, 7. 71 ss; venire ad altare 43, 2. 19; Valentiniani baptismus in voto pro vero habetur 344, 30. 1 ss; 354, 51. 1 ss; cf. lavacrum; regeneratio; regenero

baptisterium = secundum tabernaculum veteris testamenti 46, 1. 10

baptizo: baptizamur in nomine trinitatis 35, 7. 15 s; baptizat Christus in ecclesia 29, 3. 13 s; in eo qui baptizatur crucifigitur filius dei 167, 2. 36 ss; Iudaeus urceos baptizat et calices, tu baptiza hunc calicem tuum sensibilem 98, 4. 38—41; cf. baptisma, baptismum, baptismus

barbari: barbarorum motus 209, 1. 9; 226, 30. 10—14; 226, 31. 5; 227, 32. 7—10; 330, 2. 7 s; 341, 22. 1 ss; 399, 53. 7 s

Belzebul 172, 4. 15 ss

benedictio manuum impositione 136, 8. 19 s; cf. consecratio

blasphemia remitti potest 172, 4. 8; non vero eorum, qui satanae conparant salvatorem omnium 172, 4. 23—28

caelum est ibi, ubi culpa cessavit, nullum mortis est vulnus 67, 4. 31 ss; patet virtuti 305, 101. 1 s; ibi sit cor tuum, ubi possessio tua 386, 29. 2 s; patria 267, 33. 8 ss

Caligula 398, 50. 5

candidatus: familia candidata (baptizatorum) 63, 3. 20
candidus: vestimenta candida (baptizatorum) 102, 7. 1 ss
Canon missae cf. oratio eucharistica
caro Christi: vera... carnis illius sacramentum 112, 9. 54; cf. eucharistia
catechumenus credit in crucem, qua signatur 97, 4. 13 s; catechumeni martyres 355, 53. 2
catholicus: cum episcopis catholicis, hoc est cum Romana ecclesia 235, 47. 4 s
character: charactere domini inscribuntur servuli 357, 58. 5 s; 59. 2
Christus cf. Iesus Christus
comes (Arbogastes) 343, 27. 4. 7
commori Christo 270, 40. 4 ss
communio episcoporum 235, 47. 6 s; sacramentorum: tollere a consortio communionis 148, 13. 13 s; a communione sacra removere 156, 15. 2 s; = tradere satanae, separari a Christi corpore 156, 15. 3—7 (opp. sacramentis reddere); a c. sequestrare 156, 15. 7; sacrae communionis consortia non inpertienda inmundis 198, 9. 43 s; communionem differre 160, 16. 29 ss; reddere 121, 2. 1 s; 197, 9. 39 s; refundere 160, 16. 26 s; cf. sacramenti caelestis reformare gratiam 171, 3. 51 s; 188, 7. 64—73
concupiscentia formae non te vincat 153, 14. 57
confessio peccatorum: confessionem p. hoc ipso inplet, quod baptizari petit 44, 2. 43; etiam gravissimi criminis reis, si ex toto corde et manifesta confessione paenitentiam gerant, sacramenti caelestis reformandam gratiam 171, 3. 50 ss; solvit criminum nexus verecunda confessio peccatorum 181, 6. 12—14; matura confessione 336, 12. 4; cf. 190, 8. 1 ss; cf. confiteor; conversio; paenitentia
confessor: nuptiae ecclesiae confessorum livore ornatae 324, 132. 13 s
confiteor: deus te provocat ad confitendum (peccata) 181, 6. 16 s; praeveniamus (deum) confitendo peccata nostra 184, 7. 2 ss; cf. 185, 7. 5 s; 186, 7. 42 ss; c. homini peccata 199, 10. 3. 10; pecc. suum confessus veniam postulavit (Theodosius) 385, 27. 5 s
consecratio aquae in baptismo 22, 5. 19; 23, 5. 42 s; 31, 4. 27 ss; 31, 5. 1 ss; eucharistica panis et vini 51, 4. 7 s; 52, 4. 10 ss; 53, 4. 25—27; 54, 4. 57—59; 56, 5. 19 ss; 72, 1. 3 ss; 112, 9. 34 ss; 113, 9. 57 ss
consecro: vidisti sacerdotem consecrantem (aquam) 91, 3. 2 s; cf. 94, 3. 63 s; non quod natura formavit, sed quod benedictio consecravit 110, 9. 4 ss
consignare: istae sunt septem virtutes, quando consignaris 42, 2. 12
consolationis Ambrosianae argumenta: memineram esse mortalem 209, 1. 3; ingratus deo esse non possum 210, 3. 1 ss; deus filium unicum tradidit 211, 4, 5; privatum dolorem communi dolore digessi 211, 5. 1 ss; non perdidi usum tui, sed commutavi 212, 6. 2 ss; non tristes sitis, sicut ceteri, qui spem non habent 214, 9. 2 ss; sed non omnis fletus infidelitatis est 214, 10. 2 ss; abducere animum intentione tractandi 216, 14. 4 s; non habeo, quod mihi mundus iam

eripiat 218, 16. 3 ss; Christus lacrimis misericordia movetur 225, 29. 8 ss; raptus potius est ex malis 226, 30. 4 ss; cardinalibus virtutibus ornatus defunctus est 232, 42. 1 ss; scriptura sacra 242, 64. 4 ss; morte natura non perit, sed in melius reparatur 245, 70. 1 ss; vana gentilium consolatio 245, 71. 1 ss; mortuus revisit maerentem 246, 72. 7 ss; parat hospitii aeterni consortium 250, 78. 7 ss; mors omnium communis est 252, 3. 3 s; 253, 4. 1 ss; saeculi absolvit aerumnis 252, 3. 4 s; 259, 18. 2 ss; 261, 22. 1 ss; vigor nobis vivacior refunditur (resurrectione) 252, 3. 5 ss; 276, 50. 7 ss; — (Val.): Bonum fratrem habuistis 347, 36. 1 ss; manet vobis propinquus 350, 42. 2—44, 1 ss; virtutum stipendiis veteranus discessit 351, 46. 2 ss; nemo se redimit a morte 352, 48. 2 ss; 'Date manibus' sancta mysteria 356, 56. 1 ss; prospicis nos, sancta anima, de loco superiore 359, 64. 6 ss

consolationes gentilium 275, 50. 1 ss; cf. 245, 71. 1 ss

consortium sacramentorum 389, 34. 9; cf. communio

Constantinus (imperator) 392, 40. 7 ss; 393, 41. 1

consummatio mundi 282, 59. 19; 283, 62. 4 ss

contemno: *part. perf. activ.* contemptus (caedis iniuriam) 337, 12. 11 (prolegomena 110*, nota 178)

conversio: expectat Iesus nostram c. 130, 5. 25 s; cf. 145, 12. 16; tanta fiat c., ut deum ipsi iam aliis demonstremus 179, 5. 79 s

converto: conversus peccator 189, 7. 83 ss; cf. 335, 10. 5 ss

convivium caeleste = sacramenta caelestia (euchar.) 61, 2. 6 s; 107, 8. 4 s *passim*

copulae coniugalis usus in paenitentia prohibitus 201, 10. 43

corpus: carcer animae 260, 20. 3 ss; cf. 192, 8. 42 ss; corpus mortis 126, 3. 47 ss; infirmitas corporis iuvat spiritum 148, 13. 28 ss; 150, 13. 62 s

corpus Christi = ecclesia 133, 6. 18 ss; 188, 7. 75 ss; 235, 47. 12—14; cf. eucharistia

corvus (Noe) figura peccati, quod exit et non revertitur (baptismo) 93, 3. 39

creatura omnis corruptelae obnoxia 30, 4. 23

credere in Christum lucrum vitae est 145, 12. 6; cf. fides

crimina occulta 160, 16. 25

crux Christi: ad crucis ipsius signatus es formam 74, 2. 13 s; numquid debes in oratione tua crucem gentibus demonstrare? 79, 4. 20 ss; cruce consecratur aqua baptismi 94, 3. 61 ss; 95, 3. 66; 96, 4. 10; catechumenus 97, 4. 14 s; crucem domini Iesu loquantur 105, 7. 43; crucis inventio per Helenam 393, 43. 1—398, 51. 15; cf. Dudden I 315, note 1; Palanque 380. 384 s. 464

culpae auctor animus 153, 14. 55

daemones torquet crux Ch. 397, 49. 10

David 'sanctus' 262, 25. 1 ss, *passim*; de cuius familia Christus 121, 1. 29; ex eius familia virgo Maria 191, 8. 27 ss

debitor: boni adfectus debitoris (erga deum) 196, 9. 7. 12 ss
delictum erubescamus 179, 5. 76 s; d. leviora, graviora, maxima 201, 10. 38 s; 141, 10. 2. 10 ss; d. solus Ch. potest donare 167, 2. 46 s
denique = nam *vel* unde 196, 9. 16; 264, 28. 4; 293, 80. 17; 300, 93. 6; 300, 94. 7; 324, 133. 2; 390, 37. 10 *passim*
deprecatores delictorum 141, 10. 1 s
deus super omnia desiderabilia desiderabile 380, 17. 11 s; misericordiam promisit omnibus 124, 3. 8—11. 24 s; misericordia et iustitia 383, 25. 3 ss; semper deo debes 382, 22. 7; dominus virtutum 383, 25. 8 s *passim*; voce non indiget 382, 21. 6; d. diligere 312, 110. 1 ss; d. omnibus praeferamus 303, 97. 13 ss; d. non sanguine, sed pietate placatur 303, 98. 2; dei voces semper audias 313, 112. 6; deus trinus 99, 5. 1 ss; 100, 5. 19 ss *passim*; nulla (personarum dei) discretio maiestatis 4, 3. 8; 42, 2. 16 s; non maior, minor et ultimus 100, 5. 21; unum iudicium 8, 5. 29 s una maiestas 8, 5. 31; una operatio 4, 3. 5 ss; 73, 2. 4 s; una sanctificatio 73, 2. 4 s; una voluntas 8, 5. 30 s; peccatum dimittit pater, filius, spiritus sanctus 35, 7. 14 s; pater solius Christi specialis 66, 4. 21 s; cf. trinitas
diabolicus spiritus 173, 4. 43
diabolus saevo dominatur imperio 29, 3. 7; d. regnum 173, 4. 24; insidiae d. (serpentis) 32, 6. 8; temptator 149, 13. 37; vult semper nocere 161, 17. 19 s; Adam subplantatus a d. est 41, 1. 74 (venenum serpentis); cf. 102, 6. 25 s; debitor factus es d. 70, 4. 91 s; d. celantem peccata arguit 185, 7. 12 s; d. sanguine Ch. deiectus 68, 4. 49; potens dominus tueri nos 71, 4. 104 ss; imperante Ch. ipse fit praedae suae custos 150, 13. 68 s; Ch. d. imperat, ut ipse se destruat 149, 13. 46; ruinam solam facit sibi 155, 14. 104 ss; renuntiasti d. 90, 2. 3 s; si deus in nobis regnat, locum habere adversarius non potest 83, 5. 45; d. et legiones eius cottidiana martyrum virtute torquentur 376, 10. 14 s; d. gladium, quo peremptus est (crucem Ch.), obstruxit 394, 44. 1 s; d. et 'lapsi' 131, 5. 50 ss; 132, 5. 63 ss; cf. exorcismus
diadema imperatoris clavo crucis ornatum 362, 69. 13; 396, 47. 2 s
dies quadragesima post obitum 372, 3. 2. 6; d. septimus 252, 2. 3 ss; 372, 3. 6; d. tertius et tricesimus 372, 3. 5 s
disciplina arcani cf. 11, 9. 1 ss; 12, 9. 14 s; 15, 1. 1 s; 89, 1. 8 s; 113, 9, 70 ss; 114, 9. 89; 333, 7. 3—5

ebrietas sobria 65, 3. 45 s; cf. luxuria
ecclesia: credo in e. 8, 6. 2; 9, 6. 11 s; e. = corpus Ch. 235, 47. 12—14; *passim* (cf. corpus Ch.); nostra Hierusalem 331, 5. 2; luna perfecta 391, 38. 11 s; mater 199, 10. 13 ss; grex tonsarum 105, 7. 40; mulier tangens fimbriam vestimenti Ch. 134, 7. 16 ss; 157, 15. 31 ss; puella ex captivis 28, 3. 2 s; 96, 3. 87 ss; populus pauper 344, 30. 6 s; sponsa Ch. 61, 2. 2 s. 9 s; 64, 3. 21—65, 3. 42; 105, 7. 51 ss;

114, 9. 85; 134, 7. 1 ss; 357, 58. 4 ss; 316, 117. 6 ss; e. morte martyrum roborata 273, 45. 1 s; moderatio sola e. propagavit 119, 1. 4 s; labor pro e. 193, 8. 62; ubi e., ibi mysteria 100, 4. 17; altitudinem servans mysteriorum cael. 113, 9. 75; e. sacramenta 168, 2. 64; nigra et decora 103, 7. 14—16; hortatur filios, ut ad sacramenta concurrant 114, 9. 92 s; sacramenta e. antiquiora quam synagogae 108, 8. 21 ss; sacramentis pascit e. suam Ch. 113, 9. 62; e. in vestimentis candidis 104, 7. 27 ss; e. dilecta 107, 8. 18 s; gaudet e. redemptione multorum 63, 3. 19 s; e. contuitu te ipse commenda! 66, 4. 24 s; e. non excusat a cena Ch. 134, 7. 12 s; peccatum et alligat et relaxat 122, 2. 20 s; haeresi utrumque non licet 122, 2. 32 s; lapsi ad e. cum desiderio revertuntur 132, 5. 73 ss; in e. donari peccata negant posse 135, 7. 31 ss; in e. unus per omnes redimitur 157, 15. 20 s; tota e. suscipit onus peccatoris 157, 15. 26; e. utrumque custodit . . gratiam . . paenitentiam 182, 6. 43 s; in e. mortui revivescunt 188, 7. 62; in e. praerogativa resurrectionis 316, 116. 14 ss; e. filii bonae arboris fructus 174, 4. 59 s; e. disciplina 315, 116. 7 s; e. deflentis gratia 332, 5. 9 s; e. percussa in maxilla (obitu Gratiani et Valentiniani) 332, 6. 4—6; e. gratulatur 397, 49. 1; e. domini qui separant 173, 4. 43 s; e. membra discerpunt schismatici 174, 4. 47 s; Novatiani in e. non conveniunt 159, 15. 65 s; revertimini ad e. 174, 4. 61; excludere ab e. 159, 15. 73 s; a convivio nuptiali 171, 3. 38; opes suas e. conferre 197. 9. 29 ss; de statu ecclesiarum angebatur 389, 35. 3 s

ecclesia (aedificium ecclesiae): fabrica ecclesiae 220, 20. 8 s; dei e. requisivit 233, 44. 8 s

ἐπιούσιος panis 68, 4. 57 ss

episcopi Galli frequenter dissentiunt 342, 25. 11 s

eucharistia: cf. altare, alimentum, alimonia, convivium, caro Ch., consecratio, panis, sanguis Ch., sacramentum, substantia, oratio; oblatio, offerre

Eugenius tyrannus 375, 7. 1 ss; 392, 39. 7 ss

exorcismus 3, 1. 2; cf. 136, 8. 21; cf. satanas

Ezechiel, vir sanctus 289, 73. 5

fideles dicuntur qui baptizati sunt 15, 1. 3 s; fideles ecclesiae 333. 7. 2 s; fidelis Abraham 302, 96. 1; 376, 9. 5; f. imperatores 333, 6. 14; f. ('treu') deus 385, 28. 13 s; milites 302, 96. 14; 377, 12. 2 ss

fides = fila cordarum citharae 376, 10. 15 s

fides = Treue 257, 13. 2; 279, 56. 4; 359, 63. 8; 372, 2. 9; 374, 6. 4. 6; 375, 8. 1 ss; fidei commissa 374, 5. 15

fides = Glaube: In Christiano viro prima est fides 15, 1. 3; earum, quae sperantur substantia rerum 170, 3. 15 ss; 375, 8. 5 s; f. divinae est gratiae 142, 11. 10 ss; dei donum 143, 11. 22 ss; pretiosior quam pecunia 19, 2. 37; non pecuniam deus, sed f. quaerit 196, 9. 20 ss; f. patriarcharum 375, 9.

3 ss; 315, 116. 3 ss; f. debes Ch. 19, 2. 36; mysticam f. Christo deferre 105, 7. 42; deo 234, 46. 6 s; f. de caritate promatur 8, 5. 23 s; fidei praerogativa 32, 5. 18—20; f. tua pleno fulgeat sacramento 106, 7. 66; f. in operibus claudicabat 170, 3. 15; f. deserviat 205, 11. 53 s; si ratione convincor, fidem abnuo 297, 89. 2; iustus ex f. vivit 375, 8. 9; non iam in carne, sed in f. Ch. 148, 13. 27; f. pretiosae unguentum 189, 7. 83 ss; ex f. venia, non ex debito 196, 9. 2 ss; fidei census 196, 9. 8 (cf. versura); in fide mundo mortuus 97, 4. 21; fidei sacramentum 103, 7. 16; qui f. habet, habet vitam 143, 11. 13; (144, 11. 45); fidei pignus 171, 3. 39; f. sua lavit Val. 365, 77. 7 s; ubi f., ibi exercitus angelorum 376, 10. 12 s; f. frequenter operatur in mortuis 376, 10. 13 s; fidei inhaerere 375, 9. 2; f. nostra maneat 386, 28. 14 s; f. morte martyrum cumulata 273, 45. 1 s; vera f. 235, 47. 3 s; vera et integra 9, 6. 11; non in schismate 235, 47. 9 ss; f. resurrectionis 158, 15. 43; f. persecutor studet expugnare 131, 5. 46 s; cf. 36, 7. 39 ss; fidei pauxillitas 136, 8. 8; f. in lapsis 132, 5. 62 s; f. redditur 143, 11. 22; de f. vestigio decidere 175, 4. 80 s; 180, 6. 2; conscientia f. 173, 4. 37 s; non ex fide credidit 176, 5. 4 s; fidem Constantinus transmisit ad posteros reges 396, 47. 8 ss; f. Theodosii 373, 4. 9 s

fides et devotio 17, 1. 26; 41, 1. 70; 81 5. 12; 263, 27. 1 s; 331, 5. 3 s; 398, 51. 10 s

Flaccilla (Aelia Fl.), prior Theodosii uxor (+ 385) 392, 40. 6

fornicationem fugiamus 154, 14. 78 ss

forte = graece τάχα 177, 5. 28

frenum imperatoris clavo crucis domini contextum 396, 47. 2 ss

Galli, G. episcopi 342, 25. 11 s

gemitus (paenitentis) 130, 5. 21 s; 131, 5. 48 ss; 132, 5. 77 s; 140, 9. 50

genitale temperamentum 277, 53. 6

genitalis sucus 278, 55. 5 s; g. semina 287, 68. 10

gentes (= pagani) 26, 1. 11; 76, 3. 18; 79, 4. 20; 96, 3. 88; 315, 116. 7; 323, 131. 3 s; 351, 45. 1 ss; 373, 4. 9 s al.

gentiles (= pagani) 245, 71. 4 ss; 275, 50. 1 ss; 288, 70. 12; 340, 19. 6 s; 395, 46. 2 s

Golgotha 393, 43. 2 s

gratia (saecularis) 144, 11. 38; 128, 4. 32; 62, 2. 17; g. referre 233, 44. 10; 234, 45. 3 s; 234, 46. 2 ss

gratia (divina): g. oppon. naturae 111, 9. 21 s; 210, 4. 2 s; 271, 41. 7 s; 302, 96. 6 (doctrinae); g. mulieris (baptizatae) 80, 5. 8 ss; doni 136, 8. 8 s; duplex g. 143, 11. 27 ss; in corporis infirmitate 148, 13. 28 ss; magna g. 149, 13. 45 s; friget sapientia sine g. 37, 1. 6; — gratiae ordo iuxta typum legis 314, 115. 2 s; Abraham, cuius g. miraris 109, 8. 42 s; humilitate invenit g. 164, 1. 18 s; Salomon divina aspirante g. 266, 31. 9 s; Iudaeis deus tantam g. praestitit 49, 3. 4; secundum g. caelestis imperii 53, 4. 43 ss; lex per Moy-

sen, per me g. 146, 12. 23 s; deus malitiam diaboli nobis in g. vertit 150, 13. 72 s; g. promittit omnibus 127, 4. 16; — g. in lavacro 272, 43. 11; vocatus ad g. 15, 1. 7; venturus ad g. 90, 1. 15 s; pervenire ad g. 85, 5. 81 s; aqua ad g. dulcis 95, 3. 66 s; g. mundatur unusquisque 96, 3. 86; g. baptismate resuscitatur 26, 1. 9; g. Christi 35, 7. 27; (de latere Ch.) 61, 1. 36 s; (per g. Ch. pomiferae arbores pullulatis) 64, 3. 26 s; cf. 66, 4. 13 s; 66, 4. 14 s; 173, 4. 25. 30; 386, 29. 1; 174, 4. 47 s; g. redemptionis 73, 1. 16 s; g. ecclesiae 27, 2. 20; cf. 103, 7. 14 s; g. vitae 35, 7. 20; iustificati per g. 126, 3. 51; g. iuventus 48, 2. 21; g. iuventutis 101, 6. 10 s; libertas g. 96, 3. 89 s; cf. 271, 41. 1 ss; per g. regnum dei 68, 4. 44; g. diuturna atque perpetua 48, 2. 15. 17; populus dei, qui dei g. consecutus est 60, 1. 28; ecclesia delectata munere gratiarum 105, 7. 55 s; Iesus invitatus pulchritudine g. 106, 7. 61 s; splendor g. 98, 4. 41; velamen g. (vestitus nuptialis) 134, 7. 11 s; gratiae fructu iugum verbi suave 336, 11. 6 ss; ille vincit, qui g. dei sperat 383, 25. 1 s; g. divina non deficit 384, 26. 13; — g. spiritalis 182, 6. 37 s; cf. 97, 4. 16; gravioris labe peccati avertitur 92, 3. 28 s; divisit spiritus g. 75, 2. 29 s; cf. 142, 11. 10 s; spiritus g. et mentis industria 313, 111. 9; g. divinae caritatis 380, 17. 10; — gratiae profectus 113, 9. 64; suavitas 114, 9. 76; tanta g. (eucharistiae) 114, 9. 92 s; divini muneris g. in consecratione 136, 8. 18; g. sacramenti caelestis 171, 3. 50 ss; — g. per paenitentiam 130, 5. 25 s; 137, 8. 29 s; 138, 8. 58 s; 169, 2. 76; 173, 4. 40 s; 180, 6. 9 s; 181, 6. 14 s; 189, 7. 90 ss; 190, 65. 101 s; — g. resurrectionis 254, 6. 9; 289, 73. 1 ss; 313, 112. 4 s; g. delectationis aeternae 316, 116. 16

Gratianus, imperator (359 Sirmii natus, Valentiniani I filius maior, frater Valentiniani II, 367 Augustus, 375 imperator occidentis, a. d. VIII Kal. Sept. 383 Lugduni interfectus, cum contra Magnum Maximum usurpatorem proficisceretur) 332, 6. 4 s; 343, 28. 13; 355, 54. 3 ss; 362, 71. 1 s; 364, 74. 9 ss; 366, 79. 4 ss; 366, 79 b. 2 s; 391, 39. 1 ss; 398, 51. 15; 398, 52. 2 ss

Gratianus, filius imperatoris Theodosii 392, 40. 4

haeresis Novatianorum se sua damnat sententia 122, 2. 21 ss; cf. 128, 4. 40 s

haeretici, gravis aegritudo animorum 6, 4. 15; cf. 173, 4. 44

Helena, mater Constantini Magni 393, 40. 13 ss

Hesdrae libros (apocryphos) Ambrosius censet 'scripturam caelestem', 'sanctam' 242, 65. 1 ss; 243, 68. 1 ss; 244, 69. 1 ss

Hiericho, figura istius mundi 144, 11. 37 ss

Hierusalem superna 169, 3. 10; 360, 65. 6; 371, 2. 3; *passim*

homo, ad imaginem dei factus 279, 56. 15; non corpore, sed ratione 323, 130. 5—8; creatus immortalis 32, 6. 4 ss; peccato contracto ob-

noxius morti ibid.; deus reparat, quod dederat 93, 3. 29 s; remedium mortis baptismum dat 32, 6. 3—34, 6. 38; 74, 2. 16 s; h. generatur ex semine 282, 60. 2 ss; nascentis miseria 384, 26. 8 ss; cf. 265, 30. 1 ss; 266, 32. 2 ss; 267, 34. 1 ss; aetates h. 319, 124 b; sub peccato nascitur 126, 3. 44 ss; cf. 69, 4. 75; primi h. de successione peccatum 102, 6. 24 ss; nullus h. sine peccato 45, 2. 50 s; debitor factus diaboli 70, 4. 86—91; miseria h. 264, 29. 7—10; cf. 387, 30. 15 s

Honorius, filius Theodosii minor (natus 384, Augustus 393, mortuo patre imperator occidentis) 372, 3. 2 s; 374, 6. 2 ss; 378, 15. 3 s; 400, 54. 2

humana condicio: infirmitas 34, 7. 9 s; squalor peccatorum 47, 2. 2 ss; mors 210, 4. 3—211, 4. 8; fragilitas 103, 7. 14 s; temptatio 71, 4. 102 s; baptismo mundata 47, 2. 2 ss; 61, 2. 9 s

Iacob, typus Christi 304, 100. 1; gremium I. 363, 72. 9

ieiunium (paenitentis) 132, 5. 77; 161, 16. 36; al.

Iesus Christus, filius dei unicus, non unicus dominus 6, 5. 2—5; imago patris 139, 9. 27; dei virtus 292, 79. 2 ss *passim*; dominus creaturae 98, 4. 34 s; incarnatio filii dei 7, 5. 7. 11; mysterium inc. 121, 1. 29; solus carnem suscepit 4, 3. 11; unus dei filius et natus ex patre et ortus ex virgine 215, 12. 5—12; deus natus, homo factus 215, 11. 10 ss; cf. 216, 13. 5 ss; carnem suscepit cum anima humana rationabili atque perfecta 4, 3. 11 s; cf. 306, 103. 12; veram carnem 23, 5. 36; 72, 1. 1 ss; 125, 3. 32 s. 39 s; matrem non secundum divinitatem habuit 215, 11. 8 s; carnem suscepit ex virgine 5, 3. 14 s; 28, 2. 31; 98, 4. 44 s; 51, 3. 35 s; 108, 8. 36 ss; 73, 1. 22 s al.; caro non divinitatis detrimentum 7, 5. 15 s; passibilis caro, non divinitas 6, 4. 7; visibilis in carne, non divinitas 6, 4. 6; cf. 6, 4. 22; peccatum non fecit 22, 5. 30; baptizatus, ut sanctificaret aquam 23, 5. 48 s; cf. 138, 8. 55—57; diligens populum suum se obtulit passioni 391, 38. 5 s; moriendo peccatum (cautionem, quam tenebat inimicus) crucifixit 35, 7. 24 s; 70, 4. 92 s; 126, 3. 49 ss; unius morte mundus redemptus est 273, 46. 2 ss; adiutore non eguit, cum redimeret mundum 306, 104. 1 s; auctor salutis per oboedientiam nos redemit 102, 6. 31 s; non solis nobis vivere disceremus 210, 2. 6 s; de latere eius aqua et sanguis 60, 1. 34 ss; — Resurrexit nobis 305, 102. 3—6; primitiae quiescentium 299, 91. 5 s; salvator omnium 173, 4. 24; omnibus promittit gratiam 127, 4. 16 s; in fonte omnium redimit errores 45, 2. 56 s; pacificata sunt omnia 68, 4. 48; propensus ad misericordiam 127, 4. 1 s; cf. 132, 6. 6 s; 152, 14. 26 s; 159, 16. 4 s; 175, 4. 81; 180, 6. 3; mitis venit et humilis 120, 1. 17; mors corporis, spiritus vitae 270, 40. 3 s; de nobis iudicaturus 8, 5. 27 s. al.; dominus omnipotens 10, 7. 7 s; magni consilii angelus 26, 2. 6;

sacerdos 51, 3. 38 ss; triumphator aeternus 7, 5. 19 s; primus et novissimus 59, 1. 10 ss; — Christo adhaerere 375, 7. 7; pati pro domino I. 143, 11. 28; in Ch. esse 212, 6. 9; Ch. sequi 62, 2. 24 s; Ch. in corde 74, 2. 9 ss; cf. 192, 8. 43 s; cf. ecclesia
inebriari in spiritu 65, 3. 42 ss; cf. ebrietas sobria
infirmis, e: *pro* infirmus, a, um 384, 26. 4
initiare = baptizare 355, 53. 3; cf. 89, 1. 9; 232, 43. 3; 233, 43. 6; 341, 23. 2; 354, 51. 4; 355, 53. 3
inluminare gratia spiritali (= baptizare) 364, 75. 6
inmortalitas, oneri potius quam usui, nisi adspiret gratia 274, 47, 11; flos resurrectionis 277, 54. 5; cf. anima
inpassibilis solus pater dicitur ab Arrianis 6, 4. 20 s
intelligibilis: in illo intelligibili secreto est 386, 29. 16 ss
interpraetatio spiritalis 157, 15. 40
Iob, sanctus 286, 67. 2 s; cf. 266, 32. 2 s; *passim*
Iohannes baptista angelus est 18, 2. 27 ss
Iohannes evangelista, prae ceteris vidit mysteria 43, 2. 25 ss; cf. 200, 10. 29 s; eius apocalypsis canonizatur 10, 7. 6
Ioseph, patriarcha, 'sanctus' 262, 24. 1 ss; 372, 3. 3
Israhel, 'sanctus patriarcha' 261, 23. 1 ss
Iudaei, quando esse coeperunt 49, 3. 9 ss; anteriora mysteria Christianorum quam I. ibid.; 108, 8. 21 ss; I. sollemnitates umbra caelestium festorum 308, 107. 2 ss; I. cruce domini torquentur 397, 49. 1 ss; etiam I. populus vocatus ad baptismum 174, 4. 64
Iudas, proditor, potuisset non excludi a venia 175, 4. 70 s
Iulianus, imperator, 'apostata', salutis suae reliquit auctorem 398, 51. 13 ss; laudant provinciae I. 341, 21. 4 s; cf. 356, 55. 2 s
iustificari, baptismo 44, 2. 44 s; per gratiam 126, 3. 51; cf. 22, 5. 26 s; per paenitentiam 181, 6. 12 s; 185, 7. 7 s; in Christo i. 254, 6. 13—15
iuventus, aetas lubrica 335, 10. 10 ss; 337, 13. 1 ss; 352, 46. 4

lacrima: lacrimae pascunt frequenter et mentem ablevant 348, 38. 10 s; cf. 349, 41. 3. 5 al.; l. paenitentis expectat Iesus 130, 5. 23 s; perpeti non potestis 137, 8. 32 s; cf. 147, 13. 2 s; 160, 16. 27 ss; 160, 16. 33—37; 178, 5. 53 ss; 190, 8. 3 ss; l. redemptrices pauperum 212, 5. 11 ss
laicus: leviorem causam habet quam episcopus 194, 8. 82 s
lapsi: vel errore vel necessitate 147, 12. 46 s; graviter lapsum sequestrari oportet 156, 15. 7 s; l. in persecutionibus miseratione digni 131, 5. 44 ss; 132, 5. 63 ss; 142, 11. 6 ss; 144, 11. 44 s; lapsorum genus 203, 11. 25 ss
lapsus, -us: ex quocumque l., si credat, perire non timeat 144, 11. 35 s; cf. 143, 11. 17; 175, 4. 79 s; 180, 6. 1 ss
lavacrum = lotio 26, 1. 12; = baptismus 66, 4. 18; 94, 3. 63; 103, 7. 13; 104, 7. 30; 105, 7. 41; 137, 8.

24. 27; 166, 2. 25; 178, 5. 52; 272, 43. 11
lectiones (liturgicae): 26, 2. 1; 35, 7. 21; 74, 2. 22 ss; 89, 1. 2 s; 101, 6. 14; 106, 7. 76; 108, 8. 25; 215, 12. 6 s; 240, 61. 1 s; 344, 30. 3; 380, 17. 2 s
lector: parvulus 240, 61. 1 s
legatum: legata dimittere 374, 5. 15
levita: minister Christi 17, 2. 3; 18, 2. 18; 19, 3. 6; 32, 6. 3; 90, 2. 6; 91, 3. 1 s
loca sancta = loca passionis domini 393, 43. 1 ss
lotio pedum cf. 39, 1. 39 ss; 101, 6. 15 ss
Lucifer, episcopus schismaticus Calaritanus 235, 47. 6 s
ludi circenses cf. 338, 15. 5 ss
luxuria 155, 14. 89 ss; cf. 90, 2. 4; 149, 13. 50; 181, 6. 28; 199, 10. 21; 205, 11. 69

mansio (statio cursus publici) cf. 341, 24. 5 s
manus elevare: in baptismo 182, 6. 33 s; cf. 79, 4. 24; m. imponere 136, 8. 19 s; 173, 4. 30
Marcellina, soror Ambrosii: cf. 218, 16. 3 s (sancta soror); item 228, 33. 2; cf. 228, 34. 2; 231, 41. 1 ss; 238, 54. 1 s; 248, 76. 2 ss
mare = saeculum 39, 1. 31 s; 315, 115. 6 s
Maria: sancta M. 348, 39. 3; spiritus sanctus supervenit in M. virginem 94, 3. 53 ss; Maria virgo mater cf. 5, 3. 14—16; 51, 3. 35—37; 53, 4. 38; 73, 1. 19 ss; 98, 4. 44 s; 108, 8. 38; 112, 9. 47 ss; 115, 9. 112 ss; 125, 3. 40 ss; 191, 8. 29 ss; 215, 11. 8; M. iuxta crucem filii stantem lego 348, 39. 3—6; M. aula caelestis 121, 1. 30 s; vicit diabolum 394, 44. 7 ss; Evam liberavit 395, 46. 9 s; 396, 47. 4
martyres: morte m. religio defensa, cumulata fides, ecclesia roborata 273, 45. 1 ss; mortem m. celebramus 273, 45. 4; m. sanguine ornantur nuptiae sponsae (ecclesiae) 324, 132, 14; m. catechumeni coronantur 355, 53. 1 ss
Maximus (Magnus Maximus, Hispanus, 383 contra Gratianum imperator Britanniae, Galliae, Hispaniae. De Ambrosii legationibus ad M. pro Valentiniano II annis 383 et 386 cf. Ep. 24; anno 387 potitur Italia, Valentiniano II Thessalonicam fugiente, 388 a Theodosio devictus a suis militibus occiditur a. d. V Kal. Sept.) cf. 349, 39. 12; 392, 39. 7 ss
Melchisedech, sacerdos, figura Christi sacerdotis 50, 3. 19 ss; 59, 1. 4 ss; 108, 8. 27 ss
mensura: quod supra m. est, nocet 384, 25. 11 s
meretrix: cf. 151, 14. 12
merita: distinctus ordo meritorum in resurrectione: cf. 255, 8. 9 s; 249, 77. 7; 299, 92. 5; 315, 116.; 10; 363, 72. 3 s; 390, 37. 3 s; 398, 52. 3 s;
millesimus annus = consummatio mundi 282, 59. 18 s
missus = nuntius imperatoris 339, 17. 3
moralis: i. q. ad mores pertinens 89, 1. 1; 194, 8. 94; i. q. bonus, benignus 152, 14. 27; 161, 17. 7 s
mors definitur 268, 35. 7 s; m. triplex secundum scripturam 268, 36. 1 ss; 269, 37. 1 ss; in natura non fuit

274, 47. 1 ss; per unius peccatum in omnes 254, 6. 5 s; mors Christi 211, 4. 8 ss; metus m.: pecunia non differtur 211, 5. 6; ad laqueum inpulit 257, 11. 4—9; cruciatus m. 225, 29. 11 s; non solum malum non est, sed etiam bonum est 270, 39. 1 ss; finis peccatorum 351, 45. 6; 387, 30. 1 ss; 389, 36. 12 ss; portus quietis 261, 22. 1 ss; gloria 272, 44. 3 ss; m. triumphalis Christi 272, 43. 6; eius servulis naturae in melius reparatio 245, 70. 9 s; m. spiritalis in baptismo 32, 6. 3 ss; mortis usus 268, 35. 3 ss; idolorum cultoribus nullae lacrimarum feriae 245, 70. 5 ss; cf. consolatio mortis

mortuus, saepe praesens superstiti 246, 72. 7 ss; 247, 73. 6 ss al.; oblationes, sancta mysteria pro mortuis data 356, 56. 1 ss; mortuus spiritaliter: qui penitus deum ex suo corde abicit 144, 11. 45 s; mortui in ecclesia revivescunt 188, 7. 62; al.

mulieres, loquaces 77, 3. 36 s; 79, 4. 15 ss; m. clamores publici in planctu mortuorum 257, 12. 1 ss; m. gratia plurimum valet 80, 5. 8—10; ornatus m. oratio ex corde puro 81, 5. 13 ss

myrum (graece μύρον) = unguentum 37, 1. 4

mysterium: = res occultae significationis: numeri m. 391, 38. 9; diluvii 93, 3. 33 s; litterarum scripturae sacrae 158, 15. 42 s; tubarum 314, 115. 1 ss; m. interna ecclesiae 333, 7. 13 s; fideles vident m. spiritaliter et tacent 333, 7. 4 s; m. altitudo 194, 8. 93 s; signatum maneat 113, 9. 70; m. Iudaeorum 20, 4. 2 ss; 25, 6. 23 ss; 49, 3. 5 ss; Abraham agnovit m. 304, 98. 11; cf. 302, 96. 1; Moyses vidit m. 154, 14. 74; — mysteria = veritates christianae occultae significationis: 43, 2. 30 s; 200, 10. 29 s; trinitatis 74, 2. 22; incarnationis 112, 9. 46; 121, 1. 29; passionis Christi 28, 2. 6 s; crucis 94, 3. 63; mortis Ch. 211, 4. 8; 189, 7. 98 s; mysteria = ritus sacri ecclesiae 100, 4. 17: baptismi 27, 2. 21; 89, 1. 6 ss; 89, 1. 10 s; 90, 1. 14. 17; 92, 3. 13 ss; 96, 4. 2 s; 233, 44. 9; 236, 49. 3 s; 355, 53. 1; (regenerationis) 97, 4. 12; 100, 5. 12; in lavacro operatur mysteriorum gratia 137, 8. 27 s; m. lotionis pedum 40, 1. 56 s. 59; 102, 6. 17 s. 28 s; m. (caelestia) = eucharistia 43, 2. 20 s. 25 s; 113, 9. 75; cf. 60 1, 24; 63, 3. 3 s; 105, 7. 56 (interiora m.); 121, 2. 9 s; 234, 46. 7; 356, 56. 1 s; — mysteria aeterna divinae remunerationis 336, 12. 2 s; cf. 311, 109. 3 s

mysticus: mysticam fidem Christo deferre 105, 7. 42 s

natalia principum 338, 15. 7

natura: sedula mater 278, 55. 9; iura naturae 271, 41. 7 s; secundum naturam vivere 234, 45. 2 s; ex natura venit . . . 319, 124 b. 5 s; cf. 277, 53. 3 ss; praeter n. ordinem 112, 9. 49 ss; nullus hic naturae ordo, excellentia gratiae 115, 9. 110 ss; cf. 111, 9. 21 ss; 271, 41. 7 s; natura Christi 73, 1. 17 s; naturae reformatio (resurrectione) 288, 70. 12; cf. 293, 80.

7 s; 296, 85. 12 s; 299, 91. 10; supra n. siti 325, 135. 8
ne, *coniunctio interrogativa pro enclitica* -ne: cf. 19, 3. 6; 69, 4. 70; 175, 5. 2
Neman Syrus 19, 3. 4; 21, 5. 1 ss; 95, 3. 71 ss
nepos = nepos Augusti, pro imperatore Romano 356, 56. 3
Nero 398, 50. 5
nomen dare scil. ad baptismum suscipiendum 44, 2. 38
Novatiani 120, 1. 25 ss; 129, 5. 1 s; 132, 6. 1 ss; 133, 6. 9 ss; 136, 8. 19 s. 21; 137, 8. 30. 35 ss; 138, 8. 49 s. 57 s; 158, 15. 61 ss; 159, 16. 10; 172, 4. 9 s; 183, 6. 55; 187, 7. 61 ss
Novatianus 123, 3. 2 s; 126, 3. 58 ss; 134, 7. 2 ss; 159, 15. 67 s
numeri mysterium (scil. XIV et CXIV) 390, 37. 9 ss; 391, 38. 9 s
nuptiae Christi et ecclesiae 62, 2. 18; et animae ibid.; cf. 324, 132. 9 ss

oblatio (eucharistica) 55, 5. 3; 57, 6. 8; 356, 56. 3; 365, 78. 5
offerre (oblationem eucharisticam) 273, 46. 6 s
operarius: bonus o. manus Christi est 358, 62. 7
operatio (humana): 66, 4. 14 s; 79, 4. 23; divina: 22, 5. 19 s; 73, 2. 4; 91, 3. 10; 111, 52. 1 ss; 129, 5. 20; 186, 7. 30
opus (oppositum gratiae dei): 15, 1. 5; cf. iustificari; opera bona vel mala 16, 1. 22 s; 37, 1. 8 (sapientiae opus perfectum cum gratia); 98, 4. 40 s; 106, 7. 67; 113, 9. 71; 136, 8. 20; 156, 15. 17; 163, 17. 44; 170, 3. 15; 178, 5. 53. 55; 192, 8. 45. 49; 204, 11. 49; 205, 11. 54
oratio (ad deum) 382, 22. 9 s; 345, 32. 12 s; de arte orandi: 75, 3. 1 ss; o. eucharistica = Canon missae 52, 4. 11 ss; 55, 5. 1—14; 57, 6. 2—12

paenitentia: ius ligandi et solvendi solis sacerdotibus permissum 122, 2. 33 ss; cf. 122, 2. 24 ss; 137, 8. 24 s; 178, 5. 47 ss; 186, 7. 32 ss; 169, 2. 77 ss; 178, 5. 42 s; excellentissimum pretium mortis Christi 190, 7. 100 ss; per p. peccator in novam adsumitur gratiam 190, 7. 100 ss; dei nomen operatur 137, 8. 28; ad p. invitare 173, 4. 39; p. non abicere 182, 6. 44; petere 175, 4. 69; 197, 9. 36. 38; p. dare 123, 3. 3; differre cf. 161, 17. 9 s; relaxare 121, 1. 31 s; 183, 6. 55; remittere 166, 2. 16 s; paenitentiae medicina 182, 6. 45 ss; 183, 6. 69 s; 198, 9. 57 s; deus p. exigit 142, 10. 21 s; nihil te revocet a p. 200, 10. 24 ss; quomodo agenda 164, 1. 5 ss; 183, 6. 57 ss; 202, 11. 5 ss; p. agere 137, 8. 31; 140, 9. 47; 142, 10. 20; 144, 11, 49; 147, 13. 6; 157, 15. 29; 160, 16. 26; 164, 1. 5; 169, 3. 2; 170, 3. 23. 30; 175, 4. 71 s; 175, 5. 3; 178, 5. 53 ss; 179, 5. 67. 72; 182, 6. 39 s; 183, 6. 57; 196, 9. 1 ss; 197, 9. 33 ss; 198, 9. 56; 200, 10. 34 ss; 201, 10. 41; 202, 11. 11; 205, 11. 68; p. gerere 44, 2. 40; 158, 15. 58; 171, 3. 51; 385, 27. 5; p. publica non iteranda 200, 10. 34. 36 ss; p. opera 204, 11. 48—50; cf. confessio, copula, conversio, correctio, communio, ecclesia, gemitus, ieiunium, lacrima, lapsus,

prosternere, somnus, supplicatio, vestis; paenitentium ordines 185, 7. 20 s; cf. peccator, peccatum, crimen, delictum, al.
panis cottidianus (eucharistiae) 69, 4. 64—82; 83, 5. 51 s; 109, 8. 49 ss; cf. ἐπιούσιος
parens = propinquus 227, 32. 13; 237, 52. 5; 374, 5. 13
pascha = transitus 20, 4. 10; quarta decima luna 391, 38. 3 ss; annua sollemnitas mundi 273, 46. 8
Patripassiani 5, 4. 3 ss
peccator: omnes homines peccatores 137, 8. 42 s; cf. peccatum; figurae p. Lazarus 185, 7. 15 ss; ovis errans 132, 6. 6 s; filius prodigus 169, 3. 1 ss; p. a sacris altaribus arceatur 169, 3. 9; conversio p. 130, 5. 36 ss; 145, 12. 16. 31 s; 158, 15. 60 s; 186, 7. 24 s; p. sine paenitentia mortuus 203, 11. 18 s; cf. paenitentia
peccatum: omnes sub p. nascimur 126, 3. 44 s; cf. 44, 2. 45—45, 2. 50; primi hominis de successione p. 102, 6. 24 ss; p. hereditaria 102, 6. 26 s; p. propria 102, 6. 27 s; p. = alieni fenoris pecunia 70, 4. 85; offensa domini Iesu 130, 5. 27 s; p. cottidiana 267, 34. 8 s; p. supplicia 274, 48. 6 s; p. senum, iuvenum 335, 10. 10 ss; superabundant 383, 25. 7 s; genera p. 121, 2. 6 s; graviora, leviora 92, 3. 28 s; 123, 3. 1 s; 124, 3. 16 s; p. ad mortem 141, 10. 16; 147, 13. 2; 170, 3. 29 s. 32 s; inveteratus p. 156, 15. 11; p. donantur a Christo 16, 1. 21 s; cf. 167, 2. 44 ss; 125, 3. 34; 126, 3. 49 s; 168, 2. 70 ss; nullum crimen excepit 121, 2. 5 s; cf. 172, 4. 8; baptismo omne p. abluitur 93, 3. 34 s; 97, 4. 22 s; per paenitentiam 169, 2. 78 s; p. fateri domino 164, 1. 23; flere 184, 6. 79 s; confiteri 335, 10. 8; remissio p. 138, 8. 49 s; 171, 3. 46 ss; 187, 7. 55; cf. mors paenitentia, pecco, remissio
pecco, are: in dominum 138, 9. 1 ss; 139, 9. 29; in spiritum sanctum 172, 4. 1 ss; anima, quae peccat, ipsa morietur 268, 36. 9 ss; qui non ex toto corde peccavit 130, 5. 41 s; etiam post baptismum si qui peccarent, donari eis posse peccatum 166, 2. 19 s; peccantibus condolere 193, 8. 64 ss
perfectio = spiritale signaculum 42, 2. 2; vera 390, 37. 10—14; cf. 266, 32. 9 ss
persecutores victi sunt 273, 45. 3
persona: non merita personarum consideres 100, 5. 9 s; personarum trinitatis distinctio 7, 5. 4 s; 74, 2. 21 s; 302, 96. 2 s
Petrus, primus apostolorum Romae sedit 10, 7. 15 s; non habent P. hereditatem, qui P. sedem non habent 135, 7. 29 ss; P. plenus fide devotionis 263, 27. 1 ss; tertio interrogatus, tertio absolutus 34, 7. 9 ss; 381, 19. 7 ss; amarissime flevit 199, 10. 19; ipsum sequimur 41, 1. 64 s; cf. Roma
philosophi, Salomonem secuti 265, 30. 2 ss; quid loquantur, ignorant 296, 86. 1 ss; dicunt animas inmortales 320, 126. 1 ss
philosophia = meditatio mortis 268, 35. 2
Phoenix, avis in regione Arabiae, redivivus 281, 59. 1 ss
Photiniani 397, 49. 17

piscis: imitare illum piscem 38, 1. 27 ss
Plato, 'maximus philosophorum' 378, 14. 1 (cum nota)
plerique = quidam, multi: 143, 11. 31; 197, 9. 35; 235, 47. 1 s; 257, 12. 5; 282, 59. 19; 322, 129. 4; 365, 76. 6
populus ecclesiae pauper 344, 30. 6 ss; sacerdotalis 47, 1. 15 s; cf. 98, 4. 36; p. nationum = gentiles (gentes) 27, 2. 15; 28, 3. 4 s; 96, 3. 90
praesepe domini, quaesitum ab Helena 393, 42. 4
praevaricatio = peccatum in deum 141, 10. 14; cf. 121, 2. 1 s; 274, 47. 8
praevaricator 189, 7. 96; 297, 87. 3
praevaricor, -ari 138, 9. 4 s; 176, 5. 9
precator: suorum peccatorum precatorem adhibere 141, 10. 9 s
presbyter (ecclesiae) 17, 2. 3; 32, 6. 3; 39, 1. 39
Prosper, debitor Ambrosii 222, 24. 2 ss
prosternere se: (paenitens) ad terram flens te ipse prosternas 191, 8. 24 ss; cf. 183, 6. 62; supplicatio; supplico
Psalmorum David unus libellus est 84, 5. 58 ss
Pulcheria, filia Theodosii 392, 40. 4 s

quam = magis quam (potius quam) 216, 14. 6; 237, 51. 13; 251, 1. 8; al.

redemptio per crucem Christi: gratia r. 73, 1. 16 s; cautionem tuam suo cruore delevit 70, 4. 92 ss; spiritus sanctus r. generavit genti humanae 94, 3. 55; r. universorum 119, 1. 6; r. peccatoris 133, 6. 20 ss; 158, 15. 46—53, 56 s; cf. 394, 43. 7, *passim*
redemptor mundi 121, 1. 31; cf. Iesus Ch.
redimo, ere: auctor salutis nos redemit 102, 6. 31 s; Ch. ad salutem nos r. 126, 3. 59—61; per misericordiam 146, 12. 21; fletibus plebis peccator redimitur 156, 15. 17—22
regeneratio per baptismum 37, 1. 8 ss; *passim*; r. sacrarium 90, 2. 2; r. mysterium 97, 4. 12; spiritus sanctus veritatem r. operatur 116, 9. 120
regenero, -are: sciamus regeneratos nos esse 115, 9. 107 ss
relaxo, -are: peccata 102, 6. 28; 122, 2. 21; 123, 3. 1 s. 10; 124, 3. 10 s; 172, 4. 10; 178, 5. 49; paenitentiam 121, 1. 32; 138, 9. 5; 183, 6. 55; animum (adfectum) 248, 74. 3 s; 251, 1. 5; 253, 4. 12; 347, 36. 4
reliquiae: fratris Satyri 219, 18. 2—5
remissio peccatorum 8, 6. 3; 9, 6. 6. 11. 15; per eucharistiam 56, 5. 33; 57, 6. 13—18; 65, 3. 41; 69, 4. 73; 171, 3. 48; r. catechumenus non potest accipere 97, 4. 16; r. pecc. omnium in baptismo 137, 8. 23; Ch. r. celebraturus pecc. 138, 8. 52; r. p. potestatis Christi gratia 173, 4. 41 s; cf. 135, 8. 1 ss; r. p. apostolica 189, 7. 92 s; obsecratione plurium 161, 17. 6 s
remitto, -ere: peccata 121, 2. 13 s; 122, 2. 14—20 (Ioh. 20, 22 s); 123, 2. 51; 138, 8. 50; 159, 16. 1; 175, 5. 3; 187, 7. 55; 199, 10. 19; gemitus perpetuos 130, 5. 22 s; iniquitatem 178, 5. 52 (per lavacrum); paenitentiam 166, 2. 16 s

rescriptum (imperatoris) 342, 25. 7
ressurrectio carnis 8, 6. 3; 9, 6. 6. 15; 9, 6. 20; sicut per unum mors, ita per unum r. 254, 6. 7 s; cf. 272, 43. 7 ss; 298, 90. 10 s; argumenta r. proponuntur 276, 50. 7 ss: usus mundi 277, 53. 2 ss; lex, prophetae, apostoli, evangelium 285, 66. 1 ss; suscitatorum exempla 291, 77. 1 ss; typus tubarum (Apoc. 5, 3; Lev. 23, 24; Num. 10, 1—10): 307, 105. 1 ss; r. stipendium nostrum 275, 50. 5 s; vita reparatur 351, 45. 7; 390, 36. 14 s; meritorum ordine 315, 116. 1 ss; 300, 93. 2 s; fleant, qui spem r. non habent 245, 70. 3 s
revocare = retinere 217, 15. 13; 223, 26. 3; 227, 32. 12; *passim*
Roma, parens 340, 20. 11—13; Romana ecclesia: symbolum R. e. 6, 4. 19 s; 10, 7. 14 s; cuius typum in omnibus sequimur et formam 40, 1. 51 ss; 40, 1. 62; 41, 1. 65 s; cf. Petrus

Sabelliani 6, 4. 17
sacerdos: sacerdotes veteris testamenti 46, 1. 1. 3; = episcopus 32, 6. 2 s; 36, 7. 35; 39, 1. 39 s; 42, 2. 2 s; 90, 2. 6 s; 91, 3. 2 s; 95, 3. 66 s; 100, 5. 9 s; 100, 5. 15 s; 220, 20. 11; s. relaxat peccata 124, 3. 10 s; 137, 8. 24 s; 169, 2. 77 ss; condolere norit peccantibus 193, 8. 64 ss; Iesu et ecclesiae nuptiae ornantur coronis sacerdotum 324, 132. 14 s; s. sunt genae ecclesiae 333, 7. 6 ss
sacerdotalis, -e: genus s. 101, 6. 11 s; ius s. 122, 2. 37 s; 123, 2. 40 ss; populus s. 47, 1. 15 s
sacerdotium: s. gloria 19, 2. 32; regale s. 47, 1. 17 s; omnes in s. unguimur 101, 6. 12 s
sacramentum = instrumentum sacrandi hominem 53, 4. 37 ss (incarnatio, nis); 364, 75. 3 (veteris et novi testamenti); 31, 4. 27 s; 35, 7. 29 s (crucis domini); 273, 46. 7 s (mortis Ch.); 395, 46. 7 (salutis = crucis Ch.); — ritus sacer initiationis christianae 15, 1. 1 ss; 16, 1. 18 (s. caelestia); 89, 1. 7; 90, 1. 12 s; in specie: baptismatis s. 32, 5. 15 s; 35, 7. 26; 73, 2. 1 ss; 94, 3. 48 s; 96, 4. 8 ss; 99, 4. 54 s; 103, 7. 16 (s. fidei); 167, 2. 33; 168, 2. 64 (in ecclesiae sacramentis); 364, 75. 8 s; eucharistiae ('s. caelestia', 'mirabilia', 'sancti altaris', 's. caeleste et venerabile'): 18, 2. 21; 44, 2. 36 s; 45, 2. 60 s; 45, 2. 66; 48, 2. 18 s. 22; 49, 3. 1 s. 7; 49, 3. 13 s; 50, 3. 26 ss; 51, 4. 1 s. 6 s; 52, 4. 13—16; 54, 4. 55 s; 57, 5. 38; 57, 6. 1; 58, 1. 2 s; 61, 2. 6; 61, 2. 12; 62, 2. 15; 63, 3. 2. 19; 65, 3. 46 s; 68, 4. 53; 69, 4. 75 s; 73, 1. 17 s; 106, 7. 66 s; 108, 8. 23 ss; 109, 8. 40 s. 44 ss; 112, 9. 36 s. 54; 113, 9. 62; 114, 9. 92 s; 115, 9. 97 s; 169, 3. 7 s; sacramentis reddere (paenitentem) 156, 15. 7. 15; abstinere s. cael. 198, 9. 51 s; adrogare sibi usurpationem s. 204, 11. 40 ss; s. emereri 170, 3. 22; s. in remissione peccatorum: 180, 5. 88 s; 171, 3. 47. 51 s; s. divinum illud fidelium = panem consecratum 233, 43. 6 s; date manibus s. caelestia (oblationem eucharisticam) 356, 56. 2—4; Theodosius abstinuit

a consortio s. 389, 34. 9; cf. communio
sacrificium (eucharisticum) 69, 4. 71 ss; 250, 80. 1—3; 314, 113. 9—11; cf. oblatio; offerre
sacrilegium 121, 2. 2 s; 128, 4. 30 s; 197, 9. 32; 305, 102. 1 s; 397, 49. 4
sacrilegus error gentium 315, 116. 7
Salomon 'sanctus' 265, 30. 1 s
saltatio: deliciarum comes atque luxuriae 181, 6. 20 ss; fidei socia gratiae comes 182, 6. 35
salus = valetudo corporis 148, 13. 28; spiritus 94, 3. 62; 102, 6. 31 (auctor s.); 126, 3. 59—61; 150, 13. 62; 174, 4. 68; 273, 46. 11 s; 397, 49. 9 (crux domini remedium s.); 385, 27. 6; cf. vexillum
Samaritanus = custos 144, 11. 41
sanctitas vestra = vos, qui sanctificati estis 85, 5. 78
sanctus, epitheton sororis Ambrosii (cf. Marcellina); patriarcharum cf. Ezechiel, David, Iob, Israhel, Ioseph al. — sancta sanctorum (= baptisterium) 90, 2. 1
sanguis Christi, in cruce fons salutis 60, 1. 34; 68, 4. 48; 96, 4. 8 ss; 109, 8. 58 ss; 119, 1. 5; in eucharistia: vinum sanguis fit Ch. 54, 4. 58—61; cf. 55, 5. 4. 14. 15; 56, 5. 23. 26; 72, 1. 9; 73, 1. 13; 113, 9. 57 ss; 171, 3. 44 s
satanas: satanae tradi 148, 13. 17; 149, 13. 35 ss; 156, 15. 3 s; 162, 17. 33 ss; satanae hereditas 172, 4. 23 s; cf. diabolus
Satyrus, frater Ambrosii: 'domnus et frater meus' 209, 1. 2 s; indivisum patrimonium 213, 7. 5 s; indistincta vitae consortia 213, 7. 7; Amb. eum heredem fecerat 217, 15. 2; aegritudinis nuntius 218, 16. 10; votis apud s. martyrem Laurentium impetrat commeatum 218, 17. 2 s; ex Siculis Africanisve regionibus redux 218, 17. 9 s; mox mortuus 218, 17. 10; 222, 24. 2 ss; 223, 26. 6 s; 224, 27. 4—6; ne in manus incideret barbarorum 226, 30. 4—14; 31. 5 ss; naufragium prius 232, 43. 3 ss; 236, 50. 2 s; inter fratres duos, alteram virginem, alterum sacerdotem 238, 54. 1 s; virtutibus cardinalibus ornatus 232, 42. 1—241, 63. 6; intemerata sacri baptismatis dona servavit 237, 52. 9 s
scala de caelo = crux Christi 304, 100, 6 s
scarabeus (κάνθαρος) in ligno (Hab. 2, 11), figura Christi in cruce clamantis 395, 46. 4
scenae deliramenta 181, 6. 23
schisma (Luciferi Calaritani) 235, 47. 6. 9
schismatici separant ecclesiam domini 173, 4. 45
scrutamina: mysteria scrutaminum 3, 1. 1 (cf. not. 2 a, prolegom. p. 6*)
Seboin (Os. 11, 8) 129, 5. 10
signaculum spiritale = consignatio post baptismum 42, 2. 1; 74, 2. 14. 20; 85, 5. 81; 106, 7. 71; cf. 171, 3. 39
signo, -are (post baptismum) 74, 2. 6 s. 13 ss; 106, 7. 74 ss; nomine imperatoris signantur milites 357, 58. 6 s. 59. 2; cf. consignare
silentiarius imperatoris 342, 26. 11
sol iustitiae = Christus 359, 64. 11 s

Solamitis = pacifica 360, 65. 1 s
somnus: somno ipsi minus indulgendum (paenitenti) 201, 10. 44 s
sors, -dis: delictorum 47, 1. 22; cf. 48, 2. 14
spiritalis, -e: iucunditas 62, 2. 17; esca 115, 9. 98; regnum 47, 1. 19; sacerdotium ibid.; exultatio 63, 3. 20; gratia 92, 3. 28; 97, 4. 17; 101, 6. 13; 182, 6. 38; 364, 75. 6; lavacrum 94, 3. 63; corpus 115, 9. 101; antidotum 150, 13. 60; interpraetatio 157, 15. 40 s; dogma 307, 106. 3; opus 311, 108. 25 s; mysterium 314, 114. 14; eloquium 315, 115. 9; sapientia 333, 7. 13; mors (qua vivimus deo) 269, 37. 1; spiritalia nequitiae 225, 29. 11; 308, 106. 6; bestiae sp. 171, 3. 42
spiritus = halitus, spiritus vitae corporalis 219, 19. 8; 227, 32. 7 ss; 278, 55. 6; 289, 72. 3; 290, 75. 2; 291, 76. 2; 293, 80. 4; 294, 82. 4; 296, 85. 8; 349, 39. 14; 389, 35. 2; = mens 230, 39. 5
spiritus sanctus: credo in sp. s. 8, 5. 35 ss; 11, 8. 14; ipsum esse sp. s. ipsum sp. dei, ipsum sp. paraclitum 75, 2. 32 ss; una operatio (cum patre et filio) una sanctificatio 73, 2. 4 s; 75, 2. 26 ss; multiformis 42, 2. 15 ss; superferebatur super aquas 92, 3. 15 ss; redemptionem genti generavit humanae 94, 3. 55; Christus de sp. s. et virgine natus 5, 3. 15 s; 51, 3. 36 s; 53, 4. 38; 94, 3. 53 ss; 115, 9. 113 ss; 125, 3. 41 ss; corpus Christi corpus est divini spiritus 115, 9. 101; sp. s. descendit in Ch. 22, 5. 34; 23, 5. 37. 40 ss; cf. 136, 8. 12 s; sp. Christi spiritus est vitae 270, 40. 3 s; Ch. spiritu solet operari 292, 77. 8 s; non estis spiritus mei 159, 16. 11 ss; sp. s. in die pentecostes 32, 5. 13 ss; sp. s. in baptismo 22, 5. 20 ss; 24, 6. 18 ss; 31, 5. 3 ss; 34, 7. 4 ss; 35, 7. 15; 36, 7. 36 s; 37, 1. 2 s; 42, 2. 3 ss; 62, 2. 22 s; 93, 3. 37; 94, 3. 56 s; 96, 4. 6 s. 8; 97, 4. 20; 98, 4. 33; 99, 4. 52. 58; 99, 5. 4; 100, 5. 20 ss; 104, 7. 32; 106, 7. 75; — sp. s. in remissione peccatorum 123, 2. 40 ss; — sp. s. in homine renovato, positus in corde tuo 74, 2. 6 ss; infusus 173, 4. 30 s; datus nobis 174, 4. 49; sp. gratia et mentis industria 313, 111. 9; animae copulata 324, 132. 11 s; cf. 380, 18. 1 s; 355, 52. 13; inspirat 394, 45. 4; cf. 393, 40. 14; 393, 43. 1 s; 395, 46. 10; 398, 51. 3; peculiariter sacrae scripturae auctores 63, 3. 3; 115, 9. 95; 241, 61. 2; 272, 43. 3; 312, 110. 11; 320, 125. 4; 338, 16. 2; 340, 19. 5; 354, 52. 2; 345, 31. 10; inebriat 65, 3. 42 ss; sapientia carnis transit in sp. 148, 13. 24 ss; medicamentum ad salutem sp. 150, 13. 62 ss. 75; cf. 156, 15. 5 s; nuptiae sp. et animae 62, 2. 19; 'in sp.' 56, 5. 34; tranquillitatem mentis inspirat 93, 3. 38 s; interpretatur 308, 106. 13; resurrectione caro renovatam spiritu gratiam sumit 314, 114. 15 s; spiritu videbimus divina mysteria 311, 109. 3 s; — peccare in sp. s. 172, 4. 1 ss; 173, 4. 36
sponsa: ecclesia vel anima, cf. 104, 7. 27 ss; cf. anima, Iesus Ch., ecclesia, spiritus sanctus, nuptiae
Stilico, 'parens' (= gener imperatoris Theodosii) 374, 5. 13 s

substantia: infirmitates nostrae s. 382, 21. 4 s; animae s. sacramentis firmatur 113, 9. 63; panis vivus vitae aeternae s. subministrat 109, 8. 50; s. resurgendi 284, 64. 2 ss; s. divina: una s., una divinitas, una maiestas 35, 7. 18 s; dei filius ex s. patris 72, 1. 3; divinae Christi s. in illo participaris alimento 73, 1. 23 s

substantialis = ἐπιούσιος, panis, qui animae nostrae substantiam fulcit 68, 4. 58 s

sucus genitalis 278, 55. 5 s; 279, 57. 4 s

supplicatio publica (in paenitentia) 197, 9. 37

supplico, -are (in paenitentia) 199, 10. 1 ss

symbolum (fidei): ratio nominis 3, 2. 1 s; breviarium fidei 3, 2. 9 s; apostolorum 5, 3. 21 ss; 6, 4. 24 ss; 9, 7. 1; 10, 8. 1; Romanae ecclesiae 6, 4. 20; 10, 7. 15; forma s. 6, 5. 1—9, 6. 22; 10, 8. 1—14; s. tradere 3, 1. 4 s; non debet scribi 11, 9. 1 s; magnum tutamentum est 12, 9. 9 ss

Symmachus, parens Ambrosii 227, 32. 13 ss

synodus, Gallorum episcoporum 342, 25. 11

terra: omnium parens 283, 61. 11; cf. 280, 57. 12; terrae motus 371, 1. 1 s

testamentum: perpetem firmitatem habet 374, 5. 9

Thamar (soror Iudae): cf. 193, 8. 70 ss

Theodosius imperator, (Hispanus, natus anno 346, nominatus Augustus orientis et Illyrici a Gratiano 379, quo anno 383 occiso imperator, Magnum Maximum agnoscere coactus, eundem anno 388 devicit et interfecit. Annis 388—391 plerumque Mediolani, anno 390, postulante Ambrosio [Ep. 51] paenitentiam publicam egit de caede Thessalonicensium. Eugenium, quem Arbogastes comes, occiso Valentiniano II, anno 392 imperatorem nominaverat, non agnovit et utrumque ad Frigidum flumen devicit. Paucis mensibus post, a. d. XVI Kal. Febr. 395 Mediolani mortuus est.) — Ipsa elementa excessum eius maerebant 371, 1. 1—9; criminum poenas indulgentia praevenit 371, 1. 9; supplantavit perfidiam tyrannorum et abscondit simulacra gentium 373, 4. 8 ss; doluit his, qui in se peccaverant, perisse indulgentiam 373, 4. 11; promisit annonarum exigendarum relaxationem 374, 5. 4—8; filios Stiliconi commendavit 374, 5. 12 ss; victoria de Eugenio reportata 375, 7. 1 ss; 376, 10. 10—12; imperator fidelis 377, 12. 1 ss; si iracundus, propior veniae 377, 13. 2 ss; mitis iudex 378, 13. 7 s; paenitentia eius 385, 27. 4; 388, 34. 1—7; clausit templa 391, 38. 15 s; reliquiae eius Constantinopolim mittuntur 400, 54. 2 ss

Theodosius, pater imperatoris 392, 40. 6 s; 399, 53. 5 s

trinitas, venerabilis unius operationis, sanctificationis, maiestatis 8, 5. 37 s; sacramenta in trinitate suscipies 8, 5. 36; baptizatus in nomine tr., servatum est mysteri-

um tr. 73, 2. 2 s; 97, 4. 18 s; distinctio personarum, sed conexum omne mysterium tr. 74, 2. 21 s; tr. praesens in aqua baptismi 23, 5. 52; 29, 3. 12 s; 31, 5. 5 ss; 91, 3. 9 ss; trinitatis totius unitas 216, 14. 1—3; Abraham tr. in typo vidit 302, 96. 1 ss; doxologiae tr. 25, 6. 33 ss; 58, 6. 24—27; 72, 4. 109 ss; 83, 5. 54—57; 85, 5. 82—85

tubae septem Apoc. 307, 105. 1 ss

typus veritati et veritas concurrit typo 302, 95. 15; iuxta t. legis ordo gratiae 314, 115. 2 s

umbra et veritas 98, 4. 45 s; 110, 8. 61 ss; 266, 32. 14 s; 308, 107. 4; 311, 109, 6 ss

vale, ultimum 250, 78. 5 ss

Valentinianus I, pater Gratiani et Valentiniani II 356, 55. 1 ss

Valentinianus II, imperator, (natus 371, Augustus 375, post mortem fratris Gratiani imperatoris, a. d. VIII Kal. Sept. anno 383 Lugduni occisi, a Magno Maximo anno 387 ex Italia fugatus, post a Theodosio restitutus, sed Arbogasti comiti Viennae in Gallia in custodiam quandam datus, huius insidiis Idibus Maiis anno 392 interfectus est.) — Ambrosius eum susceperat parvulum legationesque pro eo subiit ad Maximum 343, 28. 9 ss; ecclesiam splendidiorem sua fide faciebat 331, 5. 3 s; quae vitam eius praedicando concelebrat 332, 6. 5 s; iugum grave iuvenis portabat 335, 9. 9 ss; errores iuventutis correxit 337, 14. 1 ss; ludis circensibus delectari, venationibus occupari dicebatur 338, 15. 5. 8 ss; praemature prandium petere 338, 16. 5; continentia eius 339, 17. 12 s; pietas 339, 18. 1 ss; 356, 55. 5; legatio Romana ad recuperanda templorum iura 339, 19. 1 ss; 355, 52. 9 s; amor provincialium 340, 21. 1 ss; Ambrosium vocabat, ut Viennae baptizaretur, quod morte frustratum est 341, 23—342, 26; causa mortis discordia Arbogastis 343, 27. 1 ss; Italiam petere studuerat 330, 2. 8—11; ecclesia morte V. percussa 332, 6. 5 s; maledicta adversariorum 346, 34. 12; 332, 5. 12 ss; noluit aliis causa mortis esse 346, 35. 3 s; consolatio sororum V. 347, 36. 2 ss; 349, 40. 1 ss; votum baptismi ei pro facto erat 344, 30. 1 ss; 354, 51. 1 ss; octavo decimo anno regni vita excessit 357, 57. 8; Ambrosium postremis illis vadem suum fieri voluerat 359, 63. 6

versuram facere (= pecuniam mutuam sumere) metaphor. dicitur 196, 9. 7 ss

vestimenta vilia paenitentium 137, 8. 33; 140, 9. 49s

vestis ablutionis et gratiae (baptismi) 198, 9. 46; cf. 63, 3. 20; 102, 7. 1 ss

vexillum salutis (= crux domini) 393, 43. 3 s; 394, 44. 13

vidua: non est viduata coniugio, quae non mutavit nomen mariti 258, 13. 4 s

virgines ecclesiae: lilia 333, 7. 14 ss; cf. 324, 132. 14

virtutum finis 119, 1. 1; v. cardinales 42, 2. 7; 232, 42. 1 ss; 236, 50. 1 ss; 236, 51. 1 ss; 239, 57. 1 ss

vis divina: in fontem descendit 98, 4. 42 s; operatur in corporibus mortuorum 295, 84. 8 s
vita: corporis v. 34, 6. 31; 38, 1. 27; 211, 4. 13; 211, 5. 8; 212, 6. 13; 213, 8. 5; *passim*. — vita moralis (bona vel mala v.) 128, 4. 24; 139, 9. 15. 28; 144, 11. 38; 202, 10. 58; 351, 46. 3; *passim*. — vita nova baptizati: a peccato ad v. transitus 20, 4. 11; ad gratiam v. 35, 7. 20 s; te unguet in v. aeternam 36, 7. 37 s; v. aeterna v. temporali praeferenda 36, 7. 43; de morte ad v. resurgimus 38, 1. 16; 57, 6. 7 (calicem vitae aeternae); cf. 60, 1. 27; 68, 4. 59; 69, 4. 73; 72, 1. 7 s; 89, 1. 5; 90, 1. 12; 91, 2. 12; 97, 4. 22; 109, 8. 50; 113, 9. 74; 142, 11. 8 ss; 143, 11. 20 (lapsis vita redditur); 145, 12. 5 s; 186, 7. 24 s; 270, 40. 4; 273, 46. 5; 275, 48. 12 s; vita gloriae aeternae 286, 66. 11; 300, 94. 7; 318. 123. 1 ss; 319, 124. 12 s; 350, 44. 3 ss; 351, 45. 6 s; 352, 46. 8; *passim*. — palma vitae aet. (crux domini) 394, 43. 6

CORRIGENDA VEL ADDENDA

p. 7, 5. 5	*post substantivum* filium *adde*: ,⟨dicimus⟩			
p. 7	*in adnot. crit post* 5 *adde*: dicimus *add. Caspari*			
p. 17	,,	,,	*fontium*	*post* **3 sq.** *adde*: *cf.*
p. 120	,,	,,	,,	**27** *lege* *Hiob.
p. 156	,,	,,	,,	*pro* **109 sq.** *lege* **108 sq.**
p. 159	,,	,,	,,	*post* **16, 6 sqq.** *adde*: *cf.*
p. 170	,,	,,	,,	*pro* **13 sq.** *lege* **12 sq.**
				pro **14 sq.** *lege* **13 sq.**
p. 184	,,	,,	,,	**85 sq.** *lege* Eccle.
p. 282	,,	,,	,,	**19 sqq.** *lege* De Phoenice
p. 285	,,	,,	,,	**65, 3 sqq.** *lege* De Civ. Dei X 30